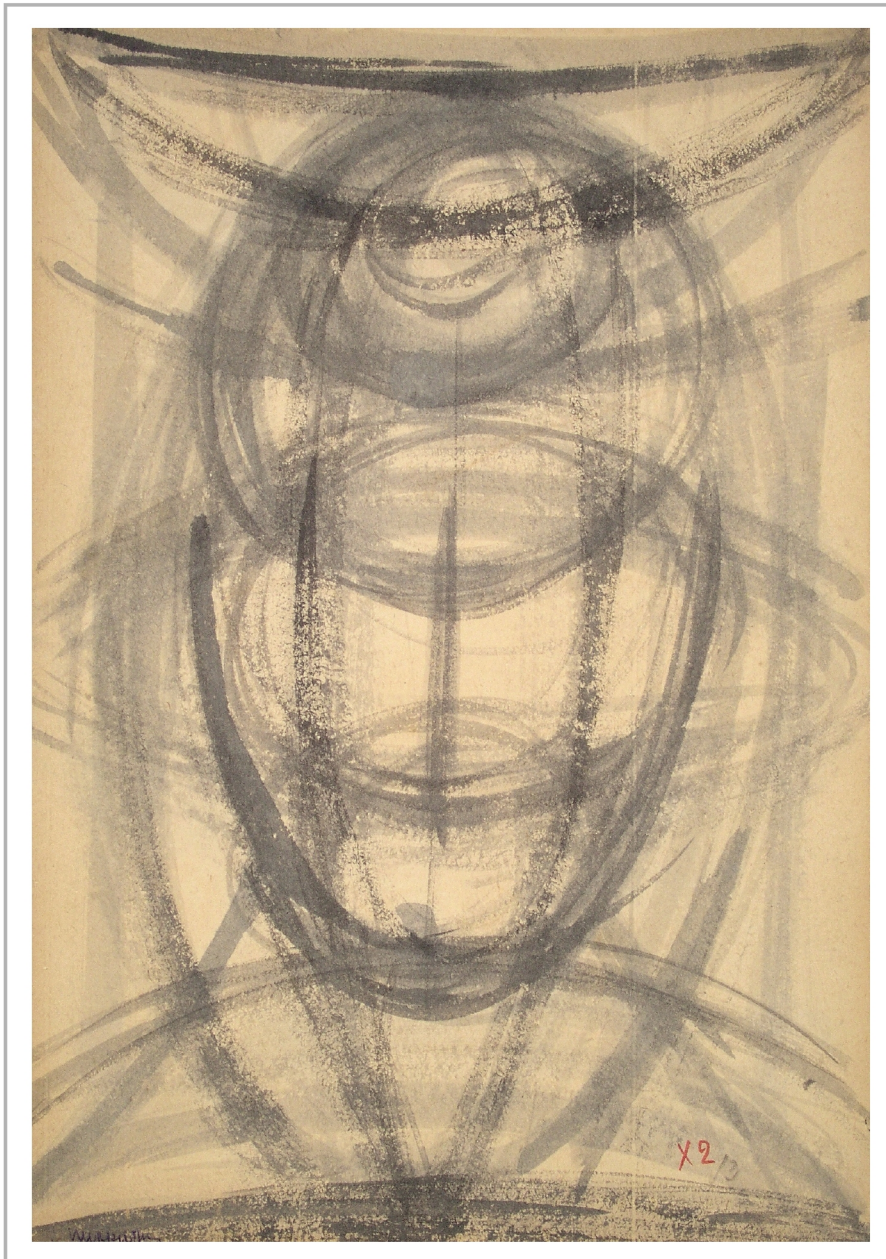

Μιχάλης Χρυσανθόπουλος
Βασίλης Βασιλειάδης
Γιάνα Δεληβοριά
Κατερίνα Τικτοπούλου

ΑΥΤΟΒΙΟΓΡΑΦΙΑ

μεταξύ Ιστορίας και Λογοτεχνίας
στον 19ο αιώνα

ΜΙΧΑΛΗΣ ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ
ΒΑΣΙΛΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ
ΓΙΑΝΝΑ ΔΕΛΗΒΟΡΙΑ
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΙΚΤΟΠΟΥΛΟΥ

Αυτοβιογραφία: μεταξύ Ιστορίας και Λογοτεχνίας στον 19^ο αιώνα

Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά
Συγγράμματα και Βοηθήματα

www.kallipos.gr

Αυτοβιογραφία: μεταξύ Ιστορίας και Λογοτεχνίας στον 19^ο αιώνα

Συγγραφή

Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, Βασίλης Βασιλειάδης, Γιάννα Δεληβοριά, Κατερίνα Τικτοπούλου

Κριτικός αναγνώστης

Ευριπίδης Γαραντούδης

Συντελεστές έκδοσης

Γλωσσική Επιμέλεια: Ιφιγένεια Ταξοπούλου

Τεχνική Επεξεργασία: Βησσαρίων Παυλόπουλος

Στο εξώφυλλο

Σολομών Νικρίτιν, *Ελλειμοειδής σύνθεση. Μελέτη για αυτοπροσωπογραφία*
Δεκαετία 1920, υδατόχρωμα σε χαρτί, 20,3 x 29,5 εκ.
Κρατικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης
Συλλογή Κωστάκη
Θεσσαλονίκη

ISBN: 978-960-603-312-4

Copyright © ΣΕΑΒ, 2015

Το παρόν έργο αδειοδοτείται υπό τους όρους της άδειας Creative Commons Αναφορά Δημιουργού - Μη Εμπορική Χρήση - Όχι Παράγωγα Έργα 3.0. Για να δείτε ένα αντίγραφο της άδειας αυτής επισκεφτείτε τον ιστότοπο <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/gr/>

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Ηρώων Πολυτεχνείου 9, 15780 Ζωγράφου

www.kallipos.gr

Αυτοβιογραφία: μεταξύ Ιστορίας και Λογοτεχνίας στον 19^ο αιώνα

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος	7
Εισαγωγή	8
Κεφάλαιο 1	12
Ιστορία, χαρακτηριστικά και όρια της αυτοβιογραφίας	12
1 Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αυτοβιογραφίας	13
1.1 Οι <i>Εξομολογήσεις</i> του Αγίου Αυγουστίνου	14
1.2 Οι <i>εξομολογήσεις</i> του Ζαν-Ζακ Ρουσσώ.....	15
1.3 Πόσο ειλικρινώς εξομολογείται κανείς;	17
1.4 Η χειρονομία του αποχαιρετισμού.....	20
Βιβλιογραφία	24
Προτάσεις εμβάθυνσης.....	25
Πρόταση 1	25
Πρόταση 2	25
Πρόταση 3	25
Πρόταση 4	26
Πρόταση 5	26
Κεφάλαιο 2	27
Ο αυτοβιογραφικός λόγος και το έθνος: το ιστορικό πλαίσιο	27
2 Η κατασκευή του εθνικού υποκειμένου.....	28
2.1 Η ιδιαιτερότητα των Επτανήσων	30
2.2 Οι δύο μορφές της αυτοβιογραφίας κατά τον 19 ^ο αιώνα στην Ελλάδα	32
2.3 Η παράλληλη εξέλιξη του μυθοπλαστικού διηγήματος.....	35
Βιβλιογραφία	39
Προτάσεις εμβάθυνσης.....	42
Πρόταση 1	42
Κεφάλαιο 3	43
Γράφοντας απομνημονεύματα τον 19^ο αιώνα: ο περί δικαίωσης λόγος ενώπιον της Ιστορίας ..	43
3 Το ιστορικό πλαίσιο.....	44
3.1 Η προβληματική του αυτοβιογραφικού λόγου στα απομνημονεύματα	46
3.2 Στρατηγού Μακρυγιάννη, <i>Απομνημονεύματα</i>	49
3.3 Χρυσανθόπουλος Φώτιος ή Φωτάκος, <i>Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασης 1821-1828</i>	54
3.4 Νικόλαος Κασομούλης, <i>Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833</i>	57

3.5 Γεώργιος Ψύλλας, <i>Απομνημονεύματα του βίου μου</i>	61
3.6 Νικόλαος Σαρίπολος, <i>Αυτοβιογραφικά απομνημονεύματα</i>	66
3.7 Απομνημονεύματα της υπουργίας [sic] Σπυριδώνος Πήλικα	74
3.8 Επίλογος	82
Βιβλιογραφία	84
Προτάσεις εμβάθυνσης	87
Πρόταση 1	87
Πρόταση 2	87
Πρόταση 3	87
Πρόταση 4	88
Κεφάλαιο 4	89
Ο αυτοβιογραφικός λόγος και το έθνος: η αστική αυτοβιογραφία και η σχέση της με τα απομνημονεύματα και το διήγημα	89
4 Εισαγωγή	90
4.1 Τα <i>Απομνημονεύματα</i> του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892)	92
Βιβλιογραφία	101
Προτάσεις εμβάθυνσης	103
Πρόταση 1	103
Πρόταση 2	103
Πρόταση 3	103
Πρόταση 4	103
Κεφάλαιο 5	104
Ο αυτοβιογραφικός λόγος και το έθνος: η σχέση μεταξύ ιστοριογραφίας και μυθοπλασίας	104
5 Η αυτοβιογραφία ως διαμεσολάβηση.....	105
5.1 Οι μέσα και οι έξω Έλληνες.....	107
5.1.1 Οι μέσα Έλληνες.....	107
5.1.2 Οι έξω Έλληνες	111
5.2 Η παρακμή του εμπορίου και οι διαμεσολαβητές της Διασποράς: ο τραπεζίτης και ο λόγιος	112
5.2.1 Η παρακμή του εμπορίου.....	112
5.2.2 Οι διαμεσολαβητές της Διασποράς: ο τραπεζίτης και ο λόγιος.....	113
5.2.2.1 Η εγκατάλειψη της εμπορικής ιδιότητας	114
5.2.2.2 Ο πόλεμος της Κριμαίας	115
5.2.2.3 Τα Λαυρεωτικά.....	116
5.2.2.4 Ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877-1878	118
5.2.2.5 Ο Πόλεμος του 1897.....	119
5.3 Η κατασκευή της αυτοβιογραφίας και η αναφορικότητα της μυθοπλασίας	121
5.3.1 Η κατασκευή της αυτοβιογραφίας του Συγγρού.....	121
5.3.2 Η κατασκευή της αυτοβιογραφίας του Βικέλα	122

5.3.3 Από τη μυθιστορηματική βιογραφία στην αυτοβιογραφία	123
Βιβλιογραφία	128
Προτάσεις εμβάθυνσης.....	130
Πρόταση 1	130
Πρόταση 2	130
Πρόταση 3	130
Κεφάλαιο 6.....	131
Περιθωριακές μορφές αυτοβιογραφίας μετά το 1821. Αυτοβιογραφικά κείμενα γυναικών.....	131
6 Για την προβληματική των αυτοβιογραφικών κειμένων γυναικών	132
6.1 Η πρώτη αυτοβιογραφία γυναίκας. Ένα «τυπικό» παράδειγμα (Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, <i>Αυτοβιογραφία</i>)	134
6.2 «Εξιστόρηση των γεγονότων της εποχής μου»: αναπάντεχα, μικτά αλλά νόμιμα, απομνημονεύματα μιας γυναίκας (Ρωζάνδρας Στούρτζα, <i>Απομνημονεύματα</i>).....	155
6.3 Ημερολόγια και αναμνήσεις: μια διαφορετική ανταπόκριση στην αυτοβιογραφία και το απομνημόνευμα (Πηνελόπη Σ. Δέλτα, <i>Αναμνήσεις 1899</i>).....	166
6.4 Συμπεράσματα - ανακεφαλαίωση.....	176
Βιβλιογραφία	178
Προτάσεις εμβάθυνσης.....	181
Πρόταση 1	181
Πρόταση 2	181
Πρόταση 3	181
Κεφάλαιο 7.....	182
Κέντρο και περιφέρεια. Περιφερειακές μορφές αυτοβιογραφίας: τα Επτάνησα.....	182
7 Ένα κέντρο στην περιφέρεια	183
7.1 Ερμάννος Λούντζης, «Τα κατά του βίου μου» (1862)	186
7.2 Ιωάννης Τσακασιάνος, <i>Αυτοβιογραφία</i> (1899)	199
7.3 Στέφανος Μαρτζώκης, <i>Αυτοβιογραφία</i> (1911-1912)	207
7.4 Επίλογος	214
Βιβλιογραφία	216
Προτάσεις εμβάθυνσης.....	219
Πρόταση 1	219
Πρόταση 2	219
Παράρτημα	220
Αυτοβιογραφικά κείμενα του 19 ^{ου} αιώνα	221

Πρόλογος

Ο τόμος αυτός προέκυψε από τη μακροχρόνια συνεργασία των συντελεστών του, που όλοι έχουν διδακτική ή/και ερευνητική σχέση με το Τμήμα Φιλολογίας του Α.Π.Θ., σε θέματα που αφορούν τόσο τον 19^ο αιώνα στην Ελλάδα, όσο και την αυτοβιογραφία: η Γιάννα Δεληβοριά (κεφάλαια 2 και 3) συστηματικά ασχολείται με τα «απομνημονεύματα» των αγωνιστών, των λογίων ή των πολιτικών του 1821, η Κατερίνα Τικτοπούλου (κεφάλαια 2 και 7) με τους λογοτέχνες και τους λογίους από τα Επτάνησα, ο Βασίλης Βασιλειάδης (κεφάλαιο 6) με τις γυναικείες αυτοβιογραφίες, ο υπογραφόμενος (κεφάλαια 1, 2, 4 και 5) με τη θεωρία της λογοτεχνίας, με τον μυθοπλαστικό πεζό λόγο και με τις αυτοβιογραφίες του 19^{ου} αιώνα. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλουμε στον καθηγητή Ευριπίδη Γαραντούδη, κριτικό αναγνώστη του τόμου, για τις πολύτιμες επισημάνεις και παρατηρήσεις του και για την ουσιαστική στήριξή του, στην Ιφιγένεια Ταξοπούλου για την τυπογραφική επιμέλεια του κειμένου, στον Βησσαρίωνα Παυλόπουλο για την ηλεκτρονική έκδοση, στο Κρατικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης και τη διευθύντριά του Μαρία Τσαντσάνογλου για την άδεια χρήσης του έργου στο εξώφυλλο και, βέβαια, στην εξαιρετική ομάδα στήριξης του προγράμματος «Κάλλιπος» για την άμεση ανταπόκριση σε κάθε είδους ερώτημα ή πρόβλημα.

Μιχάλης Χρυσανθόπουλος
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Εισαγωγή

Ο ανά χείρας τόμος στόχο έχει να προσφέρει στον αναγνώστη μια εικόνα των κειμένων εκείνων, τα οποία είναι γραμμένα στα ελληνικά ή προέρχονται από Έλληνες που απευθύνονται και σε ένα ελληνικό κοινό, έχουν χρόνο δράσης κυρίως τον 19^ο αιώνα –αιώνα συγκρότησης του ελληνικού κράτους– είναι γραμμένα σε πεζό λόγο και πραγματεύονται βίους συγκεκριμένων, υπαρκτών προσώπων. Αντικείμενο του τόμου, λοιπόν, αποτελεί η αυθιστόρηση, δηλαδή οι αυτοβιογραφίες, με την ευρύτερη σημασία του όρου. Τα κείμενα αυτά παρουσιάζουν το χαρακτηριστικό ότι οι αυτοβιογραφούμενοι, εξ ανάγκης και εξ ορισμού, υιοθετούν μια εκ των υστέρων οπτική, στην οποία είναι καταστατικός ο ρόλος της διαδικασίας της ενθύμησης, δηλαδή το ζήτημα της μνήμης. Η μνήμη, όμως, αποτελεί αστάθμητο παράγοντα, παρουσιάζει κενά ή, ενίοτε, καλύπτει τα κενά με επινοήσεις και, ως εκ τούτου, η διαδικασία της ενθύμησης ελέγχεται, ιδίως όταν αντιβαίνει σε άλλες αφηγήσεις ή όταν οδηγεί στην παρουσίαση της ζωής του αυτοβιογραφούμενου ως συνεκτικού όλου, χωρίς αντιφάσεις.

Ο 19^{ος} αιώνας, σε ολόκληρη την Ευρώπη (και τη Βόρεια Αμερική), είναι ο αιώνας της διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης, αλλά και της αστικής τάξης: κατά συνέπεια, διέπεται από ιδεολογίες οι οποίες δίνουν έμφαση στο άτομο και στο πώς το άτομο αυτό στέκεται και εντάσσεται στην κοινωνία, πώς την παρατηρεί και πώς αφηγείται την εμπειρία του. Σημειώνει για το θέμα αυτό ο Peter Gay, στη μελέτη του *The Naked Heart*, η οποία αναφέρεται στην αστική εμπειρία κατά τη διάρκεια του αιώνα της βιομηχανικής επανάστασης:

«Ο δέκατος ένατος αιώνας απασχολήθηκε έντονα με τον “εαυτό”, σε βαθμό νεύρωσης. Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών της πλέον συστηματικής εκστρατείας που έχει ποτέ αναληφθεί για τον έλεγχο του κόσμου, ο αστός (bourgeois) αφιέρωσε πολύ χρόνο, απολαυστικό, αλλά, ίσως, ακόμη περισσότερο χρόνο αγχώδη, στην ενδοσκόπηση.»¹

Η ενδοσκόπηση του αστού, λοιπόν, αποτελεί τον λόγο για τον οποίο στον 19^ο αιώνα σημειώνεται μεγάλη άνθηση του αυτοβιογραφικού τρόπου γραφής σε ολόκληρη την Ευρώπη, ενώ, ταυτόχρονα, οι αυτοβιογραφούμενοι μπορούν και βγαίνουν από την ανωνυμία γράφοντας. Είναι ο αιώνας κατά τον οποίο ο Έντγκαρ Άλαν Πόε έγραψε ότι θα γίνει διάσημος όποιος γράψει ένα πολύ μικρό βιβλίο με τον τίτλο «my heart laid bare» (ξεγυμνώνοντας την καρδιά μου), ενώ ο Σαρλ Μπωντλαίρ, ο οποίος εισήγαγε τον Πόε στη Γαλλία, αλλά και στην Ευρώπη, γενικότερα, έδειξε με τα κείμενά του αυτό ακριβώς το «ξεγύμνωμα» της καρδιάς. Είναι ο αιώνας κατά τον οποίο ο Καρλ Μαρξ ανέλυσε τη νοοτροπία του ανερχόμενου αστού και την οργάνωση της αστικής κοινωνίας, αλλά και ο αιώνας κατά τον οποίο (ή, έστω, στο γύρισμά του) ο Σίγκμουντ Φρόυντ άλλαξε τον τρόπο με τον οποίο γινόταν αντιληπτή η λειτουργία του νου, εισάγοντας την έννοια του ασυνείδητου. Τον 19^ο αιώνα, οι αυτοβιογραφούμενοι ενδέχεται να εκφράζουν με τη γραφή τους προβληματισμούς, όχι μόνο σε σχέση με τις πράξεις και τα κίνητρα που τους οδήγησαν σε αυτή την ενασχόληση, αλλά και ως προς τη δυνατότητα να ανταποκρίνεται η γραφή τους στην πραγματικότητα «όπως αυτή υπήρξε», να μη την αναπαριστά, δηλαδή, αλλά να την κατασκευάζει κατά το δοκούν.

Ο παρών τόμος δεν αποτελεί μια εισαγωγή στη θεωρία και την ιστορία της αυτοβιογραφίας γενικότερα, αφού στην ελληνική βιβλιογραφία αυτή η περιοχή καλύπτεται από τον τόμο *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας* του Γρηγόρη Πασχαλίδη, ο οποίος συστηματοποιεί τον λόγο περί αυτοβιογραφίας και προσφέρει μια εισαγωγή στην ενασχόληση με το είδος και στην πραγμάτευση επιμέρους πτυχών του ζητήματος της αυθιστόρησης.² Ο ανά χείρας τόμος επιδιώκει να περιγράψει τη θέση της αυτοβιογραφίας στην Ελλάδα, όταν αυτή συγκροτείται ως ανεξάρτητο κράτος κατά τον 19^ο αιώνα, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο τα κείμενα που εντάσσονται στο αυτοβιογραφικό είδος συνομιλούν με ιστορικά και λογοτεχνικά

¹ Peter Gay, *The Naked Heart*, London: W.W. Norton, 1995, σ. 3.

² Γρηγόρης Πασχαλίδης, *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, Αθήνα: Σμίλη, 1993.

κείμενα και συμβάλλουν στη διαμόρφωση του έθνους και της εθνικής συνείδησης. Γι' αυτόν τον λόγο πραγματεύεται κείμενα τα οποία μέχρι σήμερα αποτελούσαν, ως τεκμήρια, αντικείμενο μελέτης κυρίως της ιστοριογραφίας (όπως τα «Απομνημονεύματα» των αγωνιστών, των λογίων ή των πολιτικών του Αγώνα της Ανεξαρτησίας), κείμενα που έχει μελετήσει κυρίως η οικονομική ιστορία (όπως τα *Απομνημονεύματα* του τραπεζίτη και επιχειρηματία Ανδρέα Συγγρού), κείμενα που έχει μελετήσει η λογοτεχνική κριτική (όπως τα *Απομνημονεύματα* του Αλέξανδρου Ραγκαβή ή το έργο *Η ζωή μου*, του Δημητρίου Βικέλα), αυτοβιογραφίες από τα Επτάνησα που δεν συντάχτηκαν στα ελληνικά, αν και απευθύνονταν και σε ένα ελληνικό κοινό (όπως του Ανδρέα Λασκαράτου), αυτοβιογραφίες γυναικών που δεν δημοσιεύτηκαν και δεν συζητήθηκαν επί δεκαετίες, λόγω της περιθωριακής θέσης τους (όπως της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου), αλλά και μυθιστορηματικές «αυτοβιογραφίες» (όπως ο *Λουκής Λάρας* του Δημητρίου Βικέλα).

Η ποικιλία αυτή των κειμένων δείχνει και τη δυσκολία του ορισμού της αυτοβιογραφίας, δείχνει, δηλαδή, τα ρευστά όρια μεταξύ μυθοπλασίας και πραγματικότητας, λογοτεχνίας και ιστορίας. Η θεωρία της λογοτεχνίας σήμερα δεν αμφισβητεί τη διατύπωση του Ζακ Ντεριντά, ότι κάθε κείμενο συμμετέχει σε ένα ή περισσότερα είδη, ωστόσο, αυτή η συμμετοχή δεν σημαίνει ότι ανήκει μόνο σε ένα από αυτά. Ο προβληματισμός για το «ανήκειν» σε είδη οπωσδήποτε ξεκινά από την περίοδο του γερμανικού ρομαντισμού και συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Και η ιστοριογραφία, όμως, στέκεται σκεπτική μπροστά στην υποτιθέμενη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στα συμβάντα και την αφήγησή τους. Ειδικότερα, ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, η γερμανική ερμηνευτική παράδοση στην ιστοριογραφία, με το έργο του Wilhelm Dilthey, αμφισβήτησε την πρωτοκαθεδρία του συμβάντος και την εξίσωσή του με το γεγονός και υπογράμμισε τη σημασία της κατανόησης και της ερμηνείας, στην οποία προβαίνει ο ιστορικός όταν μελετάει το παρελθόν. Ανάλογα κινήθηκε και ο Μπενεντέτο Κρότσε, ο οποίος υιοθέτησε τη θέση ότι η ιστορία είναι πάντοτε «σύγχρονη ιστορία». Για τους λόγους αυτούς η προσέγγιση που ακολουθείται στον παρόντα τόμο δεν είναι ταξινομική.

Η σχέση αυτοβιογραφίας και μυθιστορήματος κατά τη διάρκεια του ελληνικού 19^{ου} αιώνα θεωρείται ως δεδομένη και, κατά συνέπεια, πολλά από τα κεφάλαια συχνά επιμένουν στη συνάφεια στόχου και τεχνικών μεταξύ των αυτοβιογραφικών και των λογοτεχνικών κειμένων της περιόδου, τόσο γενικότερα όσο και στις επιμέρους αναλύσεις. Μπορεί κανείς να αναφερθεί στην παράλληλη εξέλιξη, αλλά και στις αποκλίσεις μεταξύ αυτοβιογραφίας και μυθιστορήματος: η δυναμική αυτή σχέση αποτελεί αντικείμενο της μελέτης. Για να καταδειχτούν οι ομοιότητες και οι διαφορές δίνεται έμφαση, σε όλη τη διάρκεια της πραγμάτευσης, στην ιδιαίτερη αφηγηματική οργάνωση του αυτοβιογραφικού λόγου: στον χρόνο, στα πρόσωπα, στην εστίαση, στον συχνό διχασμό του υποκειμένου (αφηγητής-ήρωας), στην ένταση μεταξύ των χρονικών σειρών (παρόντος-παρελθόντος), στους διαφορετικούς στόχους (μίμηση φυσικής παρουσίας εαυτού-ανασύσταση ιστορικής εμπειρίας ήρωα). Επίσης, εξετάζεται η μετα-αφηγηματική διάσταση του αυτοβιογραφικού λόγου, το πώς, δηλαδή, αυτοσχολιάζεται και το πώς «προ-λαμβάνει» την ανάγνωσή του, αλλά και το πώς ο παροντικός εαυτός «μολύνει» ή «διαβρώνει» την ανάμνηση του παρελθοντικού εαυτού. Τέλος, η πραγμάτευση σχολιάζει τη λεγόμενη *αληθοφάνεια* και τη λεγόμενη *αληθολογία* του αυτοβιογραφικού λόγου, όπως και τα ζητήματα της ειλικρίνειας και της ιστορικής πιστότητας, προκειμένου να αναδειχτεί η σχέση της αυτοβιογραφίας με την ιστορία και τις μεθόδους της, αλλά και με τη λογοτεχνία και τις δικές της μεθόδους.

Το πρώτο κεφάλαιο, που φέρει τον τίτλο «Ιστορία, χαρακτηριστικά και όρια της αυτοβιογραφίας», έχει ως αντικείμενο τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αυτοβιογραφίας, μιας αφήγησης σε πεζό λόγο, που πραγματεύεται τον βίο ενός συγκεκριμένου, υπαρκτού προσώπου. Εξετάζονται οι έννοιες του εαυτού, του συμβάντος, της αναπαράστασης, της πραγματικότητας, της αλήθειας, της αληθοφάνειας, της μυθοπλασίας, της μνήμης και της ενθύμησης, όπως και της χρονικής διαμεσολάβησης και της συναρτώμενης με αυτήν εκ των υστέρων κατασκευής. Επιχειρείται μια περιήγηση σε χαρακτηριστικά κείμενα της ιστορίας του είδους από διαφορετικές εποχές, όπως είναι, μεταξύ άλλων, οι *Εξομολογήσεις* του Αγίου Αυγουστίνου (συγγραφή 397-400 μ.Χ.), *Οι εξομολογήσεις* του Ζαν-Ζακ Ρουσσώ (συγγραφή 1765-1778), η αυτοβιογραφία του Γκαίτε με τον τίτλο *Ποίηση και Αλήθεια* (συγγραφή 1809-1832), η «Αυτοβιογραφική Μελέτη» του Φρόντ (δημοσίευση 1925), *Τα παιδικά χρόνια στο Βερολίνο το χίλια εννιακόσια* του Βάλτερ Μπένγιαμιν (συγγραφή 1932-1938) και το «αυτοβιογραφικό» κείμενο *Ρολάν Μπαρτ από τον Ρολάν Μπαρτ* (δημοσίευση 1975).

Το δεύτερο κεφάλαιο, που φέρει τον τίτλο «Ο αυτοβιογραφικός λόγος και το έθνος: το ιστορικό πλαίσιο», εξετάζει χαρακτηριστικά του 19^{ου} αιώνα, κατά τον οποίο συγκροτείται, σταδιακά βέβαια, το ελληνικό κράτος. Για την επίτευξη της εθνικής συγκρότησης είναι απαραίτητος ο λόγος της ελληνικής ιστοριογραφίας του 19^{ου} αιώνα, η οποία είχε τον στόχο να διαμορφώσει την έννοια του συνεχούς, του αδιάκοπου εθνικού χρόνου, από την αρχαιότητα έως τη δημιουργία του κράτους. Στην παραπάνω διαδικασία,

σημαντική είναι και η συμβολή του αυτοβιογραφικού λόγου, ο οποίος παίρνει δύο διαφορετικές μορφές: η πρώτη, χρονικά προγενέστερη, έχει ως αντικείμενο ζητήματα της γενικότερης ιστορίας του έθνους, της «μεγαλο-» ή «μακρο-ιστορίας»: η δεύτερη, χρονικά μεταγενέστερη, εστιάζει και στο υποκείμενο που αφηγείται και έχει ως αντικείμενο ζητήματα της ιστορίας του ατόμου, της «μικρο-ιστορίας». Παράλληλα, αναπτύσσεται και ο μυθοπλαστικός πεζός λόγος, ο οποίος, μέσω των πρωτοπρόσωπων αφηγήσεων, επικοινωνεί με τον αυτοβιογραφικό λόγο.

Το τρίτο κεφάλαιο, που φέρει τον τίτλο «Γράφοντας απομνημονεύματα τον 19^ο αιώνα: ο περί δικαίωσης λόγος ενώπιον της Ιστορίας», διαπιστώνει ότι στα ελληνικά γράμματα οι «γραφές του εγώ» ευδοκούν κατά τον 19^ο αιώνα καταρχάς και κυρίως με τη μορφή του απομνημονεύματος: ο Αγώνας για την ανεξαρτησία, η προπαρασκευή, η εξέλιξη και η έκβασή του, δηλαδή η ίδρυση του ελληνικού κράτους, είναι το κεντρικό ιστορικό γεγονός που ζητά την καταγραφή και την τεκμηρίωσή του από αυτούς που το έζησαν, είτε ως πρωταγωνιστές, είτε απλώς ως αυτόπτες μάρτυρες. Λόγιοι (Δραγούμης), πρόκριτοι (Δεληγιάννης), εγγράμματοι αγωνιστές (Οικονόμου, Φωτάκος, Κασομούλης), ημι-εγγράμματοι (Μακρυγιάννης) ή αγράμματοι που υπαγορεύουν σε τρίτους (Κολοκοτρώνης, Νικηταράς), δίνουν τη δική τους εκδοχή για τα γεγονότα, έτσι όπως τα είδαν και όπως τα έζησαν, προκειμένου να καταγγείλουν ατιμίες, να επανορθώσουν αδικίες, να προβάλλουν εαυτούς ή άλλους. Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζεται η αυτοβιογραφία που παίρνει τη μορφή του απομνημονεύματος, ως πρακτική γραφής που κινείται μεταξύ λογοτεχνικού και ιστορικού λόγου και οργανώνει πολύ προσεκτικά την πρόσληψή της, δηλαδή τη ρητορική της επενέργεια επί του αναγνώστη, σε σχέση με την αληθοφάνεια και την αληθολογία.

Το τέταρτο κεφάλαιο, που φέρει τον τίτλο «Ο αυτοβιογραφικός λόγος και το έθνος: η αστική αυτοβιογραφία και η σχέση της με τα απομνημονεύματα και το διήγημα», εξετάζει την «αστική» αυτοβιογραφία κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα και τη σχέση της με το διήγημα και τα απομνημονεύματα, ενώ εστιάζει στον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή (1809-1892), Φαναριώτη πολιτικό και διπλωμάτη, και στα μακροσκελέστατα *Απομνημονεύματά* του, έκτασης περίπου 2.000 σελίδων, που εκδίδονται μετά τον θάνατό του. Τα *Απομνημονεύματα* υιοθετούν μια γραμμική αφήγηση και περιγράφουν την πολιτική, κοινωνική και λογοτεχνική δράση, όπως και την οικογενειακή ζωή του συντάκτη τους: η πολιτική του δράση είναι αυτή του Φαναριώτη ετερόχθονα, που έχει εγκλιματιστεί στην Ελλάδα και στον τρόπο λειτουργίας της δημόσιας ζωής του κράτους, ενώ, ως προς την αφηγηματική τεχνική και λειτουργία τους, τα *Απομνημονεύματα* του Ραγκαβή σχετίζονται με αυτά των αγωνιστών, πολιτικών και λογίων που παρουσιάστηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Το πέμπτο κεφάλαιο φέρει τον τίτλο «Ο αυτοβιογραφικός λόγος και το έθνος: η σχέση μεταξύ ιστοριογραφίας και μυθοπλασίας» και εστιάζει στη διάκριση μεταξύ *μέσα* Ελλήνων (Βασιλείο της Ελλάδος) και *έξω* Ελλήνων (Οθωμανική Αυτοκρατορία, ευρωπαϊκή Διασπορά). Επιχειρεί να αναγνώσει κείμενα που χαρακτηρίζονται «αυτοβιογραφικά» σε σχέση με σχήματα της ιστοριογραφίας, αλλά και σε συνάρτηση προς τη μυθοπλαστική πεζογραφία. Οι αυτοβιογραφίες του εμπόρου, επιχειρηματία και τραπεζίτη Ανδρέα Συγγρού και του εμπόρου και λογοτέχνη Δημητρίου Βικέλα αναλύονται για να καταστήσουν σαφή τα ακόλουθα: πρώτον, τη διαφορά οπτικής, ανάλογα με τη θέση εντός ή εκτός του ελληνικού κράτους, ως προς κρίσιμα ζητήματα οικονομίας και πολιτικής· δεύτερον, τη θεματοποίηση του στοιχείου της κατά Φρόνυτ «εκ των υστέρων κατασκευής», που εμπεριέχει κάθε αφήγηση, ακόμα κι όταν διατείνεται ότι η εξιστόρηση γίνεται «από πρώτο χέρυ». Επίσης, εξετάζεται ο ουσιαστικός διάλογος μεταξύ μυθιστορηματικής και αυτοβιογραφικής κατασκευής, με αφετηρία το έργο του Βικέλα.

Στο έκτο κεφάλαιο, που φέρει τον τίτλο «Περιθωριακές μορφές αυτοβιογραφίας μετά το 1821. Αυτοβιογραφικά κείμενα γυναικών», εξετάζονται αυτοβιογραφικά κείμενα γραμμένα από γυναίκες στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, κείμενα δηλαδή που γράφτηκαν από μια μειονεκτική και περιθωριακή θέση: της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, της Ρωξάνδρας Στούρτζα-Εντλινγκ και της Πηνελόπης Σ. Δέλτα. Η πρώτη συνέταξε μια *Αυτοβιογραφία* (συγγραφή το 1831 / δημοσίευση το 1881), η δεύτερη *Απομνημονεύματα* (συγγραφή το 1829 / δημοσίευση το 1888) και η τρίτη τις «αναμνήσεις» της, σελίδες με ημερολογιακό χαρακτήρα (συγγραφή το 1899 / δημοσίευση το 1990). Στο κεφάλαιο εκτίθεται η προβληματική που συνδέει το συγκεκριμένο γραμματειακό είδος με το φύλο του/της συγγραφέα/ως, την ανάδυση του γυναικείου συλλογικού υποκειμένου και τη συγκρότηση ατομικής συνείδησης. Η υιοθέτηση μιας μορφής γραφής που χρησιμοποιείται μόνο από άνδρες, ο χειρισμός της έμφυλης ταυτότητας σε κείμενα που ασχολούνται με την αφηγηματική συγκρότηση του αυθιστορούμενου υποκειμένου, οι στρατηγικές υπέρβασης του αποκλεισμού από τη δημόσια σφαίρα λόγω του φύλου, ενώ οι γυναίκες συγγραφείς γράφουν δημόσια για ιδιωτικά θέματα, αποτελούν ζητήματα που εξετάζονται.

Τέλος, το έβδομο κεφάλαιο, που φέρει τον τίτλο «Κέντρο και περιφέρεια. Περιφερειακές μορφές αυτοβιογραφίας: τα Επτάνησα», εξετάζει την ιδιαιτερότητα του αυτοβιογραφικού λόγου στον «δυτικότερο» ελλαδικό χώρο κατά τον 19^ο αιώνα. Η μακραίωνη διοικητική εξάρτηση και η πολιτισμική επαφή με τη Δύση συνδιαμόρφωσαν στα Επτάνησα ένα σύνθετο πολυπολιτισμικό και πολύγλωσσο περιβάλλον, όπου μαζί με την ελληνική συνυπάρχουν διάφορες αλλοεθνείς και αλλόθρησκες πληθυσμιακές ομάδες, όπου οι επίσημες γλώσσες είναι δύο ή τρεις (ιταλική, ελληνική και η αγγλική) και όπου πάλι στις διάφορες ταυτότητες (ελληνική, ιταλική, καθολική, ορθόδοξη κ.ά.) διαγράφεται μια ακόμα, πιο σύνθετη, η επτανησιακή. Στον 19^ο αιώνα, η ταυτότητα αυτή θα χρειαστεί να επαναπροσδιοριστεί αρκετές φορές, σε συνάρτηση με τις αλληπάλληλες γεωπολιτικές εξελίξεις στον ευρωπαϊκό και τον ελλαδικό/ελληνικό χώρο. Με αφορμή τα αυτοβιογραφικά κείμενα τριών Επτανήσιων του 19^{ου} αιώνα, του Ερμάννου Λούντζη, του Ιωάννη Τσακασιάνου και του Στέφανου Μαρτζώκη, που χρονολογούνται τόσο πριν όσο και μετά την Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα, το κεφάλαιο διερευνά τη ρητορική της συγκρότησης των υποκειμένων με τον αυτοβιογραφικό λόγο, καθώς και την αποτύπωση στον λόγο αυτόν όψεων της επτανησιακής ταυτότητας και τους συσχετισμούς της με την υπό διαμόρφωση ελληνική εθνική ταυτότητα.

Κεφάλαιο 1

Ιστορία, χαρακτηριστικά και όρια της αυτοβιογραφίας

Σύνοψη

Το κεφάλαιο αυτό έχει ως αντικείμενο τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αυτοβιογραφίας, μιας αφήγησης σε πεζό λόγο που πραγματεύεται τον βίο ενός συγκεκριμένου, υπαρκτού προσώπου. Εξετάζονται οι έννοιες του εαυτού, του συμβάντος, της αναπαράστασης, της πραγματικότητας, της αλήθειας, της αληθοφάνειας, της μυθοπλασίας, της μνήμης και της ενθύμησης, όπως και της χρονικής διαμεσολάβησης και της συναρτώμενης με αυτήν εκ των υστέρων κατασκευής. Επιλέγονται χαρακτηριστικά κείμενα από την ιστορία του είδους για να φανεί η εξέλιξη της αυτοβιογραφίας: οι Εξομολογήσεις του Αγίου Αυγουστίνου, Οι εξομολογήσεις του Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, η αυτοβιογραφία του Γκαίτε με τον τίτλο Ποίηση και Αλήθεια, η «Αυτοβιογραφική Μελέτη» του Φρόντ, η σειρά των κειμένων με τίτλο Τα παιδικά χρόνια στο Βερολίνο το χίλια εννιακόσια του Βάλτερ Μπένγκιαμιν και το κείμενο Ρολάν Μπαρτ από τον Ρολάν Μπαρτ.

Προαπαιτούμενη γνώση

Ενημέρωση για τα σχετικά με την αυτοβιογραφία λήμματα από λογοτεχνικά λεξικά, «επίσκεψη» των αυτοβιογραφικών κειμένων που αναφέρονται.

1 Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αυτοβιογραφίας

Η αυτοβιογραφία αναγνωρίζεται από το τέλος του 18^{ου} αιώνα ως διακριτό λογοτεχνικό είδος και, με την έννοια αυτή, ως πεδίο στο οποίο προβάλλεται το τι σημαίνει «συγγραφική λειτουργία», το τι σημαίνει «εαυτός», το τι σημαίνει «αναπαράσταση», το πώς διαχωρίζεται το «συμβάν» από τη «μυθοπλασία». Η προβολή αυτών των εννοιών κατέστησε το πεδίο της αυτοβιογραφίας προνομιακό στην επεξεργασία τους.¹ Επίσης, λόγω των σχέσεων αυτών, το πεδίο της αυτοβιογραφίας αποτελεί προνομιακό χώρο για την αναζήτηση σημείων τομής ή σύμπτωσης μεταξύ διαφορετικών λόγων, όπως αυτού της λογοτεχνίας και αυτού της ιστοριογραφίας, αλλά και μεταξύ των λογοτεχνικών ειδών.

Η αυτοβιογραφία είναι μια αφήγηση σε πεζό λόγο που πραγματεύεται τον βίο ενός συγκεκριμένου, υπαρκτού προσώπου. Συγγραφέας, αφηγητής και κύριος χαρακτήρας ταυτίζονται και η οπτική γωνία είναι η εκ των υστέρων. Ήδη από τον ορισμό αυτόν είναι εμφανή τα βασικά ζητήματα που εγείρει το είδος της αυτοβιογραφίας: η αυτοβιογραφία πραγματεύεται τον βίο ενός υπαρκτού προσώπου, αφού ο συγγραφέας αναλαμβάνει την υποχρέωση να ανασυστήσει τα ιστορικά γεγονότα, ενώ ανάλογες είναι οι προσδοκίες του αναγνωστικού κοινού, το οποίο διαβάζει μια αυτοβιογραφία για να μάθει τη ζωή του συγκεκριμένου προσώπου «όπως πράγματι υπήρξε». Η αξίωση αυτή καθιστά την αυτοβιογραφία ένα αναφορικό είδος. Ταυτόχρονα, είναι σαφές ότι η αυτοβιογραφία δεν μπορεί να αντεπεξέλθει σε αυτές τις προσδοκίες, καθώς, στη διαδικασία ανασύστασης της ιστορικής πραγματικότητας, αντίκειται και αντιβαίνει η υποκειμενική οπτική γωνία του συγγραφέα. Δεν πρόκειται, λοιπόν, για την απόδοση της αντικειμενικής *πραγματικότητας*, αλλά για την απόδοση της *αλήθειας*, όπως, όμως, την αντιλαμβάνεται ο συγγραφέας – γι' αυτό, άλλωστε, ο Γκαίτε (Johann Wolfgang von Goethe) δίνει στην αυτοβιογραφία του τον τίτλο *Ποίηση και Αλήθεια (Dichtung und Wahrheit)*, υπαινισσόμενος την απαραίτητη ποιητική δεξιότητα και, άρα, αισθητική παρέμβαση για τη διαμόρφωση της όποιας «αλήθειας». Ένας ακόμη όρος που αναφέρεται σε σχέση με το είδος της αυτοβιογραφίας, συχνά και από τους ίδιους τους αυτοβιογραφούμενους, είναι η *αληθοφάνεια*, όρος που εκφράζει τη μερικότητα της υποκειμενικής οπτικής: ακόμη κι αν δεν πρόκειται για την πραγματικότητα, ο συγγραφέας προσπαθεί, ωστόσο, να αποδώσει την αλήθεια, και αυτή η προσπάθεια πρέπει να είναι πειστική και να φαίνεται ότι την καταβάλλει όσο καλύτερα μπορεί, άρα το κείμενό του οφείλει να είναι *αληθοφανές*.

Χαρακτηριστικό της αυτοβιογραφίας αποτελεί, επίσης, το γεγονός ότι ο αυτοβιογραφούμενος υιοθετεί εξ ορισμού μια εκ των υστέρων οπτική: είναι καταστατικός ο ρόλος της διαδικασίας της ενθύμησης, ο οποίος ενίοτε αντιμετωπίζεται κριτικά. Το ζήτημα της μνήμης θεματοποιείται σε αρκετές αυτοβιογραφίες, συχνά ως προβληματισμός γύρω από την ακούσια και την εκούσια ενθύμηση. Η μνήμη αποτελεί αστάθμητο, μη ελεγχόμενο παράγοντα: υπάρχουν φορές που οι αναμνήσεις κατακλύζουν απρόσκλητες το υποκείμενο, ενώ άλλες φορές πασχίζει μάταια να τις ανακαλέσει. Η αυτοβιογραφική ενθύμηση είναι μια συνειδητή πράξη, που αποσκοπεί στην ανακατασκευή του παρελθόντος και υπακούει συχνά στη γενικότερη λογική του κειμένου, δηλαδή στην παρουσίαση της ζωής του αυτοβιογραφούμενου ως ενός συγκροτημένου όλου χωρίς αντιφάσεις και χωρίς αποσπασματικότητα. Υπό αυτή την έννοια μπορεί κανείς να θεωρήσει τη διαδικασία αυτή της ενθύμησης μια κατασκευή: πρόκειται για την ανάμνηση κάποιου, ο οποίος ποτέ δεν υπήρξε έτσι ακριβώς. Ο ρόλος της μνήμης στην αυτοβιογραφία αντιμετωπίζεται από τη νεότερη κριτική ως καθοριστικός παράγοντας της αυτοβιογραφικής μυθοπλασίας. Ιδιαίτερη σημασία έχει για το ζήτημα αυτό η θέση του Φρόντ, ο οποίος, αναφερόμενος στην αναλυτική διαδικασία στο άρθρο του «Κατασκευές στην Ανάλυση» (Konstruktionen in der Analyse, 1937), τονίζει ότι ο ψυχαναλυόμενος ενθυμείται, ενώ ο ψυχαναλυτής συνθέτει και παρουσιάζει μια όψη του παρελθόντος του ψυχαναλυόμενου, που βασίζεται στις ενθυμήσεις, αλλά και στην έλλειψη ενθυμήσεών του και την οποία χαρακτηρίζει ως «κατασκευή», αφού δεν προέρχεται μόνο από τα ενεργά στοιχεία, αλλά και από τα κενά της μνήμης.

Με άξονα αυτά τα χαρακτηριστικά η αυτοβιογραφία μπορεί να θεωρηθεί ως το λίκνο του νεωτερικού (*modern*) υποκειμένου, το οποίο γράφοντας βγαίνει από την ανωνυμία, συνειδητοποιεί την ύπαρξή του και τη θεματοποιεί. Επειδή είναι ταυτόχρονα και το υποκείμενο και το αντικείμενο του αναστοχασμού, το νεωτερικό υποκείμενο χρησιμοποιεί την αυτοβιογραφία ως τη σκηνή στην οποία εκθέτει τις αντιφάσεις και τους προβληματισμούς του, όχι μόνο σε σχέση με τις πράξεις και τα κίνητρά του, αλλά και σχετικά με τη δυνατότητα σύλληψης της πραγματικότητας και την αναπαραστασιμότητά της. Η ακλόνητη πεποίθηση ότι είναι δυνατόν να αναπαρασταθεί η πραγματικότητα «όπως πράγματι υπήρξε» συνάδει με μια αφελή πρόσληψή της και συναντάται μόνο στις εκλαϊκευμένες εκδοχές του είδους της αυτοβιογραφίας, τουλάχιστον από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και εξής.

¹ Gusdorf 1980, σσ. 28-48.

Στο επίπεδο της θεωρίας και της κριτικής της λογοτεχνίας γενικότερα, αλλά και αυτής που έχει ως ειδικότερο αντικείμενο την αυτοβιογραφία, παρατηρείται κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, όπως και στον 21^ο, μια μεταβολή, η οποία αφορά στο πώς γίνεται αντιληπτό το είδος της αυτοβιογραφίας. Η μεταβολή αυτή σχετίζεται με τη γενικότερη τάση της αμφισβήτησης των καθιερωμένων οριοθετήσεων μεταξύ των γενών ή των ειδών στον χώρο της θεωρίας της λογοτεχνίας, των καθιερωμένων οριοθετήσεων μεταξύ των επιστημών γενικότερα, αλλά και αυτών στο εσωτερικό της κάθε επιστήμης. Στη θεωρία της λογοτεχνίας, ιδιαίτερη σημασία έχει η έμφαση που δίνεται στο υποκείμενο από την αποδόμηση, λόγω της οποίας διαμορφώθηκε μια δυναμική που αναζητά χαρακτηριστικά αυτοβιογραφίας σε κάθε μορφή γραφής.²

Η γενικότερη τάση της αμφισβήτησης των καθιερωμένων οριοθετήσεων (τόσο μεταξύ των επιστημών όσο και στο εσωτερικό της καθεμιάς) που παρατηρείται στις τελευταίες δεκαετίες, έδωσε τη δυνατότητα μιας διαφορετικής προσέγγισης του παρελθόντος, η οποία εξετάζει, παράλληλα προς τα ιστορικά δεδομένα, και τη φανταστική δόμησή τους. Γι' αυτόν τον λόγο, μπορεί κανείς να αναζητήσει την αυτοβιογραφία στις λογοτεχνικές –άρα, τις μυθοπλαστικές– κατασκευές, αλλά και στις ιστοριογραφικές κατασκευές, όπως, βέβαια, και σε όσες κατά παράδοση θεωρούνταν ειδολογικά αυτοβιογραφικές.

Το αν η αυτοβιογραφία είναι ένα διακριτό και καθορισμένο είδος με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και συγκεκριμένη ιστορία είναι κρίσιμο ερώτημα. Επίσης κρίσιμο ερώτημα είναι αν έχει λογοτεχνικό χαρακτήρα ή αν έχει ιστορικό και βιογραφικό χαρακτήρα, αν, δηλαδή, συνδέεται με τη λογοτεχνία ή με την ιστοριογραφία. Τα κρίσιμα αυτά ερωτήματα δεν είναι δυνατόν να απαντηθούν με ένα ναι ή ένα όχι, αλλά πρέπει να αναπτυχθούν μέσα από την κριτική επισκόπηση της βιβλιογραφίας για την εξέλιξη της αυτοβιογραφίας, σε σύγκριση με την εξέλιξη της κριτικής περί αυτοβιογραφίας.³ Η επισκόπηση της ιστορικής συγκρότησης του είδους στο παρόν βιβλίο θα πραγματοποιηθεί εν συντομία, επιμένοντας σε κείμενα-σταθμούς, αφού στόχος του δεν είναι γενικότερα η αυτοβιογραφία, αλλά η θέση της αυτοβιογραφίας στην Ελλάδα, όταν αυτή συγκροτείται ως ανεξάρτητο κράτος κατά τον 19^ο αιώνα, και ο τρόπος με τον οποίο τα κείμενα που εντάσσονται στο αυτοβιογραφικό είδος συνομιλούν με ιστορικά και λογοτεχνικά κείμενα και συμβάλλουν στη διαμόρφωση του έθνους και της εθνικής συνείδησης. Μπορεί, άραγε, μελετώντας την εξέλιξη του είδους, να γίνει λόγος για έναν «συμβατικό» τύπο αυτοβιογραφίας, ο οποίος φέρει συγκεκριμένα διακριτά γνωρίσματα, λόγου χάρη, τη γραμμική χρονολογική αφήγηση, την κυρίαρχη παρουσία ενός αυτοβιογραφικού αφηγητή, και για ένα «μη συμβατικό» ή «νεωτερικό» τύπο, ο οποίος φέρει διαφορετικά χαρακτηριστικά, όπως την άρση της χρονολογικής τάξης της αφήγησης, την ιδιόρρυθμη αφηγηματική οργάνωση, και ο οποίος στοχάζεται για το ανέφικτο της αυτοβιογραφίας; Η ενασχόληση με τα κείμενα θα δείξει ότι σημειώνονται σημαντικές αλλαγές κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, αλλά και ότι στοιχεία «νεωτερικότητας» απαντούν και σε παλαιές αυτοβιογραφίες.

1.1 Οι Εξομολογήσεις του Αγίου Αυγουστίνου

Η ιστορική συγκρότηση του είδους εκκινεί με το έργο του Αγίου Αυγουστίνου (S. Aurelius Augustinus), *Confessiones*, το οποίο γράφτηκε στη λατινική γλώσσα από το 397 έως το 400 μ.Χ., και που στα ελληνικά φέρει τον τίτλο *Εξομολογήσεις*.⁴ Δεν υπάρχει διχογνωμία ως προς το ότι αυτή είναι η πρώτη αυτοβιογραφία και ότι αποτελεί την αφετηρία για την έναρξη της συζήτησης για το είδος αυτό. Ιδιαίτερη προσοχή θα δοθεί στον τρόπο παρουσίασης της τομής ανάμεσα στο τροποποιημένο *τώρα* και το διαφορετικό *άλλοτε*, στην παρουσίαση δηλαδή των δύο εαυτών, του παρόντος-ιστορικού και του παρωχημένου-ιστορούμενου στην πρώτη ετούτη αυτοβιογραφία· στη συμβολή της ανάγνωσης στην αυτογνωσία· στη λειτουργία της ρητορικής εκζήτησης, που αντιστοιχεί στον φιλήδονο βίο του πρότερου Αυγουστίνου, και στη διαφορετική χρήση της μετά τη «μεταστροφή» του.

Ο Αυγουστίνος (354-430 μ.Χ.) έγραψε τις *Εξομολογήσεις* σε ηλικία σαρανταπέντε ετών περίπου, έχοντας ζήσει στην Ταγάστη (ή Θαγάστη) της Νουμιδίας και στην Καρχηδόνα, στη Βόρεια Αφρική, αλλά και στη Ρώμη και το Μιλάνο, στην Ιταλία. Σε ένα πρώτο επίπεδο, οι *Εξομολογήσεις* αφηγούνται τη μεταστροφή του Αυγουστίνου από τον παγανισμό στον χριστιανισμό και έχουν ως αποδέκτη αυτής της αφήγησης τον Θεό.

² Κείμενο αναφοράς για την κατεύθυνση αυτή της θεωρίας της λογοτεχνίας είναι το «Autobiography as De-facement», του Paul De Man (*Modern Language Notes*, 94/5, 1979, σσ. 919-930).

³ Βλ. για τα ζητήματα αυτά, Πασχαλίδης 1993.

⁴ Aurelius Augustinus, *Confessiones*, Würzburg: Schoenings Lateinische, 1934. Στα ελληνικά, Αγίου Αυγουστίνου, *Εξομολογήσεις* (εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου), Αθήνα: εκδόσεις Πατάκη, 1999. Μια online έκδοση του λατινικού κειμένου (επιμ. J. J. O'Donnell): http://www.stoa.org/hippo/frame_entry.html

Πρόκειται για κείμενο που απευθύνεται μεν στον Θεό, επειδή, όμως, η σχέση με τον Θεό είναι μια σχέση εσωτερική, οι *Εξομολογήσεις* είναι, όπως γράφει ο Peter Brown στην εξαιρετική βιογραφία του Αυγουστίνου, μια «αυστηρά διανοητική αυτοβιογραφία», «ένα μανιφέστο του εσωτερικού κόσμου».⁵ Όπως γράφει ο ίδιος ο Αυγουστίνος:

«Όταν επικαλούμαι τον Θεό μου, τον Θεό και Κύριό μου, σημαίνει ότι τον καλώ πρώτα μέσα μου. Όμως, υπάρχει χώρος μέσα μου για να ρθει ο Θεός μου, χώρος για να χωρέσει εντός μου ο Θεός, ο Θεός που έφτιαξε τον ουρανό και τη γη.»⁶

Γράφει, δηλαδή, πώς ο αποδέκτης της αυτοβιογραφίας, ο Θεός, και ο αναγνώστης της αυτοβιογραφίας –και στους δύο παραπέμπει το β' ενικό πρόσωπο, το οποίο χρησιμοποιεί– συνυπάρχουν με τον αυτοβιογραφούμενο σε ένα κείμενο στο οποίο το πέρασμα από το α' στο β' ενικό πρόσωπο είναι συνεχές:

«Τα βρεφικά μου χρόνια έχουν πια πεθάνει από καιρό και εγώ συνεχίζω να ζω. Όμως εσύ, Κύριε, ζεις αιώνια και τίποτε σε σένα δεν πεθαίνει, γιατί πριν γεννηθούν οι αιώνες και πριν από όλα όσα μπορούν να ονομαστούν “πριν”, είσαι ο Θεός που ορίζει το κάθε πλάσμα του.»⁷

Ο λόγος προς τον Θεό, την αιωνιότητα, διαμορφώνει μια πολύ ιδιότυπη σχέση με τον χρόνο στην πρώτη ετούτη αυτοβιογραφία που καταγράφεται στην ιστορία του είδους. Η αυτοβιογραφία αυτή στοχάζεται επί της σχέσης του παροντικού με τον παρελθοντικό και τον μελλοντικό χρόνο και μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι, έκτοτε, η αυτοβιογραφία ως είδος είναι υποχρεωμένη να πραγματεύεται συστηματικά την έννοια του χρόνου, το «πριν», το «τώρα» και το «ύστερα». Η συγκεκριμένη αυτοβιογραφία, η οποία έχει ως αντικείμενο και τη χρονική περίοδο της ζωής του Αυγουστίνου προτού αυτός ασπασθεί τον Χριστιανισμό (την οποία, όμως, περίοδο προσεγγίζει από μια χριστιανική οπτική, αφού αφηγείται την παρελθούσα ζωή του ως πιστός χριστιανός), αποσυναρμολογεί το παρελθόν και το αναδιαμορφώνει με σημασιολογικούς όρους που υπερβαίνουν την ιστορία: με τον τρόπο αυτόν η αυτοβιογραφική αφήγηση, στο αυτοβιογραφικό έργο που χαρακτηρίζεται ως αφετηρία στο είδος, διαμορφώνεται ως «πέραν» της ιστορίας και το χαρακτηριστικό αυτό εμποτίζει, εντέλει, το ίδιο το είδος της αυτοβιογραφίας.

Σύμφωνα με τον Georges Gusdorf, η αυτοβιογραφία απαιτεί μια μορφή συνείδησης η οποία είναι «ιδιαιτέρη στον άνθρωπο της Δύσης». Οι *Εξομολογήσεις* του Αυγουστίνου εκφράζουν με άμογη ρητορική δεινότητα το χριστιανικό αίτημα της εξομολόγησης των αμαρτημάτων και με αυτόν τον τρόπο προωθούν την ενδοσκοπική ματιά που είναι απαραίτητη για την αυτοβιογράφηση.⁸ Το κείμενο του Αυγουστίνου θέτει και προσπαθεί να απαντήσει στο διπλό ερώτημα, «ποιος είμαι» και «πώς έγινα αυτό που είμαι», διαμορφώνοντας έτσι την εικόνα του αναστοχαζόμενου υποκειμένου, μια εικόνα με μεγάλη σημασία στη δυτική σκέψη. Η περιγραφή της προσχώρησης του Αυγουστίνου στον χριστιανισμό επιτρέπει την περιπλάνηση σε μια πορεία από τη βρεφική ηλικία έως την ωριμότητα, αλλά και σε μια σειρά από πόλεις της Μεσογείου τον 4^ο μ.Χ. αιώνα. Και, κυρίως, η σύνδεση στο έργο αυτό των δύο σημασιών της λέξης «εξομολόγηση», ως εξομολόγησης των αμαρτημάτων και ως ενδοσκοπικής ματιάς που απευθύνεται σε ένα β' ενικό πρόσωπο, σε ένα «εσύ» (πράγμα που αποκαλύπτει έναν «εαυτό» που στοχάζεται), δημιουργεί τη δυναμική της πρόσληψής του.

1.2 Οι εξομολογήσεις του Ζαν-Ζακ Ρουσσώ

Το δεύτερο χαρακτηριστικό κείμενο αυτοβιογραφίας είναι το έργο του Ζαν-Ζακ Ρουσσώ (Jean-Jacques Rousseau), *Les Confessions*, το οποίο έχει γραφτεί στη γαλλική γλώσσα και το οποίο στα ελληνικά φέρει τον τίτλο *Οι εξομολογήσεις*.⁹ Σχεδόν δεκατέσσερις αιώνες παρεμβάλλονται ανάμεσα στα δύο κείμενα με τους ομώνυμους τίτλους. Όμως, παρά την πάροδο του χρόνου και τις μεταβολές στα συγκεκριμένα δεδομένα, τα κείμενα του Αυγουστίνου και του Ρουσσώ αποτελούν υποχρεωτική αφετηρία για οποιαδήποτε συζήτηση αφορά το πεδίο της αυτοβιογραφίας. Οι μεταβολές που έχουν συντελεστεί στο επίπεδο της γραφής (από τα λατινικά στις λατινογενείς ευρωπαϊκές γλώσσες), στο επίπεδο της σχέσης του ανθρώπου με τον θεό (από την

⁵ Brown 1967, σσ. 167-168.

⁶ Αυγουστίνου *Εξομολογήσεις* 1999, σ. 118.

⁷ Ο.π. σ. 124.

⁸ Gusdorf 1980, σσ. 29, 31.

⁹ Jean-Jacques Rousseau, *Les Confessions*, Paris: Garnier, 1952. Στα ελληνικά, Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, *Οι εξομολογήσεις* (μτφρ. Α. Παπαθανασοπούλου), Αθήνα: Ιδεόγραμμα, 1997.

πίστη στον θεό, στον αγνωστικισμό και την αθεΐα), στο επίπεδο της συγκρότησης των κρατών και των κοινωνιών (από τη Δυτική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα εθνικά κράτη), αλλά και στο επίπεδο του τρόπου εγγραφής της νεωτερικότητας, της *modernity*, στις σύγχρονες κοινωνίες, είναι τεράστιες.

Ο Ρουσσώ (1712-1778)¹⁰ αρχίζει να συγγράφει τις *Εξομολογήσεις* από το 1765· θα δημοσιευτούν όμως, σε δύο τόμους, μετά τον θάνατό του, το 1782 και το 1789. Η αναβολή της δημοσίευσης ως τη χρονική στιγμή εκείνη κατά την οποία και ο ίδιος, αλλά και οι εχθροί του, θα έχουν πεθάνει, ήταν επιθυμία του Ρουσσώ, καθώς οι πρώτες δημόσιες αναγνώσεις από το χειρόγραφο, τον χειμώνα του 1771, είχαν ήδη προκαλέσει την έντονη αντίδραση του κοινού και την παρέμβαση της αστυνομίας. Οι *Εξομολογήσεις* είχαν σχεδιαστεί από τον Ρουσσώ ως ένα εγχειρίδιο της ανθρώπινης φύσης: ευελπιστούσε να συμβάλει με την αυτοανάλυση και τη σκληρή αυτοκριτική του στη γνώση του ανθρώπινου χαρακτήρα. Στον πρόλογο εκφράζεται η άμετρη αυτοπεποίθηση του αυτοβιογραφούμενου υποκειμένου, ενώ ταυτόχρονα εισάγονται δύο καταστατικοί για το κείμενο όροι, της *φύσης* και της *αλήθειας*:

«Ίδου το μοναδικό ανθρώπινο πορτραίτο, ζωγραφισμένο εντελώς εκ του φυσικού και σε όλη του την αλήθεια, που υπάρχει και που μάλλον θα υπάρξει ποτέ. Όποιος κι αν είστε, σεις που η μοίρα μου ή η εμπιστοσύνη μου σας έκανε απόλυτο κριτή της τύχης αυτού του χειρογράφου, σας εξορκίζω [...] μην καταστρέψετε ένα μοναδικό και χρήσιμο έργο [...] και μη στερήσετε από τον σεβασμό στη μνήμη μου μια ασφαλή μαρτυρία για τον χαρακτήρα μου, τη μόνη που δεν έχει διαστρεβλωθεί από τους εχθρούς μου.»¹¹

Η υπογράμμιση της έννοιας της αλήθειας συνιστά, όπως άλλωστε και ο τίτλος του έργου, σαφή αναφορά στον φημισμένο πρόδρομο του είδους, τις *Εξομολογήσεις* του Αγίου Αυγουστίνου. Ο Αυγουστίνος, όταν επικαλείται την αλήθεια ως τον στόχο των κόπων του, εννοεί την αλήθεια του θεού. Ο Ρουσσώ προτάσσει την ανθρώπινη αλήθεια ως απάντηση στη θεία αλήθεια – και, μάλιστα, την αλήθεια ενός συγκεκριμένου ανθρώπου, του Ζαν-Ζακ Ρουσσώ. Εκεί που ο Αυγουστίνος επιλέγει ως συνομιλητή τον θεό, ο Ρουσσώ απευθύνεται στον αναγνώστη ως αποδέκτη και εγγυητή της δικής του, επαπειλούμενης προφανώς, αυτοβιογραφικής αλήθειας: στόχος του είναι αφενός να αποκαταστήσει την τιμή του, την οποία προσέβαλαν (όπως μας εξηγεί στο δεύτερο μέρος των *Εξομολογήσεων*) οι εχθροί του και αφετέρου, επισκεπτόμενος μέσω των ενθυμήσεων το παρελθόν και αφηγούμενος έτσι την ιστορία του, να εξασφαλίσει την υστεροφημία του και να προβάλει τον εαυτό του στο μέλλον. Οι αναγνώστες λοιπόν –δηλαδή το κοινό του– έχουν πρωταρχικό ρόλο, καθώς ο απώτερός του στόχος είναι να επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίο θα τον θυμούνται. Σε αντίθεση με τον Αυγουστίνου, ο Ρουσσώ γράφει συντροφιά με τους άθεους διαφωτιστές της εποχής του και συνθέτει ένα τεκμήριο μιας κοσμικής εποχής.

Ο συνήθης για το είδος της αυτοβιογραφίας τόπος της *απειλής* παίρνει, στην περίπτωση του Ρουσσώ, τη διάσταση της μανίας καταδίωξης, σε σημείο που να ταυτίζει κατά διαστήματα τον ιδεατό αναγνώστη με τους εχθρούς του, καθιστώντας καθοριστικό παράγοντα της αυτοβιογραφικής διαδικασίας έναν εχθρικά διακείμενο αποδέκτη-αναγνώστη. Σε αρκετά σημεία, η αυτοκριτική διάθεση του Ρουσσώ παραχωρεί τη θέση της σε ένα σκληρό «κατηγόρω» με στόχο τους άλλους, παρουσιάζοντας τον ευαίσθητο, καλόκαρδο και ευφυή εαυτό του ως θύμα της αδυσώπητης κοινωνίας. Ταυτόχρονα, ακολουθεί τον εξίσου διαδεδομένο από την αρχαιότητα τόπο της *απολογίας*, όταν στην αρχή του πρώτου βιβλίου φαντάζεται τον εαυτό του να παρουσιάζεται μπροστά στον κριτή του με τις *Εξομολογήσεις* του ανά χείρας και να δηλώνει:

«Ίδου τι έπραξα, τι σκέφτηκα, τι υπήρξα. Είπα το καλό και το κακό με την ίδια ευθύτητα. Δεν αποσιώπησα τίποτε άσχημο, δεν πρόσθεσα τίποτε όμορφο, κι αν έτυχε να βάλω μερικά ασήμαντα διανθίσματα, το έκανα μόνο για να καλύψω κάποια κενά της μνήμης μου· υπέθεσα πως ήταν αλήθεια κάτι που ήξερα πως θα μπορούσε να είναι, αλλά ποτέ κάτι που ήξερα πως δεν είναι. Παρουσιάστηκα αυτός ακριβώς που υπήρξα: ελεεινός και κατάπτυστος, όποτε ήμουν, καλός υψηλόφρων, υπέροχος, όποτε ήμουν.»¹²

Έχει ιδιαίτερη σημασία ότι, σε αντίθεση με προηγούμενα παραδείγματα αυτοβιογραφούμενων, δεν απολογείται για τη ζωή του και για τις πράξεις του, αλλά για τον τρόπο με τον οποίο συνέταξε την αυτοβιογραφία του: οι όποιες προσθήκες έγιναν για να συμπληρωθούν τα κενά της μνήμης, οι αλήθειες μπορεί να βασίζονται και σε υποθέσεις, οι υποθέσεις, όμως, είναι εύλογες. Στη σκηνή της απολογίας προβάλλεται η διαδικασία της αυτοβιογράφησης αυτή καθ' εαυτήν, ο αναστοχασμός, δηλαδή, και η

¹⁰ Wagner-Egelhaaf 2005, σσ. 157-161.

¹¹ Ρουσσώ 1997, σ. 7.

¹² Ο.π., σ. 9.

εξιστόρηση του βίου, ενώ στο προσκήνιο προβάλλεται και το προϊόν αυτής της διαδικασίας, το βιβλίο στην υλική του υπόσταση. Η αναστοχαστική αυτή στιγμή επιτρέπει με ασφάλεια να υποστηρίξει κανείς ότι το κείμενο αυτό με το οποίο εκτίθεται «ο εαυτός» αποτελεί ένα κατεξοχήν νεωτερικό κείμενο.¹³

Η αυτοπεποίθηση που χαρακτηρίζει το αυτοβιογραφούμενο υποκείμενο πηγάζει όχι μόνο από την ιδιαιτερότητά του, αλλά από το γεγονός της αποκάλυψης της μηδαμινότητάς του. Αυτή η πρόθεση *αποκάλυψης* διαπερνά το σύνολο του έργου και επιτρέπει στον συγγραφέα να περιλάβει ομολογίες που αφορούν σε ταπεινωτικές εμπειρίες, άτιμες συμπεριφορές, αλλά και ερωτικά σκιρτήματα και φαντασιώσεις – θεματικές, δηλαδή, που αποφεύγουν και οι σύγχρονοί του, αλλά και προγενέστεροι αυτοβιογραφούμενοι. Με άλλα λόγια, η πίστη στην ιδιαιτερότητα δεν οδηγεί σε έναν εξωραϊσμό, αλλά αντιθέτως συνάδει με μια ιδιαίτερα αυξημένη τάση για αυτοκριτική. Η φαινομενική αυτή αντίθεση γίνεται κατανοητή αν αναλογιστεί κανείς ότι, σύμφωνα με τον Ρουσσώ, είναι πρωτίστως τα μειονεκτήματα του χαρακτήρα του, οι αδυναμίες και οι σκοτεινές του πτυχές, που συμβάλλουν στην ιδιαιτερότητα και τη μοναδικότητά της προσωπικότητάς του. Διαγιγνώσκει, για παράδειγμα, μια βραδύτητα στη σκέψη, που έρχεται σε αντίθεση με τη συναισθηματική του εγρήγορση και η οποία του επιτρέπει να εκφραστεί με οξύνοια μονάχα γράφοντας, ενώ στην προφορική συναναστροφή δίνει στους συνανθρώπους του την εσφαλμένη εντύπωση ενός ανθρώπου βραδύνου και ανόητου. Αυτή η αναντιστοιχία μεταξύ της εικόνας που έχουν οι άλλοι για τον ίδιο και της δικής του εικόνας για τον εαυτό του τον προβληματίζει πολύ και αποτελεί καθοριστικό κίνητρο της συγγραφής της αυτοβιογραφίας του, με την οποία καλεί τους αναγνώστες να συμμετέχουν στην δική του θέαση και ανάλυση του εαυτού του. Ταυτόχρονα, και παρά την πρόθεση της αποκάλυψης της φύσης και της αλήθειας, ο Ρουσσώ θεματοποιεί συχνά την αδυναμία αναπαράστασης της πραγματικότητας: το εγχείρημα εξαρτάται από τη γλώσσα, η οποία, όμως, αποδεικνύεται ανεπαρκής όταν πρέπει να αποδώσει την περιπλοκότητα των σκέψεων και των συναισθημάτων του αυτοβιογραφούμενου υποκειμένου.

Σύμφωνα με την κριτική, οι *Εξομολογήσεις* αντανakλούν την κατάρρευση των πατροπαράδοτων θεσμών και διέπονται από την αυξανόμενη αίσθηση ανασφάλειας της εποχής εκείνης, μιας εποχής στην οποία τίθενται σε αμφισβήτηση δεδομένες αντιλήψεις πολλών αιώνων και της οποίας η κορυφαία στιγμή είναι η Γαλλική Επανάσταση. Ο Ρουσσώ, καταπονημένος σωματικά και ψυχικά, και αναγκασμένος να ζει μια ζωή όλο στερήσεις, στρέφεται με το κείμενο αυτό ενάντια στην υποκρισία μιας κοινωνίας που ζει στην πολυτέλεια και τη χλιδή, διαιωνίζοντας την κοινωνική αδικία. Αποστρεφόμενος την καλή κοινωνία, ο «φτωχός Ζαν-Ζακ» αναζητεί την ευτυχία στη φύση: οι περιγραφές της φύσης και της ζωής στην επαρχία συγκαταλέγονται στα καλύτερα δείγματα του είδους.

1.3 Πόσο ειλικρινώς εξομολογείται κανείς;

Οι *Εξομολογήσεις* δημιουργούν μια ισχυρή τάση στον χώρο της αυθιστόρησης: είναι πολλά τα παραδείγματα των αυτοβιογραφιών που ακολούθησαν αυτή του Ρουσσώ, χωρίς να δανείζονται τον τίτλο του Αυγουστίνου, όπως του Γκαίτε (*Dichtung und Wahrheit*), της Γεωργίας Σάνδης (*Histoire de ma vie*), του Τζον Στούαρτ Μιλ (*Autobiography*). Επίσης ποικίλες, και σε πολλά επίπεδα, είναι οι αντιδράσεις που προκλήθηκαν για τον τρόπο αυτοβιογράφησης που υιοθετούν *Οι Εξομολογήσεις*.

Ο Γκαίτε (Johann Wolfgang von Goethe, 1749-1832) δίνει στην αυτοβιογραφία του – η οποία γράφεται επί μία εικοσαετία περίπου, από το 1809 έως το 1832– τον τίτλο *Ποίηση και Αλήθεια* (*Dichtung und Wahrheit*). Η λέξη *Dichtung* σημαίνει μεν «ποίηση», αλλά σημαίνει και, γενικότερα, «μυθοπλασία». Η χρήση της στον τίτλο δηλώνει ότι ο συγγραφέας σκοπεύει να χρησιμοποιήσει το ισχυρότατο λογοτεχνικό του οπλοστάσιο για να συμπληρώσει τυχόν «κενά της μνήμης», ή να επενδύσει, ή να «διανθίσει» τα συμβάντα, όπως έκανε και ο Ρουσσώ. Ο υπότιτλος, *Από τη ζωή μου* (*Aus meinem Leben*), δείχνει ότι ο συγγραφέας θα είναι επιλεκτικός στην αφήγησή του. Σε ένα επίπεδο, η αυτοβιογραφία του Γκαίτε αποτελεί απάντηση σε εκείνη του Ρουσσώ, μια απάντηση, όμως, που υιοθετεί διαφορετικό ύφος: ο Ρουσσώ γράφει με ένταση και θέτει το τέλος της αυτοβιογραφίας του στα 53 του χρόνια, το 1765 περίπου, πολύ κοντά στο έτος που άρχισε να τη γράφει, ενώ ο Γκαίτε γράφει με χρονική απόσταση και τη σταματάει στην ηλικία των 26 ετών, το 1775-εκτός αυτού, για τον Ρουσσώ η διακριτικότητα είναι εχθρός, ενώ για τον Γκαίτε αποτελεί την αρχή που διέπει την αφήγηση. Με τον τίτλο που επιλέγει ο Γκαίτε, αφενός διακρίνει με σαφήνεια μεταξύ της πραγματικότητας και της αλήθειας και, αφετέρου, προβάλλει τη συμβολή και τον ρόλο της μυθοπλασίας κατά

¹³ Βλ. σχετικά Gay 1995, σσ. 106-108.

τη συγγραφή της αυτοβιογραφίας.¹⁴ Η φαινομενική αντίθεση μεταξύ των όρων του τίτλου αναιρείται από τη δήλωσή του ότι δεν είναι δυνατόν να παρουσιάσει κανείς την «Αλήθεια» χωρίς την «Ποίηση», τη μυθοπλασία δηλαδή, καθώς το εγχείρημα αυτό που λαμβάνει χώρα σε μεταγενέστερη χρονική στιγμή δεν είναι δυνατόν να αποπερατωθεί χωρίς τη συνδρομή της ανάμνησης και της φαντασίας και, άρα, χωρίς την άσκηση της ποιητικής δεξιότητας. Σε ένα άλλο σημείο της αυτοβιογραφίας του ο Γκαίτε δηλώνει ότι, μέσω της μυθοπλασίας (*Fiktion*), μπορεί κανείς να προσεγγίσει την αλήθεια.¹⁵

Μια άλλη αντίδραση στις αρχές που διέπουν την αυτοβιογραφία του Ρουσσώ και στον τρόπο της αφήγησής του προέρχεται από ένα μυθοπλαστικό κείμενο, το οποίο, όμως, στοχάζεται πολύ ουσιαστικά ως προς τον τρόπο συγκρότησης του υποκειμένου, ιδίως του νεωτερικού υποκειμένου, στον περί εαυτού λόγο της Δύσης. Πρόκειται για το μυθιστόρημα *Σημειώσεις από το υπόγειο* ή *Το υπόγειο* του Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι, το οποίο δημοσιεύτηκε το 1864. Το ερώτημα που τίθεται στο κείμενο αυτό είναι «τι είναι αλήθεια, τι είναι πραγματικότητα, τι είναι μυθοπλασία» και, οπωσδήποτε, το ερώτημα αυτό συνοδεύει κάθε αφήγηση που επικαλείται αναφορικότητα, όπως η αυτοβιογραφική. Για τον κεντρικό χαρακτήρα και αφηγητή στο *Υπόγειο*, ο τρόπος της ενθύμησης διακρίνεται σε τρία επίπεδα:

«Στις αναμνήσεις κάθε ανθρώπου υπάρχουν πράγματα που δεν τα εμπιστεύεται σ' όλον τον κόσμο, μα μόνο στους φίλους του. Υπάρχουν άλλα που δεν τα εμπιστεύεται στους φίλους του και μόλις τα λέγει στον εαυτό του κι αυτό στα κρυφά. Και τέλος υπάρχουν κι εκείνα που ο άνθρωπος φοβάται να τα ομολογήσει στον ίδιο του τον εαυτό κι αυτού του είδους τα πράγματα μαζεύονται σε αρκετά μεγάλη ποσότητα σε κάθε άνθρωπο καθώς πρέπει.»¹⁶

Η διάκριση αυτή επιτρέπει μια διαφορετική προσέγγιση στη διακηρυγμένη αυτοβιογραφική αρχή της ειλικρίνειας, της αλήθειας και της πραγματικότητας: σε ποιο βαθμό ο αυτοβιογραφούμενος μπορεί να είναι ειλικρινής; Στόχος του κειμένου του Ντοστογιέφσκι είναι *Οι Εξομολογήσεις* του Ρουσσώ, αλλά η κριτική του οικοδομείται σε μια διαφορετική από του Ρουσσώ λογοτεχνική παράδοση:

«Ο Χάινε διατείνεται ότι οι αξιόπιστες αυτοβιογραφίες είναι κάτι σχεδόν αδύνατο και ότι ο άνθρωπος σχεδόν ποτέ δεν μπορεί να πει την αλήθεια για τον εαυτό του. Κατά τη γνώμη του, ο Ρουσσώ, παραδείγματος χάριν, είπε χωρίς άλλο ψέμματα στις *Εξομολογήσεις* του και μάλιστα ψέμματα εξεπλήκτες, από ματαιοδοξία. Είμαι βέβαιος πως ο Χάινε έχει δίκιο. Καταλαβαίνω πολύ καλά ότι είναι δυνατόν να κατηγορείς τον εαυτό σου για εγκλήματα και αντιλαμβάνομαι μάλιστα τι είδους ματαιοδοξία μπορεί να είναι αυτή.»¹⁷

Ο στοχασμός του ντοστογιέφσκι χαρακτήρα και αφηγητή επί των αρχών που διέπουν την αυτοβιογραφία φωτίζει πολλές από τις πλευρές του είδους αυτών των κειμένων, αλλά και της σχέσης που έχουν με τα μυθοπλαστικά κείμενα. Το κείμενο αυτό –το οποίο, βέβαια, κατατάσσεται στη λογοτεχνία– αμφισβητεί το αν κάποιος μπορεί να πει την αλήθεια για τον εαυτό του, επειδή υπάρχουν πράγματα που δεν μπορεί να πει στον εαυτό του. Ενδεχομένως, για να αμφισβητήσει τον ισχυρισμό, κάποιος μπορεί να προβάλει το επιχείρημα ότι το κείμενο είναι λογοτεχνικό: μήπως όμως το επιχείρημα αυτό κρύβει ένα άλλο, όχι τόσο ότι η λογοτεχνία μπορεί να ψεύδεται, αλλά ότι μόνον αυτή η μορφή του λόγου μπορεί να ψεύδεται;

Απάντηση στο θέμα θα δώσει η ψυχαναλυτική θεωρία, της οποίας οι πρώτες βασικές θέσεις διατυπώνονται μεν στο γύρισμα του 19^{ου} προς τον 20^ο αιώνα, αλλά διαδίδονται ευρύτερα στην Ευρώπη μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και συμβάλλουν αποφασιστικά στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται η αυτοβιογραφία και η σχέση της με την πραγματικότητα, αλλά και με την αλήθεια. Ενώ ο Φρόυντ (Sigmund Freud) έγραψε το κείμενο με τον τίτλο «Αυτοβιογραφική Μελέτη» («Selbstdarstellung») το 1925, ωστόσο αφετηρία για την αυτοβιογράφησή του, αλλά και για τον στοχασμό του επί της πρακτικής της αυτοβιογραφίας αποτελεί το κείμενο-σταθμός, *Η Ερμηνεία των Ονείρων* (*Die Traumdeutung*), που δημοσιεύτηκε το 1900. Το κείμενο αυτό, στο οποίο ο Φρόυντ παρουσιάζει και αναλύει τα ίδια του τα όνειρα, συνεισφέρει με δύο τρόπους στην ανατροπή κοινών τόπων που χαρακτήριζαν τον ευρωπαϊκό ορθολογικό τρόπο σκέψης: πρώτον, τεκμηριώνει ότι το όνειρο είναι ένα ψυχικό φαινόμενο, έργο μιας πολύπλοκης διαδικασίας του ονειρευομένου, που εκκινεί από την επιθυμία (*Wunsch*) και στόχο έχει την εκπλήρωσή της (*Erfüllung*): δεύτερον, διατυπώνει την πρώτη ολοκληρωμένη άποψη για τη δομή του ψυχικού οργάνου, διαχωρίζοντας μεταξύ της συνείδησης ή του συνειδητού (*Bewusstsein, bewusst*), αφενός, και του ασυνειδήτου (*das*

¹⁴ Gay, ό.π., σσ. 116-117.

¹⁵ Goethe 1993, τόμος 2, σ. 209.

¹⁶ Ντοστογιέφσκι χ.χ., σ. 63.

¹⁷ Ό.π., σ. 63.

Unbewusste, unbewusst), αφετέρου, και περιγράφοντας τους μηχανισμούς λειτουργίας των δύο συστημάτων και τους τρόπους της μεταξύ τους επικοινωνίας. Το όνειρο αποτελεί για την ψυχανάλυση τον πλέον καίριο τρόπο επικοινωνίας μεταξύ ασυνειδήτου και συνειδητού. Ο Φρόυντ, τριάντα ένα χρόνια μετά την πρώτη έκδοση, όντας πλέον ο καταξιωμένος δημιουργός μιας νέας επιστήμης, με μαθητές σε όλα τα μήκη και πλάτη της γης, γράφει στον πρόλογο της τρίτης έκδοσης του έργου του στα αγγλικά: «Περιέχει, ακόμα και κατά τη σημερινή μου κρίση, την πιο αξιόλογη από όλες τις ανακαλύψεις που είχα την τύχη να κάμω. Ενόραση σαν αυτή συμβαίνει μόνο μία μόνο φορά στη ζωή του ανθρώπου».¹⁸

Με ποιον τρόπο θα μπορέσει κανείς να ερμηνεύσει τα όνειρα, ποιες είναι «οι διεργασίες που κάνουν το όνειρο αλλόκοτο κι αγνώριστο» και ποια τα ενδεχόμενα «συμπεράσματα για τη φύση των ψυχικών δυνάμεων που με τη συνέργεια και την αμοιβαία αντενέργειά τους παράγουν το όνειρο»;¹⁹ Αυτά είναι τα ερωτήματα που θέτει ήδη στην πρώτη παράγραφο του κειμένου του ο Φρόυντ, προετοιμάζοντας τον αναγνώστη για τις δύο ρηζικέλευθες συμβολές του, τη θεμελιακή σχέση επιθυμίας και ονείρου και την παράλληλη λειτουργία ασυνειδήτου και συνειδητού.

Η ψυχαναλυτική προσέγγιση στο όνειρο κατάγεται από την ονειροκριτική παράδοση της αρχαιότητας και όχι από τις «επιστημονικές» θεωρίες, τέκνα του θετικισμού, που αναζητούν εξηγήσεις για τον τρόπο παραγωγής του. Για τον Φρόυντ τα όνειρα ήταν ερμηνεύσιμα, είχαν νόημα. Στο θέμα αυτό βρισκόταν σε αντίθεση με τις κρατούσες επιστημονικές απόψεις της εποχής του, που θεωρούσαν τα όνειρα ασυνάρτητα και χωρίς σημασία. Η *Ερμηνεία των Ονείρων* ξεκινάει με μια διεξοδική αναφορά στη σχετική βιβλιογραφία, από τις περί ονείρου θεωρίες του Αριστοτέλη έως τις εμπειριστικές προσεγγίσεις του 19^{ου} αιώνα, για να καταλήξει σε μια αδιαμφισβήτητη διαπίστωση: «Η εκτίμηση όμως των αρχαίων λαών προς το όνειρο είναι θεμελιωμένη σε μια σωστή ψυχολογική διαίσθηση και εκφράζει τον σεβασμό τους για το αδάμαστο και ακατάλυτο στην ανθρώπινη ψυχή, το “δαιμονικό”, που παράγει την ονειρική επιθυμία και που το ξαναβρίσκουμε να λειτουργεί στο ασυνείδητό μας».²⁰ Στο θέμα αυτό επιστρέφει ο Φρόυντ στο έργο «Το παραλήρημα και τα όνειρα στην *Γκραντίβα* του W. Jensen» (1907) γράφοντας ότι η ψυχαναλυτική θεωρία «τόλμησε και πήρε το μέρος των Αρχαίων και της δεισιδαιμονίας».²¹

Για την προσέγγιση που υιοθετείται στον αυτοβιογραφικό λόγο έχει ιδιαίτερη σημασία το ότι *Η Ερμηνεία των Ονείρων* έχει ως πρώτη ύλη της τα όνειρα του ίδιου του συγγραφέα της, ο οποίος γράφει χαρακτηριστικά στον «Πρόλογο» της 2^{ης} έκδοσης του βιβλίου, το 1908: «Για μένα αυτό το βιβλίο έχει, βέβαια, και μια άλλη, υποκειμενική σημασία, την οποία μόνο μετά την αποπεράτωσή του μπόρεσα να κατανοήσω. Αποδείχθηκε ως έναν βαθμό αυτοανάλυσή μου, η αντίδρασή μου στον θάνατο του πατέρα μου, το σημαντικότερο δηλαδή γεγονός, την απώλεια με τις μεγαλύτερες επιπτώσεις στη ζωή ενός άνδρα. Όταν το αντιλήφθηκα, αισθανόμουν ανίκανος να σβήσω τα ίχνη αυτής της επιρροής (Einwirkung). Για τον αναγνώστη, όμως, είναι ίσως αδιάφορο βάσει ποιου υλικού μαθαίνει να αξιολογεί και να ερμηνεύει τα όνειρα».²²

Στην *Ερμηνεία των Ονείρων*, την «αυτοβιογραφία του, την ειλικρινή και επιδέξια, τη βασανιστική, τόσο ως προς αυτά που αποκρύπτει όσο και ως προς αυτά που αποκαλύπτει»,²³ ο ιδρυτής της ψυχανάλυσης διαπλέκει το υποκείμενο της αφήγησης με το αντικείμενο της μελέτης. Υιοθετεί, δηλαδή, όχι μόνο μια θέση για το όνειρο, η οποία αντιτίθεται προς τα παραδεδομένα από την επιστήμη, αλλά και μια αντίθετη μεθοδολογία, μια αντι-επιστημονική μέθοδο προσέγγισης. Σε αυτή θεματοποιεί το αφηγούμενο υποκείμενο, η ονειρική εμπειρία του οποίου, συμπληρωμένη από την ανάλυσή της, καθοδηγεί τη διερεύνηση και οδηγεί στη διαπίστωση ότι το όνειρο εκκινεί από την επιθυμία του ονειρευόμενου και στόχο έχει την εκπλήρωσή της,

¹⁸ Σε κάθε αναφορά σε κείμενο του Φρόυντ παρατίθεται ο τόμος και οι σχετικές σελίδες από την έκδοση *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* [S.E.], τόμοι I-XXIV, London: Hogarth Press, 1953-1974 (εδώ η παραπομπή: S.E., IV, σ. Xxxii). Στα ελληνικά, Σ. Φρόυντ, *Η Ερμηνεία των Ονείρων* (μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου), Αθήνα, Επίκουρος, 1993, σ. 23. Η συγκεκριμένη παραπομπή είναι από τη μετάφραση του Γιώργου Σεφέρη, στο «Γλώσσες» στον Αρτεμίδωρο τον Δαλδιανό», *Δοκίμης II*, Αθήνα, Ίκαρος, 1984 (5^η εκδ.), σ. 314.

¹⁹ S.E., IV, σ. 1. Και στο *Ερμηνεία των Ονείρων* 1993, σ. 25.

²⁰ S.E., V, σ. 614. Και στο *Ερμηνεία των Ονείρων* 1993, σ. 530 (τροποποιημένη μετάφραση).

²¹ S.E., IX, σ. 7. Και στο «Το παραλήρημα και τα όνειρα στην *Γκραντίβα* του W. Jensen», στο W. Jensen/S. Freud 1994, σσ. 164-165.

²² S.E., IV, σ. Xxxvi. Και στο *Ερμηνεία των Ονείρων*, σ. 19. Για τη σημασία της *Ερμηνείας των Ονείρων* στην αυτοανάλυση του Φρόυντ, βλ. το *Freud's Self-Analysis* (Anzieu 1986), που βασίζεται στη συστηματική μελέτη 50 ονείρων που είδε και κατέγραψε ο Φρόυντ μέχρι το 1902, από τα οποία τα 43 περιλαμβάνονται στην *Ερμηνεία των Ονείρων*.

²³ Gay 1989, σ. 104.

ενώ ταυτοχρόνως καταργεί την ενότητα του υποκειμένου και διαχωρίζει μεταξύ συνειδητού και ασυνειδήτου. Κατά συνέπεια πρόκειται για παιχνίδι όταν γράφει, όπως αναφέραμε, ότι «για τον αναγνώστη είναι ίσως αδιάφορο βάσει ποιου υλικού μαθαίνει να αξιολογεί και να ερμηνεύει τα όνειρα», μια και το ζήτημα δεν είναι απλώς από πού προέρχεται το υλικό της αφήγησης, αλλά το ότι το υλικό είναι συνυφασμένο με το υποκείμενο που αφηγείται, και ότι δεν υπάρχει δυνατότητα διαχωρισμού ανάμεσα στο υποκείμενο και το αντικείμενο της αφήγησης.

Τα επιχειρήματα που προβάλλονται στην *Ερμηνεία των Ονείρων* συμπληρώνονται από μια σειρά κείμενα του Φρόυντ: την «Αυτοβιογραφική Μελέτη» («Selbstdarstellung», 1925d), το «Υστερόγραφο» της («Nachschrift», 1935a), με το οποίο ερμηνεύει το αυτοβιογραφικό κείμενο, και τα άρθρα «Ανάλυση τελειωμένη και ατελείωτη» («Die endliche und die unendliche Analyse», 1937c) και «Κατασκευές στην Ανάλυση» («Konstruktionen in der Analyse», 1937d). Στα δύο άρθρα αυτά και στο «Υστερόγραφο», το ζήτημα της σχέσης της – διά του προφορικού και διά του γραπτού λόγου– διάδοσης της ψυχανάλυσης τίθεται εκ νέου, ως υστερόγραφο μιας ζωής αφιερωμένης στην ψυχανάλυση. Στο «Υστερόγραφο» ο Φρόυντ ερμηνεύει το αυτοβιογραφικό κείμενο που προηγήθηκε κατά μία δεκαετία και εξηγεί στον αναγνώστη ότι στις σελίδες που διάβασε δύο θέματα διαπλέκονται, η ιστορία της ζωής του και η ιστορία της ψυχανάλυσης: η δεύτερη ιστορία είναι το σύνολο του περιεχομένου της πρώτης (S.E. XX, σ. 71). Και η ερμηνεία του αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία για δύο λόγους. Πρώτον, γιατί στην αρχή της «Αυτοβιογραφικής Μελέτης» ο Φρόυντ θέτει το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται η αφήγηση για τον εαυτό του και τονίζει ότι, για να μην περιπέσει σε αντιφάσεις με προηγούμενα κείμενά του και να μην επαναλάβει όσα έχει αλλού αναφέρει, θα επιχειρήσει «να κατασκευάσει μια αφήγηση, στην οποία θα συνδυάζονται σε νέες αναλογίες υποκειμενικές και αντικειμενικές σχέσεις» (S.E. XX, σσ. 3 κ.ε.). Δεύτερον, γιατί στο «Υστερόγραφο» ερμηνεύει, όπως αναφέρθηκε, το αυτοβιογραφικό κείμενο και επιπλέον υπογραμμίζει τη μεταστροφή των ενδιαφερόντων του, μετά το 1925, σε ζητήματα κυρίως πολιτισμικά. Η κατασκευή μιας ακόμη αυτοβιογραφικής αφήγησης και η ερμηνεία και τροποποίησή της από τον συντάκτη της δέκα χρόνια αργότερα, πάλι στο πλαίσιο του αυτοβιογραφικού λόγου, υπογραμμίζουν την άρνησή του να θεωρηθεί ο γραπτός λόγος ως παγιωμένος, και η οποιαδήποτε άποψη για τον εαυτό του ως οριστική.

Ο Φρόυντ αντιλαμβάνεται τη διάδοση της ψυχανάλυσης ως τη συνεχή διαπλοκή θεωρίας και πρακτικής, δηλαδή γραπτού και προφορικού λόγου και, στα ογδόντα του χρόνια, κοντά στον θάνατο πλέον, διαπιστώνει ότι βρίσκεται στα πρόθυρα μιας ουσιώδους μεταβολής: η ανελαστικότητα του γραπτού λόγου σύντομα θα αντικαταστήσει την ευελιξία του προφορικού, αφού με τον θάνατο θα εκλείψει η δυνατότητα αναθεώρησης. Εξετάζοντας, λοιπόν, για άλλη μια φορά την – πάντοτε προφορική– αναλυτική διαδικασία που λαμβάνει χώρα μεταξύ δύο προσώπων και στην οποία κεντρικό ρόλο παίζει η ενθύμηση, υπογραμμίζει ότι η διαδικασία αυτή αποτελείται από δύο διαφορετικά τμήματα, διεξάγεται σε δύο διαφορετικούς τόπους και αφορά δύο άτομα, εκ των οποίων το ένα (ο αναλυόμενος) θυμάται και το άλλο (ο αναλυτής) συνθέτει και παρουσιάζει (*darstellen*) μια *κατασκευή* του παρελθόντος που βασίζεται στις αναμνήσεις, αλλά και στην έλλειψη αναμνήσεων του πρώτου: ο χρόνος της σύνθεσης διαφέρει από τον χρόνο παρουσίασης της κατασκευής. Οι κατασκευές του ψυχαναλυτή, που βασίζονται στη μνήμη του αναλυόμενου, αλλά και στις αδυναμίες και τα κενά της μνήμης αυτής, συνθέτουν μια αφήγηση η οποία δεν τον περιγράφει μόνο, αλλά και τον δημιουργεί. Η αφήγηση είναι προφορική, ανακοινώνεται εν όλω ή εν μέρει, και μπορεί να αναθεωρηθεί. Επομένως δεν παγιώνεται.²⁴

1.4 Η χειρονομία του αποχαιρετισμού

Μετά τη φροϋδική συμβολή στο ζήτημα της υποκειμενικότητας στον αυτοβιογραφικό λόγο και τη θέση του Φρόυντ ότι το υλικό της αφήγησης είναι συνυφασμένο με το υποκείμενο που αφηγείται, ότι, δηλαδή, δεν υπάρχει δυνατότητα διαχωρισμού ανάμεσα στο υποκείμενο και το αντικείμενο της αφήγησης, ανοίγεται ένας νέος τρόπος αντιμετώπισης των «αυτοβιογραφικών» κειμένων. Ο αναγνώστης τους είναι υποχρεωμένος να αξιολογεί τις υποκειμενικές «αλήθειες» που εκφέρονται και να ελέγχει τους ισχυρισμούς περί «αλήθειας». Βεβαίως, αυτό δεν σημαίνει ότι παρουσιάζουν μικρότερο ενδιαφέρον οι αφηγήσεις με επίκεντρο τον εαυτό, αλλά σημαίνει ότι η επίγνωση πως αποτελούν εκ των υστέρων κατασκευές του εαυτού προσδίδει μυθιστορηματικό ενδιαφέρον και επιβάλλει την εξέτασή τους και ως μυθοπλασιών. Επίσης, δεν σημαίνει ότι δεν γράφονται αυτοβιογραφίες που διέπονται από την πεποίθηση ότι αναπαριστούν την αντικειμενική

²⁴ S.E., XXII. Στα ελληνικά «Κατασκευές στην Ψυχανάλυση» 1997, σσ. 231-223.

πραγματικότητα, ή ότι αποτελούν τη μοναδική οδό για την απόδοση της αλήθειας στην περιοχή και στην εποχή που πραγματεύονται. Όμως, κατά κανόνα, η κριτική αντιμετωπίζει με καχυποψία κάθε ψευδαίσθηση αυτής της μορφής και την αποδομεί. Επιπλέον, θεωρεί δεδομένο ότι, μετά την ευρύτερη διάχυση της φρουδικής προοπτικής στην Ευρώπη και την Αμερική, είναι περισσότερο συνειδητοποιημένες ως προς την κατασκευαστική διάσταση που τις χαρακτηρίζει και οι όποιες μορφές αφηγήσεις περί του εαυτού θεματοποιούν τη διαφορά της εκ των υστέρων οπτικής γωνίας. Και δεν είναι λίγα τα παραδείγματα των αυτοβιογραφιών που ενσωματώνουν τη διπλή εμπειρία που προσέφερε η ψυχανάλυση, την παράλληλη λειτουργία ασυνειδήτου και συνειδητού και την αδυναμία διαχωρισμού ανάμεσα στο υποκείμενο που αφηγείται και το αντικείμενο της αφήγησης, έχοντας συνείδηση ότι αποτελούν κατασκευή που εντάσσεται στην περιοχή της λογοτεχνίας. Κλείνοντας το κεφάλαιο αυτό για την ιστορία και την εξέλιξη της αυτοβιογραφίας θα αναφερθούμε εν συντομία σε δύο, ιδιαίτερα σημαντικά, παραδείγματα: στο έργο του Βάλτερ Μπένγιαμιν (Walter Benjamin), *Τα παιδικά χρόνια στο Βερολίνο το χίλια εννιακόσια* (*Berliner Kindheit um neunzehnhundert*), έργο το οποίο ο Μπένγιαμιν επεξεργάστηκε μεν από το 1932 έως το 1938, αλλά εκδόθηκε δέκα χρόνια μετά τον θάνατό του, το 1950, από τον Αντόρνο· και στο έργο του Ρολάν Μπαρτ (Roland Barthes), *Ο Ρολάν Μπαρτ από τον Ρολάν Μπαρτ* (*Roland Barthes par Roland Barthes*), το οποίο γράφεται κατά τη δεκαετία του 1970 και εκδίδεται το 1975, ενόσω ακόμη ζούσε ο συγγραφέας του.²⁵

Τα παιδικά χρόνια στο Βερολίνο το χίλια εννιακόσια του Μπένγιαμιν αποτελεί ταυτόχρονα μια τοπιογραφία της γενέτειράς του πόλης, στην οποία κατοικούσε μέχρι να αναγκαστεί να μεταναστεύσει λόγω της ανόδου των Ναζί στην εξουσία, και μια χρονική τομή σε συμβάντα της παιδικής ηλικίας, συναισθηματικά φορτισμένα, άλλα από αυτά λιγότερο και άλλα περισσότερο. Μια σειρά από –σχετικά σύντομα– κείμενα με τίτλους όπως «Τιαργκάρντεν», «Το κυνήγι της πεταλούδας», «Το τηλέφωνο», «Η αφύπνιση της σεξουαλικότητας», «Η ενυδρίδα», «Σχολική βιβλιοθήκη», «Κρυψόνες», «Ο μικρός καμπούρης», αναδεικνύουν στιγμές του Βερολίνου στο γύρισμα του 19^{ου} αιώνα, από την οπτική, όμως, της δεκαετίας του 1930, της περιόδου της ανόδου και της επικράτησης των Ναζί και της έναρξης του διωγμού των Εβραίων: πρόκειται για στιγμές που έχουν χαθεί οριστικά, αφού όχι μόνο ανήκουν στο παρελθόν αλλά και ο αυτοβιογραφούμενος έχει εγκαταλείψει οριστικά την πόλη του Βερολίνου. Παρατηρείται, δηλαδή, η έκφραση μιας διπλής απώλειας στα κείμενα αυτά, αφενός της πόλης, η οποία έχει αλλοιωθεί καταστατικά από τη ναζιστική ιδεολογία και πράξη (και, όταν δημοσιεύονται, το 1950, έχει ισοπεδωθεί από τους βομβαρδισμούς), και του παρελθόντος, το οποίο, όπως και σε άλλα αυτοβιογραφικά κείμενα, «γλιστράει» μέσα από τα χέρια της αφήγησης. Γράφει στο κείμενο με τον τίτλο «Τιαργκάρντεν», που είναι το όνομα του μεγάλου πάρκου στην καρδιά του Βερολίνου:

«Το να μην μπορείς να προσανατολιστείς σε μια πόλη δεν σημαίνει και πολλά πράγματα. Το να χαθείς, όμως, περιπλανώμενος σε μια πόλη, όπως χάνεσαι σε ένα δάσος, απαιτεί εκπαίδευση. Στην περίπτωση αυτή, τα ονόματα των δρόμων μιλούν στους περιπλανώμενους τη γλώσσα των ξερών κλαδιών που τρίζουν, ενώ οι μικροί δρόμοι στο εσωτερικό της πόλης αντανακλούν τόσο καθαρά τις ώρες της ημέρας, όσο και μια βουνοπλαγιά. Η τέχνη αυτή, που την έμαθα καθυστερημένα, εκπλήρωσε το όνειρό μου, τα πρώτα ίχνη του οποίου ήταν οι λαβύρινθοι που σχηματίζονταν στα στυπόχαρτα των τετραδίων μου. Όχι, όχι τα πρώτα, γιατί πριν από αυτά υπήρξε ένα, που επέζησε όλων των άλλων.»²⁶

Και με αυτή την ενθύμηση ο Μπένγιαμιν, περιηγητής (flâneur) των δρόμων του Παρισιού του 19^{ου} αιώνα, συγγραφέας του *Das Passagen-Werk* και μελετητής του Μπωντλαίρ, αρχίζει να ξετυλίγει τον παιδικό λαβύρινθο του «Τιαργκάρντεν», ο οποίος θα αποτελέσει τον κώδικα των λαβυρίνθων της ζωής του, διπλά χαμένο λόγω του χρόνου που έχει παρέλθει και λόγω της εξορίας.

Στην ίδια λογική κινείται και η αφήγηση του κειμένου με τον τίτλο «Η ενυδρίδα», που εκτυλίσσεται στον παρακείμενο Ζωολογικό Κήπο του Βερολίνου:

«Συνήθως πλάθουμε μια εικόνα της προσωπικότητας κάποιου από το διαμέρισμα που κατοικεί και τη συνοικία στην οποία διαμένει. Έτσι κι εγώ έκανα το ίδιο με τα Ζώα του Ζωολογικού Κήπου. Από τις στρουθοκαμήλους που σχημάτιζαν έναν φράκτη με φόντο σφίγγες και πυραμίδες, μέχρι τον ιπποπόταμο που διέτριβε στην παγόδα του σαν μάγος που θαρρείς ότι σε λίγο θα συγχωνευτεί

²⁵ Walter Benjamin, *Berliner Kindheit um neunzehnhundert*, Berlin: Suhrkamp 2006. Στα ελληνικά, *Τα παιδικά χρόνια στο Βερολίνο το χίλια εννιακόσια* (μτφρ. Ιωάννα Αβραμίδου), Αθήνα: Άγρα, 2005. Και Roland Barthes, *Roland Barthes par Roland Barthes*, Paris: Éditions du Seuil, 1975. Στα ελληνικά, *Ρολάν Μπαρτ από τον Ρολάν Μπαρτ* (μτφρ. Φλοράνς Πουανιάν), Αθήνα: Ράππας, 1983.

²⁶ Μπένγιαμιν 2005, σ. 14.

σωματικά με τον δαίμονα τον οποίο υπηρετεί, δεν υπήρχε ζώο που να μην το αγαπά ή που καθόλου να μην φοβάμαι την κατοικία του.»²⁷

Η παιδική οπτική παρουσιάζεται τόσο μακρινή και τόσο διαφορετική από αυτή του εξόριστου ενηλίκου. Όπως γράφει στο αναστοχαστικό και αυτοαναφορικό κείμενο «Το κουτί με τα γράμματα της αλφαβήτου», το οποίο περιγράφει, όπως φαίνεται και από τον τίτλο του, τη γοητευτική διαδικασία της εκμάθησης της ανάγνωσης και της γραφής, η οποία υπήρξε μόνο άπαξ και δεν μπορεί να επαναληφθεί:

«Ποτέ πια δεν μπορούμε να ανακτήσουμε τα λησμονημένα. Και ίσως να είναι καλύτερα έτσι. Το σοκ της επανεύρεσης θα ήταν τόσο καταστροφικό, που θα ήμασταν αναγκασμένοι να πάψουμε αμέσως να κατανοούμε τη νοσταλγία μας.»²⁸

Και κλείνει το κείμενο με μια φράση που είναι μεν αυτονόητη, αλλά αναδεικνύει το αδύνατο και την απώλεια και συνιστά χειρονομία αποχαιρετισμού του παρελθόντος που δεν μπορεί να επιστρέψει: «Τώρα μπορώ να περπατώ, αλλά να μάθω να περπατώ, όχι πια».²⁹

Η επίσκεψη στο παρελθόν, που έχει απωλεσθεί οριστικά, πραγματοποιείται μεν από έναν πρωτοπρόσωπο αφηγητή, χωρίς όμως να ανασυστήνεται η βιογραφία του και με οπτική με την οποία αλλοιώνεται η ταυτότητά του: καθίσταται, δηλαδή, μη αναγνωρίσιμο το υποκείμενο που αφηγείται και αναδεικνύεται, αυτόνομο, το παρελθόν, ως χώρος και ως συναίσθημα. Ο αναγνώστης πρέπει να στοχαστεί τον Μπένγιαμιν, να τον σχηματίσει ο ίδιος μέσα από τις σειρές των συμβάντων και των συναισθημάτων, τα οποία αποτυπώνονται χωρίς χρονολογική και αιτιακή σειρά. Η αυτοβιογραφία του Μπένγιαμιν διαμορφώνεται από την πρόσληψή της από τον εκάστοτε αναγνώστη των κειμένων, τα οποία αποτυπώνουν στιγμές της πόλης και του περιηγητή της, υπό τον όρο, βέβαια, ότι ο αναγνώστης αυτός θα θελήσει να προβεί στην αναγωγή.

Αμηχανία προκαλεί, αρχικά, ο τίτλος, *Roland Barthes par Roland Barthes*, το τελευταίο αυτοβιογραφικό κείμενο της περιδιάβασης αυτής, όπως, άλλωστε, και η φωτογραφία από το χειρόγραφο στην πρώτη σελίδα, που αναφέρει στα γαλλικά ότι «όλα αυτά πρέπει να θεωρηθεί ότι λέγονται από έναν χαρακτήρα μυθιστορήματος»: «Tout ceci doit être considéré comme dit par un personnage de roman». Τι σημαίνει, αναρωτιέται ο αναγνώστης, η ταυτολογική δομή του αυτοβιογραφικού τίτλου, ποιος ο ρόλος των φωτογραφιών που περιλαμβάνονται, ποιος γράφει τις λεζάντες που τις συνοδεύουν, γιατί δεν χρησιμοποιείται η τυπογραφία για την είσοδο και την έξοδο από το βιβλίο; Πώς, επίσης, ερμηνεύεται ο συνδυασμός πρωτοπρόσωπων παρεκβάσεων και τριτοπρόσωπου λόγου στο ίδιο κείμενο; Ποιος μιλάει, εντέλει, και από ποια θέση; Ο Μπαρτ συνθέτει ένα κείμενο θεωρίας της λογοτεχνίας με αντικείμενο τη δική του αυτοβιογραφία και με άξονα το αδύνατον του διαχωρισμού ανάμεσα στο υποκείμενο και το αντικείμενο της αφήγησης, ενώ, ταυτόχρονα, μοιράζεται με τον αναγνώστη εικόνες, σχόλια, θέσεις, συναισθήματα, μουσική, ζωγραφική, φωτογραφία και γεύσεις. Δεν θεματοποιεί τον εαυτό του, αλλά παραθέτει υλικό με βάση το οποίο μπορεί ο αναγνώστης να κατασκευάσει, εάν το επιθυμεί, μια θεματική ενότητα που να έχει κάποια στοιχεία «βίου» και η οποία να ονομάζεται «Ρολάν Μπαρτ» και να αφορά το θεωρητικό και κριτικό έργο του. Το αυτοβιογραφικό κείμενό του έχει στόχο να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο κάθε δήλωση εμπεριέχει τη δυνατότητα αυτοαναίρεσης, και επιχειρεί να «καταργήσει την καλή συνείδηση της γλώσσας», το ότι, δηλαδή, μπορεί ένα κείμενο να λειτουργεί ευθέως και επεξηγηματικά. Γίνεται, κατά συνέπεια, ένας διαλογισμός πάνω στις δυνατότητες της λογοτεχνίας. Ο Μπαρτ γράφει ότι, κάθε φορά που πιστεύει στην αλήθεια, έχει ανάγκη από τη δήλωση ή τη γλώσσα πρώτου βαθμού και ότι η μόνη σωτηρία από τον αναγωγισμό στη γλώσσα πρώτου βαθμού βρίσκεται στην ποίηση: «πρέπει να επινοηθεί το σωστό μεταφορικό σχήμα, εκείνο που, έτσι και το συναντήσεις, σε κατακτά για πάντα».³⁰ Στην ύστερη σταδιοδρομία του, η λειτουργία του θεωρητικού τρόπου είναι προσωπική και όχι κοινωνική, είναι μέρος μιας αυτοπροσωπογραφίας, εκφράζει μια συνέχεια, συνεισφέρει στη λογοτεχνική υφή, είναι διαυγής, τακτική, ακόμη και εξομολογητική, όπως στο ακόλουθο χωρίο σε τριτοπρόσωπη αφήγηση, το οποίο δεν μπορεί παρά να ερμηνευτεί ως «αίτημα για ψυχανάλυση»:

«Είχε την εντύπωση πως έφτιαχνε ένα διπλό λόγο [...] διότι ο στόχος του λόγου του δεν είναι η αλήθεια, και ο λόγος αυτός είναι ωστόσο αποφαντικός. Πρόκειται για μια ενόχληση που την ένιωσε πολύ νωρίς. Προσπαθεί να την κυριαρχήσει –διαφορετικά θα έπρεπε να σταματήσει να γράφει– φανταζόμενος ότι αποφαντική είναι η γλώσσα, όχι ο ίδιος.»³¹

²⁷ Ο.π., σ. 64.

²⁸ Ο.π., σ. 85.

²⁹ Ο.π., σ. 86.

³⁰ Ο.π., σ. 78.

³¹ Ο.π., σ. 56.

Έχει ιδιαίτερη σημασία ότι ο Μπαρτ αναφέρεται σε αυτή τη δυσκολία, ή ακόμη και φόβο, όχι στο πρώτο αλλά στο τρίτο πρόσωπο, με έναν «μυθιστορηματικό» τρόπο που είναι δείκτης μιας βαθύτερης απαίτησης από τον αναγνώστη: να τον αναγνωρίσει ως συγγραφέα.

Ο Μπαρτ ταυτίζεται με τον Φρόντ ως προς το ότι η ζωή του παρουσιάζει ενδιαφέρον μόνο σε συνάρτηση με το έργο του, και το κείμενο *Roland Barthes par Roland Barthes* συνιστά και αυτό (με τον δικό του τρόπο, εκείνον της θεωρίας) μια χειρονομία αποχαιρετισμού προς το είδος της αυτοβιογραφίας με τη μέχρι τότε μορφή του. «Το να γράφεις, το να ζεις, το να πεθαίνεις, εξαρτώνται από το να επιθυμείς», σημειώνει, πάλι με τον τρόπο μιας φωτογραφίας από ένα χειρόγραφο, στην τελευταία σελίδα του *Roland Barthes par Roland Barthes*: «On écrit avec son désir, et je n'en finis pas de désirer». Δηλαδή, «γράφει κανείς με την επιθυμία του, και εγώ δεν έπαυσα να επιθυμώ», αναφέρει ιδιοχείρως ένα πρώτο ενικό πρόσωπο, ίσως εκείνος ο χαρακτήρας μυθιστορήματος, ο οποίος αυτοπροσδιορίστηκε, ιδιοχείρως πάλι, στην αρχή του βιβλίου. Η αναφορά στην επιθυμία, στο κατεξοχήν αντικείμενο του ασυνειδήτου, ο τρόπος με τον οποίο το υποκείμενο και το αντικείμενο της αφήγησης συμπλέκονται, δείχνει ότι ο διάλογος με τον Φρόντ έχει ουσιαστική συνέχεια.

Βιβλιογραφία

- Anderson, Linda (2005), *Autobiography*, London: Routledge.
- Anzieu, Didier (1986), *Freud's Self-Analysis*, London: Hogarth Press.
- Augustinus, Aurelius (1934), *Confessiones*, Würzburg: Schoenings Lateinische, 1934. Στα ελληνικά, Άγιος Αυγουστίνος (1999), *Εξομολογήσεις* (εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου), Αθήνα: Πατάκης. Online έκδοση (επιμέλεια του J.J. O'Donnell) στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://www.stoa.org/hippo/frame_entry.html
- Barros, Carolyn C. (1998), *Autobiography. Narration of Transformation*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Barthes, Roland (1975), *Roland Barthes par Roland Barthes*, Paris: Éditions du Seuil. Στα ελληνικά, Ρολάν Μπαρτ (1983), *Ρολάν Μπαρτ από τον Ρολάν Μπαρτ* (μτφρ. Φλοράνς Πουανιάν), Αθήνα: Ράππας.
- Benjamin, Walter (2006), *Berliner Kindheit um neunzehnhundert*, Berlin: Suhrkamp. Στα ελληνικά, Βάλτερ Μπένγιαμιν (2005), *Τα παιδικά χρόνια στο Βερολίνο το χίλια εννιακόσια* (μτφρ. Ιωάννα Αβραμίδου), Αθήνα: Άγρα.
- Brown, Peter (1967), *Augustine of Hippo: A Biography*, London: Faber and Faber.
- De Man, Paul (1979), «Autobiography as De-facement», *Modern Language Notes* 94/5, σσ. 919-930.
- Freud, Sigmund (1953-1974), *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud [S.E.]*, London: Hogarth Press, τόμοι I-XXIV.
- Freud, Sigmund (1993), *Η Ερμηνεία των Ονείρων* (μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου), Αθήνα: Επίκουρος.
- Freud, Sigmund (1994), «Το παραλήρημα και τα όνειρα στην *Γκραντίβα* του W. Jensen» (μτφρ. Πάνος Αλούπης), στο W. Jensen/S. Freud (1994), *Γκραντίβα*, Αθήνα: Άγρα.
- Freud, Sigmund (1997), «Κατασκευές στην ψυχανάλυση» (μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου), *Εκ των Υστέρων*, τχ. 1, 1997, σσ. 5-15.
- Gay, Peter (1989), *Freud: a life for our time*, London: Macmillan Papermac.
- Gay, Peter (1995), *The Naked Heart*. London: W.W. Norton.
- Goethe, Johann Wolfgang von (1993), *Saemtliche Werke* (επιμ. Horst Fleig), τόμοι 2, Frankfurt: Deutscher Klassiker Verlag.
- Gusdorf, Georges (1980), «Conditions and limits of autobiography», στο J. Olney (ed.), *Autobiography. Essays Theoretical and Critical*, Princeton: Princeton University Press, σσ. 28-48.
- Ντοστογιέφσκι, Φιοντόρ (χ.χ.), *Το υπόγειο* (μτφρ. Γ. Σημηριώτης), Αθήνα: εκδ. Θεοφανίδη.
- Πασχαλίδης, Γρηγόρης (1993), *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, Αθήνα: Σμίλη.
- Portner, Roy (ed.) (1997), *Rewriting the Self*, London/New York: Routledge.
- Rousseau, Jean-Jacques (1952), *Les Confessions*, Paris: Garnier. Στα ελληνικά, Ζαν-Ζακ Ρουσσώ (1997), *Οι εξομολογήσεις* (μτφρ. Α. Παπαθανασοπούλου), Αθήνα: Ιδεόγραμμα.
- Σεφέρης, Γιώργος (1984), «“Γλώσσες” στον Αρτεμίδωρο τον Δαλδιανό», *Δοκίμεις II*, Αθήνα: Ίκαρος (5^η εκδ.), σσ. 313-332.
- Wagner-Egelhaaf, Martina (2005), *Autobiographie*, Stuttgart: Metzler.
- Watson, Martha (1999), *Lives of their own*, Columbia: University of South Carolina Press.

Προτάσεις εμβάθυνσης

Πρόταση 1

Παρατηρεί κανείς ότι από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα αναπτύσσεται το ενδιαφέρον της κριτικής για την αυτοβιογραφία. Προτείνονται διαφορετικές προσεγγίσεις για την ανάλυση του θέματος. Ζητούμενο είναι η παρουσίαση των θεωρητικών τάσεων στη συζήτηση περί αυτοβιογραφίας, ανά κατηγορία: φαινομενολογικές τάσεις (από τους Georges Gusdorf, J. E. Gunn), πραγματολογικές τάσεις (από τους Philippe Lejeune, E. Bruss), μεταδομιστικές τάσεις (από τους Ζακ Ντεριντά, Ρολάν Μπαρτ), φεμινιστικές τάσεις (από τους D. Stanton, E. Jelinek).

Κείμενο αναφοράς:

Γρηγόρης Πασχαλίδης, *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, Αθήνα: Σμίλη, 1993, κεφάλαιο 1, σσ. 19-37.

Πρόταση 2

Παρατηρεί κανείς ότι από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, όταν αναπτύσσεται το ενδιαφέρον της κριτικής για την αυτοβιογραφία, διαμορφώνονται τυπολογίες. Να ζητηθεί η παρουσίαση των τύπων της αυτοβιογραφίας που προτείνονται (Howarth: ρητορικός, δραματικός, ποιητικός / Spengemann: ιστορικός, φιλοσοφικός, ποιητικός / Renza: απομνημονευματικός, εξομολογητικός, ναρκισσιστικός / Πασχαλίδης: συμβατικός, λογοτεχνικός, νεωτερικός τύπος). Ποια μοντέλα κατηγοριοποίησης χρησιμοποιούνται;

Κείμενο αναφοράς:

Γρηγόρης Πασχαλίδης, *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, Αθήνα: Σμίλη, 1993, κεφάλαιο 3, σσ. 51-74.

Πρόταση 3

Η θεωρία του Philippe Lejeune για το είδος της αυτοβιογραφίας, ιδίως το έργο *Le pacte autobiographique*, προκάλεσε πολλές συζητήσεις, ιδίως κατά τη δεκαετία του 1970. Η ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας του Lejeune:

1. Πώς δηλώνεται η ταύτιση αφηγητή-ήρωα (αφήγηση σε α', β', γ' πρόσωπο), 2. Πώς διασφαλίζεται η ταύτιση συγγραφέα-αφηγητή-ήρωα (διαφορά μεταξύ της αυτοβιογραφίας και του αυτοβιογραφικού μυθιστορήματος), 3. Πώς διακρίνεται η έννοια της ομοιότητας από την έννοια της ταύτισης (διαφορά μεταξύ της βιογραφίας και της αυτοβιογραφίας) προσφέρονται για παρουσίαση και κριτική. Οι έννοιες «αυτοβιογραφικός χώρος» και «αναγνωστικό συμβόλαιο» επίσης παρουσιάζουν ενδιαφέρον για παρουσίαση.

Κείμενα αναφοράς:

Γρηγόρης Πασχαλίδης, *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, Αθήνα: Σμίλη, 1993, κεφάλαιο 3 («Τύποι αυτοβιογραφίας»), σσ. 51-74, και κεφάλαιο 11 («Μορφές αυτοβιογραφίας»), σσ. 220-267.

W. L. Howarth, «Some principles of autobiography», στο James Olney (ed.), *Autobiography. Essays Theoretical and Critical*, New York/Oxford: Oxford University Press, 1988, σσ. 84-114.

Philippe Lejeune, «Le pacte autobiographique», «Autobiographie et histoire littéraire», στο *Le pacte autobiographique*, Paris: Seuil, 1975 (ιδιαίτερα σσ. 13-46, 311-341).

Philippe Lejeune, «Le pacte autobiographique (bis)», στο *Moi Aussi*, Paris: Seuil, 1986, σσ. 13-35.

Philippe Lejeune, «L'autobiographie à la troisième personne», στο *Je est un autre*, Paris: Seuil, 1980, σσ. 32-59.

Τα παραπάνω κείμενα του Philippe Lejeune υπάρχουν σε αγγλική μετάφραση στο: Philippe Lejeune, *On Autobiography*, μετάφραση από τα γαλλικά Katherine Leary, εισαγωγή John Paul Eakin, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989.

Πρόταση 4

Προτείνεται η ανάγνωση μιας, τουλάχιστον, από τις αυτοβιογραφίες που αναφέρονται και η ανάλυση του τρόπου που ο αυτοβιογραφούμενος θεματοποιεί τη χρονική απόσταση ανάμεσα στον χρόνο δράσης και στον χρόνο της αφήγησης. Είναι ένας ή περισσότεροι οι χρόνοι της αφήγησης;

Πρόταση 5

Από το έργο του Βάλτερ Μπένγιαμιν, *Berliner Kindheit um neunzehnhundert*, Berlin: Suhrkamp 2006 (*Τα παιδικά χρόνια στο Βερολίνο το χίλια εννιακόσια*, μτφρ. Ιωάννα Αβραμίδου, Αθήνα: Άγρα, 2005), να αναγνωσθεί το «Τιαργκάρντεν» και, με τη βοήθεια ενός χάρτη (π.χ. Google), να διαγραφεί η πορεία που σχηματίζει τον λαβύρινθο.

Κεφάλαιο 2

Ο αυτοβιογραφικός λόγος και το έθνος: το ιστορικό πλαίσιο

Σύνοψη

Το κεφάλαιο αυτό παρέχει το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου στην οποία αναφέρονται οι αυτοβιογραφίες που εξετάζονται στα κεφάλαια 3-7, δηλαδή του 19^{ου} αιώνα, κατά τον οποίο συγκροτείται, σταδιακά βέβαια, το ελληνικό κράτος. Για την εθνική συγκρότηση απαιτείται να αρθρωθεί ένας λόγος και αυτός είναι ο λόγος της ελληνικής ιστοριογραφίας του 19^{ου} αιώνα, η οποία είχε τον στόχο να διαμορφώσει την έννοια του συνεχούς, του αδιάκοπου εθνικού χρόνου, από την αρχαιότητα έως τη δημιουργία του κράτους. Επισημαίνεται η ιδιαιτερότητα που παρουσιάζουν τα Επτάνησα, με τη διαφορετική γλωσσική, κοινωνική και πολιτική παράδοση που διαθέτουν. Στη συνέχεια, εξετάζεται η συμβολή του αυτοβιογραφικού λόγου στη συγκρότηση του εθνικού υποκειμένου και περιγράφονται οι δύο μορφές αυθιστόρησης: η πρώτη μορφή, η χρονικά προγενέστερη, έχει ως αντικείμενο ζητήματα της γενικότερης ιστορίας του έθνους, της «μεγαλο-» ή «μακρο-ιστορίας»· η δεύτερη μορφή, η χρονικά μεταγενέστερη, εστιάζει και στο υποκείμενο που αφηγείται, και έχει ως αντικείμενο ζητήματα της ιστορίας του ατόμου, της «μικρο-ιστορίας». Η διάκριση αυτή καθοδηγεί την περαιτέρω παρουσίαση των αυτοβιογραφιών.

Προαπαιτούμενη γνώση

Νίκος Σβορώνος, Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού (προλεγόμενα Σπύρος Ασδραχάς), Αθήνα: εκδ. Πόλις, 2004.

2 Η κατασκευή του εθνικού υποκειμένου

Ο 19^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται από την ταυτόχρονη παρουσία δύο αντιθετικών συστημάτων πολιτικής έκφρασης στην Ευρώπη: το καθιερωμένο της κυριαρχίας των υπερεθνικών αυτοκρατοριών και το αναδυόμενο της εθνικής ιδιαιτερότητας. Η Οθωμανική, η Αυστροουγγρική, η Ρωσική και η Βρετανική Αυτοκρατορία αποτελούσαν τους ισχυρούς της Ευρώπης, ενώ ταυτόχρονα οι κάτοικοί της –αν μπορεί κανείς να γενικεύσει προς στιγμήν– αναζητούσαν τις εθνικές τους ταυτότητες. Για να σταθούμε σε ένα μόνο παράδειγμα: ένας υπήκοος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μπορεί να ήταν είτε εβραίος, είτε μουσουλμάνος, είτε χριστιανός (καθολικός, προτεστάντης ή ορθόδοξος), να μιλούσε ελληνικά ή τουρκικά ή βουλγαρικά ή σερβικά ή αλβανικά και να αναγνώριζε τον εαυτό του ως ελληνικής ή τουρκικής ή αλβανικής ή σερβικής ή βουλγαρικής καταγωγής. Από το παραπάνω παράδειγμα, μπορεί κανείς να αντιληφθεί το ευρύ φάσμα των συνδυασμών που μπορούσαν να προκύψουν. Εξάλλου, ο εν λόγω Οθωμανός ενδέχεται να είχε την επιθυμία να ανήκε σε ένα από τα κράτη που προέκυψαν στα Βαλκάνια τον 19^ο αιώνα για λόγους είτε πολιτικούς, είτε οικονομικούς, είτε θρησκευτικούς, είτε γλωσσικούς, είτε οικογενειακούς είτε καταγωγής – ή για έναν συνδυασμό αυτών των λόγων· συμπεριελήφθη όμως σε ένα άλλο κράτος, λόγω του τρόπου με τον οποίο διαμελίστηκε η περιοχή, στην οποία έτυχε να κατοικεί.

Σε αυτό το πολιτικό πλαίσιο διαμορφώνεται ανάλογα η ευρωπαϊκή ιστοριογραφία που είχε μεταξύ των στόχων της, στη ρομαντική της περίοδο, τη συγγραφή εθνικών ιστοριών, την κατασκευή δηλαδή του εθνικού υποκειμένου μέσα από την ερμηνεία των τεκμηρίων του παρελθόντος. Τον ίδιο στόχο είχε και η ελληνική ιστοριογραφία: από τη δεκαετία του 1850, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος άρχισε το έργο της συγγραφής της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, την οποία ολοκλήρωσε στα μέσα της δεκαετίας του 1870. Κύριο μέλημά του ήταν να αναδείξει τη συνεισφορά της βυζαντινής περιόδου –του ελληνικού μεσαίωνα, σύμφωνα με το σχήμα της Δύσης– στην πολιτισμική εξέλιξη. Το έργο του αποτελεί, μεταξύ άλλων, απάντηση στη θέση του διαφωτιστή Γίββωνα, η οποία κυριαρχούσε στην ευρωπαϊκή, αλλά και στην ελληνική σκηνή και υποτιμούσε τη συμβολή του Βυζαντίου. Από τη δεκαετία του 1880, εξάλλου, μετά και τη δημιουργία του ανεξάρτητου κλάδου των βυζαντινών σπουδών και, ειδικότερα, μετά τη δημοσίευση της *Ιστορίας της Βυζαντινής Λογοτεχνίας* (1891) του Καρλ Κρουμπάχερ,¹ το επιχείρημα υπέρ της συμβολής του βυζαντινού πολιτισμού αποκτά ισχυρότερα ερείσματα.

Με την αποκατάσταση του ρόλου της βυζαντινής περιόδου η ελληνική ιστοριογραφία του 19^{ου} αιώνα είχε τον πρόσθετο στόχο να διαμορφώσει την έννοια του συνεχούς, του αδιάκοπου εθνικού χρόνου. Αποσκοπούσε στο να κατασκευάσει μια εικόνα του ελληνικού έθνους, η οποία θα είχε μεν αφετηρία το παρόν, θα πρόβαλε όμως τον εαυτό της στο παρελθόν και θα συμπεριελάμβανε μίαν απευθείας σχέση με την αρχαία Ελλάδα, χωρίς τη διαμεσολάβηση της Ευρώπης. Όπως έχει επισημάνει ο Αντώνης Λιάκος,² η εφεύρεση από τον Παπαρρηγόπουλο των όρων του αρχαίου, του μεσαιωνικού και του νεότερου ελληνισμού, ο κάθε ένας από τους οποίους έχει διαφορετικό περιεχόμενο αλλά κοινό στόχο, επέλυσε μια σειρά προβλημάτων σχετικών με το ζητούμενο της συνέχειας του ελληνικού έθνους.

Αντίστοιχα προς τον λόγο της ιστοριογραφίας, η νεοελληνική λογοτεχνία του τέλους του 19^{ου} αιώνα, την οποία επίσης απασχολεί το ζήτημα της κατασκευής του εθνικού υποκειμένου και της σχέσης του με το παρελθόν, επιχείρησε να συνθέσει μια αφήγηση που στόχο είχε να προτείνει την ενότητα του γεωγραφικού και του γλωσσικού χώρου. Προτείνει τη μεταφορική ανάγνωση του τόπου, κατά τρόπο ανάλογο αυτού της αρχαιολογίας. Επιλέγει, δηλαδή, και αναδεικνύει τα στοιχεία εκείνα που ταιριάζουν στο σχήμα της προτεινόμενης συνέχειας. Για παράδειγμα, μπορεί ανά περίπτωση να υπογραμμίζει την κλασική συνέχεια, να τονίζει την επιβίωση στοιχείων της ελληνιστικής περιόδου, αλλά να απαρνείται τη ρωμαϊκή καταγωγή άλλων. Η περίπτωση των μνημείων εκείνων που υπήρξαν λειτουργικά σε διαφορετικές περιόδους, όπως των μνημείων της Ακρόπολης των Αθηνών, είναι χαρακτηριστική: αυτό που κάθε εποχή προβάλλει ως αληθινό, δεν έχει καμία σχέση με την πραγματικότητα των κτισμάτων, αλλά αποτελεί συνάρτηση του πώς η εποχή αυτή φαντάζεται τους προγόνους της, πώς κατασκευάζει τη γενεαλογία της.³ Στο σχήμα αυτό ο τόπος εμπεριέχει την ιστορία του (δηλαδή, το παρόν του τόπου προβάλλεται στο παρελθόν), ο τόπος του παρόντος

¹ Krumbacher ²1897.

² Λιάκος 1994.

³ Η αρχαιολογία αποτελεί ισχυρό ενοποιητικό λόγο για το παρελθόν και το παρόν στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Φυσικά, το ζητούμενο σε κάθε συγκεκριμένη απόπειρα κατασκευής ενότητας είναι τι ορίζεται ως παρελθόν και τι διαγράφεται. Βλ. McNeal 1991. Επίσης, βλ. Σκοπετέα 1997, σσ. 15-62.

είναι ταυτόχρονα το ίχνος (ερείπιο) του παρελθόντος τόπου, η δε ερμηνεία του ίχνους οδηγεί στην [ανα]κατασκευή του παρελθόντος.

Ο Κ. Θ. Δημαράς, ο συστηματικός μελετητής του έργου του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, στα κείμενά του εκείνα, τα οποία αναφέρονται στον ιστοριογραφικό λόγο, υποστηρίζει ότι στόχος του ιστορικού του 19^{ου} αιώνα είναι να κατασκευάσει το επιχείρημα της συνέχειας του ελληνισμού. Εντάσσοντας τον Παπαρρηγόπουλο –και τον Ζαμπέλιο– στην παράδοση της «ρωμαντικής ιστοριογραφίας» και παραθέτοντας, μεταξύ των άλλων επιχειρημάτων, έναν στοχασμό του ιστορικού, ότι δηλαδή «τα έθνη δημιουργούσι την Ιστορίαν, ουχί η Ιστορία τα έθνη»,⁴ υπογραμμίζει ακριβώς τη σημασία της εκ των υστέρων κατασκευής του παρελθόντος. Ενώ, όμως, υιοθετεί αυτή τη στάση για την ιστοριογραφία, όταν εξετάζει τη λογοτεχνική παραγωγή της εποχής επιλέγει το εξελικτικό παράδειγμα.⁵ Κατασκευάζει, ως εκ τούτου, ένα σχήμα, βάσει του οποίου υποστηρίζει ότι η διαδικασία εξέλιξης του ελληνικού λογοτεχνικού παραδείγματος είναι ανάλογη προς το δυτικοευρωπαϊκό παράδειγμα και, μάλιστα, το γαλλικό. Στην *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*⁶ υποστηρίζει ότι τη λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα τη χαρακτηρίζει –ή, μάλλον, πρέπει να τη χαρακτηρίζει– η μετάβαση από το ρομαντικό στο ρεαλιστικό παράδειγμα, ενώ μεταθέτει τις μοντερνιστικές τάσεις στον 20^ο αιώνα. Επιπλέον, παρατηρεί ότι η γλώσσα της λογοτεχνίας κινείται από την καθαρεύουσα στη δημοτική και ότι η κίνηση της ελληνικής λογοτεχνίας του 19^{ου} αιώνα, από το ρομαντικό στο ρεαλιστικό παράδειγμα, αποτελεί υποχρεωτική πορεία, πράγμα που καθιστά αναγκαίο τον χαρακτηρισμό κάθε απόκλισης ως οπισθοδρόμησης. Πρέπει να σημειωθεί ότι σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα υπερεκτιμάται η σημασία του ποιητικού λόγου και αντίστοιχα υποτιμάται η σημασία του πεζού, ενώ, ταυτόχρονα, δίνεται υπερβολικό βάρος στη μεταξύ τους διαχωριστική γραμμή.

Η κατασκευή αυτή του Κ. Θ. Δημαρά δεν εξηγεί γιατί μετά την ολοκλήρωση της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* του Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου και μετά τη δημιουργία του ανεξάρτητου κλάδου των Βυζαντινών Σπουδών, καθώς και τη δημοσίευση της *Ιστορίας της Βυζαντινής Λογοτεχνίας* του Καρλ Κρουμπάχερ, μια νέα γενιά ποιητών και πεζογράφων άρχισε να συγγράφει με όρους ριζικά διαφορετικούς από ό,τι οι προηγούμενοι:⁷ μεταξύ άλλων, ο Βικέλας, ο Βιζυηνός, ο Παπαδιαμάντης, ο Μητσάκης, ο Καρκαβίτσας, ο Καβάφης. Οι συγγραφείς αυτοί έβλεπαν τον εαυτό τους ως διαμεσολαβητή ανάμεσα στις επιδράσεις που έρχονταν από την Ανατολή και σε αυτές που έρχονταν από τη Δύση και πίστευαν ότι ανήκουν ταυτόχρονα στην παράδοση και στη νεωτερικότητα: εκείνη, όμως, του 19^{ου} αιώνα, δηλαδή στον αναδυόμενο κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα μοντερνισμό.

Σήμερα, στον χώρο της ιστοριογραφίας και, κατά μείζονα λόγο, και σε αυτούς της αυτοβιογραφίας και της λογοτεχνίας, διαπιστώνουμε ότι τα «ίχνη» των γεγονότων –και όχι τα γεγονότα καθαυτά– αποτελούν το υλικό για την ερμηνευτική κατασκευή του ιστοριογράφου σχετικά με το παρελθόν και ως «ίχνη» εντάσσονται στο αφηγηματικό του σύστημα. Ο Hayden White, στο κείμενο που πραγματεύεται τη συμβολή του Droysen στη διαμόρφωση του ιστοριογραφικού λόγου, χρησιμοποιεί την έννοια του ευρήματος ως πρώτη ύλη που οδηγεί, διά της ερμηνείας του, στη σύνθεση ενός λόγου. Εκεί υποστηρίζει ότι «η ιστορία δεν μελετά τα παρελθόντα γεγονότα, τα οποία έχουν χαθεί για πάντα από την αντίληψή μας, αλλά τα “ίχνη” των γεγονότων αυτών, όπως έχουν αποκρυσταλλωθεί στα τεκμήρια και στα μνημεία, αφενός, και στην πρακτική των κοινωνικών σχηματισμών του παρόντος, αφετέρου. Τα “ίχνη” αυτά, και όχι τα γεγονότα καθαυτά, αποτελούν την πρώτη ύλη του λόγου της ιστοριογραφίας. Είναι απαραίτητο για τον ιστορικό να κρύψει –κυρίως από τον εαυτό του– το γεγονός ότι ο λόγος του δεν αποτελεί αντανάκλαση ή μιμητική αναπαραγωγή των γεγονότων καθαυτών, αλλά επεξεργασία των “ίχνων”, έτσι ώστε να τους αποδώσει “συμβολική” σημασία: αυτό σημαίνει ότι ο ιστορικός τα συνενώνει κάτω από τις κατηγορίες του ίδιου νόμου, του οποίου και αυτός και οι αναγνώστες του είναι “υποκείμενα”».⁸ Ο Hayden White προσεγγίζει το ζήτημα της κατασκευής της αφήγησης για το παρελθόν με όρους που λαμβάνουν υπόψη τη μεταδομιστική θεωρία και

⁴ Δημαράς 1982, σ. 466.

⁵ Η θέση αυτή εξηγείται από το γεγονός ότι το συγκεκριμένο σχήμα της ανάγνωσης της νεοελληνικής λογοτεχνίας διαμορφώθηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1940 και, έκτοτε, δεν αναθεωρήθηκε με βάση τα νέα θεωρητικά και ερευνητικά δεδομένα. Βλ. Μουλλάς 1994, σσ. 63-67.

⁶ Δημαράς 2000.

⁷ Στις εξελίξεις, βέβαια, αυτές συνέβαλε η ανάπτυξη του ημερήσιου και εβδομαδιαίου τύπου και η δημιουργία του αστικού πυρήνα της Αθήνας και του Πειραιά. Ας φέρουμε στον νου μας την εικόνα που παρουσιάζει ο ημερήσιος τύπος του 19^{ου} αιώνα και που δείχνει τη σχέση ανάμεσα στον λόγο της ιστοριογραφίας και εκείνον της λογοτεχνίας: στις ημερήσιες εφημερίδες βρίσκονται πλάι-πλάι, στην ίδια σελίδα, οι εσωτερικές και εξωτερικές ειδήσεις, τα πολιτικά σχόλια, τα κείμενα για την ιστορία του έθνους και τα λογοτεχνικά κείμενα που αφορούν στο πρόσφατο παρελθόν.

⁸ White 1987, σ. 102 (η μετάφραση στα ελληνικά είναι των συγγραφέων).

σχετίζονται με τον προβληματισμό της ρομαντικής θεωρίας για τον λόγο και το αναφερόμενο. Η θέση αυτή δια φωτίζει το ζητούμενο της κατά Δημαρά «ρωμαντικής ιστοριογραφίας» του Παπαρρηγόπουλου, τη δημιουργία δηλαδή της «Ιστορίας» από τα «έθνη».

Οι «γραφές του Εγώ», οι οποίες γνωρίζουν ιδιαίτερη άνθιση στην Ευρώπη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ακολουθώντας το πρότυπο του Ρουσώ,⁹ χαρακτηρίζουν τόσο το μετεπαναστατικό ελεύθερο ελληνικό κράτος όσο και τα Επτάνησα, ενδεχομένως σε μεγαλύτερη έκταση σε σχέση με τον υπόλοιπο ελλαδικό κόσμο. Στο μετεπαναστατικό ελεύθερο ελληνικό κράτος, οι αγωνιστές του αγώνα της ανεξαρτησίας αρχικά, αλλά στη συνέχεια και αστοί, λόγιοι, λογοτέχνες, καλλιτέχνες και πολιτικοί, επιδιώκουν να δώσουν το δικό τους στίγμα μέσα από αυτοβιογραφίες, απομνημονεύματα και άλλες μορφές αυθιστόρησης, οι οποίες άλλοτε βλέπουν το φως της δημοσιότητας όσο ακόμα οι συγγραφείς είναι εν ζωή και άλλοτε μένουν στα αρχεία τους, για να δημοσιευτούν από απογόνους και από μελετητές ή για να χαθούν οριστικά.

2.1 Η ιδιαιτερότητα των Επτανήσων

Ιδιαίτερος λόγος πρέπει να γίνει για το νησιωτικό σύμπλεγμα των Επτανήσων, το οποίο βρίσκεται στον θαλάσσιο χώρο του Ιονίου Πελάγους, στη δυτική άκρη της Ελλάδας, ανάμεσα σε αυτήν και την Ιταλία. Αποτελείται από επτά μεγάλα νησιά (Κέρκυρα, Παξοί, Λευκάδα, Ιθάκη, Κεφαλονιά, Ζάκυνθος και Κύθηρα) και από περίπου είκοσι μικρότερα. Η ιστορική διαφοροποίηση των Επτανήσων από τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο ξεκινά από τον 12^ο αιώνα, οπότε τα νησιά αποκόπτονται από τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, περνώντας διαδοχικά στα χέρια των Φράγκων, των Βενετών (πρώτη κατοχή: 1204-1214), του δεσπότη της Ηπείρου (1214-1258), των Ανδηγαυών πριγκίπων (1267-1386), και, από τον 14^ο αιώνα,¹⁰ ξανά των Βενετών – οι οποίοι, αυτή τη φορά θα τα κρατήσουν στην κατοχή τους έως την έλευση του δημοκρατικού στρατού του Ναπολέοντα το 1797, έλευση που θα σημάει και το τέλος της ίδιας της Γαλινοτάτης Δημοκρατίας. Η παρουσία των δημοκρατικών Γάλλων στα Επτάνησα είναι εξαιρετικά βραχύβια: από τον αμέσως επόμενο χρόνο ο στόλος της Ρωσοτουρκικής συμμαχίας, σε συνεννόηση με την Αγγλία, κινείται εναντίον των Γάλλων και καταλαμβάνει τα νησιά (1799), βάζοντας τέλος στην επέκταση του Ναπολέοντα προς την Ανατολή. Η εξέλιξη αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική αφού, ακολούθως, θα επιτρέψει την ίδρυση της Επτανήσου Πολιτείας (21 Μαρτίου 1800), του πρώτου ανεξάρτητου Ελληνικού κράτους – ή, σχεδόν ανεξάρτητου, στον βαθμό που ήταν φόρου υποτελές στην Πύλη, με εγγυήτρια τη Ρωσία. Η Επτάνησος Πολιτεία καταλύεται επτά χρόνια μετά, από τους αυτοκρατορικούς Γάλλους (1807), οι οποίοι, όμως, σύντομα αναγκάζονται να αποχωρήσουν, όταν τα νησιά πλέον καταλαμβάνονται σταδιακά από τους Άγγλους (μεταξύ 1809 και 1815).¹¹ Η περίοδος της Αγγλικής κυριαρχίας θα είναι μακρά και θα λήξει, μετά από σκληρούς αγώνες, το 1864, όταν τα Επτάνησα θα ενωθούν με την Ελλάδα.

Ενώ, λοιπόν, μετά την κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (1453), ακολουθεί η μακρά περίοδος της Οθωμανικής κυριαρχίας στη Βαλκανική χερσόνησο και την Ελλάδα, τα Επτάνησα, από τον 12^ο έως τον 19^ο αιώνα, διοικούνται κυρίως από διάφορες δυτικές κυριαρχίες,¹² με μακροβιότερες την Ενετική και την Αγγλική. Επιπλέον, στο διάστημα αυτό κατορθώνουν να συγκροτήσουν το πρώτο ανεξάρτητο κράτος (1800), πολύ πριν από την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους που θα προκύψει μετά την επανάσταση του 1821 και το πρωτόκολλο του Λονδίνου (1830). Αυτή η σημαντική γεωπολιτική διαφοροποίηση είχε ως αναπόφευκτη συνέπεια τις πολύ διαφορετικές κοινωνικές και πολιτισμικές δομές που παρατηρούμε στα Επτάνησα, σε σχέση με το ελλαδικό κέντρο· με άλλα λόγια, τη συγκρότηση μιας πολύ διαφορετικής ιστορίας επτά αιώνων.

Τη διαφορετικότητα της επτανησιακής ιστορίας, που χαρακτηρίζεται από τις διαρκείς και ουσιαστικές σχέσεις της με τις ιστορικές εξελίξεις στη Δύση, σφράγισαν, όπως ήταν αναμενόμενο, οι Βενετοί, που

⁹ Gay 1995.

¹⁰ Οι ημερομηνίες των γεγονότων της πολιτικής διαδοχής είναι συχνά διαφορετικές για κάθε νησί. Έτσι, π.χ. η Κέρκυρα περνά στα χέρια των Βενετών το 1386, η Ζάκυνθος το 1485, η Κεφαλονιά το 1500, η Ιθάκη το 1503, ενώ η Λευκάδα μόλις το 1684.

¹¹ Διαφορετικές είναι και πάλι ανά νησί οι ημερομηνίες που σηματοδοτούν την έλευση των Άγγλων στα Επτάνησα: η Ζάκυνθος, η Κεφαλονιά, η Ιθάκη και τα Κύθηρα καταλαμβάνονται το 1809, η Λευκάδα το 1810 και τελευταία η Κέρκυρα, το 1815.

¹² Με την εξαίρεση της Λευκάδας, όπου η τουρκική κυριαρχία ήταν παρατεταμένη (1501-1684), τα υπόλοιπα νησιά είτε δεν γνώρισαν τουρκική κατοχή (όπως η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος), είτε το πέρας των Οθωμανών από αυτά ήταν σύντομο (στην Κεφαλονιά και την Ιθάκη για τις περιόδους 1479-1481 και 1485-1500, ενώ στα Κύθηρα για το χρονικό διάστημα 1715-1718).

υπήρξαν οι μακροβιότεροι κυρίαρχοι στα Επτάνησα. Ήταν οι Βενετοί που παγίωσαν τις δομές της επτανησιακής κοινωνίας, που οργάνωσαν τη διοίκηση, τη δικαιοσύνη, το εμπόριο, την οικονομία,¹³ και που, όπως θα δούμε, επικαθόρισαν τη γλωσσική και πολιτισμική πραγματικότητα στα Επτάνησα. Η διοικητική τους πράξη ήταν βέβαια σκληρή και το πολίτευμα αριστοκρατικό, με μεγάλες κοινωνικές ανισότητες και τις κατώτερες τάξεις να βρίσκονται συχνά σε δυσχερή οικονομική κατάσταση. Ωστόσο, η καθημερινότητα για έναν πολίτη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν πολύ δυσκολότερη, κυρίως γιατί ο δυνάστης ήταν πολιτισμικά υποδεέστερος και πολιτικά αγριότερος από τον αντίστοιχο κυρίαρχο στα Επτάνησα, τους Βενετούς. Οι ίδιοι οι Επτανήσιοι φαίνεται πως είχαν συνείδηση της προνομιακής αυτής διαφορετικότητας. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι, στην περίπτωση της Κέρκυρας, δεν ήταν οι Βενετοί που ήρθαν να καταλάβουν το νησί, αλλά οι ίδιοι οι κάτοικοι, «Ιταλοί, Γάλλοι και Έλληνες αριστοκράτες, Λατίνοι, Εβραίοι και Έλληνες αστοί και οι κάτοικοι της υπαίθρου», που το 1386 αποφάσισαν «από κοινού να θέσουν τη νήσο υπό την προστασία της Βενετίας»,¹⁴ για να δώσουν τέλος στην ταραγμένη και ανασφαλής περίοδο της Ανδεγαυικής κυριαρχίας. Στα χρόνια που ακολούθησαν, οι συγκρούσεις ανάμεσα στους Βενετούς κυρίαρχους και τους Επτανήσιους υπηκόους δεν ήταν σπάνιες, αλλά υπήρχε εκτίμηση και συμπάθεια προς τον πολιτισμένο κυρίαρχο, κυρίως από τους μορφωμένους ευγενείς και αστούς και από τους λόγιους, οι οποίοι ένιωθαν ότι ανήκαν δικαιωματικά στον πολιτισμό της βενετσιάνικης μητρόπολης. Εντέλει, η Βενετία έφερε σε επαφή τα Επτάνησα με τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές εξελίξεις στη βόρεια Ιταλία (αλλά και την ευρύτερη Ευρώπη), από τις οποίες τα Επτάνησα είχαν σημαντικό και πολλαπλό όφελος.

Αποκαλυπτικό του καθοριστικού ρόλου που είχε η παρουσία των Βενετών στα Επτάνησα είναι το γεγονός ότι βασικά στοιχεία της παρουσίας αυτής επιβίωσαν και μετά το τέλος της Βενετοκρατίας. Για παράδειγμα, οι Άγγλοι, που κατέλαβαν τα Επτάνησα από το 1815 και μετά, άλλοτε αναγκάστηκαν και άλλοτε αποφάσισαν να διατηρήσουν ή και να επαναφέρουν μια σειρά από σημαντικούς θεσμούς που είχαν εδραιωθεί επί Ενετοκρατίας, όπως το ενετικό δίκαιο, τα προνόμια διαφόρων ομάδων και τις κοινωνικές τάξεις, που είχαν καταργηθεί από τους δημοκρατικούς Γάλλους.¹⁵ Αναγκάστηκαν επίσης να αναγνωρίσουν την ιταλική ως επίσημη γλώσσα της διοίκησης, των δικαστηρίων και της παιδείας, εφόσον αυτή ήταν η δυναμική της πραγματικότητας που βρήκαν.

Στο θέμα της γλώσσας ή, ορθότερα, των γλωσσών στα Επτάνησα, που είναι ασφαλώς κομβικό για την κατανόηση της διγλωσσης (ιταλόγλωσσης και ελληνόγλωσσης) λογοτεχνίας που αναπτύχθηκε σε αυτά, πρέπει να σημειώσουμε ότι, όταν οι Βενετοί κατέλαβαν τα Επτάνησα, φρόντισαν, όπως και στην περίπτωση της Κρήτης, για τη μετεγκατάσταση σε αυτά ενός πληθυσμιακού πυρήνα Ιταλών / Βενετών (ευγενών, αστών, πολιτών και εργατών), ο οποίος θα μπορούσε να οργανώσει και να υπηρετήσει τη διοίκηση, την οικονομία, το εμπόριο και την Καθολική θρησκεία, στηρίζοντας το καθεστώς της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας. Η πολιτική ήταν αυτή της επιβολής του βενετικού, διοικητικού και ευρύτερα κοινωνικού μοντέλου ζωής. Μαζί με τους ανθρώπους εγκαταστάθηκε και η γλώσσα που μιλούσαν, η ιταλική (βενετσιάνικη διάλεκτος), η οποία γινόταν εφεξής η επίσημη γλώσσα του καθεστώτος των νησιών. Η καινούργια αυτή πολιτική και γλωσσική πραγματικότητα διευκόλυνε τη διείσδυση της βενετσιάνικης διαλέκτου στα Επτάνησα: η επίσημη γλώσσα του καθεστώτος των νησιών γινόταν ταυτόχρονα –και αναπόφευκτα– η γλώσσα στην οποία έπρεπε να μάθουν να επικοινωνούν και οι Επτανήσιοι.

Η διάδοση της ιταλικής (βενετσιάνικης), παράλληλα με τη χρήση του επτανησιακού ιδιώματος (ελληνικής), πρέπει να εξεταστεί στο πλαίσιο των έντονων ανακατατάξεων και των συχνών μετακινήσεων πληθυσμών στην Ευρώπη, τα Βαλκάνια και τη Μεσόγειο, που παρατηρούνται σε όλο το διάστημα της οθωμανικής κυριαρχίας. Και στα Επτάνησα ο πληθυσμός είναι ανομοιογενής, καθώς εκτός από τους ντόπιους εγκαθίστανται εδώ κατά καιρούς και άλλες πληθυσμιακές ομάδες, ξένες και ελληνικές: από τον 14^ο αιώνα οι βενετσιάνοι ευγενείς και έμποροι και ο βενετσιάνικος (ενίοτε και μισθοφορικός) στρατός. Αργότερα, στον 19^ο αιώνα, γαλλικοί πληθυσμοί και στη συνέχεια αγγλικοί, καθώς και μικρότερες ομάδες Ιταλών (συνήθως πολιτικών προσφύγων). Ακόμα, μετά την πτώση της Κρήτης στους Τούρκους το 1669, μεγάλες ομάδες

¹³ Σχετικά με τη διοίκηση των Επτανήσων επί Ενετοκρατίας και Αγγλοκρατίας, θεμελιώδεις παραμένουν αφηγήσεις όπως αυτές του Χιώτη (1877) και του Ιδρωμένου (1935). Τα τελευταία τριάντα χρόνια έχει ενταθεί το ενδιαφέρον των μελετητών για την ιστορία των Επτανήσων, όπως φαίνεται από τα πολυάριθμα σχετικά άρθρα, τα συνέδρια και τα ερευνητικά προγράμματα. Βλ. τα συνθετικά κείμενα του Νίκου Καραπιδάκη (2003α και 2003β).

¹⁴ Η πληροφορία από την εργασία του Ανδρέα Γραμμένου, *Αστοί και χωρικοί στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα*, αναρτημένη με ημερομηνία 19/9/2008 στην ιστοσελίδα <http://corfuhistoryforum.blogspot.com> (τελευταία πρόσβαση 14 Οκτωβρίου 2015).

¹⁵ Μια από τις πρώτες πράξεις των δημοκρατικών Γάλλων ήταν το κάψιμο του Libro d'oro, που η Βενετία είχε θεσπίσει στα Επτάνησα από τον 16^ο αιώνα και στο οποίο καταγράφονταν τα ονόματα των ντόπιων ευγενών.

κρητικών προσφύγων αναγνωρίζουν στα Επτάνησα το τελευταίο προπύργιο των Βενετών στην ανατολική Μεσόγειο και καταφεύγουν σε αυτό. Αλλά και από την γειτονική Πάργα της ηπειρωτικής Ελλάδας καταφθάνουν οι Πάργιοι πρόσφυγες μετά την παραχώρηση της πόλης τους στους Τούρκους από τους Άγγλους (1819).

Στοιχείο συνοχής της ανομοιογενούς πληθυσμιακής κοινότητας των Επτανήσων ήταν σε μεγάλο βαθμό η κοινωνική οργάνωση που επέβαλε η Ενετοκρατία και, αργότερα, σε μικρότερο βαθμό η Αγγλοκρατία. Η ελληνική κοινότητα, η οποία φαίνεται να υπερέχει πληθυσμιακά, συνέχεται μέσω των στοιχείων της παραδοσιακής παιδείας,¹⁶ της ορθόδοξης θρησκείας και της γλώσσας, ή ορθότερα των γλωσσών. Αν όμως η γλώσσα είναι φορέας πολιτισμού, ποια ήταν η πολιτισμική ταυτότητα των Επτανήσιων; Ασφαλώς ήταν μια ταυτότητα διπλή: συγχρόνως βενετική/ιταλική και ελληνική. Δύο γλώσσες σε επαφή και αλληλεπίδραση,¹⁷ δύο πολιτισμοί, ένα ιστορικό παρελθόν που περιέχει, με συνέχειες και ασυνέχειες, το ελληνικό και το ιταλικό, στοιχείο.

Όταν ήρθε η στιγμή τα Επτάνησα να περάσουν από το φεουδαρχικό σύστημα της Ενετοκρατίας, που είχε καταρρεύσει, σε μια νέα μορφή συλλογικότητας/κοινότητας, η οποία, μέσα στον 19^ο αιώνα και παραμονές της ελληνικής επανάστασης, ορίστηκε πλέον ως εθνική, το Σύνταγμα της Επτανήσου Πολιτείας (1803) γράφτηκε μεν στα ιταλικά, αλλά το πνεύμα του ήταν συντονισμένο με τη συζήτηση περί γλώσσας και έθνους που είχε ήδη ξεκινήσει με τον Διαφωτισμό. Έτσι, η ελληνική θεωρήθηκε ως η δέουσα γλώσσα για την καινούργια, εθνική πλέον κοινότητα και αντιπαράτεθηκε προς την ιταλική (αλλά και το επτανησιακό ιδίωμα). Ξεκινά έτσι μια αντίστροφη μέτρηση για την ιδιαίτερη, ανάμικτη ταυτότητα που επικρατούσε στα Επτάνησα και που μπορεί να οριστεί ως «Επτανησιακότητα», ελληνική και ιταλική συγχρόνως, αν και με διαφορετικές ποσοστώσεις ανάλογα και με την κοινωνική τάξη.

Συνεπώς, ούτε η ιταλική γλώσσα ούτε ο «επτανησιακός» πολιτισμός θα παίξουν ανασταλτικό ρόλο στην αναγνώριση της οργανικής σχέσης με τον ελλαδικό κορμό. Άλλωστε, η πλειονότητα των Επτανήσιων ήθελαν την ένωση με την Ελλάδα και προσπάθησαν για την καθιέρωση της ελληνικής γλώσσας ως επίσημης γλώσσας των Επτανήσων. Είχαν, όμως, ένα διαφορετικό παρελθόν και αυτή η «Επτανησιακότητα» θα χρειαστεί να συνταιριαστεί με την «Ελληνικότητα», από τη στιγμή που ιδρύεται το ελληνικό κράτος.

2.2 Οι δύο μορφές της αυτοβιογραφίας κατά τον 19^ο αιώνα στην Ελλάδα

Στην Ελλάδα, κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, αναπτύσσονται λοιπόν δύο μορφές αυθιστόρησης ενώ, παράλληλα, παρατηρείται και η ανάπτυξη του μυθιστορηματικού πεζού λόγου. Η πρώτη μορφή αυθιστόρησης, η χρονικά προγενέστερη, εστιάζει στη σχέση μεταξύ του αφηγούμενου υποκειμένου και της διαμορφωμένης εθνικής ιστορίας, και παρακολουθεί τις μεταβολές του υποκειμένου λόγω της διαρκώς μεταβαλλόμενης εικόνας του αναδυόμενου ελληνικού έθνους. Οι αυτοβιογραφίες που εντάσσονται στην κατηγορία αυτή έχουν ως αντικείμενο ζητήματα της γενικότερης ιστορίας του έθνους, της «μεγαλο- ή μακρο-ιστορίας», και επιχειρούν να αποκρύψουν τόσο την υποκειμενική τους δόμηση όσο και τα μυθοπλαστικά στοιχεία που εμπεριέχουν. Πρόκειται για τα «απομνημονεύματα» των αγωνιστών και των πολιτικών του Αγώνα της Ανεξαρτησίας. Η δεύτερη μορφή αυθιστόρησης, η χρονικά μεταγενέστερη, εστιάζει και στο υποκείμενο που αφηγείται, ενώ τα ιστορικά γεγονότα, τόσο του Αγώνα της Ανεξαρτησίας όσο και τα μεταγενέστερα της εξέλιξης του ελληνικού κράτους, διαμορφώνουν το υποκείμενο και δεν αποτελούν απλώς αντικείμενο της εξιστόρησής του· παράλληλα, με τους προλόγους και τις αποστροφές προς τον αναγνώστη, υπογραμμίζεται ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του αφηγηματικού λόγου. Οι αυτοβιογραφίες που εντάσσονται στην κατηγορία αυτή έχουν ως αντικείμενο ζητήματα της ιστορίας του ατόμου, της «μικρο-ιστορίας», και δεν επιχειρούν με την ίδια ένταση να αποκρύψουν την υποκειμενικότητα της αφήγησης και τα μυθοπλαστικά στοιχεία της. Πρόκειται για «αυτοβιογραφίες» που είτε ρητά δηλώνουν ότι διαφέρουν από τα «απομνημονεύματα», είτε πραγματώνουν τη διαφορά τους με την αφηγηματική πράξη. Βεβαίως, μεταξύ των δύο κατηγοριών υπάρχουν πολλά κοινά σημεία, τόσο ως προς το εθνικό γίνεσθαι, όσο και ως προς τους αντικειμενικούς κανόνες της πρωτοπρόσωπης αφήγησης· η δε μεταξύ των κατηγοριών διάκριση προϋποθέτει την ερμηνευτική πρακτική του κριτικού αναγνώστη.

Ως προς τα «απομνημονεύματα» των αγωνιστών και των πολιτικών του Αγώνα της Ανεξαρτησίας, δεν αποτελεί πρωτοτυπία το να ισχυριστεί κανείς ότι τον 19^ο αιώνα το εθνικό ιδεώδες (δηλαδή η πολιτική

¹⁶ Βλ. σχετικά τις παρατηρήσεις της Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη 2007.

¹⁷ Η διερεύνηση της σχέσης και των αμφίδρομων επιρροών μεταξύ της βενετσιάνικης διαλέκτου και του επτανησιακού ιδιώματος (ορθότερα: ιδιωμάτων), κατά τους αιώνες της επαφής τους, εξακολουθεί να παραμένει περιορισμένη.

αποκατάσταση του ελληνικού έθνους σε μια κρατική οντότητα) είναι εξ ορισμού πολυσχιδές, λόγω της ύπαρξης αντικρουόμενων θεσμικών, οικονομικών και ιδεολογικών τάσεων (οπλαρχηγοί, πρόκριτοι, νεοφερμένοι από την Ευρώπη και την Οθωμανική αυτοκρατορία, κλήρος, λόγιοι κ.λπ.).¹⁸ Η έννοια του έθνους, όπως φαίνεται στα απομνημονεύματα των αγωνιστών του 1821, που γράφτηκαν στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, δηλαδή μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, είναι ένα σημείο εκκίνησης για να αποτιμήσουμε τη διάσταση ανάμεσα στο ηρωικό παρελθόν του εθνικού αγώνα και στο παροντικό καθεστώς των διαψευσμένων προσδοκιών. Κατά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα, υπάρχει μια γενική αίσθηση μετάβασης από το ηρωικό «εμείς» του Αγώνα, στο «εμείς» του μικροσκοπικού ελληνικού κράτους. Από τη μια πλευρά, κυριαρχεί η εθνική ρητορική της Μεγάλης Ιδέας (επέκταση των εθνικών συνόρων, απελευθέρωση των χριστιανικών πληθυσμών που ζουν υπό οθωμανικό ζυγό, συγκρότηση ενός ελληνικού κράτους που θα καταστεί «πρότυπον βασίλειον» στην Ανατολή) και, από την άλλη, η επιτυχία του εθνικού αγώνα δέχεται ισχυρή αμφισβήτηση, στον βαθμό που η νέα πολιτική οντότητα του κράτους απέτυχε να δώσει λύση σε καιρία κοινωνικά προβλήματα. Έτσι, μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι το εθνικό ιδεώδες στα κείμενα, για παράδειγμα, των Μακρυγιάννη, Φωτάκου και Κασομούλη, βρίσκεται σε στενή συνάρτηση με ορισμένα οικεία ζητήματα της εποχής, όπως είναι η εθνική συνέχεια σε χώρο και χρόνο (δηλαδή η αδιάκοπη ιστορική συνέχεια μεταξύ αρχαίων και σύγχρονων Ελλήνων), η ακανθώδης σχέση μεταξύ «αυτοχθόνων» Ελλήνων αφενός και ετεροχθόνων Ελλήνων και Ευρωπαίων αφετέρου, ο ρόλος του κράτους σε ό,τι αφορά την απόδοση δικαιοσύνης προς τους αγωνιστές της Επανάστασης και το «ένδοξο πεπρωμένο» του ελληνικού έθνους, που αναμένεται να αναστηθεί από τις στάχτες του, όπως ο φοίνικας, και να εκπληρώσει την πολιτισμική και πολιτική του αποστολή ως «πρότυπο βασίλειο» στην Ανατολή και εντέλει σε ολόκληρο τον κόσμο.¹⁹

Εικ. 1 Ο βασιλιάς Όθωνας σε νεαρή ηλικία

Δεδομένου δε ότι τα κείμενα των αγωνιστών είναι αυτοβιογραφικά, πρέπει να έχει κανείς κατά νου τις ιδιαιτερότητες του είδους, που είναι ένα υβρίδιο μεταξύ ιστορίας και μυθοπλασίας. Από τη μια πλευρά, είναι η καταγραφή μιας «βιωμένης πραγματικότητας», καθώς αναφέρεται σε ένα πραγματικό πρόσωπο, που έζησε σε έναν συγκεκριμένο και επαληθεύσιμο τόπο και χρόνο (και μάλιστα η χρήση τεκμηρίων είναι αρκετά διαδεδομένη σε αυτά τα κείμενα). Από την άλλη πλευρά, το αυτοβιογραφικό «εγώ» βρίσκεται αρκετά μακριά

¹⁸ Βλ. την «Εισαγωγή» του Ασδραγά, στο Σβορώνος 2004, σ. 16.

¹⁹ Αυτά τα ζητήματα εξετάζονται ενδελεχώς από την Σκοπετέα 1988, καθώς και από τον Τσαούση 1983, τον Βερέμη 1983, τον Πολίτη 1998 και τους Πετρόπουλο-Κουμαριανού 1982.

από την αντικειμενικότητα του τρίτου προσώπου που χρησιμοποιεί η ιστοριογραφία. Ο αυτοβιογραφούμενος είναι την ίδια στιγμή ο παρατηρητής και το αντικείμενο της παρατήρησης. Το γεγονός ότι πρέπει να παρουσιάσει μια γραπτή εκδοχή της ζωής του, τονίζοντας ορισμένα γεγονότα και υποβαθμίζοντας ή αποσιωπώντας ορισμένα άλλα –δημιουργώντας έτσι μια πλοκή– είναι ήδη το πρώτο βήμα στον δρόμο της μυθοπλασίας.

Στην περίπτωση των απομνημονευμάτων όσων πολέμησαν στον πόλεμο της Ανεξαρτησίας το 1821, το αυτοβιογραφικό εγχείρημα έχει σαφώς έναν ιστορικό προσανατολισμό, και δεν συμβαδίζει πάντα με τη βιογραφία του συγγραφέα. Οι συγγραφείς απομνημονευμάτων κινούνται είτε από την ανάγκη να προβούν σε μια δημόσια απολογία, δηλαδή να υπερασπιστούν μπροστά σε ένα κοινό τις πράξεις ή τις πεποιθήσεις τους (κάτι που συχνά συνδέεται με το αυτοεγκώμιο και/ή την εκδίκηση), ή από την ηθική τους υποχρέωση να αφήσουν μια παρακαταθήκη στις επόμενες γενιές, προκειμένου να ενισχύσουν την εθνική τους συνείδηση – μια ενέργεια που μοιάζει να έχει χαρακτήρα πιο αντικειμενικό από την απολογία, αλλά δεν παύει να έχει ταυτόχρονα μια έντονη υποκειμενική χροιά.²⁰ Παρουσιάζει ενδιαφέρον ο τρόπος με τον οποίο μερίδα της κριτικής αποδέχεται ανεπιφύλακτα την αληθολογία των απομνημονευματογράφων της Επανάστασης: ότι, δηλαδή, οι αφηγήσεις τους ταυτίζονται με τη «γυμνή αλήθεια», επειδή το «άδολο ύφος» και η «φυσική γλώσσα» των λαϊκών αγωνιστών τις καθιστούν διαφανείς και άρα αξιόπιστες. Αντίθετα, θεωρεί ότι σε αντίστοιχες αφηγήσεις των λογίων το εκλεπτυσμένο ύφος και η ρητορική στόχο έχουν να συγκαλύπτουν το ψεύδος.²¹ Με το επιχείρημα αυτό, όμως, δεν λαμβάνεται υπόψη η γενικότερη αφηγηματική και η ρητορική διάσταση που χαρακτηρίζει κάθε κείμενο, είτε αυτό είναι γραμμένο στη γλώσσα «του λαού» είτε όχι.²²

Έτσι, λοιπόν, δεν παρατηρείται η ίδια αντιμετώπιση από την κριτική προς τις μεταγενέστερες αυτοβιογραφίες, οι οποίες δεν προέρχονται από αγωνιστές του 1821: ο Αλέξανδρος Ραγκαβής, ο Ανδρέας Συγγρός, ο Δημήτριος Βικέλας, για παράδειγμα, αντιμετωπίζονται με τη δέουσα επιφυλακτικότητα, αν όχι με καχυποψία, τόσο από τη σύγχρονή τους κριτική, όσο και από τη μεταγενέστερη. Γιατί συμβαίνει αυτό; Ίσως επειδή και τα τρία πρόσωπα που αναφέρθηκαν πιο πάνω δεν υπήρξαν άποροι αγωνιστές, αλλά εύποροι κρατικοί λειτουργοί, έμποροι, τραπεζίτες, λόγιοι, ενός –έστω μικρού– βασιλείου. Ίσως και επειδή ωριμάζει τόσο το λογοτεχνικό είδος, όσο και η πρόσληψή του από την κοινωνία. Έτσι, η αφηγηματική και η ρητορική διάσταση του κειμένου, η απόσταση ανάμεσα στις προθέσεις και στα λεγόμενα του συγγραφέα, αποτελούν αντικείμενο σχολιασμού και επιτρέπουν τον διαχωρισμό της πληροφορίας από τον κομιστή της.

Υπάρχει, όμως, ένας ακόμη λόγος για τη διαφοροποίηση που παρατηρείται: οι μεγάλες αλλαγές που σημειώνονται στην Ελλάδα ως προς την κυκλοφορία των ιδεών κατά τον 19^ο αιώνα και δη κατά τις τελευταίες δεκαετίες του. Πρόκειται για μια περίοδο κατά την οποία παρατηρείται μια μεγάλη ανάπτυξη στην κυκλοφορία των εφημερίδων και των περιοδικών, αλλά και άνθιση του αφηγηματικού πεζού λόγου, που παίρνει τη μορφή του «διηγήματος». Ειδικότερα, το 1873 κυκλοφορεί η πρώτη ημερήσια εφημερίδα στην Αθήνα, η *Εφημερίς*, ενώ το 1884 κυκλοφορεί η δεύτερη ημερήσια, η *Ακρόπολις*. Εφημερίδες που δεν ήταν ημερήσιες, καθώς και ορισμένα περιοδικά, μετατράπηκαν σε ημερήσιες εφημερίδες: *Οι Καιροί*, το *Αστυ* και το *Σκριπ*. Το 1894 η *Εστία* κυκλοφόρησε ως η πρώτη απογευματινή ημερήσια εφημερίδα, ενώ το 1896 κυκλοφόρησε η πρωινή ημερήσια *Εμπρός*. Στις 4 Ιανουαρίου 1876 κυκλοφόρησε το πρώτο εβδομαδιαίο περιοδικό του ελληνικού κράτους, η *Εστία*. Η εβδομαδιαία κυκλοφορία του έφτανε τις 3.000 τεύχη. Η κυκλοφορία αυτή πρέπει να συγκριθεί με τα 1.000 περίπου τεύχη του δεκαπενθήμερου περιοδικού της προηγούμενης εικοσαετίας (1850-1872), της *Πανδώρας*.²³ Τέλος, πληθαίνουν και τα βιβλία, αφού η μέση ετήσια κυκλοφορία στο τέλος του 19^{ου} αιώνα φθάνει στους 1.000 τίτλους, ενώ, συνολικά, κατά την πρώτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα κυκλοφόρησαν 600 τίτλοι, ενώ κατά τη δεύτερη 780.²⁴ Για να αντιληφθούμε πώς είχαν τα πράγματα στον τομέα της κυκλοφορίας των βιβλίων, ας σημειώσουμε ότι στην πρώτη εικοσαετία του 19^{ου} αιώνα μόλις το 6,5% των ελληνικών βιβλίων τυπώνονταν σε πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (το 9% συμπεριλαμβανομένης και της Μολδαβίας και της Βλαχίας και το 12% συμπεριλαμβανομένης και της Κέρκυρας). Καμία, όμως, από τις περιοχές στις οποίες τυπώνονταν βιβλία δεν θα βρεθεί εντός των ορίων του

²⁰ Για τα κίνητρα της αυτοβιογράφησης, βλ. May 1979, σσ. 40-48.

²¹ Βλ. τα σχόλια του Καγιαλή (1996, σσ. 338-40) για τους Κλέωνα Παράσχο, Γιώργο Θεοτοκά, Αλκη Αγγέλου.

²² Βλ. Γιαννουλόπουλος 2003, σσ. 67-83.

²³ Ας σημειωθεί ότι η *Εστία* ήταν το πρώτο περιοδικό το οποίο επωλείτο σε ξεχωριστά τεύχη, δηλαδή όχι μόνο με συνδρομές. Γι' αυτόν τον λόγο, τα τεύχη της είχαν και ένδειξη της τιμής ανά τεύχος, εκτός από το κόστος της ετήσιας ή εξαμηνιαίας συνδρομής. Πρόκειται για μια πολύ σημαντική αλλαγή σχετικά με τη διάρθρωση του αναγνωστικού κοινού, η οποία οφείλεται στην ανάπτυξη του πληθυσμού της Αθήνας και του Πειραιά.

²⁴ Ηλιού 1997, λγ'.

ελληνικού κράτους του 1832.²⁵ Αντίστοιχη ήταν η κατάσταση και με τους αναγνώστες, αφού μόνο το 6,3% των συνδρομητών της περιόδου αυτής ζούσε εντός των ορίων του ελληνικού κράτους του 1832.²⁶ Η εμφάνιση του ημερήσιου τύπου και η πώληση μεμονωμένων τευχών των εβδομαδιαίων περιοδικών σχετίζεται με τη δημιουργία νέων εμπορικών δομών: των πρακτορείων των εφημερίδων, καθώς και των περιπτέρων που πουλούσαν εφημερίδες και περιοδικά, αρχικά στην Ομόνοια και το Σύνταγμα.

Η δυναμική αυτή επιτρέπει στη χώρα να αρχίσει να κατασκευάζει μια υλική υποδομή που, συμβολικά τουλάχιστον, παραπέμπει στην εικόνα των ευρωπαϊκών κρατών.²⁷ τα μέσα αποτελούν οι τράπεζες²⁸ και ο σιδηρόδρομος,²⁹ κρίσιμες συνιστώσες για την κατασκευή της εικόνας του κέντρου και της περιφέρειας και απαραίτητες δομές για να αποκτήσει υλική υπόσταση η κρατική εξουσία που βρίσκεται στην πρωτεύουσα. Ο σιδηρόδρομος, όπως και οι τράπεζες, είναι σύμβολα προόδου, σύμφωνα με τον κυρίαρχο κανόνα της Δύσης, και έχουν ιδιαίτερο βάρος στη διαμόρφωση της εικόνας ανάπτυξης μιας χώρας, η οποία να μοιάζει με εκείνη των χωρών της Ευρώπης. Πώς θα ήταν δυνατό να μην επιδιώξει να συμμετάσχει σε αυτή την προσπάθεια ένα κράτος όπως η Ελλάδα, που επιδίωκε να γίνει το κέντρο ενός πληθυσμού πολύ μεγαλύτερου από τον γηγενή;³⁰

2.3 Η παράλληλη εξέλιξη του μυθοπλαστικού διηγήματος

Οι εφημερίδες στον 19^ο αιώνα (οποσδήποτε στο ελληνικό παράδειγμα που μας ενδιαφέρει) αποτελούν τον τόπο συνάντησης της πολιτικής επικαιρότητας (εγχώριας ή ξένης), του κοινωνικού προβληματισμού, της χρήσιμης πληροφορίας, αλλά και της λογοτεχνίας, ιδίως με τη μορφή του πεζού λόγου, πρωτότυπου ή από μετάφραση. Σε ένα τυπικό φύλλο μιας εφημερίδας, όλες αυτές οι μορφές λόγου συνυπάρχουν. Το *διήγημα*, για το οποίο οι «Ιστορίες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» έχουν πολλές και διαφορετικές απόψεις, διαμορφώνεται και αυτό, όπως και η αυτοβιογραφία της «μικρο-ιστορίας», ως ισχυρό είδος στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Για λόγους που δεν χρειάζεται να μας απασχολήσουν εδώ, ορισμένοι κριτικοί υποστηρίζουν το μύθευμα ότι το διήγημα αναπτύχθηκε εκείνη την εποχή επειδή, στις 15 Μαΐου 1883, το *Δελτίον* του περιοδικού *Εστία* δημοσίευσε μια προκήρυξη με θέμα το πρώτο «Διαγώνισμα προς συγγραφήν ελληνικού διηγήματος». Ας σημειωθεί, μόνο, ότι το μύθευμα αυτό δεν λαμβάνει υπόψη του τις σημαντικές εξελίξεις που σημειώνονται στο «Βασίλειον της Ελλάδος» κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και στις οποίες αναφερθήκαμε: τύπος, τράπεζες, σιδηρόδρομος. Η ανάπτυξη του διηγήματος, δηλαδή, οφείλεται στις μεγάλες αλλαγές που σημειώνονται στην κοινωνία και την οικονομία της ελεύθερης Ελλάδας από τη δεκαετία του 1870 και εξής, με κεντρικό άξονα τον σιδηρόδρομο και την ανάπτυξη του τραπεζικού τομέα.³¹ Το *διήγημα*, όμως, με την κατά κανόνα πρωτοπρόσωπη αφήγηση που υιοθετεί και με την επισήμανση των κανόνων που το διέπουν ως νέο είδος, δηλαδή την αυτοαναφορική λειτουργία του, αποτελεί ταυτόχρονα αρωγό και ανταγωνιστή της αυτοβιογραφίας εκείνης, στην οποία έγινε αναφορά παραπάνω και η οποία έχει ως αντικείμενο τη «μικρο-ιστορία». Έτσι, οι αυτοβιογραφίες των Ραγκαβή, Συγγρού και Βικέλα, που αναφέρθηκαν ως παραδείγματα, πρέπει να αναγνωσθούν παράλληλα και σε σχέση με τα διηγήματα που κυκλοφόρησαν κατά τον 19^ο αιώνα, αυτά του Βιζυηνού, του Παπαδιαμάντη, του Μητσάκη, αλλά και εκείνα των αυτοβιογραφούμενων Βικέλα και Ραγκαβή. Η εκ παραλλήλου ανάγνωση επιτρέπει να γίνει αντιληπτός ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώνεται η αφηγηματική σχέση α' (εγώ) και β' (εσύ) προσώπου, αλλά και η σχέση

²⁵ Ηλιού 1997, μ'.

²⁶ Ηλιού 1997, νβ'-νγ', για τις ιδιαιτερότητες αυτών των συνδρομητών, κυρίως θρησκευτικών βιβλίων.

²⁷ Η Έλλη Σκοπετέα (1992, σ. 19) σημειώνει ότι, για να περιγράψει την Ανατολή, έπρεπε πρώτα να διερευνήσει τη σχέση της με τη Δύση –αυτό, με τη στενή έννοια, σημαίνει την Αγγλία και τη Γαλλία– η οποία αποτελεί τον κοινό παρονομαστή των χωρών της Εγγύς Ανατολής.

²⁸ Βλ. Αγριαντώνη 1986, σ. 303-320 και Δερτιλή 1980, για την έναρξη του πολλαπλασιασμού τους. Ο Χατζηιωσήφ (1993) αναφέρει ότι στη δεκαετία του 1870 «μπορούμε πλέον να μιλούμε για τραπεζικό τομέα» (σ. 203) και ότι στην περίοδο αυτή δημιουργήθηκαν, πέραν της Εθνικής και της Ιονικής, 8 νέες τραπεζικές ή «προεξοφλητικές» εταιρείες (σ. 206).

²⁹ Βλ. Παπαγιαννάκη 1982, για την ιστορία της κατασκευής του δικτύου.

³⁰ Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι αμφισβητείται η οικονομική σημασία του πολλαπλασιασμού του αριθμού των τραπεζών, όπως επίσης και των χιλιομέτρων των σιδηροδρομικών γραμμών. Εκτός, όμως, από την καθαρά οικονομική διάσταση, υπάρχει και η φανταστική, η οποία είναι πολύ δύσκολο να αποτιμηθεί. Βλ. σχετικά, Δερτιλή 1980, σσ. 159-162, για τις δυνατότητες που είχε η κυβέρνηση να αποσπάσει από την Εθνική τα οικονομικά οφέλη εκείνα, τα οποία με άλλη ευκαιρία ζητούσε και από τη Γενική Πιστωτική Τράπεζα, προκειμένου να της παράσχει τα προνόμια που η τελευταία ζητούσε. Η Γ.Π.Τ. πτωχεύει το 1893.

³¹ Βλ. σχετικά Χρυσανθόπουλος 2014, σσ. 606-615.

του αυτοβιογραφούμενου με τον αναγνώστη. Επίσης, η εκ παραλλήλου ανάγνωση επιτρέπει να γίνει αντιληπτή η λειτουργία της χρονικής απόστασης, το ότι, δηλαδή, ο αυτοβιογραφούμενος περιγράφει μεν από μεταγενέστερη χρονική στιγμή –όντας ώριμος ή και γέρος– γεγονότα του απώτερου παρελθόντος (παιδικά χρόνια, νιότη, δραστηριότητες), αλλά υποστηρίζει, ταυτόχρονα, την ενότητα του υποκειμένου της αφήγησης με το υποκείμενο της δράσης, παρά τη χρονική απόσταση.

Η συνάφεια, η λειτουργία της πρωτοπρόσωπης αφήγησης, το στοιχείο της αυτοαναφορικότητας, η διαδικασία κατασκευής του υποκειμένου που αφηγείται, η ένταση μεταξύ μυθοπλασίας και αναφορικότητας, μπορεί να καταδειχτεί με τα παρακάτω παραδείγματα από τον Μητσάκη και τον Παπαδιαμάντη που, όμως, δεν είναι τα μόνα· αντίστοιχα υπάρχουν και στον Βιζυηνό. Το 1890 ο Μιχαήλ Μητσάκης δημοσίευσε στο περιοδικό *Εστία* το διήγημα «Εις Τοίχος».³² Πρόκειται για την ιστορία ενός από τους τοίχους του κάστρου που έχτισαν οι Κομνηνοί στην Αιτωλία. Αυτό που προκαλεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι, σύμφωνα με την αφήγηση, η ερείπωση του τοίχου δεν έχει προκληθεί από τους ποικίλους εισβολείς –τους Φράγκους, τους Βενετούς, τους Αλβανούς, τους Σέρβους, τους Τούρκους– αλλά από τον Χρόνο, με κεφαλαίο «Χ». Η ιστορική μνήμη και η ποιητική κατασκευή συμπλέκονται και η ιστορία του τοίχου προσφέρει τη θέση της στον στίχο: όταν και ο τελευταίος τοίχος του κάστρου θα έχει υποκύψει στον χρόνο, η μόνη αναφορά στο παρελθόν, το μόνο ίχνος που θα έχει απομείνει, θα είναι το κείμενο που φέρει τον τίτλο «Εις Τοίχος»· τίτλος που, όταν προφέρεται, μπορεί να ακουστεί και ως: *Εις Στίχος*. Και παρόλο που θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως το κείμενο προσπαθεί να ανακατασκευάσει τα γεγονότα του παρελθόντος, τα οποία σχετίζονται με τον εναπομείναντα τοίχο του κάστρου των Κομνηνών, στην πραγματικότητα κατασκευάζει την ψευδαίσθηση ότι ένα πραγματικό αντικείμενο χρησίμευσε ως εξωκειμενική αναφορά. Εδώ έγκειται το μοντερνιστικό χαρακτηριστικό του: το αφήγημα μεταμφιέζεται σε επιθυμία επίσκεψης του παρελθόντος, ενώ στην ουσία πρόκειται μόνο για την επιθυμία κατασκευής ενός παρελθόντος που έχει χαθεί και που δεν έχει αφήσει παρά μόνον ίχνη. Η αυτοαναφορική αυτή διάσταση, η οποία υπογραμμίζεται από τη φωνητική αντιστοιχία (*Εις Τοίχος* και *Εις Στίχος*), συμβάλλει στην ψευδαίσθηση της οργανικής συνέχειας μεταξύ του παρελθόντος και του παρόντος, επειδή τον λόγο εκφέρει ένα υποκείμενο, ο αφηγητής.³³

Αλλά το παράδειγμα του χρονικού συγκερασμού μπορεί να συνεχιστεί. Την ίδια χρονιά, το 1890, ο Μητσάκης δημοσίευσε στο περιοδικό *Αττικόν Μουσείον* το διήγημα με τον τίτλο «Υπό την Συκὴν». Και αυτό έχει ως θέμα την υποτιθέμενη ανα-κατασκευή μιας σκηνής του παρελθόντος, ενώ, ουσιαστικά, πρόκειται για την κατασκευή της σκηνής αυτής εντός του διηγήματος.³⁴ Ο αφηγητής της ιστορίας επισκέπτεται την αυλή μιας μικρής εκκλησίας στη συνοικία της Νεαπόλεως στην Αθήνα και βρίσκει στον περίβολο έναν τάφο. «Ακριβώς υπό την συκὴν, στεγαζομένη εκ των κλάδων της, στηριζομένη σχεδόν επί του κορμού αυτής, ως να εκφύεται και αυτή από του εδάφους πλησίον της, ευθυτενής, μαρμαρίνη στήλη, επιτυμβία, υψούται, με τον λευκόν της σταυρόν επί κεφαλῆς. Και ἐπ’ αυτής, με ογκώδη κεφαλαία γράμματα, χαραγμένα βαθῶς ἐπὶ του μαρμάρου, σκαλισμένα, αναγιγνώσκειται ἡ ἐπιγραφή: “Ἐνθάδε κείνται τὰ ὀστά της μακαρίτιδος Ἐκατερίνης, συζύγου Ἀθανασίου Γκίγκιζα. Απεβίωσε τὴν 4 Ἰανουαρίου 1869”».³⁵ Δίπλα στην επιγραφή αυτή ο αφηγητής βλέπει μια δεύτερη, πολύ διαφορετική: «Εἶναι οκτὰς ὀνομάτων πάλιν, γυναικείων καὶ αὐτῶν, γραμμένων με μολυβδοκόνδυλον. Κατὰ μῆκος, τὸ ἐν κάτωθεν τοῦ ἄλλου, παρατάσσονται μέχρι τῆς βάσεως τῆς στήλης, παρακολουθοῦν τὸ ὄνομα τῆς νεκρᾶς, προφανῶς ὄχι νεκρῶν βέβαια ἐπίσης, περιέργως, ὡσάν να ἦλθαν ἐκεῖ ἀπὸ σκοποῦ, διὰ να τῆς κάνουν συντροφιάν. Καὶ εἰς τὸ πλάγιν των, μακρὰ γραμμὴ τραβηγμένη κατὰ μῆκος καὶ αὐτὴ, πέραν τῆς ὁποίας, ἄλλη ἐπιγραφή, κοινὴ, γραμμὴν με τὸ ἴδιον μολύβι, τ’ ἀντικρίζει. Καὶ ἀπὸ κάτω ἀκόμη, ἄλλη πάλιν, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, κοινὴ ὁμοίως, ὡς συνοψίζουσα καὶ τὰς δύο, ἀπλοῦται κατὰ πλάτος. Καὶ αἱ ποικίλαι ἐπιγραφαί, αἱ νέαι, αἱ πρωτότυποι αὐταί, ἰδοῦ τι λέγουσιν: “Σοφία Παρηγόρη, Καλυψὼ Μανωλακάκη, Φανὴ Θηβαίου, Σοφία Στεργίου, Ὀλγα Βάθη, Ελένη Παπαθανασοπούλου, Θάλεια Φασίτσα, Φωτεινὴ Ξάνθη. 28 Ὀκτωβρίου, Σάββατον, ὥρα 4 μ.μ. 1889. Απασαὶ ἄκραι φίλαι μέχρι τάφου”».³⁶

Δύο σημεία παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο διήγημα αυτό. Το πρώτο είναι η μεταφορική, αλλά και τοπική, διάσταση της δήλωσης: οκτώ κορίτσια συνδεδεμένα με στενούς δεσμούς φιλίας, «μέχρι τάφου», αφήνουν τα ίχνη της φιλίας τους επάνω σε μια ταφόπετρα. Οι λέξεις «ἀπασαὶ ἄκραι φίλαι μέχρι τάφου» λειτουργούν ταυτόχρονα κυριολεκτικά (υλικά και τοπικά), μια και είναι χαραγμένες στην επιτύμβια

³² Ανατυπώνεται, ὡπως καὶ τὰ ἐπόμενα διηγήματα που ἀναφέρονται, στο Μητσάκης 1988.

³³ Βλ. Χρυσανθόπουλος 2000, σσ. 95-119.

³⁴ Ἡ Λίζυ Τσιριμώκου προσεγγίζει τὸ ζήτημα τῶν ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν στο ἄρθρο «Μεταξὺ χαράς καὶ πένθους», (Τσιριμώκου 2000).

³⁵ Μητσάκης 1988, σσ. 133.

³⁶ Μητσάκης 1988, σ. 134.

στήλη, αλλά και μεταφορικά (χρονικά), αφού δηλώνουν ότι η φιλία θα διαρκέσει διά βίου. Το δεύτερο σημείο που ενδιαφέρει είναι ο τρόπος με τον οποίο ο αφηγητής ανακατασκευάζει τις περιστάσεις που οδήγησαν στην επιγραφή με το μολυβδοκόνδυλο, ερμηνεύοντας τα χαρακτηριστικά της δεύτερης επιγραφής και την εγγύτητά της με την πρώτη, την εγχάρακτη επιτύμβια. Παρουσιάζει στον αναγνώστη μια ιδιαίτερα ζωντανή αφήγηση περιγράφοντας πώς «κορασίδες βεβαίως όλαι, από δεκατριών έως δεκαέξι ετών αναμφιβόλως, μαθήτριάι κατά πάσαν πιθανότητα: γνωστών οικογενειών της Νεαπόλεως αι πλείσται, εις το πρώτον άνθος της ήβης, εις την πρώτην ακμήν της υπάρξεως. Θα ήλθαν το Σάββατο αυτό, προδήλως, [...] θ' ανερριχήθησαν τον κοντινόν εις τα σπήτια των λόφων...». Και πώς στη συνέχεια γελώντας, παίζοντας, ανταλλάσσοντας πειράγματα μπήκαν στον περίβολο της εκκλησίας, σχολίασαν την επιτύμβια επιγραφή και χάραξαν με το μολυβδοκόνδυλο – δηλαδή, με μέσο που γρήγορα θα το σβήσει ο χρόνος– τη δική τους.³⁷ Στην ουσία ο αφηγητής ερμηνεύει την επιγραφή και εντάσσει τα συμπεράσματά του στη θεωρία που ήδη είχε διαμορφώσει: κατασκευάζει μια ιστορία από τα ίχνη που έχουν απομείνει. Με τρόπο παρόμοιο, όπως και στο προηγούμενο διήγημα («Εις Τοίχος»), δημιουργείται η ψευδαίσθηση ότι τα κορίτσια υπήρξαν η πραγματική αφορμή που χρησίμευσε για τη συγγραφή της ιστορίας, ενώ αυτό που διαβάζει ο αναγνώστης δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια κατασκευή του συγγραφέα. Η μεταφορική λειτουργία της δήλωσης «μέχρι τάφου», η κατασκευή του κειμένου με βάση τα ίχνη της επιγραφής και το γεγονός ότι το μελάνι, με το οποίο έχει τυπωθεί το διήγημα, θα επιβιώσει του μολυβδοκόνδυλου της επιγραφής (και άρα το κείμενο θα επιβιώσει της αναφοράς του), υπογραμμίζουν την αυτοαναφορική διάσταση του αφηγήματος, ότι δηλαδή το λογοτεχνικό κείμενο θεματοποιεί τη διαδικασία της σύνθεσής του.

Το κείμενο υποτίθεται ότι μεταφέρει στον αναγνώστη αυτό που «είδε», δηλαδή την εγχάρακτη επιτύμβια επιγραφή και την άλλη, τη γραμμένη με το μολυβδοκόνδυλο: αυτές οι επιγραφές υποτίθεται (με βάση τις συμβάσεις της ρεαλιστικής αφήγησης) ότι υπήρχαν πριν από το κείμενο και ότι αντιγράφηκαν σε αυτό. Όμως, λόγω της διαφοράς στον τρόπο της γραφής τους (η μια χαραγμένη, η άλλη με μολύβι), λόγω των διαφορετικών σημαινομένων (η μια σημαίνει τον θάνατο, η άλλη τη ζωή), η δεύτερη επιγραφή παρουσιάζεται ως η συμπλήρωση της πρώτης, η δε «συμπλοκή» τους ως το κατ' εξοχήν παράδειγμα κατασκευής του νέου. Τέλος, η ερμηνεία αυτής της «συμπλοκής», η βήμα προς βήμα περιγραφή του σαββατιάτικου περιπάτου των κοριτσιών και ο ρομαντικός συγκερασμός ακμής και παρακμής, με τον οποίο καταλήγει το κείμενο, υπογραμμίζουν το υποκειμενικό στοιχείο, το κατασκευασμένο, ακόμα και όταν διατυμπανίζεται με αυτόν τον τρόπο η αναφορικότητα.

Αντίστοιχη είναι και η τεχνική που χρησιμοποιεί ο Μητσάκης στο κείμενό του «Αυτόχειρ», το οποίο δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ακρόπολις* το 1895. Χρησιμοποιώντας το σύντομο σημείωμα ενός αυτόχειρα ανακατασκευάζει την τελευταία περιήγηση του αυτοκτόνου στην Πάτρα. Το σημείωμα αναγράφει: «Αυτοκτονώ. Ας μην ενοχληθεί κανείς» και περιέχει, κατά τον αφηγητή, το όνομα της πόλεως, την ημερομηνία, το έτος και την υπογραφή του αυτοκτόνου.³⁸ Ο αφηγητής χρησιμοποιεί το σημείωμα αυτό και τη γνώση που έχει της πόλης των Πατρών για να περιγράψει τις τελευταίες κινήσεις του αυτοκτόνου, τον τελευταίο του περίπατο στην πόλη. Παρουσιάζει στον αναγνώστη την Πάτρα όπως τη βλέπει ο ίδιος, ως αφηγητής, αλλά και μέσα από τα μάτια του αυτόχειρα, από μια οπτική που ανήκει στο παρελθόν. Το κείμενο δίνει την εντύπωση ότι αναζητά την αναφορά του, πρόκειται όμως και εδώ για ψευδαίσθηση, μια και η αναφορά του δεν υπάρχει πλέον: η αυτοχειρία έχει ακυρώσει τη ζωή με το σημείωμα που καταθέτει, ο τελευταίος, υποθετικός περίπατος δεν είναι τίποτε άλλο παρά το κατασκευάσμα της φαντασίας του αφηγητή, με τη συνέργεια του αναγνώστη.

Η δυναμική της ψευδαίσθησης της αναφορικότητας –«αν πω ότι την ιστορία που σας αφηγούμαι δεν τη φαντάστηκα αλλά την έζησα, την άκουσα, τη διασταύρωσα, τότε η ιστορία που σας αφηγούμαι είναι πειστική, επειδή επικαλούμαι το τεκμήριο της “αληθείας”»– αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της αυτοβιογραφίας κάθε μορφής, είτε αυτή αναφέρεται σε πολύ ή σε λιγότερο γνωστά γεγονότα. Όμως, στις αυτοβιογραφίες που εστιάζουν ιδιαίτερα στη ζωή του αυτοβιογραφούμενου, είτε την προσωπική είτε την επιχειρηματική είτε τη λογοτεχνική, η δυναμική της ψευδαίσθησης της αναφορικότητας είναι εντονότερη. Και πρόκειται ακριβώς για το σημείο που η αυτοβιογραφία συμπλέκεται με τη μυθοπλασία.

Στην ίδια λογική κινείται το διήγημα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη «Ολόγυρα στη Λίμνη», που φέρει τον υπότιτλο «Αναμνήσεις προς Φίλον» και δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Εστία* το 1892.³⁹ Το κείμενο οργανώνεται ως διάλογος μεταξύ του εννοούμενου α' ενικού και του απευθυνόμενου β' ενικού προσώπου. Ο

³⁷ Μητσάκης 1988, σσ. 134-137.

³⁸ Μητσάκης 1988, σ. 270.

³⁹ Αναδημοσιεύεται στο Παπαδιαμάντης 1982, σσ. 379-400.

διάλογος αυτός φέρνει στο προσκήνιο τον φανταστικό διάλογο που χαρακτηρίζει κάθε κείμενο και διαδραματίζεται ανάμεσα στον νοούμενο συγγραφέα και τον νοούμενο αναγνώστη. Το α' ενικό πρόσωπο αναφέρεται για πρώτη φορά στον επίλογο του διηγήματος και αφηγείται από την οπτική γωνία του σήμερα, ενώ το β' ενικό προτείνεται ως το πρόσωπο που υπήρχε και δρούσε στον χώρο που σήμερα καλύπτει η ματιά του α' ενικού, πριν από επτά, αλλά και πριν από δεκατέσσερα χρόνια. Σύντομα ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται ότι η διαφορά ανάμεσα στο α' και το β' ενικό πρόσωπο είναι μόνο χρονική. Πρόκειται για δύο διαφορετικά επίπεδα εμπειρίας, τα οποία, ακολουθώντας την κυρίαρχη ουμανιστική λογική, οργανώνονται υπό την αιγίδα του ίδιου υποκειμένου· υπό τον όρο ότι μπορεί να μιλήσει κανείς για την ενότητα του υποκειμένου, παρά τη χρονική απόσταση. Η κριτική, όμως, σήμερα, μετά την εμπειρία της ψυχανάλυσης και του αποδομισμού, δεν θα δεχόταν ότι η διαφορά στη χρονική εμπειρία δεν διασπά την ενότητα του υποκειμένου. Ο προβληματισμός, εξάλλου, για το ζήτημα της ενότητας του υποκειμένου χαρακτηρίζει και το ίδιο το κείμενο, όπως δείχνει με τον περίεργο υπότιτλό του, που προκαλεί τον προβληματισμό του αναγνώστη: «Αναμνήσεις προς Φίλον». Βλέπει κανείς ότι δύο ισχυρά είδη αποτελούν το αντικείμενο αναφοράς αυτού του υπότιτλου: το αυτοβιογραφικό και το επιστολικό, μια και οι αναμνήσεις παραπέμπουν στο πρώτο και η αποστολή τους «προς Φίλον» στο δεύτερο.

Το κείμενο υποτίθεται ότι μεταφέρει στον αναγνώστη αυτό που κάποιος «είδε» και συγκρότησε υπό μορφήν αναμνήσεων, διαλαλεί όμως ταυτοχρόνως την αυτονομία της κατασκευής του. Το διήγημα δύναται να αναγνωσθεί ως ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα μιας κατηγορίας κειμένων, τα οποία χρησιμοποιούν τη λεπτομερή, ρεαλιστική περιγραφή, όχι για να παρουσιάσουν στον αναγνώστη τα χαρακτηριστικά μιας τοποθεσίας ή ενός χώρου, αλλά για να δείξουν ότι ο τρόπος που διαφοροποιείται η αφήγηση μεταξύ παρελθόντος και παρόντος χρόνου υποδεικνύει ότι το παρελθόν έχει εξαφανιστεί και ότι το κείμενο λειτουργεί μόνο ως κατασκευή. Ο Παπαδιαμάντης, οκτώ χρόνια αργότερα, στα 1900, υιοθετεί μια διαφορετική τεχνική και κατασκευάζει τα τρία αυτά επίπεδα με την επαναλαμβανόμενη σημείωση «διά την αντιγραφήν» ή «εξ αντιγραφής» (βλέπε τα «Αμαρτίας Φάντασμα», «Τα δαιμόνια στο ρέμα», «Όνειρο στο κύμα», «Η Φαρμακολύτριά»), η οποία δημιουργεί την ψευδαίσθηση της αναφορικότητας. Ο αναγνώστης πληροφορείται ότι αυτό που διαβάζει είχε ήδη αναγνωσθεί από κάποιον άλλον πριν από τον ίδιο και συναισθάνεται την απόσταση που υπάρχει ανάμεσα σε αυτόν και τα αφηγούμενα γεγονότα.

Βιβλιογραφία

- Αγγέλου, Αλκης (1993), «Εισαγωγή» στο Νικολάου Δραγούμη, *Ιστορικά Αναμνήσεις* (1874), 2 τόμοι, Αθήνα: Ερμής.
- Αγριαντώνη, Χριστίνα (1986), *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Abbott, Porter (1988), «Autobiography, Autography, Fiction: Groundwork for a Taxonomy of Textual Categories», *New Literary History*, τόμος 19, τχ. 3, σσ. 597-615.
- Βερέμης, Θάνος (1983), «Κράτος και έθνος στην Ελλάδα: 1821-1912», στο Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός-Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα: Εστία, σσ. 59-67.
- Βικέλας, Δημήτριος (1997), «Ο πόλεμος του 1897», *Άπαντα*, τόμος Α', σσ. 251-346, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Βικέλας, Δημήτριος (1908), *Η Ζωή μου*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Βικέλας, Δημήτριος (1991), *Λουκής Λάρας*, Αθήνα: Ερμής.
- Βιζυηνός, Γεώργιος (1980), *Νεοελληνικά Διηγήματα*, Αθήνα: Ερμής.
- Γιαννουλόπουλος, Γιώργος (2003), *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη. Η κατασκευή ενός μύθου από τον Βλαχογιάννη, τον Θεοτοκά, τον Σεφέρη και τον Λορεντζάτο*, Αθήνα: Πόλις.
- Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη, Αθανασία (2007), *Παιδεία και Φιλοσοφία στα νησιά του Ιονίου (16^{ος}-19^{ος} αιώνες)*, στον δίγλωσσο τόμο *Ιόνιοι Νήσοι. Ιστορία και Πολιτισμός/History and Culture of the Ionian Islands*, Περιφέρεια Ιονίων Νήσων, Αθήνα 2007, σσ. 123-133.
- Γραμμένος, Ανδρέας (2008), *Αστοί και χωρικοί στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα*, αναρτημένο με ημερομηνία 19/9/2008 στη ιστοσελίδα <http://corfuhistoryforum.blogspot.com>
- Δερτιλής, Γιώργος (1977), *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση*, Αθήνα: Εξάντας.
- Δερτιλής, Γιώργος (1980), *Το ζήτημα των τραπεζών (1871-1873)*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Δημάκης, Ιωάννης (1991), *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και των ετεροχθόνων*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Δημαράς, Κ. Θ. (2000), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα: Γνώση.
- Δημαράς, Κ. Θ. (1982), «Η ρομαντική ιστοριογραφία στην Ελλάδα», *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα: Ερμής, σσ. 453-471.
- Eakin, John Paul (1992), *Touching the World. Reference in Autobiography*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Gay, Peter (1995), *The Naked Heart*, London: W.W. Norton.
- Gusdorf, Georges (1980), «Conditions and Limits of Autobiography», στο James Olney (επιμ.), *Autobiography. Essays Theoretical and Critical*, Princeton: Princeton University Press.
- Ηλιού, Φίλιππος (1997), *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα*, τόμος Α' (1801-1818), Αθήνα: Ε.Λ.Ι.Α.
- Holton, David (1984-1985), «Ethnic identity and patriotic idealism in the writings of General Makriyannis», *Byzantine and Modern Greek Studies*, τόμος 9, σσ. 133-160.
- Ιδρωμένος, Α. (1935), *Πολιτική ιστορία της Επτανήσου (1815-1864)*, Κέρκυρα.
- Καγιαλής, Τάκης (1996), «Η αυτοβιογραφία ως κατασκευή», στο Παναγιώτης Πούλος (επιμ.), *Τοπικά β'/Περί κατασκευής*, Αθήνα: Εταιρεία Μελετών Επιστημών του Ανθρώπου - Νήσος, σσ. 337-345.

- Καραπιδάκης, Νίκος (2003α), «Τα Επτάνησα. Ευρωπαϊκοί ανταγωνισμοί μετά την πτώση της Βενετίας», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 1: *Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 151-184.
- Καραπιδάκης, Νίκος (2003β), «Τα Ιόνια Νησιά 1815-1865. Προστασία, το πρόσχημα της Αγγλοκρατίας», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 4: *Το ελληνικό κράτος, 1833-1871*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 265-284.
- Κασομούλης, Νικόλαος (1939-41, 1972), *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833*, 3 τόμοι, εισαγωγή Γιάννης Βλαχογιάννης, Αθήνα: Κοσμοδάκης.
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης (1984), «Η πολιτική στάση του Μακρυγιάννη. Η σημασία της μαρτυρίας του έργου *Οράματα και Θάματα*», *Διαβάζω*, τχ. 101, σσ. 46-49.
- Κουρνούτος, Γ. Π. (1959), «Εισαγωγή» στον τόμο 14 της σειράς *Βασική Βιβλιοθήκη: Απομνημόνευμα (1453-1953)*, Αθήνα: Ζαχαρόπουλος, σσ. 11-47.
- Krumbacher, Karl (²1897), *Geschichte der byzantinischen Literatur, von Justinian bis zum Ende des ostroemischen Reiches (527-1453)*, Μόναχο.
- Λιάκος, Αντώνης (1994), «Προς επισκευήν ολομειρίας και ενότητας: η δόμηση του εθνικού χρόνου», *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, σσ. 171-199.
- Μητσάκης, Μιχαήλ (1988), *Πεζογραφήματα*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Μουλλάς, Παν. (1994), «Η Ιστορία της Λογοτεχνίας: θεωρητικές και πρακτικές προϋποθέσεις», *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, σσ. 63-67.
- Marcus, Laura (1994), *Auto/biographical discourses. Theory, criticism, practice*, Manchester & New York: Manchester University Press.
- May, Georges (1979), *L'autobiographie*, Paris: Presses Universitaires de France.
- McNeal, Richard (1991), «Archaeology and the destruction of the later Athenian acropolis», *Antiquity* 65, σσ. 49-63.
- Παπαδιαμάντης, Αλέξανδρος (1982), *Απαντα* (κριτική έκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου), τόμος 2, Αθήνα: Δόμος.
- Παπαγιαννάκης, Λευτέρης (1982), *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910)*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Πετρόπουλος, Ι. Α. - Κουμαριανού Αικ. (1982), *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οθωνική περίοδος 1833-1843*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Πολίτης, Αλέξης (²1998), *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοστροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα: Μνήμων.
- Porter, Roy (επιμ.) (1997), *Rewriting the self: histories from the Renaissance to the present*, London: Routledge.
- Ροτζώκος, Νίκος (1997), *Επανάσταση και Εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Αθήνα: Πλέθρον/Δοκιμές.
- Σβορώνος, Νίκος (2004), *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, εισαγωγή Σπύρος Ασδραχάς, Αθήνα: Πόλις.
- Σκοπετέα, Έλλη (1988), *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα: Πολύτυπο.
- Σκοπετέα, Έλλη (1992), *Η Δύση της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα: Γνώση.
- Σκοπετέα, Έλλη (1997), *Φαλμεράνερ: τεχνάσματα του αντιπάλου δέους*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Στρατηγού Μακρυγιάννη (1907, 2003), *Απομνημονεύματα*, εισαγωγή Γιάννης Βλαχογιάννης, Αθήνα: Γνώση.
- Συγγρός, Ανδρέας (1908, 1998), *Απομνημονεύματα*, τόμοι Α' - Γ', Αθήνα: Εστία, 1908 [φωτοαναπαραγωγή: Εστία, 1998, επιμέλεια και εισαγωγή Άλκης Αγγέλου και Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου].

- Τσαούσης, Δ. Γ. (επιμ.) (1983), *Ελληνισμός–Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιοματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα: Εστία.
- Τσιριμώκου, Λίζυ (2000), «Μεταξύ χαράς και πένθους», στο *Εσωτερική ταχύτητα*, Αθήνα: Άγρα, σσ. 287-301.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος (1983), «Παράδοση και εκσυγχρονισμός. Μερικά γενικά ερωτήματα», στο Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός–Ελληνικότητα, Ιδεολογικοί και βιοματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα: Εστία, σσ. 37-48.
- Φενερλή-Παναγιωτοπούλου, Α. (1977), «Οι αγωνιστές και τα απομνημονεύματά τους», *Πολίτης*, τχ. 10, σσ. 31-40.
- Χατζιωσήφ, Χρήστος (1993), *Η Γηραιά Σελήνη (Η Βιομηχανία στην Ελληνική Οικονομία 1830-1940)*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Χιώτης, Π. (1877), *Ιστορία του Ιονίου κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι ενώσεως, έτη 1814-1864*, τόμοι 1-2, Ζάκυνθος.
- Χρυσανθόπουλος, Μιχάλης (1998), «Ρευστή ταυτότητα και εσωτερική ετερότητα: έξω και μέσα Έλληνες στον ύστερο δέκατο ένατο αιώνα», *Gramma*, τχ. 6, σσ. 31-60.
- Χρυσανθόπουλος, Μιχάλης (2000), «Η νεοτερικότητα του ερειπίου: λογοτεχνικές κατασκευές του παρελθόντος σε κείμενα του Καβάφη, του Μητσάκη και του Παπαδιαμάντη», *Μολυβδο-κονδυλο-πελεκητής*, Αθήνα, τχ. 7, σσ. 95-119.
- Χρυσανθόπουλος, Μιχάλης (2014), «Τα διχαλωτά μονοπάτια της προόδου: οι διακλαδώσεις των chemins de fer και των études des mœurs καθ' οδόν προς την Αθήνα», *Νεοελληνική Λογοτεχνία και Κριτική από τον Διαφωτισμό έως Σήμερα*, Πρακτικά ΙΓ' Επιστημονικής Συνάντησης Α.Π.Θ., Αθήνα: Σοκόλης, σσ. 606-615.
- Χρυσανθόπουλος, Φώτιος ή Φωτάκος (1858, 1974), *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως 1821-1828*, 2 τόμοι, εισαγωγή Τάσος Γριτσόπουλος, Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.
- White, Hayden (1987), «Droysen's *Historik*: Historical Writing as a Bourgeois Science», *The Content of the Form*, Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press.

Προτάσεις εμβάθυνσης

Πρόταση 1

Προτείνεται η μελέτη των παρακάτω κειμένων και ο σχολιασμός τους σε σχέση με τη συγκρότηση του έθνους:

- Κ. Θ. Δημαράς, Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας, Αθήνα: Γνώση, 92000 (ιδίως τις σσ. 244-288).
- Κ. Θ. Δημαράς, «Η ρομαντική ιστοριογραφία στην Ελλάδα», Ελληνικός Ρομαντισμός, Αθήνα: Ερμής, 1982, σσ. 453-471.

Κεφάλαιο 3

Γράφοντας απομνημονεύματα τον 19^ο αιώνα: ο περί δικαίωσης λόγος ενώπιον της Ιστορίας

Σύνοψη

Κατά τον 19^ο αιώνα, στα ελληνικά γράμματα οι «γραφές του εγώ» ευδοκούν με τη μορφή του απομνημονεύματος: ο Αγώνας για ανεξαρτησία, η προπαρασκευή, η εξέλιξη και η έκβασή του, δηλαδή η ίδρυση του ελληνικού κράτους, είναι το κεντρικό ιστορικό γεγονός που ζητά την καταγραφή και την τεκμηρίωσή του από αυτούς που το έζησαν, είτε ως πρωταγωνιστές, είτε απλώς ως αυτόπτες μάρτυρες. Λόγιοι (Δραγούμης), πρόκριτοι (Δελιγιάννης), εγγράμματοι αγωνιστές (Οικονόμου, Φωτάκος, Κασσομούλης), ημι-εγγράμματοι (Μακρυγιάννης) ή αγράμματοι που υπαγορεύουν σε τρίτους (Κολοκοτρώνης, Νικηταράς), δίνουν τη δική τους εκδοχή για τα γεγονότα, έτσι όπως τα είδαν και όπως τα έζησαν, προκειμένου να καταγγείλουν ατιμίες, να επανορθώσουν αδικίες, να προβάλουν εαυτούς ή άλλους. Εξετάζεται η αυτοβιογραφία, ως πρακτική γραφής που κινείται μεταξύ λογοτεχνικού και ιστορικού λόγου και οργανώνει πολύ προσεκτικά την πρόσληψή της, δηλαδή τη ρητορική της επένεργεια επί του αναγνώστη σε σχέση με την αληθοφάνεια και την αληθολογία.

Προαπαιτούμενη γνώση

– Douglas Dakin, Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία 1821-1833, μτφρ. Ρένας Σταυρίδη-Πατρικίου, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, ³1999.

– Κ. Θ. Δημαράς, «Απομνημονεύματα», στο Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας, Αθήνα: Γνώση, ⁹2000, σσ. 325-348.

– Νίκος Σβορώνος, Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού (προλεγόμενα Σπύρος Ασδραχάς), Αθήνα: Πόλις, 2004.

3 Το ιστορικό πλαίσιο

Διαβάζοντας κανείς τα απομνημονεύματα που γράφτηκαν στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, μπορεί σχετικά εύκολα να εντοπίσει ένα σταθερά επαναλαμβανόμενο μοτίβο: τη σθεναρή διεκδίκηση του «δικαίου» έναντι ενός –ή περισσοτέρων του ενός– αντιπάλου. Άλλωστε, ήδη από την έναρξη του Αγώνα μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, οι έριδες μεταξύ ανταγωνιζόμενων ομάδων ήταν κάτι παραπάνω από συχνές, πότε συγκαλυμμένες και πότε με τη μορφή ανοιχτών συγκρούσεων: έριδες μεταξύ προκρίτων και οπλαρχηγών, μεταξύ Πελοποννησίων και Ρουμελιωτών, μεταξύ αυτοχθόνων και ετεροχθόνων, μεταξύ οπαδών της «φωτισμένης» Δύσης και οπαδών της «καθ' ημάς» Ανατολής, μεταξύ των κομμάτων που διαμορφώθηκαν υπό την αιγίδα των Μεγάλων Δυνάμεων, μεταξύ κεντρικής εξουσίας και κάθε λογής αντιπολίτευσης.

Όταν στις αρχές του 19^{ου} αιώνα οι Έλληνες αποφάσισαν –για άλλη μια φορά– να πάρουν τα όπλα προκειμένου να διεκδικήσουν την ανεξαρτησία τους, τα κίνητρά τους έμοιαζαν ως έναν βαθμό προφανή: μίσος προς τους κατακτητές, αίσθημα εθνικής συνείδησης (που διατηρήθηκε σε μεγάλο βαθμό χάρη στην Εκκλησία και τη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας), επιρροή από τις φιλελεύθερες ιδέες του Διαφωτισμού. Παράλληλα, η ίδρυση της Ιονίου Πολιτείας στα Επτάνησα το 1815, που υπήρξε ένα πρώτο δείγμα ανεξάρτητου ελληνικού κρατικού μορφώματος, καθώς και οι κοινωνικές και εθνικοαπελευθερωτικές επαναστάσεις, που εκδηλώθηκαν σε ευρωπαϊκά και αμερικανικά εδάφη στο β' μισό του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης και ελπίδας για το υπόδουλο γένος. Η δράση της Φιλικής Εταιρείας, που ιδρύθηκε το 1814 στην Οδησό, κινητοποίησε Έλληνες εντός και εκτός οθωμανικής αυτοκρατορίας και συνέβαλε σημαντικά στην προπαρασκευή του Αγώνα παρ' όλα αυτά, τα στελέχη της δεν κατόρθωσαν να οργανώσουν τον κατάλληλο μηχανισμό για τη διεξαγωγή πολέμου ούτε, πολύ περισσότερο, να θέσουν τις βάσεις για τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου κράτους. Αυτοί που εντέλει ανέλαβαν να συγκροτήσουν ένοπλες δυνάμεις ήταν οι Έλληνες που διέθεταν πόρους και διοικητικές αρμοδιότητες επί Τουρκοκρατίας, άρα είχαν ισχυρά ερείσματα σε τοπικό επίπεδο.

Στην εξέλιξη των πραγμάτων, ωστόσο, η εγκαθίδρυση ενός αποτελεσματικού κεντρικού οργάνου αποδείχτηκε ιδιαίτερα δύσκολη υπόθεση, καθώς πίσω από το βασικό ζητούμενο της αποτίναξης του τουρκικού ζυγού υπέβοσκαν πλήθος δευτερευόντων κινήτρων και αντικρουόμενων συμφερόντων: οι ανώτερες τάξεις επιθυμούσαν κατά βάση τη διατήρηση της οθωμανικής οργάνωσης της κοινωνίας χωρίς τους Οθωμανούς, οι στρατιωτικοί ήθελαν να ανέλθουν κοινωνικά και από υπάλληλοι των προκρίτων να αποκτήσουν με τη σειρά τους δύναμη και «επιφάνεια» (χαρακτηριστικό το παράδειγμα του Κολοκοτρώνη, που από «κάπος» του Δεληγιάννη έφτασε να ορίζει περιοχές ολόκληρες της Πελοποννήσου), τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα ήθελαν να βελτιώσουν τη θέση τους, αποκτώντας γη¹ και γλιτώνοντας τους βαρείς φόρους που πλήρωναν επί Τουρκοκρατίας. Τέλος, μορφωμένοι Φαναριώτες, όπως ο Μαυροκορδάτος, που φιλοδοξούσαν να παίξουν ηγετικό ρόλο στα πράγματα έχοντας κάποια εμπειρία διοικητικής οργάνωσης, βρίσκονταν σε σύγκρουση με τους τοπικούς παράγοντες και ήταν αναγκασμένοι να πραγματοποιούν περίπλοκους ελιγμούς: μην έχοντας ούτε κτήματα ούτε οικογενειακή επιρροή, η πολιτική τους επιβίωση εξαρτιόταν από τις πρωτοβουλίες που αναλάμβαναν στις διαπραγματεύσεις με τις Μεγάλες Δυνάμεις, καθώς και από την εκμετάλλευση των συγκρούσεων μεταξύ καπεταναίων και προεστών ή μεταξύ Ρουμελιωτών και Πελοποννησίων. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η συγκρότηση μιας κεντρικής διοίκησης ήταν επείγουσα υπόθεση για τους Έλληνες, που ήθελαν να δείξουν στις Μεγάλες Δυνάμεις (τις άκρως απρόθυμες να διαταράξουν το status quo της Ευρώπης, που μόλις πρόσφατα είχε κατοχυρωθεί θεσμικά, με το Συνέδριο της Βιέννης το 1814) ότι δεν ήταν καρμπονάροι² και ότι το επαναστατικό τους εγχείρημα είχε καθαρά εθνικοαπελευθερωτικό

¹ Όπως σημειώνει ο Dakin (1999, σ. 310), στη διάρκεια της Επανάστασης, η κυριότητα πολλών κτημάτων που ανήκαν πριν σε Τούρκους ιδιώτες πέρασε στους προκρίτους και τους καπεταναίους, οι οποίοι για τις υπηρεσίες που πρόσφεραν κατά τη συγκρότηση στρατιωτικών σωμάτων πληρώνονταν συχνά, όχι σε μετρητά, αλλά με παραχωρήσεις γης. Στη γη αυτή εγκαθιστούσαν ακτήμονες, που καλλιεργούσαν μεγαλύτερα κτήματα απ' ό,τι προηγουμένως. Για το σύστημα αυτό αραγής της γης υπάρχουν έντονα επικριτικές αναφορές στα *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη.

² Οι Καρμπονάροι ήταν μυστικές επαναστατικές οργανώσεις-εταιρείες, που ιδρύθηκαν τον 19^ο αιώνα στην Ιταλία. Οι Ιταλοί *καρμπονάροι* επηρέασαν πολλές άλλες επαναστατικές ομάδες στην Ισπανία, τη Γαλλία, τη Ρωσία, καθώς και τη Φιλική Εταιρεία, τη μυστική οργάνωση που έθεσε τις βάσεις της ελληνικής ανεξαρτησίας. Οι στόχοι των καρμπονάρων είχαν πατριωτικό και γενικότερα φιλελεύθερο-δημοκρατικό σκοπό, σε μια Ευρώπη όπου, μετά την ήττα του Ναπολέοντα, τα μηνύματα της γαλλικής επανάστασης είχαν ατονήσει και οι αντιδραστικές δυνάμεις της φεουδαρχίας και του συντηρητισμού είχαν επανακτήσει τα πρωτεία. Με τον αυστριακό καγκελάριο Κλέμενς φον Μέττερνιχ στο τιμόνι, οι δυνάμεις αυτές σύμπεξαν την Ιερή Συμμαχία του 1815 και κατέπνιγαν κάθε κίνημα που

σκοπό· γι' αυτό, άλλωστε, έδιναν έμφαση στη θρησκευτική διάσταση του αγώνα τους και στην επιθυμία τους για εγκαθίδρυση μοναρχίας.³

Βέβαια, το ανεξάρτητο κράτος που τελικά επισήμως παραχωρήθηκε στους Έλληνες το 1833 δεν ανταποκρινόταν στις προσδοκίες τους, αφού δεν περιλάμβανε τις λεγόμενες «ιστορικές ελληνικές περιοχές»: την Ήπειρο, τα Επτάνησα (που ανήκαν στη Μεγάλη Βρετανία), τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία, τη Θράκη, τη δυτική ακτή της Μικράς Ασίας και τα παρακείμενα νησιά, την Κρήτη και την Κύπρο. Πάνω από δύο εκατομμύρια Έλληνες ζούσαν έξω από το νεοπαγές ελληνικό έθνος-κράτος, σχεδόν τρεις φορές περισσότεροι από τον εκτιμώμενο πληθυσμό των 750.000 που ζούσαν εντός των συνόρων του. Τα περιοδικά κύματα προσφύγων από τα αλύτρωτα εδάφη αποτελούσαν μια ισχυρή ομάδα πίεσης, που δεν άφησε ανεπηρέαστη καμία ελληνική κυβέρνηση στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Από τη μια πλευρά, λοιπόν, διαμορφώθηκε η εθνική ρητορική της Μεγάλης Ιδέας (επέκταση των εθνικών συνόρων, απελευθέρωση των χριστιανικών πληθυσμών με ελληνική εθνική συνείδηση που ζούσαν υπό οθωμανικό ζυγό, συγκρότηση ενός ελληνικού κράτους που θα καθίστατο «πρότυπον βασιλείον» στην Ανατολή, εκπληρώνοντας το «ιστορικό πεπρωμένο» του⁴) ενώ, από την άλλη, η επιτυχία του εθνικού αγώνα δεχόταν ισχυρή αμφισβήτηση, καθώς η νέα πολιτική οντότητα του κράτους απέτυχε να δώσει λύση σε καίρια κοινωνικά προβλήματα. Πιεζόμενο εσωτερικά και εξωτερικά, το ελληνικό κράτος κρυφίως ενθάρρυνε τις επιδρομές των ατάκτων και τις εξεγέρσεις των ελληνικών πληθυσμών στα τουρκοκρατούμενα εδάφη, ενώ επισήμως διαπραγματευόταν για την επέκταση των συνόρων του με την Πύλη και τις Μεγάλες Δυνάμεις, οι οποίες ήταν άκρως δυσαρεστημένες από την κατάσταση: αυτό έγινε πλέον σαφές το 1854, όταν ο γαλλικός και ο αγγλικός στόλος απέκλεισαν το λιμάνι του Πειραιά, ως αντίποινα για τις αλυτρωτικές εξεγέρσεις εναντίον της τουρκικής εξουσίας σε Θεσσαλία, Ήπειρο και Χαλκιδική, σε μια περίοδο κατά την οποία η Βρετανία και η Γαλλία βρίσκονταν σε πόλεμο με τη Ρωσία και σε συμμαχία με την Πύλη.

Η συντριβή των αλυτρωτικών ελπίδων στα μέσα του αιώνα συνέπεσε, ωστόσο, με μια σταδιακή αλλαγή κλίματος: η γενιά του πολέμου της ανεξαρτησίας είχε αρχίσει σιγά-σιγά να αποχωρεί από το προσκήνιο. Εν μέσω κρίσης, τα τρία παλιά κόμματα (το γαλλικό, το αγγλικό, το ρωσικό) έκαναν την τελευταία εμφάνισή τους στην πολιτική σκηνή, προτού εξαφανιστούν οριστικά, και τη σκυτάλη πήραν νέοι πολιτικοί, με εκσυγχρονιστικές διαθέσεις και αντιλήψεις. Οι Έλληνες της Διασποράς, που σε πρώτο στάδιο ήταν αρκετά απρόθυμοι να εγκαταλείψουν την άνετη ζωή στα πλούσια ευρωπαϊκά αστικά κέντρα, άρχισαν να κάνουν αισθητή την παρουσία τους στα ελληνικά πράγματα.⁵ Φυσικά, τίποτα δεν παραχωρείται αμαχητί, πολλώ δε μάλλον η νομή της εξουσίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η σύγκρουση μεταξύ αυτοχθόνων και ετεροχθόνων: μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, πλήθος Ελλήνων από τις οθωμανικές επαρχίες και την Κωνσταντινούπολη είχαν συρρεύσει στο ελεύθερο ελληνικό κράτος και πολλοί από αυτούς κατέλαβαν σημαντικές θέσεις, κυρίως επί Βαυαροκρατίας. Το γεγονός αυτό προκάλεσε την έντονη αντίδραση των «αυτοχθόνων», μια αντίδραση που έλαβε θεσμική μορφή κατά τη μεταπολίτευση του 1843, καθώς στο σύνταγμα του 1844 προβλεπόταν ο αποκλεισμός από δημόσια αξιώματα και η ακύρωση της ιδιότητας του πληρεξουσίου στην εθνοσυνέλευση όσων εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα μετά το τέλος του Αγώνα. Η διαμάχη αυτή, που είχε εθνικές αλλά και διεθνείς διαστάσεις (η μετανάστευση Ελλήνων από τις οθωμανικές επαρχίες προβλεπόταν από διεθνή πρωτόκολλα, ενώ παράλληλα η επιθυμία των ετεροχθόνων για ιδιαίτερη αντιπροσώπευση στις εθνοσυνελεύσεις προκαλούσε την έντονη αντίδραση της Οθωμανικής Πύλης, που φοβόταν αλυτρωτικές βλέψεις), στην πραγματικότητα εξέφραζε την κρίση ταυτότητας που διερχόταν η ελληνική κοινωνία της εποχής από τη συνύπαρξη ομοεθνών, αλλά διαφορετικών στην προέλευσή τους στοιχείων.⁶

Τα απομνημονεύματα που γράφονται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα αποτυπώνουν ανάγλυφα το κλίμα αυτό, φωτίζοντας, βέβαια, το παρελθόν μέσα από το πρίσμα του παρόντος. Έννοιες όπως αυτές του έθνους, της πατρίδας, του κράτους δικαίου κ.ο.κ., χρωματίζονται διαφορετικά ανάλογα με το υποκείμενο εκφοράς του λόγου: πολύ διαφορετική είναι η οπτική του Μακρυγιάννη, που αντιδιαστέλλει διαρκώς το «ηρωικό εμείς»

μπορούσε να διαταράξει το υπάρχον status quo και να αναζωπυρώσει τα μηνύματα της Γαλλίας του 1789, μηνύματα περί ενός νέου κοινωνικού συμβολαίου, με την παροχή συντάγματος και με γενικότερες δημοκρατικές ελευθερίες (πηγή: www.el.Wikipedia.org).

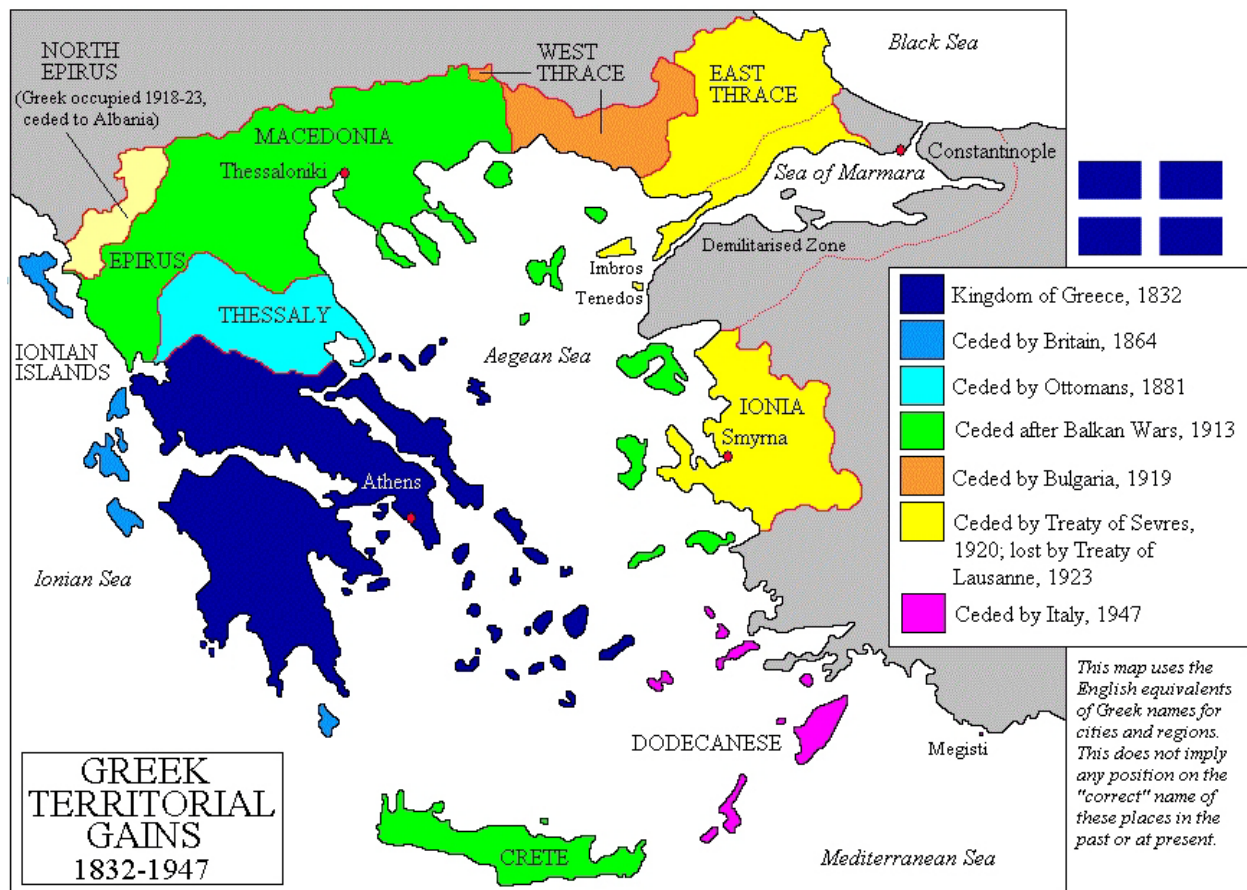
³ Dakin 1999, σσ. 106-119.

⁴ Αυτά τα ζητήματα εξετάζονται ενδελεχώς από τη Σκοπετέα 1988, καθώς και από τους Τσαούση 1983, Βερέμη 1983, Πολίτη 1998 και Πετρόπουλο-Κουμαριανού 1982.

⁵ Βερέμης-Κολιόπουλος 2013, σσ. 61-88.

⁶ Βλ. αναλυτικά Δημάκης 1991.

του Αγώνα προς το «ψωροεμείς» του σύγχρονου του ελληνικού κράτους και ζητά μετ' επιτάσεως τη δικαίωση (υλική και ηθική) των αγωνιστών του '21, από την οπτική του Ψύλλα, που βλέπει στη διοίκηση του κράτους (όπως και στον προπομπό του, την Κεντρική Διοίκηση στα χρόνια της Επανάστασης) τον πλέον ωφέλιμο αγώνα για την ευημερία του έθνους. Προτού περάσουμε όμως στα κείμενα αυτά καθαυτά, είναι σκόπιμο να έχουμε μια εικόνα για τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει το ειδολογικό τους πλαίσιο.

Εικ. 2 Τα σύνορα του ελληνικού κράτους και η βαθμιαία επέκτασή τους από τη Συνθήκη του 1832 ως το 1947

3.1 Η προβληματική του αυτοβιογραφικού λόγου στα απομνημονεύματα

Τον 19^ο αιώνα η αυτοβιογραφία, ως κειμενικό είδος, έχει πλέον μια διαμορφωμένη παράδοση στη συνείδηση του αναγνωστικού κοινού, με αποτέλεσμα η προσωπική ζωή να αποτελεί ένα νόμιμο θέμα αφήγησης, ανεξάρτητα από τον υποδειγματικό χαρακτήρα ή το ιστορικό ενδιαφέρον της. Σε ό,τι αφορά, ειδικότερα, τα ελληνικά γράμματα την εποχή αυτή, συναντάμε ποικίλες εκδοχές αυτοβιογραφικού λόγου, μεταξύ των οποίων, όμως, το απομνημόνευμα κατέχει εξέχουσα θέση. Το γιατί συμβαίνει αυτό είναι προφανές: στα απομνημονεύματα ο συγγραφέας-αφηγητής δεν εξιστορεί τη ζωή του στο σύνολό της, αλλά μόνο το κομμάτι εκείνο που συνδέεται με τη συμμετοχή του σε σημαντικά γεγονότα, κι αυτό επειδή έχει συνείδηση ότι στάθηκε μάρτυρας ή συντελεστής σε μια σπουδαία ιστορική στιγμή, άρα νιώθει την ανάγκη να αφήσει ένα κληροδότημα για τους μεταγενέστερους, διασφαλίζοντας ως έναν βαθμό και την υστεροφημία του.⁷ Εν προκειμένω, ο Αγώνας για ανεξαρτησία, η προπαρασκευή, η εξέλιξη και η έκβασή του –δηλαδή, η ίδρυση του ελληνικού κράτους– είναι το κεντρικό γεγονός της νεότερης εθνικής ιστορίας, που ζητά την καταγραφή και την τεκμηρίωσή του από αυτούς που το έζησαν είτε ως πρωταγωνιστές είτε απλώς ως αυτόπτες μάρτυρες.

Στο διάστημα που ακολούθησε την Επανάσταση και σχεδόν μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα, υπάρχουν ακόμα πολλοί ανοιχτοί λογαριασμοί πέρα από τα καθαυτό ιστορικά πονήματα των Ιωάννη Φιλήμονα,

⁷ Παρίσης - Παρίσης 1999, σσ. 19-20.

Σπυρίδωνα Τρικούπη και Αμβρόσιου Φραντζή,⁸ το φως της δημοσιότητας βλέπουν απομνημονεύματα γραμμένα από λογίους (όπως ο Νικόλαος Σαρίπολος και ο Νικόλαος Δραγούμης), προκρίτους (όπως ο Κανέλλος Δεληγιάννης), εγγράμματους αγωνιστές (όπως ο Μ. Οικονόμου, ο Φωτάκος και ο Νικόλαος Κασομούλης), ημι-εγγράμματους (όπως ο Μακρυγιάννης) ή αγράμματους που υπαγορεύουν σε τρίτους (όπως ο Κολοκοτρώνης και ο Νικηταράς), για να δώσουν τη δική τους εκδοχή για τα γεγονότα, όπως τα είδαν και όπως τα έζησαν, και να βάλουν τα «πράγματα στη θέση τους»: αυτό σημαίνει να συμπληρώσουν σημαντικά στοιχεία, που λόγω άγνοιας ή υστεροβουλίας έμειναν έξω από τις επίσημες ιστορίες, να καταγγείλουν ατιμίες, να επανορθώσουν αδικίες, να προβάλλουν εαυτούς ή άλλους, που λόγω των συνθηκών μπορεί να είχαν μεν το ξίφος αλλά όχι και την πένα για να αφήσουν το ίχνος τους στα κατάστιχα του μέλλοντος.⁹ Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα από τα *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη, όπου ο συγγραφέας προσάπτει μεροληπτική απόδοση των γεγονότων στους μορφωμένους που έχουν ήδη επιχειρήσει να προσεγγίσουν ιστορικά την Επανάσταση:

«Αυτείοι οπού καταφάνισαν την πατρίδα βάνουν τους δούλους τους και τους κόλακες τους, εκείνους οπούχουν ίσια την αρετή κι αγώνες, και τους εγκωμιάζουν εις της 'φημερίδες κάθε ολίγον και φκειάνουν και 'στορίες. Φκειάνει μίαν ιστορίαν ο Αλέξαντρος ο Σούτζος εις το Γαλλικόν και λέγει σωτήρες της Ελλάδος τους φίλους του. Βάνει κι ο Κωλέτης τον Σουμερλή, στενόν φίλον του Γκούρα και της φατριάς τους, και φκειάνει 'στορίαν και κατηγοράγει ασυστόλως τον Δυσσέα, τον οχτρό του Κωλέτη, κι εγκωμιάζει πολύ τον Γκούρα και τους φίλους του. Με τέτοια αρετή γένεται 'στορία; Να μην του ειπής και τα καλά του και τα κακά του κάθε ενού, αλλά παθητικώς; [...] Οι φίλοι του 'στοριογράφου έχουν όνομα, εκείνοι οπού δεν είναι της φατριάς του δεν έχουν όνομα. [...] Βλέποντας αυτούς τους δυο μεγάλους πολιτικούς, Μαυροκορδάτο και Κωλέτη, ότι ο ένας ηύρε τον πατριότη του Σούτζο κι εγκωμιάζει αυτόν και την συντροφιάν του, ο άλλος τον Σουμερλή, τότε ο τρίτος πολιτικός της Ελλάδος ο Μεταξάς ηύρε κι αυτός τον δικόν του, ηύρε τον Κάρπον οπούρθε από την Ρουσσιάν [...] Έβαλε κι ο Κολοκοτρώνης τον Πρωτοσύγκελλο Αρκαδίας και τον εγκωμιάζει πόσον ηρωισμόν έδειξε εις την επανάστασή μας. Μίαν παρατήρηση κάνω του Πρωτοσύγκελλου 'στοριογράφου ονομαζομένου Φραντζή' λέγει διά τους Ρουμελιώτες πολλά αναντίον τους εις τον αγώνα και εις τον εμφύλιον πόλεμον. Θα βρεθούν άλλοι προκομμένοι 'στοριογράφοι ν' αποδείξουν αυτά και τον αίτιον της φατριάς και τότε το κοινό πληροφοριέται την αλήθεια.»¹⁰

Στα απομνημονεύματα η πολεμική διάθεση είναι άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο εμφανής – η έμφαση έχει να κάνει με την ιδιοσυγκρασία και τον βαθμό εμπλοκής του γράφοντα στα γεγονότα. Οι συγγραφείς κινούνται είτε από την ανάγκη να προβούν σε μια δημόσια απολογία, δηλαδή να υπερασπιστούν μπροστά σε ένα κοινό τις πράξεις και τις πεποιθήσεις τους (κάτι που συχνά συνδέεται με το αυτοεγκώμιο ή/και την εκδίκηση), είτε και από αυτό που θεωρούν ηθική τους υποχρέωση, δηλαδή να αφήσουν μια παρακαταθήκη στις μέλλουσες γενιές (μια απόβλεψη που, αν και μοιάζει ανιδιοτελής, εμπεριέχει το στοιχείο της δικαίωσης, αφού η διαπλοκή της προσωπικής με την εθνική ιστορία στα απομνημονεύματα είναι αδιάλειπτη).¹¹

Τα απομνημονεύματα, λοιπόν, πατώντας με το ένα πόδι στην αυτοβιογραφία και με το άλλο στην ιστοριογραφία, έχουν την ιδιαιτερότητα ότι αποτελούν ένα υβρίδιο μεταξύ ιστορίας και μυθοπλασίας. Από τη μια πλευρά, είναι η καταγραφή μιας «βιωμένης πραγματικότητας», καθώς συνδέονται με ένα πραγματικό πρόσωπο, που έζησε σε έναν συγκεκριμένο και επαληθεύσιμο τόπο και χρόνο (και, μάλιστα, η χρήση τεκμηρίων είναι αρκετά διαδεδομένη στα κείμενα αυτά) από την άλλη πλευρά, το αυτοβιογραφικό «εγώ» βρίσκεται αρκετά μακριά από την αντικειμενικότητα του τρίτου προσώπου που χρησιμοποιεί η ιστοριογραφία: ο αυτοβιογραφούμενος είναι την ίδια στιγμή ο παρατηρητής και το αντικείμενο της παρατήρησης. Το γεγονός ότι πρέπει να παρουσιάσει μια γραπτή εκδοχή της ζωής του, τονίζοντας ορισμένα

⁸ Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως* (1859)· Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως* (1853-1857)· Αμβρόσιος Φραντζής, *Επιτομή της Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασεως* (1839).

⁹ Για έναν πίνακα με τα κυριότερα αυτοβιογραφικά κείμενα του 19^{ου} αιώνα, βλ. το παράρτημα του παρόντος τόμου.

¹⁰ Μακρυγιάννης 2003, σσ. 381-383 (σε όλα τα παραθέματα έχει διατηρηθεί η ορθογραφία του πρωτοτύπου). Πέραν του ιστορικού πονήματος του Φραντζή, που ήδη αναφέρθηκε, τα κείμενα που μνημονεύει ο Μακρυγιάννης είναι: Αλέξανδρος Σούτζος, *Histoire de la révolution grecque* (1829), Διονύσιος Σουρμελής, *Ιστορία των Αθηνών κατά τον υπέρ ελευθερίας αγώνα. Αρχομένη από της Επανάστασεως μέχρι της αποκαταστάσεως των πραγμάτων* (1834), *Ανασκευή των εις την ιστορίαν των Αθηνών αναφερομένων περί του στρατηγού Οδυσσέως Ανδρούτζου, του Ελληνικού τακτικού και του Συνταγματάρχου Καρόλου Φαβιέρου, παρά του λοχαγού Κάρπου Παπαδοπούλου* (1837).

¹¹ Για τα κίνητρα της αυτοβιογράφησης, βλ. May 1979, σσ. 40-48.

γεγονότα και υποβαθμίζοντας ή αποσιωπώντας (για να μην πούμε αλλοιώνοντας) ορισμένα άλλα, είναι ήδη το πρώτο βήμα στον δρόμο της κατασκευής μιας πλοκής.

Σε ό,τι αφορά τώρα την προσέγγιση των κειμένων αυτών από την κριτική, η κυρίαρχη τάση είναι να εστιάζει περισσότερο στο «τι», παρά στο «πώς». Όπως παρατηρεί ο Τ. Καγιαλής, η κριτική στον ελληνικό χώρο συνηθίζει να αντιμετωπίζει τα αυτοβιογραφικά κείμενα εν γένει ως βοηθήματα για την ιστορική ή τη φιλολογική έρευνα, δηλαδή είτε ως μαρτυρίες με ιστορικό ενδιαφέρον είτε ως βιογραφικά παράλληλα για το λογοτεχνικό έργο ενός συγγραφέα, γεγονός που περιορίζει κατά πολύ τα ζητούμενά της.¹² Το ουσιώδες, κατά την άποψή του, είναι να αναγνωρίσουμε ότι τα αυτοβιογραφικά κείμενα πρέπει εξ ορισμού να διαβάζονται ως λογοτεχνικές κατασκευές (ακόμη κι αν είναι γραμμένα από μη λογοτέχνες) και όχι ως πηγές τεκμηρίων πάσης φύσεως. Αυτό που θα πρέπει να ενδιαφέρει τον κριτικό δεν είναι η αξιοπιστία των ισχυρισμών του γράφοντα, αλλά η κατασκευαστική του στρατηγική.

Πράγματι, η σύγχρονη θεωρία περί αυτοβιογραφίας (κυρίως δε η μεταδομιστική τάση¹³) δεν κάνει άλλο από το να υπογραμμίζει τον χαρακτήρα κατασκευής που διακρίνει κάθε απόπειρα κειμενικής αυτοαναπαράστασης του υποκειμένου· θεωρεί δε αυτονόητο ότι ο παροντικός εαυτός διαρκώς αναπλάθει το υλικό της ανάμνησης, καθώς σχηματοποιεί την άμορφη και αδιαφοροποίητη ύλη της παρελθοντικής εμπειρίας με στόχο να καλύψει τις ανάγκες του παρόντος. Όπως παρατηρεί ο Paul John Eakin:

«Η επανάληψη του παρελθόντος αποτελεί αναγκαστικά ένα προσάρτημα και όχι ένα κάτοπτρο του παρελθόντος. Κάθε φορά που επιτελείται η πράξη της επανάληψης, επιβεβαιώνεται σιωπηρά ότι ο αυτοβιογραφούμενος δεν είναι σε θέση να αποδεχτεί απόλυτα την πραγματικότητα, όσο αυτή δεν έχει ακόμα πάρει ακόμα τη μορφή της αναφορικής μυθοπλασίας της αυτοβιογραφίας – της ζωής όπως είναι ή όπως ήταν. Αυτό που μπορεί να αποδεχτεί, ή τουλάχιστον να κατανοήσει, είναι μονάχα η κατασκευασμένη μορφή ζωής.»¹⁴

Σε αυτό το σημείο όμως τίθεται και πάλι το ζήτημα της διάκρισης μεταξύ αυτοβιογραφίας και απομνημονευμάτων. Κατά παράδοση, θεωρείται ότι η καθαρόαιμη αυτοβιογραφία (κατά το πρότυπο των *Εξομολογήσεων* του Ρουσσώ) παρουσιάζει τη διαμόρφωση και την εξέλιξη μιας προσωπικότητας, ενώ τα απομνημονεύματα εστιάζουν περισσότερο στη δράση, παρά στην εσωτερική ζωή του συγγραφέα. Επιπλέον, η διάκριση μεταξύ των δύο ειδών θέλει την αυτοβιογραφία να κλίνει περισσότερο προς τον πόλο της ποίησης/μυθοπλασίας, ενώ τα απομνημονεύματα προς τον πόλο της ιστορίας/επιστήμης, καθώς το ένα είδος (η πρώτη) κάνει πιο συστηματικά χρήση της συγκινησιακής λειτουργίας της γλώσσας, ενώ το άλλο (τα δεύτερα) της αναφορικής. Έτσι, στην πρώτη περίπτωση θεωρείται συγγνωστή η υποκειμενική απόδοση της «πραγματικότητας» και η αληθοέπεια του γράφοντα δεν κρίνεται με γνώμονα την πιστότητά του στα γεγονότα, αλλά την ειλικρίνειά του στην πράξη της αυτοέκφρασης. Το κείμενο, αντίστοιχα, αποτιμάται με όρους έντεχνης αφήγησης, δηλαδή εσωτερικής επαλήθευσης, τάξης και αρμονίας. Αντίθετα, η δεύτερη κατηγορία αντιμετωπίζεται ως παρακλάδι της ιστορίας, ως πηγή πληροφοριακού υλικού που στερείται το «εσωτερικό νόημα» που διαθέτουν οι συνεκτικές, μη αναφορικές και μη επαληθεύσιμες αυτοβιογραφικές αφηγήσεις.¹⁵

Αυτή η αντιδιαστολή, ωστόσο, που συνεπάγεται μια αντίστοιχη αξιολογική διαφοροποίηση των δύο αυτοβιογραφικών κατηγοριών, παραβλέπει σημαντικές όψεις του «εσχηματισμένου» λόγου των απομνημονευμάτων, όπως είναι η ρητορική διάσταση. Τυπικό γνώρισμα των αυτοβιογραφικών κειμένων εν γένει (τουλάχιστον στη «συμβατική» εκδοχή τους¹⁶) είναι η πρόθεση του γράφοντα αφενός να πείσει για την

¹² Καγιαλής 1996, σ. 337.

¹³ Βλ. De Man 1979, Jay 1984, Smith 1988, Sprinker 1980. Η κοινή συλλογιστική βάση των μεταδομιστικών θεωριών είναι ότι ο εαυτός δεν αποτελεί μια αυτόνομη οντότητα, που προϋπάρχει του κειμένου, αλλά είναι προϊόν του κειμένου και των διάφορων «λόγων» που το συγκροτούν.

¹⁴ Eakin 1992, σ. 46 (δική μου η μετάφραση).

¹⁵ Marcus 1994, σσ. 80-81.

¹⁶ Λέγοντας «συμβατική εκδοχή», ακολουθώ την ορολογία του Γρ. Πασχαλίδη, ο οποίος κάνει μια διάκριση ανάμεσα σε συμβατικό και νεωτερικό τύπο αυτοβιογραφίας, με κριτήριο τη στάση του αυτοβιογραφούμενου απέναντι στο εγχείρημά του: στην περίπτωση του συμβατικού τύπου (την ακμή του οποίου ο Πασχαλίδης τοποθετεί χρονικά στον 19^ο αιώνα, αναγνωρίζοντας, όμως, ότι επιβιώσεις του εξακολουθούν να υπάρχουν και στις μέρες μας), ο αυτοβιογραφούμενος έχει μια καθαρά εργαλειώδη σχέση με τη γραφή και επιλέγει τη «φυσικότητα» ενός γραμμικού-χρονολογικού αφηγήματος, για να παρουσιάσει γεγονότα που αφορούν τη δημόσια δράση και ταυτότητά του. Στη δεύτερη περίπτωση, η πράξη της αυτοβιογράφησης συνδέεται με μια γενικότερη κρίση αυτοαναπαράστασης του υποκειμένου στον 20^ο αιώνα, η οποία έχει ως αποτέλεσμα τη ρήξη με τις παραδοσιακές μορφές αφήγησης και την επιλογή πειραματικών τρόπων παρουσίασης του εαυτού (βλ. Πασχαλίδης 1993, σσ. 60-73 και σσ. 227-243).

αλήθεια των λεγομένων του και αφετέρου να διασφαλίσει την υστεροφημία του, κάμπτοντας με επιτυχία τις αντιστάσεις του αναγνώστη. Η συγκεκριμένη ρητορική απαντάται κατά κόρον στα απομνημονεύματα του 19^{ου} αιώνα,¹⁷ όπου το ζητούμενο είναι να αποκατασταθεί η «αλήθεια» με τα εχέγγυα της προσωπικής εμπειρίας. Επομένως, η όποια αναφορικότητα του αυτοβιογραφικού κειμένου δεν θα πρέπει να επισκιάζει τη μέριμνα του συγγραφέα για την κατασκευή ενός επιχειρήματος διαμέσου της έντεχνης διευθέτησης του λόγου.

Για παράδειγμα, ένας βασικός άξονας που τίθεται στους προλόγους των απομνημονευμάτων είναι το ήθος του γράφοντα. Από την αρχαία ρητορική είναι γνωστό πως ένα από τα βασικά μέσα πειθούς, πέραν του λόγου και του πάθους, είναι και η προβολή του ήθους του ομιλητή.¹⁸ Στα αυτοβιογραφικά κείμενα, ειδικότερα, η ηθική παρουσία του συγγραφέα πρέπει να γίνεται αισθητή σε τέτοιο βαθμό, ώστε η ενεργοποίηση της κριτικής διάθεσης από την πλευρά του αναγνώστη (η απεμπλοκή του, δηλαδή, από τον εκτυλισσόμενο μύθο) να του δημιουργεί ένα αίσθημα ενοχής.¹⁹ Έτσι, οι απομνημονευματογράφοι, προβάλλοντας στους προλόγους τους την αξιοπιστία τους ως υποκειμένων (με τεκμήρια πατριωτισμού, θρησκευτικής πίστης, τιμότητας κι ανιδιοτέλειας), επιδιώκουν να διασφαλίσουν και την αξιοπιστία των λεγομένων τους και, αντίστοιχα, να υπονομεύσουν το κύρος των ισχυρισμών των αντιπάλων τους.

Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί η στάση μιας μεγάλης μερίδας της κριτικής, η οποία αποδέχεται ανεπιφύλακτα την αληθολογία των απομνημονευματογράφων της Επανάστασης (δηλαδή τους ισχυρισμούς τους ότι τα όσα λένε ταυτίζονται με τη «γυμνή αλήθεια»), με το σκεπτικό ότι το «άδολο ύφος» και η «φυσική γλώσσα» των απλών, λαϊκών αγωνιστών καθιστούν τις αφηγήσεις τους πιο «διάφανες» και γι' αυτό πιο αξιόπιστες από τις αντίστοιχες αφηγήσεις των λογίων, όπου το εκλεπτυσμένο ύφος και η ρητορική γλώσσα μπορούν να συγκαλύπτουν ευκολότερα το ψεύδος.²⁰ Σε αυτή την απλουστευτική συλλογιστική πορεία, όμως, παραβλέπεται η αφηγηματική και η ρητορική διάσταση του κειμένου, η απόσταση ανάμεσα στις προθέσεις και στα λεγόμενα του συγγραφέα, η διαφορά ανάμεσα στο ζητούμενο της απόδοσης δικαιοσύνης ως προς το σύνολο και στον στόχο της δικαίωσης του γράφοντα ως μονάδας.

Τα παραπάνω ζητήματα θα εξεταστούν στη συνέχεια σε έξι χαρακτηριστικά απομνημονεύματα, γραμμένα στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, και θα δούμε ποιες συγκλίσεις και ποιες αποκλίσεις παρουσιάζουν μεταξύ τους, τόσο σε επίπεδο θεματικής όσο και σε επίπεδο ρητορικής, δεδομένου ότι τρία από αυτά είναι γραμμένα από αγωνιστές της Επανάστασης (Μακρυγιάννης, Φωτάκος, Κασομούλης) και τρία από λογίους της εποχής (Ψύλλας, Σαρίπολος, Πήλικας). Πρόκειται, βέβαια, για ένα πολύ μικρό δείγμα, ωστόσο το ζητούμενο ήταν να περιορίσουμε το φάσμα της ανάλυσής μας σε κείμενα που έχουν το βλέμμα στραμμένο κυρίως προς την Ιστορία και όχι τόσο στον ατομικό βίο, ώστε να αναδεικνύεται με σαφήνεια ο αγωνιστικός τους χαρακτήρας.

3.2 Στρατηγού Μακρυγιάννη, Απομνημονεύματα

Ο Μακρυγιάννης (1798-1864) είναι στις μέρες μας ίσως ο πιο γνωστός συγγραφέας απομνημονευμάτων της Ελληνικής Επανάστασης. Αυτή η φήμη οφείλεται εν μέρει στις λογοτεχνικές αρετές του ίδιου του κειμένου και εν μέρει στη «μυθολογία» που έχει δημιουργηθεί γύρω από τη μορφή του Μακρυγιάννη από κριτικούς όπως ο Βλαχογιάννης (που ήταν ο πρώτος εκδότης του χειρογράφου το 1907) ή ο Σεφέρης, που είδαν στην «απελέκητη» γραφή του Μακρυγιάννη την αυθεντική «ελληνική ψυχή».

Ο Μακρυγιάννης δεν ανήκε στην κληρονομική κάστα των ισχυρών αρματολών της κεντρικής Ελλάδας, αλλά ήταν ένας αυτοδημιούργητος οπλαρχηγός. Τα απομνημονεύματά του καλύπτουν μια περίοδο πενήντα περίπου χρόνων (1798-1851), στην οποία περιλαμβάνονται η παιδική και η νεανική του ηλικία (το ορφανό από τη Ρούμελη που κατάφερε να γίνει ένας επιτυχημένος έμπορος) και σε πολύ μεγαλύτερη έκταση τα χρόνια της ωριμότητάς του, όπου έδρασε ως ηγετικό στέλεχος του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα.

Αυτό που μπορεί να πει κανείς με βεβαιότητα για τη γραφή του Μακρυγιάννη είναι ότι διακρίνεται από πάθος: όπως εύστοχα σημειώνει ο Κ. Θ. Δημαράς, «ο Μακρυγιάννης δεν αφηγείται, δεν περιγράφει –

¹⁷ Για τον απολογητικό χαρακτήρα των αυτοβιογραφικών κειμένων εν γένει, βλ. Mathieu-Castellani 1996, και των απομνημονευμάτων του 19^{ου} αιώνα ειδικότερα, βλ. Κουρνούτος 1959, σσ. 34-45.

¹⁸ Για τη λειτουργία του ήθους στην αρχαία ρητορική, βλ. Kennedy 2000, σσ. 9-20· και για μια αδρή παρουσίαση των μετασχηματισμών της εικόνας του «εαυτού» ως ρητορικού μέσου, από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας, βλ. Alcorn 1994.

¹⁹ Βλ. Sturrock 1993, σ. 3, και Καγιαλής 1996, σ. 341.

²⁰ Βλ. τα σχόλια του Καγιαλή 1996, σσ. 338-340, για τους Κλέωνα Παράσχο, Γιώργο Θεοτοκά, Άλκη Αγγέλου.

αγωνίζεται».²¹ Λόγω της υψηλής συγκινησιακής θερμοκρασίας τους, επομένως, τα απομνημονεύματά του δύσκολα θα μπορούσαν να θεωρηθούν «καθαρή» ιστορική πηγή: οι λογοτεχνικές τους αρετές, ωστόσο, είναι αδιαμφισβήτητες, καθώς η αφήγηση περιλαμβάνει μια εντυπωσιακή ποικιλία τεχνικών και εκφραστικών μέσων: εγκιβωτισμένες ιστορίες, παράθεση ονείρων, παροιμιών, ανεκδότων, παραβολών, δημοτικών τραγουδιών, συχνή εναλλαγή ευθέως και πλάγιου λόγου, γλαφυρή εικονοπλασία, πλήθος σχημάτων λόγου κ.λπ.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εν προκειμένω η σύνδεση ύφους και ήθους, κι αυτό γιατί, όπως ήδη αναφέρθηκε, αποτελεί έναν από τους κοινούς τόπους της απομνημονευματογραφίας του Αγώνα η άποψη ότι όσο πιο «φυσικό» το ύφος του γράφοντα τόσο πιο διαυγές το ήθος του, άρα τόσο μεγαλύτερη η αξιοπιστία των λεγομένων του – αντίθετα, η καλλιέπεια και το εξεζητημένο ύφος θεωρείται ότι ξεγελούν τον αναγνώστη και τον οδηγούν σε λάθος συμπεράσματα.²² Η ταύτιση αγνού ήθους και απλού ύφους δεν προβάλλεται, όμως, μόνο από τους συγγραφείς απομνημονευμάτων του 19^{ου} αιώνα, αλλά και από τους κριτικούς του 20^{ου}, κάτι που είναι αναμενόμενο ως έναν βαθμό, αφού, όπως παρατηρεί ο Καγιαλής, το ύφος, «τονίζοντας τη γλωσσική υπόσταση του κειμένου, υπενθυμίζει την απόσταση που χωρίζει τη συγκεκριμένη εμπειρία από την άρτια δομημένη ρητορική της ανάπλαση, την τάση της αφήγησης να αυθαιρετεί, να επινοεί, να αλλοιώνει – με δυο λόγια, τη δημιουργική υπόσταση της γραφής. Τα παιχνίδια της μνήμης συγχωρούνται, το λογοτεχνικό ύφος όμως παραπέμπει σε πιο ενσυνείδητες στρεβλώσεις και γι' αυτό δημιουργεί την υποψία δόλου».²³

Το ζήτημα είναι, όμως, ότι στην εξίσωση του αληθούς με το λαϊκό μεσολαβεί ένα σημαντικό λογικό άλμα. Για την ακρίβεια, μεσολαβεί μια μυθοποίηση του λαϊκού, η οποία υπαγορεύεται από συγκεκριμένες ιδεολογικές αφετηρίες της κριτικής. Η περίπτωση του Μακρυγιάννη αποτελεί το κατεξοχήν παράδειγμα λαϊκού λόγου που έχει ταυτιστεί με το αληθές λόγω της «αδιαμεσολάβητης» σχέσης μεταξύ διάνοιας και γλωσσικής έκφρασης. Στην ταύτιση αυτή έχει ασκήσει συστηματική και εμπειριστατωμένη κριτική ο Γιώργος Γιαννουλόπουλος στη μελέτη του *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη. Η κατασκευή ενός μύθου από τον Βλαχογιάννη, τον Θεοτοκά, τον Σεφέρη και τον Λορεντζάτο* (2003), όπου αναλύει τις ιδεολογικές παραμέτρους που υπαγόρευαν συγκεκριμένα σχήματα μιας εξιδανικευτικής ανάγνωσης του Μακρυγιάννη. Καθένας από τους παραπάνω κριτικούς επιλέγει να αναδείξει ως κυρίαρχη μία όψη της προσωπικότητας του συγγραφέα Μακρυγιάννη, έτσι ώστε να ταυτίζεται με τις δικές του ιδεολογικές-αισθητικές αρχές: για τον Βλαχογιάννη, ο Μακρυγιάννης καθαγιάζεται ως ιδανικός εκφραστής της εθνικής ψυχής, για τον Θεοτοκά ως χαρισματικός νέος, που η αυθεντικότητά του συντονίζεται με την «εικονοκλαστική διάθεση» της γενιάς του τριάντα, για τον Σεφέρη ως καλλιτέχνης της λιτής και ανεπιτήδευτης γλώσσας, για τον Λορεντζάτο ως προνομιακός φορέας μιας ορθόδοξης μεταφυσικής. Με αυτές τις αναγωγές, φυσικοποιείται αβίαστα η «αλήθεια» των ισχυρισμών του αφηγητή, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η ρητορική διάσταση του λόγου του.

Μια εκ του σύνεγγυς ανάγνωση του Προλόγου και της Εισαγωγής των απομνημονευμάτων του Μακρυγιάννη αποδεικνύει ότι ο συγγραφέας χειρίζεται με άνεση την ηθοποιία ως ρητορικό μέσο και ότι η προφορικότητα του λόγου του (αυτό που από ορισμένους κριτικούς ονομάστηκε «άδολο» ή «απελέκητο ύφος») λειτουργεί ενισχυτικά σε σχέση με αυτήν. Καταρχάς, στο ξεκίνημα του Προλόγου, ο αφηγητής τοποθετείται στο «εμείς» και όχι στο εγώ, δηλαδή συμπεριλαμβάνει και τον εαυτό του στους υπαίτιους για την άθλια κατάσταση στην οποία, κατά τη γνώμη του, έχει περιέλθει η πατρίδα:

«Μπαίνοντας εις αυτό το έργον και ακολουθώντας να γράφω δυστυχήματα αναντίον της πατρίδος και της θρησκείας, όπου της προξενήθησαν από την ανοησίαν μας και ἰδιοτέλειά μας και από θρησκευτικούς και από πολιτικούς και από μας τους στρατιωτικούς [...] ότι ζημιώσαμε την πατρίδα μας πολύ και χάθηκαν και χάνονται τόσοι αθώοι άνθρωποι, σημειώνω τα λάθη ολωνών [...]»²⁴

Στη συνέχεια όμως βλέπουμε ότι το «εμείς» της συνυπαιτιότητας μεταβάλλεται σε «εμείς» της συμμετοχής και της συναρμοδιότητας:

«[...] γράφοντας αυτά τα αίτια και της περιστάσεως, οπού φέραμεν τον όλεθρον της πατρίδας μας όλοι μας, τότε ως έχοντας και εγώ μερίδιον εις αυτείνην την πατρίδα και κοινωνία, γράφω με πολλήν αγανάκτησιν αναντίον των αιτίων.»²⁵

²¹ Δημαράς 2000, σ. 334.

²² Βλ. Δεληβοριά 2008, σσ. 85-86.

²³ Καγιαλής 1996, σ. 338.

²⁴ Μακρυγιάννης 2003, σ. 85 («Πρόλογος του συγγραφέως»).

²⁵ Ο.π.

Η σύνδεση αυτή θα αποτελέσει τη βάση για τη σφοδρή καταγγελία εναντίον του Κωλέττη και των συν αυτώ, η οποία ακολουθεί αμέσως μετά και η οποία ενισχύεται με τη χρήση γλαφυρής εικονοποιίας,²⁶ ειρωνείας²⁷ και συναισθηματικά φορτισμένων εκφράσεων.²⁸ Ο συλλογισμός, δηλαδή, πάει ως εξής: όλοι φταιξαμε για τα κακά που συνέβησαν στην πατρίδα, όλοι συμβάλαμε με τον τρόπο μας, άρα, ως μέτοχοι των γεγονότων, όλοι έχουμε δικαίωμα λόγου, άποψης και καταγγελίας των ενόχων, και ιδού θα σας αποδείξω ποιοι είναι αυτοί.

Παρακάτω, στην Εισαγωγή, ο αφηγητής αυτοπαρουσιάζεται σε συγκεκριμένα χωροχρονικά συμφραζόμενα: «1829 Φλεβαρίου 26, Άργος. Είμαι διορισμένος από την κυβέρνηση του Κυβερνήτη Καποδίστρια Γενικός Αρχηγός της Εκτελεστικής Δύναμης της Πελοπόννησος και Σπάρτης. Ο σταθμός μου είναι εδώ εις Άργος».²⁹ Με τον τρόπο αυτόν, τοποθετεί τον εαυτό του απέναντι στον αναγνώστη ως «φωνή ζώσα», δίνει υπόσταση στο «εγώ» που μιλά και, καθώς μας καλεί να τον φανταστούμε τη στιγμή ακριβώς της συγγραφής του έργου, καταργεί φαινομενικά την απόσταση που χωρίζει τον πομπό από τον αποδέκτη της αφήγησης. Έτσι, μπορεί πιο εύκολα να προβάλλει ένα ορισμένο ήθος, που λειτουργεί κατ' αντιδιαστολή προς το ήθος των αντιπάλων του· και πράγματι, αυτό κάνει, παραθέτοντας τεκμήρια προσωπικής ηθικής ακεραιότητας και εξαιρώντας την αρετή των στρατιωτών που είχε υπό τις διαταγές του (μολονότι υποβαθμίζει μετριοφρόνως τη δική του προσφορά, είναι φανερό ότι η αρετή τους αντανακλά και στον ίδιο).³⁰ Κατόπιν, το ίδιο σχήμα της συνυπευθυνότητας-συμμετοχής στα εθνικά δρώμενα λειτουργεί και πάλι ως γέφυρα για να αρχίσει λίγο παρακάτω ονομαστικά η επίθεση εναντίον των «εχθρών της πατρίδας», δηλαδή του Κολοκοτρώνη, του Γκούρα, του Τζαβέλα και άλλων, οι οποίοι κατηγορούνται ότι εξαργύρωσαν τις ανύπαρκτες υπηρεσίες τους προς την πατρίδα σε δόξα και σε χρήμα.³¹

Τέλος, η Εισαγωγή κλείνει με την ύστατη επίκληση στο ήθος του ομιλητή, που είναι ο «τύπος των ήλων», δηλαδή τα τραύματα που φέρει στο σώμα του ο συγγραφέας από τις μάχες που έδωσε για την πατρίδα:

«Όλα αυτά μου δώσαν αφορμή να μάθω γράμματα εις τα γεράματα, να τα σημειώσω όλα. Ένας από αυτούς ήμουν και εγώ. Ας γράψει άλλος διά μένα ό,τι γνωρίζει. Εγώ την αλήθεια θα την ειπώ γυμνή. Ότι έχω το μεριδίό μου· σ' αυτείνη την πατρίδα θα ζήσω εγώ και τα παιδιά μου. Ότ' ήμουν νέος και στραβογέρασα από αυτά τα δεινά της πατρίδας. Πέντε πληγές πήρα εις το σώμα μου εις διάφορους αγώνες της πατρίδος και αποκαταστάθηκα μισός άνθρωπος και τον περισσότερο καιρό είμαι εις τα ρούχα αστενής από αυτά. Δοξάζω τον Θεόν οπού δεν μου σήκωσε την ζωή μου και ευκαριστώ την πατρίδα μου οπού με τίμησε βαθμολογώντας κατά την τάξη, κατά τις περιστάσεις, ως τον βαθμόν του στρατηγού και ζω ως άνθρωπος μ' εκείνο οπού ευλόγησε ο Θεός χωρίς να με τύπτει η συνειδήσή μου, χωρίς να γυμνώσω κανέναν ούτε μια πιθαμή γης.»³²

Ας σημειωθεί ξανά ότι ρητορική δεν σημαίνει ψεύδος, σημαίνει διευθέτηση του λόγου με τέτοιο τρόπο ώστε να επιφέρει συγκεκριμένα αποτελέσματα επί του αναγνώστη. Επομένως, το «απελέκητο» ύφος του Μακρυγιάννη, όσο κι αν γοητεύει με την απλότητα και την ευρηματικότητά του, δεν παύει να είναι ένα μέσο στην υπηρεσία μιας συγκεκριμένης ιδέας και όχι ένα απλό όχημα της «αλήθειας». Το ύφος του δεν ταυτίζεται με το ήθος του, όπως το ήθελαν ο Βλαχογιάννης ή ο Σεφέρης – το ήθος του, σε επίπεδο γραφής, είναι προϊόν του ύφους του, και όχι η πηγή του. Δεν έχουμε αντίκρου μας τον άνθρωπο Μακρυγιάννη αλλά το κειμενικό ειδώλό του, έναν «χαρακτήρα» τον οποίο συναρμολογεί με λέξεις ο συγγραφέας προκειμένου να προσεταιριστεί τον αναγνώστη στη δική του οπτική των πραγμάτων.

Σε επίπεδο θεματικής τώρα, στα απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη υπάρχουν ορισμένα βασικά ζητήματα, που συνδέονται στενά μεταξύ τους. Ένα τέτοιο ζεύγος είναι η σωτηρία της πατρίδας και η

²⁶ Μιλώντας για τον αποκλεισμό από τους Αγγλογάλλους λέει ότι «τζαλαπάτησαν την σημαίαν μας και πεθαίνουν της πείνας οι ανθρώποι των νησιών και εκείνοι οπούχουν τα καράβια τους γκιζερούν εις τους δρόμους και κλαίνε με μαύρα δάκρυα», Μακρυγιάννης ό.π., σ. 86.

²⁷ «και οι προκομμένες του οι Βουλές [...]», ό.π., σ. 86.

²⁸ «είμαστε σε τούτην την άθλια κατάστασιν και κιντυνεύομεν να χαθούμεν», «χύνονται τόσα άδικα αίματα των ομογενών», «η δυστυχισμένη πατρίδα», «όλο εις τον κρεμνόν κυλάμε κάθε μέρα», ό.π., σσ. 85-87.

²⁹ Ό.π., σ. 89 («Εισαγωγή του Συγγραφέως»).

³⁰ «[...] από αφοῦ μάθετε ότι φέρθηκα τιμώς και ιδήτε σημειωμένα έγγραφα και απόδειξες, αρχή και τέλος από διαφόρους, από κυβέρνησες, από αρχές και από άλλους πολλούς. [...] Και αυτές τις χάριτες πρέπει να χρωστάγει η πατρίς εις τους αξιότιμους και αγαθούς και γενναίους πατριώτες τους συναγωνιστάς μου [...] Ότι εγώ δεν είχα αυτείνη την αρετή, ούτε την έχω ακόμα», ό.π., σ. 90.

³¹ Ό.π., σσ. 91-92.

³² Ό.π., σ. 92.

απόδοση της δικαιοσύνης. Το πρώτο σκέλος του αναφέρεται στους συνεχείς κινδύνους που απειλούν το έθνος: στην αρχή ήταν οι Τούρκοι, μετά το αντίπαλο στρατόπεδο στους εμφυλίους πολέμους (κυρίως ο Κολοκοτρώνης, στον οποίο ο Μακρυγιάννης καταλογίζει ότι εκμεταλλεύτηκε τον εθνικό αγώνα για να πλουτίσει και να λάβει αξιώματα), τώρα οι ανίκανοι ή φαύλοι πολιτικοί του ελληνικού κράτους, οι περισσότεροι εκ των οποίων είναι «ετερόχθονες» και γι' αυτό χαρακτηρίζονται ως «ξένοι» (Μαυροκορδάτος, Κωλέττης, Μεταξάς). Αξίζει να σημειωθεί δε ότι ο Μακρυγιάννης χρησιμοποιεί το ίδιο λεξιλόγιο για να αναφερθεί στις μάχες με τους Τούρκους και τους προσωπικούς του αντιπάλους, εξισώνοντας έτσι τον εθνικό με τον «εσωτερικό» εχθρό («τους τζακίσαμε», λέει και για τους μεν και για τους δε).³³

Το δεύτερο βασικό ζήτημα αφορά την κατάσταση εκείνων που, όπως ο ίδιος ο Μακρυγιάννης, αφιερώθηκαν ψυχή τε και σώματι στον εθνικό σκοπό της Επανάστασης και δεν πήραν καμιά ανταμοιβή από τις κυβερνήσεις του ελληνικού κράτους ως αναγνώριση των θυσιών τους. Αυτό το επίμονο αίτημα για απονομή δικαιοσύνης αντανάκλα τις δύσκολες συνθήκες τις οποίες βίωναν οι παλιοί αγωνιστές την περίοδο αυτή: μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, οι νέοι πολιτικοί σχηματισμοί δεν επέτρεψαν στους αγωνιστές της Επανάστασης να παίξουν έναν ενεργό ρόλο στα δημόσια πράγματα. Επιπλέον, η διάλυση του εθνικού στρατού και η αντικατάστασή του από Βαυαρούς μισθοφόρους άφησε τους περισσότερους αγωνιστές χωρίς πόρους και σε ορισμένες περιπτώσεις κυριολεκτικά πενόμενους.³⁴

Σε αυτό το πνεύμα, στα απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη συχνά συναντάμε το στερεότυπο του «μισητού ξένου». Από τη μια πλευρά, ο αφηγητής εξυμνεί τους «αληθινούς πατριώτες», τους αγωνιστές της Επανάστασης που εκπροσωπούν το τρίπτυχο «πατρίς-θρησκεία-αρετή» και στους οποίους το έθνος «χρωστά μεγάλες χάριτες», και, από την άλλη πλευρά, κατηγορεί με μένος τους «έξω» Έλληνες (κυρίως τους προερχόμενους από το Φανάρι και τα Επτάνησα, τον Κυβερνήτη Καποδίστρια και τους αδερφούς του Βιάρου και Αυγουστίνου, τους οποίους ο Καποδίστριας διόρισε σε επιτελικές θέσεις) και τους ξένους (τα μέλη της βαυαρικής Αντιβασιλείας ή τα μέλη των ξένων Πρεσβειών) ότι αδικούν κατάφωρα όσους θυσιάστηκαν για την πατρίδα και ότι ζημιώνουν το έθνος, έχοντας εισαγάγει ήθη πρωτόγνωρα, που διαφθείρουν όχι μόνο την πολιτική, αλλά και την πνευματική ζωή της Ελλάδας και ως εκ τούτου διαβρώνουν «εκ των έσω» την «εθνική ψυχή». Δεν είναι να απορεί κανείς, επομένως, που ο Μακρυγιάννης τάχθηκε υπέρ του ψηφίσματος του 1843 για τον αποκλεισμό των ετεροχθόνων από τα δημόσια αξιώματα.³⁵

«Πατρίς, να μακαρίζης όλους τους Έλληνες, ότι θυσιάστηκαν διά σένα να σ' αναστήσουνε, να ξαναειπωθής άλλη μίαν φορά ελεύτερη πατρίδα, όπου ήσους χαμένη και σβυσμένη από τον κατάλογον των εθνών. [...] Και τέλος πάντων, πατρίδα, αυτείνου κατατρέχονται από τους Εκλαμπροτάτους, από τον Κυβερνήτη σου και τους αδελφούς του. Ο Αυγουστίνος κι ο Βιάρος αυτείνων των σκοτωμένων τις γυναίκες και κοριτζα κυνηγούν. Αυτούς τους αγωνιστάς κατατρέχουν και τους λένε να πάνε να διακονήσουν' «Ποιος σας είπε, τους λένε, να σηκώσετε άρματα να δυστυχήσετε;» Έχουν δίκαιον' ότι ο Ζαΐμης χρώσταγε των Τούρκων ένα μιλιούνι γρόσια, και Ντεληγιανναίγοι κι οι Λονταίγοι και οι άλλοι κι ο Μεταξάς, κόντες της πιάτσας, χωρίς παρά κι ο Κωλέττης ένας γιατρός' ο Μαυροκορδάτος τζιράκι της Κωνσταντινουπόλεως. Τους φκειάσαν αυτείνου οι διακοναράιοι, οι αγωνισταί, Εκλαμπροτάτους, τους λευτέρωσαν από τους Τούρκους κι από τα χρέη, οπού χρώσταγαν των Τούρκων, κι έγιναν τώρα μεγάλοι και τρανοί. Γύμνωσαν και τους Τούρκους, παίρνοντας τον βιον τους, και το έθνος το γύμνωσαν και το αφάνισαν' γιόμωσαν φατρίες και κακίες τους ανθρώπους του αγώνος. Τους καταδιαιρούν – γιομόζουν αυτείνου αγαθά. Και οι Κολοκοτρωναίγοι οι φίλοι τους τα καλύτερα υποστατικά και πλούτη της πατρίδος. [...]

Οι ακαθαρσίες της Κωνσταντινόπολης και της Ευρώπης καρότζες, μπάλους, πολυτέλειες, λούσια πλήθος. Αυτείνου αφεντάδες μας κι εμείς ειλωτές τους. Πήραν τα καλύτερα υποστατικά, της καλύτερες θέσες τους σπιτότοπους, στα υπουργεία βαρειούς μιστούς' δανείζουν τα χρήματά τους δύο

³³ Μακρυγιάννης ό.π., σ. 156 και σσ. 189-190. Για την άκρως ανταγωνιστική πολιτική κοσμοθεωρία του Μακρυγιάννη, βλ. Κιτρομηλίδης 1984, σ. 47.

³⁴ Βλ. Φενερλή-Παναγιωτοπούλου 1977, σ. 31. Για τη σύγκρουση μεταξύ οπλαρχηγών και κεντρικής εξουσίας οι Βερέμης-Κολιόπουλος (2013, σσ. 67-68) διατυπώνουν μια διαφορετική άποψη: «Οι οπλαρχηγοί της κεντρικής Ελλάδας και οι ένοπλες ορδές τους αρνήθηκαν να καταταχθούν στη νεοοργανωθείσα χωροφυλακή και στον τακτικό εθνικό στρατό για διαφορετικούς λόγους που εξέφρασαν στον κατάλογο των παραπόνων τους. Δεν ήταν τόσο πολύ η δυτική στολή που δήθεν κρατούσε τους ένοπλους ατάκτους μακριά από τη χωροφυλακή ή τον τακτικό στρατό, αλλά οι πρόσδοδοι τις οποίες συνέλεξαν μέχρι τότε και τις οποίες θα έπρεπε να εγκαταλείψουν και να αρκεστούν αντί αυτών σε έναν μισθό. Οι αρχηγοί των ατάκτων ήταν αναγκασμένοι να γίνουν μισθωτοί αξιωματικοί του κράτους και να απομακρυνθούν από τις περιφέρειές τους, τις οποίες θεωρούσαν αποκλειστικούς τομείς ευθύνης τους.»

³⁵ Για τις λεπτομέρειες του ψηφίσματος του 1843 και για τη στάση του Μακρυγιάννη στις σχετικές εθνοσυνελεύσεις, βλ. Δημάκης 1991, σσ. 33, 43, 80, 82.

και τρία τα εκατό τον μήνα, παίρνουν υποθήκες – σ' ένα χρόνο και λιγώτερο κάνει δέκα το παίρνει ένα' γινήκαν όλοι 'διοχτήτες. Κριταί αυτείοι, αφεντάδες αυτείοι. Όπου να πάνε οι Έλληνες όλο ξυλιές τρώνε. Η φτώχεια άξηνε' λίγον φταίξιμο να κάμη ο αγωνιστής, χάψη άλλος επί ζωγής, άλλος κόψιμον με την τζελατίνα. Όλο τέτοιες καλωσύνες έχομεν. Γιόμωσαν οι χάψες του κράτους. Και θησαύρισαν οι κριταί μας και οι αβοκάτοι μας. Το κράτος έτσι πάγει πολλά ομπρός! [...]

Εις τον καιρόν της Τουρκιάς μίαν πέτρα δεν πείραζαν από τα παλιοκλήσια κι αυτείοι οι απατεώνες σύνδεσαν τα συμφέροντά τους με τους μολεμένους, Φαναργιώτες κι άλλους τοιούτους, οπού ήταν εις την Ευρώπη μόλεμα, και μας χάλασαν τα μοναστήρια και της εκκλησιές μας – μαγαρίζουν μέσα κι άλλες έγιναν αχούρια. Από τους τοιούτους γερωμένους πολλούς πάθαμεν αυτά' κι από τους τοιούτους λαϊκούς, στρατιωτικούς και πολιτικούς, αφού χύσαμεν ποταμούς αίματα, κιντυνέουμεν να χάσωμεν και την πατρίδα μας και την θρησκεία μας.»³⁶

Σε ό,τι αφορά δε τη στάση του αφηγητή απέναντι στην Ευρώπη, υπάρχει μια αμφιθυμία: η Ευρώπη είναι το βλέμμα του Άλλου, η πεφωτισμένη Δύση, που παρατηρεί και αξιολογεί την «ωρίμανση» του ελληνικού έθνους. Οι Έλληνες οφείλουν να προσέχουν τη συμπεριφορά τους προκειμένου να κερδίσουν τον σεβασμό των πολιτισμένων ευρωπαϊκών εθνών και να αποδείξουν τη διαφορά τους από τους «βάρβαρους Τούρκους»:

«Κι εδώ εις την Αθήνα φαίνεται και η δούλεψη του κάθε ενού και η κατάχρηση, ότι καθημερινώς έρχονται ξένοι άνθρωποι και παρατηρούνε τους σημαντικούς ανθρώπους, αν πατριωτικώς δουλεύουν ή δολερώς. Κι από αυτά φωτίζονται οι ξένοι. Αν δουλεύομε για λευτεριά, μας βοηθούνε οι φιλόανθρωποι κι αν δουλεύομε διά ληστεϊαν, μας μουτζώνουν. [...]

Κι εμείς χωρίς νόμους δεν πάμε ομπρός' και δεν μας γνωρίζουν και τ' άλλα έθνη. Θα μας λένε κλέφτες και παντίδους. [...] Κι αυτό το κάνω, ότ' είναι ξένοι άνθρωποι εδώ, Ευρωπαϊγοι οπού μας παρατηρούν, και θέλω να βλέπουν ότι κι όντως διψάμε για λευτεριά και νόμους' κι όχι ότ' είμαστε άρπαγες. [...] Και πού θα ζήσουμεν από την ντροπή του κόσμου και καταξοχή εσύ, οπούλεγες όλων των ξένων περιηγητών και ντόπιων ότι μπορείς να πολεμήσεις εις το κάστρο δυο και τρία χρόνια;»³⁷

Παράλληλα, όμως, οι Έλληνες παρουσιάζονται ως ανώτεροι των Ευρωπαίων για ιστορικούς λόγους, ως έχοντες τη «φυσική» κυριότητα ενός πολιτισμικού θησαυρού – εξ ου και η ιδέα της «αχάριστης Ευρώπης», που δανείστηκε από την αρχαία Ελλάδα τα «φώτα» και τις θεμελιώδεις αξίες στις οποίες στήριξε την εντυπωσιακή της πρόοδο σε κάθε τομέα, και τώρα, όχι μόνο αρνείται να ξεπληρώσει τα χρέη της, αλλά επιπλέον δίνει λανθασμένα πρότυπα στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος:

«Αυτείοι [οι αρχαίοι Έλληνες] δεν τήραγαν να θησαυρίσουνε μάταια και προσωρινά, τήραγαν να φωτίσουν τον κόσμο με φώτα παντοτινά. Έντυναν τους ανθρώπους αρετή, τους γύμνωναν από την κακή διαγωγή και τοιούτως θεωρούσαν γενικώς την ανθρωπότη και γένονταν δάσκαλοι της αλήθειας. Κάνουν και οι μαθηταί τους οι Ευρωπαίοι την ανταμοιβή εις τους απογόνους εμάς – γύμναση της κακίας και της παραλυσίας. Τέτοι' αρετή έχουν, τέτοια φώτα μας δίνουν.»³⁸

Ένα ακόμα ενδιαφέρον στοιχείο στη ρητορική του Μακρυγιάννη είναι η διάκριση ανάμεσα σε έθνος και κράτος.³⁹ Η «πατρίδα» είναι ίσως η λέξη που απαντά συχνότερα στο κείμενό του και φυσικά δεν αναφέρεται μόνο σε ένα κομμάτι γης αλλά, πολύ περισσότερο, σε ένα ιδεώδες. Η πατρίδα παρουσιάζεται ως μορφή μητρική, εύθραυστη και ευάλωτη, στην οποία οφείλεται απόλυτη αφοσίωση και αδιαμφισβήτητη αγάπη: αυτή γαλουχεί τα παιδιά της με ηθικές αξίες (αρετή, τιμιότητα, πίστη στο Θεό κ.λπ.) και, όταν βρίσκεται σε κίνδυνο (πράγμα όχι σπάνιο), περιμένει από τα παιδιά της να την υπερασπιστούν. Το κράτος, από την άλλη πλευρά, ως εγγυητής του νόμου, είναι –ή οφείλει να είναι– μια πατρική μορφή: πρέπει να επιβάλλει δικαίους νόμους στους πολίτες του, να ανταμείβει όσους πράττουν το καλό και να τιμωρεί όσους πράττουν το άδικο (βλ. σσ. 352, 434).

Εντούτοις, στην αφήγηση του Μακρυγιάννη το ελληνικό κράτος εμφανίζεται να αποτυγχάνει στον πατρικό του ρόλο και να γίνεται ένα είδος Κρόνου, ένας πατέρας που αδυνατεί να αναγνωρίσει τη σάρκα εκ

³⁶ Μακρυγιάννης ό.π., σσ. 146-147, 380-381, 388.

³⁷ Μακρυγιάννης ό.π., σσ. 176, 202, 212, 262-263.

³⁸ Μακρυγιάννης ό.π., σ. 339' βλ. επίσης σ. 414. Για την αμφίθυμη στάση των Ελλήνων της εποχής απέναντι στην Ευρώπη, βλ. Τσαούσης 1983, σσ. 21-23. Για μια κριτική παρουσίαση της θεωρίας του φιλοσόφου της ιστορίας Arnold Toynbee σχετικά με την «κατάρρα» της Δύσης κατά της Ελλάδας, που οδήγησε στην «πνευματική πτώχευση» και στην έκπτωση των αξιών της, βλ. Βερέμης-Κολιόπουλος 2013, σσ. 115-126.

³⁹ Για μια εμπειρισματομένη μελέτη γύρω από την έννοια του πατριωτισμού και τις σημασίες της λέξης «πατρίδα» στον Μακρυγιάννη, βλ. David Holton 1984-1985, σσ. 149-160.

της σαρκός του, αφού κατατρέχει τους αγωνιστές της Επανάστασης και επιβραβεύει τους εχθρούς του έθνους. Υπάρχει ένα σταθερό σχήμα προσδοκίας και ματαιώσης στον τρόπο με τον οποίο ο αφηγητής περιγράφει τη σχέση του με τους αρχηγούς του κράτους – τον κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια και τον βασιλιά Όθωνα. Και από τους δύο περίμενε να γίνουν Πατέρες του Έθνους, εξασφαλίζοντας την τάξη και την ευημερία του, αλλά και οι δύο αποδείχθηκαν «τύραννοι», κατά τα λεγόμενά του, αφού απέτυχαν να αποδώσουν δικαιοσύνη στους υπηκόους τους. Όπως επισημαίνει ο Πετρόπουλος (1982, σσ. 20-21), σε αυτή την πρώτη φάση της πολιτικής οργάνωσης του ελληνικού κράτους, υπάρχει στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα μια ισχυρή τάση προς την πολιτική απολυταρχία, καθώς αυτά δείχνουν να περιμένουν το ιδεώδες της Δικαιοσύνης με τη μορφή ενός θεόσταλτου ηγέτη, είτε αυτός είναι ο Υψηλάντης, είτε ο Κολοκοτρώνης, είτε ο Καποδίστριας.

Θα μπορούσαμε να πούμε, εν κατακλείδι, ότι το δεδηλωμένο κίνητρο του συγγραφέα είναι να πει μια ιστορία που θα διδάξει στις επόμενες γενιές το αληθινό νόημα του πατριωτισμού. Το λανθάνον κίνητρο, ωστόσο, είναι η δικαίωση: αφηγούμενος την ιστορία της ζωής του (και όχι μόνο μιας περιόδου της Επανάστασης, όπως π.χ. ο Φωτάκος ή ο Κασομούλης), ο Μακρυγιάννης στήνει ένα νοητό δικαστήριο, προκειμένου να υπερασπιστεί τον εαυτό του και να κατατροπάσει τους αντιπάλους του, μπροστά σε μια σύνθεση ενόρκων που περιλαμβάνει σύγχρονους και –το κυριότερο– μελλοντικούς αναγνώστες. Με τον τρόπο αυτόν, ο συγγραφέας προσδοκά τον απώτερο έπαινο από την ίδια την Ιστορία, η οποία καλείται να επανορθώσει τη μικροψυχία της δικής του εποχής.

3.3 Χρυσανθόπουλος Φώτιος ή Φωτάκος, *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασης 1821-1828*

Ο Φώτιος Χρυσανθόπουλος ή Φωτάκος (1798-1878), Πελοποννήσιος αγωνιστής της Επανάστασης, είναι κυρίως γνωστός ως υπασπιστής του Κολοκοτρώνη. Αυτό που καθιστά την αφήγησή του ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι το γεγονός ότι ο συγγραφέας επιθυμεί να προβάλει περισσότερο την ιστοριογραφική παρά την αυτοβιογραφική διάσταση του πονήματός του. Μάλιστα, ο πρόλογος του συγγραφέα θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα σύντομο δοκίμιο περί ιστοριογραφίας.⁴⁰ η ιστορία, λέει, είναι εξ ορισμού ένα ψηφιδωτό που αποτελείται από ετερόκλητες πληροφορίες, επομένως κανένας ιστορικός δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι έχει μια σαφή και συγκεκριμένη εικόνα του παρελθόντος. Μια επιπλέον δυσκολία για τον ιστορικό, εκτός από την έλλειψη άμεσης εμπειρίας των γεγονότων, είναι ότι μπορεί να παραπλανηθεί από τις δηλώσεις των μαρτύρων, αφού αυτές δεν είναι πάντα αξιόπιστες. Πέραν αυτού, οι μορφωμένοι ιστορικοί αδυνατούν να αφουγκραστούν σωστά τις μαρτυρίες των παλαιών αγωνιστών ως πηγές βιωμένης ιστορίας, γιατί είναι ήδη προκατειλημμένοι από τα δικά τους διαβάσματα, κι έτσι, όταν διαβάζει κανείς τις επίσημες ιστορίες, αντιλαμβάνεται στη «γεύση» τους, στην υφή τους, ότι δεν περιέχουν «νερό της πηγής». Το ζητούμενο, επομένως, είναι να αξιοποιηθούν αυτές οι πηγές, όσο ακόμα είναι διαθέσιμες, προκειμένου να παρουσιαστούν αντικειμενικά τα γεγονότα, προλαμβάνοντας τους καλοθελητές, οι οποίοι θα σπεύσουν να παραχαράξουν την αλήθεια μόλις πεθάνουν αυτοί που πραγματικά τη γνωρίζουν και μπορούν να τους αντικρούσουν:

«Εκτός δε τούτου, κατά δυστυχίαν, οι στρατιωτικοί μας δεν ευρέθησαν άνδρες πεπαιδευμένοι διά να δυνηθούν να γράψουν και να διηγηθούν τα έργα των πώς τα έκαμαν, και διά τούτο οι πράξεις των έπεσαν εις άλλα άτομα να τας γράψουν και να τας παραμορφώσουν. Ερωτώμεν τους πεπαιδευμένους και αυτούς ακόμη, οι οποίοι έως τώρα έγραψαν την Ελληνικήν επανάστασιν να μας ειπουν: εάν ρίψη τις ένα κάδον γεμάτον νερόν εις το πηγάδι και τον τραβήξη πάλιν επάνω γεμάτον νερόν, τι νερόν έβγαλεν; Εκείνο, το οποίο είχαν ο κάδος όταν τον έρριψεν, ή εγέμισεν ο κάδος από το πηγάδι; Εις την γεύσιν θα δοκιμασθή και θα γνωρισθή αν το νερόν είναι του κάδου ή του πηγαδιού. Τα γραφόμενα δεν φανερόνουν τα πράγματα όπως αληθινά έγιναν. Οι γραμματισμένοι έχουν γεμίσει τα κεφάλια των από ιδέας, λόγους και πράξεις των μεγάλων και πεπαιδευμένων παλαιών ανδρών π.χ. του Θεμιστοκλέους, του Επαμεινώνδα, του Θουκυδίδου, του Ξενοφώντος, του Πολυβίου και των λοιπών άλλων. Αυτοί όλοι σχεδόν νερόν εβγάζουν από το πηγάδι των' αλλ' ημείς θέλομεν να ρίψωμεν τον κάδον μας άδειον διά να τραβήξωμεν νερόν του πηγαδιού' θέλομεν δηλαδή να μάθωμεν και να γράψωμεν τα έργα του πολέμου απαράλλακτα καθώς τα έκαμνεν ο Μαυρομιχάλης και οι λοιποί Μανιάται καπεταναίοι, ο Θ. Κολοκοτρώνης, ο Καραϊσκάκης, ο Νικηταράς, ο Τσόγκας, ο Δ. Μακρής, ο Χ. Χατσηπέτρος και οι λοιποί' διά να δυνηθώμεν δε να γράψωμεν και να έχωμεν ιστορίαν αληθινήν πρέπει να γράψωμεν και να εκδόσωμεν αυτήν τώρα ότε αυτοί, οι οποίοι επολέμησαν και έκαμαν τας

⁴⁰ Φωτάκος 1974, τόμος Α', σσ. ιθ'-λα', και ειδικότερα κγ'-λα'. Η πρώτη έκδοση των απομνημονευμάτων του Φωτάκου, το 1858, περιλαμβάνει τα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης από το 1821 ως το 1822, ενώ η μεταθανάτια έκδοση του 1899 καλύπτει μια μεγαλύτερη περίοδο, από το 1821 ως το 1828.

πράξεις τους ζουν ακόμη και τα έργα τους δεν ελησμονήθησαν. Όσοι δε ετοιμάζουν ιστορίαν διά να την εκδόσουν μετά τον θάνατον εκείνων φοβούνται το φως διά να μη ξεβάψη τα γραφέντα, αυτά είναι τα λεγόμενα ανήλιαστα, τα οποία ο ήλιος άμα τα ίδη τα ξεχρωματίζει.»⁴¹

Βέβαια, οι υπαινιγμοί εναντίον των παραπλανημένων διανοουμένων έχουν έναν πολύ συγκεκριμένο στόχο, τον Σπυρίδωνα Τρικούπη και το έργο του *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασως* (1853-1857), το οποίο ο Φωτάκος επιχειρεί να διορθώσει σε διάφορα σημεία της δικής του αφήγησης. Και αξίζει να σημειωθεί η μεταφυσική σχεδόν πίστη του Φωτάκου ότι η αυθεντική «γεύση» της Αλήθειας μπορεί να γίνει απευθείας αισθητή από τον αναγνώστη (βλέπε τη μεταφορά του πηγαδιού), ενώ το φως της μπορεί να διαλύσει τα «ανήλιαστα» σαθρά πονήματα των υστερόβουλων ιστορικών.

Σε ό,τι αφορά το προσωπικό του εγχείρημα, ο Φωτάκος παραδέχεται ότι η αδυναμία εύρεσης της αλήθειας ισχύει για όλες τις αυτοβιογραφικές απόπειρες: κανείς δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι θυμάται όλα όσα βίωσε στο παρελθόν, γιατί η μνήμη του τον απατά (σελ. ζ΄) – και, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε εδώ, όχι μόνο η αδύναμη μνήμη του, αλλά και η ισχυρή του επιθυμία να θυμάται το παρελθόν κατά έναν συγκεκριμένο τρόπο. Ο ίδιος, ωστόσο, κάνει μια συνειδητή προσπάθεια να γράψει «επιστημονικού» τύπου ιστορία, καθώς εφαρμόζει συστηματική χρήση τεκμηρίων για να στηρίξει τη δική του εκδοχή για τα γεγονότα (επιστολές, επίσημα έγγραφα, ψηφίσματα, ακόμα και δημοτικά τραγούδια που σχετίζονται με τις μάχες τις οποίες μνημονεύει). Παράλληλα, υπογραμμίζει ότι αυτά τα τεκμήρια μπορεί να είναι άχρηστα ή ακατανόητα σε ιστορικούς που δεν αντιλαμβάνονται το πλαίσιο αναφοράς τους: για παράδειγμα, ένα γράμμα που συντάχτηκε στο πεδίο της μάχης μπορεί να περιέχει ψευδείς πληροφορίες, γιατί ο αποστολέας ήθελε να παραπλανήσει τον εχθρό σε περίπτωση που συλλάμβαναν τον αγγελιοφόρο· ένα παράσημο ή ένας τίτλος τιμής δεν αποδεικνύει πάντα τη γενναιότητα του αποδέκτη του, αλλά πιθανόν την επιθυμία της Κυβέρνησης να εξαγοράσει την αφοσίωση του συγκεκριμένου ατόμου.

Σε ό,τι αφορά τις πεποιθήσεις του συγγραφέα περί εθνικής συνείδησης, βρίσκουμε και εδώ την οικεία διάκριση ανάμεσα σε πατριώτες και προδότες. Παρά το γεγονός ότι ο συγγραφέας προσπαθεί να κάνει έναν νηφάλιο απολογισμό της Επανάστασης, αξιολογώντας τη συμβολή όλων των εμπλεκόμενων κοινωνικών ομάδων (στρατιωτικών, κληρικών, τοπικών αρχών, εμπόρων), δείχνει μια εμφανή εχθρότητα απέναντι στους προκρίτους και τους Φαναριώτες. Η πρώτη ομάδα κατηγορείται ότι υπήρξε απρόθυμη να συμμετάσχει στον εθνικό αγώνα της ανεξαρτησίας, φοβούμενη μήπως χάσει τα προνόμια που είχε κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας. Η δεύτερη ομάδα, οι ετερόχθονες, παρουσιάζονται ως «δόλιοι εισβολείς».⁴² Αρχικά, οι αυτόχθονες Έλληνες (δηλαδή, οι Πελοποννήσιοι, κατά την άποψη του Φωτάκου), λόγω της αθωότητας και της καλής τους πίστης, δέχτηκαν τους πάντες στο σώμα του έθνους, εφόσον μοιράζονταν την ίδια θρησκεία. Ωστόσο, η παρουσία των Φαναριωτών στην πολιτική ζωή είχε μοιραία αποτελέσματα, καθότι οι άνθρωποι αυτοί εισήγαγαν ένα περίπλοκο σύστημα ραδιουργιών και χειραγωγήσεων, υπονομεύοντας τους νόμιμους αρχηγούς του έθνους, όπως ο Κολοκοτρώνης.⁴³ Σε ένα σημείο, μάλιστα, ο αφηγητής χρησιμοποιεί την εικόνα του σκαντζόχοιρου για να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο ο Μαυροκορδάτος «δημιούργησε» και εδραίωσε τη θέση του μεταξύ των ηγετικών στελεχών της Επανάστασης:

«Εις τα Τρίκορφα ήλθε διά να παρατηρήση τα πράγματα εκ του πλησίον και διά να εισχωρήση εις αυτά εμμήθη την πονηρίαν του σκαντζόχοιρου, όστις, ως λέγουν, διά να έμβη εις την φωλειάν του στρώνει της βελόναις του δέρματός του και γίνεται ισχνός, και αφού έμβη μέσα εις αυτήν, έπειτα φουσκώνει, γίνεται ένα κουβάρι βελόναις, και δεν χωρεί τίποτε άλλο εις την φωλειάν του.»⁴⁴

Στενά συνδεδεμένη με τη διάκριση μεταξύ αυτοχθόνων και ετεροχθόνων είναι και η αντίθεση ανάμεσα στον ηρωισμό του εθνικού αγώνα και στη διαφθορά του κρατικού μηχανισμού, μια αντίθεση η οποία, στην αφήγηση του Φωτάκου, παρουσιάζεται ως διαφορά ανάμεσα σε ένα ειδυλλιακό παρελθόν και σε ένα άβολο παρόν. Παλαιότερα –δηλαδή προ και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης– οι άνθρωποι ήταν πρωτόγονοι, αφελείς και δεισιδαίμονες (χαρακτηριστική είναι η εκτενής περιγραφή της «αμνοσκοπείας»,⁴⁵ καθώς και η αναφορά στο επεισόδιο όπου οι Μανιάτες στρατιώτες πιστεύουν ότι κάποιος τους έχει ματιάσει), παράλληλα όμως ήταν αγνοί, ανιδιοτελείς και τίμιοι. Τώρα (στο παρόν του αφηγητή) οι άνθρωποι δεν είναι

⁴¹ Φωτάκος ό.π., τόμος Α΄, σσ. κη΄-κθ΄.

⁴² Σύμφωνα με τον Ν. Ροτζώκο (1997, σ. 31), το στερεότυπο του «ραδιούργου Φαναριώτη», που εισάγει νέα πολιτικά ήθη, είναι κάτι πολύ κοινό στα κείμενα αυτής της περιόδου και κάτι που αναπαρήχθη με μεγάλη ευκολία στον μετέπειτα ιστοριογραφικό λόγο.

⁴³ Φωτάκος ό.π., τόμος Α΄, σσ. 205-206, 461-464.

⁴⁴ Φωτάκος ό.π., τόμος Α΄, σ. 205.

⁴⁵ Φωτάκος ό.π., τόμος Α΄, σσ. 122, 161-164.

πλέον δεισιδαίμονες, αλλά έχουν χάσει την πίστη τους στον Θεό, καθώς και το αίσθημα της τιμής στις μεταξύ τους σχέσεις. Η κοινωνία έγινε υπερβολικά ανεκτική, οι νέοι υιοθετούν ξένα ήθη, γεγονός που θέτει σε κίνδυνο το μέλλον του έθνους. Ο Φωτάκος, επομένως, συμπεραίνει ότι οι Έλληνες έχουν χάσει τον «εθνισμό» και την πίστη τους, επειδή ασπάστηκαν τα κοινωνικά ήθη και τα πολιτικά φερσίματα των ετεροχθόνων:

«Τοιουτοτρόπως ολίγον κατ' ολίγον [οι κλεφτοκαπεταναίοι] έχασαν την επιρροή των, ο λαός εδιαρέθη εις πολλά κόμματα, απελπίσθη, έχασε το αίσθημα του πατριωτισμού, εισήχθη η διαφθορά, και ιδίως ξένα ήθη και έθιμα, ενισχύθη η συκοφαντία, άρχισαν να εμπορεύονται την τιμήν του Έθνους. [...] Ούτω λοιπόν ο εθνισμός και η πίστις μεταξύ των Ελλήνων αφανίσθη, και δεν ήτο πλέον δυνατόν να ευδοκιμήσουν μαχόμενοι προς τους εχθρούς των, διότι, εκτός του ότι ενικόντο, αλλά και οι αδελφοί των προς πείσμα αντέπραττον ποτισμένοι από το φαρμάκι του Φαναριώτου.»⁴⁶

Έτσι, το εθνικό ιδεώδες ταυτίζεται με τους απλούς ανθρώπους, τους αγωνιστές της Επανάστασης, που θυσιάστηκαν στο όνομα της ελευθερίας και της θρησκείας. Για να αποδείξει το «μυθικό» ηθικό ανάστημα των ανθρώπων αυτών, ο αφηγητής μνημονεύει ορισμένα περιστατικά όπου οι στρατιώτες κυριολεκτικά πέθαναν από την ντροπή τους όταν ο αρχηγός τους, ο Κολοκοτρώνης, τους μάλωσε.⁴⁷ Αυτοί οι άνθρωποι σέβονταν, θαύμαζαν ή ακόμη και λάτρευαν τους αρχηγούς του στρατού, όπως ήταν ο Υψηλάντης ή ο Κολοκοτρώνης, η «αγνή εθνική καρδιά», που συχνά περιγράφεται ως μεσσίας.⁴⁸ Φυσικά, αυτή η μυθοποίηση του παρελθόντος και η δαιμονοποίηση του ξένου συνδέεται άμεσα με τα δεδομένα της εποχής κατά την οποία ο Φωτάκος συγγράφει τα απομνημονεύματά του. Πρόκειται για μια εποχή ραγδαίας –και άναρχης– αστικοποίησης της ελληνικής κοινωνίας, με σοβαρούς πολιτικούς και οικονομικούς κλυδωνισμούς, όπου η εικόνα του ξένου στο συλλογικό φαντασιακό των Ελλήνων έχει αλλάξει· έχει μεσολαβήσει ο αποκλεισμός του λιμανιού του Πειραιά από τους Αγγλογάλλους, οι πιέσεις για αποπληρωμή των δανείων, ωμές παρεμβάσεις στην πολιτική ζωή της χώρας και πολλά άλλα. Οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν είναι πλέον οι προστάτιδες του «δίκαιου αγώνα», αλλά Άρπυιες, που καιροφυλακτούν να απομυζήσουν την «ψυχή» (τα ήθη) και το «αίμα» (τους πόρους) του έθνους προς ίδιον όφελος.⁴⁹

Έχοντας υπόψη όλα αυτά, μπορούμε να πούμε ότι η οπτική του Φωτάκου διαφέρει ως έναν βαθμό από αυτή του Μακρυγιάννη, εφόσον η αφήγησή του οργανώνεται ως ένα αντικειμενικό-ιστορικό επιχείρημα, χωρίς πρόθεση προσωπικής δικαίωσης. Σε επίπεδο τεχνικής, βέβαια, υπάρχει ο χαρακτηριστικός αυτοβιογραφικός διχασμός του υποκειμένου μεταξύ αφηγητή και ήρωα, ωστόσο εδώ ο αφηγητής, που έχει δεδηλωμένα ιστοριογραφικές βλέψεις, σπανίως υιοθετεί το πρώτο ενικό πρόσωπο, ενώ ως ήρωας αποφεύγει να μονοπωλεί τη σκηνή. Η δράση επικεντρώνεται στο πρόσωπο του Κολοκοτρώνη (προς τον οποίο ο αφηγητής εκφράζει τον ανεπιφύλακτο θαυμασμό του), επομένως το είδος του κειμένου αγγίζει περισσότερο τη βιογραφία (ή μάλλον την αγιογραφία), παρά την αυτοβιογραφία. Στο «δικαστήριο» του Φωτάκου, ο Κολοκοτρώνης κατέχει την ίδια θέση που είχε ο Μακρυγιάννης στη δική του αφήγηση: είναι ο ενάρετος ήρωας της Επανάστασης, ο κατεξοχήν πατριώτης, η στρατηγική ιδιοφυΐα, ο ευφραδής ρήτορας (που συχνά χρησιμοποιεί παραβολές, όπως ο Ιησούς, για να γίνει κατανοητός από τους απλούς ανθρώπους), ο στοργικός πατέρας για τους στρατιώτες του, ο προστάτης του άμαχου πληθυσμού, ο δίκαιος κριτής. Η διαφορά ανάμεσα στα δύο κείμενα είναι ότι ο Μακρυγιάννης ήταν ταυτόχρονα αφηγητής και ήρωας, συνήγορος υπεράσπισης και θιγόμενο μέρος, ενώ ο Φωτάκος αναλαμβάνει μόνο τον ρόλο του αφηγητή και του συνηγόρου, προκειμένου να επανορθώσει τα λάθη της επίσημης Ιστορίας (που εν προκειμένω υποστασιοποιείται στη μορφή του Σπυρίδωνα Τρικούπη και στην Ιστορία του για την Ελληνική Επανάσταση) και να αποκαταστήσει τον πρωταγωνιστή του, τον Κολοκοτρώνη, στη θέση που δικαιούται στο Πάνθεον των εθνικών ηρώων.⁵⁰

⁴⁶ Φωτάκος ό.π., τόμος Α', σσ. 486-488.

⁴⁷ Φωτάκος ό.π., τόμος Α', σ. 285.

⁴⁸ Φωτάκος ό.π., τόμος Α', σσ. 324, 330.

⁴⁹ Βλ. Τσουκαλάς 1983, σσ. 38-39 και Πολίτης 1998, σσ. 95-100.

⁵⁰ Αξίζει να σημειωθεί ότι η ρητορική αυτών των κειμένων ήταν εύκολο να «μεταδοθεί» στους κριτικούς: ο Βλαχογιάννης επέκρινε το έργο του Φωτάκου ως άκρως μεροληπτικό υπέρ του Κολοκοτρώνη. Ο Γριτσόπουλος, από την άλλη πλευρά, περίπου εβδομήντα χρόνια αργότερα, υπερασπίζεται την αξία των απομνημονευμάτων του Φωτάκου, υιοθετώντας φρασεολογία σχεδόν πανομοιότυπη με αυτή του Βλαχογιάννη όταν εγκωμιάζε την «αγνότητα», την «τιμιότητα», την «ειλικρίνεια» και τη «λαϊκή ψυχή» στα *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη (βλ. την «Εισαγωγή» του Γριτσόπουλου στα *Απομνημονεύματα* του Φωτάκου, σσ. 59-79).

3.4 Νικόλαος Κασομούλης, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833*

Ο Νικόλαος Κασομούλης (1795-1872), γιος εύπορου εμπόρου από την Κοζάνη, ήταν ένας «ετερόχθων», με την έννοια ότι ο τόπος καταγωγής του δεν βρισκόταν στο επίκεντρο της Επανάστασης (Πελοπόννησος, Ρούμελη, νησιά του Αιγαίου) και δεν συμπεριλήφθηκε στο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος του 1830. Υπήρξε, όμως, ηγετικό στέλεχος του επαναστατικού κινήματος του Ολύμπου και, όταν το κίνημα αυτό απέτυχε, μετέβη στη Θεσσαλία μαζί με ένα σώμα Σιατιστινών και συνεργάστηκε με τους οπλαρχηγούς Γεώργιο Καραϊσκάκη και Νικόλαο Στουρνάρη, έγινε δε γραμματικός και έμπιστος του τελευταίου. Το 1825 βρέθηκε στο Μεσολόγγι, όπου πολέμησε μαζί με τους πολιορκημένους ως το τέλος, τον Απρίλιο του 1826 – μάλιστα, ήταν αυτός που, καθ' υπαγόρευση του Επισκόπου Ρωγών Ιωσήφ, συνέταξε το κείμενο της απόφασης της Εξόδου και ανέλαβε να συντονίσει τις ενέργειες όλων των τμημάτων. Μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους κατέλαβε διάφορα στρατιωτικά αξιώματα, τόσο επί Καποδίστρια, όσο και επί Όθωνα, συμμετείχε δε στην καταστολή των εξεγέρσεων του 1836 στην Αιτωλοακαρνανία, κατά τη διάρκεια των οποίων σκοτώθηκε και ο αδερφός του Γεώργιος, που υπηρετούσε ως ανθυπολοχαγός. Για τις υπηρεσίες του αυτές εντάχθηκε στη «Βασιλική Φάλαγγα» (στρατιωτικό σώμα που είχε ιδρύσει ο Όθων και αποτελούνταν από αγωνιστές της Επανάστασης), από την οποία αποστρατεύτηκε το 1862 με τον βαθμό του Συνταγματάρχη.

Ο Κασομούλης υπήρξε άνθρωπος της δράσης στα γεγονότα της Επανάστασης ως αγωνιστής αλλά και ως γραμματέας του Στουρνάρη συμμετείχε σε συναντήσεις όπου πάρθηκαν σημαντικές αποφάσεις και είχε στενή επαφή με πρωταγωνιστές της περιόδου, όπως ο Καραϊσκάκης, ο Μαυροκορδάτος και ο Κωλέττης. Τον Νοέμβριο του 1832 (άρα αρκετά κοντά στα γεγονότα) αρχίζει τη συγγραφή των απομνημονευμάτων του, τα οποία ονομάζει «Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων», και την ολοκληρώνει τον Μάιο του 1841. Οι ιστοριογραφικές βλέψεις του είναι εμφανείς στον τρόπο που οργανώνει το υλικό του: το διαιρεί σε τρεις «εποχές», από τις οποίες η πρώτη περιλαμβάνει την περίοδο της δουλείας μέχρι το ξέσπασμα της επανάστασης (1650-1821), η δεύτερη την καθαρά επαναστατική περίοδο (1821-1827) και η τρίτη το διάστημα από τον ερχομό του Καποδίστρια στην Ελλάδα μέχρι τον ερχομό του Όθωνα (1828-1833).⁵¹ Αν εξαιρέσουμε την «προϊστορία» του αγώνα στη Βόρεια Ελλάδα (δράση Μακεδόνων κλεφτών και αρματολών, συγκρούσεις με Αλή Πασά, αγώνες Σουλιωτών), την οποία γνωρίζει από άμεσες και έμμεσες πηγές, ο Κασομούλης αφηγείται γεγονότα των οποίων υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας. Ως είθισται δε στα αυτοβιογραφικά κείμενα, η οπτική του ώριμου «εγώ», δηλαδή του αφηγητή που αποτιμά το παρελθόν μέσα από την εμπειρία του παρόντος, υπερισχύει αυτής του ήρωα. Λέει σχετικά ο Γριτσόπουλος:

«Ο απομνημονευτής λαμβάνει ως βάση της αφηγήσεως τον εαυτόν του, την παρουσίαν του γενικώς. [...] Περιγράφει καταστάσεις, χαρακτηρίζει πρόσωπα, δίδει διά διαλόγων την εικόνα του περιβάλλοντος, εμφανίζεται ως άνθρωπος με τας γνώσεις και την κρίσιν, όχι της εποχής που διαδραματίστησαν όσα περιγράφει αλλά της εποχής που τα περιγράφει, και συχνά αντί να ερμηνεύσει, να διαφωτίσει, να συγχωρήσει, γίνεται αυστηρός παρατηρητής, που αναζητεί σφάλματα διά να τα ψέξη. [...] Βεβαίως προτιμά σχεδόν κατά κανόνα να περιγράφει πράγματα, περί των οποίων έχει ιδίαν αντίληψιν ο Κασομούλης, δι' ο και χρωματίζει ως καθαρώς προσωπικόν την αφήγησιν το ιδιάζον ύφος του και αι προσωπικά του προτιμήσεις. Εν τούτοις δεν τον συλλαμβάνομεν εύκολα σφάλοντα, υπερβάλλοντα, επιμένοντα εις δευτερεύοντα στοιχεία προς στήριξιν γνωμών, κρίνοντα μεροληπτικώς ή άλλως ικανόν να παραχαράξη ειδήσεις προς όφελος ή εις βάρος προσώπων.»⁵²

Πράγματι, ο Κασομούλης δεν προβάλλει ιδιαίτερα μια παράταξη, ούτε εμφανίζεται ανταγωνιστικός σε σχέση με άλλα πρόσωπα. Στόχος του δεν είναι το αυτοεγκώμιο, βλέπουμε μάλιστα ότι σε ορισμένα σημεία παρουσιάζει τον εαυτό του ως έναν αντι-ήρωα σε ένα ηρωικό πλαίσιο (για παράδειγμα, όταν παραδέχεται τον

⁵¹ Η συναίσθηση του συγγραφέα ότι συμβάλλει, χωρίς ωστόσο να είναι επαΐων, στο έργο της Ιστορίας φαίνεται στο παρακάτω απόσπασμα από τα *Ενθυμήματά* του, όπου αναφέρεται στις ιδιορρυθμίες της διακυβέρνησης του Καποδίστρια: «Η μυστικότητα των γραφείων, η τάξις των εργασιών του, ο προσδιορισμός των ωρών της παρουσίας των Ελλήνων προς αυτόν [...] όλα ήταν εμπόδια εις έναν περίεργον όστις ήθελεν να ερευνήση και να εξάξη την αλήθειαν διά να σχηματίσει γνώμην μέλλων να συγγράψη ιστορίαν. Αφίνοντες όθεν τα εμβριθέστερα να τα περιγράψουν οι ανώτεροι ημών, οίτινες επλησίασαν εις τα ιδιαίτερα της πολιτικής την οποίαν διέτρεξεν ο μέγας άνδρας, περιοριζόμεθα, ως αξιωματικοί, να πραγματευθόμεν –το μέρος ημών– τα περιστατικά του Στρατού [...] και ως της εκθέσεως των γεγονότων τούτων ο αναγνώστης, ωφελούμενος εκ της μελέτης αυτών, ας εξάξη τα συμπεράσματά του και ας κρίνη έπειτα περί του Κυβερνήτου εάν ήτον άξιος επαίνου ή κατηγορίας» (Κασομούλης 1939-1942, τόμος 3, σ. 9).

⁵² Γριτσόπουλος 1970-1971, σσ. 127-128.

φόβο του στο πεδίο της μάχης κατά την έξοδο του Μεσολογγίου ή όταν παραπονιέται για τον πόνο στα πόδια του μετά από μια μέρα κουραστικής πορείας).⁵³ Επιπλέον, δεν υιοθετεί την άμεση αποστροφή προς τους αναγνώστες του, όπως συνηθίζει να κάνει ο Μακρυγιάννης, γιατί δεν επιθυμεί –ευθέως τουλάχιστον– να τους κατευθύνει προς την «ορθή» ερμηνεία των γεγονότων. Ωστόσο, δίνει μια δραματική διάσταση στην εξιστόρηση των γεγονότων και επιχειρεί να διανθίσει την αφήγησή του με διάφορα σχήματα λόγου, παροιμίες, ανέκδοτα (κυρίως αυτά που αφορούν την πολιορκία του Μεσολογγίου) – δηλαδή επιχειρεί να κρατήσει στο κείμενό του έναν αφηγηματικό «ρυθμό», ώστε να μη γίνει ένα «στεγνό» ιστορικό αφήγημα:

«Ανέκδοτον

Διαβαίνοντας από τον δρόμο της οικίας του Νότη, ήρα μίαν γυναίκαν και τρεις άλλους ασθενείς Μισολογγίτας συρομένους και κυλιομένους εις την πλαταίαν. Η γυναίκα εκραύγαζεν· “πού μας αρίντε”, όσον εδύνατο· οι ασθενείς έκλαιγαν. Την επίληξα διά τας φωνές, αυτή εξακολουθούσεν· εβιάσθη και την έπεισα με την λόγην. Ακούγω μίαν φωνήν γνωστήν: “Νικολάκη, εσύ φονεύεις την μητέραν μου; - Ναι, λέγω, διότι θα μας προδώση”. Εγνώρισα τον άνθρωπον, και ήτον ο ατρόμητος νέος και ήρωας πρώην σαλπικτής μας Γρηγόρης, Μισολογγίτης· τον εφίλησα με δάκρυα κι εγώ και οι συνδρόφοι, επί ποδός και με βίαν, πλην αδύνατον ήτο να βοηθηθή. Τον παρηγόρησα, και τον είπα να κρεμάση την τύχην του εις του Θεού το χέρι, καθώς και ημείς. [...] Πλην η ώρα η προσδιορισμένη πλησίαζεν. Η Σελήνη ήτον δεκαήμερος, εις την αύξησίν της· προ μισής ώρας εσκεπάσθη με εν σύννεφον σκοτεινόν και δροσώδες· έβρεξεν ολίγον, και άρχισεν ο τόπος να γλιστρά· πλην εδοξάσαμεν τον Θεόν διότι εκείνην την στιγμήν εσκεπάσεν το φέγγος της σελήνης, ώστε να ωφεληθούμεν από το σκότος εις το κίνημα, πριν οι εχθροί μάς καταλάβουν. [...] Φιλούντες το χάμα του Μεσολογγίου, αποχαιρετούσαμεν με δάκρυα μίαν θέσιν, ήτις μας εφάνετο ότι ήτον ο Παράδεισος, και εις την οποίαν αφήναμεν τόσους ήρωας ζωντανούς, μ’ όλον οπού αγνοούσαμεν και ημείς την τύχην μας.»⁵⁴

Χαρακτηριστικό επίσης και το παρακάτω απόσπασμα, που, μέσα από την εναλλαγή διήγησης και μίμησης, δείχνει τα πολιτικά πάθη και τους φατριασμούς της εποχής (Ιούλιος 1826):

«Παραλυμένα ούτως τα στρατεύματα διά τας εις Κόρινθον εκστρατείας, κάθε ένας εφρόντιζεν να γίνη αρχηγός.

Προ ημερών, οι Μακεδόνες και Θετταλοί και Θράκες, κατά μίμησην των Ηπειρωτών και Ιονίων, εφιλοτιμήθησαν να ενωθούν, να γίνουν εν σώμα· με εκάλεσαν και εμένα ως πατριώτην των και παρευρέθην εις όλας τας συνεδριάσεις των.

Εσχηματίσαμεν πρώτον κοινότητα και έπειτα φάλαγγα Μακεδονικήν, η δε κοινότης είχεν επιφορτισθή να προβλέπη τας ανάγκας της φάλαγγος και να τρέξη παντού, όπου ήσαν έμποροι Μακεδόνες διά συνεισφοράν και να πέμψη και εις Σκόπελον, εκθέτουσα τα πρακτικά της.

Εκείνες τας ημέραις ήλθεν και ο καπ. Στέφος Βοσνάκος, εις τον οποίον ο Φαβιγές είχεν εμπιστευθή την διοίκησιν των Σταυροφόρων ονομασθέντων παρ’ αυτού· ενώθη και ούτος με τους Μακεδόνας. Ήτον η δύναμις αύτη έως 300 και έως άλλοι 200 όπου εσυνάχθησαν αμέσως, εφάνη το σώμα σχηματισμένον από 500. Ο Περραιβός διά να κερδήση την διοίκησιν τούτου του σώματος και να αυξήση την στρατιωτικήν του θέσιν, επειδή ήτον Θετταλός, ενώθη με τους Μακεδόνας· ενώθησαν και οι Θράκες.

Άρχισαν να φιλονεικούν περί της σημαίας και του ονόματος του σώματος. Η φιλαυτία τον Περραιβόν δεν τον άφινεν να χαρισθή εις τους Μακεδόνας ως πρωτεύοντας και λέγει να ονομασθή το σώμα Θετταλο-Μακεδονικόν.

- Όχι, τον αντιτείνομεν ημείς· προφέρεται καλύτερα να το ονομάσωμεν Μακεδο-Θετταλικόν.

Έγινε μεγάλη λογοτριβή. Έπειτα είπαν και οι Θράκες

⁵³ Βέβαια, αυτή η ενίοτε «αντιρωική» στάση του Κασομούλη δεν αρέσει σε όλους, όπως διαπιστώνουμε από το σχόλιο του Γριτσόπουλου για το παρακάτω απόσπασμα από τα *Ενθυμήματα*, που αφορά τη σύγκρουση μεταξύ Πελοποννήσιων και Κεντρικής Διοίκησης τον Ιούλιο του 1826 στο Ναύπλιο: «Όταν είδαμεν τους ήρωας συναδέλφους μας δουφεκίζοντας τρις εις τες Λεύκες με όλην την τάξιν αποχαιρώντας μας, εκλαύσαμεν, πώς δεν εστάθημεν ικανοί να τους βαστάξωμεν, να μη τρέχουν ένθεν κακείθεν –αφού ενθυμούμασθον ότι όλοι ομοί υποφέραμεν τα δεινά του πολέμου– μισθωτοί υπό τον Νικήταν. Χωρίς να τους εμποδίσωμεν από τον ιερόν σκοπόν της εκστρατείας, τους επέμψαμεν άνθρωπον να τους προσφέρει τους κλαυθμηρούς ασπασμούς μας και να τους ειπή ότι, επειδή εκστρατεύουν και ενδεχόμενον να κερδήσουν ή να χάσουν, εάν όπερ μη γένοιτο και χαλασθούν, να μη σκορπίσουν, αλλά συσσωματωμένοι όλοι να έλθουν εις το φρούριον [...]» (Κασομούλης ό.π., τόμος 2, σσ. 343-344). Και ο Γριτσόπουλος σχολιάζει: «Ασφαλώς από τους λόγους τούτους λείπει ο ενθουσιασμός του πολέμου του έθνους, υπέρ του οποίου η θυσία δεν έχει όρια.» (Γριτσόπουλος ό.π., σσ. 135-136).

⁵⁴ Κασομούλης ό.π., τόμος 2, σσ. 264-265.

- Και μήπως οι Θράκες δεν σχηματίζουν μέρος εις το σώμα ώστε να μη μνημονεύονται εις τον τίτλον;
Επιμένοντες οι Μακεδόνες ότι, εάν δεν προηγηθούν, θα χωρισθούν, ενέδωσαν οι Θετταλοί και εγράφη εις την σημαίαν: «Μακεδονο-Θετταλο-Θρακικόν».⁵⁵

Ο Κασομούλης υιοθετεί εν γένει μια ψύχραιμη ματιά για τα γεγονότα της Επανάστασης χωρίς διάθεση εξωραϊσμού. Αυτό είναι εμφανές, λόγου χάριν, όταν διηγείται τις εντυπώσεις του από την άλωση της Τριπολιτσάς (την πρώτη σημαντική νίκη του ελληνικού επαναστατικού στρατού κατά των Τούρκων), όπου επισκέπτεται το αρχηγείο της Επανάστασης για να ζητήσει ενισχύσεις για το απελευθερωτικό κίνημα του Ολύμπου (μάλιστα, αξίζει να προσέξει κανείς την απογοήτευση του νεαρού ήρωα όταν συνειδητοποιεί την «εξωτερική» του θέση στον Αγώνα, καθώς κάποιοι οπλαρχηγοί στην Τριπολιτσά δείχνουν να αγνοούν την ύπαρξη του κινήματος του Ολύμπου ή ακόμα και του ίδιου του Ολύμπου).⁵⁶ Όντας αμέτοχος στη συγκεκριμένη στρατιωτική επιχείρηση, περιγράφει την κατάσταση στην κατεστραμμένη πόλη (το πλιάτσικο των Ελλήνων στρατιωτών, τους σκοτωμούς και τις ταπεινώσεις του άμαχου τουρκικού πληθυσμού) με έναν τόνο νηφάλιο, εκφράζοντας τον οίκτο του για το αδύναμο μέρος και την αποστροφή του για τη σκληρότητα των νικητών. Ο Φωτάκος, από την άλλη πλευρά, αφηγούμενος το ίδιο γεγονός στα απομνημονεύματά του, δικαιολογεί τους μαζικούς φόνους των Τούρκων ως «δίκαιη εκδίκηση» για τη μακρόχρονη τυραννία και καταπίεση των Ελλήνων από τους Τούρκους και το πλιάτσικο ως νόμιμη πράξη αυτοσυντήρησης σύμφωνα με το «επαναστατικό δίκαιο». Αυτή η απολογία, βέβαια, δεν απευθύνεται μόνο στον αναγνώστη, αλλά και στους σύγχρονούς του ιστορικούς και στους Ευρωπαίους, που είχαν επικρίνει έντονα το συγκεκριμένο επεισόδιο του Ελληνικού Αγώνα.⁵⁷

Σε ό,τι αφορά τη διάκριση αυτοχθόνων-ετεροχθόνων, ο συγγραφέας συμμερίζεται την άποψη ότι οι Ευρωπαίοι επέδρασαν διαβρωτικά στα τοπικά ήθη,⁵⁸ αλλά δεν τους θεωρεί υπεύθυνους για όλα τα κακώς κείμενα. Τους κατηγορεί, βέβαια, για την επεμβατική τους τακτική, αλλά η κατηγορία αυτή περιορίζεται στον χώρο της πολιτικής ηθικής. Ακόμα και σε ακραίες περιπτώσεις, όπως η σφαγή από τα γαλλικά στρατεύματα στο Άργος τον Νοέμβριο του 1832,⁵⁹ η σκληρότητα των ξένων στιγματίζεται, αλλά δεν γίνεται αφορμή για γενικεύσεις.

Ο Κασομούλης δεν προσβλέπει σε σωτήρες· σε αντίθεση με τον Μακρυγιάννη και τον Φωτάκο, δεν περιμένει έναν θεόσταλτο ηγέτη να σώσει το έθνος ούτε βλέπει την πατρίδα ως μια αφηρημένη ιδέα με μητρικά χαρακτηριστικά. Στην πραγματικότητα, όντας «συντηρητικός», όπως τον χαρακτηρίζει ο Βλαχογιάννης στην Εισαγωγή του,⁶⁰ η μόνη μητέρα που αναγνωρίζει ο Κασομούλης είναι η κεντρική κυβέρνηση (τουλάχιστον πριν από την έλευση του Όθωνα): «Η Διοίκησης, ως αληθινή μητέρα, επισκέφθη όλους τους επισήμους της φρουράς και άρχισεν να μας παρηγορή δι' αυτών, διά όσα δεινά υποφέραμεν, και να μας δίδη χρηστάς ελπίδας [...] Αυτού (εις Ναύπλιον αληθώς) καταλάβαμεν οποίαν εύνοιαν έθρεφεν προς ημάς η Μητέρα μας Κυβέρνησις και σέβας ο λαός προς ημάς».⁶¹ Όταν περιγράφει την υποδοχή του Κυβερνήτη Καποδίστρια και του βασιλιά Όθωνα αντίστοιχα, μπορούμε να αντιληφθούμε ότι δεν συμμερίζεται τις μεσσιανικές προσδοκίες του ελληνικού λαού, καθώς επισημαίνει την υπερβολή στις εκδηλώσεις του πλήθους.⁶² Επιπλέον, αναφέρεται στα σχέδια της Φιλικής Εταιρείας με όρους μιας καλοπροαίρετης αλλά απατηλής ουτοπίας, που ξεσήκωσε τον λαό, αλλά στη συνέχεια δεν είχε τα μέσα να εκπληρώσει τις υποσχέσεις της.

Με βάση αυτό το σχήμα προσδοκίας και διάψευσης, η εκδίπλωση της αφήγησης του Κασομούλη θα μπορούσε να παραλληλιστεί σε αδρές γραμμές με αυτή ενός *Bildungsroman*, ενός μυθιστορήματος διάπλασης: ο ήρωας είναι ένας νεαρός ιδεαλιστής, που ξεκινά το ταξίδι του στη ζωή (και ένα σημαντικό μέρος του πρώτου τόμου των απομνημονευμάτων θυμίζει πράγματι ημερολόγιο ταξιδιού) συμμετέχοντας σε

⁵⁵ Κασομούλης ό.π., τόμος 2, σσ. 346-347.

⁵⁶ Κασομούλης ό.π., τόμος 1, σσ. 151-154.

⁵⁷ Φωτάκος ό.π., τόμος Α', σσ. 250-256.

⁵⁸ Κασομούλης ό.π., τόμος 1, σ. 170.

⁵⁹ Κασομούλης ό.π., τόμος 3, σσ. 603-604. Σύμφωνα με τον Dakin, την ηθική ευθύνη για την αιματηρή επέμβαση των ξένων την είχαν ο Κωλέττης, ο Ζαΐμης και ο Μεταξάς, οι οποίοι, φοβούμενοι μήπως εκδιωχτούν από τα αξιώματά τους προτού έρθει ο Όθων, πίεσαν τους αντιπρέσβεις να ζητήσουν από τα γαλλικά στρατεύματα να καταλάβουν το Άργος, όπως και έγινε: οι στρατιωτικοί αντιστάθηκαν και ακολούθησαν συμπλοκές, με αποτέλεσμα οι συνολικές απώλειες των Ελλήνων να φτάσουν τους εκατόν εξήντα νεκρούς (Dakin 1999, σσ. 387-388).

⁶⁰ Κασομούλης ό.π., τόμος 1, σ. κθ'.

⁶¹ Κασομούλης ό.π., τόμος 2, σ. 301.

⁶² Κασομούλης ό.π., τόμος 3, σσ. 9-13, 611-612.

ένα επαναστατικό κίνημα, και σταδιακά ανακαλύπτει εκ των έσω τους μηχανισμούς του πολέμου και της πολιτικής (τις ανταγωνιστικές συμπεριφορές των πολιτικών και των οπλαρχηγών), το βρωμερό παρασκήνιο μιας ηρωικής επιχείρησης. Στο τέλος, εντάσσεται στην κοινωνία (ο Κασομούλης έγινε μέλος του επίσημου εθνικού στρατού του ελληνικού κράτους, ενώ πολλοί από τους παλιούς αγωνιστές όχι), αλλά με την πικρή επίγνωση ότι ο κυνισμός της πολιτικής υπερισχύει της αυτοθυσίας του αγώνα. Ο Κασομούλης κλείνει την αφήγησή του με ένα γεγονός που επισφραγίζει τη διάψευση των ελπίδων για υλοποίηση των εθνικών οραμάτων περί δικαίωσης των αγωνιστών και αυτό είναι το διάταγμα του Όθωνα για τη διάλυση των ελληνικών στρατιωτικών σωμάτων λίγους μήνες μετά την άφιξή του στην Ελλάδα. Μιλώντας εξ ονόματος των στρατιωτικών (άλλωστε αυτή του την ιδιότητα τονίζει τόσο στον τίτλο του έργου του όσο και σε διάφορα σημεία της διήγησης), ο αφηγητής, με ιδιαίτερα συναισθηματικό τόνο αυτή τη φορά, εκφράζει την αγανάκτησή του για τον εξευτελισμό των αγωνιστών της Ελευθερίας από το νέο καθεστώς, ελεεινολογεί τα παθήματά τους, εξαιρεί την ανδρεία τους και δικαιολογεί ως μονόδρομο την επιλογή τους να βγουν στην παρανομία:

«Εν τω μέσω λοιπόν των ενθουσιωδών διαθέσεων του λαού υπέρ του Βασιλέως, των μεγαλυτέρων ελπίδων των στρατιωτικών αγωνιστών περί γενικής βελτιώσεως της θέσεώς των και ευτυχούς αποκαταστάσεως αυτών, και έπειτα από μίαν άκραν σιωπήν και εχεμύθειαν, και σαράντα ημερών σοβαράν σκέψιν της Αντιβασιλείας και του Υπουργείου, την [2/24 Μαρτίου 1833] έξαφνα εκδοθέν “εν ονόματι του Βασιλέως” μεταξύ των άλλων διαταγμάτων και τα περί διαλύσεως των Ατάκτων στρατευμάτων, αίτιοι της δυστυχίας του εθνικού στρατού φανέντες, κατασπαράξαντες εκ βάθους τας καρδίας όλων των αγωνιστών, άπνοοι και άφωνοι μείναντες ως φλομωμένοι ιχθύες, απελπίστησαν τελείως, και μη δυνάμενοι ούτε εμπρός ούτε οπίσω να κινηθούν ένεκα της τρομεράς δυστυχίας των. Οι επίσημοι οπλαρχηγοί και οι περισσότεροι των αξιωματικών των ελαφρών ταγμάτων έμειναν με τας απολεσθείσας ελπίδας των μόνον εις Πρόνοιαν, απαρηγόρητοι, αν και βαθέως αγανακτούντες. Οι δε υπαξιωματικοί και στρατιώται, περιπλανώμενοι από χωρίον εις χωρίον, περίπου των 15 χιλιάδων, αναθεματούντες τους πρωταίτιους και μακαρίζοντες τους συναδέλφους των οίτινες δεν έζησαν να ιδούν το τέλος τούτων των αδικιών· όταν είδον ότι, πανταχόθεν διωκόμενοι από τας ελληνικάς αρχάς και τα βαναρικά στρατεύματα, άλλον άσυλον δεν τοις έμεινεν παρά ενωθέντες άλλοι με τους αρματολούς πρόσφυγας, με μαυρισμένας σημαίας ακολουθούντας αυτούς αποφασισμένοι να εξέλθουν εις το Οθωμανικόν να ξεθυμάνουν, ή να λάβουν τα Αρματολίκια πάλιν και να ζήσουν – όπου εχάθησαν φονευθέντες οι περισσότεροι– (άλλοι λησταί μείναντες εντός του Κράτους), επί τέλους διασπαρέντες ωσάν να μην υπήρξε ποτέ στρατός του Ιερού Αγώνος ουδέποτε, και ωσάν να μη ελευθέρωσαν οι βραχιόνες των την πατρίδαν και την κατέστησαν βασιλείον, ως λύκοι θεωρούμενοι και διωκόμενοι πλέον, πλημμύρισαν την μεθόριον από ληστείας. Εκτός των λειψάνων των ταχτικών ταγμάτων, μεταξύ των οποίων ελάβαμεν την τύχην και ημείς να συναριθμηθώμεν –τα οποία διαταχθέντα να συγκεντρωθούν εσημάτισαν δύο νέα τάγματα– προς όσιν μόνον έβαλαν μερικούς αξιωματικούς εις ενέργειαν, τους δε λοιπούς όλους διαθεσίμους, από τους ελαφρούς ούτε ίχνος πλέον μη φαινόμενον, δεν έμεινεν παρά η μνήμη μόνον ότι υπήρξε ποτέ εθνικός στρατός, μνήμη άγραφος αλλ’ ανεξαλείπτως σημειωμένη επί των διαφόρων θέσεων των μαχών και οχυρωμάτων, τα οποία ύψωσαν ως αιώνια τρόπαια οι βραχιόνες των διαρκούντος του Ιερού Αγώνος με τας πέριξ αυτών περιπλανωμένας σκιάς των συναδέλφων των θανατωθέντων επ’ αυτών των θέσεων.

Ας χρησιμεύσουν ταύτα προς παράδειγμα και μάθημα των μεταγενέστερων στρατιωτικών, να αποφεύγουν τους λυμεώνας πολιτικούς άνδρας, με τους οποίους ενωθέντες ούτοι και επιβουλευόμενοι παρά των ιδίων πάντοτε, επί τέλους αι προσπάθειαι των είδαμεν ότι απέβησαν προς όφελος των πρώτων, των δειλών τούτων ανδρών, και καταστροφή των δευτέρων, των στρατιωτικών. Ούτω, συμπληρώσαντες το έργον της καταστροφής, άφησαν οι πολιτευόμενοι της Επαναστάσεως τας πλέον κακάς αναμνήσεις δι’ εαυτούς και διά όσους άλλους συνέπραξαν με αυτούς εις τούτο. Ας ειπή και άλλος τώρα.

Ετελείωσεν επί του Επιθαλασσίου φρουρίου του Ναυπλίου, φρουραρχούντος προσωρινώς του υποφαινομένου, 4 Μαΐου 1841. Νικόλαος Π. Κασομούλης Π. Λοχαγός.»⁶³

Στο κλείσιμο των απομνημονευμάτων, η υπογραφή και η χωροχρονική τοποθέτηση: αν και τυπικά δεν είναι παρά ένα τεκμήριο αληθολογίας, βοηθά εντέλει τον αναγνώστη (όπως και στην περίπτωση του Μακρυγιάννη) να σχηματίσει τη φευγαλέα, έστω, εικόνα του συγγραφέα-στρατιωτικού τη στιγμή που παίρνει την ευθύνη του έργου του, δηλαδή τη στιγμή που πιάνει στα χέρια του ή αφήνει κάτω το μολύβι. «Ας ειπή και άλλος τώρα». Αφού, πλέον, ο αφηγητής έχει ολοκληρώσει τον ρόλο του, ο συγγραφέας στρέφει το βλέμμα προς το μέλλον και, προσδιορίζοντας το ειδικότερο κοινό στο οποίο απευθύνεται, καταθέτει το πόνημά του (ή

⁶³ Κασομούλης ό.π., τόμος 3, σσ. 616-618.

το πάθημα ως μάθημα) «προς γνώσιν και συμμόρφωσιν των μεταγενέστερων στρατιωτικών», που κινδυνεύουν να πέσουν θύματα των επιτήδειων πολιτικών, χωρίς να αμφιβάλλει ότι θα υπάρξουν και άλλοι που θα πάρουν ανά χείρας τη γραφίδα για να τον αντικρούσουν.

Μια τελευταία παρατήρηση: όπως είδαμε, ο Κασομούλης των 37 χρόνων, ως συγγραφέας των *Στρατιωτικών Ενθυμημάτων της Επανάστασεως των Ελλήνων*, μιλά με το «εμείς» και μένει συνειδητά εν πολλοίς στο περιθώριο της αφήγησης, γιατί σε αυτή τη φάση της ζωής του, με τις δυνάμεις ακόμη ακμαίες, θέτει ως προτεραιότητα την καταγραφή των γεγονότων και την ανάδειξη της θυσίας των αγωνιστών της Επανάστασης, που έσπευσαν, κατά τη γνώμη του, να την καπηλευτούν άνθρωποι ανάξιοι. Αντίθετα, στην ιδιόγραφη διαθήκη που συντάσσει εν έτει 1871 (σε ηλικία δηλαδή 76 χρονών, έναν χρόνο προτού πεθάνει) και στην οποία δίνει, μεταξύ άλλων, σαφείς εντολές για την έκδοση του έργου του, η αυτοβιογραφική παρόρμηση είναι πολύ πιο έντονη, και, μαζί με αυτήν, η ανάγκη αυτοδικαίωσης και διασφάλισης της υστεροφημίας. Εκεί, ο προβολέας ρίχνει το φως του πάνω στο υποκειμένο και μόνο στην προσφορά του προς την πατρίδα, στην εντιμότητα του χαρακτήρα του και στο ήθος του «καλού στρατιώτη» – ο σχεδόν ασφυκτικά μακροπερίοδος λόγος μαρτυρεί, σε επίπεδο ύφους, την ανάγκη του να αποδείξει ότι πάντοτε υπηρέτησε το «αγαθό»:

«[...] εξοδεύσας το άνθος της ηλικίας μου ως προείπον εις τον πρόλογον από το 1821-1829 εις τον Αγώνα υπέρ της ελευθερίας της πατρίδος, την δε ανδρικήν μου ηλικίαν μετά την αποκατάστασιν επί Κυβερνήτου και βασιλείας Όθωνος υπέρ των καθεστώτων και κατά καιρούς κυβερνήσεις των πάντοτε εις ανώτερα στρώματα στρατού, ελαφρού ή τακτικού μόλα τα δυστυχήματα και τα προσκώματα άτινα υπέστην εις τον Αγώνα και όσα απήντησα από τας αντενεργείας των εναντιοφρονούντων, και ήτοι εκ του ακεραίου του χαρακτήρος μου έπαθον [...] ουδέποτε εφθόνησα ή εξήλευσα τινά εκ των ομοίων μου εις τον αγώνα, διότι προήχθησαν, όπως ηδικήθησαν πλέον εμού αλλά ευχαριστημένος πάντοτε διάγων διότι εκπλήρωσα τα στρατιωτικά καθήκοντά μου, χωρίς να παρεκλίνω της ευθείας εντίμως και εις όλας τας μεταβολάς και ανωμαλίας ανεξαρτήτως πολιτευόμενος από τα ατομικά πάθη και κομματικά και εάν δεν ηδυνήθην μόνον δεν έκαμα καλόν εις τας ευνοϊκάς μου περιστάσεις, κακόν δε εκ προθέσεως ουδέποτε εις τινά και ότι ζων από τον μισθόν μου πάντοτε αξιοπρεπώς αναλόγως της κοινωνικής μου θέσης, αφού μάλιστα και τρεις εδιορίσθην ως μέλος της Επιτροπής των αγωνιστών ουδέποτε εμετανόησα διά την πορείαν μου [...]»⁶⁴

3.5 Γεώργιος Ψύλλας, *Απομνημονεύματα του βίου μου*

Στο αυτοβιογραφικό του αυτό κείμενο, γραμμένο στο διάστημα 1867-1869, ο λόγιος και πολιτικός Γεώργιος Ψύλλας (1794-1878) επιχειρεί την καταγραφή της πορείας του στον ιδιωτικό και, κατά κύριο λόγο, στον δημόσιο τομέα. Η πορεία αυτή παρακολουθείται συστηματικά και σε διακριτές ενότητες: παιδικά και εφηβικά χρόνια (1801-1816), σπουδές στην Ευρώπη (1816-1821), συμμετοχή στις Εθνοσυνελεύσεις ως πληρεξούσιος διαφόρων περιοχών της Ελλάδας (1822-1823), διεύθυνση της *Εφημερίδος των Αθηνών* (1824-1826), ανάληψη διαφόρων διοικητικών θέσεων (1828-1835), δικαστικές διαμάχες για περιουσιακά στοιχεία (1830-1843), θητεία ως μέλος της Γερουσίας (1844-1855), θητεία ως Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως (1854-1855), ενώ στην τελευταία ενότητα παρουσιάζονται ορισμένες δημόσιες και ιδιωτικές πτυχές της ζωής του συγγραφέα (1855-1869).

Κάθε τομέας της δραστηριότητας του Ψύλλα γίνεται αφορμή για σχόλια κοινωνικού και ιστορικού ενδιαφέροντος: η εκπαίδευση στην τουρκοκρατία, οι σπουδές των Ελλήνων στο εξωτερικό, οι πηγές της χρηματοδότησής τους κ.λπ. Η πληθώρα λεπτομερειών δεν σχετίζεται μόνο με τη σημασία των γεγονότων αυτών καθαυτά, αλλά και με την απαθανάτιση μιας ολόκληρης εποχής. Ο συγγραφέας μοιάζει να έχει συνείδηση της παρουσίας του σε μια σημαντική στιγμή της ιστορίας του έθνους, οπότε καταβάλλει συστηματική προσπάθεια για τη «μνημειώσή» της, στηριζόμενος σε μεγάλο βαθμό στο ημερολόγιο που τηρούσε για χρόνια και από το οποίο ένα μεγάλο μέρος έχει ενσωματωθεί αυτούσιο στο κυρίως σώμα των απομνημονευμάτων του.⁶⁵

Εκ πρώτης όψεως, τα *Απομνημονεύματα* του Ψύλλα μοιάζουν να μην έχουν τον πολεμικό χαρακτήρα άλλων παρόμοιων κειμένων. Ωστόσο, στον απολογισμό του βίου του λανθάνει και μια απολογία, αφού το υπόρρητο ερώτημα στο οποίο καλείται να απαντήσει κάθε συγγραφέας απομνημονευμάτων αυτής της

⁶⁴ Δελιαλής 1961, σ. 28.

⁶⁵ Τα απομνημονεύματα του Ψύλλα τελειώνουν ως εξής: «30 Ιανουαρίου 1870. Έσχισα τα άνω Απομνημονεύματα εκ των δεδεμένων βιβλίων του Ημερολογίου μου και τα συνήνωσα με τα μη γεγραμμένα εν αυτοίς. Γεώργιος Ψύλλας» (Ψύλλας 1974, σ. 333).

περιόδου είναι το ποια υπήρξε η συμβολή του στον εθνικό Αγώνα (κι εδώ η «έγκληση» μπορεί να προέρχεται τόσο από εσωτερικούς παράγοντες –βλέπε συνείδηση– όσο και από εξωτερικούς – βλέπε πολιτικούς αντιπάλους). Δεδομένου ότι ο Ψύλλας αναδείχθηκε ουσιαστικά ως δημόσιο πρόσωπο στον χώρο της διοίκησης, και όχι στο πεδίο της μάχης, με το αυτοβιογραφικό του εγχείρημα απολογείται τρόπον τινά για την επιλογή του αυτή, παρουσιάζοντας ενδελεχώς τις δυσκολίες αλλά και τη σημασία της διοικητικής οργάνωσης ενός πρωτόγονου κρατικού σχηματισμού, σε μια εποχή που η ιδιότητα του δημόσιου υπαλλήλου μπορεί να ήταν επίζηλη για λόγους οικονομικής αποκατάστασης και κοινωνικού κύρους, παράλληλα όμως θεωρούνταν σαφώς κατώτερη από άποψη εθνικής προσφοράς σε σχέση με αυτή του αγωνιστή. Είναι η εποχή, επίσης, όπου πληθαίνουν οι κατηγορίες εναντίον των «καρεκλοκένταυρων» που αυθαιρετούν σε βάρος του απλού λαού και των αγωνιστών (ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι ο Ψύλλας υπήρξε στενός συνεργάτης του Μαυροκορδάτου, εναντίον του οποίου έπνεαν τα μένεα πολλοί από τους αγωνιστές του '21).

Για τους λόγους αυτούς, ο Ψύλλας νιώθει, ίσως, υποχρεωμένος να παρουσιάσει τις ιδιαίτερες συνθήκες που τον οδήγησαν στην ανάληψη διοικητικών αρμοδιοτήτων ευθύς εξαρχής. Στο Γ' κεφάλαιο περιγράφεται αναλυτικά, πώς, επιστρέφοντας εν έτει 1821 από τις σπουδές του στο εξωτερικό, βρίσκει στην Αθήνα διάφορες φατρίες να διεκδικούν την αρχηγία της πόλης και ο ίδιος επιχειρεί –μάταια– να επιβάλει μια τάξη. Έτσι, ενώ είχε αποφασίσει να καταταγεί στα Τρίκορφα, στην Πελοπόννησο, μαζί με τους άλλους συμφοιτητές του από τη Γερμανία, έπειτα από πίεση των συμπολιτών του παραμένει στην Αθήνα και εκλέγεται μέλος στην Εφορεία της πόλης, φροντίζοντας για την ασφάλεια του άμαχου πληθυσμού και για την τόνωση του αγωνιστικού φρονήματος του λαού. Διευκρινίζει ότι ο ίδιος ήταν μεν πρόθυμος να υπηρετήσει ως στρατιώτης την πατρίδα του, όμως η πορεία των πραγμάτων τον έστρεψε αλλού και μάλιστα, όπως θα αφήσει να φανεί στην πορεία της αφήγησης, η θητεία του στη διοίκηση υπήρξε εξαιρετικά επίμοχθη για τον ίδιο (αρρώστιες, δυσκολίες συνεννόησης με τους κατοίκους, έριδες με συνυποψήφιους, διαφόρων ειδών κακουχίες – χαρακτηριστικό παράδειγμα η μάχη με τις ψείρες στη σελίδα 99), αλλά πολύτιμη για την πατρίδα, όπως αποδεικνύει η άμεση ή έμμεση αναγνώριση της προσφοράς του από τους συγχρόνους του. Αν οι στρατιωτικοί, όπως ο Μακρυγιάννης, ο Φωτάκος ή ο Κασομούλης, στα απομνημονεύματά τους προβάλλουν τους αγώνες τους εναντίον των Τούρκων και στηλιτεύουν τις μηχανορραφίες των πολιτικών, ο Ψύλλας δίνει βάρος αλλού, επιμένοντας στη συμβολή του ως προς την προστασία του άμαχου πληθυσμού ανεξαρτήτως εθνικότητας και την εδραίωση της νομιμότητας σε μια εν πολλοίς άναρχη κοινωνία, με το κύρος του εκπροσώπου της κεντρικής διοίκησης. Η προσωπικότητα που περιγράφεται μέσα από τα λεγόμενά του είναι αυτή ενός ανθρώπου μετριοπαθούς, ακέραίου και ιδεαλιστή, που συχνά έρχεται αντιμέτωπος με την πραγματιστική έως κυνική κοσμοθεωρία των γύρω του. Στην Ακροκόρintho γίνεται μάρτυρας των αγριοτήτων του ελληνικού στρατού σε βάρος των Τούρκων αμάχων:

«Τόσον δε ήτο σπαραξικάρδιος η θέα αύτη, ώστε τινές των περίξ αυτής θεατών επρότειναν εις τους φέροντας μεταξύ των όπλα να φονεύσωσι την γυναίκα διά μιας έτι καίριας πληγής, όπως την ελευθερώσωσιν από τας φρικτάς εκείνης της καταστάσεως οδύνας.»⁶⁶

Στο αίτημα του Ψύλλα προς τον Υψηλάντη να υπάρξει πρόνοια στο εξής για τον άμαχο πληθυσμό και τιμωρία για τους δράστες παρόμοιων πράξεων, έρχεται η ψυχρή απάντηση ότι «επαινεί μεν [ο Πρόεδρος] τα φιλόανθρωπα αισθήματά μου, αλλ' έπρεπε να γνωρίζω ότι τιοαύται πράξεις παρακολουθούν πάντοτε τας επαναστάσεις» (σ. 78). Μάλιστα, ο σύμβουλος του Υψηλάντη Αναγνωστόπουλος στηρίζει και αιτιολογεί την άποψη του Προέδρου με τα εξής επιχειρήματα: οι ωμότητες επιβάλλεται να γίνονται σε καιρό πολέμου και μάλιστα από άτομα χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων, γιατί έτσι (α) συνηθίζουν στην αιματοχυσία, (β) εκτίθενται στα μάτια των Οθωμανών και δεν μπορούν μετά να «αλλαξοπιστήσουν», (γ) αφανίζονται οι ντόπιοι τούρκικοι πληθυσμοί που πιθανόν να επανέκαμπταν ζητώντας εκδίκηση, ενισχυμένοι από τακτικά στρατεύματα του Σουλτάνου. Τα αντεπιχειρήματα του Ψύλλα, ότι ο σκοπός δεν εξαγνίζει τα μέσα, ότι η συμπεριφορά απέναντι στον εχθρό καθορίζει και τη συμπεριφορά του εχθρού προς εμάς, ότι η παραβίαση των συνθηκών επισύρει την οργή του Θεού αλλά και την αποστροφή του πολιτισμένου κόσμου κατά της Ελλάδας, δεν φαίνεται να συγκινούν ιδιαίτερα τον συνομιλητή του.

Σε μια άλλη περίπτωση, ο Ψύλλας αναλαμβάνει ενεργά να προστατεύσει με προσωπικό κόστος και ευθύνη τους αιχμάλωτους Τούρκους της Αθήνας από τις λαφυραγωγικές διαθέσεις του πλήθους, πλην μάταια, γιατί δεν αντιλαμβάνεται την πρωτόγονη «δικαιοσύνη» του πολέμου:

«[...] διότι ο Ιωάννης Βλάχος, ο σημαντικώτερος τότε μεταξύ των αρχόντων (εφόρων), μοι είπεν, εις απάντησιν της επιμόνου προτροπής μου όπως ενεργήσωσι το ταχύτερον την αποπομπήν των

⁶⁶ Ψύλλας ό.π., σ. 77.

Οθωμανών, ότι είμαι πολύ απλούς, νομίζω ότι τα Αθηναίοπουλα ήθελον αφήσει ποτέ τας χανούμισσας (κυρίας) και τας κόρας (καδίνας) των Οθωμανών να αναχωρήσωσιν εντεύθεν – ένεκα λοιπόν της αναβολής ταύτης επήλθεν το τραγικόν εκείνο συμβάν της εν μια ημέρα και εν ολίγαις ώραις καταστροφής των Οθωμανών εν τω Διοικητηρίω και της διαρπαγής των επίπλων και των λοιπών πραγμάτων όσα τοις εσυγχωρήθη να φέρωσι μεθ' εαυτών, της αιχμαλωσίας πολλών γυναικών και παρθένων, και όλων των μετά ταύτα παρακολουθησάντων την καταστροφήν ταύτην δεινών, άτινα θέλει γράψει ή και έγγραψεν έως σήμερον η ιστορία.»⁶⁷

Γι' αυτόν τον λόγο, ο συνήθης ρόλος που του ανατίθεται είναι αυτός του διαμεσολαβητή, που φέρει εις πέρας τις δύσκολες καταστάσεις και κατευνάζει τα εξημμένα πνεύματα, χάρη στη διαλλακτικότητα και τη μετριοπάθειά του, όπως παρακάτω:

«Αλλ' εγώ, θεωρών την άκραν ταύτην αγανάκτησιν και φοβούμενος μη ο λαός παρεκτραπή εις πράξεις εκδικήσεως και φονεύση τους ολίγους μεν ενταύθα διαμένοντας Οθωμανούς, αλλά δυναμένους οπωσδήποτε και να αντισταθώσι [...] αναλαβών την φωνήν της εκδικήσεως μετά των συμπολιτών μου, επροσπάθησα εις τον αυτόν καιρόν να μετοχετεύσω τον χείμαρρον εκείνον της αγνακτήσεως εις ευρύχωρον τι πεδίον και επρότεινα μέτρα τα οποία, γενόμενα δεκτά, κατήνασαν οπωσούν την ορμήν την δικαίαν του λαού των Αθηνών.»⁶⁸

Αλλού, μνημονεύει την άρνησή του να εκτελέσει, ως νομάρχης Εύβοιας, διοικητική διαταγή την οποία θεωρεί άδικη σε βάρος των Οθωμανών, καταφέρνει όμως και πάλι να βρει συμβιβαστική λύση που ικανοποιεί έστω και οριακά και τις δύο πλευρές (το κράτος επέβαλε την υποχρεωτική φιλοξενία εκτοπισμένων σαμιακών οικογενειών σε οθωμανικές κατοικίες, πράγμα όμως που αντέβαινε στα θρησκευτικά ήθη και έθιμα των Οθωμανών, που απαγορεύουν ρητά τον συγχρωτισμό αγνώστων ανδρών και γυναικών στο ίδιο σπίτι – βλ. σ. 229).

Σε ό,τι αφορά τις αδυναμίες της κρατικής μηχανής, ζήτημα φλέγον της εποχής είναι ο βαθμός ανάμιξης της βασιλικής εξουσίας στο έργο της κυβέρνησης. Ο Ψύλλας τάσσεται υπέρ της διοικητικής και θεσμικής αποκέντρωσης, έτσι ώστε να καταπολεμηθεί το τέρας της γραφειοκρατίας που καθιστά δυσκίνητο το έργο του κράτους. Σε μια ακρόασή του από τον Όθωνα, ο Ψύλλας επιχειρεί να τον πείσει ότι δεν πρέπει να κυβερνά με τη στενή έννοια του όρου, αλλά πρέπει να φροντίζει για την επιλογή κατάλληλων προσώπων που θα αναλάβουν να διεκπεραιώσουν το έργο αυτό. Παράλληλα, όπως και άλλοι σύγχρονοί του, ο Ψύλλας επικρίνει σε πολλά σημεία τον τρόπο άσκησης της εξουσίας κατά την οθωνική περίοδο, αλλά επιρρίπτει το μεγαλύτερο μέρος των ευθυνών στους υπουργούς και τους συμβούλους του βασιλιά:

«Υπέρ του ανευθύνου του Βασιλέως ήμην πάντοτε ούτως ειπείν ξεσπαθωμένος και, ότε ο Χρηστίδης μοι είπεν ότι πταίει και αυτός ο ευλογημένος, αναμειγνυόμενος εις πάντα και καταβαίνων εις τα ταπεινότατα, ως έπραξεν εσχάτως [...] τω απήντησα ότι “δεν πταίει ο Βασιλεύς” οι υπουργοί του πταίουν, διότι, πριν το μάθησιν συ και από σου εγώ, έπρεπε να το γνωρίζουν οι υπουργοί [...]”. Καθ' όλον δε το χρονικόν διάστημα καθ' ο υπό πολλών διεβάλλετο το όνομα του Βασιλέως και απεδίδετο η ευθύνη των κακώς πραττομένων εις αυτόν, εκήρυττον τοιαύτα. Έφθασα μάλιστα εις τοσαύτην υπερβολήν, ώστε έλεγον πολλάκις ότι, εάν, ο μοι γένοιτο, ήθελον ίδει τον Βασιλέα να τρέχη εις την αγοράν με το ξίφος εις την χείρα και να φονεύη δεξιά και αριστερά τους προστυχόντας, εις τους υπουργούς έμελλον αποδώσω και ταύτας τας πράξεις, διότι ταύτα είναι βεβαίως συμπτώματα παραφροσύνης, και ταύτην έπρεπε να προλάβωσιν οι υπουργοί, πριν ή λάβη τοσαύτην πρόοδον η νόσος.»⁶⁹

Στο σημείο αυτό, βλέπουμε ότι ένας άνθρωπος της διοίκησης, και μάλιστα του περιβάλλοντος του Μαυροκορδάτου (που κατά τη διάρκεια της Επανάστασης ανέπτυξε έντονα ανταγωνιστική σχέση με τους τοπικούς θεσμούς), εμφανίζεται υπέρμαχος της αποκέντρωσης και μάλιστα τονίζει τον θετικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι προύχοντες στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας.⁷⁰ Μάλιστα, βλέποντας το σύστημα διακυβέρνησης που ετοιμάζεται να εφαρμόσει η αντιβασιλεία και το οποίο αποτελεί μετάφραση ενός γαλλικού εγχειριδίου περί διοίκησης, ο Ψύλλας προσάπτει στον Άβελ (υπεύθυνο Εσωτερικών) ότι βιάστηκαν να εφαρμόσουν στην Ελλάδα ξενόφερτα συστήματα, προτού αντιληφθούν πλήρως τις ιδιαιτερότητες και τις

⁶⁷ Ψύλλας ό.π., σ. 83.

⁶⁸ Ψύλλας ό.π., σ. 198.

⁶⁹ Ψύλλας ό.π., σ. 317.

⁷⁰ «Εγώ δε τότε, εκπλαγείς διά το θάρρος ή μάλλον θράσος των ανδρών τούτων, τους οποίους ο Κοραής άλλως ωνόμασε τουρκογέροντας και οι οποίοι πολλάκις, φαίνεται, υπερασπίσθησαν τα δίκαια του λαού με κίνδυνον της ζωής των κατά της Τουρκοκρατίας [...]» (Ψύλλας ό.π., σ. 95).

ανάγκες του τόπου. Οι διοικητικοί υπάλληλοι που αντικατέστησαν τις δημογεροντίες αποδείχθηκαν είτε κατώτεροι των περιστάσεων είτε διχαστικοί και ιδιοτελείς. Ο Ψύλλας (τείνοντας στο αυτοεγκώμιο) χαρακτηρίζει την παρέμβασή του αυτή ως εγχείρημα «οπωσούν τολμηρόν, αλλά τοιούτος ήτο τότε ο χαρακτήρ των ανθρώπων της Επαναστάσεως, να λέγωσιν απροκαλύπτως παν ό,τι τοις εφαινετο ορθόν» (σ. 211).

Αντίστοιχα, στο εκτενές ιστορικό της δικαστικής διαμάχης για μια διαφιλονικούμενη ιδιοκτησία του στην Αθήνα, που ανήκε νωρίτερα σε Οθωμανό, αναδεικνύεται το πρόβλημα της νομικής ασάφειας περί τουρκικών ιδιοκτησιών στο ελληνικό κράτος. Το δικαστικό σύστημα της εποχής του παρουσιάζεται ως ατελέσφορο και εξοντωτικό για τον πολίτη, σε αντίθεση με το πιο λειτουργικό, εθμικό σύστημα απόδοσης δικαιοσύνης που ίσχυε επί τουρκοκρατίας – εμμέσως και πάλι αναγνωρίζεται ο ρόλος των προυχόντων ως μιας πατρικής παρουσίας στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων:

«Αλλ' ο κ. Πάικος, Υπουργός της Δικαιοσύνης, εισήξε τον νυν ισχύοντα περί ειρηνοδικών και ειρηνοδικείων νόμον και πλήρωσε τας θέσεις με νεανίσκους απείρους και των πραγμάτων και των προσώπων, διότι ήκουσαν τινά μαθήματα της νομικής εν τω Πανεπιστημίω, προσδιώρισε δε και μισθοδοσίας εκ του δημοσίου ταμείου, τας οποίας άλλοι κατόπιν υπουργοί ηύξησαν, αυξήσαντες τας θέσεις. Εν Αθήναις επί Τουρκοκρατίας υπήρχεν ειρηνοδικεϊόν κατά την αληθή σημασίαν της λέξεως. Το ειρηνοδικεϊόν τούτο συνεκροτείτο κατά πάσαν Δευτέραν της εβδομάδος από τον Μητροπολίτην Αθηνών, τους προεστώτας του τόπου και τινάς άλλους εκ των πρωτίστων πολιτών και ωνομάζετο *σύνδοξ*. Συνεδρίαζε δε δημοσίως εν τη Επισκοπή και ήκουε τας εισαγομένας προφορικώς διαφοράς και απεφάσιζεν επ' αυτών συμβιβαστικώς άμα και πατρικώς και τούτο απήγγελλε προφορικώς, σπανιώτατα δε εγγράφως.»⁷¹

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η στάση του Ψύλλα απέναντι στους στρατιωτικούς. Από τη μια πλευρά, τονίζει τις προσπάθειες που κατέβαλε προς όφελός τους, εισηγούμενος στην Αντιβασιλεία την οικονομική αποκατάσταση των αγωνιστών με τη διανομή εθνικής γης. Η πρότασή του, αν και έγινε αρχικά δεκτή, κατόπιν λησμονήθηκε λόγω ατυχών συγκυριών (σσ. 214-216). Σε ό,τι αφορά τις διώξεις του Κολοκοτρώνη από την Αντιβασιλεία με την κατηγορία του υπόπτου για συνωμοσία, ο Ψύλλας εμφανίζεται να τον υποστηρίζει, απειλώντας μάλιστα με παραίτηση σε περίπτωση καταδίκης του. Από την άλλη πλευρά όμως, δεν παραλείπει να επισημάνει τη διαφορά μεταξύ ουσιαστικής αντιπολίτευσης και παρασκηνιακής σκευωρίας, σε ό,τι αφορά την πατριωτική δράση, στρέφοντας προφανώς τα βέλη του σε συγκεκριμένες πρακτικές της εποχής του:

«Αν λοιπόν εν τη Γερουσία υπήρξα πάντοτε σχεδόν αντιπολιτευόμενος, ως ονομάζονται οι αντιλέγοντες εις τας προτάσεις των υπουργών συνήθως, αλλ' εγώ ως έκρινα να ονομάζω εμαυτόν συζητητήν, ποτέ δεν έσχον κατά νουν να πολεμήσω την δυναστείαν εις το πρόσωπον του Βασιλέως, ποτέ δεν εισήλθον εις καμμίαν μυστικήν εταιρείαν σκοπόν έχουσαν την κατάργησιν της δυναστείας ή και απλώς την διά βιαίων μέσων έξωσιν των κατά καιρούς κυβερνήσεων.»⁷²

Βέβαια, στην αξιολόγηση του ρόλου που διαδραμάτισαν διοικητικοί και στρατιωτικοί αντίστοιχα, ο Ψύλλας, όπως είναι επόμενο, τάσσεται ευδιάκριτα –αν και διακριτικά– υπέρ των πρώτων. Στη δική του αφήγηση, η διοίκηση δεν παρουσιάζεται ως εχθρική δύναμη, που υφαρπάσσει τα δίκαια των πραγματικών πατριωτών, όπως βλέπουμε στα περισσότερα απομνημονεύματα των αγωνιστών, αλλά είναι συνώνυμη του πολιτισμού και εγγυήτρια της κοινωνικής ευημερίας. Σε κάθε περιστατικό που γλαφυρά εξιστορεί ο αφηγητής, διαπιστώνουμε τις δυσκολίες της μετάβασης από μια μακραίωνη κοινοτική οργάνωση, όπου η τοπική αυτοδιοίκηση κρατά υπό μερικό έλεγχο τον ανταγωνισμό των φατριών, σε ένα νεοπαγές πολιτικό σχήμα, το κράτος, που επιβάλλει τη θέλησή του μέσα από ένα δαιδαλώδες σύστημα εκπροσώπων και γραπτών αποφάσεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό που παραθέτει ο Ψύλλας από την εμπειρία του ως επίτροπος Κάτω Μεσσηνίας, μιας περιοχής πρωτόγονης, όπου ανθούσε η βία και η αυτοδικία και όπου για τους κατοίκους ήταν ακόμη αδιανόητος ο σεβασμός σε μια εξουσία απόμακρη, απρόσωπη και απύσχα. Όταν επιτέλους ο ίδιος, με πολύ κόπο, επέβαλε τον νόμο και συνέλαβε με κανονικές διαδικασίες τον δράστη ενός φόνου, το κατόρθωμά του έγινε δεκτό με αγαλλίαση από τους ντόπιους:

«Το δε πράγμα τούτο τόσον εξέπληξε τους κατοίκους των Καλαμών, ώστε ήλθον προς με οι δημογέροντες και, αποκαλύψαντες τας κεφαλάς των, εδόξαζον τον Θεόν και εμακάριζον τον Κυβερνήτην δια την ασφάλειαν την οποίαν απήλαυσαν, διότι, έλεγον, οι Μανιάται όχι μόνον δεν

⁷¹ Ψύλλας ό.π., σ. 271.

⁷² Ψύλλας ό.π., σ. 316.

υπήκουον πρότερον εις καμμίαν κυβέρνησιν, αλλά και επί Τουρκοκρατίας εφόνευον εν μέσω της αγοράς των Καλαμών όντινα ήθελον και ανεχώρουν ατιμώρητοι. [...] Ότι δε οι άνθρωποι εκείνοι, οίτινες ήσαν μεν αληθώς πατριώται και ανδρείαν έδειξαν μεγάλην εις τας κατά των εχθρών μάχας, δεν ηδύναντο όμως να εννοήσωσι τι εστί διοικήσεις και πώς πρέπει να υποτάσσονται εις τους νόμους της πολιτείας, αναφέρω ενταύθα δύο γεγονότα [...].»⁷³

Αν και αναγνωρίζει την ανδρεία των στρατιωτικών, η άποψη του Ψύλλα για αυτούς παραμένει ελαφρώς «ελιτίστικη»,

«Την δε διήγησιν των γεγονότων τούτων έκαμα, διά να δικαιολογήσω την γνώμην την οποίαν έδωκα προς τον Κυβερνήτην να μη ανακοινώνη προς τους ανθρώπους τούτους τας σκέψεις του πάσας ούτε να εξομολογήται προς αυτούς τας περί της εξωτερικής πολιτικής υποψίας του, μεταχειρισθείς μάλιστα και το της Αγίας Γραφής “μη βάλλετε τα άγια τοις κυσί και τους μαργαρίτας έμπροσθεν των χοίρων”». ⁷⁴

καθώς τους θεωρεί υπερβολικά βίαιους και κατά βάση αντιδημοκρατικούς ως προς το φρόνημα,

«[...] αλλ’ εύρομεν φθάσαντες εις Ναύπλιον, δύο εθνικάς συνελεύσεις, την μεν συγκροτουμένην εν Ναυπλίω υπό την επιρροήν ή μάλλον υπό την βίαν του στρατιωτικού στοιχείου της τε Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδος, όπου και ημείς οι πληρεξούσιοι των επαρχιών των δύο τούτων τμημάτων έπρεπε κατ’ ανάγκη να μείνωμεν, ένεκα του φόβου απέναντι των ισχυρών στρατιωτικών αρχηγών των εχόντων τους βιαιότερους στρατιώτας, τους οποίους εστρατολόγησαν πανταχόθεν με τον τρόπον τον οποίον, ως ανωτέρω είπον, εκήρυξεν ο Οδυσσεύς Ανδρίτζου ότι έπρεπε να στρατολογώνται οι άξιοι να φέρωσι το όνομα του στρατιώτου και δια των οποίων πρώτος εκείνος ήνοιξε την κατά της πρώτης πολιτικής Κυβερνήσεως αντίστασιν, φονεύσας τον Παλάσκαν και Νούτζον.»⁷⁵

ή ακόμα και θανάσιμα κυνικούς, όπως φαίνεται στην παρακάτω στιχομυθία μεταξύ Ψύλλα και Ανδρούτσου, η οποία δείχνει το βαθύ χάσμα μεταξύ λογίων και πολεμιστών:

«”Θέλω κάλλιον και επιθυμά να σε ακολουθήσω ως γραμματεύς σου”. “Καταλαμβάνω”, λέγει τότε, “τους σκοπούς σας! Σεις θέλετε, καθώς έχετε την δύναμιν του κονδυλίου, να λάβετε εις χείρας και την δύναμιν της σπάθης και να μας καταβάλετε ημάς! Αλλά συλλογισθήτε καλώς ότι, εάν ημείς θέλωμεν, δύνασθε να προαχθήτε εις το στρατιωτικόν στάδιον άλλως σας κάμνομεν μίαν ώραν αρχύτερα να χαθήτε. Είσαι παρ.[αδείγματος] χαρ.[iv] μαζί μου εις εκστρατείαν; Σοι διορίζω θέσιν τινά να την φυλάξης με ολίγους άνδρας και εγώ έρχομαι εις επικουρίαν σου και σε σώζω, και αναδεικνύσαι, ως ανδραγαθήσας και τηρήσας την θέσιν σου εναντίον πολλών εχθρών. Αλλ’ όταν δεν θέλω, τότε σε αφήνω και χάνεσαι.”»⁷⁶

Τέλος, σε ό,τι αφορά το ακανθώδες ζήτημα της εποχής, αυτό της συμμετοχής των ετεροχθόνων στα κοινά, ο Ψύλλας τάσσεται αναφανδόν εναντίον τους:

«Ξένους δε και τώρα και πάντοτε δεν ενόουν μόνον τους αλλοεθνείς, αλλά και πάντας τους ομογενείς εκ των επαρχιών όσαι δεν έλαβον μέρος εις τον εθνικόν αγώνα της ανεξαρτησίας, ή και, αφού κατ’ αρχάς έλαβον μεν μέρος εις αυτόν, τον εγκατέλειψαν δε προώρως και υπετάχθησαν εκ νέου εις τον οθωμανικόν ζυγόν.»⁷⁷

Η σύγκρουση αυτοχθόνων-ετεροχθόνων παρουσιάζεται ανάγλυφα στο παράδειγμα της Χαλκίδας. Ο συντηρητικός κατά βάθος Ψύλλας αντιτάσσεται στη «βίαιη» εισαγωγή των ετεροχθόνων στη δημόσια διοίκηση, αλλά ως νομάρχης Ευβοίας αισθάνεται ότι οφείλει να παίζει συμβιβαστικό ρόλο:

«[...] διότι έβλεπον ότι είχεν ανάγκην η πόλις της Χαλκίδος να έχη εις το σώμα της δημογεροντίας και τινά μέλη μάλλον ικανά και πεπαιδευμένα, άτινα δεν ηδύναντο να ευρεθώσι παρά τοις εντοπίοις. Δεν ηρκέσθησαν όμως οι πάροικοι εις τον διαλλακτικόν μου τούτον τρόπον και ηθέλησαν να αποκλείσουν όλως διόλου τους εντοπίους από την συμμετοχήν των εις την δημογεροντίαν [...].»⁷⁸

⁷³ Ψύλλας ό.π., σσ. 146-147 και 158.

⁷⁴ Ψύλλας ό.π., σ. 161.

⁷⁵ Ψύλλας ό.π., σ. 91.

⁷⁶ Ψύλλας ό.π., σσ. 104-105. Βλ. και σ. 90.

⁷⁷ Ψύλλας ό.π., σ. 97.

⁷⁸ Ψύλλας ό.π., σ. 231.

Ακολουθούν συμπλοκές και ο Ψύλλας αναλαμβάνει και πάλι να ηρεμήσει τα πνεύματα:

«Αλλ' εγώ τοις είπον ότι, αν και τους εδέχθη ο τόπος ως αδελφούς Έλληνας και συναγωνιστάς και η Κυβέρνησις δεικνύει προς αυτούς συμπάθειαν και την δυνατήν περίθαλψιν τοις προσφέρει, δεν είναι όμως ακόμη ανεγνωρισμένοι ως εντελώς υπήκοοι Έλληνες, διότι, ενώ οι εντόπιοι ωρκίσθησαν ήδη προ πολλού κατά νόμον όρκον του υπηκόου Έλληνες, ουδείς εξ αυτών παρουσιάσθη να λάβη τον όρκον τούτον. Επέισθησαν λοιπόν οι άνθρωποι εις τους λόγους μου, και πολλοί εξ αυτών παρουσιάσθησαν τότε, όπως δώσωσι τον όρκον τούτον.»⁷⁹

Και, εν μέσω αντεγκλήσεων και παρατυπιών κατά την ανάδειξη εκπροσώπων στις δημογεροντίες, συμβιβαστικός και διαλλακτικός είναι και πάλι ο ρόλος του Ψύλλα, ο οποίος περιμένοντας εις μάτην μια καθυστερημένη κυβερνητική οδηγία, υπεραμύνεται της αμεροληψίας και της ακεραιότητάς του:

«Εις δε την παρατήρησιν τινός εκ των μελών της επιτροπής, του πλουσιωτέρου των εκεί παροίκων, ειπόντος ότι είμαι σφόδρα αυτοχθονικός, απήντησα περιφρονητικώς ότι δεν καταδέχομαι να περιμένω την πρόευσαν εις εμέ τιμή κολακεύων τους αυτόχθονας, αλλά συναισθάνομαι την αξίαν μου ανεξαρτήτως της τυχαίας εις τον τόπον τούτον, την Ελευθέραν Ελλάδα, γεννήσεώς μου, αν και ηδυνάμην να ευχαριστώ τον Θεόν και να καυχώμαι ενταυτώ ότι έχω πατρίδα τας ευκλείεις Αθήνας.»⁸⁰

Κλείνοντας, τέλος, τα απομνημονεύματά του, ο συγγραφέας παραθέτει έναν πίνακα με τα χρέη του προς διάφορα φυσικά και νομικά πρόσωπα, καθώς και τα εισοδήματά του από διάφορες πηγές, ενώ στον επίλογο (αντί, ως είθισται, στην εισαγωγή) διατυπώνει και τα κίνητρα συγγραφής του έργου του:

«Έγραψα τα Απομνημονεύματα ταύτα διά τα τέκνα μου μάλλον παρά δι' επίδειξιν και ούτε έχω την διάθεσιν να εκθέσω ταύτα, ή εγώ ή τα τέκνα μου, εις την δημοσιότητα, ειμή καθόσον ήθελε κριθή αναγκαίον τούτο και μόνον δια τα γεγονότα τα αφορώντα την ιστορίαν της πατρίδος. Εις τα δύο δεδομένα βιβλία ευρίσκονται ομοίως σημειώσεις διάφοροι αφορώσαι τον τε ιδιωτικόν μου βίον και τα τρέχοντα της ημέρας επί τινά έτη. Ήρχισα δε την συγγραφήν ταύτην από τον Μάιον του 1867 έτους και έφθασα έως ώδε κατά την 8^{ην} Σεπτεμβρίου του 1869.»⁸¹

Ο συμβολισμός είναι εμφανής: ο απολογισμός του βίου είναι ένα ισοζύγιο ανάμεσα σε κέρδη και ζημιές, μια απόδοση λογαριασμού, για την οποία, βέβαια, δεν υπάρχουν αντικειμενικά μέτρα και σταθμά. Οι αριθμοί μπορεί να μη λένε ψέματα, οι λέξεις πάντως σίγουρα δεν λένε την αλήθεια, παρά μία αλήθεια. Όσο κι αν επιθυμεί ο συγγραφέας να αποσειεί την κατηγορία του ναρκισσιισμού, δίνοντας στο έργο του τον χαρακτήρα μιας παρακαταθήκης στους στενούς συγγενείς του (ο βίος και η πολιτεία του ανδρός, το ήθος που επέδειξε σε κρίσιμες στιγμές, αποτελούν ένα ηθικό κληροδότημα για τους απογόνους του, άρα μια οικογενειακή υπόθεση), εντέλει, όπως κάθε αυτοβιογραφικό κείμενο, έτσι και τα *Απομνημονεύματα* του Ψύλλα ισοδυναμούν με μια εξόφληση χρεών. Το γράφον υποκείμενο βρίσκεται ταυτόχρονα σε τρία χρονικά επίπεδα: αναστοχάζεται το παρελθόν του αναβιώνοντας τις εμπειρίες που έζησε τις αναπλάθει σε γραπτό λόγο, δίνοντάς τους συνέχεια και συνοχή εντός του παρόντος στο οποίο ζει και επιχειρεί να κατευθύνει τις αντιδράσεις και τις εκτιμήσεις του μελλοντικού αναγνώστη κατά έναν συγκεκριμένο τρόπο, ώστε να δικαιωθούν οι πράξεις και οι επιλογές του ως μιας –σημαντικής– ψηφίδας μέσα στο μωσαϊκό της εθνικής ιστορίας.

3.6 Νικόλαος Σαρίπολος, *Αυτοβιογραφικά απομνημονεύματα*

Ο Νικόλαος Σαρίπολος (1817-1887) γεννήθηκε στη Λεμεσό, γόνος «μάλα ευπόρων εμπόρων». Το 1836 μεταβαίνει στην Ευρώπη για σπουδές (αρχικά ιατρικής και κατόπιν νομικής) και στο Παρίσι συνδέεται φιλικά με διάφορους λόγιους της εποχής, μεταξύ των οποίων και ο Κωλέττης, ο οποίος αποτελεί γι' αυτόν μια πατρική φιγούρα, ιδίως δε μετά τον θάνατο του πατέρα του το 1838. Το 1845, κάτοχος διδακτορικού διπλώματος από το πανεπιστήμιο του Παρισιού, εγκαθίσταται στην Αθήνα, αλλά ο διορισμός του στο Πανεπιστήμιο καθυστερεί για αρκετούς μήνες λόγω πολιτικής συγκυρίας. Το 1852 η σύγκρουσή του με το βασιλικό ζεύγος, Όθωνα και Αμαλία, έχει ως αποτέλεσμα την αποπομπή του από το πανεπιστήμιο, κι έτσι ο Σαρίπολος επιλέγει να επιδοθεί στη δικηγορία ως ελεύθερος επαγγελματίας. Από το 1854 έως το 1860 υπηρετεί ως Νομικός Σύμβουλος στο Υπουργείο Εσωτερικών, ενώ το 1862, μετά την έξωση του Όθωνα,

⁷⁹ Ψύλλας ό.π., σσ. 231-232.

⁸⁰ Ψύλλας ό.π., σ. 235.

⁸¹ Ψύλλας ό.π., σσ. 332-333.

αποκαθίσταται στην ακαδημαϊκή του έδρα. Το 1863 εκλέγεται πληρεξούσιος του Πανεπιστημίου στην Εθνοσυνέλευση και στα ψηφίσματα περί διάκρισης αυτοχθόνων-ετεροχθόνων τάσσεται κατά του αυτοχθονισμού. Όταν έρχεται ο Γεώργιος Α΄ στην Ελλάδα, ο Σαρίπολος αναπτύσσει φιλική σχέση μαζί του και τον επισκέπτεται συχνά για να του υποβάλει τις απόψεις του πάνω σε θέματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής. Το 1875 εκδιώκεται για δεύτερη φορά από το πανεπιστήμιο, γεγονός το οποίο ο ίδιος αποδίδει στη «φαναριωτική συμμορία» της οποίας προϊστάται ο πρωθυπουργός Τρικούπης. Παράλληλα, εκλέγεται μέλος σε διάφορες ακαδημίες και ιδρύματα του εξωτερικού. Πεθαίνει στην Αθήνα το 1887, θεωρούμενος πλέον ως θεμελιωτής του Δημοσίου Δικαίου στο ελληνικό κράτος.

Ο Σαρίπολος ξεκινά να γράφει τα απομνημονεύματά του το 1863, ωστόσο, όπως αναγράφεται στην προμετωπίδα, «εκδίδονται εντολή αυτού μετά θάνατον υπό της χήρας αυτού Αριάδνης Σαριπόλου», εν έτει 1889. Ο τίτλος του κειμένου ήδη μας προϊδεάζει για τη στοχοθεσία του: γιατί άραγε είναι αναγκαίο να προστεθεί ο επιθετικός προσδιορισμός «αυτοβιογραφικά» στον ήδη σαφή ειδολογικό χαρακτηρισμό «απομνημονεύματα»; Ο συγγραφέας επιθυμεί σίγουρα να παρουσιάσει την τοιχογραφία μιας εποχής, όμως επιθυμεί εξίσου να φωτίσει και το δικό του πρόσωπο, όχι απλώς ως μάρτυρα σημαντικών γεγονότων, αλλά και ως δρων υποκείμενο σε συγκεκριμένες συνθήκες, με συγκεκριμένα κίνητρα και συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Αν στα «ιστοριογραφικά» απομνημονεύματα των αγωνιστών του '21 η βασική μέριμνα του γράφοντα ήταν να μη χαθεί η αλήθεια, να ειπωθούν «σωστά» γεγονότα εθνικής σημασίας, γνωστά σε όλους, όπου όμως η παραμικρή αλλοίωση ή μεροληψία ισοδυναμεί με εθνική μειοδοσία, εδώ ο προβολέας πέφτει στον ήρωα-δημόσιο πρόσωπο που ενεργεί, αναδεικνύεται, καταδιώκεται και θριαμβεύει. Οι διαφορές, βέβαια, δεν είναι και πολύ μεγάλες: βρισκόμαστε πολύ κοντά στη λογική των απομνημονευμάτων τύπου Μακρυγιάννη, όπου ο συγγραφέας, θεωρώντας τον εαυτό του αδικημένο από τους συγχρόνους του, προσδοκά, διαμέσου του αυτοβιογραφικού-απολογητικού του εγχειρήματος, τη δικαίωση από τους μεταγενέστερους, δηλαδή από την Ιστορία. Το αίτημα της δικαίωσης διατρέχει ολόκληρο το κείμενο και γίνεται αντιληπτό σε κάθε έκφραση της αυτοπαρουσίασης του αφηγητή: στον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζονται τα βασικά βιογραφικά του στοιχεία (παιδική-νεανική ηλικία, σπουδές, επαγγελματική σταδιοδρομία, γάμος, ανατροφή παιδιών), το ήθος του, οι σχέσεις του με τους συγχρόνους του και με την εξουσία, η σχέση του με την υστεροφημία.

Εικ. 3 Ο Νικόλαος Σαρίπολος σε ώριμη ηλικία

Το γεγονός ότι ο Σαρίπολος σταδιοδρομεί επαγγελματικά ως νομικός είναι εμφανές στη «λέξι» του κειμένου του, που θυμίζει σε πολλά σημεία δικανικό λόγο. Ο αφηγητής-ρήτορας προβάλλει διαρκώς το ήθος του, στιγματίζοντας παράλληλα αυτό των αντιπάλων του, χρησιμοποιεί έντονα μεταφορική γλώσσα προκειμένου να επηρεάσει συναισθηματικά το κοινό του, επικαλείται τα θεία⁸² και μάλιστα με αποστροφή σε β' πρόσωπο (όπως αντίστοιχα πράττει και ο Μακρυγιάννης στα δικά του απομνημονεύματα), ενώ το ανάθεμα

⁸² Βλ. Σαρίπολος 1889, σσ. 57-8, 79-80, 87, 174, 262.

προς τους αντιπάλους παραπέμπει στον ζοφερό τόνο μιας ιερεμιάδας. Συχνά παρατίθενται διάλογοι του Σαρίπολου με σημαντικά πρόσωπα της εποχής (όπως οι συναντήσεις του με τον βασιλιά Γεώργιο), προκειμένου να αναδειχθεί πιο «δραματικά» η ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας του πάνω σε θέματα εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής. Τέλος, ο αφηγητής επικαλείται διάφορα τεκμήρια ώστε να πιστοποιηθεί η αλήθεια των λεγομένων του (δημοσιεύματα της εποχής που έχει κρατημένα στο αρχείο του, στενογραφημένες αγορεύσεις του από τη Βουλή και πρακτικά συνεδριάσεων διεθνών ινστιτούτων).

Χαρακτηριστικό απόσπασμα στο οποίο μπορεί να διαπιστώσει κανείς πολλές από τις πρακτικές που προαναφέρθηκαν είναι το παρακάτω, στο οποίο προδιαγράφεται (ως προσδοκώμενη) η δίκαιη κρίση του μέλλοντος:

«Αι στενογραφούμεναι αγορεύσεις μου μαρτυρήσουσιν εις το μέλλον αν αλήθειαν λέγω. Μάλιστα δ' η απροκάλυπτος υπέρ του κατ' εμήν κρίσιν ορθού και δικαίου υπεράσπισις, καν τοις εχθροίς μου πρόσφορον κατ' εμού λαβήν εις συκοφαντίαν δίδη, καν κατά του ιδίου μου συμφέροντος αποβάνη, καν τους φίλους μου δυσαρεστή, καν προς την εφήμερον κοινήν γνώμη εναντιούται, καν τέλος τον θόρυβον ή την αποδοκιμασίαν ταύτης, ή εκείνης της πτέρυγος της Συνελεύσεως προκαλή, καταδείξει με όμως όταν τα πάθη σιγάσωσιν, άνθρωπον ουχί φατριών και κομμάτων, ουχί δούλον φιλατίας και φιλαρχίας, καθόσον προς ουδεμίαν αποσκοπώ εξουσίαν, αλλ' υπηρέτην της πατρίδος. Ίσως κατά τας κρίσεις μου σφάλω, πάντως όμως, και προς τούτο μαρτύρομαι τον καρδιογνώστην Θεόν, υπό καρδίας καθαράς και αισθημάτων αγνών εμπνευσμένος πολιτεύομαι. Εξήγειρα εχθρών κατ' εμού όπλα, και αυτάς τας εν τω Πανεπιστημίω παραδόσεις μου δια τινών έξωθεν στρατολογηθέντων περιτριμμάτων απειραθήσαν ούτοι να ταράξωσιν, αλλ' οι καλοί του Πανεπιστημίου φοιτηταί εδίδαξαν αυτούς, ότι κάλλιον παντός άλλου κρίνουσιν ούτοι περί των αισθημάτων μου, και την μοχθηρίαν των εις σιγήν κατεδίκασαν. Ούτω συνετρίβησαν οι εχθροί μου υπό το κράτος της αληθείας· ούτως εμαυτώ ουδέν κακόν ή φαύλον συνειδώς από του βήματος της Εθνικής Συνελεύσεως αγορεύων την 8^{ην} Μαΐου προουκάλεσα αυτούς ειπών “ο βουλόμενος ελθέτω επί το βήμα τούτο υβρίζοντα περιφρονώ, διότι θεωρώ την τιμήν μου υπεράνω πάσης φαύλης συκοφαντίας. Ως βράχος ίσταμαι, αι ύβρεις τους πόδας μου προσκλύζουσιν, υπεράνω δε των ποδών μου δεν αναβαίνουνσιν. Ως βράχος ίσταμαι, όστις δέχεται ευκολόσβεστον αφρόν. Ο βράχος μένει ακλόνητος, ο δ' αφρός σβέννυται, ταχέως χάνεται.” Δεν αρνούμαι, ότι οι λέξεις αύται ενέχουσι τι υπεροπτικόν, αλλ' υπάρχει τι υπερηφανώτερον ανδρός τιμίου απολογουμένου;»⁸³

Αξίζει να σημειωθεί ότι τα *Απομνημονεύματα* του Σαρίπολου παρουσιάζουν την εξής ιδιομορφία: το α' μέρος (τα βασικά βιογραφικά) είναι γραμμένο με τη μορφή μιας κλασικής αυτοβιογραφίας (το παροντικό εγώ του 1863 θυμάται και σχολιάζει γεγονότα ενός μακρινού παρελθόντος), ενώ από τη σελίδα 72 και μετά, παρακολουθούμε τις πράξεις και τις σκέψεις του Σαρίπολου με τη μορφή ημερολογιακών καταχωρίσεων (18 Αυγούστου 1863 - 4 Ιουλίου 1887). Στο δεύτερο αυτό μέρος ο αφηγητής βρίσκεται πολύ κοντά στον ήρωα, αφού δεν μεσολαβεί μεγάλη χρονική απόσταση ανάμεσα στη βίωση και την αφήγηση των γεγονότων ως εκ τούτου, υπάρχουν μεν πολλές επαναλήψεις και ασυνέχειες, καθώς λείπει η οργανωμένη δομή μιας αναδρομικής αφήγησης, από την άλλη πλευρά, όμως, διατηρείται σε μεγάλο βαθμό η οπτική του παρόντος, η ένταση και η «θερμοκρασία» της στιγμής, ενώ παράλληλα είναι εμφανής η άγνοια του υποκειμένου για την έκβαση των πραγμάτων, γεγονός που τον φέρνει πιο κοντά στον ήρωα ενός μυθιστορήματος, που έχει μια αποσπασματική αντίληψη της κατάστασής του, παρά στον αφηγητή μιας κλασικής αυτοβιογραφίας, που αποτιμά και συνδέει τα κομμάτια της ζωής του εκ των υστέρων.

Όπως στα περισσότερα αυτοβιογραφικά κείμενα, έτσι κι εδώ ο αφηγητής κρίνει απαραίτητο στην εισαγωγή να δικαιολογήσει το εγχείρημά του, κυρίως για να αποσείσει την κατηγορία του ναρκισσισμού που λανθάνει σε μια τέτοια επιμελημένη προσπάθεια δημόσιας έκθεσης του εαυτού. Ως πρώτο κίνητρο αναφέρεται η απόδοση τιμής στους γονείς, οι οποίοι έθεσαν τις βάσεις για την πνευματική και κοινωνική εξέλιξη του συγγραφέα· ως δεύτερο κίνητρο ο ισχυρισμός ότι μόνο ο ίδιος ο αυτοβιογραφούμενος είναι σε θέση να αποκαλύψει πτυχές της ζωής του άγνωστες σε έναν απλό βιογράφο.⁸⁴

Στη συνέχεια, αφού έχει παραθέσει τα βασικά βιογραφικά του στοιχεία (γέννηση, ανατροφή, σπουδές), ο αφηγητής δίνει μια περαιτέρω διευκρίνιση για το είδος του κειμένου που επιχειρεί να συνθέσει – δεν πρόκειται για μια απλή διήγηση των πεπραγμένων του, αλλά για μια «εικόνα ανδρός», που αποκαλύπτει τις σκέψεις του και τα κίνητρα των πράξεών του, έτσι ώστε να φωτιστούν καλύτερα ορισμένες πιθανόν

⁸³ Σαρίπολος ό.π., σσ. 67-68.

⁸⁴ «Αυτοβιογραφώ εμαυτόν ουχί κομπάζων, αλλά χάριτος και ευγνωμοσύνης τελεστήρια τελών τοις γονεύσι μου, και διότι αι ευχαί αυτών εις τοιαύτην έφερόν με θέσιν, ώστε μικρόν τι και εγώ να καταλίπω αποφθίμενος όνομα, πολλά δε του βίου μου ήθελον διαφύγει πάντα άλλον βιογράφον μου» (Σαρίπολος ό.π., σ. 8).

αμφιλεγόμενες για τους αδαείς περιστάσεις του τρικυμώδους βίου του. Κάνοντας μάλιστα τη διάκριση ανάμεσα στην εξωτερική και την εσωτερική εικόνα και κρίνοντας ότι η εξωτερική του όψη έχει απαθανατιστεί επαρκώς από τρίτους σε διάφορες φάσεις της ζωής του, αναλαμβάνει ο ίδιος το εγχείρημα να φιλοτεχνήσει την εσωτερική του εικόνα (η οποία προφανώς, κατά τη γνώμη του, έχει μείνει αναλλοίωτη σε όλη του τη ζωή – βρισκόμαστε ακόμα πολύ μακριά από τη μεταδομιστική θεώρηση του εαυτού).⁸⁵

Ο Σαρίπολος δεν επιθυμεί να αφήσει τίποτα στην τύχη, τίποτα μετέωρο. Σκιαγραφεί την εικόνα του εαυτού του τόσο με τον «εξελεγκτικό» τρόπο της αυτοβιογραφίας («το τι έκανα σας δείχνει το ποιος είμαι» – άλλωστε, στην προμετωπίδα του έργου διαβάζουμε «εικόν ανδρός βίος») όσο και με τον «στατικό» τρόπο της αυτοπροσωπογραφίας («σας παραθέτω τα γνωρίσματα του χαρακτήρα μου, τις αρχές και τις αξίες μου, για να καταλάβετε το ποιος είμαι»).⁸⁶ Έτσι, λοιπόν, μια πρώτη ηθογράφηση προκύπτει από το α' μέρος του κειμένου, που αφορά την παιδική ηλικία, τη νεότητα και τις σπουδές: ο ήρωας παρουσιάζεται ως παιδί προικισμένο για τα γράμματα, αλλά και με ισχυρή θέληση να επιδοθεί σε αυτά. Όταν ο χήρος πατέρας του αρνείται να τον στείλει για σπουδές στο εξωτερικό προκειμένου να μην τον αποχωριστεί σε τόσο νεαρή ηλικία, ο έφηβος Σαρίπολος τηρεί μια ιδιότυπη απεργία εξόδου από το σπίτι μέχρι αυτός να ενδώσει. Στη συνέχεια, ως φοιτητής στο εξωτερικό, παρά τις πολλές οικονομικές δυσκολίες που αντιμετωπίζει, θριαμβεύει σε κάθε του επιλογή που αφορά τις σπουδές του. Μάλιστα, η αφοσίωσή του στα γράμματα είναι τέτοια που αποβαίνει σε βάρος της υγείας του (αιμόπτυση, ρευματισμοί), κάτι που αποδεικνύει όχι μόνο την επιμονή του και την ευφυΐα του, αλλά και την αφοσίωσή του μέχρις εσχάτων για την επίτευξη ενός υψηλού στόχου. Όταν πλέον επιστρέφει στην Αθήνα, ο νεαρός Σαρίπολος έρχεται αντιμέτωπος με μια σειρά μηχανορραφιών σε βάρος του, προκειμένου να μην πάρει πανεπιστημιακή έδρα, μολονότι διαθέτει όλα τα τυπικά προσόντα. Ενδεικτικό του ήθους του και πάλι είναι ότι προτιμά να μείνει άνεργος και πενόμενος επί είκοσι μήνες στην Αθήνα μέχρι να δημιουργηθεί έδρα συνταγματικού και διεθνούς δικαίου στο πανεπιστήμιο, παρά να διώξει από την έδρα του τον εν ενεργεία καθηγητή Π. Αργυρόπουλο (πολιτικό εχθρό του Κωλέττη). Παρότι η εύνοια του Κωλέττη προς αυτόν επισύρει τη δημόσια κριτική και λαιωδία, η δική του αντίδραση είναι η σιωπή και η αδιαφορία. Αφού πια διορίζεται στο πανεπιστήμιο, οι συνάδελφοί του επιδεικνύουν προς αυτόν φθόνο για το νεαρό της ηλικίας του και το ξαφνικό της ανόδου του. Ο ίδιος, όμως, δηλώνει ότι δέχεται τα χτυπήματα χωρίς να τα ανταποδίδει, και αυτό είναι ένα μοτίβο που προβάλλει σε όλη την έκθεση του δημόσιου βίου του, ότι δηλαδή ο ίδιος τηρεί μια θέση ανωτερότητας απέναντι στους εχθρούς του.⁸⁷

Όπως, όμως, αναφέρθηκε παραπάνω, ο Σαρίπολος δεν περιορίζεται στην αφήγηση συγκεκριμένων γεγονότων που αποδεικνύουν το ήθος του «δυναμικά», αλλά παρεμβάλλει και «στατικά» μοτίβα, δηλαδή την περιγραφή συγκεκριμένων χαρακτηριστικών του σε χρόνο ενεστώτα, έτσι ώστε να γίνει πιο ανάγλυφη η «εικόνα του ανδρός»:

«Ειμί επιρρηπής προς οργήν, όταν εξαπίνης υπό των συμβαινόντων προσβάλλωμαι· η χαρά πολύ σπανίως καταλαμβάνει με όλον, ίσως τα πολλά της νεότητός μου παθήματα εχαλάρωσαν πολύ την προς τα ευφρόσυνα αίσθησίν μου, τουναντίον όμως η λύπη με κυριεύη όλον, μάλιστα δ' αδύνατος ειμί λίαν εις το υπομένειν τας των οικειών μου θλίψεις. Πλήρους απολαύων εν οίκω ευδαιμονίας, και υπ' ουδενός σφοδρού πάθους κατελιημμένης της ψυχής μου, διάγω βίον άνετον και πάσης δυσαρέστου φροντίδος ελεύθερον· ευθέτως και αφθόνως πορίζομαι τα προς διατροφήν της

⁸⁵ «Τουντεύθεν τ' απομνημονεύματά μου ταύτα άλλον χαρακτήρα θέλουσι λάβει, διότι δεν θέλουσιν απλών της ζωής μου συμβάντων είσθαι αφήγησις, αλλά θέλω δώσει αυτοίς ει δυνατόν και της ψυχής μου αυτής τον μύχιον τύπον, αυτάς τας περί των πραγμάτων σκέψεις μου, αυτά των πράξεών μου τα κίνητρα διατυπών. Μέχρι τούδε απλούς του βίου μου ιστοριογράφος εν ειλικρινεία τα κατ' εμέ εξεθέμην, και του μεν εξωτερικού είδους μου την εικόνα και εν Παρισίοις νέου έτι όντος μου κατά το 1838 δύο φίλοι μου και συμμαθηταί εποιήσαντο ο μεν L. Huet ιχνογραφήσας ο δε Θεόφιλος Denoue λιθογραφήσας, το δε 1859 εν Τεργέστη, χθες δε 17 Αυγούστου 1863 και εν Αθήναις φωτογραφικών εξετύπωσα, της δε ψυχής μου η εικόν αυτός μου ο βίος, αυτά τα συγγράμματά μου, αυτοί τέλος οι στοχασμοί μου ους θέλω εκθέσει.» (Σαρίπολος ό.π., σσ. 70-71).

⁸⁶ Για τη διάκριση μεταξύ αυτοβιογραφίας και αυτοπροσωπογραφίας, βλ. Beaujour 1980, σσ. 7-26.

⁸⁷ Χαρακτηριστικά αναφέρει πώς οι εχθροί του κατάφεραν να τον εκδιώξουν με συκοφαντίες από την ακαδημαϊκή θέση του, ο ίδιος ωστόσο αρνήθηκε την αποκατάστασή του με τη διαμεσολάβηση του Γάλλου πρέσβη, προκειμένου να μη φανεί ασυνεχής ως προς τις ηθικές αρχές που διατύπωνε μπροστά στους φοιτητές του. Αντίστοιχα, το ήθος του προβάλλεται και από τη στάση που κράτησε σε πολλές και διάφορες περιστάσεις της ζωής του: όταν αρνήθηκε την πρόταση να αρθρογραφήσει σε γαλλική εφημερίδα αντιπολιτευόμενος τις αποφάσεις του Όθωνα, προκειμένου να μην τον εκθέσει διεθνώς και να μη φανεί μικρόψυχος και εκδικητικός απέναντί του ή όταν προτίμησε να παραιτηθεί από την καθηγητική έδρα του ως ένδειξη διαμαρτυρίας για το ξεπούλημα των πτυχίων της Νομικής σε αδαείς (βλ. Σαρίπολος, ό.π., σσ. 35, 50, 92).

οικογενείας μου, διά σώφρονος οικονομίας το μείζον του κέρδους αποταμιεύεται μοι προς αποκατάστασιν των τέκνων μου. Ουδένα πρώτος εγώ ποιούμαι εχθρόν, εάν δε τις μοι γένηται, αποτολμώ τον προς αυτόν αγώνα ευθαρσώς, εν οιαδήποτ' αν τύχη υπέρ εμέ καταστάσει, εάν όμως μοι τείνη την δεξιάν, δέχομαι αυτήν και ουδόλως μνησικακώ του λοιπού την προτέραν ενθυμούμενος έχθραν. Εμί δ' εις άκρον ειλικρινής και επεθύμουν ει ην δυνατόν οι πάντες ν' αναγινώσκωσιν εν τη καρδιά μου. Υγιής το σώμα, ουδένα φεύγω πόνον, επιμονή δ' ακαταβλήτω χρώμενος, ει τι επιχειρήσω φέρω εις πέρας, αδυνάτοις όμως ουκ επιχειρώ, την δε κατ' εμαυτόν χαραχθείσαν οδόν του βίου ευχαρίστως διατρέχω.»⁸⁸

Αντίστοιχα προβάλλει τις αξίες και τις αρχές του ως δημόσιου προσώπου, πάντοτε βέβαια με το βλέμμα στραμμένο προς το μέλλον (όπως μαρτυρεί και η επίκληση στην κρίση των μεταγενεστέρων):

«Η συνειδησίς μου βεβαιοί με ότι εντίμως εξεπροσωπεύθη υπ' εμού το Πανεπιστήμιον, διότι ουδ' εφαιρίασα ποτέ, ουδ' εξεμεταλλεύθην του πληρεξουσίου την θέσιν εις πραγματοποιήσιν ιδίων ή οικείων συμφερόντων [...] Ευτυχώς σώζονται τα στενογραφήματα των αγορευσών μου, και παρακαλώ τους μετ' εμέ εξ αυτών να με κρίνωσιν. Άσβεστος προς την πατρίδα και την αληθή ελευθερίαν έρωσ, απεριόριστον κατά της ακολασίας και της δημοκοπίας μίσος, βαθυτάτη του καθήκοντος συναίσθησις και εν παντί ευσεβής τούτου εκπλήρωσις ιδού τίνα υπήρξαν αείποτε οι οδηγοί μου· ει δ' ήσων της εντολής εγενόμην, το σφάλμα ουκ έστιν εμόν, λυπούμαι δε μόνον, διότι η θεία Πρόνοια δεν μοι παρέσχε πλείονα μέσα, ίνα διά πλειόνων γένωμαι χρήσιμος τη πατρίδι.»⁸⁹

Δείγματα «αυτοπροσωπογραφίας» βρίσκουμε και σε πολλά άλλα σημεία του κειμένου (π.χ. σσ. 278-279), όπου η εικόνα του εαυτού παρουσιάζεται απόλυτα θετική σε αντίθεση με εκείνη των αντιπάλων, συχνά με τον βιβλικό τόνο ενός εν ερήμω προφήτη (σσ. 300-301). Ακόμα και η πνευματική διαθήκη του Σαρίπολου προς τον μικρότερο γιο του Ιωάννη είναι μια διατύπωση της κοσμοθεωρίας του μέσα από την αναδρομή του σε προσωπικά του βιώματα: η ζωή του πατέρα (τα όσα έζησε και ο τρόπος με τον οποίο τα αντιμετώπισε) γίνονται ένα παράδειγμα για τον γιο, ένα ρωμαϊκό *exemplum* (σσ. 100-105). Από την άλλη πλευρά, βέβαια, το πορτρέτο του έντιμου, ακέραιου και νηφάλιου χαρακτήρα θαμπώνει, στα σημεία όπου κανείς διαπιστώνει την εμπάθεια που διέπει τους χαρακτηρισμούς του αφηγητή προς τους αντιπάλους του:

«Η αρετή κατά την περίοδον αυτήν, όπου αν ευρέθη, κατεδιώχθη, η ικανότης εφυγαδεύθη, η αμάθεια προήχθη, οι εκ των κακουργιοδικείων κατάδικοι εις τας δημοσίας ανεβίβασθησαν λειτουργούς. [...] περί δε των εν τω Πανεπιστημίω ικανόν το ειπείν, ότι η μεν του Συνταγματικού δικαίου διδασκαλία ανατεθείσα εις αμαθή τινά ουδ' άπαξ διδάξαντα κατηργήθη πράγματι [...] το δε ποινικόν εδόθη προίκα εις βλάκα και των κοινοτάτων γνώσεων εστερημένον.»⁹⁰

Ή όταν αναφέρεται στους Φαναριώτες («η μοχθηρά αύτη εκ του Βυζαντίου συμμορία αποικήσασα εν Ελλάδι διέφθειρε τον τόπον τούτον», σ. 170· βλ. επίσης και σσ. 293-294, 309) και τον Τρικούπη, τον οποίο χαρακτηρίζει φίλαρχο, αλαζονικό, μοχθηρό και αδαή:

«Φαναριώτου πρωθυπουργούντος η φαναριωτική κωμωδία θέλει εξακολουθήσει μεχρισού το όλον συμπληρωθή δράμα. Και όμως οι Έλληνες, μεθ' όσα περί φαναριωτών ελέχθησαν και εγράφησαν, εισέτι δεν εγνώρισαν τους φαναριώτας, πότε διανοιχθήσονται οι οφθαλμοί των; Ουδόλως επί τη εξόδω μου ασχάλλω, λυπούμαι δε μόνον διά την άτιμον της απολύσεώς μου αφορμήν. Εγώ απελύθην, ο δε χρόνος δικαιώσει με.

[...] είποτ' έμενον αδιαλείπτως καθηγητής, ανενδότως περί την επιστήμην ασχολούμενος πλείστα ίσως ήθελον προσφέρει τη πατρίδι έργα, διασπώμενος όμως καθ' ολόκληρον δεκάδα ενιαυτών από τας επιμόχθους του δικηγορικού επαγγέλματος φροντίδας και ταύτα εφιλοπόνησα από των ολίγων της αναπαύσεώς μου ωρών υπεξαίρων, ευελπιστών ότι της πατρίδος εκ παντός πενομένης και ο επιστημονικός κωδράντης [Σ.Σ.: εν τέταρτον του ρωμαϊκού ασσαρίου, μικρό σε αξία νόμισμα] ον αυτή προσήνεγκον, έσται αυτή ευπρόσδεκτος.»⁹¹

Στα παραπάνω αποσπάσματα μπορεί κανείς να εντοπίσει δύο βασικές όψεις του αιτήματος της δικαίωσης, την ατομική και τη συλλογική-εθνική: αφενός ότι το μέλλον θα αποκαταστήσει την αδικία του παρόντος απέναντι στο πρόσωπο του γράφοντα (γι' αυτό άλλωστε και κρίνεται απαραίτητο το αυτοβιογραφικό εγχείρημα, για να λάβουν γνώση οι μέλλουσες γενιές), και αφετέρου ότι ο αφηγητής, ως

⁸⁸ Σαρίπολος ό.π., σ. 71.

⁸⁹ Σαρίπολος ό.π., σσ. 82-83.

⁹⁰ Σαρίπολος ό.π., σσ. 182-183.

⁹¹ Σαρίπολος ό.π., σσ. 174, 55.

διακεκριμένος νομομαθής και ως ακέραιος χαρακτήρας, θα μπορούσε να είχε προσφέρει πολλά περισσότερα στην πατρίδα, αν οι μικρόψυχοι και μικρόνοες εχθροί του δεν είχαν βάλει τόσα εμπόδια στον δρόμο του. Σε αυτό το πλαίσιο, χαρακτηριστικό μοτίβο στο θέμα της αυτουπεράσπισης είναι η αντίθεση «παραγνώριση στην Ελλάδα-αναγνώριση στο εξωτερικό» ενόσω οι πολιτικές ίντριγκες και οι ακαδημαϊκές αντιζηλιές κρατούν τον ήρωα μακριά από δημόσια αξιώματα και πανεπιστημιακές έδρες, η αξία του τιμάται και αναγνωρίζεται στο εξωτερικό με μια σειρά θέσεων ή δημοσιεύσεων, τις οποίες ο αφηγητής αναφέρει με λεπτομέρειες και με εμφανή ειρωνική διάθεση προς τους μικρόψυχους ομοεθνείς του:

«Πάντως οι τοιοῦτοι αναιδεῖς δεν θέλουσιν ερυθριάσει ἐπὶ τῷ ἀκούσματι τῆς γενομένης μοι ἐξόχου τιμῆς, θέλουσιν ὅμως ωχριάσει ὑπὸ φθόνου, οὗτος δ' ἔσται τῆ μοχθηρία αὐτῶν ἀστραγαλωτὴ μάστιξ. [...] Ἡ ἐξοχος αὕτη τιμὴ [Σ.Σ.: ἡ ἐκλογή τοῦ Σαρίπολου ὡς τακτικοῦ μέλους στὴν Ἀκαδημία διεθνούς δικαίου], ὑπὸ τηλικούτων ἀνδρῶν ἀπονεμηθεῖσα μοι, ἐνέπλησεν τὴν ψυχὴν ἀφάτου χαρᾶς, νέας δε παρηγορίας ἐγένετο μοι αἰτία, διότι υβριζόμενος ὑπὸ τῶν συμπολιτῶν ἐξόχως τιμῶμαι ὑπὸ τῶν ξένων τῶν μὴ ἐσκοτισμένην ὑπὸ τῶν παθῶν ἐχόντων τὴν διάνοιαν, ὄντων δε, διὰ τὴν ὑπεροχὴν τῆς παιδείας αὐτῶν, ἐν κρείττονι θέσει, ὅπως κρίνωσι περὶ τῶν ὑπηρεσιῶν ας παρέσχον τῆ ἐπιστήμῃ, παρὰ οἱ ἀμαθεῖς καὶ φθονεροὶ διώκται μοι. Λαβέτωσαν λοιπὸν οὗτοι τὸ νέον τούτο ράπισμα, ὅπερ κατὰ τοῦ εἰδεχθῆτος αὐτῶν προσώπου ἕτεροι τῶν ὑπερόχων σοφῶν τῆς Εὐρώπης κατήγαγον.»⁹²

Επιπλέον, στο πλαίσιο της αυτοπροσωπογραφίας, η διάνοια (δηλαδή η κοσμοθεωρία) του αφηγητή συνδέεται άρρηκτα με το ήθος του, ιδίως όταν αυτός επιθυμεί να αποδείξει τη διαφοροποίησή του από την κοινή γνώμη – όχι πλέον ως κοινή λογική αλλά ως κοινή ανοησία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι απόψεις του περί γάμου και ανατροφής παιδιών: ο Σαρίπολος παρουσιάζεται να αναζητά νύφη με κριτήρια διαφορετικά από τα συνήθη δηλώνει ότι δεν τον συγκινεί η προίκα, η ομορφιά ή η κοινωνική θέση, αλλά το «κάλλος ψυχῆς και φρονημάτων ταυτότης και συμφερόντων συνταύτισις και καρδιῶν σύζευξις και κοινωνία χαρᾶς και δακρύων και ομοῦ τέκνων ἐπιμέλεια και ἐξορία τελεία παντός μεταξὺ συζύγων μυστικοῦ και ἀμοιβαία ἀδιάσειστος πίστις και πόθων ομοιότης και κλίσεων εἰσὶ τα τοὺς εἰς γάμον συνερχομένους εὐδαιμονίζοντα» (σ. 36). Σε ό,τι αφορά την ανατροφή των θυγατέρων του, επιλέγει την κατ' οίκον μόρφωση –γεγονός όχι ασυνήθιστο, βέβαια, για την εποχή– με την αιτιολογία της προσωπικής επιμέλειας και φροντίδας: ὅπως ακριβῶς ἡ μητέρα θρέφει τα παιδιά αποκλειστικά με το δικό της γάλα, ἔτσι και ο ἴδιος και ἡ σύζυγός του αποφασίζουν να θρέψουν τα παιδιά τους αποκλειστικά με τὴ δική τους πνευματικὴ τροφή, μοιράζοντας μεταξύ τους ἀρμοδιότητες και ἀντικείμενα. Το ἀποτέλεσμα: «τα δ' ἦθη αὐτῶν ἀπλά τε και ἀγνά διατηροῦνται διὰ τὴν μὴ συγχρώτισιν αὐτῶν πρὸς παιδιά διαφόρου ἀγωγῆς και ἠθῶν ἀμφιβόλων» (σ. 57). Κάθε Κυριακὴ γονεῖς και παιδιά διαβάζουν και ἐρμηνεύουν χωρὶα τῆς Καινῆς Διαθήκης. Το εκπαιδευτικό αὐτό πρόγραμμα θυμίζει κατὰ πολὺ τὸ ἀντίστοιχο που ἐφαρμόζει ο Λασκαράτος στὴ δική του οἰκογένεια στὴν Κεφαλλονία, ξεφεύγοντας πάλι ἀπὸ τὴν «κοινὴ δόξα», που θέλει τα κορίτσια εἴτε να ἀφήνονται ἀμόρφωτα εἴτε να στέλνονται σε παρθεναγωγεία με ἀμφίβολα ἀποτελέσματα ὡς πρὸς τὴ μόρφωση και τὸ ήθος τους. Ἐννοεῖται φυσικά ὅτι ἡ ἐκπαίδευση τῶν ἀγοριῶν σε μια πατριαρχικὴ κοινωνία εἶναι πολὺ διαφορετικὴ ὑπόθεση, και αὐτὸ γίνεται φανερό στις ὁδηγίες που δίνει ο Σαρίπολος πρὸς τὸν μεγαλύτερο γιο του Νικόλαο, προκειμένου να μεριμνήσει για τὴ μόρφωση τοῦ μικρότερου ἀδελφοῦ του Ἰωάννη.

Σε ό,τι αφορά τις πολιτικές αντιλήψεις του, ως υποστηρικτῆς τῆς μοναρχίας τάσσεται ἐναντίον τῆς ἀποδυνάμωσης τοῦ ρόλου τοῦ βασιλιά στὴν πολιτικὴ που ἐπιχειρεῖ ο Τρικούπης και θεωρεῖ ὅτι ἀδίκως ο βασιλιάς ἔχει φορτωθεῖ σφάλματα τρίτων:

«Ὁ Βασιλεὺς! Ἀλλά τι ἀφήκαν τὴ βασιλεία; Ὁ Βασιλεὺς, ὃν ἐξουδετέρωσαν ὅλως; Βεβαίως οὐκ ἀγνοοῦσι τούτο, ἐπιρρίπτουσι δε τεχνηέντως και πονήρως τας εὐθύνas ἐπὶ τὸν βασιλέα ὅπως τὴν τῶν πάντων ἀνατροπὴν ἐπιτύχωσιν, ὡς οἱ κακοὶ και ἀνάγωγοι χαρτοπαίκται ἐν ζῆμια ὄντες καταξοσχίζουσι τα παιγνιόχαρτα και ἀνατρέπουσι τας τραπέζας, σβεννύουσι τα φῶτα και ἐν γένει παν ὅ,τι ἀκόλαστον πρᾶττουσι.»⁹³

Λίγο παρακάτω, ἀναλύει τὸ πολιτικὸ του πιστεύω, με τὴν «αριστοκρατικὴ» ὀπτικὴ ἐνός ἀνθρώπου που θεωρεῖ ὅτι ἡ δημοκρατία ἐξισώνει τα άτομα πρὸς τὸ χειρότερο και ὄχι πρὸς τὸ καλύτερο (ποια καλύτερη ἀπόδειξη, ἄλλωστε, ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του «ἰσοπέδωση», τὴν ὁποία ἀποδίδει στὴ δύναμη τῶν φαύλων και τῶν κολάκων):

«Ἡ καθολικὴ ψηφοφορία φιλεῖ τοὺς εὐτελεστέρους τῶν χαρακτήρων και ἀπεχθάνεται τας ἐξόχους φύσεις, ἄτε τούτων μὲν φευγουσῶν τὴν δημαγωγίαν, ἐκείνων δε δημαγωγούντων [...] Εἰμὶ

⁹² Σαρίπολος ὁ.π., σσ. 216, 237 βλ. ἐπίσης και σσ. 235, 237, 248, 291-292, 330-331.

⁹³ Σαρίπολος ὁ.π., σ. 250.

μοναρχικός κατ' ενδόμυχον πεποίθησιν [...] μοναρχίαν έχω ως το άριστον των πολιτευμάτων διά κοινωνίαν ποθούσαν την αληθή ελευθερίαν εν κυβερνήσει μονίμω και ουχί ασταθεί, όταν η δημοκρατία δίδει άνετον εις παν πάθος και εις πάσαν ακολασίαν παρέχουσα διέξοδον.»⁹⁴

Στην εξέλιξη του κειμένου (που από ό,τι είδαμε καλύπτει μια χρονική διάρκεια 24 χρόνων), διαπιστώνουμε ότι το μένος του αφηγητή κατά των αντιπάλων γενικεύεται ως καθολική απογοήτευση απέναντι στην κοινωνία και το έθνος, τα οποία, κατά τη γνώμη του, βρίσκονται σε βαθιά παρακμή. Όπως είναι λογικό, βέβαια, η στάση αυτή συναρτάται και με τη βιολογική ηλικία του γράφοντα – όσο είναι νέος κανείς πιστεύει ότι το κακό είναι εντοπισμένο και φιλοδοξεί να απαλείψει τα κακώς κείμενα με τη δική του δράση· όσο γερνά, όμως, διαπιστώνει το μάταιο των προσπαθειών του και αντιλαμβάνεται το πρόβλημα ως μια γενικευμένη κατάσταση, την οποία αδυνατεί πλέον να ανατρέψει (σσ. 289-290). Αυτή η στάση της παραίτησης και της βαθιάς απογοήτευσης από την κοινωνία της εποχής πυκνώνει προς το τέλος του κειμένου, ειδικά στα σημεία όπου ο αφηγητής επαναλαμβάνει ότι ο ίδιος θα μπορούσε να είχε συμβάλει στη βελτίωση της κατάστασης, αν οι πολιτικοί του εχθροί του δεν είχαν ανακόψει την πορεία του.⁹⁵ Έτσι, αισθητοποιεί μέσα από χαρακτηριστικές μεταφορές και εικόνες την ιδιόρρυθμη σχέση του με την πατρίδα, τότε ως μητέρα και τότε ως μητριά:

«Η εμή θέσις οικτρά και ομοία υιά αλύσει προσδεδεμένω εις στήλην, ορώντι δε την μητέρα προ των οφθαλμών αυτού υβριζομένην και μη δυναμένω βοηθήσαι αυτήν. [...] Η πατρίς, ην τοσούτον αγαπώ, και ην εκ παντός μοι τρόπου θεράπευσα και μέχρι θανάτου θεραπεύσω, οία τις μητριά πάντοτε προσενέχθη προς με, διότι πατρίς ουκ εισί αι πέτραι της χώρας αλλ' οι ταύτην κατοικούντες, και όμως αγογγύστως φέρω παν από τούτων όνειδος και κακόν.»⁹⁶

Όπως προκύπτει, λοιπόν, τα *Αυτοβιογραφικά απομνημονεύματα* του Σαρίπολου είναι ένα έργο στο οποίο διαφαίνεται έντονη η μέριμνα του συγγραφέα για την υστεροφημία του – άλλωστε, σύμφωνα με τον ίδιο, το μέλλον δικαιώνει τους χρηστούς, ενόσω οι φαύλοι απολαμβάνουν μια εφήμερη εκτίμηση από τους συγχρόνους τους.⁹⁷ Εκτός, όμως, από τα χωρία που ήδη μνημονεύθηκαν και στα οποία γίνεται λόγος για την κρίση των μελλουσών γενεών, διαπιστώνουμε ότι, προς το τέρμα της αφήγησης, αυτή η εμμονή του Σαρίπολου περί δικαίωσης εξωθεί την αυτοβιογραφική παρόρμηση στα όρια της «θανατογραφίας», με την έννοια ότι ο αφηγητής επανέρχεται με διάφορους τρόπους στο τέλος που θα σημάνει τη «νέα αρχή», θεωρώντας το γεγονός του θανάτου του ως σημείο «επανεκκίνησης» (όταν πλέον η σκόνη των παθών θα έχει καταλαγιάσει, θα καταστεί πασιδήλη η αξία και η εντιμότητα του θανόντος):

«Σήμερον επέρανα την β' έκδοσιν της περί συνταγματικού δικαίου συγγραφής μου. Έργον 30ετούς μελέτης κληροδοτώ τη πατρίδι εν ασφαλεί πεποιθήσει ότι ως ευσεβώς τούτο εξειργάσθην εις την υστεροφημίαν διηνεκώς αποβλέπων, τούθ' όπερ απ' αρχής μέχρι τέλους μακράν των συμπραττόντων και διαιρούντων τους πολιτευομένους παθών εκράτησεν με, ούτω και η πατρίς εκτιμήσει τούτο, μάλιστα δε μετά τον εμόν θάνατον. [...]

Μακράν ων ήδομαι τουλάχιστον και την συνείδησιν έχω συνευδοκούσαν, ότι ουδέ κατά μικρόν συντελώ κοινωνών τοις αγύρταις, οις και αφήμι πλήρη την ευθύνην του λυμαιομένου την πολιτείαν

⁹⁴ Σαρίπολος ό.π., σ. 308.

⁹⁵ «Και όμως και από των τριών τούτων θέσεων διά ραδιουργιών εξέπεσον. Έστω' αλλ' εγώ μεν την ύβριν έφερον και φέρω εν ησύχω συνειδότη, οι δε καταρραδιουργήσαντες με άρα γε τας τύψεις του εαυτών συνειδότης ουχ υφίστανται; Ο Θεός γινώσκει! Αλλά καιπερ ήσυχον έχων την συνείδησιν θλίψις κατέχει μου την καρδίαν, διότι, ει και εξηκοντούτης περίπου, ακμαίας έτι έχω τας δυνάμεις ηδυνάμην δε χρήσιμος γίνεσθαι τη πατρίδι, ίσως δε και τη επιστήμη. Αλλως όμως έδοξε τοις ατυχώς ιθύνουσι της Ελλάδος τας τύχας. (σ. 215) [...] Και διά τοιούτων μεν λόγων πειρώμαι όπως μεταπέισω αυτούς, αμφιβάλλω όμως είποτε κατορθώσω την ανάκλησιν προς το μάλλον ορθόν. Ικανώς η μέχρι τούδε πείρα, ην από των πραγμάτων εδιδάχθην, μάλιστα δε κατά τα τρία τελευταία ταύτα έτη, ότι ως άλλη Κασσάνδρα κατεδικάσθην ίνα αεί προλέγω μεν τα συμβησόμενα κακά και αποτρέπω της επιχειρήσεως, αποτυγχάνω δε εκάστοτε και ακούω μετά την επαλήθευσιν των προρρησεών μου μεταμελείας παρ' εκείνων ους κατέλαβον τα προαγγελθέντα κακά... (σ. 254) [...] Αλλ' ιδού με αύθις εν Ελλάδι ένθα απολαύω μεν πάσης εν των οικογενειακώ μου βίω ευδαιμονίας, διάγω όμως άχρηστος τη πόλει, ασύγκλωστος δε τοις εκτός τοις εν πάσι διαφέρουσι προς τας εμάς ιδέας. Ηλική η διαφορά του ενταύθα βίου μου προς εκείνον ον τρίμηνον ή τετράμηνον ανά παν έτος διάγω εν μέσω των εν Ευρώπη σοφών συναδέλφων μου!...» (σ. 292).

⁹⁶ Σαρίπολος ό.π., σσ. 280, 340.

⁹⁷ «Μετά θάνατον όμως τους όντως χρηστούς θαυμάζουσι και γεραίρουσι οι μεταγενέστεροι, άτε σιγήσαντος του κατά των μεταστάντων φθόνου, ει και πάλιν οι σύγχρονοι τα των πρότερον προς τους συγχρόνους εναρέτους πράττουσιν ως και εσκοτισμένοι και ούτοι την διάνοιαν υπό του κατά των υπό τας όψεις αυτών εναρέτων φθόνου. Τοιαύτη η ανθρωπότης ην, εστί και έσται διά το διατελείν αυτήν πάντοτε υπό τα αυτά πάθη» (ό.π., σ. 295).

και την κοινωνίαν κακού. Εμοί μεν, ως δυνατόν ην, βεβοήθηται τη πατρίδι, οι δε μετά τον θάνατόν μου γνώσκονται, ότι οσίως και ειλικρινώς ειργάσθην προς διάσωσιν της νεότητος και φωτισμόν αυτής, απέτυχον δε ουχί διότι απεδειλίασα και ουκ ενεκαρτέρησα τω εγχειρήματι, αλλ' ένεκα του ότι ουδενί ανθρωπώ δέδοται μόνω κρατήσαι της φαυλότητος, προς ην ολόκληρος κοινωνία ακατασχέτω φέρεται ορμή υπό πολλών ωθουμένη. [...]

Αλλ' εμέ τουλάχιστον ουδόλως με λυπεί η τελευταία αύτη απόφασις, άτε συμπληρούσα τας αδικίας δι' ων η Ελλάς ήμειψε πάντοτε τας προς αυτήν υπηρεσίας μου, ώστε ει μη ο Θεός ησφάλιζεν εξ άλλως μεν εργασίας και οικονομίας εμοί τε και τη οικογενεία πόρον βίου, δεν ηθέλομεν έχει ουδέ άρτον ξηρόν κατά τας εμάς τελευταίας ημέρας και διά την επιζήσουσαν οικογένειαν. Μετά τον θάνατόν μου βραδεία μεν αποδοθήσεται μοι δε πάντως δικαιοσύνη.»⁹⁸

Προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα, καταγράφει την τελευταία του βούληση για την οργάνωση της κηδείας του. Η καταγραφή έχει, φυσικά, τη σημασία της· η κηδεία είναι η τελευταία δημόσια εμφάνιση του ανδρός, η τελευταία «εικόνα» που αυτός ελέγχει, όντας ακόμα εν ζωή, και που μέσω αυτής θέλει να δώσει ακόμη ένα μάθημα στους επικριτές του, καθώς οι λεπτομερείς οδηγίες που δίνει στη σύζυγο και τα παιδιά του σχετίζονται άμεσα με τον τρόπο με τον οποίο –θέλει να δείξει ότι– έζησε: απαγορεύει οποιαδήποτε επίδειξη πολυτέλειας ή θεάματος στην όλη διαδικασία (συνοδεία στρατού ή μουσικής μπάντας), απαγορεύει την παρουσία Φαναριωτών, αλλά και κάθε άλλου «όστις τα εκείνων συμμαρίζεται φρονήματα» (σ. 288) και, τέλος, απαγορεύει στην οικογένειά του να δεχτεί να γίνει η κηδεία του δημοσία δαπάνη, επιβεβαιώνοντας έτσι ότι ο θάνατός του πρέπει να είναι ανάλογος της ζωής του (όπως ανεξάρτητος και μη κρατικοδίαιτος διετέλεσε καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του, το ίδιο πρέπει να ισχύσει και με τον θάνατό του). Επιπλέον, με το επιχείρημα ότι «αι ψευδείς τιμαί εισίν ο κλήρος των βλαψάντων» την Ελλάδα, ενώ όσοι την ωφέλησαν οι περισσότεροι «απέθανον επί ψιάθου και ατίμητοι» (σ. 289), εμμέσως πλην σαφώς κατατάσσει τον εαυτό του στη χορεία των μετά θάνατον προφητών και των αφανών ηρώων.

Στο ίδιο πνεύμα της διασφάλισης της υστεροφημίας, συντάσσει την επιτύμβια επιγραφή του, καθορίζοντας ακόμα και τη μορφή της:

«26 Οκτωβρίου 1886. Προχθές εν τοις ανωτέρω έγγραφον, ότι του θανάτου η προσδοκία ουδόλως φοβεί με, απόδειξις δε, ότι και την επιτύμβιον επιγραφήν χαράσσω ώδε εις μνημόσυνον οίας αμοιβής οι υπερτεσσαρακονταετείς υπέρ της πατρίδος κόποι μου ηξιώθησαν εν Ελλάδι, ως και πώς εξετιμήθησαν ούτοι υπό των ξένων σοφών:

ΕΝΘΑΔΕ ΚΕΙΤΑΙ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ι. ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ
Ο ΕΝ ΤΗΙ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ Β' ΕΘΝΙΚΗΙ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΣΥΝΕΛΕΥΣΕΙ ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ
ΤΩΝ Δ' ΑΚΑΔΗΜΙΩΝ
ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ ΒΕΛΓΙΚΗΣ ΙΣΠΑΝΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΟΥΣ
ΕΤΑΙΡΟΣ
Ο ΤΡΕΙΣ ΜΕΝ ΚΛΑΔΟΥΣ ΤΗΣ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΙ ΤΕ ΚΑΙ ΣΥΓΓΡΑΦΑΙΣ
ΕΛΛΗΝΙΣΤΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΑΣ
ΔΙΣ Δ' ΑΠΟ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΠΟΒΛΗΘΕΙΣ
ΕΓΕΝΝΗΘΗ ΕΝ ΚΥΠΡΩΙ ΤΗ 13 ΜΑΡΤΙΟΥ 1817
ΑΠΕΒΙΩΣΕ Δ' ΕΝ..... ΤΗΙ .....»⁹⁹

Στην επιτύμβια αυτή επιγραφή συμπυκνώνονται οι βασικές στιγμές της ζωής του δημοσίου ανδρός, έτσι όπως αυτές παρουσιάστηκαν ανάγλυφα στην αφήγηση που προηγήθηκε: ο κεντρικός ρόλος του στο μείζον εθνικό θέμα του Συντάγματος, η αναγνώρισή του από τις ξένες Ακαδημίες, το ακαδημαϊκό και συγγραφικό του έργο, οι αδικίες σε βάρος του, η καταγωγή και, τέλος, οι άδηλες ακόμα συντεταγμένες του θανάτου του. Το «σήμα» αυτό, τελετουργικά τοποθετημένο λίγο πριν το τέρμα της αφήγησης (που ισοδυναμεί με το τέλος της κειμενικής ζωής του αφηγητή), ειδοποιεί τον αναγνώστη του έργου, όπως και τον μελλοντικό επισκέπτη του – άκτιστου ακόμα– μνήματος, για τη θέση του εκλιπόντος στην εθνική ιστορία. Άλλωστε, όπως δείχνει η τελευταία ημερολογιακή καταχώριση των *Απομνημονευμάτων* του (4 Ιουλίου 1887), παρ' όλες τις πικρίες που επιφυλάσσει το παρόν (ο Άρειος Πάγος απορρίπτει την αγωγή του Σαρίπολου για χορήγηση σύνταξης), η

⁹⁸ Σαρίπολος ό.π., σσ. 163, 302, 349-350.

⁹⁹ Σαρίπολος ό.π., σ. 347.

προσδοκία έχει πλέον καταστεί βεβαιότητα: «Μετά τον θάνατόν μου βραδεία μεν αποδοθήσεται μοι δε πάντως δικαιοσύνη».¹⁰⁰

3.7 Απομνημονεύματα της υπουργίας [sic] Σπυρίδωνος Πήλικα

Ο Σπυρίδων Πήλικας (1805-1861) υπήρξε επιφανής νομομαθής της εποχής του. Η οικογένειά του καταγόταν από την Κεφαλλονιά, αλλά ο ίδιος γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Στο διάστημα 1829-1835 σπούδασε νομικά στη Γενεύη και το 1835 μετέβη στην Αθήνα, όπου άσκησε τη δικηγορία, ενώ δύο χρόνια αργότερα εξελέγη καθηγητής Ποινικού Δικαίου στο νεοϊδρυθέν Πανεπιστήμιο Αθηνών. Το 1844 διορίστηκε αεροπαγίτης, αλλά παραιτήθηκε την ίδια χρονιά λόγω του ψηφίσματος περί ετεροχθόνων. Λόγω της ευρυμάθειάς του, ο Όθων του πρότεινε κατ' επανάληψη δημόσια αξιώματα, τα οποία όμως ο ίδιος μετ' επιτάσεως αρνούνταν. Εντέλει, το 1853 δέχτηκε να αναλάβει το Υπουργείο Δικαιοσύνης, η συγκυρία όμως ήταν ατυχής, καθότι συνέπεσε με τον Κριμαϊκό Πόλεμο, που ενθάρρυνε το ξέσπασμα αλυτρωτικών εξεγέρσεων στις περιοχές της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας. Ο Πήλικας, μαζί με τον Υπουργό Οικονομικών Κ. Προβελέγγιο, ήταν αντίθετοι στον πολεμικό ενθουσιασμό που είχε συνεπάρει τον Όθωνα και την Αμαλία, με το σκεπτικό ότι μια τέτοια πολιτική ήταν εθνικά επιζήμια. Δεν εισακούστηκαν όμως και έτσι υπέβαλαν την παραίτησή τους. Τελικά τα γεγονότα τους δικαίωσαν, καθώς ο αποκλεισμός του Πειραιά από τους Άγγλους και τους Γάλλους οδήγησε στην παραίτηση της κυβέρνησης Κριεζή. Αργότερα, ο Όθων προσέφερε στον Πήλικα την προεδρία του Αρείου Πάγου, την οποία όμως ο τελευταίος αρνήθηκε λόγω σοβαρών προβλημάτων υγείας.

Τα *Απομνημονεύματα* του Πήλικα, όπως φανερώνει και ο πλήρης τίτλος τους, δεν έχουν τη λογική μιας αναδρομής στον δημόσιο βίο του συγγραφέα συνολικά, αλλά αφορούν το πολύ σύντομο διάστημα της θητείας του στο Υπουργείο Δικαιοσύνης (Αύγουστος 1853-Μάιος 1854). Γραμμένα σε πολύ διαφορετικό πνεύμα από αυτό του Σαρίπολου, αποτελούν ουσιαστικά ένα χρονικό 200 περίπου σελίδων για μια περίοδο κατά την οποία ο συγγραφέας βρέθηκε πολύ κοντά στα κέντρα αποφάσεων και από πολλούς κατηγορήθηκε για έλλειψη αποφασιστικότητας σε κρίσιμες στιγμές. Ως εκ τούτου, ο χαρακτήρας του κειμένου είναι σε μεγάλο βαθμό απολογητικός. Το διέπει μεν εν μέρει το αίτημα της δικαίωσης, αλλά η κυρίαρχη διάθεση είναι αυτή της στωικής παραίτησης ενός ανθρώπου που νιώθει ότι μόλις έχει χάσει από μια μάχη που ήταν πάνω από τις δυνάμεις του και προσπαθεί μέσω της (αυτο)εξέτασης να εξαγάγει κάποια χρήσιμα συμπεράσματα από την εμπειρία αυτή. Έτσι, στην εξιστόρηση των γεγονότων παρεμβάλλονται σκέψεις και διαπιστώσεις του αφηγητή, όχι τόσο για το ίδιον ήθος και την πολιτεία (όπως συμβαίνει, λόγω χάρη, στα απομνημονεύματα του Σαρίπολου ή του Μακρυγιάννη), όσο για την πολιτεία αυτή καθαυτή: την αδυναμία χρηστής διοίκησης, τη σχέση κυβερνώντων-κυβερνωμένων, τα χαρακτηριστικά του ιδανικού κυβερνήτη κ.ο.κ.

Στο «Προοίμιον του Συγγραφέως», ο Πήλικας δίνει, ως είθισται, στον αναγνώστη τα διαπιστευτήριά του για την πρωτοβουλία του να εκτεθεί δημόσια, προδιαγράφοντας παράλληλα το ιδεολογικό πλαίσιο της αφήγησης που θα ακολουθήσει:

«Ἐρχισα τον πολιτικόν μου βίον με την συνείδησιν και την έκφρασιν της ανικανότητός μου· ποτέ διήγησις Υπουργού δεν εξιστόρησεν υπό την ιδιότητά του τα κατά την Υπουργείαν του εντελέστερον από την παρούσαν. Από την ειλικρινή εξομολόγησίν μου περισσότερον ίσως θα κατηγορηθώ παρά δι' όσα εις το διάστημα της Υπουργείας μου ψεύδη μου απέδωσαν. Αλλά την αλήθειαν δεν δύναμαι ν' αρνηθώ, διότι με βλάπτει. Διηγούμενος τα περασμένα, ξεσκεπάζω τα λάθη μου, ίσως και χρησιμεύσουν μάθημα των άλλων· να μένουν ακλόνητοι εις ό,τι νομίζουν αληθινόν, να μη παραχωρούν ούτε το παραμικρότερον εις σκέψεις ξένας ή επουσιώδεις, αλλ' αδιάκοπα ν' αγρυπνούν, και, ως είπεν ο Tayllegand διά τους πρέσβεις, ποτέ να μη λησμονούν, ούτε μίαν από τας 24 ώρας του ημερονυκτίου, ότι είνε Υπουργοί.

Η πολιτεία είνε οργανισμός εντελώς πνευματικός, ηθικός· και ο πρώτος όρος του γενικού λειτουργού της, του οργάνου του πνεύματός της, είνε να ζη εις διαφανή ατμοσφαιραν γνωστού, και γνωστόν είνε μόνον το αληθές και το καλόν. Το κακόν και το ψευδές είνε σκοτεινά· αλλά δεν υψώνεται κανείς εις τον καθαρόν αιθέρα του γνωστού, όταν συνδέεται με σώματα άλλα αφεγγή. Όλη η εστία της πολιτείας πρέπει να είνε φως. Όχι μόνο ένας ή δύο Υπουργοί, αλλ' Υπουργείον ομοιόμορφον, ομόφρον, δύναται να ωφελήση ή να μη βλάψη την πατρίδα. Όλοι πρέπει να έχουν καθαράν συνείδησιν της φύσεως και των συνεπειών των πράξεών των, ως και των πρακτικών συνθηκών της επιτυχίας των, χωρίς ν' αφίνουν τίποτε εις το σκότος. Η θέσις ας μη είνε απ' αρχής ψευδής, αλλ' ακεραία, μία, και ένας ο δρόμος πάντοτε. Ας μη αψηφή κανείς της παραμικράς

¹⁰⁰ Σαρίπολος ό.π., σ. 350.

παρεγκλίσεως τα αποτελέσματα, ότι τάχα είχε μικρά. Δοθέντος ενός κακού, αναρίθμητα ακολουθούν, λένουν οι πρόγονοί μας.

Δεν είναι όμως η παρούσα έκθεση των πράξεων της Ελληνικής Κυβερνήσεως διήγησις, αλλ' εν μόνον μέρος της όλης εικόνας, όσον με αποβλέπει και όσον γνωρίζω. Ήρχισα να γράφω περί τα τέλη Μαΐου 1854 και ετελείωσα σήμεραν 25 Ιουνίου του αυτού έτους, ότε είναι ακόμη τα πράγματα ζωηρά εις την μνήμην μου. Ενδέχεται και να ηπατήθην, αλλά μόνον εις τας χρονολογίας, διότι τα πράγματα είναι αληθή και, όσον ενδέχεται, ακριβώς γραμμένα.»¹⁰¹

Πώς ορίζει λοιπόν την περιοχή του ο συγγραφέας; πρόκειται για το χρονικό μιας αποτυχίας, για ένα «τραύμα» που, κατά κάποιον τρόπο, η μορφοποίησή του σε υλικό αφήγησις μπορεί να λειτουργήσει ιαματικά (έστω και αν η δημόσια γραπτή έκθεση των γεγονότων μοιάζει μοιραίο να προκαλέσει και άλλα πλήγματα, αφού ο συγγραφέας διαβλέπει ότι θα τον κατηγορήσουν περισσότερο για όσα ο ίδιος τώρα αποκαλύπτει, παρά για όσα στο παρελθόν άλλοι ψευδώς του καταμαρτύρησαν) ιαματικά, με την έννοια ότι, ξεσκεπάζοντας ο ίδιος τα λάθη του (με τον τρόπο βέβαια που αυτός επιλέγει), έχει την ελπίδα ότι ο αναγνώστης του θα αποκομίσει κάποιο όφελος, παίρνοντας ένα μάθημα από το δικό του πάθημα: ποιες είναι οι συνέπειες όταν κανείς δεν μένει ακλόνητος σε ό,τι θεωρεί αληθινό και σημαντικό.

Στη συνέχεια, ο Πήλικας κάνει τη σύνδεση μεταξύ πολιτικού και πολιτείας. Ιδανική πολιτεία είναι η φωτεινή πολιτεία, αυτή που στηρίζεται σε σταθερές ηθικές αρχές· για να επιτευχθεί όμως κάτι τέτοιο, θα πρέπει όλοι όσοι ασκούν την εξουσία να εμφορούνται από τις ίδιες αρχές, χωρίς εκπτώσεις ή παρεκκλίσεις – ίσως εδώ ο συγγραφέας να υπαινίσσεται ότι μέρος της ευθύνης για την αποτυχία της υπουργικής του θητείας ανήκει σε άτομα που δεν συμμερίζονταν τις απόψεις του περί διαφάνειας, αλλά προτιμούσαν να δρουν στο «ημίφως».

Τέλος, υπογραμμίζει τη μερικότητα της γνώσης των πραγμάτων: θα καταθέσει «εν μόνον μέρος της όλης εικόνας, όσον με αποβλέπει και όσον γνωρίζω». Η αφήγησις που θα ακολουθήσει θα έχει την περιορισμένη εστίαση μιας ομοδιηγητικής αφήγησις, ωστόσο ο συγγραφέας επιφυλάσσει στον εαυτό του τον ρόλο ενός απλού προσώπου του δράματος και όχι του πρωταγωνιστή της ιστορίας – πρωταγωνιστές θα λέγαμε ότι είναι το βασιλικό ζεύγος και οι αδυναμίες τους στη διακυβέρνηση του κράτους. Μιλώντας περί δράματος: το γεγονός ότι τα απομνημονεύματα του Πήλικα καλύπτουν μια τόσο ταραγμένη όσο και σύντομη χρονική περίοδο, καθώς και ότι το κείμενο γράφεται «εν θερμώ», πολύ κοντά στα γεγονότα (άρα ο συγγραφέας είναι σε θέση να θυμάται λεπτομέρειες), προσδίδουν στην αφήγησις πράγματι μια διάσταση δραματική: υπάρχει η δέση, η πλοκή και η λύση, ενώ αφθονούν οι τεχνικές της μίμησης, δηλαδή οι διάλογοι, οι μονόλογοι, η αποστροφή εις εαυτόν και προς τον νοούμενο αναγνώστη. Έτσι, η καθαυτό αφήγησις των γεγονότων ξεκινά διηγηματικώ τω τρόπω, με τον ήρωα να βρίσκεται σε μια κρίση, αντιμέτωπος με ένα δυσεπίλυτο πρόβλημα:

«Την 28 Αυγούστου 1853 με ειδοποίησεν ο Διαγγελεύς Πάλλης, ότι ο Βασιλεύς επιθυμεί να με ίδη την 3 μ.μ. – Ενόμισα ότι, ως εσυνειθίζε, σκοπόν είχε να μ' ερωτήσῃ διά κανέν νομικό ζήτημα. Όταν με τας πρώτας λέξεις ενόησα ότι μου προτείνει το Υπουργείον της Δικαιοσύνης, έμεινα προς στιγμὴν άφωνος, όχι διότι εδίσταζα αν έπρεπε να δεχθῶ ή όχι. Η απόφασίς μου ήτο στερεά και γνωστή εις τον Βασιλέα, διότι πάντοτε αρνητικῶς είχαν απαντήσει και εις τον Σπυρο-Μήλιον και εις άλλους, οίτινες άλλοτε από μέρους του Βασιλέως μού είχαν δώσει τοιαύτην νύξιν. Επομένως μη υποπευδόμενος τοιαύτην πρότασιν και εκ μέρους του Βασιλέως, ευρέθην εντελῶς άνέτοιμος ν' απαντήσω ενώπιον Αυτού, με άκραν ευμένειαν και γλυκύτητα ζητούντος από εμέ υπηρεσίαν, εις την οποίαν μ' εθεωρούσεν, ως έλεγε, κατάλληλον, και συνειθισμένον να μην ευχαριστήται εις εν απλόν μονοσύλλαβον, αλλά να ζητή τους λόγους και των λόγων τους λόγους.»¹⁰²

Αρχικά, ο Πήλικας προτιμά να υπεκφύγει, παραθέτοντας στον Βασιλιά τους επουσιώδεις και όχι τους ουσιώδεις λόγους της άρνησής του να αναλάβει καθήκοντα Υπουργού. Η ατολμία επανέρχεται και πάλι ως χαρακτηριστικό: αν και επρόκειτο για χρυσή ευκαιρία, λέει παρακάτω, δεν τολμούσα να μιλήσω στον βασιλιά για τα κακώς κείμενα της κυβέρνησής του, «όχι απαριθμών ως κοινός άνθρωπος τας καταχρήσεις, την αδυναμίαν να πράξῃ το καλόν, την διαφθοράν αυτής, αλλ' ως λόγιος δεικνύων τας πηγάς του κακού» (σελ. 30). Ωστόσο, αυτά που δεν κατάφερε να πει τότε στον Βασιλιά, μπορεί τώρα να τα εκμυστηρευτεί στον αναγνώστη του. Και έτσι, για τέσσερις περίπου σελίδες, ο Πήλικας αναπτύσσει τη θεωρία του για την κατάσταση της σύγχρονης του Ελλάδας. Διαφωνεί καταρχάς με όσους θεωρούν τον Βασιλιά «πηγήν του κακού», με το σκεπτικό ότι «και αν υποθέσωμεν ανάξιον τον Βασιλέα, το Έθνος, αν έχῃ αρετήν και

¹⁰¹ Πήλικας 1893, σσ. 27-28.

¹⁰² Πήλικας ό.π., σ. 29.

πατριωτισμόν, αν έχη ικανότητα και γνώσεις, επιβάλλει την θέλησίν του εις τον Βασιλέα, αφού μάλιστα έχει ελεύθερον πολίτευμα. Τι το όφελος από το Σύνταγμα, αν αποτέλεσμα αυτού δεν ήτο να κυβερνάται το έθνος άριστα όχι μόνον υπό αγαθόν, αλλά και υπό κακόν ηγεμόνα;» (ό.π.). Στη συνέχεια, επισημαίνει την αμφίδρομη σχέση μεταξύ κυβέρνησης και κοινωνίας και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, προς το παρόν, η ελληνική κοινωνία δεν περιέχει στοιχεία ικανά να «θρέψουν» μια φωτισμένη κυβέρνηση. Υπάρχει, βέβαια, η πολιτική παρακαταθήκη των αρχαίων ημών προγόνων, αλλά:

«τεσσάρων αιώνων βάρβαρος δουλεία και επιμιξία με ξένας κραταιάς φυλάς μάς επανέφερον εις το απλοϊκόν της βαρβαρότητος· όταν ήρχισεν ο φωτισμός πάλιν [...] έγεινεν η Επανάστασις, αλλ' ατελώς, διά το ατελές του φωτισμού, την νηπιώδη βαρβαρότητα και την διαφθοράν της κοινωνίας από την μακράν δουλείαν. Ένεκα τούτου δεν εσώθημεν μόνον μας, αλλά μας έσωσαν, και μας έσωσαν μισούς.»¹⁰³

Εδώ ακούει κανείς την ηχώ της φωνής του Κοραή: το έθνος δεν ήταν ακόμα έτοιμο να απελευθερωθεί, γιατί δεν είχε ολοκληρωθεί η διαδικασία της παιδείας του. Γι' αυτόν τον λόγο ανέκυσαν σοβαρά προβλήματα, όχι μόνο στη διάρκεια της Επανάστασης (φατριασμοί, εμφύλιες συγκρούσεις, κακοδιαχείριση πόρων), αλλά και μετά τη δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Η συνδρομή των Μεγάλων Δυνάμεων υπήρξε καθοριστική μεν για την έκβαση της εθνικοαπελευθερωτικής προσπάθειας των Ελλήνων, αλλά, αφενός, το μικρό σε έκταση κράτος που δημιουργήθηκε προφανώς δεν ικανοποίησε τις προσδοκίες και, αφετέρου, οι επεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων στα εσωτερικά ζητήματα της Ελλάδας, είτε με τη μορφή των τριών κομμάτων είτε με άλλους, λιγότερο προφανείς τρόπους, αφαιρούσαν στην πράξη αρκετή από τη νεοαποκτηθείσα ανεξαρτησία.

Όστόσο, εν έτει 1854 ο Πήλικας εμφανίζεται αισιόδοξος, καθώς πιστεύει ότι ήδη κάτι έχει αρχίζει να αλλάζει στην εποχή του σε σχέση με την εποχή της Επανάστασης και ότι η παιδεία είναι ο μόνος τρόπος για να εξελιχθεί η νοοτροπία των ανθρώπων, να ανέβει το πνευματικό τους επίπεδο, να διαμορφωθεί ένα νέο ήθος και, μαζί με αυτό, να προοδεύσει συνολικά η κοινωνία:

«φανερά φυσά αύρα νέας ζωής, και, αν και η Κυβέρνησις δεν καλλιερεύει, η κοινωνία όμως προοδεύει. [...] Η θεραπεία λοιπόν εδώθεν θα έλθη. Σύστημα νέον ανατροφής, φωτισμός, παιδεία. [...] αλλ' ο δρόμος είνε μακρυνός λέγουν και μακρυνός αν υποτεθή, άλλος δεν είνε. Αλλά δεν είνε τόσον μακρυνός όσον φαίνεται. Από της ελεύσεως του Βασιλέως σχεδόν δύο γενεαί νεοφωτισμένων ανθρώπων ήλθον εις τα πράγματα [...] Όστις εγνώρισε την Πελοπόννησον και την Στερεάν κατά το 1821 και τας ίδη τώρα, αν δεν είνε άδικος, δεν θα τας γνωρίση. Η αμάθεια εις όλα τα έργα της κοινωνικής ζωής και της κυβερνητικής ήτο βαθυτάτη· πόσον τώρα τα σκοτάδια εφωτίσθησαν και οι άνθρωποι αρκετά καλά θαμποβλέπουν!»¹⁰⁴

Κατόπιν αυτής της παρέκβασης (που σαφώς έχει τη σκοπιμότητά της: η πολιτική θεωρία που αναπτύσσεται εδώ παρέχει ένα ερμηνευτικό πλαίσιο για τα γεγονότα που θα εκτεθούν παρακάτω), ο αφηγητής ξαναπιάνει το νήμα της ιστορίας, επανερχόμενος στο πιεστικό ερώτημα της ανάληψης υπουργικού θώκου. Βλέπουμε τώρα έναν άνθρωπο απρόθυμο να εγκαταλείψει την ασφάλεια και την απομόνωση του θεωρητικού βίου, δηλαδή της ακαδημαϊκής έρευνας και διδασκαλίας, για να εμπλακεί στον «βόρβορο» της πολιτικής και στους κινδύνους του «πρακτικού» βίου.¹⁰⁵ επικαλείται, μάλιστα, ως επιχείρημα απέναντι στον Βασιλιά τον «ετεροχθονισμό» του και τη μη προσφορά του στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα. Στο παρακάτω απόσπασμα διαφαίνεται, πέρα από την όποια μετριοφροσύνη του αφηγητή, και η διακριτικά δηκτική του στάση απέναντι στα πολιτικά ήθη της εποχής, όπου η πολιτική ισχύς συναρτάται όχι με την αξιοσύνη του δημόσιου λειτουργού, αλλά με τα εύσημα της συμμετοχής του στον αγώνα, με τον πλούτο, με τις κοινωνικές και συγγενικές διασυνδέσεις και με τα πάσης φύσεως «αλισβερίσια» – είναι, θα λέγαμε, λόγος απολογητικός ενός ετερόχθονος:

«Ερωτώμενος λοιπόν από τον Βασιλέα, διατί δεν δέχομαι, απεδείκνουν ότι δεν είμαι διόλου κατάλληλος δι' Υπουργείον, διότι δεν έχω προσφέρει εκδουλεύσεις σημαντικές εις την πατρίδα και εις τον Αγώνα δεν είχαν λάβει μέρος. Μετά το τέλος των σπουδών μου ήλθον εις την Ελλάδα, ότε

¹⁰³ Πήλικας ό.π., σ. 31.

¹⁰⁴ Πήλικας ό.π., σ. 32.

¹⁰⁵ «Δι' αυτούς και δι' άλλους παρομοίους στοχασμούς κατεφρόνουν εν γένει την πολιτικήν εις την Ελλάδα και με ζέσιν, όσον ηδυνάμην, κατεγινόμην ευσυνειδήτως εις την διδασκαλίαν, και άλλους (συχνά μου συνέβη) εις τούτο παρεκινούσα. Έμενον επομένως ξένος εις τα ζητήματα της πολιτικής και μάλιστα του προσωπικού, το οποίον μου εφαινετο άθλιον και επί του παρόντος κατά μέγα μέρος αδιόρθωτον.» (Πήλικας ό.π., σ. 33).

ανέβη εις τον θρόνον ο Βασιλεύς μετά την αποκατάστασιν των πραγμάτων. Δικαίως ὅθεν οι παλαιοὶ αγωνισταὶ θα με υποβλέπουν, ὅτι παρ' ἀξίαν κατέλαβον τόσον υψηλὴν θέσιν, και δεν θα ἔχω καμμίαν βαρύτητα εις τα συμβούλια, ὅπου κάθηνται οι διά των προσωπικῶν των θυσίων αναστήσαντες την πατρίδα· δεν ἔχω τη βαρύτητα, την οποία παντού και πάντοτε δίδουν τα πλούτη, μάλιστα ὅταν κάμνη τις χρήσιν φιλόανθρωπον και ευεργετικὴν αυτών, και αι συγγενικαὶ και κοινωνικαὶ σχέσεις με τους δυνατοὺς εντοπίους ἢ τους ανθρώπους του λαοῦ. Δεν ἔχω, ἔλεγον, φίλους πολιτικούς.»¹⁰⁶

Αποφεύγοντας δε να αποκαλύψει τους πραγματικούς λόγους της ἀρνησῆς του (την ἀπέχθειά του προς το σύστημα διαφθοράς και κολακείας των δημόσιων λειτουργῶν), προβάλλει ἀκόμα και αδυναμίες του χαρακτήρα του που τον καθιστοῦν ἀκατάλληλο για τη θέση του υπουργοῦ: την ατολμία του, την ηπιότητα και την ευαισθησία του. Ὅμως ὁ Ὅθων ἐπιμένει και ἐντέλει ὁ διορισμὸς του Πήλικα γίνεται με την αυθαίρετη ἀπόφαση του βασιλιά και κατόπιν πιέσεων ἀπὸ το βασιλικὸ περιβάλλον. Αυτὰ ως εισαγωγή. Γιατί, ἀπὸ αὐτὸ το σημεῖο και ἔπειτα, ἀρχίζει να κλιμακώνεται ἡ «πλοκή», μέσα ἀπὸ τη συνεχὴ τριβὴ και τη σύγκρουση δύο διαφορετικῶν νοοτροπιῶν, δύο διαφορετικῶν στάσεων που αφοροῦν τη χρηστὴ διοίκηση του κράτους (ἡ κορύφωση του δράματος, φυσικά, δεν εἶναι ἄλλη ἀπὸ την καταστροφή στην οποία ὁδήγησε ἡ στάση του Ὁθωνα ἀπέναντι στο θεσσαλικὸ κίνημα.)

Καταρχάς, σε ὅ,τι ἀφορὰ τη διαφάνεια: ὁ Πήλικας δηλώνει ὅτι ἐπιθυμεῖ την κάθαρση, την αποκατάσταση της ἐμπιστοσύνης του λαοῦ στο δικαστικὸ σύστημα, ἐνῶ ὁ Ὅθων προτιμᾷ την ἀπόκρυψη, τη συγκάλυψη των λαθῶν, πιστευόντας ὅτι ἡ ἀποκάλυψη των σκανδάλων θα βλάψει την εἰκόνα της ἐλληνικῆς κυβέρνησης, τόσο στο ἐσωτερικὸ ὅσο και στο ἐξωτερικὸ. Ὅταν ὁ πρῶτος ἐκθέτει την ἐπιχειρηματολογία του, ὁ δεῦτερος (κατὰ τα λεγόμενα πάντα του ἀφηγητῆ) «βαρύνεται», φοβάται τις ἀλλαγές. Ἐνῶ ὁ Πήλικας θεωρεῖ ὅτι το ἔργο μιας κυβέρνησης κρίνεται και ἀπὸ τον ἀπλὸ λαὸ και ὅτι ἡ κυβέρνηση οφείλει να διαψεύδει τις κακές φήμες διὰ του ἔργου της, ὁ Ὅθων ἐμφανίζεται να υποβαθμίζει την ἀξία της κοινῆς γνώμης, θεωρώντας φτωχὸ ἢ και ἀσήμαντο το κριτήριον του λαοῦ (σσ. 52-53).

Ἄλλο ἓνα σημεῖο τριβῆς εἶναι το σύστημα ἀπονομῆς χάριτος: λόγω ἀνεπάρκειας χώρου στις φυλακές, ὁ Ὅθων συνήθιζε να ἀποδίδει χάρη στους κρατούμενους σε τακτὰ χρονικά διαστήματα. Ὁ Πήλικας, ὁμως, εἶναι κάθετα ἀντίθετος στην τακτικὴ αὐτή, θεωρώντας ὅτι, ὅπως και ἡ ποινὴ, ἔτσι και ἡ χάρις, ὅταν ἀπονέμεται, ἔχει ἓνα ἰδιαίτερο νόημα που δεν πρέπει να υποβαθμίζεται, γιατί ἡ ἀλόγιστη χρῆση της ἀλλοιώνει το κοινὸ περὶ δικαίου αἴσθημα.

Διαφορετικὲς εἶναι οἱ ἀπόψεις του Πήλικα και του Ὁθωνα και ως προς τα δημόσια ἀξιώματα: ὁ πρῶτος θεωρεῖ το δημόσιο λειτουργημὰ ως ἔργο ευθύνης για το κατάλληλο άτομο, ἐνῶ ὁ δεῦτερος ως μέσο ανταμοιβῆς ἢ ἀποζημίωσης ἢ ἐκδήλωσης εὐνοίας προς συγκεκριμένα πρόσωπα. Χαρακτηριστικὸ εἶναι το παρακάτω παράδειγμα, που παράλληλα δείχνει και τη διάσταση ἀνάμεσα στην ἀγνοία του ἰδεαλιστῆ ἥρωα, που ζεῖ τα γεγονότα, και την πικρὴ ἐμπειρία του ἀφηγητῆ, που τα ἐξιστορεῖ:

«Το πράγμα μου ἔμενεν αἰνίγμα μέχρι της στιγμῆς, κατὰ την ὁποίαν γράφω· τῶρα ὁμως, σκεπτόμενος ἐπ' αὐτοῦ και βοηθούμενος ἀπὸ τα μετὰ ταῦτα γενόμενα, ἐννοῶ ὅτι οἱ Βασιλεῖς ἐπίτηδες, διὰ να περιποιηθοῦν την Ἀγγλικὴν πολιτικὴν, ἔθεσαν Ὑπουργικὸν υποψήφιον τον Βουδούρη, δίδοντες να ἐννοήσῃ, ὅτι ἀποδίδουν δικαιοσύνην εις τον χαρακτήρα του, χάριν των διηγημάτων, με ὅσα βεβαίως τους ἐβάρυνε, και ὅτι ἀποστρέφονται τον οὐχὶ πολὺ ἐντιμον χαρακτήρα του Γιουρδῆ. Ὡστε ὁ Κριεζῆς και ὁ Γιουρδῆς εις μάτην ἐκοπίαζον· ὁ Βουδούρης, ως λέγουν ἐβίαζεν ἀνοικτὴν θύραν, ἐγὼ δε και ὁ Προβελέγγιος ἀπελαμβάνομεν παρ' ἀξίαν ευγνωμοσύνης. [...] ως τότε μου ἔλεγον. Δεν εἰξεύρω, ἀν δι' αὐτόν, ἢ δι' ἄλλους λόγους, ὁ Βασιλεύς δεν ἤθελε την υποψηφιότητα του Παῖκου. Δεν ἐγνώριζον τίποτε, ὅταν ἡμέραν τινὰ [...] Τὶ ἄλλα συνέβησαν δεν γνωρίζω.»¹⁰⁷

Ἐντονη φραστικὴ ἀντιπαράθεση, ὁμως, ξεσπᾷ μεταξύ των δύο ἀνδρῶν σχετικὰ με τον τρόπο διεξαγωγῆς της προεκλογικῆς ἐκστρατείας. Ὁ Πήλικας ἐκφράζει την ἀντίθεσή του στις διαδοχικὲς ἀναβολές των ἐκλογῶν, οἱ ὁποῖες γίνονται ἀπὸ τις Νομαρχίες με πρόσχημα την τήρηση της τάξης, ἀλλὰ με ουσιαστικὸ σκοπὸ την ἀποδυνάμωση των μη κυβερνητικῶν υποψηφίων. Ὁ Πήλικας υποστηρίζει ὅτι οἱ ἐκλογές πρέπει να εἶναι ανεξάρτητες και ὅτι τα μέλη της κυβέρνησης οφείλουν να δέχονται κριτικὴ ἀπὸ την ἀντιπολίτευση. Ὁ Ὅθων ἀντιδρᾷ ἐντονα, υποτιμῶντας την ἀξία που δίνεται στο κοινοβουλευτικὸ σύστημα και θεωρώντας τους βουλευτὲς της ἀντιπολίτευσης ἀρπακτικὰ θηρία και παράγοντες ὀπισθοδρόμησης της χώρας:

«Δεν γνωρίζει τι ἐστὶ Βουλευτῆς! Ὅποιαι αι ἀπαιτήσεις του! Ὅποιας ἐνοχλήσεις ἔχει ὁ Ὑπουργός! Ὁ Λέων Μελάς, μετὰ την Γ' Σεπτεμβρίου, ἠναγκάζετο να πηγαίνει εις το Ὑπουργεῖον του με τον

¹⁰⁶ Ὁ.π.

¹⁰⁷ Πήλικας ὁ.π., σσ. 100-102.

καπέλλον του έως 'ς τα 'μμάτια διά να μη τον γνωρίζουν και ν' αποφεύγη τα βλέμματα των εχθρών του! [...] Δεν γνωρίζεις, κύριε Πήλικα, οποίοι λύκοι λυμαίνονται την πολιτείαν, οποία αρπακτικά θηρία με τα 'νύχια των κατασπαράττουσι τους λαούς! Όταν είνε ισχυροί, μεταχειρίζονται την εξουσίαν ως όργανόν των, όλη η δημόσια υπηρεσία αξιούν να υπηρετή όχι το κοινόν καλόν, αλλά τα συμφέροντά των, διά να διατηρήσουν και ν' αυξήσουν την επιρροήν των, διά της οποίας και εις την Κυβέρνησιν επιβάλλονται και τον λαόν καταπιέζουν και στάσεις οργανίζουν, και ως τακτικόν μέσον αντιπολιτεύσεως και πολιτικών εκδικήσεων έχουν την ληστείαν, την μάστιγα αυτήν της γεωργίας και της βιομηχανίας, την ατιμίαν και την οπισθοδρόμησιν της Ελλάδος! Αχόρταγοι εις τας δημοσίας προσόδους, θέλουν και τους Ειρηνοδίκας και τους Εισαγγελείς και τον Δήμαρχον, τον Έπαρχον, τον Νομάρχη, όλους ιδικούς των. Ύστερον από τόσα έτη μόλις κατωρθώθη να ουδετερωθούν και να λάβη ολίγη αναπυχήν η κοινωνία. Ας μη χαλάσωμεν το σωτήριον έργον τόσων κόπων και ετών, διότι θα επανέλθωμεν εις την αγρίαν εκείνην κατάστασιν, εάν δεν φροντίσωμεν, ώστε οι ερχόμενοι βουλευταί να χρεωστούν την θέσιν των αποκλειστικώς εις την Κυβέρνησιν και από αυτήν μόνον να εξαρτώνται.»¹⁰⁸

Ο Πήλικας αντιτάσσει ως επιχείρημα την τήρησιν της νομιμότητας, η οποία πρέπει να είναι το μοναδικό μέσο διά του οποίου επιδιώκεται το γενικό καλό. Όπως στην αρχή της αφήγησιν, έτσι και εδώ ο αφηγητής εμφανίζεται αισιόδοξος: «το Βασιλείον των κακών πνέει τα λούσθια», η ελληνική κοινωνία ωριμάζει σταδιακά μέσα από τα παθήματά της, γι' αυτό και είναι άξια εμπιστοσύνης.¹⁰⁹

Άλλη μια σύγκρουση προκύπτει στο θέμα της διαχείρισης της διαθήκης Στουρνάρα, όπου, σύμφωνα με τον Πήλικα, υπήρχε ανάγκη σωστών και έγκαιρων χειρισμών, γιατί «η αναβολή ήθελε προξενήσει κακήν εντύπωσιν και εις το εξωτερικόν και ήθελε ψυχράνει τον ζήλον των ομογενών, διότι θα μας κατηγορούσαν ως αναξιούς ευεργεσίας, αφού δεν εγνωρίζομεν να ωφελήσωμεν το Έθνος και αφίναμεν ακάρπους τας εθνοσωτηρίας των ομογενών διαθέσεις» (σ. 122). Ο Όθων, λειτουργώντας και πάλι με όρους «ανταποδοτικούς», θέλει να τοποθετήσει ως διαχειριστή πρόσωπο αρεστό στο γαλλικό κόμμα, παρά τις αντιδράσεις του υπουργικού συμβουλίου: «ήθελε να περιποιηθή τον Ρουάν, το Γαλλικόν κόμμα, προβλέπων ότι προσήγγιζεν η εποχή να έχη ανάγκην της υποστηρίξεώς του» (σ. 123).

Όπως, όμως, ήδη αναφέρθηκε, η κορύφωση του δράματος βρίσκεται αλλού, δηλαδή στη στάση του βασιλικού ζεύγους απέναντι στις εκδηλώσεις αλυτρωτισμού που ενέπνευσε ο Κριμαϊκός Πόλεμος. Το ξέσπασμα της επανάστασης στην Ήπειρο δημιουργεί κλίμα χαράς αλλά και αμηχανίας στην Ελλάδα, και ο Όθων εμφανίζεται δίγνωνος ως προς τη στάση που πρέπει να τηρήσει η ελληνική κυβέρνηση: «αν πρέπει να υποθάλωμεν, να υποβοηθήσωμεν το κίνημα. Αν το κίνημα είνε όσιον, εθνικόν. Αν ο Ελληνικός λαός τρέξη προς βοήθειαν των αδελφών του, κινδυνευόντων διά την ελευθερίαν, τι πρέπει να κάμη η Ελληνική Κυβέρνησις, έχουσα υπ' όψιν και τας εξωτερικάς σχέσεις προς την Τουρκίαν και τας Δυνάμεις.» (σ. 137-138). Ο Βασιλιάς αδημονεί να συνδράμη το κίνημα, ενώ ψυχραιμότεροι υπουργοί, όπως ο Πάικος και ο Πήλικας δεν εισακούονται. Η όλη σκηνή αποδίδεται σε ευθύ λόγο, με τη δραματικότητα που της αρμόζει, και ο αφηγητής καταλήγει: «Ούτως ετελείωσεν η πρώτη αυτή συνεδρίασις, ήτις θα έχη τόσας συνεπείας και διά τους έξω ομογενείς και διά την ελευθέραν Ελλάδα» (σ. 140). Και ενώ οι υπουργοί περιμένουν νέο συμβούλιο για ενημέρωση, «δυστυχώς ο Βασιλεύς δυσπιστών, ως φαίνεται, ουχί αδικώς, εις μερικούς Υπουργούς, δεν μας έδιδε τας αναγκαίας πληροφορίας». Αργότερα ο Πήλικας μαθαίνει ότι το κίνημα είχε εσωτερική υποκίνηση (δηλαδή, από παράγοντες του ελληνικού κράτους – «δεν το ειξεύρω θετικώς, αλλά κλίνω να το πιστεύσω»), κι έτσι οι έξω ομογενείς, όντας ανενημέρωτοι, τάχθηκαν εναντίον του κινήματος, γιατί το θεωρούσαν «ληστρικόν». «Εάν εγνωρίζομεν ταύτα, όπως η ειλικρίνεια το απαιτούσε και η πολιτική φρόνησις το διέταπτεν, η γνωμοδότησίς μας βεβαίως θα ήτο άλλη» (σ. 141).

Συχνό σχήμα που επανέρχεται στη διήγησιν των γεγονότων αυτών των ημερών είναι ότι ο Βασιλιάς ακούει μεν με προσοχή τις συμβουλές του Πήλικα και των ομοφρόνων του, αλλά στη συνέχεια πράττει κατά βούλησιν και συνήθως εκ διαμέτρου αντίθετα από ό,τι τον συμβούλευσαν.¹¹⁰ Μέσα στην έξαψη των ημερών, γίνονται κινήσεις σπασμωδικές: μια μέρα φτάνει η είδηση ότι οι φύλακες των φυλακών Χαλκίδος απελευθέρωσαν τους κρατούμενους, τους όπλισαν και τους έστειλαν στο κίνημα της Θεσσαλίας.

¹⁰⁸ Πήλικας ό.π., σσ. 108-109.

¹⁰⁹ Πήλικας ό.π., σσ. 110-111.

¹¹⁰ «Επειθετο ο Βασιλεύς εις τα λεγόμενά μου και εξηκολούθει έπειτα να συζητή περί αυτών με τον Κριεζήν επί πολλάς μέρας. Συνετάχθη μάλιστα και προϋπολογισμός των εξόδων. Μετ' ολίγων όμως εγκατελείφθη η ιδέα αυτή [...] Πολλάκις ωμίλησα εις τον Βασιλέα περί της ανάγκης να προληφθή μία ρήξις με την Τουρκίαν, έως ότου τουλάχιστον προμηθευθώμεν τ' αναπόφευκτα μέσα, και να παύσουν οι ανωφελείς, αι παιδαριώδεις, αι βλαβεραί επιδείξεις. Αλλ' ο Βασιλεύς εφρόνει [...]» (Πήλικας ό.π., σσ. 146-147).

«Ελυπούμεθα και αγανακτούσαμεν διότι εβλέπομεν, ότι το κίνημα ήθελε ατιμασθή· οποίαν εντύπωσιν θα έκαμνεν η πράξις αύτη εις την κοινήν γνώμην της Ευρώπης εις εποχήν, καθ' ην όλη μας η φροντίς έπρεπε να είνε να συστήσωμεν το κίνημα και να προσπαθώμεν να μη ενοχοποιηθή η Κυβέρνησις, η οποία ούτω ενοχοποιείτο με τον προφανέστερον και τον αθλιέστερον τρόπον;» (σ. 150). Παράλληλα, λιποτακτούν πολλοί στρατιωτικοί, λαμβάνοντας αυτοβούλως μέρος στο κίνημα: «[...] και όχι μόνον έβλεπον τον κίνδυνον να μείνη το κράτος χωρίς στρατόν, αλλά και υπωπευόμην κανένα κρυφό σχέδιον, να μας ενοχοποιήσουν δηλαδή και να μας εξωθήσουν εις πόλεμον, στερουμένους χρημάτων και πολεμοφοδίων και παραδιδόμενους ούτως εις την τυφλήν τύχην όχι μόνον απέναντι της Τουρκίας, αλλά και των μεγάλων Δυνάμεων.» (ό.π.) Οι ξένοι πρέσβεις βλέπουν το κίνημα ως ρωσική παρέμβαση και όχι ως εθνικό κίνημα για την ανεξαρτησία ελληνικών πληθυσμών. Ο Πήλικας ανησυχεί για την αντιφατική, επιζήμια εικόνα που δημιουργεί το ελληνικό κράτος στην Ευρώπη, σε σχέση με τις διεθνείς συνθήκες που έχει υπογράψει, καθώς και για τις αντεκδικητικές ενέργειες από την πλευρά της Τουρκίας. Ωστόσο, η βασίλισσα Αμαλία, με άκρως επαναστατικές διαθέσεις, παρουσιάζεται να έχει μια τελείως διαφορετική αντίληψη της πραγματικότητας. Θεωρεί την περίσταση μια εξαιρετική ευκαιρία για να αποδείξει ο Όθων ότι δεν είναι ενεργούμενο των Μεγάλων Δυνάμεων και ότι ταυτίζεται με το Έθνος και το ιστορικό πεπρωμένο του προς Ανατολάς:

«- Η Ευρώπη δώσασα τον θρόνον εις τον Όθωνα εφαντάσθη να τον έχη εδώ απλούν όργανόν της, των ιδικών της συμφερόντων και της πολιτικής της· αλλά έσφαλεν. Ο Όθων συνεταύτισε την τύχην του με την τύχην του Έθνους. Το Έθνος έχει μεγάλην αποστολήν εις την Ανατολήν, και ο Όθων την ανεδέχθη ολόκληρον έστω και με κίνδυνόν του. Ο κος Ρουάν δεν εντράπη να μας προτείνη ότι ο Βασιλεύς, έχων άλλην θρησκείαν παρά την ορθόδοξον, δεν ενδιαφέρεται εις την τωρινήν πάλην και, εάν φοβήται το εθνικόν αίσθημα, η Γαλλία είνε πρόθυμος να τον βοηθήση αποστέλλουσα στρατόν προς εξασφάλισιν! Και λέγουσα ταύτα ύψωνε την φωνήν και εκοκκίνιζε. [...] Το μόνον σωτήριον διά την Ελληνικήν Κυβέρνησιν, το Έθνος και το μέλλον του, είνε να προχωρήση, να ανάψη η επανάστασις. Φωτιά λοιπόν, φωτιά και πανταχόθεν φωτιά!!! Και λέγουσα αυτά ενθουσιασμένη και χειρονομούσα μας απεχαιρέτα και έφευγεν.»¹¹¹

Ο Πήλικας στηλιτεύει τη στάση αυτή ως απερίσκεπτη και επιπόλαιη: ο ενθουσιασμός μπορεί να ταιριάζει στον λαό αλλά όχι στους ηγέτες του, οι οποίοι πρέπει να κινούνται με γνώμονα τη φρόνηση και τη νηφαλιότητα. Μάλιστα, καθώς το βασιλικό ζευγος δεν δίσταζε να εκφράσει ανοιχτά τις αντιλήψεις του για το θέμα αυτό προς τους πρέσβεις ή άλλους ξένους απεσταλμένους, δημιουργείται μια σχιζοφρενική κατάσταση, κατά την οποία η κυβέρνηση, αν και έχει επισήμως δεσμευτεί να τηρήσει τις διεθνείς συνθήκες, δείχνει μια απροκάλυπτα ευνοϊκή στάση προς το κίνημα, χωρίς καμία πρόθεση συμφιλίωσης με την Τουρκία. Ο αφηγητής με γλαφυρότητα αποδίδει την ένταση της στιγμής, περιγράφοντας την ψυχική κατάσταση του ήρωα, δηλαδή την αδυναμία του να αποτρέψει την καταστροφή, ενόσω έβλεπε τα σύννεφα να πυκνώνουν, καθώς και το προσωπικό του αδιέξοδο ως προς τη στάση που έπρεπε να κρατήσει:

«Ευρισκόμην αληθώς εις δεινήν θέσιν· Καθ' ην στιγμήν η Τουρκία μας απειλούσε, να παρητούμην, θα παρεξηγείτο. Ο Προβελέγγιος και εγώ ήμεθα περίλυποι, σκεπτικοί και φοβισμένοι διά τας συνεπειάς αγνώστου κρυπτομένου συστήματος, μεστού κινδύνων, αφροσύνης και επιπολαιότητας. [...] Εγώ και ο Προβελέγγιος προσέτι με επιμονήν ελέγομεν, ότι η Κυβέρνησις έπρεπεν όχι μόνον να φαίνεται ουδετέρα συμμορφουμένη εντελώς με τας διδομένας εις τους ξένους Πρέσβεις υποσχέσεις της, αλλά φαινομενικώς να κατατρέχη το κίνημα εγκαταλείπουσα εις τους ιδιώτας τα μέσα, ώστε να δυνηθούν ούτοι να αναπτύξουν όλην την ιδιωτικήν αυτών ενέργειαν [...] Ήτο φανερόν και εις τους ιδιώτας και εις την Κυβέρνησιν, ότι αν εδίδετο αφορμή να επιτεθούν αμέσως ή εμμέσως αι Δυνάμεις κατά της Ελληνικής Κυβερνήσεως, το παν εχάνετο, διότι αν όχι άλλο, πόθεν θα ελάμβανον οι επαναστάται τ' αναγκαία μέσα προς εξακολούθησιν του πολέμου;»¹¹²

Η Αμαλία παρουσιάζεται να ανηφά ακόμη και τους πλέον οφθαλμοφανείς κινδύνους και, κινούμενη από θυελλώδη επαναστατική ορμή, βάζει το συναίσθημα και τον ηρωισμό πάνω από τη ρεαλιστική αντιμετώπιση της πραγματικότητας:

«Τι θα μας κάμουν αι Δυτικά Δυνάμεις, επρόσθετεν η Βασίλισσα· θα καταλάβουν τας Αθήνας; Ας έλθουν· ιδού, τους αφίνομεν το παλάτι μας· δεν εγγίζομεν τίποτε. Ας έλθουν ν' αναπαύωνται εδώ· ημείς προχωρούμεν εις την Θεσσαλίαν. Θα εμποδισθούν να ταξειδεύσουν τα πλοία μας; Ιδού ότι η Θεία πρόνοια μας βοηθεί αν τούτο άλλοτε θα επροξένει ίσως γογγυσμόν, τώρα όμως εξουδετερώθη. Ο πόλεμος Τουρκίας και Ρωσσίας έπαυσε το εμπόριον της Μαύρης θαλάσσης· θα μας πάρουν τα

¹¹¹ Πήλικας ό.π., σσ. 154-155.

¹¹² Πήλικας ό.π., σσ. 157, 163-164.

ολίγα πολεμικά πλοία μας και δεν θα μας αφήσουν κατά θάλασσαν να κινηθώμεν; Αλλά τότε θα εμποδίσουν και την Τουρκίαν, δεν θα μας δέσουν χέρια και πόδια και έπειτα να ειπούν των Τούρκων: ελάτε να τους σκοτώσετε. Αλλά και θα μας καύσουν μερικές πόλεις ή πλοία; Και εις την επανάστασιν του 1821 τα έκαυσεν η Ελλάς και πάλιν τα 'ζανάκαμε' η ζημία είναι μόνον υλική. Δεν έχομεν χρήματα; ας φάμε χόρτα. Πρώτη εγώ τρώγω' τα είπον αυτά του Ρουάν, και όταν εκείνος απариθμούσε μεγάλας δυσκολίας και μεγάλους κινδύνους, όλα είνε εύκολα του απεκρίθη *à une volonte de fer* [με σιδερένια θέληση]. Ως δε κατόπιν έμαθον, εις την τελευταίαν φράσιν της Βασιλίσεως ο Ρουάν αμέσως της επρόσθεσε: *et à une santé de fer* [και με σιδερένια υγεία].»¹¹³

Προκειμένου να αποδείξει διά τεκμηρίων τις τότε προθέσεις του, ο Πήλικας παραθέτει αυτούσιο το υπόμνημα που υπέβαλε μαζί με τον Προβελέγγιο στον βασιλιά, προκειμένου να τον αποτρέψουν από την ενεργό ανάμιξή του στο θεσσαλικό κίνημα. Το υπόμνημα κλείνει με την εισήγηση ότι, αν ο βασιλιάς δεν πειθείται από τις παραινέσεις των υπουργών του, καλό θα ήταν να τους απαλλάξει από τα καθήκοντά τους, ως μη δυναμένους να τα εκτελέσουν πλέον με καθαρή συνείδηση, ακολουθώντας μια κυβερνητική γραμμή με την οποία δεν συμφωνούν. Πλην όμως ο Όθων ούτε τους καλεί, ούτε δέχεται την παραίτησή τους: «Κατόπιν η Βασίλισσα πολλάκις και εις εμέ και τον Προβελέγγιον επανελάμβανεν, ότι ημείς ήμεθα ένοχοι της αποτυχίας του κινήματος, μη αφήσαντες τον Βασιλέα να εξέλθῃ» (σ. 173). Στο ίδιο πνεύμα καταγραφής της ιστορικής αλήθειας, ο Πήλικας παραθέτει αυτούσιες και τις διακοινώσεις των Μεγάλων Δυνάμεων (Αγγλία, Γαλλία), που απειλούν με αντίποινα την Ελλάδα για τη στάση που κρατά απέναντι στο παράνομο κίνημα. Ο Προβελέγγιος και ο Πήλικας επιμένουν στην παραίτησή τους, την οποία ο βασιλιάς δεν κάνει δεκτή, ενώ οι υπόλοιποι υπουργοί αρνούνται πεισματικά να παραιτηθούν. Άκρως δραματική (και δραματοποιημένη) είναι η συνάντηση του Όθωνα και των δύο υπουργών, ενώ ο μεταξύ τους διάλογος πλαισιώνεται με γλαφυρές λεπτομέρειες:

«Την βην λοιπόν ώραν, εγώ και ο Προβελέγγιος επήγαμεν εις τον Βασιλέα, όστις ήτο ερεθισμένος εις άκρον' οι οφθαλμοί του εσπινθηροβολούσαν' η όψις του ήτο αγριεμένη και δεν ειμπορούσε να ομιλήσῃ κατά συνέχειαν, αλλ' ολιγοσύλλαβα και διακεκομμένα. Αφού εκαθήσαμεν, με ηρώτησε διατί να δώσωμεν την παραίτησίν μας. Στηρίζας δε την κεφαλήν του επί της δεξιάς παλάμης με ήκουε σιωπηλός. [...] Ο Βασιλεύς ούτ' απήυθυνε τον λόγον εις τον Προβελέγγιον, ούτε τον εκύτταζε' κάτι μάλιστα ήρχιζεν ούτος να προσθέτῃ εις όσα εγώ έλεγον και ο Βασιλεύς ωργισμένος τον διέκοψε και τινάζοντας αυτόν δυνατά από το χέρι του είπε: - Σιφνιέ, τι φοβείσαι; Άνανδρε! - Τι να κάμω; Τοιαύτη είνε η φύσις μου' να την αλλάξω δεν ειμπορώ, απαντούσεν ο Προβελέγγιος με κλαυθμηράν φωνήν! - Εντροπή! όχι, δεν σου δίδω την παραίτησιν' θα μείνη! όλοι μαζί θα χαθούμε! - Αυτό είνε τυραννία' δεν είμαι σκλάβος Βασιλεύ!»¹¹⁴

Ο διάλογος αυτός συνεχίζεται και παρουσία της Αμαλίας, η οποία επιπλήττει σφόδρα τους υπουργούς που θέλουν να εγκαταλείψουν τον βασιλέα τους «στην μπαγιονέτα των ξένων» (σ. 183). Ωστόσο, η πατριωτική θέρμη του βασιλικού ζεύγους δεν αφήνει ασυγκίνητο τον αφηγητή – πρόκειται για ειλικρινή κατάθεση ή για μια προσπάθεια αυτοδικαιολόγησης απέναντι σε όσους τον κατηγορούσαν για εθνική μειοδοσία, δύσκολο να πει κανείς. Πάντως, μέσα στα τόσα μελανά χρώματα, ο συγγραφέας προσθέτει και μια πινελιά θαυμασμού στο βασιλικό πορτρέτο:

«Ενώ απεσύρετο ο Βασιλεύς, η Βασίλισσα επρόσθετε: - Δεν το επιτρέπει και η φιλοτιμία του Βασιλέως να γυρίσῃ οπίσω τους επαναστάστας! - Θαυμάζω τον ηρωισμόν του Βασιλέως, αλλ' υπάρχει και ανώτερος βαθμός ηρωισμού ακόμη, να θυσιάσῃ και αυτήν την φιλοτιμίαν του διά τον καλόν του Έθνους. Πραγματικώς και τότε και προτού και μετά ταύτα, ότε περί του κινήματος συνωμίλησα με τους Βασιλείς, έμεινα καταμαγευμένος από τον πατριωτισμόν και τον ηρωισμόν του Βασιλέως και της Βασιλίσεως.»¹¹⁵

Φυσικά, τα αντίποινα των Μεγάλων Δυνάμεων δεν αργούν: αγγλικά και γαλλικά πολεμικά πλοία φτάνουν σε Χαλκίδα, Σπέτσες, Ναύπλιο και Πάτρα. Τα πληρώματά τους μπαίνουν μέσα σε ελληνικά πλοία και, όταν βρίσκουν πολεμοφόδια, τα πετούν στη θάλασσα. Το κοινό αίσθημα ερεθίζεται κατά των ξένων, ενώ οι σχέσεις υπουργών και ξένων πρέσβων είναι ιδιαιτέρως τεταμένες. Ο Όθων σπεύδει να διαλύσει τη βουλή, προκειμένου να εξοικονομήσει χρήματα από το κρατικό ταμείο εν όψει των πολεμικών προετοιμασιών για τη στήριξη του θεσσαλικού κινήματος. «Υπωπευόμεθα ότι ο Βασιλεύς ήθελε να διαλύσῃ τας Βουλάς, διότι ενόησεν, ότι θα εύρη και απ' αυτάς αντίστασιν εις το παράτολμον σχέδιον της εξόδου αυτού εις τα μεθόρια»

¹¹³ Πήλικας ό.π., σσ. 166-167.

¹¹⁴ Πήλικας ό.π., σσ. 180-181.

¹¹⁵ Πήλικας ό.π., σ. 191.

(σ. 201). Στον διάλογο Πήλικα-Όθωνα, που παρατίθεται και πάλι αυτούσιος, ο Πήλικας κατηγορεί τους στρατιωτικούς για καταχρήσεις, για εκμετάλλευση ενός νόθου κινήματος που δεν έχει τη στήριξη των ντόπιων πληθυσμών και είναι καταδικασμένο να αποτύχει. Επίσης, αντιμετωπίζει με μεγάλη καχυποψία το έγγραφο με το οποίο ο Όθωνας εξουσιοδοτεί τους Σπυρομήλιο,¹¹⁶ Γαρδικιώτη¹¹⁷ και Βλαχόπουλο¹¹⁸ να οργανώσουν το κίνημα εκτός συνόρων, κατ' εντολή του βασιλιά: «Εμείνα εκστατικός, διότι μου εφάνη, ότι ανεγίνωσκον την ιστορίαν τραγικού τινός μυθιστορήματος. Τω απήντησα, ότι τοιούτον έγγραφον ούτε νόμιμον είνε, ούτε φρονήσεως έργον να δοθή» (σ. 207).

Και πράγματι, περί μυθιστορήματος σχεδόν πρόκειται, που πλησιάζει προς τη λύση του. Ο αφηγητής στηλιτεύει τη στάση άλλων υπουργών, που αδιαφορούν για την κρισιμότητα της κατάστασης και ενδιαφέρονται μόνο για τη διατήρηση του θώκου τους και λένε στον βασιλιά μόνο αυτό που θέλει να ακούσει.¹¹⁹ Ο ίδιος συστήνει υποχώρηση από το κίνημα, ανασχηματισμό υπουργικού συμβουλίου κατά τις υποδείξεις των Μεγάλων Δυνάμεων. Αναλύει στον βασιλιά τη διεθνή πολιτική συγκυρία για την Ελλάδα, αλλά αυτός του ζητά να προβλέψει την εξέλιξη των πραγμάτων, έτσι ώστε να πειστεί να υιοθετήσει τη στάση της ουδετερότητας σε σχέση με την Τουρκία («Μου εφαινετο, ότι ο βασιλεύς από την λεπτολογία του περιέπιπτεν εις σχολαστικότητα», σ. 216). Εντέλει, η ομαδική παραίτηση τριών υπουργών πείθει τον βασιλιά για αλλαγή υπουργικού συμβουλίου και υποχώρηση στις απαιτήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, φαίνεται όμως ότι ήταν ήδη αποφασισμένος για μια τέτοια κίνηση. Η εξιστόρηση των γεγονότων σταματά απότομα στο σημείο ορκωμοσίας του νέου υπουργικού συμβουλίου και στην απόφαση του βασιλιά να ενδώσει στην αλλαγή τεσσάρων υπασπιστών του, κατ' απαίτηση του νέου υπουργού στρατιωτικών, του Καλλέργη, που ακολουθεί τις αποφάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων. Η απουσία επιλόγου οφείλεται στην εκτεταμένη φθορά του χειρογράφου στο σημείο αυτό, καθώς και στην «ακαταστασία» του υλικού, όπως σημειώνει ο επιμελητής της έκδοσης και ανιψιός του συγγραφέα Ι. Ν. Πήλικας:

«Ο μακαρίτης θεός μου μη αποβλέπων εις μέλλουσαν δημοσίευσιν αυτών, εγκατέλιπεν αθεώρητα τα χειρόγραφα αυτού. Ημείς όμως ευσεβές μνημόσυνον τη μνήμη αυτού τελούντες και εις την εκφρασθείσαν ημίν και πολλών λογίων γενικωτέραν ιδέαν της διαλευκάνσεως τόσω σημαντικής σελίδας της πεσούσης δυναστείας αποβλέποντες, προσφέρομεν αυτά εις την δημοσιότητα, εν τη πεποιθήσει, ότι πολύτιμον συμβολήν ευρήσει εν αυτοίς ο ιστορικός της συγχρόνου ημών εθνικής ιστορίας.»¹²⁰

Έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι εδώ η σύνδεση ατομικής δράσης και εθνικής ιστορίας δεν γίνεται άμεσα από τον ίδιο τον συγγραφέα (όπως είδαμε στις προηγούμενες περιπτώσεις) αλλά από τον επιμελητή της έκδοσης, που αποφασίζει εντέλει να φέρει το κείμενο στο φως. Γι' αυτόν, τα απομνημονεύματα του Πήλικα είναι μια πολύτιμη ιστορική πηγή, ένα εθνοφελές ανάγνωσμα, το «μαύρο κουτί» που ρίχνει φως σε

¹¹⁶ Ο Σπύρος Σπυρομήλιος (1800-1880), γνωστός απλά και ως Σπυρομήλιος ή Σπύρος Μήλιος, υπήρξε στρατιωτικός, αγωνιστής της Επανάστασης του 1821, πολιτικός, πληρεξούσιος, βουλευτής, διοικητής της σχολής Ευελπίδων και πέντε φορές υπουργός Στρατιωτικών. Ως υπουργός, κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου, υποστήριξε την εξέγερση των αλύτρωτων Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η ανάμειξή του στην εξέγερση της υπό οθωμανικής κυριαρχίας Ηπείρου, το 1854, είχε σαν αποτέλεσμα να διωχτεί από την ελληνική πολιτική ηγεσία και να τεθεί σε διαθεσιμότητα στο στράτευμα (πηγή: Wikipedia).

¹¹⁷ Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για τον οπλαρχηγό της Επανάστασης του 1821, Γρίβα Γαρδικιώτη.

¹¹⁸ Ο Κωνσταντίνος Βλαχόπουλος (1789-1868) ήταν γόνος της γνωστής οικογένειας Φιλικών, αγωνιστών και αρματολών του Βλοχού και του Αγρινίου, που είχε τις ρίζες της στην Νικόπολη Πρέβεζας. Συμμετείχε ενεργά στον Αγώνα, καταλαμβάνοντας υψηλά στρατιωτικά αξιώματα και, το 1827, εκλέχτηκε πληρεξούσιος στη Γ' Εθνοσυνέλευση. Μετά το τέλος του Αγώνα ο Βλαχόπουλος διορίστηκε μοίραρχος Χωροφυλακής στη μοιραρχία Αιτωλοακαρνανίας (1833) και με την ιδιότητα αυτή καταδίωξε με επιτυχία τους ληστές. Το 1837 προβιβάστηκε σε ταγματάρχη και ανέπτυξε αντιβαρναρική δράση μέσα στον στρατό. Ωστόσο, το 1841 προήχθη σε αντισυνταγματάρχη, ενώ συγχρόνως του ανατέθηκε από τον βασιλιά Όθωνα η αρχηγία της Χωροφυλακής, σε αντικατάσταση του Βαυαρού Ρόσνερ (πηγή: www.epoxi.gr)

¹¹⁹ Χαρακτηριστικό και πάλι της λογοτεχνικότητας του κειμένου είναι το γεγονός ότι ο συγγραφέας δίνει τα πρωτεία στην οπτική του ήρωα, που διατηρεί τη θερμοκρασία του βιώματος (βλέπε αναφωνήσεις, θαυμαστικά), και όχι στην αποστασιοποιημένη από τα γεγονότα οπτική του αφηγητή: «Ο δε Πάικος ανερυθρίαστος έλεγεν ότι λυπείται, όπου του λείπουν δύο μήνες και ολίγα ημέραι να συμπληρώση την τετραετίαν ως Υπουργός, όπως αποκτήσει τα προσόντα του Γερουσιαστού! Ω! είπον, αυτό μόνον δεν επίστευον' τούτο λοιπόν ήτο το μυστήριον του ότι δεν είχε ποτέ γνώμην, αλλά τυφλώς υπήκουεν εις τα νεύματα του Βασιλέως, ενώ κάλλιστα περί όλων έκρινε! Ας προσπαθούμεν ημείς να τον φέρωμεν εις την γνώμην μας, να τον καταπέσωμεν, πεπεισμένον όντα, αλλά περιμένοντα τον Αύγουστον! Δυστυχής Ελλάς! Η τύχη σου παίζεται από την πλέον μικροπρεπή ιδιοτέλειαν!» (Πήλικας ό.π., σ. 209).

¹²⁰ Πήλικας ό.π., σ. 238.

μια σκοτεινή σελίδα της επίσημης Ιστορίας. Από την άλλη πλευρά, για τον ίδιο τον συγγραφέα το εγχείρημα, εκτός από τη διάσταση της κοινής ωφέλειας, έχει και μια άλλη, πιο προσωπική, η οποία συνδέεται με την ανάγκη του να διευκρινίσει πώς έγιναν τα πράγματα, γιατί κράτησε αυτή τη στάση σε μια κρίσιμη για το έθνος –και για τον ίδιο– στιγμή. Η ιδιαιτερότητα της τεχνικής του είναι ότι, θέτοντας σε δεύτερο πλάνο την ιστοριογραφική πρόθεση και θέλοντας να μεταδώσει στον αναγνώστη του όσο το δυνατόν πιο άμεση την αίσθηση του βιώματος, περιβάλλει τα πρόσωπα της ιστορίας (τον Όθωνα, την Αμαλία, τα μέλη του υπουργικού συμβουλίου και τον εαυτό του, φυσικά) με τη δραματικότητα ενός μέλλοντος άδηλου και πράγματι, το μέλλον επεφύλαξε ένα είδος δικαίωσης στον Πήλικα, την οποία ο ίδιος δεν πρόλαβε βέβαια, λόγω του θανάτου του, να δει: την έξωση του Όθωνα εν έτει 1862, την οποία, ο ίδιος είχε κατά κάποιον τρόπο διαβλέψει, προσάπτοντας στον βασιλιά σοβαρά ατοπήματα στη διακυβέρνησή του. Ωστόσο, όπως είδαμε στην αρχή της αφήγησης, ο Πήλικας δεν εντοπίζει τη ρίζα της κακοδαιμονίας του έθνους στα σφάλματα του Όθωνα, αλλά στην ελλιπή πολιτική παιδεία του λαού (σσ. 30-31). Αν υπήρχε, λοιπόν, ένας επίλογος στα απομνημονεύματά του, ένα συμπέρασμα στην αφήγηση των γεγονότων, όπου λογικά θα γινόταν το απαραίτητο «νεύμα» προς τον μελλοντικό αναγνώστη, ο επίλογος αυτός μπορούμε να φανταστούμε ότι θα ήταν εξίσου νηφάλιος με τον πρόλογο του κειμένου· ο ήρωας θα παραχωρούσε τη θέση στον αφηγητή, που, από μικρή έστω απόσταση, θα αναζητούσε το νόημα στη συνολική εικόνα του «δράματος», στα πάθη και στα λάθη των προσώπων.

3.8 Επίλογος

Λόγος δημόσιος, λόγος ιδιωτικός, λόγος περί πατρίδος, περί αληθείας, περί υστεροφημίας, λόγος περί ιστορίας και περί του μέλλοντος αιώνας· όλοι αυτοί οι χαρακτηρισμοί βρίσκουν τη θέση τους στα απομνημονεύματα του 19^{ου} αιώνα. Πρόκειται, άλλωστε, για έναν αιώνα ρευστό, όπου όλα είναι ακόμα υπό κατασκευή, από το ελληνικό κράτος ως δομή και ως επικράτεια, μέχρι την εθνική ταυτότητα των Ελλήνων που ζουν εντός και εκτός των συνόρων του. Ο λόγος των απομνημονευμάτων, άλλωστε, δεν είναι αποκομμένος από τα συμφραζόμενα της εποχής· αν αφετηρία του είναι η ανάγκη κατάθεσης μιας μαρτυρίας (με όλες τις συμπαρομαρτούσες προθέσεις της), στην πορεία διαπλέκεται με ένα δίκτυο αντίστοιχων λόγων, που αρδεύουν την πνευματική παραγωγή του αιώνα: πέρα από τις «καθαρές» αυτοβιογραφίες, υπάρχουν οι προφορικές μαρτυρίες που καταγράφει η νεότευκτη επιστήμη της λαογραφίας, το ημερολόγιο, οι επιστολές, οι οδοιπορικές εντυπώσεις και, φυσικά, στον χώρο της λογοτεχνίας, το ηθογραφικό διήγημα, που, αξιοποιώντας ποικιλότητα τους αφηγηματικούς τρόπους των βιοματικών αυτών κειμένων, προβάλλει την αληθολογία της αυτοβιογραφικής κατάθεσης ως αντίδοτο για τα «φαντασιοκοπήματα» του ρομαντικού μυθιστορήματος. Έτσι, αρχής γενομένης από τον Βικέλα και τον αυτοβιογραφικής έμπνευσης *Λουκή Λάρα* (1879),¹²¹ θα σχηματιστεί μια πλειάδα συγγραφέων που αντλούν συστηματικά την πρώτη ύλη των κειμένων τους από τα κοιτάσματα της ατομικής μνήμης (π.χ. Βιζυηνός, Παπαδιαμάντης, Κονδυλάκης κ.ά.). Έχοντας υπόψη, βέβαια, ότι η αυτοβιογραφική διάσταση μιας αφήγησης είναι ιδιαίτερος θελκτικός, τόσο για τον συγγραφέα όσο και για τον αναγνώστη (στον βαθμό μάλιστα που εμπεριέχει στοιχεία εξομολόγησης), ο χαρακτηρισμός «απομνημονεύματα» μπορεί να είναι απλώς μια αφηγηματική σύμβαση, αφού, λογοτεχνικά κείμενα του 19^{ου} αιώνα που φέρουν στον τίτλο τους τον όρο αυτόν, δεν στηρίζονται τόσο στην πρώτη ύλη της μνήμης, όσο στη «φόρμα» που έχει καθιερώσει το συγκεκριμένο είδος – βλέπε τα *Απομνημονεύματα ενός ψιττακού* (1833) του Π. Σούτσου, τα *Λαυριακής μετοχής απομνημονεύματα* (1874) του Άγγελου Βλάχου, τα *Απομνημονεύματα ενός δυστυχούς* (1883-1890) του Στ. Ξένου κ.λπ.¹²² Ως «γραφή του εγώ», επομένως, το απομνημόνευμα εμπεριέχει στην ύφανσή του διάφορα «νήματα», που, αναλόγως των προθέσεων του γράφοντα, αποκτούν μια πιο εξέχουσα θέση: μπορεί να προβάλλει την αξία του «εγώ» που δικαιώνεται μέσα από τις περιπέτειες, τις δοκιμασίες και τα επιτεύγματά του (κάτι που μας φέρνει κοντά στο ρομαντικό μυθιστόρημα)· μπορεί να εγγυάται την ακρίβεια μιας αλήθειας που δεν έχει ακόμη ειπωθεί όπως θα έπρεπε (κάτι που μας φέρνει στον πόλο της ιστοριογραφίας)· μπορεί επίσης, υπό την «κάλυψη» της αληθολογίας του, να καυτηριάζει λογοτεχνικά τω τρόπω τα κακώς κείμενα της εποχής του. Τα γραμματολογικά είδη, άλλωστε, είναι οργανισμοί που εξελίσσονται σε βάθος χρόνου, με πολύ ταχύτερους ρυθμούς δε όταν εμβαπτισθούν στα –όχι και τόσο διάφανα– νερά της λογοτεχνίας.

Για να επανέλθουμε όμως στην κατηγορία των κειμένων που μας ενδιαφέρει, δηλαδή στα απομνημονεύματα με σαφή ιστοριογραφική πρόθεση. Η γοητεία τους έγκειται στην ιδιαιτερότητα του

¹²¹ Βλ. αναλυτικά Chryssanthopoulos 2009.

¹²² Μουλλάς 1998, σσ. 213-223.

«φίλτρου» τους αν θέλει κανείς να πληροφορηθεί τα γεγονότα αυτά καθαυτά, θα πρέπει να συμβουλευτεί προφανώς ένα καθαρά ιστορικό βιβλίο (χωρίς αυτό, βέβαια, να σημαίνει ότι και η επιστημονικά γραμμένη ιστορία είναι αμόλυντη από ιδεολογικές επικαλύψεις). Στα απομνημονεύματα –σκόπιμο είναι να– ανατρέχει κανείς αφού έχει σχηματίσει μια εικόνα των γεγονότων, ώστε να μπορέσει να αντιληφθεί καλύτερα την κατασκευαστική τους στρατηγική: ο απομνημονευματογράφος είναι ταυτόχρονα συγγραφέας, σκηνοθέτης και ηθοποιός στο δράμα που παρουσιάζει επί σκηνής, έχει τη δυνατότητα να κινείται ελεύθερα στον άξονα του χρόνου και του χώρου, πότε να συμμετέχει ως ήρωας στα γεγονότα και πότε, ως αφηγητής, να παίρνει απόσταση από αυτά και να τα σχολιάζει, συνθέτοντας, εξηγώντας, φωτίζοντας – δίνοντας το δικό του σχήμα, με άλλα λόγια, στο παρελθόν. Και σε όλη αυτή τη διαδικασία, με το βλέμμα στραμμένο στο κοινό, επιζητεί τη δικαίωση, την εύφημο μνεία, είτε ως εκπρόσωπος μιας ομάδας (όπως βλέπουμε συχνά να συμβαίνει στα απομνημονεύματα των αγωνιστών) είτε ως υπερασπιστής του εαυτού του και μόνο. Το υποκείμενο αναμετριέται με την Ιστορία, καταθέτοντας σε ομόκεντρους κύκλους μια εικόνα του «εγώ», έναν κατάλογο πεπραγμένων, μια τοιχογραφία της εποχής και προσδοκά από τον αφανή αναγνώστη προς τον οποίο απευθύνει το πόνημά του να μοιραστεί την οπτική του, να συναινέσει στην ιστορία του, να του δώσει εντέλει «δίκιο».

Βιβλιογραφία

ΠΗΓΕΣ

- Κασομούλης, Νικόλαος (1939-1942), *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833* (προτάσσεται ιστορία του αρματολισμού), 3 τόμοι, εισαγωγή και σημειώσεις Γιάννη Βλαχογιάννη, Αθήνα: Αρχαία της Νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας Δ'.
- Μακρυγιάννη Στρατηγού (1907, 2003), *Απομνημονεύματα*, εισαγωγή Γιάννης Βλαχογιάννης, Αθήνα: Γνώση.
- Πήλικας, Ιωάννης Ν. (1893), *Απομνημονεύματα της υπουργίας Σπυρίδωνος Πήλικα*, εκδιδόμενα υπό Ιωάννη Ν. Πήλικα, Δ.Ν., δικηγόρου, εν Αθήναις: εκ του τυπογραφείου Αλεξ. Παπαγεωργίου.
- Σαρίπολος, Νικόλαος (1889), *Αυτοβιογραφικά απομνημονεύματα* (1889), εν Αθήναις: εκ του τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Χρυσανθόπουλος Φώτιος ή Φωτάκος, (1858, 1974), *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως 1821-1828*, 2 τόμοι, εισαγωγή Τάσος Γριτσόπουλος, Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.
- Ψύλλας, Γεώργιος (1974), *Απομνημονεύματα του βίου μου*, εισαγωγή Νικ. Κ. Λούρος, έκδοσις και σημειώσεις Ελευθ. Γ. Πρεβελάκη, «Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας», τόμος 8, Αθήνα: Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών.

ΜΕΛΕΤΕΣ

- Αγγέλου, Άλκης (1993), «Εισαγωγή» στο Νικολάου Δραγούμη, *Ιστορικά Αναμνήσεις* (1874), 2 τόμοι, Αθήνα: Ερμής.
- Abbott, Porter (1988), «Autobiography, Autography, Fiction: Groundwork for a Taxonomy of Textual Categories», *New Literary History*, τόμος 19, τχ. 3, σσ. 597-615.
- Alcorn, Jr., Marshall W. (1994), «Self-Structure as a Rhetorical Device: Modern Ethos and the Divisiveness of the Self» στο James S. Baumlin & Tita French Baumlin (επιμ.), *Ethos. New Essays in Rhetorical and Critical Theory*, Dallas: Southern Methodist University Press, σσ. 3-35.
- Βερέμης, Θάνος (1983), «Κράτος και έθνος στην Ελλάδα: 1821-1912», στο Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός - Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιοματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα: Εστία, σσ. 59-67.
- Βερέμης, Θάνος - Κολιόπουλος, Ιωάννης (2013), *Νεότερη Ελλάδα. Μια Ιστορία από το 1821* (μτφρ. Διονύσης Χουρχούλης), Αθήνα: Πατάκης.
- Beaujour, Michel (1980), *Miroirs d'encre. Rhétorique de l'autoportrait*, Paris: Éditions du Seuil.
- Γιαννουλόπουλος, Γιώργος (2003), *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη. Η κατασκευή ενός μύθου από τον Βλαχογιάννη, τον Θεοτοκά, τον Σεφέρη και τον Λορεντζάτο*, Αθήνα: Πόλις.
- Γριτσόπουλος, Τάσος Αθ. (1970-1971), «Ιστοριογραφία του Αγώνος», *Μνημοσύνη*, τχ. 3, σσ. 33-253.
- Chryssanthopoulos, Michalis (2009), «Autobiography, fiction, and the nation: the writing subject in Greek during the later nineteenth century», στο Roderick Beaton-David Ricks (επιμ.), *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism and the Uses of the Past (1797-1896)*, London: Publications of the Centre for Hellenic Studies, King's College.
- Δεληβοριά, Γιάννα (2008), «Προ-λέγοντας το παρελθόν: Προμετωπίδες, πρόλογοι, προοίμια, εισαγωγές σε αυτοβιογραφικά κείμενα του 19^{ου} αιώνα», *Κονδυλοφόρος*, τχ. 7, σσ. 67-96.
- Δελιαλής, Νικόλαος (1961), *Η ιδιόγραφος διαθήκη του Νικολάου Κ. Κασομούλη (1795-1871)*, Αθήνα: Τυπογραφείον Μυρτίδη.
- Δημάκης, Ιωάννης (1991), *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και των ετεροχθόνων*, Αθήνα: Θεμέλιο.

- Δημαράς, Κ. Θ. (2000), «Απομνημονεύματα», στο *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα: Γνώση, σσ. 325-348.
- Dakin, Douglas (1999), *Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία 1821-1833*, μτφρ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Delivoria, Yanna (2009), «The notion of nation: the emergence of a national ideal in the narratives of “inside” and “outside” Greeks in the nineteenth century», στο Roderick Beaton-David Ricks (επιμ.), *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism and the Uses of the Past (1797-1896)*, London: Publications of the Centre for Hellenic Studies, King’s College.
- De Man, Paul (1979), «Autobiography as De-facement», *Modern Language Notes*, τχ. 94, σσ. 919-930.
- Eakin, John Paul (1992), *Touching the World. Reference in Autobiography*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Gusdorf, Georges (1980), «Conditions and Limits of Autobiography», στο James Olney (επιμ.), *Autobiography. Essays Theoretical and Critical*, Princeton: Princeton University Press.
- Holton, David (1984-1985), «Ethnic identity and patriotic idealism in the writings of General Makriyannis», *Byzantine and Modern Greek Studies*, τχ. 9, σσ. 133-160.
- Jay, Paul (1984), *Being in the Text. Self-representation from Wordsworth to Roland Barthes*, Ithaca/London: Cornell University Press.
- Καγιαλής, Τάκης (1996), «Η αυτοβιογραφία ως κατασκευή» στο Παναγιώτης Πούλος (επιμ.), *Τοπικά β’/Περί κατασκευής*, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Επιστημών του Ανθρώπου, σσ. 337-345.
- Kennedy, George (2000), *Ιστορία της κλασικής ρητορικής, αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής*, μτφρ. Νίκος Νικολούδης, επίβλεψη Ιωάννης Αναστασίου, Αθήνα: Παπαδήμας.
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης (1984), «Η πολιτική στάση του Μακρυγιάννη. Η σημασία της μαρτυρίας του έργου *Οράματα και Θάματα*», *Διαβάζω*, τχ. 101, σσ. 46-49.
- Κουρνούτος, Γ. Π. (1959), «Εισαγωγή» στο *Απομνημόνευμα (1453-1953)*, σειρά *Βασική Βιβλιοθήκη*, τόμος 14, Αθήνα: Ζαχαρόπουλος, σσ. 11-47.
- Μουλλάς, Παναγιώτης (1998), «Εισαγωγή» στη σειρά *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τόμος Α’, Αθήνα: Σοκόλης.
- Mathieu-Castellani, Gisèle (1996), *La scène judiciaire de l’autobiographie*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Marcus, Laura (1994), *Auto/biographical discourses. Theory, criticism, practice*, Manchester-New York: Manchester University Press.
- May, Georges (1979), *L’autobiographie*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Παρίσης, Ιωάννης - Παρίσης, Νικήτας (1999), *Λεξικό λογοτεχνικών όρων*, Αθήνα: Πατάκης.
- Πασχαλίδης, Γρηγόρης (1993), *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, Αθήνα: Σμίλη.
- Πετρόπουλος, Ι. Α. - Κουμαριανού Αικ. (1982), *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οθωνική περίοδος 1833-1843*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Πολίτης, Αλέξης (1998), *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα: Μνήμων.
- Porter, Roy (επιμ.) (1997), *Rewriting the self: histories from the Renaissance to the present*, London: Routledge.
- Ροτζώκος, Νίκος (1997), *Επανάσταση και Εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Αθήνα: Πλέθρον/Δοκιμές.
- Σκοπετέα, Έλλη (1988), *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα: Πολύτυπο.

- Σβορώνος, Νίκος (2004), *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, εισαγωγή Σπύρος Ασδραχάς, Αθήνα: Πόλις.
- Smith, Paul (1988), *Discerning the Subject*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Sprinker, Michael (1980), «Fictions of the Self: The End of Autobiography», στο James Olney (επιμ.), *Autobiography: Essays Theoretical and Critical*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, σσ. 321-342.
- Sturrock, John (1993), *The Language of Autobiography: Studies in the First Person Singular*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Τσαούσης, Δ. Γ. (επιμ.) (1983), *Ελληνισμός - Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα: Εστία.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος (1983), «Παράδοση και εκσυγχρονισμός. Μερικά γενικά ερωτήματα», στο Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός - Ελληνικότητα, Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα: Εστία, σσ. 37-48.
- Φενερλή-Παναγιωτοπούλου, Α. (1977), «Οι αγωνιστές και τα απομνημονεύματά τους», *Πολίτης*, τχ. 10, σσ. 31-40.
- Χρυσανθόπουλος, Μιχάλης (1998), «Ρευστή ταυτότητα και εσωτερική ετερότητα: έξω και μέσα Έλληνες στον ύστερο δέκατο ένατο αιώνα», *Gramma*, τχ. 6, σσ. 31-60.

Προτάσεις εμβάθυνσης

Πρόταση 1

Λαμβάνοντας υπόψη τα χαρακτηριστικά του απομνημονεύματος ως γραμματειακού είδους, καθώς και τις ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες του 19^{ου} αιώνα (βλ. ενδεικτικά από τη βιβλιογραφία: Πετρόπουλος-Κουμαριανού 1982, Σκοπετέα 1988, Φενερλή-Παναγιωτοπούλου 1977), να αναπτύξετε τους λόγους για τους οποίους ευδοκιμεί η συγγραφή απομνημονευμάτων στην Ελλάδα κατά τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.

Απάντηση

Εισαγωγικά, οι φοιτητές θα πρέπει να περιγράψουν με ακρίβεια τα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν το απομνημόνευμα από τα άλλα είδη του αυτοβιογραφικού λόγου και να επισημάνουν την ιδιαίτερη σύνδεσή του με την ιστοριογραφία. Κατόπιν, αξιοποιώντας τη δοσμένη βιβλιογραφία, θα πρέπει να διερευνήσουν τις συνθήκες που ώθησαν αγωνιστές και λογίους να καταγράψουν τα γεγονότα της εποχής μέσα από το υποκειμενικό πρίσμα του προσωπικού βιώματος. Ενδεικτικά, αναμένουμε να αναφερθούν ορισμένα από τα παρακάτω: α) ότι τα απομνημονεύματα των αγωνιστών συγγενεύουν ως έναν βαθμό με τις διεκδικητικές Αναφορές (ή Υπομνήματα) των αγωνιστών ή των απογόνων τους προς τις εκάστοτε κυβερνήσεις, με αντικειμενικό σκοπό την εξασφάλιση αποζημιώσεων για όσες υπηρεσίες προσέφεραν στο έθνος, β) ότι οι κοινωνικές δομές που διαμορφώθηκαν στο νεότευκτο ελληνικό κράτος δεν επέτρεψαν στους παλιούς αγωνιστές, με την ιδιότητα που είχαν ως τότε, να παίξουν ηγετικό ρόλο στη διαχείριση των κοινών, με αποτέλεσμα να προκύψει για τους αγωνιστές ένα πρόβλημα ρευστών κοινωνικών διεκδικήσεων, που συχνά εκδηλώνονταν με τη μορφή προσωπικών και τοπικών αντιθέσεων, γ) ότι στα τέλη του 19^{ου} αιώνα διαπιστώνεται μια ανώμαλη μετάβαση από το «ημείς» του Αγώνα στο «ψωροημείς» του ελληνικού κράτους. Οι αγωνιστές, πολιτικοί και στρατιωτικοί, έχουν συνείδηση ότι στάθηκαν μάρτυρες και συντελεστές μιας σημαντικής ιστορικής στιγμής – υπάρχει επομένως διάχυτη η αίσθηση ότι πρέπει να απαθανατιστούν ένδοξες πράξεις και να δικαιωθούν υπολήψεις.

Πρόταση 2

Βασικό γνώρισμα του λόγου των απομνημονευμάτων αποτελεί η επιθυμία του συγγραφέα-αφηγητή να προσεταιριστεί τον αναγνώστη στη δική του οπτική των πραγμάτων. Συνεξετάζοντας τρεις τουλάχιστον προλόγους απομνημονευμάτων της εποχής (π.χ. του Μακρυγιάννη, του Περραιβού, του Φωτάκου), να εντοπίσετε ρητορικές τεχνικές που εφαρμόζει ο συγγραφέας προκειμένου να πετύχει τον στόχο αυτόν.

Απάντηση

Οι φοιτητές θα πρέπει να εντοπίσουν στα εισαγωγικά μέρη των απομνημονευμάτων τεχνικές πειθούς, ρητορικά σχήματα, εκφραστικά μέσα με τα οποία ο συγγραφέας επιχειρεί να προκαταλάβει τη θετική υποδοχή των λεγομένων του από τον αναγνώστη.

Πρόταση 3

Αφού σκιαγραφήσετε σε αδρές γραμμές το ιστορικό πλαίσιο της διαμάχης μεταξύ αυτοχθόνων και ετεροχθόνων (βλ. Δημάκης 1991, Χρυσανθόπουλος 1998), να προσδιορίσετε και να αναλύσετε, σε τρία τουλάχιστον απομνημονεύματα της περιόδου (π.χ. Μακρυγιάννης, Φωτάκος, Σαρίπολος), την ιδιαίτερη μορφή που παίρνει σε κάθε περίπτωση η διαμάχη αυτή.

Απάντηση

Οι φοιτητές θα πρέπει να παρουσιάσουν με επάρκεια τα ιστορικά δεδομένα της εποχής και κατόπιν να τα συνδέσουν με τις αφηγήσεις των απομνημονευματογράφων, επισημαίνοντας, όχι μόνο τη θέση τους και τον βαθμό εμπλοκής τους στο ζήτημα αυτό, αλλά και τους τρόπους/τις τεχνικές που εφαρμόζουν προκειμένου να πείσουν τον αναγνώστη για την «ορθή» οπτική τους.

Πρόταση 4

Να εντοπίσετε σε δύο τουλάχιστον απομνημονεύματα της περιόδου (βλ. σχετικό παράρτημα στο τέλος του τόμου) τεχνικές αληθοφάνειας και αληθολογίας, δηλαδή τεχνικές με τις οποίες ο συγγραφέας-αφηγητής επιχειρεί να πείσει τον αναγνώστη/αποδέκτη της αφήγησης ότι εκφέρει έναν «αληθή λόγο».

Απάντηση

Αξιοποιώντας το θεωρητικό πλαίσιο του Πασχαλίδη (1993), οι φοιτητές θα πρέπει να εξετάσουν πώς διατυπώνεται στα κείμενα αυτά, τόσο η «βούληση για αλήθεια» (δηλώσεις ειλικρίνειας και φιλαλήθειας του αφηγητή), όσο και η «εντύπωση της αλήθειας» (τεχνικές σύνθεσης και οργάνωσης του κειμένου που το παρουσιάζουν ως «αληθή λόγο»).

Κεφάλαιο 4

Ο αυτοβιογραφικός λόγος και το έθνος: η αστική αυτοβιογραφία και η σχέση της με τα απομνημονεύματα και το διήγημα

Σύνοψη

Το κεφάλαιο αυτό εξετάζει την «αστική» αυτοβιογραφία κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα, καθώς και τη σχέση της με το διήγημα και τα απομνημονεύματα, και εστιάζει στον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή (1809-1892), Φαναριώτη πολιτικό και διπλωμάτη. Τα μακροσκελέστατα Απομνημονεύματα του Ραγκαβή εκδίδονται μετά τον θάνατό του: το 1894 ο Α΄ τόμος, το 1895 ο Β΄ τόμος και τριανταπέντε χρόνια αργότερα, το 1930, οι Γ΄ και Δ΄ τόμοι. Τα απομνημονεύματα ξεκινούν από τη «Βρεφική ηλικία» και την «Πρώτη παιδική ηλικία» του αυτοβιογραφούμενου και συνεχίζουν μέχρι και το 1891, λίγο πριν από τον θάνατό του, σε μια γραμμική αφήγηση έκτασης περίπου 2.000 σελίδων. Περιγράφουν την πολιτική, κοινωνική και λογοτεχνική του δράση, όπως και στοιχεία της οικογενειακής του ζωής. Η πολιτική του δράση είναι αυτή του Φαναριώτη ετερόχθονα, που έχει εγκλιματιστεί στην Ελλάδα και στον τρόπο λειτουργίας της δημόσιας ζωής του Βασιλείου. Τα Απομνημονεύματα του Ραγκαβή διαφοροποιούνται, αλλά και σχετίζονται ως αφηγηματική τεχνική και λειτουργία, με αυτά των προκρίτων και των οπλαρχηγών που παρουσιάστηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο. Συγκρινόμενη η αυτοβιογραφία του με εκείνες του Συγγρού και του Βικέλα, όμως, υστερεί και αφηγηματικά και ως σχήμα ζωής.

Προαπαιτούμενη γνώση

Νίκος Σβορώνος, Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού (προλεγόμενα Σπύρος Ασδραχάς), Αθήνα: εκδ. Πόλις 2004.

4 Εισαγωγή

Το παρόν κεφάλαιο εξετάζει την «αστική» αυτοβιογραφία κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα, καθώς και τη σχέση της με το διήγημα και τα απομνημονεύματα. Κατά την περίοδο αυτή το ελληνικό κράτος άρχισε να αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως τον κύριο πόλο του ελληνισμού, ενώ, παράλληλα, αναπτύσσονταν οικονομικά οι κοινότητες των Ελλήνων, τόσο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία όσο και στην Ευρώπη, λόγω των γενικότερα ευμενών πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών. Οπωσδήποτε η ανάπτυξη οφείλεται στην παγκόσμια οικονομική συγκυρία, οφείλεται, όμως, και στη δυναμική που δημιουργήσε η ταυτόχρονη εξέλιξη των ελληνικών κοινοτήτων εντός και εκτός Ελλάδας. Ειδικότερα, το ανεξάρτητο κράτος και η κρατική προστασία και καθοδήγηση που αυτό προσέφερε στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν ήταν αμελητέα. Ταυτόχρονα, η μεγαλύτερη κινητικότητα του πληθυσμού που παρατηρείται μεταξύ της ανεξάρτητης Ελλάδας, της υπόδουλης και της ευρωπαϊκής Διασποράς,¹ αλλά και η επικράτηση της λογικής του ελληνικού δικτύου, της απασχόλησης δηλαδή Ελλήνων συγγενών, γνωστών και συμπατριωτών, ευνόησαν την ανάπτυξη.² Οι μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και η ύπαρξη του ανεξάρτητου κράτους, που παρέχει ηθική και πρακτική (διπλωματική) στήριξη, δημιούργησαν συνθήκες οι οποίες εδραίωσαν τη θέση των Ελλήνων και αύξησαν την επιρροή τους. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η συνύπαρξη, η σύμπραξη και ο ανταγωνισμός μεταξύ του εντός και του εκτός του Βασιλείου της Ελλάδος ελληνισμού είχε ως αποτέλεσμα τη δυναμικότερη ανάπτυξη του σε μια συγκεκριμένη χρονική συγκυρία.

Όπως έχει αναφερθεί, κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, αναπτύσσονται στην Ελλάδα δύο μορφές αυθιστόρησης, ενώ, παράλληλα, παρατηρείται και η ανάπτυξη του μυθιστορηματικού πεζού λόγου. Η πρώτη μορφή αυθιστόρησης, η χρονικά προγενέστερη, εστιάζει στη σχέση μεταξύ του αφηγούμενου υποκειμένου και της διαμορφωμένης εθνικής ιστορίας, και παρακολουθεί τις μεταβολές του υποκειμένου λόγω της διαρκώς μεταβαλλόμενης εικόνας του αναδύμενου ελληνικού έθνους. Οι αυτοβιογραφίες που εντάσσονται στην κατηγορία αυτή έχουν ως αντικείμενο ζητήματα της γενικότερης ιστορίας του έθνους, της «μεγαλο- ή μακρο-ιστορίας» και επιχειρούν να αποκρύψουν τόσο την υποκειμενική τους δόμηση, όσο και τα μυθοπλαστικά στοιχεία που εμπεριέχουν. Πρόκειται για τα «απομνημονεύματα» των αγωνιστών και των πολιτικών του Αγώνα της Ανεξαρτησίας. Η δεύτερη μορφή αυθιστόρησης, η χρονικά μεταγενέστερη, εστιάζει και στο υποκείμενο που αφηγείται, ενώ τα ιστορικά γεγονότα, τόσο του Αγώνα της Ανεξαρτησίας όσο και τα μεταγενέστερα της εξέλιξης του ελληνικού κράτους, διαμορφώνουν το υποκείμενο και δεν αποτελούν απλώς αντικείμενο της εξιστόρησής του· παράλληλα, με τους προλόγους και τις αποστροφές προς τον αναγνώστη, υπογραμμίζεται ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του αφηγηματικού λόγου. Οι αυτοβιογραφίες που εντάσσονται στην κατηγορία αυτή έχουν ως αντικείμενο ζητήματα της ιστορίας του ατόμου, της «μικρο-ιστορίας», και δεν επιχειρούν με την ίδια ένταση να αποκρύψουν την υποκειμενικότητα της αφήγησης και τα μυθοπλαστικά στοιχεία της. Πρόκειται για «αυτοβιογραφίες», που είτε ρητά δηλώνουν ότι διαφέρουν από τα «απομνημονεύματα», είτε πραγματώνουν τη διαφορά τους με την αφηγηματική πράξη. Βεβαίως, μεταξύ των δύο κατηγοριών υπάρχουν πολλά κοινά σημεία, τόσο ως προς το εθνικό γίνεσθαι όσο και ως προς τους αντικειμενικούς κανόνες της πρωτοπρόσωπης αφήγησης, η δε μεταξύ των κατηγοριών διάκριση προϋποθέτει την ερμηνευτική πρακτική του κριτικού αναγνώστη.

Στο παρόν και στο επόμενο κεφάλαιο θα μας απασχολήσουν οι αυτοβιογραφίες τριών σημαντικών προσωπικοτήτων που έδρασαν στον 19^ο αιώνα: πρόκειται για τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή (1809-1892), τον Ανδρέα Συγγρό (1830-1899) και τον Δημήτριο Βικέλα (1835-1908), οι οποίοι γράφουν εκτεταμένες αυτοβιογραφίες. Πρόκειται για ανθρώπους οι οποίοι με τις δραστηριότητές τους εκτείνονται στο εμπόριο, τη δημόσια διοίκηση, τη διπλωματία, τον τραπεζικό τομέα, τα ορυχεία, τους σιδηροδρόμους, αλλά επίσης τον πολιτισμό και τον αθλητισμό· καλύπτουν, δηλαδή, μεγάλη έκταση του λεγόμενου αστικού χώρου, ώστε να μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι λειτουργούν ως παραδειγματικοί «αστοί». Και οι τρεις παίζουν σημαντικό ρόλο, λόγω της έκτασης των δραστηριοτήτων τους, στο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος, στις κοινότητες των Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στις κοινότητες των Ελλήνων στην Ευρώπη. Αν παρακολουθήσουμε τις κινήσεις τους θα τους συναντήσουμε, κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, στην Κωνσταντινούπολη, στη Σύρο, στην Αθήνα, στη Μασσαλία, στο Παρίσι, στο Λονδίνο, στο Μόναχο, στο Βερολίνο και όχι μόνο. Με την έννοια αυτή, ότι, δηλαδή, η δράση τους αφορά και τους τρεις χώρους στους οποίους αναπτύσσεται ο ελληνισμός τον 19^ο αιώνα, έχει ιδιαίτερη σημασία η επιλογή των αυτοβιογραφιών

¹ Τσουκαλάς 1977, σσ. 285-286.

² Χαρλαύτη 1993, σσ. 90-97.

τους προκειμένου να διαπιστωθεί η σύνδεση και η αλληλεξάρτηση ελληνικού κράτους, Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και Ελλήνων στην Ευρώπη.

Ο Ραγκαβής, από τα *Απομνημονεύματα* του οποίου θα αρχίσει η παρουσίαση, γεννήθηκε το 1809, πριν από την έναρξη της Επανάστασης του 1821. Δεν πρόλαβε μιν να συμμετάσχει σε αυτή, αλλά αναφέρεται στο πώς την παρακολουθούσε, από απόσταση, και αυτός και η οικογένειά του, και στο πώς η δράση του στο σύνολό της, από το 1830 που μετέβη από το Μόναχο στο Ναύπλιο μέχρι τον θάνατό του το 1892 στην Αθήνα, ήταν συνδεδεμένη με τη διοικητική μηχανή του ελληνικού κράτους. Η σύνδεση αυτή δικαιολογεί τον τρόπο με τον οποίο πραγματεύεται τα γεγονότα και τη συμμετοχή του σε αυτά, και με τον οποίο αξιολογεί τις επιλογές της διοίκησης σε σχέση με τα όσα ο ίδιος πρότεινε στους τομείς της αρμοδιότητάς του ή φρονούσε γενικότερα, ενώ σαφώς σχετίζεται και με τις μεθόδους που παρατηρεί κανείς στα απομνημονεύματα των αγωνιστών. Υπάρχει στο κείμενό του ένας συνεχής διάλογος, ρητός ή άρητος, για την πορεία που ακολουθεί η Ελλάδα, αφενός, και για την πορεία που θα έπρεπε να είχε ακολουθήσει, αφετέρου. Οι πολιτικές επιλογές συνδυάζονται με το κατ' αυτόν δέον. Γι' αυτόν τον λόγο, η εξέταση της αφήγησης του Ραγκαβή προτάσσεται και διαχωρίζεται από την εξέταση των αυτοβιογραφιών του Ανδρέα Συγγρού και του Δημητρίου Βικέλα. Τα μεν *Απομνημονεύματα* του Ραγκαβή εξετάζονται αναλυτικά στο παρόν κεφάλαιο, ως ευρισκόμενα σε διάλογο με τα απομνημονεύματα των αγωνιστών, ενώ οι αυτοβιογραφίες του Συγγρού και του Βικέλα εξετάζονται «αντικριστά» στο επόμενο κεφάλαιο, ως δηλωτικές τάσεων που παίρνουν τις αποστάσεις τους από το ελληνικό κράτος. Ο Ραγκαβής είναι κρατικός λειτουργός και ζει όλη τη ζωή του με τον μισθό που λαμβάνει από το κράτος. Δεσμεύεται από τις εντολές των προϊσταμένων αρχών του για το έργο που θα ασκήσει, την πόλη που θα ζήσει, τις επαγγελματικές σχέσεις που θα συνάψει. Τις απόψεις του τις διατυπώνει έχοντας πάντοτε υπόψη του την πολιτική του ελληνικού κράτους και τους πολιτικούς συσχετισμούς εντός αυτού. Ως μέλος του συστήματος επιτυγχάνει μιν να διορίσει ορισμένους από τους γιους του, αλλά, εντέλει, πεθαίνει φτωχός, στεναχωρημένος που αφήνει «εν πενία» τις κόρες του και ζώντας τα τελευταία χρόνια της ζωής του μόνο με τη σύνταξή του, ύψους 300 δραχμών (Δ', σσ. 502 και 505).³ Είναι μέρος της κρατικής μηχανής και την υπηρετεί. Οι Συγγρός και Βικέλας δεν εξαρτώνται από το κράτος. Ξεκινούν τις επαγγελματικές δραστηριότητές τους και οι δύο ως έμποροι εκτός Ελλάδας και, στη συνέχεια, ο πρώτος εξελίσσεται σε τραπεζίτη και επιχειρηματία (*homme d'affaires*, όπως δηλώνει) με διεθνείς διασυνδέσεις, ενώ ο δεύτερος σε εισοδηματία και παράγοντα της κοινωνικής ζωής, πάλι με διεθνείς διασυνδέσεις, αφού ορίζεται μέλος της πρώτης επιτροπής για τους Ολυμπιακούς αγώνες. Το εμπόριο, τα οικονομικά συμφέροντα, αλλά και οι προσωπικές επιλογές, ορίζουν τον τρόπο και τις πόλεις στις οποίες ζουν. Ο Συγγρός αποκτά πολύ μεγάλη περιουσία και αφήνει μεγάλα κληροδοτήματα στο ελληνικό κράτος· ο Βικέλας, ιδιαίτερα εύπορος επίσης, κληροδοτεί κι αυτός σημαντικά ποσά από την περιουσία του για σκοπούς που επιθυμεί. Φυσικά, έχουν και οι δύο σχέσεις με τη διοικητική μηχανή της Ελλάδας, αλλά δεν εξαρτώνται από αυτή – ο δε Συγγρός μάλλον τη χρησιμοποιεί.

Και οι τρεις αυτοβιογραφούμενοι δεν δημοσιεύουν εν ζωή τις αυτοβιογραφίες τους. Μήπως επειδή χαρακτηρίζονταν από εγκράτεια στο θέμα της δημοσίευσης προσωπικών στοιχείων; Μήπως επειδή ήθελαν να αποφύγουν την κριτική; Μήπως υπήρχαν και οικονομικοί λόγοι, όπως υπαινίσσεται η κριτική στην περίπτωση Ραγκαβή;⁴ Χρειάζεται να ερμηνεύσει κανείς το γιατί εκδίδονται μόνο μετά θάνατον και οι τρεις αυτές αυτοβιογραφίες. Την ερμηνεία, ή τις ερμηνείες, θα τις αναζητήσουμε στις επιμέρους αναλύσεις, αν και μπορούμε να υποστηρίξουμε προεπισαγωγικά ότι, ενώ οι αγωνιστές του 1821 είχαν καθιερώσει την πρακτική της δημοσίευσης των αυτοβιογραφιών τους, οι αστοί του 19^{ου} αιώνα δίσταζαν να μιλήσουν για τις εμπειρίες τους δημοσίως. Στην κατασκευή μιας ερμηνείας συμβάλλει, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, και το ότι μεγάλη μερίδα της κριτικής αποδέχεται ανεπιφύλακτα τους ισχυρισμούς των απομνημονευματογράφων της Επανάστασης ότι, δηλαδή, τα όσα αφηγούνται ταυτίζονται με τη «γυμνή αλήθεια», με το σκεπτικό ότι το «άδολο ύφος» και η «φυσική γλώσσα» των απλών, λαϊκών αγωνιστών καθιστούν τις αφηγήσεις τους πιο «διάφανες» και γι' αυτό πιο αξιόπιστες από τις αντίστοιχες αφηγήσεις των λογίων. Με την παραδοχή αυτή, η κριτική παραβλέπει την αφηγηματική και τη ρητορική διάσταση των κειμένων και την απόσταση ανάμεσα στις προθέσεις και στα λεγόμενα των συγγραφέων τους. Ο Ραγκαβής, αλλά, ακόμη περισσότερο, ο Συγγρός και ο Βικέλας, έχουν συνείδηση της μερικότητας της αφήγησής τους και αυτή αποτυπώνεται στις αυτοβιογραφίες τους.

³ Οι εντός του κειμένου ενδείξεις σε τόμο και σελίδες παραπέμπουν στην έκδοση, Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, *Απομνημονεύματα*, τόμοι Α'-Δ' (βλ. βιβλιογραφία).

⁴ Βλ. Καγιαλής 1999.

Ειδικότερα, ως προς τον χρόνο και τρόπο έκδοσης, αλλά και ορισμένες συμπτώσεις που σχετίζονται με αυτούς, αξ σημειωθεί ότι τα *Απομνημονεύματα* του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) εκδίδονται ο Α΄ τόμος το 1894, ο Β΄ τόμος το 1895 και τριανταπέντε χρόνια αργότερα, το 1930, οι τόμοι Γ΄ και Δ΄. Τα *Απομνημονεύματα* του Ανδρέα Συγγρού (1830-1899), εκδίδονται το 1908 και μάλιστα από τον Δημήτριο Βικέλα, όπως περιγράφεται από τον Γεώργιο Δροσίνη, συνεργάτη του Βικέλα στον «Σύλλογον προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων», χωρίς όμως να αναφέρεται ο σύλλογος ως εκδότης, επειδή η προσωπικότητα του Συγγρού ήταν αμφιλεγόμενη και η επιλογή της έκδοσης μπορεί να προκαλούσε αρνητικά σχόλια.⁵ Τέλος, το βιβλίο *Η Ζωή μου* του Δημητρίου Βικέλα (1835-1908) εκδίδεται επίσης το 1908, από τον «Σύλλογον προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων», σε δική του σειρά. Τον σύλλογο αυτόν τον είχε ιδρύσει ο ίδιος ο Βικέλας, ο οποίος είχε κάνει προσωπικά τις απαραίτητες προετοιμασίες, συγκεκριμένα «τας πλάκας της στερεοτυπίας», προκειμένου να γίνει η έκδοση της αυτοβιογραφίας του. Μετά θάνατον, λοιπόν, έστω και προγραμματισμένα, εκδίδει και ο Βικέλας.⁶

4.1 Τα *Απομνημονεύματα* του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892)

Τα *Απομνημονεύματα* του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) είναι τα εκτενέστερα που έχουμε στη διάθεσή μας. Αποτελούνται από τέσσερις τόμους και δημοσιεύτηκαν, οι μεν πρώτος και δεύτερος λίγα χρόνια μετά τον θάνατό του, συνεχόμενα, το 1894 και το 1895 (Εν Αθήναις, τύποις Γεωργίου Κασδόνη), οι δε τρίτος και τέταρτος πολλά έτη μετά από τον θάνατό του, το 1930. Οι δύο πρώτοι τόμοι αφηγούνται τα γεγονότα της ζωής του μέχρι το 1856, δηλαδή αρκετά χρόνια πριν τεθεί τέλος στη βασιλεία του Όθωνα. Οι επόμενοι δύο τόμοι φθάνουν έως το 1891, λίγο πριν από τον θάνατό του.

Οι περίπου δύο χιλιάδες σελίδες του έργου παρακολουθούν τη ζωή του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, από το 1809 που γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, μέχρι τον θάνατό του στις 16/29 Ιανουαρίου 1892 στην Αθήνα, αφού οι τελευταίες εγγραφές, υπό μορφή ημερολογιακή, καλύπτουν το 1891. Σημαντικό στοιχείο είναι τα προλεγόμενα, με τον τίτλο «Εισαγωγή» (Α΄, σσ. 5-7): Σε αυτά τονίζει ότι γράφει τα *Απομνημονεύματά* του όχι διότι έχει κάτι άξιο λόγου να αφηγηθεί, αλλά «ως ευρίσκων ηδονήν εις την ανάκλησιν ταύτην του παρελθόντος βίου εν τω κατόπτρω της μνήμης» (Α΄, σ. 5). Σημαντικό στοιχείο αποτελεί η αναφορά στο «κάτοπτρο της μνήμης», επειδή, ανεξαρτήτως της υποτιθέμενης μετριοφροσύνης ενός συγγραφέα, καθηγητή πανεπιστημίου, πολιτικού και διπλωμάτη, με έργο εκτεταμένο και με υπηρεσία πολλών δεκαετιών σε ανώτατα αξιώματα, που δηλώνει ότι δεν έχει κάτι άξιο λόγου να αφηγηθεί, η έκφραση αυτή δείχνει ότι έχει συνείδηση της αυτοβιογραφικής συνθήκης (*pacte autobiographique*). Η «Εισαγωγή», όμως, δεν προσφέρει στον αναγνώστη καμία πληροφορία για τον χρόνο συγγραφής των *Απομνημονευμάτων*, τα οποία καλύπτουν χρονική διάρκεια ογδόντα περίπου ετών. Η αφήγηση στο κυρίως κείμενο γίνεται χωρίς να τονίζεται η μεγάλη ή μικρή χρονική απόσταση από τη συγγραφή, υπονομεύοντας έτσι την αυτοβιογραφική συνθήκη, δηλαδή μη παρέχοντας τα στοιχεία εκείνα που χρειάζεται ο αναγνώστης για να αξιολογήσει την οπτική γωνία και τις συντεταγμένες της συγγραφής. Ελάχιστα είναι τα παραδείγματα και, μάλιστα, σε μικρής εμβέλειας γεγονότα, στα οποία αναδεικνύεται η χρονική απόσταση και η λειτουργία της μνήμης αφενός, αλλά και της συμπλήρωσής της με μεταγενέστερες πληροφορίες ή κατασκευές, αφετέρου: «Της οδοιπορίας ταύτης τα καθέκαστα διαφεύγουσιν ήδη την μνήμην μου» (Β΄, σ. 13), γράφει, αναφερόμενος σε μια χωρίς σημασία «εκδρομή» από την Αθήνα στο Αίγιο. Επίσης, το 1873, ευρισκόμενος ως πρέσβης στο Παρίσι, αναφέρεται στο γεγονός της γέννησης της εγγονής του Σοφίας και σχολιάζει την εξέλιξη του παιδιού, πράγμα που δείχνει ότι γράφει με ύστερη γνώση: «... η εις κάλλος και ευφυΐαν έπειτα αυξήσασα Σοφία» (Δ΄, σ. 68). Οι εγγραφές αυτής της μορφής, όμως, είναι ελάχιστες σε ένα έργο δύο χιλιάδων σελίδων.

Ένα δεύτερο παράδειγμα, στο οποίο αναδεικνύεται ως έναν βαθμό η αυτοβιογραφική συνθήκη, εντοπίζεται στο πρώτο μέρος των *Απομνημονευμάτων*, όταν η φαναριώτικη καταγωγή του Ραγκαβή, η οποία αποτελεί στοιχείο της ταυτότητάς του, καθίσταται προς στιγμή στοιχείο στοχασμού. Στην αρχή της αφήγησης τοποθετείται ως προς την προέλευση και την καταγωγή του, τονίζοντας ότι ανήκει στον εκτός του Βασιλείου της Ελλάδος ελληνισμό και αναφέρει ότι «[ε]κ καταγωγής ειμί Φαναριώτης». Ταυτόχρονα, όμως, θέτει τα προβλήματα που δημιουργεί αυτή η καταγωγή αφού, αμέσως, προσθέτει ότι στην πραγματικότητα του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους «απέβη μετά ταύτα εις κηλίδα και ύβριν» (Α΄, σ. 9): η αφήγηση δεν κυλάει απλώς, αλλά λαμβάνει υπόψη της και την πάροδο του χρόνου· γίνεται, στο σημείο αυτό, εκ των υστέρων

⁵ Δροσίνης 1982, τόμος 2, σσ. 170 κ.ε.

⁶ Βικέλας 1908, verso σελίδας τίτλου.

στοχασμός και αναδεικνύει τη σημασία που έχει η «στερνή γνώση». Ο Φαναριώτης δείχνει να γνωρίζει πώς, η κοινωνία στην οποία ζει, αντιμετωπίζει τους Φαναριώτες.

Τα *Απομνημονεύματα* του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή ξεκινούν, σχολαστικά, με ένα υποκεφάλαιο για τη «Βρεφική ηλικία», την «Πρώτη παιδική ηλικία» και, στη σειρά, μια σειρά περιστατικά αυτής της περιόδου στην Κωνσταντινούπολη. Ακολουθεί κεφάλαιο με τον τίτλο «Εις Βλαχίαν», στο οποίο περιγράφεται η ζωή της οικογένειας στο Βουκουρέστι, αφού ο πατέρας του συγγραφέα ήταν στην υπηρεσία του ηγεμόνα Αλέξανδρου Σούτσου. Σε αυτό παρατίθενται πολλές ανεκδοτολογικές λεπτομέρειες για τις σπουδές του. Όταν ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ξεκινάει τον αγώνα της ανεξαρτησίας, το 1821, η οικογένεια αναγκάζεται να φύγει από το Βουκουρέστι, οπότε και μεταβαίνει στη Στεφανούπολη (ρουμανικά Βράσοβο, γερμανικά Kronstadt), μια πόλη της Τρανσυλβανίας με μεγάλη γερμανική μειονότητα. Από εκεί η οικογένεια φεύγει το 1822 για την Οδησό. Στην πόλη αυτή ο Ραγκαβής φοιτά αρχικά στο Λύκειο της Οδησού, με συμμαθητές τον Γεώργιο Ζαρίφη, τον μετέπειτα επιφανή τραπεζίτη και προστάτη του Βιζυηνού, «όστις ην πτωχός τότε», και τον Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο, «μικρόν τότε βαρुकέφαλον και μάλλον δυσμαθές παιδίον» (Α', 109). Εν συνεχεία, για λόγους που αποδίδονται στον πατέρα του, διακόπτει τις σπουδές του στο Λύκειο της Οδησού, έχει κατ' οίκον διδασκαλία και, αργότερα, το 1824, εγγράφεται στην «Ελληνεμπορικήν λεγομένην σχολήν» (Α', 125). Το έτος 1825, μετά από διαμεσολάβηση της θείας του, καταλήγει στο Μόναχο, υποστηριζόμενος από τον ουμανιστή φιλόλογο και φιλέλληνα Ειρηναίο Θείρσιο (Friedrich Tiersch), και κατατάσσεται, με βασιλική υποτροφία, στη Στρατιωτική Σχολή (Cadettencorps), στην οποία φοιτά συστηματικά και αποφοιτά το 1827, τέταρτος σε σειρά μεταξύ 26 μαθητών. Ως απόφοιτος κατατάσσεται στο πυροβολικό, ενώ, παράλληλα, παρακολουθεί μαθήματα στο πανεπιστήμιο. Μετά από συμπληρωματική υπηρεσία ενός έτους περίπου στον στρατό, λαμβάνει τον βαθμό του ανθυπολοχαγού του πυροβολικού. Αμέσως μετά περιγράφει τη διαδικασία επιστροφής στην Ελλάδα, μια περιπέτεια από το Μόναχο στη Βιέννη, πίσω στο Μόναχο και μετά στην Τεργέστη και από εκεί με πλοία διάφορα, μετά από πολλές ημέρες ταξίδι, στις Δαλματικές ακτές, στην Κεφαλλονιά, στη Ζάκυνθο και, τέλος, στην Πελοπόννησο. Η άφιξη στην Πελοπόννησο σηματοδοτεί το τέλος της πρώτης περιόδου του Α' τόμου των *Απομνημονευμάτων* (*Γέννησις. Ανατροφή*) και την έναρξη της δεύτερης (*Εν Ελλάδι*).

Πρόκειται για τους πρώτους μετεπαναστατικούς χρόνους, την Ελλάδα του Ιωάννη Καποδίστρια: Ναύπλιο, Αίγινα, κατάταξη στον ελληνικό στρατό και η πρώτη απογοήτευση, αφού δεν του δόθηκε η αναμενόμενη προαγωγή σε λοχαγό ή, τουλάχιστον, υπολοχαγό, αλλά ο βαθμός που είχε λάβει και στον βαυαρικό στρατό, δηλ. αυτός του ανθυπολοχαγού. Μετά από τρίμηνη θητεία παραιτείται από το στράτευμα και ιδιωτεύει, επισκεπτόμενος την Αθήνα, όπου ο πατέρας του αγοράζει γη και νοικιάζει ένα σπίτι, προσβλέποντας να εγκατασταθεί εκεί. Οι λεπτομέρειες για τον βίο στην Ελλάδα δίνουν μια εικόνα της εποχής, βασικά ανεκδοτολογική. Κύριος άξονας, η αντιπολίτευση που ασκείται στον Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια. Ο Ραγκαβής τον στηρίζει με επιφυλάξεις, έτσι ώστε, αμέσως μετά τη δολοφονία του, να προσχωρήσει στην αντιπολίτευση, τους λεγόμενους «συνταγματικούς». Παρά ταύτα, είναι ενδιαφέρον ο τρόπος με τον οποίο στηλιτεύει τον Μιαούλη, ο οποίος «επροτίμησε το μεγαλουργόν έγκλημα του να πυρπολήσει το εις αυτόν εμπειστημένον δίκροτον “την Ελλάδα” [...] Ούτως τότε επεδιώκετο η ευνομία εν χώρα...» (Α', σσ. 280-281). Μετά, λοιπόν, τη δολοφονία του Καποδίστρια, ο Ραγκαβής μεταβαίνει στη Στερεά Ελλάδα, στα Μέγαρα και στη συνέχεια στην Περαχώρα και, όπως αφηγείται, «αμέσως κατετάχθη εις την υπηρεσίαν της συνταγματικής κυβερνήσεως» (Α', σ. 308), δηλαδή, ουσιαστικά, του Ιωάννη Κωλέττη. Ο Ραγκαβής παρουσιάζει με ιδιαίτερα θετικό τρόπο τον Κωλέττη, προσωπικά δε (λόγω της γνωριμίας του στο Μόναχο με τον ουμανιστή φιλόλογο και φιλέλληνα Ειρηναίο Θείρσιο, ο οποίος επισκέπτεται την Ελλάδα που αναζητεί βασιλιά από τις δυναστείες της Ευρώπης) συμβάλλει στο να αναπτυχθεί μια σχέση συνεργασίας του Θείρσιου με τον Κωλέττη. Ο Ραγκαβής, στη συνέχεια, συμμετέχει με τους «συνταγματικούς» στην εκστρατεία κατά των «κυβερνητικών» στην Πελοπόννησο και καταλήγει ανάμεσα στους «νικητές» της εμφύλιας διαμάχης, στην τότε πρωτεύουσα του κράτους, το Ναύπλιο. Γρήγορα ακολουθεί «η πρώτη πολιτική υπηρεσία» του Ραγκαβή, ως «πρώτου παρέδρου επί της εκπαιδεύσεως», επί της υπουργίας –στο Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως– του Ιακώβου Ρίζου Νερούλου, «εξαδέλφου του πατρός» του Ραγκαβή (Α', σ. 343).

Παρουσιάζει ενδιαφέρον να παρακολουθησει κανείς μέσα από τις γραμμές της αυτοβιογραφίας του πώς χτίζει ο εικοσάχρονος Ραγκαβής, νεαρός ανθυπολοχαγός του βαυαρικού στρατού, την πολιτική σταδιοδρομία του στην Ελλάδα, χρησιμοποιώντας τις επαφές του στη Βαυαρία, επενδύοντας και στο πρόσωπο του Κωλέττη και, ταυτοχρόνως, έχοντας τις συγγενικές ή κοινωνικές σχέσεις με τις επιφανείς φαναριώτικες οικογένειες: η θέση που του ανατίθεται έχει ως αντικείμενο την οργάνωση της δημόσιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα και, ιεραρχικά, είναι ο αμέσως υφιστάμενος του υπουργού (έλαβε τη θέση

σημερινού γενικού γραμματέα). Έργο του, όπως αναφέρει, είναι «η σύστασις αριθμού τινός (26 νομίζω) Ελληνικών σχολείων εις τα κυριώτερα κέντρα του πληθυσμού», παρόλο που, εντέλει, μόνο για τα 11 από αυτά βρέθηκε το απαιτούμενο προσωπικό (Α', σ. 346). Ο ενθουσιασμός του για την άφιξη του Όθωνα στο Ναύπλιο, στις 23 Ιανουαρίου 1833, είναι ανεξέλεγκτος, όπως και ο θαυμασμός προς «τον πρώτον Βασιλέα, τον εξ Ευρώπης εις αναβιώσασαν την Ελλάδα τα φώτα φέροντα και την εξασφάλισιν της αυτονομίας της» (Α', σ. 358). Ακόμη και τον υποβιβασμό του στη δεύτερη υπό τον υπουργό θέση στο ίδιο υπουργείο τον παρουσιάζει ως πράξη αυτοθυσίας, οικογενειακών δεσμεύσεων (την ανέλαβε ο Κωνσταντίνος Σχινάς) και ενίσχυσης της διοίκησης του νέου βασιλείου (Α', σ. 361), πράγμα σωστό, αφού σε λίγους μήνες επιστρέφει στην πρότερη θέση του, ως Σύμβουλος του υπουργού Κωνσταντίνου Σχινά, αυτού ακριβώς που είχε καταλάβει προσωρινά τη θέση του Ραγκαβή (Α', σ. 373).

Ο Α' τόμος των *Απομνημονευμάτων* ολοκληρώνεται με την εγκατάσταση του Όθωνα και της Αντιβασιλείας και ο Β' τόμος αρχίζει με τη μεταφορά της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους στην Αθήνα (1/12/1834). Στην Αθήνα μεταβαίνει, φυσικά, και ο υπηρέτων στο Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Ραγκαβής, και εγκαθίσταται προσωρινά σε οίκημα που έχει κτίσει ο πατέρας του. Γίνεται σαφές ότι η οικογένεια κινείται μαζί, αν και οι δύο αδελφές του παντρεύονται ξένους και σύντομα μετοικούν. Ο Ραγκαβής εμπλέκεται, υπηρεσιακά, με την Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, αλλά είναι επικριτικός των δραστηριοτήτων της για τη δημιουργία εκπαιδευτηρίου θηλέων, ενώ θαυμάζει το Παρθεναγωγείο του Αμερικανού πάστορα Χίλλ.⁷ Τα χρόνια αυτά ασχολείται με τη σύνταξη του οργανισμού για όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, καθώς, βεβαίως, και με τη συγγραφή, αλλά και με το θέατρο, και ικανοποιείται που ανεβαίνει στη σκηνή το δράμα του *Φροσύνη*. Ιδιαίτερα σημαντικό για τη ζωή του γεγονός είναι ο γάμος του με την Καρολίνα Σκην (Skene), με τον αδελφό της οποίας είχε ήδη νυμφευθεί η αδελφή του Αλέξανδρου Ραγκαβή, Ραλού Σκην. Η τελετή του γάμου έγινε πρώτα «κατά τους διαμαρτυρομένους», και μάλιστα με την παρουσία του αιδεσιμώτατου Χίλλ, ενώ ακολούθησε η ορθόδοξη ιεροτελεστία με ιερέα που δεν «εγνώριζε» ότι η Καρολίνα ήταν «ετερόδοξη» (Β', σσ. 103 κ.ε.). Ο γάμος αυτός δημιούργησε σοβαρά προβλήματα στον Ραγκαβή, αξιωματούχο στο Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως. Ο αρμόδιος υπουργός ζήτησε την παύση του και, εντέλει, χάρις στον Όθωνα δεν παύθηκε, αλλά μετατέθηκε στο Βασιλικό Τυπογραφείο. Ενδιαφέρον, επίσης, έχει η πρότασή του – με έκθεση που υποβάλλει στον Όθωνα, προς μεγάλη έκπληξη του τελευταίου – να παύσει να λειτουργεί το Βασιλικό Τυπογραφείο, τόσο λόγω του υψηλού κόστους του, αλλά και λόγω της ανάπτυξης των ιδιωτικών τυπογραφείων (Β', σ. 107)! Φιλελεύθερη ιδεολογία ή τρόπος για να τραβήξει την προσοχή του βασιλιά με μια προκλητική παρέμβαση;

Μεγάλης σημασίας είναι το γεγονός της επανάστασης της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843, την οποία ο Ραγκαβής χαρακτηρίζει ως «στάση»: δεν συμμετείχε ο ίδιος στις σχετικές κινήσεις και επλήγη προσωπικά από τις αποφάσεις της Εθνοσυνέλευσης που συγκλήθηκε μετά τον εξαναγκασμό του Όθωνα να προβεί σε παραχωρήσεις. Το Σύνταγμα, το πρώτο του Βασιλείου της Ελλάδος, εγκαθίδρυσε τη συνταγματική μοναρχία και βασίστηκε σε έναν βαθμό στο γαλλικό σύνταγμα του 1830 και στο βελγικό του 1831. Πέραν του Συντάγματος, όμως, η Εθνοσυνέλευση ψήφισε ορισμένα ψηφίσματα, εκ των οποίων ένα θέσπιζε ότι η διάκριση μεταξύ «αυτοχθόνων» και «ετεροχθόνων» αφορούσε τη δημόσια διοίκηση και απαγόρευε σε όσους ελληνικής καταγωγής έφτασαν στην Ελλάδα μετά το 1827 να υπηρετούν σε δημόσια θέση (πλην προξενικής και διδασκαλικής) πριν περάσει εικοσαετία. Ο Ραγκαβής απολύθηκε με σχετικό διάταγμα. Η παλαιά σχέση του με τον Κωλέττη, όμως, κατά τη σύγκρουση ανάμεσα στους «συνταγματικούς» και τους «κυβερνητικούς» μετά τον θάνατο του Καποδίστρια, του έδωσε τη δυνατότητα να καταλάβει τη θέση του καθηγητή της Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών, θέση διδασκαλική που επιτρεπόταν να πάρει ως «ετερόχθων».

Το ταξίδι του στην Αγγλία, το 1850, σχετίζεται βεβαίως με την επίσκεψη που θέλει να πραγματοποιήσει στην οικογένεια Σκην (οικογένεια της συζύγου του, αλλά και της αδελφής του), σχετίζεται, όμως, και με ένα οικογενειακό δράμα. Ο Αλέξανδρος Ραγκαβής απέκτησε πολλά παιδιά, κυρίως γιους, με την Καρολίνα,⁸ αλλά έχασε το δεύτερο κατά σειρά από τα άρρενα τέκνα του το 1846 και το τρίτο το 1849. Το ταξίδι προς την Αγγλία, όπου καταλήγει στο Λέμικτον όπου ζει η οικογένεια Σκην, μέσω πολλών ευρωπαϊκών πόλεων (Τεργέστης, Βενετίας, Μονάχου, Κολωνίας) αποτελεί αφορμή ιστορικών αφηγήσεων. Μένει λίγο με τους συγγενείς του και επισκέπτεται κατόπιν το Λονδίνο και το Παρίσι για να πραγματοποιήσει τις κοινωνικές επαφές του. Επιστρέφει στην Αγγλία και, μετά από σύντομη παραμονή στο Λέμικτον,

⁷ Ιδρύθηκε από τον Αμερικανό ιεραπόστολο John Hill και τη γυναίκα του, Fanny Francis Mulligan, το 1831, στην Πλάκα.

⁸ Κλέων, 1842, Αριστίων, 1843, Χαρικλής, 1845, Αριστείδης, 1847, Αλέξανδρος, 1849, Ευγένιος 1850, Αιμίλιος 1852, Ζωή 1854, Όθων, 1857, Αιμιλία 1864, Χαρικλής 1866 (Γ', σ. 12).

ταξιδεύει προς βορρά, στη Σκωτία, αλλά και σε πολλά άλλα μέρη της Αγγλίας, και βομβαρδίζει τον αναγνώστη με πάμπολλες πληροφορίες, πολλές από αυτές για θέματα τεχνολογικών εξελίξεων ή, γενικότερα, της βιομηχανικής επανάστασης που βρισκόταν στο απόγειό της (Β', σσ. 170-256). Μετά από εξάμηνη απουσία στο εξωτερικό (Μάιος-Νοέμβριος 1850) επιστρέφει στην Αθήνα, χωρίς την οικογένειά του, η οποία παραμένει στην Αγγλία μέχρι τον Αύγουστο του 1851. Τα *Απομνημονεύματα* είναι φειδωλά σε πληροφορίες για τα επόμενα έτη. Έχουν ως κυριότερο γεγονός την κατοχή του Πειραιά από τις δυνάμεις των αγγλογάλλων και, ειδικότερα για τον Ραγκαβή, την ίδρυση του γαλλόφωνου περιοδικού *Spectateur D'Orient* (*Ανατολικός Θεατής*), λόγω και του επικείμενου ρωσοτουρκικού πολέμου, από τους Μάρκο Ρενιέρη, Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο, Ραγκαβή και άλλους (Β', σ. 291), αλλά και της εμπλοκής του Ραγκαβή στα του δημοτικού συμβουλίου του Δήμου Αθηναίων. Τα *Απομνημονεύματα*, στη συνέχεια, έχουν ως θέμα την επιλογή του ως Υπουργού των Εξωτερικών στην κυβέρνηση Δημητρίου Βούλγαρη το 1856. Η επιλογή παρουσιάζεται ως αιφνίδια για τον ίδιο, αν και, εμμέσως τουλάχιστον, αιτιολογείται ως επιλογή του βασιλιά Όθωνα και της βασίλισσας Αμαλίας. Αξιοσημείωτη είναι η παρέμβασή του για την αντικατάσταση του Υπουργού των Οικονομικών και οι συζητήσεις που φέρεται να έχει με τη βασίλισσα προκειμένου, εντέλει, να προκριθεί η επιλογή του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου (Β', σσ. 355-366). Η θητεία του στο υπουργείο, οι σχέσεις του με τους ξένους πρέσβεις, τα ανάκτορα, αλλά και τους υπαλλήλους, οι διάφορες ενέργειές του, αποτελούν το αντικείμενο του Β' τόμου, ο οποίος φθάνει μέχρι την παραίτηση του Δημητρίου Βούλγαρη (Β', σσ. 325-413). Δεδομένου ότι οι δύο μόνο τόμοι των *Απομνημονευμάτων* εκδόθηκαν το 1894 και 1895, ενώ οι άλλοι δύο περίμεναν ανέκδοτοι έως το 1930, αντιλαμβάνεται κανείς ότι η υπουργία του Ραγκαβή αποτέλεσε την κλιμάκωση του τμήματος εκείνου της αυτοβιογραφίας, το οποίο εκδόθηκε τον 19^ο αιώνα, λίγα χρόνια μετά τον θάνατό του. Οπωσδήποτε, με την υπουργία αυτή ο αξιωματικός, δημόσιος λειτουργός και λόγιος Φαναριώτης φθάνει στο απόγειο της επιτυχίας του. Βεβαίως, οι δραστηριότητες του Ραγκαβή ως υπουργού Εξωτερικών συνεχίζονται και στον Γ' τόμο των *Απομνημονευμάτων*, με θέμα τις συνθήκες που υπέγραψε με άλλες χώρες και, δυστυχώς, με πολλές λεπτομέρειες στο ζήτημα των παρασήμων που δίδονται εκατέρωθεν όταν υπογράφεται μια συνθήκη (Γ', σσ. 5-56). Ο Ραγκαβής συμμετέχει ως υπουργός στις γιορτές του 1859 για την εικοσιπενταετία της βασιλείας του Όθωνα και υποχρεούται σε παραίτηση λίγο αργότερα, τον Μάιο, από τον πρωθυπουργό Αθανάσιο Μιαούλη, ο οποίος σχηματίζει νέα κυβέρνηση (Γ', σσ. 52-56). Έτσι ολοκληρώνεται μια μακρά περίοδος άσκησης υψηλού αξιώματος από τον Ραγκαβή, ο οποίος φθάνει στην ηλικία των πενήντα ετών. Από το χρονικό αυτό σημείο και μέχρι αρκετά μετά την έλευση του νέου βασιλιά, του Γεωργίου Α', ο Ραγκαβής βρίσκεται εκτός του πολιτικού σκηνικού, διδάσκοντας στο πανεπιστήμιο, αν και επί αρκετά χρόνια, από τις αρχές της δεκαετίας του 1860, εκδίδει την εφημερίδα «Ευνομία» και αρθρογραφεί σε αυτήν, ενδιαφερόμενος, κυρίως, για το ποιος θα αντικαταστήσει ως βασιλιάς τον Όθωνα, ο οποίος αναχώρησε από την Ελλάδα και παραιτήθηκε (Γ', σσ. 94-116). Στο σημείο αυτό αξιωμαθώς ότι η πολυπληθής οικογένειά του απουσίαζε το κρίσιμο διάστημα της μεταπολίτευσης, δηλαδή επί 18 μήνες, στο Βερολίνο, όπου είχε συνοδεύσει τον γιο του Αριστείδη, ο οποίος παρακολούθησε τη Στρατιωτική Σχολή και έγινε αξιωματικός του πρωσικού, και στη συνέχεια του γερμανικού, στρατού.

Το 1867 στον Ραγκαβή προτείνεται, αφού έχει βολιδοσκοπηθεί επί μακρόν, η θέση του πρέσβη στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, ενώ εκείνος διεκδικούσε για τον εαυτό του θέση πρέσβη στην Ευρώπη (Γ', σσ. 176-181). Το μακρύ ταξίδι στην Αμερική ξεκίνησε στις 18 Απριλίου 1867 από τον Πειραιά. Επί αρκετές ημέρες έμεινε στο Παρίσι και το Λονδίνο, ενώ στις 13 Μαΐου 1867 απέπλευσε από το Λίβερπουλ με το ατμόπλοιο «Κούβα», το οποίο, καθώς ήταν αγκυροβολημένο απέναντι από το Great Eastern, του φάνηκε μικρό (Γ', σσ. 196 κ.ε). Μετά από δεκαήμερο πλου, με διάφορες περιπέτειες και αρκετή θαλασσοταραχή, φθάνουν στη Βοστώνη, πρώτο σταθμό μιας περιήγησης που θα συνεχιστεί στη Νέα Υόρκη (Νεοβόρακον) και την Ουάσιγκτον. Η παραμονή του Ραγκαβή στην Αμερική για περισσότερο από ένα έτος του δίνει την ευκαιρία συγγραφής πολλών σελίδων περιηγητικών εντυπώσεων, με πρώτη την εικόνα του προεδρεύοντος, μετά τη δολοφονία του Lincoln, αντιπροέδρου Andrew Johnson, η οποία δεν είναι καθόλου θετική (Γ', σσ. 220-221).⁹ Το κύριο πολιτικό ζήτημα που τον απασχολούσε ως πρέσβη στις Ην. Πολιτείες ήταν το κρητικό ζήτημα, για το οποίο, βέβαια, δεν θα μπορούσε να έχει αποτελέσματα. Επίσης, αποτελέσματα δεν είχε για το ζήτημα της αναδιάρθρωσης και αποπληρωμής του δανείου που βάρυνε την Ελλάδα. Στο περιθώριο της παραμονής του είναι αξιοσημείωτη η ικανότητά του της επικοινωνίας (τουλάχιστον όπως αυτοπαρουσιάζεται

⁹ Οι εντυπώσεις του Ραγκαβή από την Αμερική αποτελούν αντικείμενο του «Χρονικού του Ραγκαβή» από τον Γιώργο Θεοτοκά, ο οποίος γράφει ότι «τα ελληνικά γράμματα ανακάλυψαν την Αμερική στα 1867». Βλ. Θεοτοκάς 1954, σσ. 204-215. Ως «Χρονικό του Ραγκαβή», ανατυπώνεται στο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, *Απομνημονεύματα*, τόμος Α', ό.π., σσ. ξξ'-οη'.

στα *Απομνημονεύματα*), που του επέτρεψε να αναπτύσσει φιλικές σχέσεις με τον εκεί πρέσβη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, παρά τον ανταγωνισμό, αφού και η οθωμανική πρεσβεία είχε πρόσφατα ιδρυθεί. Τον Ιούνιο του 1868 ανακαλείται (παραμένει ο πρωτότοκος γιος του, Κλέων, που τον συνόδευε από την αρχή του ταξιδιού του, ως επιτετραμμένος) και επιστρέφει στην Ευρώπη με το πλοίο «Κολοράδο» (Γ', σσ. 338-348).

Η επιστροφή του στην Ελλάδα του επιφυλάσσει εκπλήξεις: «Επί της απουσίας μου ο Βασιλεύς είχε νυμφευθή, και, παρουσιασθείς εις την Α. Μ. την Βασιλίссαν, εθαύμασα την καλλονήν της...» (Γ', σ. 359). Ταυτόχρονα, αναφέρει ότι μαθαίνει από τον υπουργό Π. Δηλιγιάννη ότι τοποθετείται πρεσβευτής στο Παρίσι, αν και, θα υπέθετε κανείς, ότι δεν θα έφευγε τόσο εσπευσμένα από την Αμερική αν δεν είχε τη σχετική πληροφορία. Στο Παρίσι έχει πολλές γνωριμίες, τόσο στον διπλωματικό κόσμο, όσο και στο πανεπιστήμιο και την Ακαδημία. Διπλωματικώς, το έργο του είναι το κρητικό ζήτημα, επιδιώκοντας «την εξέγερσιν συμπαθείας της Γαλλικής Κυβερνήσεως υπέρ των Κρητών» (Γ', σ. 373), έργο που μάλλον δεν εστέφετο από επιτυχία. Η περιγραφή της διπλωματικής του δράσης στο Παρίσι είναι ενδιαφέρουσα, πολύ περισσότερο από οποιαδήποτε μέχρι τότε δραστηριότητα. Χειρίζεται με επάρκεια τη μειονεκτική θέση, την οποία είχαν αποφασίσει να δώσουν στην Ελλάδα οι δυνάμεις που μετείχαν στο συνέδριο για το κρητικό ζήτημα, τη θέση, δηλαδή, της «συμβουλευτικής» (consultative) και όχι «διασκεπτικής» (deliberative) συμμετοχής στο συνέδριο· δεν συμμετέχει μεν, πέραν της εναρκτήριας συνδιάσκεψης στην οποία εξηγεί τους λόγους της μη συμμετοχής της χώρας, αλλά διαβουλεύεται παρασκηνιακά για να επηρεάσει την τελική διακοίνωση και να αποφύγει την ευθεία κριτική της ελληνικής στάσης στο κρητικό ζήτημα (Γ', σσ. 389-405). Στο Παρίσι ο Ραγκαβής έχει την ευκαιρία να καλλιεργήσει τις κοινωνικές του επαφές, κάτι που του προκαλεί μεγάλη ευχαρίστηση. Με τον τίτλο «γνωριμία» αφιερώνει πολλές σελίδες στους χορούς και τις δεξιώσεις που τον προσκαλούν ο αυτοκράτορας Ναπολέον III Βοναπάρτης, οι συγγενείς του αυτοκράτορα, άλλοι αριστοκράτες ή διπλωμάτες, και περιγράφει τη διαδικασία, τα εδέσματα, τους άνδρες, αλλά, κυρίως, τις γυναίκες (Γ', σσ. 405-421). Η εικόνα αυτή της παρισινής κοινωνίας το 1869 παρουσιάζει το πρόσθετο χαρακτηριστικό του τέλους μιας εποχής: ακολουθεί η ήττα της Γαλλίας στον γαλλογερμανικό πόλεμο του 1870, η σύλληψη του αυτοκράτορα στο Sedan και το τέλος της δυναστείας του. Ο Ραγκαβής επισκέπτεται τον αυτοκράτορα μόλις μαθαίνει ότι μετατίθεται στην Κωνσταντινούπολη και αναφέρεται σε αυτή τη συνάντηση, με την εκ των υστέρων γνώση που διαθέτει όταν συγγράφει τα *Απομνημονεύματα*: «Και εγώ μεν επέστρεψα μετά τινα χρόνον, τον Αυτοκράτορα όμως δεν εύρον πλέον» (Γ', σ. 420).

Η θητεία του Ραγκαβή ως πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, η οποία διαρκεί μια διετία και πλέον, από την άνοιξη του 1869 έως το καλοκαίρι του 1871, παρουσιάζει το πρόσθετο ενδιαφέρον της επιστροφής του στα πάτρια εδάφη: είναι, αισθάνεται και παραμένει ένας Φαναριώτης, ο οποίος υπηρετεί το ελεύθερο ελληνικό κράτος. Παρατηρούμε, και στο ύφος γραφής και στις δραστηριότητές του, τον τρόπο με τον οποίο συνυπάρχει ο «εκτός» Ελλάδας και ο «εντός» Ελλάδας ελληνισμός, πώς είναι, ταυτόχρονα, ο «έξω» και ο «μέσα» Έλληνας. Οι δραστηριότητές του ως πρέσβη της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη αφορούν την Υψηλή Πύλη, όπου υποβάλλει τα διαπιστευτήριά του στον Σουλτάνο, έχει συναντήσεις με τον «Ααλή» Πασά, τον Μεγάλο Βεζύρη που είναι συγχρόνως και υπουργός των Εξωτερικών, και με τους διπλωματικούς εκπροσώπους των άλλων χωρών, επισκέπτεται και έχει συναντήσεις στο Πατριαρχείο (Γ', σσ. 420 κ.ε.), με το οποίο διαφωνεί για τη στάση του ως προς το αίτημα της βουλγαρικής εκκλησίας να έχει «ίδιον ανώτατον αρχιερέα» (Γ', σ. 446) και αναζητεί, μάταια, συμβιβαστική λύση, αφού πιστεύει ότι με την ανεξαρτησία της Ελλάδας έχουν διεγερθεί και στους άλλους χριστιανικούς λαούς «εθνικής φιλοδοξίας αισθήματα» (Γ', σ. 446). Περιγράφει αρκετά περιστατικά της ζωής στην Πόλη, ανάμεσά τους τις σχέσεις του με τους Συλλόγους και τα σχολεία, τις οικονομικές υποχρεώσεις της πρεσβείας της Ελλάδας, όπως και τις κοινωνικές του σχέσεις με τα μέλη της ελληνικής κοινότητας. Στην Κωνσταντινούπολη τον βρίσκει η κήρυξη του γαλλογερμανικού πολέμου που έχει επιπτώσεις και στην ίδια του την οικογένεια, αφού δύο από τους γιους του, ο Αριστείδης και ο Αιμύλιος, υπηρετούσαν στον γερμανικό στρατό, ο πρώτος μεν ως αξιωματικός του Μηχανικού, ο δεύτερος δε ως μαθητής της Στρατιωτικής Σχολής του Βερολίνου, όπου κατετάγη ως ανθυπασπιστής. Αυτό που προκαλεί εντύπωση είναι η παντελής έλλειψη οποιασδήποτε πληροφορίας σχετικά με την οικονομική δραστηριότητα της ελληνικής κοινότητας της Πόλης και των σχέσεων που είχε με τους τραπεζίτες και τους εμπόρους, ενώ, αντιθέτως πολλές πληροφορίες του είδους παρέχονται στα *Απομνημονεύματα* του Ανδρέα Συγγρού. Είναι δύο παράλληλοι κόσμοι. Ο Ραγκαβής ανακαλείται στην Αθήνα το καλοκαίρι του 1871 και ο αναγνώστης, εδώ, αντιλαμβάνεται ότι προσπαθεί να έχει λόγο για το ποιος θα τον διαδεχθεί ως πρέσβης στην Πόλη, χρησιμοποιώντας και τις διασυνδέσεις του με τον Μεγάλο Βεζύρη (Γ', σσ. 509-511).

Η επόμενη αποστολή που ανατίθεται στον Ραγκαβή αφορά την υπόθεση των μεταλλείων του Λαυρίου (τα Λαυρεωτικά) και τις προστριβές με την γαλλοϊταλική εταιρεία Ρου-Σερπιέρι, που είχε την

εκμετάλλευσή τους.¹⁰ Αποστέλλεται στο Παρίσι και αναλαμβάνει την πρεσβεία έχοντας στόχο να επιλύσει το θέμα αυτό, σε ένα Παρίσι το οποίο, μετά την ήττα στον πόλεμο, είναι πολύ διαφορετικό από το γεμάτο αίγλη και δεξιώσεις αυτοκρατορικό, στο οποίο είχε περάσει δύο χρόνια. Γράφει σχετικά:

«Κατά τας πρώτας ημέρας της αφιξέως μου περιήλθον ενίοτε πεζός τας οδούς των Παρισίων, περιεργαζόμενος την οικτράν όψιν, ην πολλαχού παρίστων αι, κατά μεν τα προάστεια, εν ερειπίοις καταρρέουσαι οικίαι, κατ' αυτά δε τα κέντρα της πόλεως και τας επισημοτέρας των θέσεων, πολλαί έχουσαι έτι διατρήτους τους τοίχους και εν αυτοίς διατηρούσαι τας σφαίρας, τας πλείστας, ουχί των εισβαλόντων Πρώσων, αλλ' αυτών των Γάλλων, των μητροκτόνων Κοινωνιστών, οίτινες εδολοφόνουν την πατρίδα των, καυχόμενοι ότι την προικίζουν διά των υπερτάτων ελευθεριών». (Γ', σ. 531).

Η ήττα, η τρίτη εξέγερση στο Παρίσι μετά από αυτές του 1789 και του 1848, αλλά και η Κομμούνα του Παρισίου, έχουν αφήσει ίχνη που είναι αδύνατον να δεχθεί ο Φαναριώτης.¹¹ Παρόλα αυτά αναπτύσσει ένα δίκτυο επαφών, το οποίο περιγράφει αναλυτικά, με τις αρχές της Τρίτης Γαλλικής Δημοκρατίας, τον πρόεδρο Θιέρσο (Marie Joseph Louis Adolphe Thiers) και τον υπουργό Εξωτερικών Ρεμυζά (Charles de Rémusat): συχνά εκφράζει την έκπληξή του για την οργάνωση και τα ήθη της διοίκησης της δημοκρατίας και συγκρίνει, έμμεσα, με την αυτοκρατορία.

Όσον αφορά την υπόθεση των μεταλλείων του Λαυρίου, ο Ραγκαβής εκδίδει «ανωνύμως και φυλλάδιον γαλλιστί [...] προς φωτισμόν της κοινής γνώμης» (Δ', σ. 5),¹² υποβάλλει υπόμνημα με τις απόψεις του και πραγματοποιεί τις απαραίτητες παραστάσεις στον πρόεδρο και τον υπουργό. Η υπόθεση, όμως, λύνεται «διά συμβιβασμού, εις ου την εκτέλεσιν μετέσχε ο κ. Συγγρός» (Δ', σ. 60): όντως, όπως θα δούμε στο κεφάλαιο 5, ο Συγγρός διαμορφώνει την επιχειρηματικά επωφελή για τον ίδιο, τουλάχιστον, λύση, είναι δε (αν υφίσταται) πολύ μικρή η διπλωματική συμβολή του Ραγκαβή. Το ενδιαφέρον της υπόθεσης συνίσταται στην –έστω και σύντομη– συνάντηση των δύο αυτοβιογραφούμενων, του διπλωμάτη και του τραπεζίτη.

Η θητεία του Ραγκαβή στο Παρίσι τελειώνει με την κατάργηση (ουσιαστικά αναστολή λειτουργίας) των πρεσβειών του ελληνικού κράτους, απόφαση που έλαβε τον Απρίλιο του 1873 η κυβέρνηση Δεληγεώργη [Δεληγεώργη]. Ο Ραγκαβής είναι έξαλλος, γράφει διαμαρτυρόμενος στον βασιλιά, χωρίς αποτέλεσμα, όμως. Το δημόσιο του οφείλει οκτώ μηνών μισθούς, έχει χρέη στην τράπεζα, η αποζημίωση που του δίδεται για να επιστρέψει είναι μικρή, δανείζεται από τον Γενικό Πρόξενο της Ελλάδας στο Παρίσι κ. Erlanger, πωλεί ακίνητό του στην Αθήνα (Δ', σσ. 76-83), όπου επιστρέφει, και εκφράζει με κάθε τρόπο τη δυσαρέσκειά του, ανάγοντας το ζήτημα στη λανθασμένη εξωτερική πολιτική του Δεληγεώργη (Δ', σ. 84). Η επαναλειτουργία των πρεσβειών αποτελεί άξονα των παρεμβάσεών του στην πολιτική σκηνή στην Αθήνα ενώ, παράλληλα, πιέζει για τον διορισμό ενός εκ των γιων του (Δ', σσ. 101-106). Μεγάλη συμφορά τον βρίσκει όταν ο γιος του Αιμίλιος, αξιωματικός του πρωσικού στρατού, που έπασχε από φυματίωση, αποβιώνει στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, όπου μεταβαίνει ο Ραγκαβής με τη σύζυγό του Καρολίνα και, με την ευκαιρία, πραγματοποιεί και κάποιες περιηγήσεις, τις οποίες αφηγείται (Δ', σσ. 106-113). Επιστρέφοντας στην Αθήνα συνεχίζει τον αγώνα του για τις πρεσβείες, που στέφεται τελικώς με επιτυχία – επιπλέον, καταφέρνει να διοριστεί και ο ίδιος στην πρεσβεία του Βερολίνου, τον Ιούλιο του 1874 (Δ', σ. 119).¹³

Στο Βερολίνο αρχίζει έναν κύκλο επαφών με διπλωμάτες, πανεπιστημιακούς και πολιτικούς, μέχρις ότου αναλαμβάνει πρωθυπουργός ο Τρικούπης, ο οποίος καταργεί τις πρεσβείες που, ουσιαστικά, λειτουργούσαν χωρίς νομοθετική πράξη. Έτσι, ο Ραγκαβής αναγκάζεται να αποχωρήσει από την υπηρεσία, αν και παραμένει στην πόλη και περιοδεύει στη Γερμανία και την Αυστρία, εκφράζοντας, βέβαια, τη δυσαρέσκειά του για την πολιτεία του Τρικούπη (Δ', σ. 155). Πετυχαίνει τον εκ νέου διορισμό του στο Βερολίνο, τον Απρίλιο του 1876 (Δ', σ. 187). Από την περίοδο αυτή και μέχρι την οριστική επιστροφή του στην Ελλάδα, το 1887, παραμένει, έμμισθος ή ακόμα και άμισθος πρέσβης στο Βερολίνο. Οι εγγραφές στα *Απομνημονεύματα* είναι συστηματικές και ημερολογιακές, χωρίς, όμως, αξιολόγηση της σπουδαιότητας των γεγονότων. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απόψεις του για τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877, τις οποίες αναφέρει ότι κοινοποιεί τόσο στην ελληνική κυβέρνηση στην Αθήνα, όσο και στο γερμανικό υπουργείο Εξωτερικών και τους ξένους διπλωμάτες. Πιστεύει ότι η Ελλάδα πρέπει να προκαλέσει εξέγερση των

¹⁰ Για το θέμα βλ. αναλυτικότερα παρακάτω, στα σχετικά με τον Συγγρό (Κεφάλαιο 5).

¹¹ Σε άλλα ζητήματα είναι πολύ «μοντέρνος», όπως προκύπτει με την ενασχόλησή του στο Παρίσι με τον «πνευματισμό» (Δ', σσ. 69-74).

¹² Με τον τίτλο «Le Laurium». Για το περιεχόμενο του φυλλαδίου και για τη μετάφρασή του στα ελληνικά, βλ. Βήχου 2013.

¹³ Ας σημειωθεί η έντονη κριτική που ασκεί στον Τρικούπη, λόγω του άρθρου του, «Τις παίζει» (1874).

ομογενών στα οθωμανικά εδάφη, «να εξεγερθώσιν ανυπερθέτως οι δούλοι Έλληνες, υποστηριζόμενοι υφ' ημών διπλωματικώς ή όπως δήποτε» (Δ', σ. 220) και μόνο τότε να προχωρήσει σε άλλες πολεμικές ενέργειες η χώρα. Δυσανεύεται δε όταν μαθαίνει ότι υπήρχε η άποψη στην Αθήνα, από τους κύκλους Δεληγεώργη, «να συμμαχήσωμεν μετά των Τούρκων, διά να πολεμήσωμεν τους Ρώσους και τον Σλαυισμόν». Τέλος, όταν στις 21 Ιανουαρίου 1878 μαθαίνει ότι η κυβέρνηση Κουμουνδούρου έδωσε εντολή σε δυνάμεις να περάσουν τα σύνορα, γράφει ότι αισθάνεται μεν χαρά, αλλά γνωρίζει ότι αυτό γίνεται «beaucoup trop tard» (πολύ αργά), πράγμα που του διαμηνύεται από όλους τους διπλωματικούς κύκλους (Δ', σ. 232), όπως και ότι δεν έχει λόγο συμμετοχής η Ελλάδα σε ευρωπαϊκό συνέδριο ειρήνης. Είναι δε μάλλον ενοχλημένος όταν μεταβαίνουν στο Βερολίνο ο υπουργός Εξωτερικών Θ. Δεληγιάννης και ο Γεννάδιος από το Λονδίνο, για να ζητήσουν τη συμμετοχή της Ελλάδας στο συνέδριο. Μάλιστα, επειδή κατά την απουσία του υπουργού Εξωτερικών Θ. Δεληγιάννη στο Βερολίνο τη διεύθυνση του υπουργείου έχει ο πρωθυπουργός Αλ. Κουμουνδούρος, ο Ραγκαβής υποβάλλει στον πρωθυπουργό τα υπομνήματά του (Δ', σ. 247)! Το αποτέλεσμα των παρεμβάσεων είναι μάλλον πενιχρό, η Ελλάδα καλείται μία φορά για να διατυπώσει τις θέσεις της και εκπροσωπείται από τους Δεληγιάννη και Ραγκαβή, της παραχωρούνται μεν εδάφη στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία, αλλά η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν ορίζει οροθέτες για να τροποποιηθούν τα σύνορα μεταξύ των δύο χωρών (Δ', σσ. 260, 299). Κατά την περίοδο αυτή πρέπει κανείς να σταθεί σε δύο ακόμη περιστατικά: το πρώτο αφορά τις σχέσεις των αντιπροσώπων της Ελλάδας και της Τουρκίας, το δεύτερο την οικογένεια Ραγκαβή. Οι Δεληγιάννης και Ραγκαβής, όπως αναφέρθηκε, εκπροσωπούσαν την Ελλάδα, ενώ την Τουρκία την εκπροσωπούσαν, ως ειδικός απεσταλμένος ο Μεχμέτ Αλής, «Γερμανός το γένος», ο οποίος είχε κλασική παιδεία και ενδιαφερόταν για τη φιλολογία, και ο υπουργός Εξωτερικών Αλέξανδρος Καραθεοδωρής, «Έλλην το γένος», με τον οποίο ο Ραγκαβής στην Πόλη είχε «ισαδέλφους σχέσεις», αφού ήταν θείος της νύφης του (Δ', σ. 246). Οι σχέσεις του με τους δύο εκπροσώπους της Τουρκίας περιγράφονται με μεγαλύτερη θερμότητα από τις σχέσεις του με τους απεσταλμένους της Ελλάδας. Κατανοεί την εξωτερική ψυχρότητα, τη βραχυλογία και την επιφυλακτικότητα του Καραθεοδωρή, λόγω της σύγκρουσης της καταγωγής του και των συμφερόντων της κυβέρνησης που εκπροσωπούσε, αρέσκειται στο να συζητάει με τον Μεχμέτ Αλή, που του έφερε χειρόγραφο με ποιήματά του στα γερμανικά, στα οποία «κατεφαίνετο η χριστιανική του αγωγή» (Δ', σ. 247). Όσον αφορά την πολυπληθή οικογένεια Ραγκαβή, την περίοδο αυτή αποβιώνει η σύζυγός του Καρολίνα, αλλά και ο γιος του Αριστείδης. Σε μια σπάνια στιγμή ευαισθησίας και λύπης αναφέρεται στους νεαρούς «βλαστούς» του που απεβίωσαν, τον Αριστείδα, τη Ζωή και τον Αιμύλιο, όπως και στα μικρά παιδιά του, αφού ο Αριστίων και ο Χαρικήλιος έχασαν σε μικρή ηλικία τη ζωή τους, ενώ αυτός, «εξαντλημένος και κατεσκληκώς» ακόμη ήταν εν ζωή (Δ', σσ. 271-272).

Μετά το συνέδριο του Βερολίνου οι διπλωματικές δραστηριότητες του Ραγκαβή έχουν κυρίως χαρακτήρα ρουτίνας και τις περιγράφει με ημερολογιακές εγγραφές. Πάντως, κοινωνικά είναι δραστήριος. Το 1885, όταν ο Ραγκαβής ήταν πλέον 76 ετών, αποφασίζεται η παύση όλων των πρέσβων και, παρά το γεγονός ότι ζητάει να παραμείνει άμισθος πρέσβης, ανακαλείται στην Αθήνα. Εκεί κινητοποιεί τις διασυνδέσεις του και επιτυγχάνει τον επαναδιορισμό του ως πρέσβη στο Βερολίνο (απόφαση που, όπως αναφέρει, του ανακοινώνει ο ίδιος ο βασιλιάς Γεώργιος), όπου και συνεχίζει τις συνήθειες δραστηριοτήτες του (Δ', σ. 443). Οι προτάσεις του προς την ελληνική κυβέρνηση έχουν, πλέον, καθαρά προσωπικό χαρακτήρα, αν και, κατά κάποιον τρόπο, προφητικό: για παράδειγμα, όταν μαθαίνει ότι στο Βερολίνο θα οικοδομηθεί «αρχαίον θέατρον» για να γίνονται, μεταξύ άλλων, παραστάσεις αρχαίων ελληνικών δραμάτων, προτείνει να κινηθεί αμέσως η ελληνική κυβέρνηση και να εκδώσει διάταγμα που να ορίζει το θέατρο του Ηρώδου ως αντιστοιχού σκοπού, προκειμένου να μην προλάβει η Γερμανία την Ελλάδα! Όμως, απάντηση δεν έλαβε ποτέ στην πρότασή του αυτή και σε άλλες παρόμοιες, οι οποίες «εκρίνοντο υπό των ακμαίων υπουργών ως ληρήματα παραπαίοντος» (Δ', σ. 490). Το 1887 έρχεται η οριστική του παύση: «Ενταύθα λήγει το στάδιον του δημοσίου βίου μου, ουχί εκ των βραχυτέρων», γράφει στα 78 του και αναφέρεται στα 58 χρόνια υπηρεσίας «προς την Πατρίδα», η οποία, όμως, μακράν απέχει από το πώς την είχε ονειρευτεί (Δ', σ. 502).

Στην Ελλάδα, πλέον, δεν παύει να δραστηριοποιείται σε συλλόγους διάφορους, να καλλιεργεί τις κοινωνικές σχέσεις του με επισκέψεις και να επιμελείται την έκδοση ορισμένων τόμων από τα *Απαντά* του. Αλλά από τις εγγραφές που υπάρχουν στα *Απομνημονεύματα* ενδιαφέρουν κυρίως αυτές που δείχνουν την αντιπάθειά του προς τον Χαρίλαο Τρικούπη και τη διαφωνία του με την πολιτική που ακολουθούσε: «Την αύξησιν του στόλου και του στρατού δι' αυξήσεως του δημοσίου χρέους δεν εδυνάμην να επιδοκιμάσω [...] μικράν δ' είχεν ανάγκην αυτών, εάν είχε συμπράττουσαν την Ευρώπην. Και αυτήν δε την στρώσιν των σιδηροδρόμων επίσης δεν εθεώρουν έγκυρον, αν εγίνετο δημοσία δαπάνη ή εγγυήσει...», αλλά και επειδή το ελληνικό σχέδιο προέβλεπε μη ευρωπαϊκών προδιαγραφών κατασκευή και δεν προέβλεπε τη συνένωσή τους

με τους τουρκικούς (Δ', σσ. 526-527). Ο Ραγκαβής, στο θέμα αυτό, όπως και γενικότερα, ακολουθεί τις αρχές του φιλελευθερισμού και της ευρωπαϊκής συνεργασίας.

Δύο περιόδους του δημοσίου βίου του Ραγκαβή μπορούμε να διακρίνουμε στα *Απομνημονεύματα*, την εντός Ελλάδας δραστηριότητά του πριν από και κατά τη βασιλεία του Όθωνα, και την εκτός Ελλάδας διπλωματική του θητεία κατά τη βασιλεία του Γεωργίου Α'. Στην πρώτη περίοδο δείχνει να επιθυμεί να προσαρμοστεί στο σύστημα λειτουργίας του κράτους, στη δεύτερη βρίσκει τη λύση της απόστασης: Ουάσιγκτον, Κωνσταντινούπολη, Παρίσι, Βερολίνο. Ο Φαναριώτης, που γεννήθηκε το 1809 στην Κωνσταντινούπολη, που μεγάλωσε και σπούδασε στο Βουκουρέστι, τη Στεφανούπολη, την Οδησό και το Μόναχο, πριν από και κατά τη διάρκεια του αγώνα της Ελλάδας για την ανεξαρτησία, μεταβαίνει ως ανθυπολοχαγός του στρατού της Βαυαρίας (δεν μπορεί κανείς να πει επιστρέφει) στο τμήμα της Ελλάδας που απελευθερώθηκε, στο Ναύπλιο συγκεκριμένα, επί διακυβέρνησης Καποδίστρια, τον Φεβρουάριο του 1830. Από εκεί και πέρα αναζητεί θέσεις στη διοίκηση, είναι ο Φαναριώτης που συνδέεται με το ελληνικό πολιτικό σύστημα. Η έλευση του Όθωνα, γιου του βασιλιά της Βαυαρίας, αποτελεί ευνοϊκό πλαίσιο και, έτσι, φθάνει να διατελέσει Υπουργός Εξωτερικών από το 1856 έως το 1859: αφενός πρόκειται για θέση που ταιριάζει στη φαναριώτικη παράδοση των Διερχομένων και, αφετέρου, επιτρέπει στον Ραγκαβή να δημιουργήσει διασυνδέσεις και να αναπτύξει σχέσεις που θα οδηγήσουν σε είκοσι σχεδόν χρόνια υπηρεσίας, από το 1867 έως το 1887, στις πρεσβείες της Ουάσιγκτον, της Κωνσταντινούπολης, του Παρισιού και του Βερολίνου, στη δεύτερη περίοδο της ζωής του, κατά την οποία υπηρετεί μεν την Ελλάδα, υιοθετεί, όμως, ολοένα και περισσότερο έναν λόγο, ο οποίος ταυτίζεται με τις απόψεις που επικρατούν στην Ευρώπη για το Ανατολικό ζήτημα και τον ρόλο της Ελλάδας. Στην πορεία αυτή συμβάλλουν και το γλωσσικό πλαίσιο και το οικογενειακό. Η γλώσσα που κυρίως χρησιμοποιεί είναι η γαλλική, αλλά γνωρίζει πολύ καλά και χρησιμοποιεί όταν χρειάζεται και τη γερμανική και την αγγλική: στα περισσότερα από τα περιστατικά αυτής της εικοσαετίας που περιγράφει τον φανταζόμαστε να μιλάει μια ξένη γλώσσα (ο ίδιος, άλλωστε, υποβοηθά τη φαντασία μας με πολλές σύντομες ξενόγλωσσες φράσεις, διάσπαρτες στο έργο του). Αλλά και το οικογενειακό πλαίσιο ανοίγεται προς το εξωτερικό: η σύζυγός του Καρολίνα κατάγεται από τη Σκωτία και είναι διαμαρτυρόμενη στο θρήσκευμα, τα εννέα παιδιά του που επέζησαν πέραν της παιδικής ηλικίας πραγματοποίησαν επτά γάμους με ξένους ή ξένες, ενώ η γλώσσα που χρησιμοποιούσαν μεταξύ τους μάλλον δεν ήταν η ελληνική. Αυτός ο κοσμοπολιτισμός του τον βοηθάει στις επαφές του με τους συναδέλφους του διπλωμάτες και με την πολιτική ηγεσία στις πόλεις που υπηρετήσε, δεν τον βοηθάει, όμως, πάντοτε στις σχέσεις του με την ελληνική πολιτική ηγεσία. Καθώς φαίνεται, όμως, από τα γραπτά του, έχει πολύ καλύτερες σχέσεις με τα ανάκτορα: ο Φαναριώτης έχει βρει έναν δρόμο που ταιριάζει στην παράδοση από την οποία προέρχεται.

Τα *Απομνημονεύματα* του Ραγκαβή διαφοροποιούνται, αλλά και σχετίζονται ως αφηγηματική τεχνική και λειτουργία με αυτά των προκρίτων και των οπλαρχηγών, των Πελοποννησίων και Ρουμελιωτών, που παρουσιάστηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο. Καθώς προχωρά στον χρόνο η αφήγηση, το γεγονός ότι παραμένει γραμμική δημιουργεί την εντύπωση μιας συνέχειας και μιας στατικότητας: σαν ο Ραγκαβής να είχε ανέκαθεν τις απόψεις που υποστηρίζει, για παράδειγμα, για τον ρωσοτουρκικό πόλεμο ή για τις σχέσεις Ελλάδας, Τουρκίας και σλαβικών χωρών της Βαλκανικής. Δεν φαίνεται να εξελίσσεται, να μεταβάλλει τις απόψεις του, να διαφοροποιεί την οπτική του ο συγγραφέας τους. Αυτό δεν σημαίνει, υποχρεωτικά, ότι δεν αλλάζει ο ίδιος, αλλά ότι δεν εγγράφονται τυχόν μεταβολές στην αφηγηματική διαδικασία.

Δύο ζητήματα έχουν ιδιαίτερη σημασία για τον αυτοβιογραφικό λόγο, ο οποίος αποτελεί αντικείμενο μελέτης στο παρόν και το επόμενο κεφάλαιο, όπως έχει προεξαγγελλθεί με τους τίτλους τους: ποια είναι η συμβολή του στη συγκρότηση του λόγου περί του έθνους, αλλά και στη διαμόρφωση του ίδιου του έθνους κατά τον 19^ο αιώνα, και ποια είναι η συμβολή του στον μυθοπλαστικό λόγο και ειδικότερα στη διαμόρφωση του είδους του διηγήματος. Στο πρώτο, ο Ραγκαβής δείχνει να μην αντιλαμβάνεται πλήρως ότι το Βασίλειο της Ελλάδος, του οποίου αποτελεί ανώτερο κρατικό λειτουργό, δεν είναι ο μόνος, αλλά ούτε ο κυριότερος παράγων που ορίζει ποιοι είναι οι Έλληνες. Όσοι ζουν στο ελεύθερο κράτος, οι μέσα Έλληνες, που αποτελούνται από τον γηγενή πληθυσμό των περιοχών που απελευθερώθηκαν και από όσους κατέφυγαν στο νεοσύστατο κράτος, είναι η μειοψηφία, ενώ οι ευρισκόμενοι εκτός των ορίων του κράτους, οι έξω Έλληνες, είναι η συντριπτική πλειοψηφία και χωρίζονται, με ασαφή όρια, στους συμπαγείς αλύτρωτους πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στη Διασπορά.¹⁴ Οι έξω Έλληνες ήταν πολύ πιο εύρωστοι οικονομικά από τους «μέσα» στη δεκαετία του 1870, για παράδειγμα. Όμως ο Ραγκαβής υποστηρίζει –όταν ξεκίνησε ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877– ότι η Ελλάδα πρέπει να προκαλέσει εξέγερση των ομογενών στα

¹⁴ Αναλυτικά για τη διάκριση βλ. παρακάτω, κεφάλαιο 5, του παρόντος τόμου.

οθωμανικά εδάφη, «να εξεγερθώσιν ανυπερθέτως οι δούλοι Έλληνες, υποστηριζόμενοι υφ' ημών διπλωματικώς ή όπως δήποτε» (Δ', σ. 220), προκειμένου να διεκδικήσει η Ελλάδα εδάφη. Αντιμετωπίζει, δηλαδή, με μια οπτική εδαφικής επέκτασης και μόνο το Ανατολικό ζήτημα, χωρίς να λαμβάνει υπόψη του τις συνέπειες της εξέγερσης σε κοινότητες που ανθούσαν οικονομικά. Μπορεί κανείς να υποστηρίξει εκ των υστέρων ότι μακροπρόθεσμα είχε δίκιο. Εντέλει, το Ανατολικό ζήτημα λύθηκε με συστηματική ανταλλαγή των πληθυσμών και με εδαφικές προσαρμογές. Όμως, από την οπτική του σύνθετου 19^{ου} αιώνα και, μάλιστα, των δεκαετιών του 1870 και του 1880, η προσέγγισή του στο ζήτημα της διαμόρφωσης του περί έθνους λόγου ήταν ιδιαίτερα μονομερής.

Το δεύτερο προς εξέταση ζήτημα είναι η συμβολή της αυτοβιογραφίας του στον μυθοπλαστικό λόγο και ειδικότερα στη διαμόρφωση του είδους του διηγήματος. Ο λογοτέχνης Ραγκαβής, με την πληθώρα των πεζών και των εμμέτρων συνθέσεων, ελάχιστα συμβάλλει με τον γραμμικό και διόλου επιλεκτικό λόγο της αυτοβιογραφίας του. Ελάχιστα ενδιαφέρεται για τη σύνθεση μιας ιστορίας: ιδίως στους δύο τελευταίους τόμους των *Απομνημονευμάτων* παραθέτει μη συνδεδεμένα (παρά μόνο λόγω χρονολογικής εγγύτητας) γεγονότα, δεν αξιολογεί και δεν ιεραρχεί. Συγκρινόμενη η αυτοβιογραφία του με αυτές του Συγγρού και του Βικέλα, υστερεί και αφηγηματικά και ως σχήμα ζωής. Επιπλέον, όπως θα γίνει σαφές στο επόμενο κεφάλαιο, η αυτοβιογραφία του Βικέλα, και αυτού ανθρώπου που συνδύαζε την ιδιότητα του λογοτέχνη με τον δημόσιο βίο, βρίσκεται σε στενή σχέση με τη λογοτεχνική του παραγωγή και, μάλιστα, με το αφήγημά του *Λουκής Λάρας*.

Βιβλιογραφία

- Αγγέλου, Άλκης (1997), «Ο Βικέλας σήμερα», στα *Άπαντα*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, τόμος Α΄, σσ. 11*-57*.
- Αγγέλου, Άλκης και Χατζηιωάννου, Μαρία Χριστίνα (1998), «Ο Στρατηλάτης Ανδρέας Συγγρός», στο Ανδρέας Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τόμοι Α΄-Γ΄, Αθήνα: Εστία, 1908. Φωτοαναπαραγωγή: Εστία, 1998, επιμέλεια-εισαγωγή: Άλκης Αγγέλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, σσ. 25*-135*).
- Αγριαντώνη, Χριστίνα (1986), *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Anderson, M.S. (1966), *The Eastern Question (1774-1923)*, London: Macmillan.
- Βήχου, Μαρίνα Γ. (2013), *Το ξεχασμένο φυλλάδιο του Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή για το ζήτημα του Λαυρίου*, Αθήνα: εκδ. Ασίνη.
- Βικέλας, Δημήτριος (1997), «Ο πόλεμος του 1897», στα *Άπαντα*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, τόμος Α΄, σσ. 251-346.
- Βικέλας, Δημήτριος (1908), *Η Ζωή μου*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Βικέλας, Δημήτριος (1991), *Λουκής Λάρας*, Αθήνα: Ερμής.
- Βιζυηνός, Γεώργιος (1980), *Νεοελληνικά Διηγήματα*, Αθήνα: Ερμής.
- Beaton, Roderick (1994), *An Introduction to Modern Greek Literature*, Oxford: Clarendon Press.
- Δερτιλής, Γιώργος (1977), *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση*, Αθήνα: Εξάντας.
- Δερτιλής, Γιώργος (1980), *Το ζήτημα των τραπεζών (1871-1873)*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Δήτσα, Μαριάννα (1991), «Εισαγωγή», στο Δ. Βικέλα, *Λουκής Λάρας*, Αθήνα: Ερμής, σσ. 29*-133*.
- Δροσίνης, Γεώργιος (1982), *Σκόρπια Φύλλα της ζωής μου* (επιμ. Γ. Παπακώστα), Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Εξερτζόγλου, Χάρης (1989), *Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενειακών κεφαλαίων*, Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Καγιαλής, Τάκης (1999), «Τα Απομνημονεύματα του Α. Ρ. Ραγκαβή και η κριτική», στο Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, *Απομνημονεύματα*, τόμοι Α΄-Δ΄ (πρώτη έκδοση: Αθήνα 1894, 1895, 1930), φωτοτυπική ανατύπωση της πρώτης έκδοσης, πρόλογος Τ. Καγιαλής, ευρετήρια Α. Λούδη, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα.
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης (1983), «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», στο Δ. Γ. Τσαούση (επιμ.), *Ελληνισμός και Ελληνικότητα*, Αθήνα: Εστία, σσ. 143-179.
- Olney, James (επιμ.) (1980), *Autobiography: Essays Theoretical and Critical*, Princeton: Princeton University Press.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος (1977), *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Παπαγιαννάκης, Λευτέρης (1982), *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910)*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Πολίτης, Αλέξης (1993), *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων.
- Ραγκαβής, Αλέξανδρος Ρίζος (1999), *Απομνημονεύματα*, τόμοι Α΄-Δ΄ (πρώτη έκδοση Αθήνα 1894, 1895, 1930), φωτοτυπική ανατύπωση της πρώτης έκδοσης, πρόλογος Τ. Καγιαλής, ευρετήρια Α. Λούδη, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα.
- Σαχίνης, Απόστολος (1982), *Παλαιότεροι Πεζογράφοι*, Αθήνα: Εστία.

- Σκοπετέα, Έλλη (1988), *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα: Πολύτυπο.
- Σκοπετέα, Έλλη (1992), *Η Δύση της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα: Γνώση.
- Συγγρός, Ανδρέας (1908), *Απομνημονεύματα*, τόμοι Α'-Γ', Αθήνα: Εστία. Φωτοαναπαραγωγή: Εστία, 1998, επιμέλεια-εισαγωγή: Άλκης Αγγέλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου.
- White, Hayden (1987), *The Content of the Form*, Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.
- Χαρλαύτη, Τζελίνα (1993), «Το επιχειρηματικό δίκτυο των Ελλήνων της Διασποράς. Η χιώτικη φάση (1830-1860)», στο *Μνήμων*, τόμος 15, Αθήνα, 1993, σσ. 69-127.

Προτάσεις εμβάθυνσης

Πρόταση 1

Μελέτη του: Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, *Απομνημονεύματα*, τόμοι Α'-Δ' (πρώτη έκδοση Αθήνα 1894, 1895, 1930), φωτοτυπική ανατύπωση της πρώτης έκδοσης, πρόλογος Τ. Καγιαλής, ευρετήρια Α. Λούδη, Αθήνα, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 1999.

Πρόταση 2

Αναζήτηση, στα *Απομνημονεύματα*, των θέσεων του Ραγκαβή για το Ανατολικό Ζήτημα μετά τη Συνθήκη του Βερολίνου.

Πρόταση 3

Αναζήτηση, στα *Απομνημονεύματα*, των θέσεων του Ραγκαβή για τα Λαυρεωτικά. Τι φρονεί για τον Ανδρέα Συγγρό;

Πρόταση 4

Ο Ραγκαβής και η οικογένειά του: να εντοπιστούν, στα *Απομνημονεύματα*, οι συγγενείς του και ο ρόλος τους με τη χρήση της ιστοσελίδας: <http://www.ghyka.org/Familles/Rizo-Rangabe/RizoRangabe.pdf>

Κεφάλαιο 5

Ο αυτοβιογραφικός λόγος και το έθνος: η σχέση μεταξύ ιστοριογραφίας και μυθοπλασίας

Σύνοψη

Η διάκριση μεταξύ Ελλήνων σε «μέσα» (Βασιλείο της Ελλάδος) και «έξω» (Οθωμανική Αυτοκρατορία, ευρωπαϊκή Διασπορά), αποτελεί απαραίτητο παράγοντα για την κατανόηση της ιδιαίτερης δυναμικής του 19^{ου} αιώνα, ο οποίος θέτει ως ζητούμενο τον προσδιορισμό της έννοιας του «εθνικού κέντρου». Η συνανάγνωση της ιστοριογραφίας με κείμενα που χαρακτηρίζονται «αυτοβιογραφικά» είναι ο πρώτος στόχος του παρόντος κεφαλαίου, ενώ ο συσχετισμός της λογοτεχνίας με την ιστοριογραφία, με τη διαμεσολάβηση της αυτοβιογραφίας, είναι ο δεύτερος. Οι αυτοβιογραφίες του τραπεζίτη Ανδρέα Συγγρού και του λογοτέχνη Δημητρίου Βικέλα, όπως και του Φαναριώτη πολιτικού και διπλωμάτη Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή που παρουσιάστηκαν παραπάνω, αναλύονται για να καταστήσουν σαφές: πρώτον, τη διαφορά οπτικής, ανάλογα με τη θέση εντός ή εκτός του ελληνικού κράτους, ως προς κρίσιμα ζητήματα οικονομίας και πολιτικής· δεύτερον, το στοιχείο της κατά Φρόντ «εκ των υστέρων κατασκευής» που εμπεριέχει κάθε αφήγηση, ακόμα κι όταν διατείνεται ότι η εξιστόρηση γίνεται «από πρώτο χέρι». Επίσης, εξετάζεται ο ουσιαστικός διάλογος μεταξύ μυθιστορηματικής και αυτοβιογραφικής κατασκευής, ιδίως στο έργο του Βικέλα. Με την παράλληλη μελέτη κειμένων τα οποία κατατάσσονται σε διαφορετικά είδη γίνεται σαφές το στοιχείο της κατασκευής, ενώ με τη μελέτη αυτοβιογραφιών από «μέσα» και «έξω» Έλληνες καταδεικνύεται η ρευστότητα της έννοιας της εθνικής ταυτότητας.

Προαπαιτούμενη γνώση

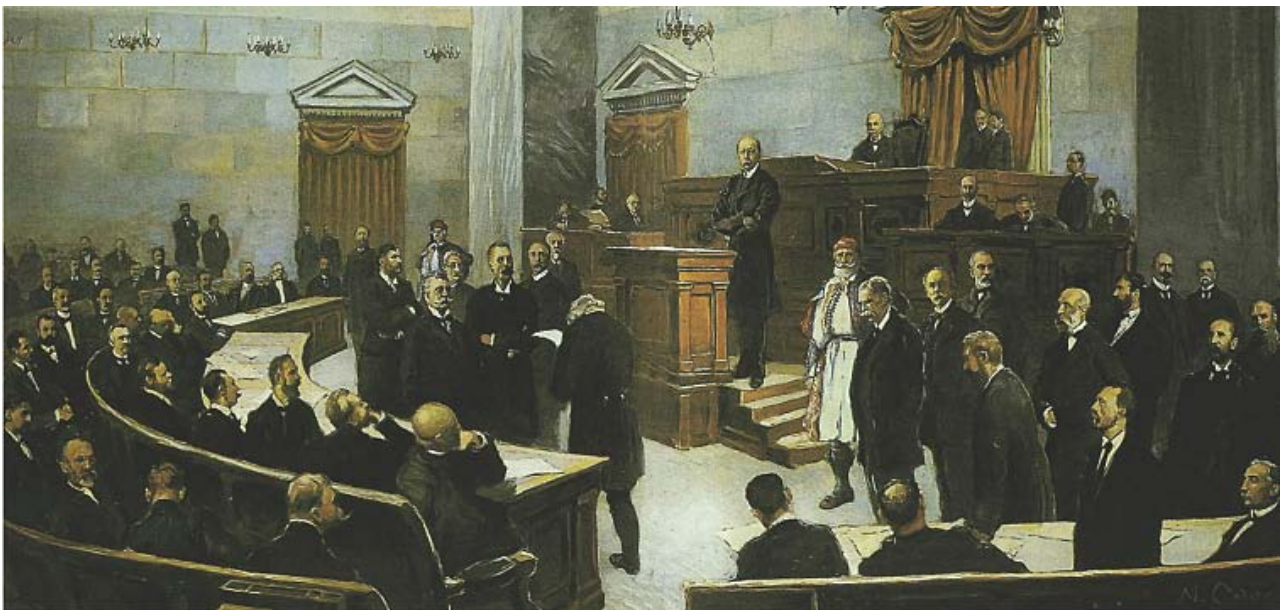
Νίκος Σβορώνος, Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού (προλεγόμενα Σπύρος Ασδραχάς), Αθήνα: εκδ. Πόλις, 2004.

Μελέτη των κεφαλαίων 2, 3, 4 του παρόντος συγγράμματος.

5 Η αυτοβιογραφία ως διαμεσολάβηση

Το παρόν κεφάλαιο εξετάζει «αντικριστά» τις αυτοβιογραφίες δύο πρώην εμπόρων, του Ανδρέα Συγγρού (1830-1899) και του Δημητρίου Βικέλα (1835-1908), εκ των οποίων ο πρώτος έγινε τραπεζίτης και επιχειρηματίας (homme d'affaires) και ο δεύτερος λόγιος. Οι αυτοβιογραφίες αυτές, που δημοσιεύτηκαν και οι δύο το 1908, με μικρή χρονική απόσταση η μία από την άλλη, φωτίζουν τη σχέση μεταξύ αυτοβιογραφίας και μυθιστορίας κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του «μακρού» 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα. Πρόκειται για την περίοδο κατά την οποία το ελληνικό κράτος άρχισε να αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως τον κύριο πόλο του ελληνισμού, ενώ, παράλληλα, αναπτύσσονταν οικονομικά οι κοινότητες των Ελλήνων τόσο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία όσο και στην Ευρώπη, λόγω των γενικότερα ευμενών συνθηκών. Στο κεφάλαιο αυτό θα δοθεί έμφαση στη διάκριση μεταξύ των «μέσα» (Βασίλειον της Ελλάδος) και των «έξω» (Οθωμανική Αυτοκρατορία και Ευρώπη) Ελλήνων, που είναι απαραίτητη για την κατανόηση της δυναμικής του 19^{ου} αιώνα, ο οποίος θέτει ως κεντρικό ζητούμενο τον προσδιορισμό της έννοιας του «εθνικού κέντρου». Η συνανόηση της ιστοριογραφίας με κείμενα που η κριτική χαρακτηρίζει «αυτοβιογραφικά» είναι ο πρώτος στόχος του κεφαλαίου, ενώ ο συσχετισμός της λογοτεχνίας με την ιστοριογραφία, μέσα από την ουσιαστική διαμεσολάβηση της αυτοβιογραφίας, είναι ο δεύτερος. Η αυτοβιογραφία αποτελεί μορφή του γραπτού λόγου μεταξύ της λογοτεχνίας και της ιστοριογραφίας, αφού ο αυτοβιογραφούμενος συνιστά ταυτόχρονα τον παρατηρητή και το αντικείμενο της παρατήρησης. Επιπλέον, κατά τον 19^ο αιώνα, αποτελεί τρόπο γραφής που συμβάλλει κατεξοχήν στη διαμόρφωση του εθνικού υποκειμένου και διαμεσολαβεί μεταξύ συγκρουόμενων συμφερόντων και απόψεων για τον «άλλο» (Olney 1980, Porter 1997). Κατά την εν λόγω περίοδο, ο αυτοβιογραφικός τρόπος συνδέεται με τον τρόπο που διεξάγεται η «διαπραγμάτευση» μεταξύ της «Ελλάδας» και της «Ευρώπης»: ποια είναι η εικόνα της Ευρώπης στην Ελλάδα και ποια η εικόνα της Ελλάδας στην Ευρώπη.

Η εκ του σύνεγγυς μελέτη των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα από την οπτική γωνία των αρχών του 21^{ου} πρέπει συνεχώς να έχει κατά νου μια σειρά από διαθλάσεις, οι οποίες, όσο πιο προφανείς φαίνονται, όταν έχουν εκ των υστέρων συνειδητοποιηθεί, τόσο πιο στρεβλωτικά λειτουργούν, όταν δεν κατονομάζονται. Μια σειρά από πολιτικά δεδομένα θεωρούνται σήμερα αυτονόητα: τα σύνορα του ελληνικού κράτους –του επίκεντρου του ελληνισμού– έχουν παγιωθεί, η αδιαμφισβήτητη πρωτεύουσα είναι η Αθήνα, η Ελλάδα συγκαταλέγεται μεταξύ των μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και, χωρίς ενστάσεις πια, «ανήκει εις την Δύση». Οι όποιες παλινωδίες έχουν λήξει, μετά τις διάφορες εκλογικές αναμετρήσεις του 2015 και τις πρόσφατες πολιτικές εξελίξεις, με βάση τις οποίες μόνο δύο κόμματα εντός Βουλής δεν αποδέχονται τη στενά ευρωπαϊκή προοπτική της Ελλάδας.

Εικ. 4. Ζωγραφική αναπαράσταση συνεδρίαση της Βουλής

Τα πράγματα ήταν πολύ διαφορετικά στην εποχή που εξετάζεται: η Ελλάδα του τέλους του 19^{ου} αιώνα δεν ανήκε, αλλά επιθυμούσε να συγκαταλέγεται μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών, και δεν ήταν αυτονόητα το κέντρο του Ελληνισμού, αλλά διεκδικούσε αυτή τη θέση. Η διεκδίκηση αυτή ήταν μια διαδικασία που είχε ζωή μόλις μισού αιώνα, μια και είχε αρχίσει μετά από τη σύσταση του κράτους, το 1832. Για πρώτη φορά μετά από δύο χιλιετίδες, στην τέταρτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, ο γεωγραφικός χώρος που περιλάμβανε τη Στερεά Ελλάδα και την Πελοπόννησο διεκδικούσε τη θέση του κέντρου του Ελληνισμού και επιζητούσε την απευθείας σύνδεση με το κλασικό του παρελθόν.

Αν στο τέλος του 19^{ου} αιώνα ο ελλαδικός χώρος προέβαλλε τη διεκδίκηση του κέντρου ως το κύριο αίτημά του, στις αρχές του ίδιου αιώνα, μετά τη Γαλλική Επανάσταση, οι Έλληνες βρίσκονταν μπροστά σε δύο ασυμβίβαστες επιδιώξεις: από τη μια να μετάρχουν στο κληροδότημα των Οσμανλίδων, διατηρώντας ανέπαφη την Οθωμανική Αυτοκρατορία, και από την άλλη να θεμελιώσουν το δικό τους ανεξάρτητο κράτος. Οι επιδιώξεις αυτές δημιουργούσαν τους δύο πόλους μιας νοερής πραγματικότητας, στην οποία εντάσσονταν οι διαφορετικές εκφάνσεις της καθημερινότητας. Μετά τη σύσταση του ελεύθερου κράτους, η μεταβολή της καθημερινότητας επέφερε αλλαγές και στη νοερή πραγματικότητα, με τρόπο όμως σταδιακό. Πρόκειται για μια μακροχρόνια διαδικασία που απαιτούσε συγκεκριμένο μόχθο, τόσο στο επίπεδο του πράττειν όσο και σε αυτό του σκέπτεσθαι, προκειμένου να ολοκληρωθεί. Όπως τονίζει η Έλλη Σκοπετέα:

«Η σοβαρότητα που αποδίδει η πολιτική ιστορία στην τομή της ίδρυσης του ελληνικού κράτους δεν έχει αντίκρουσμα στην ιστορία της κίνησης των ιδεών· εκεί, οι εξελίξεις που καταλαμβάνουν το επίκεντρο της πολιτικής ιστορίας υποβιβάζονται σε δεύτερη μοίρα, καθώς επικρατεί, γενικά, η τάση να θεωρείται δεδομένη η ενότητα και η συνέχεια της ελληνικής σκέψης και πνευματικής παραγωγής.»¹

Κατά συνέπεια σκιαγραφούνται δύο διαφορετικά πλαίσια αναφοράς για ολόκληρο τον 19^ο αιώνα, τα οποία συμβάλλουν στη δημιουργία δύο διαφορετικών εικόνων της εποχής και επιβάλλουν τη συνεχή ερμηνευτική διαφοροποίηση.

Η γενικότερη τάση της αμφισβήτησης των καθιερωμένων οριοθετήσεων –τόσο μεταξύ των επιστημών όσο και στο εσωτερικό της καθεμιάς– που παρατηρείται στις τελευταίες δεκαετίες, έδωσε τη δυνατότητα μιας διαφορετικής προσέγγισης του παρελθόντος, η οποία εξετάζει, παράλληλα προς τα ιστορικά δεδομένα, και τη φαντασιακή δόμησή τους. Σήμερα, η σύγχρονη ιστοριογραφία στέκεται σκεπτική μπροστά στην υποτιθέμενη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο γεγονός και την αφήγησή του.² Η έκδοση, το 1983, της μελέτης του Benedict Anderson, *Imagined Communities*, και της συναγωγής των μελετών από τους E. J. Hobsbawm και Terence Ranger, *The Invention of Tradition*,³ αποτελεί αναμφισβήτητη ένδειξη της εφαρμογής σε συγκεκριμένες συνθήκες ενός *Zeitgeist*, το οποίο, κατάγεται μεν από τον σκεπτικισμό της μαρξιστικής κριτικής της ιστοριογραφίας, πήρε όμως διαστάσεις με το έργο του ύστερου Μπαρτ, του Φουκώ και του Ντεριντά.

Παράλληλα, μελέτες όπως οι ανωτέρω επιτρέπουν να σκεφτούμε πόσο δεσμευόμαστε από τις κατασκευές, τις εφευρέσεις και τις τυχαίες τομές του παρελθόντος. Ο Eric Hobsbawm τονίζει ότι «δεν είναι δυνατόν να διερευνηθεί επαρκώς η συγκρότηση του έθνους χωρίς να δοθεί η δέουσα προσοχή στην εφεύρεση της παράδοσης», και υποστηρίζει ότι όσο κι αν η έννοια «Γάλλος» ή «Γαλλία» εμπεριέχει ιστορική συνέχεια, περιλαμβάνει επίσης ένα συστατικό που έχει κατασκευαστεί ή εφευρεθεί.⁴ Σε αντίστοιχη τροχιά κινείται και ο Benedict Anderson, η μελέτη του οποίου ασχολείται με τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζεται η αίσθηση του «συνανήκειν» σε μια κοινότητα, π.χ. με την καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού, τη διάδοση του βιβλίου, τη δημιουργία θεσμών (όπως είναι το μουσείο, ο χάρτης και η απογραφή του πληθυσμού), καθώς και την ενεργό μνήμη αλλά και λήθη στοιχείων του παρελθόντος. Ιδιαίτερη σημασία στη μελέτη αυτή δεν έχει μόνο η έμφαση στο νοερό ή φαντασιακό στοιχείο που απαιτείται για τη δημιουργία της αίσθησης του «συνανήκειν» σε μια κοινότητα (διότι γι' αυτό θα μπορούσαμε να παραπέμψουμε στα όσα περί ταύτισης και κατασκευής αναφέρει η ψυχαναλυτική θεωρία⁵), αλλά και η θέση ότι η εθνική ταυτότητα και η ιθαγένεια

¹ Σκοπετέα 1988, σ. 13.

² Βλ. για παράδειγμα τη θεωρητικοποίηση αυτής της στάσης στο White 1987, κυρίως σσ. 1-57.

³ Anderson 1991 (1983) και Hobsbawm & Ranger 1983, αντίστοιχα· αλλά και Todorov 1982.

⁴ Βλ. ό.π., σ. 14.

⁵ Βλ. Laplanche-Pontalis 1995, για τα σχετικά λήμματα, αλλά και Σ. Φρόντ, «Κατασκευές στην Ανάλυση», στο: *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud [S.E.]*, London: Hogarth, 1953-1974, Vol. XXII (το κείμενο είναι μεταφρασμένο στα ελληνικά στο περιοδικό *Εκ των υστέρων*, τχ. 1, 1997, το οποίο είναι αφιερωμένο στο θέμα της κατασκευής στην ψυχανάλυση). Στο κείμενο αυτό, ένα από τα τελευταία που έγραψε, ο

είναι πολιτισμικές κατασκευές (cultural artefacts), των οποίων πρέπει να μελετηθεί η παραγωγή. Αντίστοιχες, εξάλλου, και πολλαπλάσιες μεταβολές έχουν σημειωθεί στη θεωρία και την κριτική της λογοτεχνίας, αφού και εκεί τα ονόματα του Μπαρτ, του Φουκώ και του Ντερντά μπορούν να συμπληρωθούν με πληθώρα άλλων, ενώ η αμφισβήτηση οριοθετήσεων του παρελθόντος αποτελεί σήμερα κοινό τόπο.⁶

Η ανάλυση που ακολουθεί ασχολείται με το δεύτερο ήμισυ –και ειδικότερα με τις τρεις τελευταίες δεκαετίες– του 19^{ου} αιώνα και επιχειρεί να αναγνώσει εκ παραλλήλου υλικό ειδολογικά ετερογενές. Ο συνεξέταση μελετών οικονομικής και πολιτικής ιστορίας, αλλά και ιστορίας των ιδεών (που επεξεργάζονται πρωτογενείς πηγές), καθώς και αυτοβιογραφικών αφηγήσεων και μυθιστορηματικών κειμένων (που συνιστούν πρωτογενείς πηγές), επιτρέπει τη γόνιμη αντιπαράθεση διαφορετικών μορφών λόγου. Γι' αυτό η ανάλυση αρχίζει από στοιχεία που περιέχονται σε ιστορικές μελέτες για τον 19^ο αιώνα, οι οποίες δημοσιεύτηκαν κυρίως κατά την τελευταία εικοσαετία, συνεχίζει με τη μελέτη του πνεύματος της εποχής, όπως αποτυπώνεται σε δύο ιδιαίτερης σημασίας αυτοβιογραφικά κείμενα, γραμμένα από τον Ανδρέα Συγγρό και τον Δημήτριο Βικέλα, και εξετάζει τη μορφή των αυτοβιογραφικών αυτών αφηγήσεων για να γίνει κατανοητή η σχέση του αφηγητή με τα αφηγούμενα γεγονότα. Τέλος, με αφορμή το διήγημα *Λουκής Λάρας* του Βικέλα, προβληματίζεται ως προς τη σχέση αυτοβιογραφίας και μυθοπλασίας και θέτει ένα γενικότερο ζήτημα προς συζήτηση: πώς κατασκευάζεται η ταυτότητα και η οπτική γωνία στην αφήγηση, γενικότερα, ανεξάρτητα της αναφορικότητάς της σε συμβάντα του παρελθόντος.

5.1 Οι μέσα και οι έξω Έλληνες

Τριάντα και πλέον χρόνια παρεμβάλλονται ανάμεσα στην ίδρυση και τη διεθνή αναγνώριση του κράτους, αφενός, και στις πρώτες συστηματικές προσπάθειες προσαρμογής της αχαλίνωτης φαντασίας των Ελλήνων στην αμείλικτη πραγματικότητα της Ελλάδας. Ποιοι όμως είναι οι Έλληνες; Σύμφωνα με την Έλλη Σκοπετέα, διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: σε όσους ζουν στο ελεύθερο κράτος, τους μέσα Έλληνες, και στους ευρισκόμενους εκτός των ορίων του κράτους, τους έξω Έλληνες.⁷ Οι πρώτοι, η μειοψηφία, αποτελούνται από τον γηγενή πληθυσμό των περιοχών που απελευθερώθηκαν, τους λεγόμενους σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή *αυτόχθονες*, και από όσους κατέφυγαν στο νεοσύστατο κράτος –δηλαδή τους πρόσφυγες από τους τουρκικούς διωγμούς, τους αγωνιστές που πήγαν να βοηθήσουν την Επανάσταση, τους Φαναριώτες που πήγαν να παράσχουν τις διοικητικές και εκπαιδευτικές τους υπηρεσίες– τους λεγόμενους, αντίστοιχα, *ετερόχθονες*. Οι δεύτεροι, που αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία, χωρίζονται, με ασαφή όρια, στους συμπαγείς αλύτρωτους πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στη Διασπορά. Η διμερής διάκριση σε μέσα και σε έξω επιτρέπει, όπως τονίζει η Σκοπετέα,⁸ να παρακολουθήσει κανείς και να αναλύσει δύο διαφορετικά έργα, που παίζονται παράλληλα σε δύο σκηνές, την ελλαδική και την εκτός Ελλάδας.

5.1.1 Οι μέσα Έλληνες

Οι μέσα Έλληνες –οι Ελλαδίτες– από νωρίς αρχίζουν να φαντάζονται τους εαυτούς τους ως το επίκεντρο του ελληνισμού, και έτσι επιδιώκουν να λειτουργήσουν. Βέβαια, αυτή η φαντασίωση σκοντάφτει για πολλές δεκαετίες στην αδήριτη δημογραφική, οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα: τριάντα χρόνια μετά τη σύσταση του ελεύθερου κράτους, ο πληθυσμός του μόλις ξεπερνάει το εκατομμύριο, οι πόλεις άνω των 5.000

Φρόντ υπογραμμίζει ότι η αναλυτική διαδικασία αποτελείται από δύο διαφορετικά τμήματα, διεξάγεται σε δύο διαφορετικούς τόπους και αφορά δύο άτομα, εκ των οποίων το ένα (ο αναλύόμενος) θυμάται και το άλλο (ο αναλύτης) συνθέτει και παρουσιάζει (darstellen) μια κατασκευή του παρελθόντος που βασίζεται στις αναμνήσεις, αλλά και στην έλλειψη αναμνήσεων του πρώτου ο χρόνος της σύνθεσης διαφέρει από τον χρόνο παρουσίας της κατασκευής. Οι κατασκευές του ψυχαναλυτή, που βασίζονται στη μνήμη του αναλύμενου, αλλά και στις αδυναμίες της μνήμης αυτής, συνθέτουν μια αφήγηση, η οποία δεν τον περιγράφει μόνο, αλλά και τον δημιουργεί. Με αυτόν τον τρόπο τα δεδομένα της καθημερινής ζωής μπορούν να θεωρηθούν ως ζητούμενα, τα οποία αναζητούν έναν «φέροντα» –για να δανειστούμε έναν όρο από την αρχιτεκτονική– αφηγηματικό σκελετό για να αποκτήσουν νόημα.

⁶ Βλ. για παράδειγμα τη συναγωγή μελετών του James Olney (1980), για το πώς η θεωρία της λογοτεχνίας αμφισβητεί τα όρια που είχαν τεθεί μεταξύ της αυτοβιογραφικής και της μυθοπλαστικής αφήγησης.

⁷ Ο.π., σ. 65. Εξάλλου, στο κεφάλαιο «Έλληνες και Ελλαδίτες» (σσ. 19-92) αναλύει διεξοδικά αυτές τις κατηγορίες, με έμφαση στην περίοδο 1830-1880. Ο Κ. Τσουκαλάς παρακολουθεί εκ του σύνεγγυς και σε μεγάλη χρονική διάρκεια (μέχρι το 1922) τις τύχες των έξω Ελλήνων. Βλ. Τσουκαλάς 1977, σσ. 269-377. Βλ. και Δερτιλής 1977, σσ. 3-39. Επίσης, Κιτρομηλίδης 1983, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο».

⁸ Βλ. ό.π., σ. 8.

κατοίκων είναι μόλις 12, με μεγαλύτερη την πρωτεύουσα (30.000), ο σιδηρόδρομος είναι ανύπαρκτος, η βιομηχανία και οι δρόμοι επίσης.⁹ Κατά συνέπεια, επειδή απουσίαζαν οι υλικές συνθήκες που θα έπειθαν ότι ο ελλαδικός χώρος είναι το κέντρο του ελληνισμού, το πρωταρχικό μέλημα των μέσα Ελλήνων ήταν η δημιουργία ενός συμβολικού ισοδύναμου, που θα έδινε την εικόνα του επίκεντρου, απαραίτητου στάδιου στην «εθνοποιητική» διαδικασία.¹⁰ Γι' αυτόν τον λόγο, οι μέσα Έλληνες επιχείρησαν να διαμορφώσουν το κέντρο, ώστε να γίνουν με τη σειρά τους ο κεντρικός πυρήνας του ευρύτερου και πολυαριθμότερου *έξω* ελληνισμού. Οι προσπάθειές τους επικεντρώθηκαν στην κατασκευή της πρωτεύουσας, από την οποία θα ξεκινούσαν όλες οι διοικητικές, ιδεολογικές, πνευματικές και υλικές ακτίνες του κύκλου που έφερε την ονομασία «ελληνισμός» (Παλάτι, Πανεπιστήμιο, λιμάνι και, πολύ αργότερα, σιδηρόδρομος, τυπογραφεία και εφημερίδες-περιοδικά),¹¹ και στην εφεύρεση του κατάλληλου συνεκτικού ιστού, της Μεγάλης Ιδέας, με την οποία θα γέμιζαν όλα τα κενά που άφηνε η πραγματικότητα.¹² Επρόκειτο για μια μακροχρόνια διαδικασία, της οποίας η επιτυχής έκβαση δεν ήταν εκ των προτέρων εξασφαλισμένη, κυρίως διότι υπήρχε ένας ισχυρός αντίπαλος: η Κωνσταντινούπολη, η οποία για πολλές δεκαετίες εξακολουθούσε να λειτουργεί στη φαντασία των Ελλήνων ως το μελλοντικό κέντρο του ελληνισμού. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι η Μεγάλη Ιδέα αφενός συμβάλλει στην «εθνοποιητική» διαδικασία και αφετέρου την υπονομεύει.

Η πρώτη τριακονταετία της ανεξαρτησίας προσφέρει, λοιπόν, δύο, όχι απολύτως συμβατά, εργαλεία για να διεκδικήσει η Ελλάδα, στο νοερό επίπεδο, τον ρόλο του επίκεντρου του ελληνισμού: την πρωτεύουσα Αθήνα (1834) και τη Μεγάλη Ιδέα (1844). Χρειάζεται να περάσουμε στη δεύτερη τριακονταετία μέχρι να αποκτήσει η χώρα τις θεσμικές και υλικές προϋποθέσεις για να διεκδικήσει και στο πραγματικό επίπεδο αυτόν τον ρόλο: το προοδευτικό Σύνταγμα του 1864 και η βελτίωση της λειτουργίας του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος (δεδηλωμένη) υπήρξαν οι θεσμικοί όροι· η τριακονταετής περίοδος σταθερότητας, κατά τη διάρκεια της οποίας προσαρτήθηκαν χωρίς πολέμους τα Επτάνησα και τμήμα της Ηπειροθεσσαλίας (οπότε και διπλασιάστηκε ο πληθυσμός της χώρας,¹³ τριπλασιάστηκε ο πληθυσμός της Αθήνας και του Πειραιά,¹⁴ η δε Αθήνα άρχισε να αποκτά μορφή πόλης ευρωπαϊκής, έστω και μικρής¹⁵), υπήρξαν οι υλικοί όροι.

Παράλληλα με την κυκλοφορία των πολιτών και των αγαθών αναπτύχθηκε, χάρη στην ανάπτυξη της τυπογραφίας, και η κυκλοφορία των ιδεών. Το 1873 κυκλοφορεί η πρώτη ημερήσια εφημερίδα, ακολουθούν άλλες, τα περιοδικά πληθαίνουν, όπως και τα βιβλία: φθάνουμε τους 1.000 τίτλους τον χρόνο μέση κυκλοφορία στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, ενώ στο σύνολο της πρώτης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα κυκλοφόρησαν 600 τίτλοι και στη δεύτερη δεκαετία 780 τίτλοι.¹⁶ Για να αντιληφθούμε πώς είχαν τα πράγματα στον τομέα της κυκλοφορίας των βιβλίων, ας σημειώσουμε ότι, στην πρώτη εικοσαετία του 19^{ου} αιώνα, μόλις το 6,5% των ελληνικών βιβλίων τυπώνονταν σε πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (το 9% συμπεριλαμβανομένης και της Μολδαβίας και Βλαχίας και το 12% συμπεριλαμβανομένης και της Κέρκυρας), καμιά όμως από τις περιοχές αυτές δεν θα βρεθεί εντός των ορίων του ελληνικού κράτους του 1832.¹⁷ Αντίστοιχη ήταν η κατάσταση και με τους αναγνώστες, μια και μόνο το 6,3% των συνδρομητών της περιόδου αυτής ζούσε εντός των ορίων του ελληνικού κράτους του 1832.¹⁸

Η δυναμική αυτή επιτρέπει στη χώρα να αρχίσει να κατασκευάζει μια υλική υποδομή που, συμβολικά τουλάχιστον, παραπέμπει στην εικόνα των ευρωπαϊκών κρατών:¹⁹ τα μέσα αποτελούν οι τράπεζες²⁰ και ο

⁹ Βλ. Αγριαντώνη 1986, σσ. 15-17, καθώς και τους πίνακες στις σσ. 353-356. Για να υπάρξει μέτρο σύγκρισης, ας σημειωθεί ότι το 1860 η ενωμένη Ιταλία είχε εικοσιέξι εκατομμύρια κατοίκους. Βλ. Χατζηιωσήφ 1993, σ. 34.

¹⁰ Βλ. Λιάκος 1994.

¹¹ Βλ. Πολίτης 1993.

¹² Η Σκοπετέα, *ό.π.*, σσ. 249-360, μας παρέχει την πληρέστερη και διεισδυτικότερη ανάλυση για τη Μεγάλη Ιδέα.

¹³ Από 1,1 εκ. σε 2,2 εκ (βλ. Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 355).

¹⁴ Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 356.

¹⁵ Βλ. Πολίτης, *ό.π.*, σσ. 74-89, για τη μορφή της Αθήνας βλ. Ανδρέα Συγγρού, *Απομνημονεύματα*, τόμος Β', Αθήνα: Εστία, 1908, σσ. 124-143, για την οκτάμηνη παραμονή του στην Αθήνα (1867-1868), που «υπήρξεν εκ των θελκτικωτέρων περιόδων του έως τότε βίου μου». Ο τραπεζίτης της Κωνσταντινούπολης, όσο κι αν καλύπτει τους οικονομικούς λόγους των κινήσεών του με όσα συχνά διατείνεται στα *Απομνημονεύματά* του (βλ. επ' αυτού Δερτιλής 1980, σσ. 183, 185), δεν θα ήταν τόσο θερμός αν δεν του άρεσε η Αθήνα.

¹⁶ Βλ. Ηλιού 1997, τόμος Α' (1801-1818), σσ. λγ'.

¹⁷ Βλ. Ηλιού, *ό.π.*, σ. μ'.

¹⁸ Βλ. Ηλιού, *ό.π.*, σσ. νβ'-νγ', για τις ιδιαιτερότητες αυτών των συνδρομητών, κυρίως θρησκευτικών βιβλίων.

¹⁹ Η Σκοπετέα γράφει ότι, για να περιγράψει την Ανατολή, έπρεπε πρώτα να διερευνήσει τη σχέση της με τη Δύση – με τη στενή έννοια αυτό σημαίνει την Αγγλία και τη Γαλλία – η οποία αποτελεί τον κοινό παρονομαστή των χωρών της Εγγύς Ανατολής (Σκοπετέα 1992, σ. 19).

σιδηρόδρομος²¹ – κρίσιμες συνιστώσες για την κατασκευή της εικόνας του κέντρου και της περιφέρειας– και απαραίτητες δομές για να αποκτήσει υλική υπόσταση η κρατική εξουσία που βρίσκεται στην πρωτεύουσα. Ο σιδηρόδρομος, όπως και οι τράπεζες, είναι σύμβολα προόδου, σύμφωνα με τον κυριαρχικό κανόνα της Δύσης, και έχουν ιδιαίτερο βάρος στη διαμόρφωση μιας εικόνας ανάπτυξης της χώρας που να μοιάζει με αυτή των χωρών της Ευρώπης. Ο Eric Hobsbawm χαρακτηρίζει τις 100.000 ατμομηχανές του 19^{ου} αιώνα ως το πλέον «ορατό» (visible) τεχνολογικό επίτευγμα της βιομηχανικής επανάστασης, και το παγκόσμιο σιδηροδρομικό δίκτυο ως τη μαζικότερη κατασκευαστική προσπάθεια του ανθρώπου.²² Πώς θα ήταν δυνατόν να μην επιδιώξει να συμμετάσχει σε αυτή την προσπάθεια ένα κράτος, όπως η Ελλάδα, που επεδίωκε να γίνει το κέντρο ενός πληθυσμού πολύ μεγαλύτερου από τον γηγενή και να συγκαταλέγεται μεταξύ εκείνων της Ευρώπης; Ιδίως όταν αυτό έπραττε και η Οθωμανική Αυτοκρατορία την ίδια εποχή;

Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι αμφισβητείται η οικονομική σημασία του πολλαπλασιασμού του αριθμού των τραπεζών,²³ όπως επίσης και των χιλιομέτρων των σιδηροδρομικών γραμμών. Ιδιαίτερα όσον αφορά στον σιδηρόδρομο, η έρευνα είναι κατηγορηματική: ο υπερεκατονταπλασιασμός του δικτύου, από 9 χλμ. πριν από το 1880 σε 1.008 χλμ. το 1898, είναι μια προσπάθεια βεβαιωμένη, που δεν συμβαδίζει ούτε με την ικανότητα δανεισμού της χώρας, ούτε με τη βιομηχανική της απογείωση, μια και, σύμφωνα με τον Α. Παπαγιαννάκη:

«Σιδηροδρομική προσπάθεια και βιομηχανικό ξέσπασμα δεν θα συμπορευθούν: αντίθετα, μάλιστα, οι δυνατότητες κερδοσκοπίας που προσφέρουν ο όγκος των σιδηροδρομικών επενδύσεων και η βιασύνη του Τρικούπη προσανατολίζουν τα διαθέσιμα εσωτερικά και διεθνή κεφάλαια δυσμενώς για τη βιομηχανία.»²⁴

Το δυτικό παράδειγμα της ανάπτυξης της βιομηχανίας και των μεταφορών εφαρμόζεται κατά το ήμισυ μόνο στην Ελλάδα και χάνει την αποτελεσματικότητά του· συμβάλλει δε αποφασιστικά στην πτώχευση του 1893.

Εκτός, όμως, από την αριθμητικά μετρήσιμη οικονομική διάσταση, υπάρχει και η νοερή –ή φαντασική– η οποία είναι πολύ δύσκολο να αποτιμηθεί. Γι' αυτό, και παρά τις αρνητικές οικονομικές συνέπειες, οι τράπεζες και ο νέος σιδηρόδρομος δημιουργούν την εντύπωση –ή, έστω, την ψευδαίσθηση– ότι η Αθήνα είναι πραγματική πρωτεύουσα. Ειδικά ο σιδηρόδρομος, ο οποίος θεωρείται συμβολή στην «πολιτική και οικονομική ενοποίηση της γεωργικής Ελλάδας»,²⁵ αποτελεί τη μεταφορά στο υλικό επίπεδο της ιδεολογίας που προτείνει η Μεγάλη Ιδέα στο φαντασικό: χάρη στον σιδηρόδρομο, η Αθήνα και ο Πειραιάς μετατρέπονται σε κέντρο της Ελλάδας (και μελλοντικά του ελληνισμού), κατασκευάζοντας αυτομάτως την εικόνα της υπαίθρου και της περιφέρειας. Μια προσπάθεια που επί πενήντα χρόνια αποτελεί αντικείμενο συζητήσεων, μέσα σε δέκα σχεδόν χρόνια ολοκληρώνεται και η δυνατότητα της υλικής μεταφοράς (των ανθρώπων και των πραγμάτων) αποκτά μεταφορικές διαστάσεις: πάνω απ' όλα, ο σιδηρόδρομος είναι σύμβολο ενοποίησης. Γι' αυτό, άλλωστε, πρώτα συνδέεται το εσωτερικό της χώρας με την πρωτεύουσα και τελευταία κατασκευάζεται η σύνδεση της χώρας με το εξωτερικό (το 1909 τελειώνει το κομμάτι από τη Λάρισα έως τα σύνορα, που συνδέει την Ελλάδα με την Οθωμανική Αυτοκρατορία). Στην προσπάθεια της κατασκευής της εικόνας της πρωτεύουσας, εξάλλου, παίζει τον ρόλο της και η μανία των μετοχών, η οποία ξεκινάει με τα μεταλλεία του Λαυρίου το 1873 και δημιουργεί προς στιγμήν την εντύπωση ότι το κεφάλαιο

²⁰ Βλ. Αγριαντώνη, ό.π., σσ. 303-320 και Δερτιλή 1980, ό.π., για την έναρξη του πολλαπλασιασμού τους. Ο Χατζηιωσήφ, ό.π., αναφέρει ότι στη δεκαετία του 1870 «μπορούμε πλέον να μιλούμε για τραπεζικό τομέα» (σ. 203) και ότι στην περίοδο αυτή δημιουργήθηκαν, πέραν της Εθνικής και της Ιονικής, 8 νέες τραπεζικές ή «προεξοφλητικές» εταιρείες (σ. 206).

²¹ Βλ. Παπαγιαννάκη 1982, για την ιστορία της κατασκευής του δικτύου.

²² Βλ. Hobsbawm 1994, σ. 27.

²³ Βλ. Δερτιλής, ό.π., σσ. 159-162, για το ζήτημα του πολλαπλασιασμού των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων εκείνη την εποχή.

²⁴ Παπαγιαννάκης, ό.π., σ. 205, ο οποίος γράφει, επίσης, ότι ο σιδηρόδρομος «δεν θα αποδώσει τους καρπούς που προσδοκούσε ο εμπνευστής του» (σ. 173). Βλ. και σσ. 203-206, για τη γενικότερη αποτίμηση της σιδηροδρομικής ανάπτυξης. Και ο Δερτιλής, εξάλλου, υποστηρίζει ότι «ο μύθος των ελληνικών σιδηροδρόμων αποπνέει μια ιδιαίτερη ειρωνία» (Δερτιλής 1977, σ. 78 και, γενικά για το θέμα, σσ. 76-84). Το κυριότερο επιχείρημα που προβάλλει εκεί είναι ότι ο σιδηρόδρομος δεν έπαιξε τον τονωτικό ρόλο που είχε σε άλλες χώρες για τη βιομηχανία σιδήρου και χάλυβος, ενώ, παράλληλα, όντας κυρίως παραλιακός, υπονόμωσε την εμπορική ναυτιλία, η οποία διερχόταν ούτως ή άλλως την κρίση του ατμού. Η Σκοπετέα (ό.π., σ. 23) αναφέρεται στην αντίστοιχη «χιλιομετρίτιδα», που χαρακτήριζε την κατασκευή του σιδηροδρομικού δικτύου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

²⁵ Παπαγιαννάκης, ό.π., σ. 204.

έχει μαγικές ιδιότητες και ότι ο πλουτισμός εντάσσεται στη λογική της ανάπτυξης.²⁶ Πρόκειται για ένα χρονικό διάστημα κατά το οποίο, οι ενέργειες εκείνες, οι οποίες συμβολικά παραπέμπουν στην πρόοδο, όπως αυτή έχει προσδιοριστεί από το δυτικό μοντέλο, υιοθετούνται αναγκαστικά, μια και η ιδεολογική σκοπιμότητα επικρατεί της οικονομικής.

Στον αιώνα της ακμής του καπιταλισμού, η συσσώρευση του κεφαλαίου αποτελεί το ζητούμενο και για τις χώρες που δεν έχουν την υποδομή που απαιτείται για τη διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Η Ελλάδα, η οποία επιθυμεί να γίνει το κέντρο του ελληνισμού, θέλει να συγκεντρώσει τμήμα, τουλάχιστον, από τις οικονομικές δραστηριότητες που μέχρι τότε ασκούνταν εκτός αυτής από τον οικονομικά ισχυρό ελληνισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Διασποράς. Στόχος, λοιπόν, γίνονται οι ομογενείς τραπεζίτες και έμποροι της Κωνσταντινούπολης, των παραλίων του Ευξείνου Πόντου και της ευρωπαϊκής Διασποράς. Η άσκηση κάποιων δραστηριοτήτων τους εντός των ελληνικών συνόρων και η ενδεχόμενη προσέλευσή τους στην Αθήνα –δεν γίνεται, φυσικά, λόγος για άλλη πόλη– έστω και αν δεν έχουν εκεί την πρώτη τους κατοικία, απασχολεί κυρίως τα ανάκτορα, αλλά και ορισμένους πολιτικούς, από τα τέλη της δεκαετίας του 1860. Όπως αναφέρει ο Γ. Δερτιλής,²⁷ η δεκαετία του 1870 σημαδεύεται από τη διείσδυση των ομογενών κεφαλαίουχων στον ελλαδικό χώρο και η επιχειρηματική τους νοοτροπία λειτουργεί καταλυτικά και στο επίπεδο των πολιτικών σχηματισμών: ο Δεληγεώργης οπωσδήποτε, αλλά εν μέρει και ο Τρικούπης, συνδιαλέγονται και συνεργάζονται με αυτούς. Άλλωστε, η φράση του Γεωργίου Α΄, ότι στην Αθήνα βρίσκονται «πάνω από είκοσι εκατομμυριούχοι»,²⁸ αν δεν περιγράφει την πραγματικότητα, χαρακτηρίζει πάντως το επίπεδο των σχετικών προσδοκιών.

Το κρίσιμο ερώτημα, όσον αφορά την προσέγγιση που ακολουθείται, δεν είναι να προσδιοριστεί επακριβώς η έκταση της εμπλοκής των ομογενών στην ελλαδική οικονομική προσπάθεια, κάτι που μπορεί να γίνει –και έχει γίνει– με τη συστηματική ανάλυση των οικονομικών στοιχείων που έχουν διασωθεί,²⁹ αλλά να καταγραφεί η προσδοκία της εμπλοκής τους, ανεξαρτήτως από το εάν τελικά αυτή πραγματοποιείται. Κατά συνέπεια, το συμπέρασμα της μελέτης του Χάρη Εξερτσόγλου ότι, παρά την αρχικά θετική ανταπόκριση των δύο τραπεζιτών, «η εμπλοκή του καταστήματος “Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος” σε επενδύσεις στην Ελλάδα στη δεκαετία του 1870 ήταν περιορισμένη»,³⁰ δείχνει μεν ότι το τραπεζικό αυτό κατάστημα –από τα πιο σημαντικά της Πόλης– δεν μετέβαλε ουσιαστικά τα οικονομικά μεγέθη του ελεύθερου κράτους, δείχνει όμως και ότι, από την πλευρά της Ελλάδας, υπήρχε η προσδοκία της ομογενειακής παρέμβασης, ενώ οι ομογενείς δεν την απέκλειαν. Παρά το γεγονός ότι ο τραπεζίτης της Κωνσταντινούπολης Ανδρέας Συγγρός, στην αυτοβιογραφία του οποίου θα σταθούμε στη συνέχεια, δεν αποτελεί τυπικό παράδειγμα ομογενούς στην απόφασή του, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1860, να εγκατασταθεί στην Αθήνα (απόφαση που πραγματώνει το 1872,³¹ αφού έχει προηγουμένως συστήσει την Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως για να διαμεσολαβεί, μέσω αυτής, μεταξύ της ομογένειας και του ελληνικού κράτους και να οργανώνει τις παρεμβάσεις του στην Ελλάδα), η πράξη του ωστόσο αποδεικνύει ότι η φαντασίωση της λεγόμενης «καθόδου των ομογενών» είχε ερείσματα και στην πραγματικότητα.³² Ο Συγγρός δεν ήταν του ίδιου οικονομικού βεληνεκούς με τους ισχυρούς Ζαρίφη, Ζαφειρόπουλο, Στεφάνοβικ-Σκυλίτση, Ζωγράφο, Κιοτσέογλου κ.λπ., όμως αυτό αφορά κυρίως την οικονομική ιστορία της Πόλης. Στην Αθήνα, η εγκατάστασή του στο μέγαρο που έχτισε στη σημερινή λεωφόρο Βασιλίσσης Σοφίας, απέναντι από τα Ανάκτορα, οι σχέσεις του με τη Βασιλεία και με σειρά πρωθυπουργών, πολιτικών και επιχειρηματιών, και η ανάμιξή για μια εικοσιπενταετία σε παντός είδους επιχειρήσεις (στις οποίες συγκαταλέγονταν πολλές με ιδιαίτερα συμβολική σημασία, όπως τα μεταλλεία του Λαυρίου, η ίδρυση δύο τραπεζών, η διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου, η χρηματοδότηση

²⁶ Βλ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 308, για την τρελή διακύμανση της τιμής της, καθώς και Δερτιλή 1980, σσ. 289 επ. (πίνακες). Η λογοτεχνία –ο Άγγελος Βλάχος με το διήγημα «Λαυριακής Μετοχής Απομνημονεύματα» και ο Μιχαήλ Μητσάκης με το διήγημα «Εις Αθηναίους Χρυσοθήρας»– εκ των υστέρων παίζει με τις μετοχές και τα μεταλλεία.

²⁷ Δερτιλής 1980, σσ. 130-135.

²⁸ Δερτιλής, ό.π., σ. 135· τη φράση αναφέρει γερμανός αρθρογράφος.

²⁹ Εξερτσόγλου 1989. Αναφέρεται στους τραπεζίτες της Κωνσταντινούπολης και, συγκεκριμένα, στο κατάστημα «Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος».

³⁰ Εξερτσόγλου, ό.π., σ. 140.

³¹ Ανδρέα Συγγρού, *Απομνημονεύματα*, τόμοι Α΄-Γ΄, Αθήνα: Εστία, 1908 (φωτοαναπαραγωγή: Εστία, 1998, επιμέλεια και εισαγωγή Άλκης Αγγέλου και Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου), τόμος Γ΄, σ. 18. Οι παραπομπές εντός κειμένου γίνονται με αναφορά στον τόμο και τη σελίδα (π.χ. Γ΄, σ. 18).

³² Για την «καθόδο των ομογενών» βλ. Σκοπετέα 1988, σσ. 76-85. Ας σημειωθεί ότι, όταν ο Συγγρός, τον Ιούλιο του 1872, λίγους μήνες μετά την εγκατάστασή του στην Αθήνα, πηγαίνει στην Κωνσταντινούπολη, πείθει τον Γ. Ζαρίφη να αναλάβει πρόεδρος του Δ. Σ. της Τράπεζας Κωνσταντινουπόλεως (Συγγρός, ό.π., τόμος Γ΄, σσ. 27-30).

της κατασκευής σιδηροδρομικών γραμμών και η αγορά τσιφλικιών), δημιούργησε μια πολύ συγκεκριμένη εικόνα για το πρόσωπό του, ως του επικεφαλής της «καθόδου των ομογενών», οι οποίοι υποτίθεται ότι θα έπαιρναν στα χέρια τους την οικονομική ζωή και θα διαχειρίζονταν την ανάπτυξη της χώρας.

5.1.2 Οι έξω Έλληνες

Οι έξω Έλληνες αποτελούνται από τους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Έλληνες «της δούλης Ελλάδος» ή «τουρκομερίτες»)³³ και τους Έλληνες της Διασποράς. Οι πρώτοι λειτουργούν στο πλαίσιο των οθωμανικών μιλιέτ, χρησιμοποιώντας προς όφελός τους τόσο τις μεταρρυθμίσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, όσο και την ύπαρξη του Βασιλείου της Ελλάδος ως μιας – μικρής έστω – δύναμης που παρέχει διπλωματική κάλυψη και προστασία και υποστηρίζει το προνομιακό καθεστώς των διομολογήσεων για την εκδίκαση των εμπορικών διαφορών.³⁴ Οι Έλληνες της Διασποράς κινούνται σε διαφορετικές συνθήκες, ανάλογα με τις χώρες στις οποίες βρίσκονται: Αγγλία (Λονδίνο), Ρωσία (Μαύρη Θάλασσα), Κεντρική Ευρώπη (Βιέννη), Αίγυπτο κ.λπ. – αφενός, λοιπόν, είναι ανοιχτή η προοπτική της αφομοίωσής τους στις χώρες όπου βρίσκονται, αφετέρου όμως προβληματίζονται ως προς το ενδεχόμενο μετάβασής τους στην Ελλάδα.³⁵

Η οικονομικά ισχυρότερη μονάδα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη και αποτελούνταν από τους τραπεζίτες, πολλοί από τους οποίους προέρχονταν από το εμπόριο και είχαν διασυνδέσεις με τον εμπορικό κόσμο: στη δεκαετία του 1870, οι μεγάλοι τραπεζίτες της Πόλης ήταν, όπως έχουμε αναφέρει, οι Ζαρίφης, Ζαφειρόπουλος, Στεφάνοβικ-Σκυλίτσης, Ζωγράφος, Κιοτσέογλου· οι μικρότερης εμβέλειας ήταν οι Συγγρός, Κλάδος, Καμάρας, Ευγενίδης, Ιλιάσκος κ.ά.³⁶ Αυτοί δανειζόνταν ή διαμεσολαβούσαν για τον δανεισμό ευρωπαϊκών κεφαλαίων, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1850, προκειμένου να χρηματοδοτηθεί το αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο. Μαζί με τους εβραίους, αρμένιους και λεβαντίνους τραπεζίτες, διαμεσολαβούσαν και διοχέτευαν τα κεφάλαια της Δύσης στα οθωμανικά χρεώγραφα, που είχαν μεν υψηλότερους κινδύνους, αλλά και πολύ υψηλότερα περιθώρια κέρδους (κυρίως λόγω των χαμηλών τιμών έκδοσης). Οι τραπεζίτες, βέβαια, είναι η κορυφή του παγόβουνου στον ελληνικό πληθυσμό της Πόλης, που, από τις 80.000 στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, προσεγγίζει τις 300.000 στο τέλος του.³⁷ Μετά το τέλος της Επανάστασης του 1821 και την αναταραχή που προκάλεσε, εκτός από την Κωνσταντινούπολη, παρατηρείται μεγάλη αύξηση του πληθυσμού και σε άλλες πόλεις της Μικράς Ασίας: η Σμύρνη τριπλασιάζει τον ελληνικό πληθυσμό της από τις 40.000 μετά την Επανάσταση στις 120.000 στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Το Αϊβαλί, αποκλειστικά ελληνική πόλη, καταστρέφεται το 1821 και ξαναχτίζεται μετά το 1830, για να φτάσει τις 40.000 κατοίκους, σχεδόν στο σύνολό τους Έλληνες. Η Φώκεια, η Πέργαμος αναπτύσσονται επίσης· και στον βορρά η Τραπεζούς, η Σαμψούς, είναι πόλεις των οποίων ο ελληνικός πληθυσμός αυξάνεται σημαντικά μετά το 1830.³⁸ Αντίστοιχες αυξήσεις του ελληνικού στοιχείου με αυτές των πόλεων της Μικράς Ασίας συναντούμε και στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες (Γαλάτσι, Βουκουρέστι), παρά την κατάρρευση του καθεστώτος των Φαναριωτών, αλλά και στις παρευξείνιες πόλεις της Ρωσίας (Οδησός, Ροστόφ, Χερσώνα). Μεγάλη αύξηση, επίσης, παρουσιάζει το ελληνικό στοιχείο και στην Αίγυπτο,³⁹ όπου ο ελληνικός πληθυσμός ξεπερνάει τα 100.000 μέλη στο τέλος του 19^{ου} αιώνα.

Από τα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι αναπτύσσονται οικονομικά, εκ παραλλήλου, οι μέσα και οι έξω Έλληνες. Οποσδήποτε, η ανάπτυξη οφείλεται στην παγκόσμια οικονομική

³³ Δάνειοι όροι από το διήγημα του Γ. Μ. Βιζυηνού «Αι Συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας» (1884), όπου χρησιμοποιούνται ειρωνικά από τον τουρκομερίτη αφηγητή (ο οποίος, όπως και ο κεντρικός χαρακτήρας Πασχάλης, σπουδάζουν στη Γερμανία). Παραθέτουμε τον χαρακτηρισμό της Αθήνας, στην οποία συρρέουν οι «γραμματοδιμηείς νέοι» της δούλης Ελλάδας: «εις την ανά την Ανατολήν εστία των φώτων, τας κλεινάς Αθήνας, όπως εμφωρηθώσι των ιερών ναμάτων του πολιτισμού και της παιδείας» (Βιζυηνός 1980, σσ. 121-123).

³⁴ Τσουκαλάς, ό.π., σσ. 285-286, 300 και 309-310. Βλ. πιο κάτω στο παρόν κεφάλαιο τα σχετικά με την αυτοβιογραφική αφήγηση του Συγγρού, όπου εκφράζει τους προβληματισμούς του οικονομικά ισχυρού ελληνισμού της Πόλης, καθώς και την αφήγησή του για το διαβατήριο και για τον ρόλο του στα προξενικά δικαστήρια και στο εμποροδικείο (Συγγρός, τόμος Α', σσ. 222-231 και 263-264).

³⁵ Βλ. πιο κάτω τα σχετικά με τον Βικέλα, ο οποίος εκφράζει, στην αυτοβιογραφική αφήγησή του και στον *Λουκή Λάρα*, κυρίως τους προβληματισμούς του ελληνισμού της Διασποράς.

³⁶ Αναλυτικά για τους τραπεζίτες και τις δραστηριότητές τους, βλ. Εξερχτόγλου, ό.π., σσ. 15-19.

³⁷ Τσουκαλάς, ό.π., σσ. 293-294.

³⁸ Τσουκαλάς, ό.π., σσ. 288-298.

³⁹ Anderson 1966, σ. 224.

συγκυρία, οφείλεται όμως και στη δυναμική που δημιούργησε η ταυτόχρονη εξέλιξη των ελληνικών κοινοτήτων εντός και εκτός Ελλάδας: στην πρώτη περίπτωση, η δυναμική της ανάπτυξης οφείλεται στην ανεξαρτησία και στην κρατική προστασία και καθοδήγηση, η οποία δεν ήταν αμελητέα: στη δεύτερη περίπτωση, οφείλεται στη μεγαλύτερη κινητικότητα του πληθυσμού που παρατηρείται μεταξύ της ανεξάρτητης Ελλάδας, της υπόδουλης και της Διασποράς⁴⁰ και στην επικράτηση της λογικής του ελληνικού δικτύου, της απασχόλησης δηλαδή Ελλήνων συγγενών, γνωστών και συμπατριωτών.⁴¹ Οι μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και η ύπαρξη του ανεξάρτητου κράτους, που παρέχει ηθική και πρακτική (διπλωματική) στήριξη, δημιούργησαν συνθήκες οι οποίες εδραίωσαν τη θέση των Ελλήνων και αύξησαν την επιρροή τους. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η συνύπαρξη, η σύμπραξη και ο ανταγωνισμός μεταξύ του *μέσα* και του *έξω* ελληνισμού είχε ως αποτέλεσμα τη δυναμικότερη ανάπτυξή του σε μια συγκεκριμένη συγκυρία.

5.2 Η παρακμή του εμπορίου και οι διαμεσολαβητές της Διασποράς: ο τραπεζίτης και ο λόγιος

5.2.1 Η παρακμή του εμπορίου

Η εικόνα της σχέσης ανάμεσα στους *μέσα* και στους *έξω* Έλληνες πρέπει να συμπληρωθεί με δύο σημαντικές και αλληλένδετες μεταβολές που παρατηρούνται κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1860. Αυτές έχουν ιδιαίτερη σημασία στον τρόπο που αρθρώνονταν οι οικονομικές γενικότερα –και οι εμπορικές ειδικότερα– σχέσεις ανάμεσα στους Έλληνες της Διασποράς, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Ελλάδας, σχέσεις που αντανακλώνται στα κείμενα που εξετάζουμε.

Η πρώτη αφορά στο παραδοσιακό εμπόριο, που αποτελούσε την κύρια δραστηριότητα των Ελλήνων από τα τέλη των Ναπολεόντειων πολέμων μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, και το οποίο διαφοροποιήθηκε αισθητά στη δεκαετία του 1860. Συγκεκριμένα, οι επιπτώσεις του πολέμου της Κριμαίας (1853-1856) στις συνθήκες εμπορίας στις περιοχές της Μαύρης Θάλασσας, η τεχνολογική επανάσταση (ατμός και τηλεγράφος) και η διαφοροποίηση στις επενδυτικές προτεραιότητες των εμπόρων της Μεσογείου, οδήγησαν στη συρρίκνωση του επιχειρηματικού δικτύου, δηλαδή των εμπορικών καταστημάτων των Ελλήνων της Διασποράς μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1860. Η σχετική παρακμή των εμπορικών καταστημάτων του Λονδίνου (που ήταν το επιχειρησιακό κέντρο των Ελλήνων που ασκούσαν τις δραστηριότητές τους στη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα),⁴² τα οποία είχαν μεν ως βάση το εμπόριο, αλλά συνδύαζαν με αυτό τις εφοπλιστικές και τις τραπεζικές εργασίες, οδήγησε στη μετατροπή τους, είτε σε αμιγώς εφοπλιστικά (στο Λονδίνο), είτε σε αμιγώς τραπεζικά καταστήματα (στην Κωνσταντινούπολη) και ανάγκασε τους μέχρι τότε ασχολούμενους με το «γενικόν εμπόριον» ή να επιλέξουν ένα συγκεκριμένο πεδίο οικονομικής δραστηριότητας, ή διαφορετικά να αποσυρθούν από την ενεργό δράση, να μετοικήσουν ή και να πτωχεύσουν.⁴³ Οι μεταβολές ήταν ιδιαίτερα σημαντικές τόσο στις δομές της εμπορίας όσο και στα πρόσωπα, έτσι ώστε να διακρίνουν οι μελετητές αφενός τη «χιώτικη» φάση, μεταξύ 1830 και 1860, και αφετέρου την «ιόνιο» φάση, από το 1870 έως τον εικοστό αιώνα.⁴⁴ Ας σημειωθεί, όμως, ότι η ελληνική εμπορική κοινότητα χαρακτηριζόταν τελικά από μεγάλη ευελιξία και ότι οι προσαρμογές έγιναν γρήγορα: οι Έλληνες έμποροι άλλαξαν τόπο κατοικίας και μετατράπηκαν σε τραπεζίτες, εφοπλιστές ή, στη χειρότερη περίπτωση, σε εισοδηματίες.

Η δεύτερη μεταβολή, άμεσα συναρτώμενη από την πρώτη, αφορά στις συνθήκες εμπορίας που επικρατούσαν στο Αιγαίο Πέλαγος και στον ελλαδικό χώρο ειδικότερα. Αναφέραμε προηγουμένως ότι ο Πειραιάς ανταγωνίζεται δυναμικά την Ερμούπολη και εντέλει επικρατεί: αυτό συμβαίνει κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1860, αν και μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα η Ερμούπολη εξακολουθεί να έχει σημαντική

⁴⁰ Τσουκαλάς, ό.π., σσ. 285-286.

⁴¹ Χαρλαύτη 1993, σσ. 90-97.

⁴² Η Χαρλαύτη αναφέρεται σε 61 καταστήματα στο Λονδίνο, ό.π., σσ. 71-75.

⁴³ Βλ. Συγγρός, ό.π., τόμος Γ, σ. 266.

⁴⁴ Χαρλαύτη, ό.π., σ. 71.

κίνηση.⁴⁵ Η εμπορική παρακμή της Ερμούπολης οφείλεται κυρίως στις μεταβολές του εμπορίου στο Αιγαίο και τον σταδιακό διαχωρισμό των εμπορικών δομών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από εκείνες της Ελλάδας (το Αιγαίο, που ένωσε τον ελλαδικό και τον μικρασιατικό χώρο, αρχίζει να μεταβάλλεται σε σύνορο).⁴⁶ Οι επιπτώσεις του Κριμαϊκού πολέμου (1853-1856) στις συνθήκες εμπορίας των περιοχών της Μαύρης Θάλασσας, η επανάσταση του ατμού και ο εκσυγχρονισμός, τόσο της Ελλάδας όσο και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συμβάλλουν στην παρακμή της Ερμούπολης ως διαμετακομιστικού κέντρου των περιοχών που περικλείουν το Αιγαίο και στον επαναπροσδιορισμό του ρόλου των Χίων εμπόρων, οι οποίοι κυριάρχησαν στη Μεσόγειο για τριάντα περίπου χρόνια. Θα εξετάσουμε τώρα τις δύο αυτές μεταβολές και τον νέο ρόλο που προοιωνίζονται για τον ελλαδικό χώρο, σε σχέση με τα όσα γράφουν δύο έμποροι που προσαρμόστηκαν ιδιοφυώς στις νέες συνθήκες, ο Ανδρέας Συγγρός και ο Δημήτριος Βικέλας.

5.2.2 Οι διαμεσολαβητές της Διασποράς: ο τραπεζίτης και ο λόγιος

Τα *Απομνημονεύματα* του Ανδρέα Συγγρού⁴⁷ και *Η Ζωή μου* του Δημητρίου Βικέλα,⁴⁸ κείμενα που αναφέρονται σε αυτή την περίοδο και περιγράφουν την άσκηση και την εγκατάλειψη των εμπορικών δραστηριοτήτων των αφηγητών (και συγγραφέων) τους, θα μας απασχολήσουν ως προς την εικόνα που παρουσιάζουν της ομογένειας στην Τουρκία, της Διασποράς και της Ελλάδας. Αν οι δύο αυτοβιογραφίες, μάλιστα, αναγνωστούν παράλληλα με τη «Μελέτη επί της Σημερινής Θέσεως του Ελληνισμού» (1877) του πρώτου, και το ανέκδοτο μέχρι πρόσφατα «Ο Πόλεμος του 1897» του δεύτερου,⁴⁹ καλύπτουν με αναμνήσεις από πρώτο χέρι την περίοδο από το 1840, τουλάχιστον, μέχρι το 1898, παρά τα μεγάλα κενά, [μεγαλύτερα του Βικέλα (1863-1896), μικρότερα του Συγγρού (1873-1892)], που αφορούν μάλιστα περιόδους έντονης δράσης τους. Σε ένα σύνολο 1.500 περίπου σελίδων μπορούμε να παρακολουθήσουμε την εικόνα της εποχής και τη σταδιακή εξέλιξη των απόψεών τους σε ένα διάστημα μεγαλύτερο του μισού αιώνα.

Τα κείμενα αυτά μιλούν για δύο εμπόρους που συγκαταλέγονται στους *έξω Έλληνες*. Και οι δύο αποφασίζουν, ο πρώτος στα τέλη της δεκαετίας του 1860 και ο δεύτερος στα μέσα της δεκαετίας του 1870, να κλείσουν τα εμπορικά τους καταστήματα και να αλλάξουν επάγγελμα: ο Συγγρός γίνεται αποκλειστικά τραπεζίτης, ο Βικέλας λόγιος. Και οι δύο συνδυάζουν την απόφασή τους να σταματήσουν το εμπορεύεσθαι με μια άλλη μεγάλη απόφαση, να μεταπηδήσουν από την κατηγορία των *εκτός* στην κατηγορία των *εντός* Ελλήνων. Και οι δύο έχουν τις ρίζες τους στη δούλη Ελλάδα και περνούν κάποια από τα παιδικά τους χρόνια στην ακμάζουσα τότε εμπορικά Ερμούπολη της Σύρου: επίσης, είναι και οι δύο κοσμοπολίτες (ο Βικέλας έχει αρχικά έδρα το Λονδίνο, στη συνέχεια το Παρίσι, ο Συγγρός την Κωνσταντινούπολη, ενώ παράλληλα ταξιδεύουν πολύ), αλλά αποφασίζουν να εγκατασταθούν στην Αθήνα και να αναμιχθούν ενεργά στα πράγματα του ελεύθερου κράτους. Έχουν στενές σχέσεις με τα Ανάκτορα και συμβάλλουν στη χρηματοπιστωτική και πολιτισμική ζωή της Ελλάδας: ο Συγγρός ιδρύει δύο τράπεζες και συμμετέχει, όπως αναφέραμε, σε πολλές και μεγάλες επιχειρήσεις της εποχής.⁵⁰ ο Βικέλας συμβάλλει στις διεργασίες και επιτυγχάνει τη διοργάνωση των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα (1896), συστήνει τον «Σύλλογον προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων» ενώ, και οι δύο, ανάλογα με τα οικονομικά τους, χρηματοδοτούν ευαγή ιδρύματα.⁵¹

⁴⁵ Στη νεότερη εποχή, και τα δύο λιμάνια αρχίζουν να ακμάζουν κατά τον 19^ο αιώνα: η Ερμούπολη από το 1822, όταν καταφεύγουν εκεί οι πρόσφυγες από τη Χίο και τα Ψαρά, και ο Πειραιάς από το 1850 και μετά. Βλ. αναλυτικά Αγριαντώνη, *ό.π.*, σσ. 84-105. Επίσης, Καρδάσης 1987.

⁴⁶ Αγριαντώνη, *ό.π.*, σσ. 84-88.

⁴⁷ Στο κείμενο, οι παραπομπές σε παρένθεση με προτασσόμενα τα κεφαλαία γράμματα Α', Β', Γ', στο Ανδρέα Συγγρού, *Απομνημονεύματα*, τόμοι Α' - Γ', Αθήνα: Εστία, 1908 (ανατύπωση 1998).

⁴⁸ Στο κείμενο, οι παραπομπές σε παρένθεση με προτασσόμενα τα κεφαλαία γράμματα Ζ, Λ, Π αντίστοιχα στο Δ. Βικέλα, *Η Ζωή μου*, Αθήνα: «Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων», 1908· Δ. Βικέλα, *Λουκής Λάρας*, Αθήνα: Ερμής, 1991· και Δ. Βικέλα, «Ο Πόλεμος του 1897», στα *Άπαντα*, Α', Αθήνα: «Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων», 1997.

⁴⁹ Περιλαμβάνονται αντίστοιχα στο Συγγρός, *Απομνημονεύματα* και στο Βικέλας, *Άπαντα*, Α'.

⁵⁰ Βλ. ανωτέρω, σσ. 10-11.

⁵¹ Για τον Συγγρό βλ. την εισαγωγή των Αγγέλου-Χατζηιωάννου, «Ο Στρατηλάτης Ανδρέας Συγγρός», στο Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, σσ. 25*-133*. Για τον Βικέλα βλ. την αναλυτικότερη εισαγωγή της Μαριάννας Δήτσα (στο Δ. Βικέλα, *Λουκής Λάρας*), καθώς και την εισαγωγή του Άλκη Αγγέλου, «Ο Βικέλας σήμερα» (στο Δ. Βικέλα, *Άπαντα*, Α'). Οι Αγγέλου και Χατζηιωάννου υπολογίζουν την περιουσία του Συγγρού σε 800.000 στερλίνες κατά τον θάνατό του (σ. 127*), ενώ του Βικέλα έφτανε στις 35.000 στερλίνες την ίδια εποχή (σ. 21*).

Δύο ζητήματα έχουν ιδιαίτερο βάρος στις αφηγήσεις του Συγγρού και του Βικέλα και συναρτώνται με τη διάκριση του *μέσα* και του *έξω* ελληνισμού. Συγκεκριμένα, το πρώτο αφορά στην απόφαση εγκατάλειψης από τους δύο αυτοβιογραφούμενους μιας ιδιότητας ιστορικά καταξιωμένης (ήδη από τον 18^ο αιώνα) στον εκτός της Ελλάδας ελληνισμό, αυτής του εμπόρου, του διαμεσολαβητή – δηλαδή, στο επίπεδο των υλικών αγαθών. Αυτό συμβαίνει ακριβώς τη στιγμή που μεταβάλλονται οι διεθνείς συνθήκες εμπορίας και συνδυάζεται με την απόφαση της μετάβασής τους στην ελεύθερη Ελλάδα, προκειμένου να διαμεσολαβήσουν μεταξύ των *μέσα* και των *έξω*: ο μεν Συγγρός σε ζητήματα χρηματοπιστωτικά (τράπεζες, χρηματοδοτήσεις), ο δε Βικέλας σε ζητήματα γενικότερα κοινωνικά (εκδόσεις, αθλητισμός). Κατά συνέπεια, μεταβάλλονται και οι δύο από διαμεσολαβητές των υλικών αγαθών σε διαμεσολαβητές των άυλων, όπως αρμόζει στην εποχή της επικράτησης της λογικής του καπιταλισμού, και μετατοπίζουν το κέντρο βάρους των δραστηριοτήτων τους από *έξω* προς τα *μέσα*, όπως αρμόζει στην εποχή της επικράτησης της ιδεολογίας του εθνικισμού στην Ευρώπη.⁵² Το δεύτερο ζήτημα αφορά στον τρόπο με τον οποίο αφηγούνται το πώς έδρασαν και το πώς αντιμετώπισαν τρεις διαφορετικές δεκαετίες, στις οποίες σημειώθηκαν τρεις διαφορετικές πολεμικές συρράξεις: τη δεκαετία του 1850 (Κριμαϊκός πόλεμος), τη δεκαετία του 1870 (Ρωσοτουρκικός πόλεμος) και τη δεκαετία του 1890 (Ελληνοτουρκικός πόλεμος). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το πώς προσδιορίζουν την εθνική τους ταυτότητα, διαφοροποιούμενοι ως προς τους *άλλους Έλληνες* – πρώτα τους *εντός* και μετά τους *εκτός* – μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται, ως προς τους *άλλους Ευρωπαίους*, τους οποίους συστηματικά συναναστρέφονται, αλλά και ως προς τους *άλλους Οθωμανούς*, με τους οποίους συστηματικά συναλλάσσονται. Διότι Συγγρός και Βικέλας τονίζουν στην αφήγησή τους την ιδιότητα να ανήκουν ταυτόχρονα σε πολλές κατηγορίες πολιτών.

5.2.2.1 Η εγκατάλειψη της εμπορικής ιδιότητας

Το πρώτο, λοιπόν, ζήτημα που μας ενδιαφέρει είναι η εγκατάλειψη της εμπορικής ιδιότητας. Και οι δύο αυτοβιογραφούμενοι άρχισαν νωρίς να εμπορεύονται και μάλιστα μακριά από τις οικογένειές τους: ο Συγγρός, μόλις δεκαπέντε ετών, το 1845 στην Πόλη, ενώ οι δικοί του είχαν μείνει στη Σύρο· ο Βικέλας δεκαεπτά ετών, το 1852 στο Λονδίνο, ενώ η οικογένειά του είχε μείνει στην Πόλη. Ασκούν συστηματικά το εμπόριο περί το τέταρτο του αιώνα ο καθένας: ο Συγγρός οπωσδήποτε μέχρι το 1868, όταν άρχισε τις εργασίες του το τραπεζικό κατάστημα «Συγγρός, Κορωνιός και Σ¹⁰» (Β' 170), ο δε Βικέλας μέχρι το 1876, όταν διαλύθηκε η εμπορική εταιρεία στην οποία συμμετείχε (Ζ 326). Και οι δύο συνδυάζουν την απόφασή τους να εγκαταλείψουν το εμπόριο με την απόφαση να εγκατασταθούν στην Αθήνα, αν και η εφαρμογή της καθυστερεί: ο Συγγρός εντέλει εγκαθίσταται μετά από τέσσερα χρόνια, το 1872 (Γ' 18), ο Βικέλας όμως χρειάζεται κοντά είκοσι, μέχρι το 1895.

Τις πιο ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τα αίτια αυτής της επαγγελματικής μεταστροφής τις κάνει ο Συγγρός, συζητώντας τα προβλήματα του εμπορίου στη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα (Α' 345-357), σε συνδυασμό με τις ανάγκες της Τουρκίας σε κεφάλαια και αναλύοντας τους λόγους της παρακμής των «υπέρ τους πενήκοντα» (Βικέλας, Ζ 327) μεγάλων εμπορικών οίκων του Λονδίνου (Β' 266-273).⁵³ Η εξέλιξη της τεχνολογίας στις μεταφορές (ατμόπλοια, σιδηρόδρομοι) επιτρέπει στους βιομήχανους της Δύσης να πωλούν τα εμπορεύματά τους και να αγοράζουν τα εγχώρια προϊόντα στην Ανατολή με παραγγελιοδόχους και χωρίς να χρειάζονται τη διαμεσολάβηση ενός δικτύου ενδιάμεσων εμπόρων (Α' 349-352 και Β' 268-270)· και τον ρόλο των ενδιάμεσων έπαιζαν τα ελληνικά (κυρίως χιώτικα) εμπορικά καταστήματα, που είχαν έδρα το Λονδίνο και υποκαταστήματα σε όλη τη Μεσόγειο. Αφού δεν χρειάζονται διαμεσολαβητές για τα εμπορεύματα, ποιος μπορεί να είναι ο ρόλος του δικτύου των ομογενών, αναρωτιέται ο Συγγρός; Πρώτον, καθαρά διαμεσολαβητικός, αλλά πλέον στο επίπεδο των κεφαλαίων και όχι των αγαθών, ρόλο που επιλέγει για τον εαυτό του· δεύτερον, εμπορικός, αν έχουν τεράστια κεφάλαια, όπως οι αδελφοί Ράλλη, και οργανώσουν ένα διεθνές δίκτυο που να περιλαμβάνει τις Ινδίες, την Αμερική και την Κίνα – ή, αν δεν έχουν, εφόσον μεταβούν στους τόπους παραγωγής και εργασθούν εκεί· τρίτον, ναυτιλιακός, στην ανερχόμενη ατμοπλοΐα· και τέταρτον, κάτι που ο ίδιος δεν προκρίνει, αλλά πράττει ο Βικέλας, να ζουν με τα συσσωρευμένα κέρδη, ως εισοδηματίες (Β' 270-273). Σε κάθε περίπτωση (οι αδελφοί Ράλλη αποτελούν εξαιρεση, λόγω οικονομικής ισχύος) το Λονδίνο δεν ενδεικνύεται ως τόπος εργασιών.

Η άποψη του Βικέλα, που διατυπώνεται αργότερα, δεν διαφέρει: και αυτός αποδίδει την παρακμή των εμπορικών καταστημάτων στις τεχνολογικές μεταβολές· προσθέτει, όμως, και τον ρόλο που έπαιζαν οι

⁵² Βλ. Hobsbawm 1977, καθώς επίσης και Hobsbawm 1990.

⁵³ Βλ. ανωτέρω, σσ. 13-14.

τράπεζες στην εξάπλωση του δανεισμού, πράγμα που είχε ως συνέπεια να αυξηθεί ο κύκλος των συναλλαγών και ο ανταγωνισμός. Επειδή βλέπει τις εξελίξεις «από μέσα», ως μέλος της παροικίας, εκείνο που τον απασχολεί ιδιαίτερα είναι ο βαθμιαίος «εξαγγλισμός» της ελληνικής κοινότητας του Λονδίνου (Z 332-340): η μοίρα κάθε διασποράς.

Στις επισημάνσεις του Συγγρού και του Βικέλα για τους λόγους της παρακμής των εμπορικών καταστημάτων του Λονδίνου διαβλέπουμε να διαγράφεται και ο νέος ρόλος δύο πρώην εμπόρων: διαμεσολαβητικός, όπως υπήρξε η θητεία τους στο εμπόριο, στον χώρο όμως της διακίνησης των κεφαλαίων και των ιδεών, ανάμεσα σε όσους βρίσκονταν εκτός και σε όσους ζούσαν εντός της Ελλάδας. Κανείς από τους δυο τους δεν μπορούσε να συνεχίσει το εμπόριο – είτε με έδρα την Πόλη, είτε με έδρα το Λονδίνο· κανείς δεν είχε, στα 1870, τα απαραίτητα μεγάλα κεφάλαια· και οι δύο ήταν συστηματικοί ταξιδιώτες, επιμελείς παρατηρητές των τεκταινομένων και επιθυμούσαν να παίζουν τον ρόλο του ενδιάμεσου, του «homme d'affaires» και του «fixer». Τέλος, και οι δύο διείδαν τι απουσίαζε από την ελλαδική δομή και τι περίσσευε στην ελληνική περιφέρεια: η Ελλάδα ήταν ο κατάλληλος τόπος για να επενδύσει ο ελληνοισμός της Ευρώπης και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το πλεόνασμα των κεφαλαίων και των ιδεών του. Για να είναι ελκυστικός ο τόπος χρειαζόταν σταθερότητα και επιμονή: έχτισαν, λοιπόν, τα σπίτια τους απέναντι από τα Ανάκτορα (κρατώντας, βέβαια, στο εξωτερικό, ο ένας μία τράπεζα κι ο άλλος ένα σπιτικό), οργάνωσαν τη ζωή τους στην Αθήνα και παρακολουθούσαν τις εξελίξεις. Δεν ήταν οι μόνοι που έπραξαν κάτι τέτοιο, αλλά είναι οι μόνοι που έγραψαν για αυτό που έπραξαν. Αν ο πόλεμος του 1897 δεν ανέκοπτε βίαια τις εξελίξεις, ο αναγνώστης του έργου τους θα αποκτούσε μια ολοκληρωμένη εικόνα της μεταβολής της λειτουργίας της διαμεσολάβησης, από τον χώρο του εμπορίου στον χώρο του χρήματος και των ιδεών. Μετά το 1897, όμως, ήταν πια αργά και για τους δύο.

5.2.2.2 Ο πόλεμος της Κριμαίας

Το δεύτερο ζήτημα που μας ενδιαφέρει είναι η αφήγηση της δράσης των δύο αυτοβιογραφούμενων σε τρεις διαφορετικές δεκαετίες –κατά τις οποίες σημειώθηκαν τρεις πολεμικές συρράξεις– καθώς και η στάση τους στο ζήτημα της εθνικής τους ταυτότητας. Ας ξεκινήσουμε από το χρονολογικά πρώτο σημαντικό γεγονός, τον πόλεμο της Κριμαίας. Ο Συγγρός ήταν διευθυντής, μαζί με τον Ευστράτιο Βούρο, ρώσο υπήκοο, του υπό ρωσική προστασία εμπορικού καταστήματος «Βούρος-Συγγρός» στην Κωνσταντινούπολη και, ευλόγως, υπέρ των Ρώσων κατά τη διάρκεια του πολέμου. Χαρακτηρίζει, μάλιστα, το σπίτι του και το θεωρείο του στο θέατρο «ρωσικόν εντευκτήριον» (Α' 261), με την έννοια ότι φρόντιζε τους ρώσους αξιωματικούς αιχμαλώτους του πολέμου που κρατούνταν στην Πόλη. Ο Συγγρός, όμως, παρουσιάζεται (κατά την αφήγηση των γεγονότων, που γίνεται σε μεταγενέστερη στιγμή) δριμύτατα αυτοκριτικός: ομιλεί περί λάθους, χαρακτηρίζει «απάνθρωπον» το πάθος των Γραικών κατά της Αγγλίας και της Γαλλίας, των συμμάχων της Τουρκίας, και τονίζει ότι η Ρωσία «δήθεν» πολεμούσε υπέρ της Ορθοδοξίας (Α' 260-263). Στερνή γνώση, φυσικά, αλλά αδιαμφισβήτητη, ιδίως μετά τον κριμαϊκό και τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-1878. Άποψη που εκφράζεται ακόμα κατηγορηματικότερα στη «Μελέτη επί της Σημερινής Θέσεως του Ελληνοισμού» (1877), όπου θεωρεί τον πανσλαβισμό κίνδυνο πολύ σοβαρότερο του τουρκικού, και τον Σλάβο «κινδυνωδέστερον» του Τούρκου (Γ' 263-265).

Αλλά και ο Βικέλας, σχολιάζοντας τη στάση των Ελλήνων στο Λονδίνο, κατά την ίδια περίοδο, τοποθετείται εκ των υστέρων ιδιαίτερα επικριτικά ως προς τον κυρίαρχο φιλορωσισμό που χαρακτήριζε τους πάντες, μέχρι και τον αγαπημένο του θείο Λέοντα Μελά (Z 289-300). Διακριτικά ειρωνεύεται τις προσπάθειες διαφωτισμού της αγγλικής κοινής γνώμης, με την έκδοση της εβδομαδιαίας εφημερίδα *Eastern Star* και με τη διοργάνωση συλλαλητηρίου: διακριτικά ειρωνεύεται και τον ρήτορα της εκδήλωσης, των εκ Πατρών Ανδρέα Ρηγόπουλο, ο οποίος αγόρευσε αγγλιστί: «Κανείς δεν εγέλασε, μολονότι το ύφος και αι χειρονομία και η προφορά του Έλληνος ηδύναντο να προκαλέσουν την ευθυμία του υπομονητικού ακροατηρίου» (Z 300). Ενδιαφέρον παρουσιάζει, όμως, το άρθρο που αναφέρει ότι ο ίδιος δημοσίευσε στην *Eastern Star*. Δηγείται και σχολιάζει από την οπτική της στιγμής της αφήγησης:

«Ἦτο επιστολή δήθεν Τούρκου εκθέτουσα το δυνατόν της μετά των Ελλήνων συμβιώσεως, επί τη βάσει της απέναντι του νόμου ισότητος και ελευθερίας. Ὀνειρον, βεβαίως, ἀλλ' ὄνειρον μὴ ἀπέχον

πολύ της πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων, ότε επέβαλον εις την Τουρκίαν τα Χάτια και τα Τανζιμάτια περί ισοπολιτείας.» (Ζ 298)⁵⁴

Βλέπουμε λοιπόν να σχηματίζεται, ταυτοχρόνως, μια άποψη συμμόρφωσης προς τις επιταγές των δυνάμεων της Δύσης, ενεργού φιλοδυτισμού και ελληνοθωμανισμού· άποψη εν πολλοίς ταυτόσημη με εκείνη του Συγγρού.

5.2.2.3 Τα Λαυρεωτικά

Το παρελθόν και η σχέση του με το παρόν είναι το θέμα που πραγματεύεται και η αυτοβιογραφία του Ανδρέα Συγγρού, όταν σχολιάζει τα γεγονότα του 1873, τα οποία σχετίζονται με την εμπλοκή του στην εκμετάλλευση των μεταλλείων του Λαυρίου.⁵⁵ Ο Συγγρός υιοθετεί έναν ιδιαίτερου ενδιαφέροντος ως προς την ιδεολογία λόγο, ο οποίος συνδέει το παρελθόν των Αθηνών των κλασικών χρόνων με το παρόν στον 19^ο αιώνα. Εν συντομία, τα περιστατικά, τα οποία έχουν αποτελέσει αντικείμενο διεξοδικής μελέτης, έχουν ως εξής:⁵⁶ η γαλλο-ιταλική εταιρεία Roux-Serpiery είχε αγοράσει από το ελληνικό κράτος, το 1864, τα δικαιώματα για τα μεταλλεύματα στην περιοχή του Λαυρίου, επιδεικνύοντας «αρχαιολογικές γνώσεις».⁵⁷ Όμως, υπήρχε ένα αδιευκρίνιστο στοιχείο στη σύμβαση της αγοράς αυτής, το οποίο κυριάρχησε στη διαμάχη μεταξύ της εταιρείας και του ελληνικού κράτους στην περίοδο 1871-1873: δηλαδή, αν η εταιρεία Roux-Serpiery είχε το δικαίωμα να εκμεταλλεύεται μόνο τα μεταλλεύματα που θα προέκυπταν από τις εξορύξεις που προέρχονταν από τα μεταλλεία του Λαυρίου ή αν μπορούσε να εκμεταλλευτεί και τις λεγόμενες «εκβολάδες» και «σκωρίες», ό,τι δηλαδή είχε μείνει στην επιφάνεια του εδάφους από τις εξορύξεις και την επεξεργασία του μεταλλεύματος, πλουσίου σε άργυρο, οι οποίες είχαν γίνει στην αρχαιότητα, όταν τα μεταλλεία του Λαυρίου τα εκμεταλλεύονταν ο αθηναϊκός Δήμος. Επρόκειτο για ένα ζήτημα στο οποίο η ιδεολογία (αυτό που άφησαν στη νεότερη Ελλάδα οι αρχαίοι πρόγονοι) υπερίσχυε κάθε οικονομικής ανάλυσης (ποια ήταν η αξία των «εκβολάδων» και των «σκωριών»). Η ελληνική κυβέρνηση προσπάθησε να λύσει το ζήτημα προς όφελος του Δημοσίου, αυξάνοντας τη φορολογία, με τον Νόμο Υ' περί Λαυρίου, το 1871· όμως, η νομοθετική ρύθμιση προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις της Γαλλίας και της Ιταλίας, επειδή αφορούσε ζήτημα αμφισβητούμενο, για το οποίο γίνονταν διαπραγματεύσεις.

Στις αρχές του 1873, γράφει ο Συγγρός, «[τ]ο ζήτημα το Λαυριακόν, δηλαδή η διαφορά μεταξύ του Δημοσίου και της Εταιρείας “Ρου, Σερπιέρη” περί των εκβολάδων της Λαυρεωτικής χώρας, ήτο φλέγον» (Γ' 51). Η Ιταλία και η Γαλλία υποστήριζαν την εταιρεία, οι κυβερνήσεις στην Ελλάδα εναλλάσσονταν και καμία δεν τολμούσε «να φέρει μίαν δικαίαν λύσιν, ήτις θα ήτο εναντία της κοινής γνώμης, την οποίαν είχαν υπερερεθίσει ο τότε ισχυρός πολιτευόμενος ... Επαμεινώνδας Δεληγεώργης» (Γ' 51-52). Εντέλει σε αυτόν, ο οποίος είχε προηγουμένως συστηματικά «ερεθίσει» την κοινή γνώμη, ανατέθηκε από τον βασιλέα Γεώργιο να σχηματίσει κυβέρνηση, με τη δέσμευση ότι θα βρει λύση στο ζήτημα, παρά το γεγονός ότι την κοινοβουλευτική πλειοψηφία διέθεταν οι Βούλγαρης και Κουμουνδούρος.

Τόσο ο λόγος του Συγγρού, όσο και η λύση για το ζήτημα, αποτελούν δείκτες της ιδεολογίας που επικρατεί και της χρήσης της από τον ευφυή και χωρίς φραγμούς επιχειρηματία. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Συγγρός ότι μια ημέρα, στις αρχές του 1873, δέχεται στις εννέα το πρωί την επίσκεψη του Βασιλείου Μελά, επιφανούς εμπόρου του Λονδίνου, θείου του Δημητρίου Βικέλα, ο οποίος είχε πρόσφατα μετακομίσει από το Λονδίνο και εγκατασταθεί στην Αθήνα, είχε συμφέροντα στα ορυχεία θείου στη Μήλο, τα οποία είχε για μια περίοδο αναθέσει στον ανεψιό του, Δ. Βικέλα,⁵⁸ και διατηρούσε σχέσεις «με τον τότε απεσταλμένον της

⁵⁴ Η περιγραφή από τον Έλληνα αφηγητή του χαρακτήρα του τρελού φιλορώσου Τούρκου, του Μοσκώβ-Σελήμ, στο ομώνυμο διήγημα του Βιζυηνού, αλλά και του άλλου χαρακτήρα, του τρελού Τούρκου Κιαμήλ, στο «Ποίος ήτον ο φονεύς του αδελφού μου», παραπέμπουν σε συναφείς απόψεις, με την πρόσθετη, βέβαια, ειρωνική απόσταση που δημιουργεί η λογοτεχνία. Η κατασκευασμένη επιστολή του Βικέλα είναι δυνατόν να συσχετιστεί με τα δύο κείμενα του Βιζυηνού και λόγω της σχέσης μεταξύ των δύο ανδρών.

⁵⁵ Συγγρός 1998, *Απομνημονεύματα*, σσ. 51-89 (οι αριθμοί σε παρένθεση μέσα στο κείμενο παραπέμπουν στις σελ. του τόμου Γ').

⁵⁶ Βλ. την εκτεταμένη ανάλυση του Δερτιλή 2010, τόμος Α', σ. 505-576, για τον ρόλο των ομογενών κατά την περίοδο 1871-1874 και το ζήτημα των Λαυρεωτικών, όπως και για το πώς συνδέεται με άλλα, μεγάλα, εκκρεμή οικονομικά θέματα, δηλαδή το ζήτημα των τραπεζών, αυτό του σιδηροδρομικού δικτύου, καθώς και το ζήτημα της επαναδιαπραγμάτευσης του δανείου του Αγώνα της Ανεξαρτησίας. Κεντρικός είναι ο ρόλος του Ανδρέα Συγγρού σε όλα αυτά τα ζητήματα.

⁵⁷ Όπως γράφει ειρωνικά ο Μιχαήλ Μητσάκης (1988, «Εις Αθηναίος Χρυσοθήρας»), σ. 29.

⁵⁸ Βικέλας 1908, σσ. 347-358.

Ιταλίας εν Ελλάδι Μαρκήσιον Μιλιοράτην». Κατά τον Συγγρό, ο Μελάς του λέει χωρίς περιστροφές «ότι δύνασαι να τελειώσης την υπόθεσιν του Λαυρίου» (Γ' 55). Το κρισιμότερο επιχείρημα που προβάλλει ως γνώστης των θέσεων της κυβέρνησης είναι ότι αυτή «πολύ εύκαμπτος θα ήτο, εάν επρόκειτο να έχη απέναντι αυτής Έλληνα, απαλλάττοντα αυτήν διπλωματικών αγώνων» (Γ' 56). Την ίδια μέρα το μεσημέρι, ο Συγγρός, σύμφωνα με την αφήγησή του, δέχεται την επίσκεψη του πρέσβη της Γαλλίας (και, μετέπειτα, πρωθυπουργού), Jules Ferry, που του ζητάει την παρέμβασή του στα Λαυρεωτικά, το απόγευμα του πρέσβη της Αυστρίας, βαρόνου Πότεμβουργ, με το ίδιο αίτημα και το βράδυ του νομάρχη Αττικής Γ. Δρακόπουλου, απεσταλμένου του βασιλιά Γεωργίου Α', μέσω του οποίου ο Συγγρός επικοινωνεί με τα Ανάκτορα (Γ' 51-63).

Η αφήγηση του Συγγρού προσπαθεί, χωρίς αμφιβολία, να υποβαθμίσει τον κεντρικό ρόλο που έπαιξε στην υπόθεση και να συγκαλύψει τις ευθύνες του στην κρίση που ακολούθησε στο Λαυρεωτικό ζήτημα. Επίσης, πολύ προσεκτικά, δεν συνδέει το Λαυρεωτικό με την προσπάθειά του, που, τον Νοέμβριο του 1872, στέφεται με επιτυχία, να ιδρύσει νέα τράπεζα με μεγάλα προνόμια, τη Γενική Πιστωτική.⁵⁹ Από την αφήγηση αυτή προκύπτει ότι ο Συγγρός γνωρίζει πολύ καλά τη λειτουργία της κοινής γνώμης και την επίδραση που μπορεί να έχει στις πολιτικές αποφάσεις επηρεαζόμενη από καθαρά ιδεολογικές συντεταγμένες: δηλαδή τη σημασία της «ιθαγένειας» –αν μπορεί κανείς να χρησιμοποιήσει τον όρο– των επενδυομένων κεφαλαίων, το αν δηλαδή είναι ελληνικά ή ξένα! Ο Συγγρός είναι σαφής: «Κυρίως όμως επεφυλαττόμην να βολιδοσκοπήσω τας διαθέσεις της Κυβερνήσεως, αν αύτη, ως επίστευον, απαλασσομένη της διπλωματικής πίεσεως και του κινδύνου της ταπεινωτικής υποχωρήσεως της Ελλάδος, θα είναι λογική απέναντι Ελληνικής Εταιρείας και Ελληνικών κεφαλαίων» (Γ' 67). Βεβαίως, «ελληνικά κεφάλαια» σημαίνουν για τον Συγγρό τα κεφάλαια της Τράπεζας Κωνσταντινουπόλεως ή αυτά των ομογενών της Πόλης, για τη διοχέτευση των οποίων στην ελλαδική αγορά έχει ήδη, προ δύο μηνών, συσταθεί η Γενική Πιστωτική Τράπεζα. Και, ως προς τη διαχείριση της παράδοσης της αρχαιότητας και των «εκβολάδων» που αυτή κατέλιπε, αυτές ανήκουν στο έθνος· ως προς τη διαχείριση των παραγωγικών μεταλλείων της περιοχής, ο Συγγρός χρησιμοποιεί τις σημασιολογικές δυνατότητες που του παρέχει η γλώσσα για να διαχωρίσει, προς ίδιον όφελος, ανάμεσα στη «μεταλλουργική» δραστηριότητα, η οποία έχει ως αντικείμενο τις ήδη εξορυχθείσες «εκβολάδες», και στη «μεταλλευτική», η οποία έχει ως αντικείμενο την εξόρυξη μεταλλευμάτων από τα μεταλλεία. Γι' αυτόν τον λόγο ιδρύει δύο εταιρείες: την πρώτη, το 1873, «μεταλλουργική», μόνον ελληνικών συμφερόντων, με την επωνυμία «Εταιρεία Μεταλλουργείων Λαυρίου», για την οποία επιφυλάσσει τις εξορυχθείσες αρχαίες «εκβολάδες» και «σκωρίες» και για τις μετοχές της οποίας γίνεται ο μεγάλος σάλος των «Λαυρεωτικών», που οδηγεί πολλούς μικροεπενδυτές στην καταστροφή (Γ' 82-98)· τη δεύτερη, από κοινού με τον Σερπιέρι, με ίση συμμετοχή, «μεταλλευτική», με την επωνυμία «Μεταλλεία Καμάριζας», η οποία ιδρύεται και αυτή το 1873, αλλά πωλείται σε γαλλικά συμφέροντα το 1876, λειτουργεί επί δεκαετίες με την επωνυμία «Compagnie Française des Mines de Laurium (C.F.M.L.)», και χάρη στην οποία ο Συγγρός υπερδιπλασιάζει το κεφάλαιο που είχε επενδύσει αρχικά (Γ' 89).

Αξίζει λοιπόν, πέραν των επενδυτικών πράξεων, οι οποίες έχουν αποτελέσει αντικείμενο της οικονομικής ιστορίας, να σταθεί κανείς στη σημασιολογία, τη σχέση της με την ιδεολογία και το πώς το σημασιολογικό και το ιδεολογικό επίπεδο έχει επιπτώσεις στην κοινή γνώμη και στις αποφάσεις της πολιτικής εξουσίας: η σημασιολογική διάκριση ανάμεσα στη «μεταλλουργική» και τη «μεταλλευτική» δραστηριότητα επιτρέπει στον Συγγρό να ξεχωρίσει την ιδεολογικά φορτισμένη επένδυση από τη δύναμη κερδοφόρα· η έμφαση στο αποδεκτό από την κοινή γνώμη ιδεολόγημα της «Ελληνικής Εταιρείας» και των «Ελληνικών κεφαλαίων», σε σχέση με το μη αποδεκτό ιδεολόγημα της ξένης (γαλλικής ή ιταλικής), στην οποία ανατίθεται η διαχείριση της κληρονομιάς της αρχαιότητας (των «εκβολάδων»), του επιτρέπει να εξαγοράσει μια κυβέρνηση που εξαρτάται απολύτως από την κοινή γνώμη, την οποία η ίδια έχει «ερεθίσει» προς την κατεύθυνση αυτή· τέλος, η οικονομική ανάλυση, του επιτρέπει να λειτουργήσει με οικονομικά κριτήρια και να αποκομίσει μεγάλα κέρδη από το επικερδές τμήμα της όλης συναλλαγής.

Έχει ενδιαφέρον ότι στο ζήτημα αυτό συναντώνται, κατά κάποιον τρόπο, και οι τρεις αυτοβιογραφούμενοι: ο Συγγρός επιλύει (και προς ίδιον όφελος) το ζήτημα, με παρενέργειες, βέβαια, αφού τα «Λαυρεωτικά» προκαλούν και την πρώτη χρηματιστηριακή κρίση στην Ελλάδα. Ο Ραγκαβής, όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο 4, αποστέλλεται στο Παρίσι με κύρια αποστολή την υπόθεση των μεταλλείων του Λαυρίου και αναλαμβάνει την πρεσβεία έχοντας στόχο να επιλύσει το θέμα αυτό. Οι απόψεις του, όμως, δεν βρίσκουν ανταπόκριση, ιδίως στην Ελλάδα, γι' αυτό και εκδίδει σχετικό με τα μεταλλεία δημοσίευμα στα γαλλικά και ανωνύμως. Τέλος, η επίσκεψη του Βασιλείου Μελά, επιφανούς εμπόρου του Λονδίνου και θείου

⁵⁹ Δερτιλής (2010), τόμος Α', σσ. 548, 563-570.

του Δημητρίου Βικέλα, που έχει συμφέροντα στο ορυχεία της Μήλου, αποτελεί το έναυσμα για το σχέδιο Συγγρού.

5.2.2.4 Ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877-1878

Στον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-1878 δεν αναφέρεται καμία από τις δύο αυτοβιογραφίες. Έτσι, στο κρίσιμο αυτό θέμα, δεν μπορεί κανείς να συγκρίνει τις θέσεις του Συγγρού και του Βικέλα με τις θέσεις του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, οι οποίες αποτέλεσαν το αντικείμενο του κεφαλαίου 4. Κατά τη διάρκεια του πολέμου, όμως, και κατά την περίοδο που ακολουθεί, ο Βικέλας γράφει το αφήγημα με τον τίτλο *Λουκής Λάρας*: η ιστορία που αφηγείται ο εύπορος ομογενής του Λονδίνου στη δεκαετία του 1870 αποτελεί το εγκώμιο του εμπόρου της Διασποράς και έναν ύμνο στην υπομονή και την παθητική αντίσταση. Με το κείμενο αυτό, που δημοσιεύεται το 1879 και στα ελληνικά και στα γαλλικά, ο Βικέλας επιδιώκει αφενός να συγκινήσει το ευρωπαϊκό κοινό με το πρόσφορο θέμα της Καταστροφής της Χίου και αφετέρου να παρουσιάσει στο ελληνικό κοινό μια θετική εικόνα του *έξω Έλληνα*.⁶⁰ Ο Συγγρός, στην ίδια περίοδο, αναλογίζεται τον ρόλο της Ελλάδας και συντάσσει και εκδίδει ανωνύμως, ως παράρτημα του περιοδικού *Εστία*, τη «Μελέτη επί της Σημερινής Θέσεως του Ελληνισμού» (1877),⁶¹ στην οποία ανησυχεί κυρίως για τις επιπτώσεις του πανσλαβισμού. Ο Συγγρός ζει τότε στην Αθήνα· όμως, στο συνοδευτικό σημείωμα, το οποίο προτάσσεται της μελέτης, τονίζεται ότι προέρχεται από ομογενή που ζει «εν τη αλλοδαπή»· εξάλλου, η μελέτη φέρει στο τέλος την ένδειξη «Μασσαλία, 12 Αυγούστου 1877». Γιατί άραγε προτιμάται να δηλωθεί μια ταυτότητα ομογενούς της ευρωπαϊκής Διασποράς και όχι της Κωνσταντινούπολης απ' όπου προερχόταν, ή ενός ομογενούς εγκατεστημένου στην Αθήνα, όπως όντως συνέβαινε εκείνη την εποχή με τον Συγγρό; Διότι στη μελέτη αυτή υποστηρίζει θέσεις που ενδέχεται να προκαλέσουν αντιδράσεις μεταξύ των Ελλήνων του Βασιλείου· δηλώνοντας, λοιπόν, διαμονή στην Ευρώπη έχει υπέρ αυτού το τεκμήριο της απόστασης από τα τεκταινόμενα. Άλλωστε, λίγα χρόνια μετά τα γεγονότα του Λαυρίου, ο κάθε εκ Κωνσταντινουπόλεως ομογενής δεν ήταν παρά ένας δυνάμει κερδοσκόπος· ο Συγγρός δεν έχει ακόμα κερδίσει τον τίτλο του ευεργέτη, πράγμα που συνέβη μόνο μετά τον θάνατό του.⁶²

Ο Συγγρός, αφού τονίζει στην ανάλυσή του ότι «δέον να χωρίσωμεν τον Ελληνισμόν εις δούλον και ελεύθερον, και να εξετάσωμεν ειδικώς την θέσιν και το συμφέρον εκατέρου αυτών» (Γ' 288), εντάσσει το ελληνικό κράτος «εν τη χορεία των Ευρωπαϊκών Κρατών» (Γ' 289) και υπενθυμίζει τις υποχρεώσεις που έχει απέναντί τους (Γ' 289-292), υπογραμμίζοντας ότι πολλά έχουν επιτευχθεί τα σαρανταπέντε χρόνια που έχουν παρέλθει από την ανεξαρτησία και δεν δικαιολογείται η μεμνημοιρία (Γ' 293-296). Στη συνέχεια, ασχολείται με την κατάσταση του δούλου ελληνισμού και υποστηρίζει, πρώτον, ότι από το 1856 και εξής η κατάσταση των Χριστιανών στην Τουρκία έχει βελτιωθεί και ότι οι Έλληνες υλικώς ευημερούν (Γ' 296-297) και, δεύτερον, ότι ενδέχεται να διαπιστώσει η ελεύθερη Ελλάδα ότι οι δούλοι αδελφοί μπορεί να μη θέλουν να διακινδυνεύσουν «το παν υπέρ της απελευθερώσεώς των» (Γ' 298). Επίσης, φρονεί ότι η Ελλάδα δεν μπορεί να εκβιάσει «διά των νέων θυσιών» (Γ' 299) την κατάλυση της αρχής της ακεραιότητας της Τουρκίας. Είκοσι χρόνια μετά τον πόλεμο της Κριμαίας, ο Συγγρός και ο Βικέλας, με τα κείμενά τους που έχουν τόπο αφήγησης τα εμπορικά κέντρα της Ευρώπης (Μασσαλία και Λονδίνο αντίστοιχα), ασπάζονται την άποψη που προκρίνει την υλική ευημερία έναντι του απελευθερωτικού αγώνα, τη συμμόρφωση προς τις επιταγές των δυνάμεων της Δύσης έναντι των πολεμικών «παρασκευών» και την αποδοχή του status quo στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου, προκειμένου να κερδίσει η Ελλάδα την εμπιστοσύνη των κυβερνήσεων των χωρών της Ευρώπης.

Παρατηρεί κανείς την εκ διαμέτρου διάσταση απόψεων του Συγγρού με αυτές του Α. Ρ. Ραγκαβή, ο οποίος, όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο 4, είχε την άποψη ότι η Ελλάδα έπρεπε να προκαλέσει εξέγερση των ομογενών στα οθωμανικά εδάφη (Ραγκαβής Δ', σ. 220) και εξέφραζε τη δυσαρέσκειά του με απόψεις που προέρχονταν, όπως αναφέρει, από τους κύκλους Δελιγεώργη και αναφέρονταν στον σλαβικό κίνδυνο και στην ανάγκη συνεννόησης με την Τουρκία.

⁶⁰ Βλ. αναλυτικά πιο κάτω στο παρόν κεφάλαιο.

⁶¹ Συμπεριλαμβάνεται στον τόμο Γ' των *Απομνημονευμάτων*, σσ. 257-304.

⁶² Βλ. Σκοπετέα 1988, σσ. 82-84.

5.2.2.5 Ο Πόλεμος του 1897

Η τρίτη σύρραξη ήταν η πιο επώδυνη για την Ελλάδα: ως ξεκινήσουμε από τα όσα σημειώνει ο Βικέλας στο ανέκδοτο μέχρι πρόσφατα κείμενο «Ο Πόλεμος του 1897».⁶³ Αυτό που κυρίως ενδιαφέρει στο ημερολογιακής μορφής κείμενο για την κατάσταση, όπως διαμορφώνεται μετά την ήττα και την ταπείνωση της Ελλάδας, είναι αφενός η μεταμέλεια του Βικέλα γιατί, ως μέλος της Εθνικής Εταιρείας, η οποία έσπρωχνε την Ελλάδα προς τον πόλεμο, δεσμεύτηκε από τη δράση της και δεν ύψωσε τη φωνή της σωφροσύνης (Π 299), ιδίως αφού προέβλεπε εξ αρχής «ως πιθανήν ήτταν έντιμον» (Π 279 και 296) και, αφετέρου, η προσήλωσή του στη Δυναστεία, τη «μόνη άγκυρα σωτηρίας» (Π 254), που εξασφαλίζει τις σχέσεις με τις Δυνάμεις και παρέχει τη δυνατότητα περιορισμού των συνεπειών της άφρονος περιπέτειας. Στο κείμενο αυτό ο Βικέλας (που, ως σημειωθεί, μόλις την προηγούμενη χρονιά είχε πιστωθεί την επιτυχή τέλεση των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα και διατηρούσε στενές σχέσεις με τα Ανάκτορα),⁶⁴ επιλέγει και μεταφράζει πολλά από αυτά που γράφονταν στον αγγλικό τύπο και αφορούσαν την εικόνα του ελληνικού και του τουρκικού στρατού στη Θεσσαλία (Π 303-320).

Η αμφίρροπη στάση του Βικέλα ανάμεσα στον Ελλαδίτη, που έχει υπάρξει μέλος «πατριωτικής» εταιρείας και συμπαρασύρεται από τα κυρίαρχα ιδεολογήματα της εποχής και τα συνθήματα της στιγμής, και στον ομογενή Έλληνα του Λονδίνου και των Παρισίων, που γνωρίζει τα πράγματα και τους κανόνες του παιχνιδιού, καταδεικνύεται με σαφήνεια στο κείμενο «Ο Πόλεμος του 1897». Κι αυτό γίνεται με τη διπλή απόσταση που υιοθετεί: αυτή του επικριτικού ελλαδίτη αυτόπτη μάρτυρα, ο οποίος αποστασιοποιείται απολύτως από τον ελλαδικό τρόπο του πράττειν, όταν για παράδειγμα παρακολουθεί απηυδισμένος τον υπουργό των Ναυτικών να χάνει τον χρόνο του κάνοντας δουλειά υπαξιωματικού (Π 264), και εκείνη του ομογενή παρατηρητή, ο οποίος από καθέδρας αποφαίνεται ότι, πλην της Θεσσαλίας, η υπόλοιπη Ελλάδα «δεν υπέφερεν υλικώς εκ του πολέμου» (Π 344).

Η αφήγηση του Συγγρού για τις διαπραγματεύσεις δανειοδότησης που έκανε στο Βερολίνο και το Παρίσι, μετά την ήττα της Ελλάδας στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο, αποτυπώνει το πιο πυκνό σε συνδηλώσεις περιστατικό σχετικά με τη διαφορετική οπτική των εντός και των εκτός Ελλήνων. Κατ' εντολή της Κυβέρνησης Ράλλη (Γ' 205 επ.) μεταβαίνει στο Βερολίνο –και στη συνέχεια, με δική του πρωτοβουλία, στο Παρίσι– για να διαπραγματευτεί ανεπισημως τη σύναψη δανείου, με το οποίο θα πληρώσει η Ελλάδα την πρώτη δόση των πολεμικών αποζημιώσεων στην Τουρκία, προκειμένου αυτή να εκκενώσει τις κατεχόμενες περιοχές της Θεσσαλίας. Το δάνειο είναι απολύτως απαραίτητο για την ευρισκόμενη σε οικονομικό αδιέξοδο Ελλάδα, η οποία είναι αποκλεισμένη από τις ευρωπαϊκές χρηματαγορές μετά την κήρυξη της πτώχευσης το 1893. Από την άποψη της ιδεολογίας και ως δείκτης του κλίματος που επικρατούσε, ξεχωρίζει μια προσπάθεια του Συγγρού η οποία αποβαίνει άκαρπη, αλλά έχει ένα εντυπωσιακά ενδιαφέρον σκεπτικό: προτείνει να πάρει η Ελλάδα προσωρινό δάνειο 1.000.000 λιρών από την εδρεύουσα στην Κωνσταντινούπολη Οθωμανική Τράπεζα (στο οποίο θα συμμετείχε με κεφάλαια ύψους 200.000 λιρών ο ίδιος, καθώς και τράπεζες της Αθήνας), προκειμένου να πληρώσει με αυτό την πρώτη δόση των αποζημιώσεων στην Τουρκία. Η Οθωμανική Τράπεζα είχε κάθε λόγο να παράσχει το δάνειο στην Ελλάδα, επειδή της έχει ζητήσει η Οθωμανική Κυβέρνηση να της προκαταβάλει 1.000.000 επί της ελληνικής αποζημιώσεως (Γ' 242-247). Αν η πρόταση αυτή είχε επιτυχή έκβαση, ένας συνδυασμός Ευρωπαίων, Ελλαδιτών και ομογενών κεφαλαιούχων θα δανειοδοτούσαν εκ παραλλήλου την Ελληνική και την Οθωμανική Κυβέρνηση, τη μια με τα χρήματα της άλλης, αποκομίζοντας το απαραίτητο τραπεζικό κέρδος: αδιαφορία για την εθνική ταυτότητα, υιοθέτηση της οπτικής της Δύσης ή μια ακόμη απόδειξη ότι το κεφάλαιο δεν γνωρίζει σύνορα;

Το επεισόδιο δεν είναι μεμονωμένο· εντάσσεται στην επιχειρηματική λογική του Συγγρού, ο οποίος αντιμετωπίζει ως συγκοινωνούντα δοχεία τους οικονομικούς χώρους της Αθήνας, της Κωνσταντινούπολης και των πρωτευουσών της Ευρώπης και τον εαυτό του ως τον ιδανικό διαμεσολαβητή. Η ιστορική προοπτική αυτού του επεισοδίου, εκτός από τις μελέτες της οικονομικής ιστορίας για τη χρηματαγορά της Πόλης,⁶⁵ παρέχεται και από την αφήγηση από τον ίδιο τον Συγγρό ενός άλλου περιστατικού, που είχε συμβεί σαράντα χρόνια πριν (Α' 222-231 και 263-264). Μόλις έχει αρχίσει ο πόλεμος της Κριμαίας (1854) και ο Συγγρός είναι, όπως είπαμε, διευθυντής μαζί με τον Ευστράτιο Βούρο, ρώσο υπήκοο, του ομώνυμου υπό ρωσική προστασία εμπορικού καταστήματος στην Κωνσταντινούπολη. Στην Ελλάδα γίνονται κινήσεις υπέρ της Ρωσίας και, σε αντίποινα, εκδίδεται εντολή από τις τουρκικές αρχές να αναχωρήσουν από την Πόλη οι Ρώσοι

⁶³ Οι σχετικές αναφορές εντός του παρόντος κειμένου υποδεικνύονται με το γράμμα Π (= Πόλεμος) και τον αριθμό σελίδας (εν προκειμένω, Π 329-330).

⁶⁴ Βλ. περιγραφή της συνάντησής του με τον Βασιλέα Γεώργιο, στις 5 Μαρτίου 1897 (Π 276-278).

⁶⁵ Εξερτζόγλου, ό.π., ιδίως σσ. 15-24.

(που είναι υπήκοοι εμπόλεμης δύναμης) εντός 45 ημερών και οι Έλληνες (που η χώρα τους ενδέχεται να εμπλακεί στον πόλεμο) εντός 24 ωρών (Α' 222). Ο Συγγρός, Έλληνας διευθυντής ρωσικού καταστήματος, βρίσκεται σε αναζήτηση άλλης προστασίας, άλλου διαβατηρίου, άλλης ιθαγένειας. Και ταξιδεύει: Αθήνα, Ερμούπολη, Σμύρνη και πίσω στην Πόλη, έχοντας πια στα χέρια του ένα ολλανδικό και ένα προσωρινό αμερικανικό διαβατήριο. Θεωρεί το ολλανδικό διαβατήριο στο Γενικό Προξενείο της Ολλανδίας, ενώ στη συνέχεια το επικυρώνουν και οι τουρκικές αρχές, παρά το γεγονός ότι είναι γνωστός ως Έλληνας υπήκοος: «εννοείται, ότι και η Τουρκική Αρχή ήτο φιλώς προς εμέ διατεθειμένη και ευκαιρίαν εξήτει να μοι φανή ευχάριστος», γράφει (Α' 230). Εφεξής, στο σύστημα προστασίας των ξένων που ισχύει, γίνεται αντιπρόσωπος και της Ολλανδίας στα προξενικά δικαστήρια και στο οθωμανικό εμποροδικείο, ενώ ήδη ήταν της Ελλάδας (Α' 263-264).

Έχει γίνει λόγος νωρίτερα για τους στενούς δεσμούς των τραπεζιτών της Πόλης με τη διοίκηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (και ορισμένων, όπως του Γεωργίου Ζαρίφη, με τον ίδιο το Σουλτάνο). Οι τραπεζίτες αυτοί είχαν κοινά συμφέροντα με τους Τούρκους, αλλά και με τους άλλους τραπεζίτες, εβραίους, αρμένιους και λεβαντίνους, παρά τον αναμεταξύ τους ανταγωνισμό. Ο Συγγρός πραγματοποιεί κοινούς οικονομικούς συνδυασμούς στην Κωνσταντινούπολη (Β' 15-25), με την ίδια ευκολία που τους πραγματοποιεί στο Παρίσι (Β' 227-232) ή στο Λονδίνο (Β' 258-265), ανεξάρτητα αν οι συμβαλλόμενοι είναι Έλληνες, Αυστριακοί, Αρμένιοι, Άγγλοι, Ιουδαίοι της Εσπερίας (Β' 258) ή της Ανατολής, χριστιανοί ορθόδοξοι ή καθολικοί. Οι συνδυασμοί αποβαίνουν επιτυχείς επειδή έχει πάντοτε καλές σχέσεις με την οθωμανική διοίκηση. Χαρακτηριστικό δεν είναι μόνο το παράδειγμα της εποχής του Κριμαϊκού, που μόλις αναφέρθηκε, αλλά και ένα άλλο, πολύ αργότερα, το 1892, όταν ο Συγγρός, που βρίσκεται ήδη επί είκοσι χρόνια εγκατεστημένος στην Αθήνα, επισκέπτεται την Κωνσταντινούπολη. Εκεί, όπως γράφει, καταφέρνει να συναντηθεί με τον Σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ «όστις και εις ιδιαίτερον μ' εδέχθη ακρόασιν και εις το παράσημον του Μετζητιέ πρώτης τάξεως με επροβίβασε» (Γ' 133). Ιδιαίτερα ικανοποιημένος από την κατάσταση στην Τουρκία, τη χαρακτηρίζει με επίθετα όπως «ακμαίαν, ανθηράν», ικανοποιείται από τους χαιρετισμούς που δίνει ο Χαμίτ προς τον Τρικούπη και καταλήγει ως εξής: «Βλέπων τας προόδους της Τουρκίας, μετά μελαγχολίας ανελογιζόμενην τα πράγματα της Ελλάδος, άτινα διαρκώς προέβλεπον μη ρόδινα» (Γ' 136).⁶⁶

Ας σημειωθεί ότι ο Συγγρός αναφέρεται στην αφήγησή του στην οθωμανική διοίκηση με όρους παρόμοιους με αυτούς που αναφέρεται στην ελληνική. Βέβαια, σημαντικό τμήμα της οθωμανικής διοίκησης, ιδίως το σχετιζόμενο με το υπουργείο των εξωτερικών, ήταν χριστιανοί ελληνικής καταγωγής: παραδείγματα αποτελούν ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρής Πασάς (υφυπουργός στο οθωμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, ηγεμόνας της Σάμου και γενικός διοικητής Κρήτης), ο Φωτιάδης μπέης (πρεσβευτής της Τουρκίας στην Αθήνα), ο Αδαμαντίδης (Γενικός Πρόξενος της Τουρκίας στην Αθήνα), ο Δ. Μαυροκορδάτος (Πρόξενος της Τουρκίας στη Βαρκελώνη).

Στην αφήγηση του Συγγρού «εναρμόνιον αποτελούσιν κράμα» τα έθνη, τα θρησκευόμενα, οι κυβερνήσεις: αρκεί να συνδυάζονται επωφελώς και να εντάσσονται στην επιχειρηματική λογική. Βρισκόμαστε σε μια περίοδο κατά την οποία το μεν κράτος είναι ανίσχυρος θεσμός (είτε πρόκειται για το Βασίλειο της Ελλάδος είτε για την Οθωμανική Αυτοκρατορία), τα δε άτομα που διαθέτουν οικονομική δύναμη αισθάνονται πανίσχυρα: ζουν, επενδύουν, ταξιδεύουν, διασκεδάζουν – όπου θέλουν. Όταν κανείς αναλογιστεί ότι, το 1896, ο Συγγρός περιλάμβανε στη διαθήκη του κληροδοτήματα υπέρ του Βασιλέως Γεωργίου, των βασιλοπαιδών και του πρώην πρωθυπουργού Χαριλάου Τρικούπη (Γ' 310-316), έστω κι αν τα ακύρωνε ως αυθάδη το 1897, αντιλαμβάνεται κανείς το αίσθημα της ισχύος του έναντι των θεσμών.

⁶⁶ Πρέπει να αντιπαραβάλει κανείς τα λεγόμενα του Γλάδστωνος (1880-1881) για τον Αβδούλ Χαμίτ (M. S. Anderson, ό.π., σ. 224): «The mind of the Sultan, who is the Turkish government, is a bottomless pit of fraud and falsehood». Η Σκοπετέα (1992, σ. 19), χαρακτηρίζει τον Αβδούλ Χαμίτ «ομολογουμένως αιτιγματική φυσιογνωμία, κυριολεκτική ενσάρκωση των αμφισχημών της Εγγύς Ανατολής ενώπιον της Δύσης». Ο Συγγρός εκφράζεται εδώ ως γνήσιος Ανατολίτης.

5.3 Η κατασκευή της αυτοβιογραφίας και η αναφορικότητα της μυθοπλασίας

5.3.1 Η κατασκευή της αυτοβιογραφίας του Συγγρού

Μέχρι τώρα, οι αυτοβιογραφίες του Συγγρού και του Βικέλα αναγνώστηκαν στο επίπεδο των ιδεών και των νοοτροπιών, με στόχο να διαμορφωθεί μια εικόνα για το πνεύμα της εποχής στην οποία αναφέρονται, όπως βεβαίως αυτό αποτυπώνεται στους εκπροσώπους μιας κοινωνικής ομάδας με συγκεκριμένο ρόλο. Και των δύο η συμβολή είναι μεγάλη στο να φωτιστεί η εποχή τους. Τώρα θα εξεταστεί η διάταξη των αυτοβιογραφιών και ο αυτοβιογραφικός λόγος ως είδος, προκειμένου να αναδειχθεί η σχέση που υπάρχει μεταξύ του *εγώ* της αφήγησης (*discours*) και του *εγώ* της ιστορίας (*histoire*), μεταξύ του *εγώ* του αφηγητή και του *εγώ* του χαρακτήρα.⁶⁷ Δηλαδή, θα παρακολουθήσουμε πώς θεματοποιείται το υποκείμενο που αφηγείται. Χρειάζεται να αναλυθεί η μορφή αυτών των αυτοβιογραφικών αφηγήσεων για να γίνει κατανοητή ποια είναι η σχέση του κάθε αφηγητή με τα αφηγούμενα. Διότι, το *πού* μοιάζουν ή διαφέρουν οι επιλογές τους, συναρτάται άμεσα με το *πώς* ο καθένας τους αφηγείται τη ζωή του. Τέλος δε, για να σχολιάσουμε τη σχέση αυτοβιογραφίας και μυθοπλασίας χρησιμοποιώντας θεματικά συναφές υλικό, θα περιλάβουμε στη συζήτηση και ένα κείμενο πολύ πιο απλοϊκό ως προς τις ιδέες, το οποίο στη νεοελληνική γραμματεία έχει καταγραφεί ως μυθοπλαστικό: τον *Λουκή Λάρα* του Βικέλα. Η επιλογή αιτιολογείται από το γεγονός ότι, στο λογοτεχνικό κείμενο, οι ιδεολογικές επιλογές του Βικέλα παρουσιάζονται μέσω του χαρακτήρα ενός εμπόρου και όχι ενός λογίου (όπως στο αυτοβιογραφικό κείμενό του), είναι δε πολύ πιο διαφανείς.

Η αυτοβιογραφία, όπως κι αν ονομάζεται (*Εξομολογήσεις*, *Απομνημονεύματα*, *Η Ζωή μου*), δεν είναι αθώο είδος, όπως έγινε σαφές και στο κεφάλαιο 1. Ο γράφων θεματοποιεί την εικόνα που έχει για τον εαυτό του, δηλαδή τον ναρκισσισμό του, και την εικόνα που θέλει να έχουν γι' αυτόν, δηλαδή την υστεροφημία του. Και το κάνει πάντοτε εκ των υστέρων (κατά τον Φρόντ *nachtraeulich*, καθ' ημάς με *στερνή γνώση*), κατασκευάζοντας ένα παρελθόν με βάση τις αναμνήσεις του (γραπτές ή όχι), αλλά και τα κενά της μνήμης, τα οποία συμπληρώνονται από μεταγενέστερες εκλογικεύσεις και αιτιολογήσεις, από συσχετισμούς που θα αδυνατούσε να κάνει στο μέσον της δράσης, οι οποίοι όμως είναι εφικτό να γίνουν κατά την περίοδο της σκέψης και της συγγραφής. Το πλέον «σκηνοθετημένο» τμήμα της αυτοβιογραφίας, στο οποίο η αφήγηση (*discours*) υπερέχει καθοριστικά της ιστορίας (*histoire*), αλλά και το πλέον ύστερο ως προς τη συγγραφή, το οποίο όμως πάντοτε προτάσσεται, είναι ο πρόλογος.

Στον πρόλογο της αυτοβιογραφίας του Ανδρέα Συγγρού εκφράζεται ήδη από την πρώτη παράγραφο η βεβαιότητα του γράφοντος για το ενδιαφέρον της ζωής του: «Ο βίος μου υπήρξε πολυκύμαντος. Από του μηδενός σχεδόν ορμηθείς και εισελθών εις της ζωής την πάλην, θεία συνάρσει, ηδυνήθην να παλαίσω επιτυχώς και να φθάσω εκεί, όπου ουδέποτε είχαν φαντασθή κατά την αρχήν του σταδίου μου» (Α' 1). Ο αναγνώστης των αρχών του 20^{ου} αιώνα έχει στα χέρια του ένα βιβλίο για τον Συγγρό, τον «εθνικό ευεργέτη» και τη σημαντικότερη προσωπικότητα του επιχειρηματικού κόσμου της Ελλάδας του 19^{ου} αιώνα, που δηλώνει ότι θα περιγράψει μια πορεία που ούτε ο ίδιος είχε φανταστεί όταν αυτή ξεκίνησε.

Νωρίς στην αφήγησή του, στο τέταρτο κεφάλαιο του πρώτου τόμου, όταν περιγράφει την οικογένειά του, ο Συγγρός δηλώνει το 1894 ως τον χρόνο συγγραφής των *Απομνημονευμάτων*: «Από του 1820, εποχής του γάμου των γονέων μου, μέχρι του 1828, η μήτηρ μου δεν είχε αποκτήσει τέκνον. Τω 1828 εγεννήθη ο πρεσβύτερος αδελφός μου Γεώργιος. Ούτος απεβίωσε τω 1854 εν Βουκουρεστίω, όπου μετήρχετο τον ιατρόν. Γράφω τω 1894, δηλ. μετά 40 όλα έτη και η πληγή του θανάτου του μένει εντός μου εισέτι χαίνουσα» (Α' 27). Με τη ρητή δήλωση του χρόνου συγγραφής ο αναγνώστης αποκτά μια εικόνα του συγγραφικού υποκειμένου: ο Συγγρός είναι σχεδόν 65 ετών, επιτυχημένος, κοινωνικά αναγνωρισμένος, όταν αποφασίζει να συγγράψει. Η προχωρημένη ηλικία και η εκ των υστέρων γνώση ότι ο θάνατος δεν θα αργήσει να επέλθει (το 1899), επιτρέπουν στον αναγνώστη να φανταστεί τον αυτοβιογραφούμενο ως έναν ώριμο άνθρωπο, ο οποίος παρουσιάζει εκ των υστέρων το έργο του. Σε αντίθεση με τα *Απομνημονεύματα* του Ραγκαβή, εδώ το υποκείμενο δεν προσπαθεί να παραπλανήσει με μια υποτιθέμενη εσωτερική εξέλιξη και να παρουσιαστεί αδιάσπαστο. Η επίγνωση της εκ των υστέρων παρέμβασης δεν αποσιωπάται από τον Συγγρό, αλλά αποτελεί κινητήρια δύναμη της συγγραφής:

⁶⁷ Για τη διάκριση που υιοθετείται ανάμεσα στον κόσμο των χαρακτήρων αφενός, και τον κόσμο του αφηγητή και του αναγνώστη αφετέρου, η οποία επιτρέπει να διακρίνει κανείς ανάμεσα στο εκφερόμενο (*énoncé*) και στην εκφορά του (*énonciation*), όπως και ανάμεσα στην ιστορία (*histoire*) και την αφήγησή της (*discours*), αφορμή δίνει το άρθρο του Tzvetan Todorov, «Language and Literature», στο *The Poetics of Prose*, Οξφόρδη: Basil Blackwell, 1977, σσ. 19-28.

«Και άλλο τι παρακινούν με εις το γράφειν είναι, ότι εν τω αφηγείσθαι τα κατ' εμέ και τας καθ' εκάστην εποχήν ιδέας και σκέψεις μου ενδέχεται να εύρω κατόπιν τινάς αυτών σφαλεράς εκ των υστέρων και να δυνηθώ ούτως εις τον μετέπειτα χρόνον [...] να επιφέρω διόρθωσιν των εσφαλμένων.» (Α' 2)

Ο Συγγρός δεν επιδιώκει να πείσει εκ των προτέρων για το ενιαίο του υποκειμένου που αφηγείται, ίσως γιατί δεν διαχωρίζει τα προσωπικά του κίνητρα από αυτά που δημοσίως προβάλλει, όπως κάνει ο Ραγκαβής, και, σε σχέση με τον Βικέλα, ίσως επειδή δεν υπάρχει η ίδια ένταση ανάμεσα στον εμπορευόμενο που γίνεται επιχειρηματίας και σε αυτόν που γίνεται λόγιος. Γι' αυτό τονίζει ότι είχε πολυκύμαντο βίο, ότι πέτυχε να φτάσει εκεί που ουδέποτε είχε φανταστεί και ότι το μόνο που φοβάται είναι μήπως παρεξηγηθεί για αδικαιολόγητη υστεροφημία: «πολλάκις ήρχισα να γράφω και μετέπειτα κατέστρεψα τας γραφείσας σελίδας» (Α' 1), πληροφορεί τον αναγνώστη. Και σε αυτόν τον πρόλογο σκιαγραφείται με ακρίβεια ο χαρακτήρας που θα εγγραφεί στις 900 σελίδες που ακολουθούν: ένας χαρακτήρας που δεν ενδιαφέρεται τόσο να δώσει την εντύπωση του ενιαίου υποκειμένου που αφηγείται, αλλά κυρίως να μεταγράψει γεγονότα της ζωής του και απόψεις του γι' αυτά, έστω κι αν είναι αντιφατικές. Αντίθετα με τον Βικέλα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, στον πρόλογο δεν αναφέρεται στη μητέρα του, παρά τη σημασία που, όπως φαίνεται στην αφήγηση, είχε στη διαμόρφωση της ζωής του και στις επιτυχίες του: ο καθοριστικός ρόλος της μητέρας στις εξελίξεις μιας ενεργού ζωής, που εκτείνεται στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, δεν χρειάζεται να θεματοποιηθεί εκ των προτέρων και διά μιας. Ούτε στον χρόνο που παρεμβάλλεται, ανάλογα με την εξέλιξη, ανάμεσα στην αφήγηση και στα αφηγούμενα γεγονότα υπάρχουν αναφορές στον πρόλογο: αφού σύντομα θα δηλώσει ότι γράφει το 1894 (και εξής), ανατίθεται στον αναγνώστη να θεματοποιεί τη χρονική απόσταση. Σε μια στιγμή αναστοχασμού αυτοαποκαλείται «ερείπιον σεσαθρωμένον 65 χειμώνων» (Β' 38-39), το οποίο μένει απρόσβλητο σε κάθε εφήμερη διάκριση, υπενθυμίζοντας την ηλικία του αυτοβιογραφούμενου. Αντίθετα, όταν περιγράφει συμβάντα της ζωής του, τα συναισθήματά του είναι διαφορετικά: για παράδειγμα, το 1862 (όταν ζούσε ακόμη η μητέρα του, μετά τον θάνατο της οποίας παντρεύτηκε), χαιρόταν για μικρά πράγματα, ακόμα και για την παρασημοφόρησή του από τον Όθωνα. Η γραφή του Συγγρού διαμεσολαβεί ανάμεσα στα γηρατεία και τη νεότητα.

5.3.2 Η κατασκευή της αυτοβιογραφίας του Βικέλα

Ο Δημήτριος Βικέλας (1835-1908), όπως αφηγείται στην αυτοβιογραφία του, η οποία φέρει τον τίτλο *Η Ζωή μου*, διαμορφώθηκε ως λόγιος και συγγραφέας σε ένα επαγγελματικό περιβάλλον με ιδιαίτερα αυστηρούς κανόνες: αυτό των Χίων εμπόρων του Λονδίνου στα μέσα του 19^{ου} αιώνα.⁶⁸ Ο Βικέλας παρακολούθησε μαθήματα στο Λύκειο του Χρήστου Ευαγγελίδη στη Σύρο (σχολείο στο οποίο φοίτησε και ο Συγγρός), αλλά δεν ολοκλήρωσε τις σπουδές του. Χωρίς εγκύκλιες σπουδές, δεν ενεπλάκη στην ελληνική δημόσια διοίκηση ή στο πανεπιστήμιο· απέκτησε ως έμπορος οικονομική αυτονομία εργαζόμενος από πολύ μικρός, από το 1852, στο εμπορικό κατάστημα των θείων του, αδελφών Μελά, στο Λονδίνο, και στα μέσα της δεκαετίας του 1870, το 1876 συγκεκριμένα, εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, όπου ασχολήθηκε με τη συγγραφή, τη μετάφραση και την έκδοση βιβλίων.⁶⁹ Για λόγους οικογενειακών και κοινωνικών διατήρησε δική του κατοικία στο Παρίσι μέχρι το 1902. Η Σύρος, το Ναύπλιο, η Κωνσταντινούπολη, το Λονδίνο, το Παρίσι και η Αθήνα είναι οι τόποι διαμονής του και, υπό αυτή την έννοια, θα μπορούσε κανείς να τον εντάξει στους έξω Έλληνες. Οι σχέσεις του με το εξωτερικό και το εύρος των ενδιαφερόντων του τού απέφεραν τη θέση του προέδρου της διεθνούς επιτροπής για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896 στην Αθήνα.

Ο Βικέλας παρουσιάζει την αυτοβιογραφία του σε δύο μέρη και προτάσσει διαφορετικό «Προοίμιον» στο κάθε ένα από αυτά: το πρώτο φέρει τον τίτλο «Παιδικαί Αναμνήσεις» και το δεύτερο «Νεανικοί Χρόνοι». Ο λόγος είναι ότι το πρώτο μέρος ολοκληρώνεται το 1898, πριν από τον θάνατο της μητέρας του, ενώ το δεύτερο γράφεται στο διάστημα 1901-1907, μετά τον θάνατό της· η μητέρα του και η γενιά της αποτελούν την κινητήρια δύναμη του λογίου που γράφει. Το πρώτο και καθαυτό «Προοίμιον» (Ζ 1-3) είναι το κείμενο στο οποίο ο συγγραφέας τοποθετείται έναντι του εαυτού του και του κοινού του· στο δεύτερο (Ζ 177-180) πενθεί για τον θάνατο της μητέρας του και υπογραμμίζει την έλλειψή της. Επειδή, μάλιστα, το προοίμιο αυτό ακολουθεί την ενότητα των *Παιδικών Αναμνήσεων* μπορεί να αναγνωσθεί και ως επίλογος της περιόδου της παιδικής ηλικίας και της απόλυτης εξάρτησης από τη μητέρα. Η μητέρα, όμως, δεν απουσιάζει εντελώς και από πρώτο «Προοίμιον»· η υγεία και η επιβίωσή της αποτελούν λόγο για να λησμονεί ο γράφων (ο οποίος

⁶⁸ Βικέλας 1908, σσ. 319 κ.ε.

⁶⁹ Βλ. και Llewellyn Smith 2006, τόμος 3, σσ. 7-31.

δηλώνει ότι έχει υπερβεί «το εξηκοστόν της ηλικίας έτος») ότι γηράσκει. Το κύριο θέμα του πρώτου προοιμίου είναι ο ναρκισσισμός και η υστεροφημία του υποκειμένου που θα αφηγηθεί τη ζωή του: γι' αυτό δηλώνει ότι η αυτοβιογραφία θα εκδοθεί μόνο μετά θάνατον και ταυτόχρονα αναρωτιέται ποιον μπορεί να ενδιαφέρει. Ο πρόλογος αυτός πραγματικά προοικονομεί το βιβλίο, διότι παρουσιάζει ανάγλυφα τον εγκρατή και συντηρητικό Βικέλα, ο οποίος έχει απόλυτη συνείδηση της διά του λόγου κατασκευής της εικόνας του: θα διαβάσουμε στη συνέχεια τα προσεκτικά επεξεργασμένα τμήματα της ζωής του. Ο συγγραφέας δίνει μεγάλη έμφαση στα χαρακτηριστικά του συνετού λογίου, που αναστοχάζεται τις πράξεις του και τις συνέπειές τους. Το εγκώμιο του εμπόρου είχε δημοσιευτεί, άλλωστε, από τον ίδιο τον Βικέλα το 1878, υπό την «επωνυμία» *Λουκής Λάρας*. Το 1908 σειρά έχει το εγκώμιο του λογίου και η θεματοποίηση της διαφοράς μεταξύ των δύο «συντεχνιών», που δεν είναι άλλη από την περιγραφή ενός συγκεκριμένου τρόπου σκέψης. Συμπερασματικά, λοιπόν, στους προλόγους του Βικέλα διαπιστώνει κανείς δύο αλληλένδετους στόχους: πρώτον, ότι δίνει προτεραιότητα όχι τόσο στην εικόνα της εποχής, αλλά στον τρόπο της αφήγησής της και, δεύτερον, ότι για τον εαυτό του προκρίνει την ιδιότητα του λογίου. Αυτός ο τρόπος αφήγησης επιτρέπει στον αναγνώστη να συμμετάσχει ενεργά στα τεκταινόμενα και να παρακολουθήσει τη διαδικασία διαμόρφωσης της συνείδησης του συγγραφέα.

Ένα ακόμα γεγονός, σχετικά με το πώς έφτασαν στο αναγνωστικό κοινό οι αυτοβιογραφίες του Βικέλα, αλλά και του Συγγρού, έχει σημασία: ο Βικέλας είχε ετοιμάσει την έκδοση της δικής του πριν πεθάνει, τον Ιούλιο του 1908, μέχρι μάλιστα «και τας πλάκας της στερεοτυπίας»,⁷⁰ ενώ διαμεσολάβησε, μαζί με τον Δροσίνη (κατά κάποιον τρόπο ως επιμελητής), για την έκδοση των απομνημονευμάτων του Συγγρού. Αυτή έγινε τύποις, αλλά όχι και ονόματι, του «Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων».⁷¹ Κατά συνέπεια, πριν ετοιμάσει την έκδοση της δικής του αυτοβιογραφικής αφήγησης, ο Βικέλας είχε στα χέρια του το κείμενο του Συγγρού, ενός εκτός Ελλάδος Έλληνα εμπόρου και τραπεζίτη, που αποφάσισε να δράσει εντός Ελλάδος ως τραπεζίτης και επιχειρηματίας, στην ουσία ως διαμεσολαβητής με τους εκτός που βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη, το Λονδίνο και το Παρίσι. Το κείμενο του Συγγρού αναφέρεται σε κοινούς τόπους και σε γεγονότα της ίδιας χρονικής περιόδου με την αφήγηση του Βικέλα. Η παραλληλία φέρνει στον νου μια ακόμη σχέση, το μυθοπλαστικό κείμενο *Λουκής Λάρας* και το υποτιθέμενο χειρόγραφο ενός Χιώτη εμπόρου του Λονδίνου για τον οποίο δεν έχουμε κανένα στοιχείο, του Λουκά Ζίφου, μόνο που εδώ τα πρόσωπα είναι δημόσια και τα κείμενα διεκδικούν απευθείας την αναφορικότητά τους.⁷²

5.3.3 Από τη μυθιστορηματική βιογραφία στην αυτοβιογραφία

Στον χώρο της νεοελληνικής γραμματείας, στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, ιδιαίτερη σημασία έχουν ορισμένα συμβάντα που συνδέουν τη μυθοπλασία με την αυτοβιογραφία και τα οποία δεν έχουν αποτιμηθεί κατάλληλα. Ο *Λουκής Λάρας* του Δημητρίου Βικέλα είναι ένα διήγημα ή μυθιστόρημα που έχει χαρακτηριστεί από την κριτική προδρομικό, μεταιχμιακό ή και αδιάφορο· φέρει πάντως εμφανείς τους αρμούς της κατασκευής του. Έχει έκταση περίπου 150 σελίδες και διαιρείται σε δέκα κεφάλαια, σχεδόν ισομεγέθη. Γράφτηκε το 1878 και δημοσιεύτηκε σε δέκα συνέχειες (η καθεμιά αποτελείται από ένα κεφάλαιο), αρχής γενομένης τον Ιανουάριο του 1879, στο περιοδικό *Εστία*. Πρόκειται για μια πρωτοπρόσωπη αφήγηση που συντελείται στη δεκαετία του

⁷⁰ Όπως αναφέρεται στη δεύτερη, χωρίς αρίθμηση, σελίδα της έκδοσης.

⁷¹ Δροσίνης 1982, σσ. 170 επ.

⁷² Η αναγραφή από τον Βικέλα του Μαρτίου 1907 ως *terminus ante quem* της συγγραφής του δευτέρου μέρους της αυτοβιογραφίας του, όταν τα *Απομνημονεύματα* του Συγγρού άρχισαν να δημοσιεύονται τον Δεκέμβριο του 1907, προκαλεί ερωτήματα: τι εντύπωση επιδιώκει να δημιουργήσει η δήλωση της ακριβούς ημερομηνίας της αποπεράτωσης της αυτοβιογραφίας; Είναι, επίσης, περίεργο το γεγονός ότι στα *Απομνημονεύματα* του Συγγρού, τα οποία επεξεργάστηκαν για το τυπογραφείο ο Δροσίνης και ο Βικέλας, παραλείποντας αρνητικά σχόλια για ορισμένα πρόσωπα, δεν αναφέρεται πουθενά ο Βικέλας. Γιατί είναι περίεργο; Διότι ο Συγγρός, όταν περιγράφει την ανάμιξη του στην υπόθεση των μεταλλείων του Λαυρίου, που άρχισε το 1873, αναφέρει ότι ο Βασίλειος Μελάς πρώτος τον προέτρεψε να εμπλακεί, και περιγράφει αναλυτικά τη συνάντησή τους (Γ' 51-56). Μάλιστα, στην εταιρεία της εκμετάλλευσης του Λαυρίου βασικός εταίρος του είναι ο Βασίλειος Μελάς με ποσοστό 8%. Τον Μελά –θείο και συνέταιρο του Βικέλα– τον είχε γνωρίσει το 1870 στο Λονδίνο, κατά τη διάρκεια της μακράς διαμονής του εκεί, και τον είχε συναναστραφεί. Ο Μελάς και ο Βικέλας ασχολούνταν με τα ορυχεία: η εταιρεία τους είχε τα ορυχεία θείου της Μήλου και ο Βικέλας περιγράφει στην αυτοβιογραφία του τις επισκέψεις του εκεί (Ζ' 347-351). Μάλιστα, τονίζει ότι ο Μελάς ήταν πρωτοπόρος στις μεταλλευτικές επιχειρήσεις και ότι ο Νόμος περί Μεταλλείων ψηφίστηκε κατόπιν ενεργειών του. Τόσα κοινά ενδιαφέροντα με τον Βικέλα και καμία αναφορά;

1870 και αφορά σε γεγονότα της δεκαετίας του 1820.⁷³ Ο Λουκής Λάρας είναι Χίος την καταγωγή, εικοσαετής έμπορος στη Σμύρνη, όταν αρχίζει η Επανάσταση του 1821. Το αφήγημα παρακολουθεί την πορεία του κατά τη διάρκεια του αγώνα της ανεξαρτησίας, από τη Σμύρνη στη Χίο κι από εκεί στη Μύκονο, την Τήνο, τη Σύρο και εντέλει, προς το τέλος του αγώνα, στο Λονδίνο. Ο κύριος όγκος του αφηγήματος αφορά στα χρόνια 1821 και 1822, στην περίοδο πριν και μετά την καταστροφή της Χίου, και στις προσπάθειες του κεντρικού και μοναδικού στην ουσία χαρακτήρα να επιβιώσει, εν μέσω της γενικής συμφοράς, εμπορευόμενος. Κατά τον Βικέλα, το κείμενο αυτό (που έχει χαρακτηριστεί ύμνος στο εμπόριο) βασίζεται σε ένα χειρόγραφο που αντέγραψε ο ίδιος, την αυτοβιογραφία του Λουκά Ζίφου. Για τον Ζίφο δεν έχουμε κανένα στοιχείο πλην των όσων αναφέρει ο Βικέλας, ο οποίος γράφει ότι και αυτός, όπως και ο Λουκής Λάρας, γεννήθηκε στη Χίο το 1800. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το εμπόριο είναι στο επίκεντρο της αφήγησης. Ταυτόχρονα, το κείμενο αποτελεί εξύμνηση ενός γεγονότος παθητικής αντίστασης, όπως θα το χαρακτήριζε κανείς σήμερα, το οποίο είχε απαθανάτισει η τέχνη της Δύσης (συγκεκριμένα ο ζωγράφος Ντελακρουά), της καταστροφής της Χίου.

Η εκ παραλλήλου μελέτη της μυθοπλασίας του Βικέλα με τον τίτλο *Λουκής Λάρας* και της αυτοβιογραφίας του Βικέλα με τον τίτλο *Η Ζωή μου* εγείρει σειρά ζητημάτων σχετικά με τον τρόπο γραφής τους, την πρόσληψή τους και την αξιολόγησή τους. Πρώτον, ποια είναι η σχέση της παλαιότερης μυθοπλασίας με τη νεότερη αυτοβιογραφία; Δεύτερον, προσλαμβάνονται με τον ίδιο τρόπο τα κείμενα αυτά από τους εντός Ελλάδας Έλληνες, αφενός, και από τη Διασπορά και το ευρωπαϊκό κοινό αφετέρου – ιδίως επειδή ο *Λουκής Λάρας* έχει μεταφραστεί σε πληθώρα γλωσσών; Τρίτον, διαφέρει η ιστορία του έθνους από αυτή των ατόμων που το απαρτίζουν – και πώς;

Ως προς το πρώτο ερώτημα, ο *Λουκής Λάρας* είναι μια μυθοπλασία που υποτίθεται ότι έχει ως προηγούμενο το χειρόγραφο του κεντρικού χαρακτήρα, το οποίο δεν σώζεται στο πρωτότυπο. Της μυθοπλασίας αυτής έπεται, μετά από τριάντα περίπου χρόνια, η δημοσίευση της αυτοβιογραφίας του συγγραφέα της, ο οποίος περιγράφει περιστατικά της ζωής του μέχρι τη δεκαετία του 1870, όταν προβαίνει στην αφήγησή του ο κεντρικός χαρακτήρας και αφηγητής του *Λουκή Λάρα*, μετέρχονταν δε το ίδιο επάγγελμα, του εμπόρου στο Λονδίνο. Στην προμετωπίδα μυθοπλασίας διαβάζει ο αναγνώστης:

«Οι διαβιάσαντες εν Αγγλία ομογενείς θ' αναγνωρίσωσιν ευκόλως τον υπό το όνομα του Λουκή Λάρα υποκρυπτόμενον Χίον. Συχνάκις ήκουσα αυτόν διηγούμενον της νεότητός του τα δοκιμασίας. Περί τα τέλη του βίου του επεχειρίσθη κατά προτροπήν μου να γράψει ιδιοχείρως τας αναμνήσεις του, ότε δε πρό τινων ετών απεβίωσεν, ανευρέθη μεταξύ των εγγράφων του χειρόγραφον, υπό ταινίαν φέρουσαν το όνομά μου. Εκδίδων αυτό σήμερα εύχομαι, όπως αναγνωσθή παρ' άλλων μεθ' όσου εγώ ενδιαφέροντος ήκουα τας προφορικός του γέροντος διηγήσεις.» (Λ, προμετωπίδα)

Οι αναφορές που υπάρχουν στην προμετωπίδα, τόσο στον γραπτό (*γράφει, χειρόγραφον, αναγνωσθή*) όσο και τον προφορικό λόγο (*ήκουσα, προφορικός διηγήσεις*), δημιουργούν ένα περιβάλλον αμφισβησίας: μήπως ο Βικέλας άκουσε μεν τις «διηγήσεις», δεν τις διάβασε, όμως, παρά μετά τον θάνατο του «γέροντος»; Το χειρόγραφο της υποτιθέμενης αυτοβιογραφίας Λουκά Ζίφου σώζεται σε αντίγραφο του ίδιου του Βικέλα, στο αρχείο Βικέλα (Εθνική Βιβλιοθήκη), αλλά δεν σώζεται στο πρωτότυπο, ενώ ανατυπώνεται ως «τεκμήριο» στην πρώτη έκδοση του έργου.⁷⁴ Μήπως πρόκειται για ένα τέχνασμα «αληθοφάνειας» και έτσι βρισκόμαστε στον οικείο στην αυτοβιογραφία χώρο της «αληθολογίας»; Προς την κατεύθυνση αυτή, στην αγγλική έκδοση του έργου το 1881 (παρακάτω θα καταδειχθεί η σημασία των πολλαπλών μεταφράσεών του) ο μεταφραστής Ιωάννης Γεννάδιος σημειώνει στον πρόλογο του:

«The short intimation prefatory to the first chapter may, in fact, be considered only as a novelist's device. It is true in substance; but the MS. notes left by the prototype of *Loukis Laras* were of the most elementary and meagre description, and our author has created both the simple but interesting plot which exists in the work, and most of the persons in the story.»⁷⁵

Παρατηρείται, λοιπόν, ότι η αγγλική εκδοχή αφήνει περισσότερες αμφιβολίες από την ελληνική ως προς την καταγωγή της μυθοπλασίας με τον τίτλο *Λουκής Λάρας* από το χειρόγραφο Ζίφου, αφού η

⁷³ Βικέλας 1991 (*Λουκής Λάρας*, επιμ. Μαριάννα Δήτσα). Στην αναλυτικότερη εισαγωγή της (ό.π., σσ. 24*-133*) η Δήτσα εντάσσει το κείμενο, τις συνθήκες συγγραφής του και τον συγγραφέα Βικέλα στο ιστορικό τους πλαίσιο.

⁷⁴ Αναζήτηση στην ηλεκτρονική βάση του Δήμου του Λονδίνου που αφορά γεννήσεις, θανάτους, γάμους κ.λπ. για τον Λουκά Ζίφο (δοκιμάστηκαν όλες οι δυνατές γραφές του ονόματός του) δεν απέφερε αποτελέσματα, ενώ βρέθηκαν εγγραφές για τον Βικέλα και τους αδελφούς Μελά.

⁷⁵ Bikelas 1881, σ. 114.

προμετωπίδα μπορεί να θεωρηθεί ως τέχνασμα του μυθιστοριογράφου («a novelist's device»), ενώ οι χειρόγραφες σημειώσεις του πρωτοτύπου χαρακτηρίζονται ως στοιχειώδεις («the MS. notes left by the prototype of *Loukis Laras* were of the most elementary and meagre description»): μήπως, λοιπόν, δεν υπήρξε χειρόγραφο, μήπως υπήρξε μόνο μια προφορική αφήγηση και οι σημειώσεις είναι του Βικέλα, μήπως το όνομα Ζίφος είναι ψευδώνυμο, αφού δεν τεκμηριώνεται; Η απάντηση για την αναφορικότητα της μυθοπλασίας θα μείνει ανοικτή.⁷⁶

Ως προς το δεύτερο ερώτημα, το κύριο θέμα στη μυθοπλασία με τον τίτλο *Λουκής Λάρας* είναι η καταστροφή της Χίου. Ας σημειωθεί ότι η περίπτωση της Χίου δεν μοιάζει ούτε με αυτή των Ψαρών ούτε με το Μεσολόγγι. Η Χίος δεν επαναστάτησε, δεν πολέμησε, δεν αντιστάθηκε, υπέκυψε και εξανδραποδίστηκε. Ποια είναι η θέση της, λοιπόν, στη μνήμη των Ελλήνων; Ο *Λουκής Λάρας*, ως κείμενο, ως αφηγητής και ως χαρακτήρας, επιχειρεί να εγγράψει την εμπειρία της καταστροφής της Χίου, μέσω της εμπειρίας του παρόντος της αφήγησης, στη συλλογική μνήμη που αναφέρεται στην Επανάσταση του 1821· το παρόν διαφοροποιείται ριζικά από το τραυματικό παρελθόν λόγω της παρέλευσης «πεντήκοντα» ετών (Λ 124) και της απόστασης που δημιουργεί η ευημερία ενός Έλληνα ομογενούς στο Λονδίνο τη δεκαετία του 1870, από το δράμα ενός διωκόμενου Χιώτη το 1821-1822. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο αναφέρθηκε ότι φαίνονται οι αρμοί της κατασκευής του κειμένου και –ορθώς– υποστηρίζεται από την κριτική ότι «ο ήρωας του κειμένου δεν κατασκευάζεται τόσο μέσα από την πλοκή όσο μέσα από τις συνεχείς παρεκβάσεις του αφηγητή».⁷⁷

Στο μέσον του αφηγήματος, στην αρχή του έκτου κεφαλαίου και της έκτης συνέχειας, προσδιορίζεται σε μια εκτεταμένη παρέκβαση η απόσταση που χωρίζει την αφήγηση από τα αφηγούμενα γεγονότα:

«Ότε καθήμενος επί των αναπαυτικών επίπλων της εν Λονδίνω οικίας μου, περιστοιχιζόμενος υπό της οικογενείας μου, πλησίον τοσούτων συγγενών και συμπολιτών μου ευτυχούντων — ότε, εν μέσω της ανέσεως και της ευημερίας του παρόντος, αναπολώ τα παρελθόντα, και συγκρίνω την περικυκλούσαν τον φθίνοντα βίον μου γαλήνην προς τα βάσανα και τους κινδύνους και τας στερήσεις της πολυκυμάντου εκείνης εποχής, απορω εγώ αυτός πώς διήλθομεν και πώς ηδυνήθημεν πάντες να υποφέρωμεν τα τσαύτα δεινά, και πώς επί τέλους εξήλθομεν με σώας της ψυχής και του σώματος τας δυνάμεις εκ των σκληρών εκείνων δοκιμασιών.» (Λ 119)

Ο εύπορος Έλληνας του Λονδίνου περιγράφει, με την απόσταση των πενήντα ετών και της εγκατάστασής του στη μεγαλούπολη της Ευρώπης, την εμπειρία της καταστροφής της Χίου και των κινδύνων που διέτρεξε· περιγράφει, όμως, και το πώς βλέπει *τόρα* τα όσα συνέβησαν *τότε*. Δεν είναι η πρώτη φορά που το παρόν διαφοροποιείται από το παρελθόν. Έχουν προηγηθεί τουλάχιστον έξι εκ των υστέρων παρεκβάσεις στο κείμενο, που υπογραμμίζουν τη διαφορά μεταξύ του χρόνου της αφήγησης και του χρόνου της δράσης: «ίσως γράφων τώρα, περιγράφω μάλλον τι ηδυνάμην να συναισθανθώ τότε, ή ό,τι πραγματικώς και ακριβώς συνησθάνθη».⁷⁸ Ο αναγνώστης προσδοκά τον προσδιορισμό των συντεταγμένων του αφηγητή, περιμένει κάποιες εξηγήσεις σχετικά με το γιατί δηλώνει ότι «τώρα σκέπτομαι και αισθάνομαι αλλέως ή τότε» (Λ 48). Στο επίπεδο της πλοκής το ερώτημα δεν είναι τι θα γίνει με τον Λουκή Λάρα· είναι σαφές ότι έχει έτσι κι αλλιώς επιβιώσει της καταστροφής, αφού αφηγείται την ιστορία του. Το ερώτημα είναι τι έχει γίνει *τόρα* ο Λουκής Λάρας, *ποιος* είναι αυτός που αφηγείται με τον συγκεκριμένο τρόπο μια ιστορία που επανερμηνεύει γεγονότα του ένδοξου παρελθόντος; Εμμέσως πλην σαφώς, το κείμενο απαντά στο ερώτημα τι σημαίνει να είσαι έξω Έλληνας στα μέσα της δεκαετίας του 1870 και πώς σχετίζεται ο *έξω* με τον *μέσα*.

Εξαιτίας της τεχνικής της αφήγησης, ο ομογενής της Διασποράς, ο εγκατεστημένος στο Λονδίνο, με τα πολλά εμπορικά καταστήματα των Ελλήνων που ασκούσαν με μεγάλη επιτυχία το *μέγα εμπόριον*,⁷⁹ γίνεται το θέμα του κειμένου του Βικέλα. Ήδη ο πρόλογος, ο οποίος αναφέρει ότι «οι διαβίωσαντες εν Αγγλία ομογενείς θ' αναγνωρίσωσιν ευκόλως τον υπό το όνομα του Λουκή Λάρα υποκρυπτόμενο Χίον», θεματοποιεί τη διαφορά μεταξύ των εκτός Ελλάδος Ελλήνων –συγκεκριμένα, των προερχόμενων από τη δούλη Ελλάδα, που τώρα ανήκουν στη Διασπορά– και των Ελλαδιτών: οι μεν θα τον αναγνωρίσουν, οι δε όχι. Η διαφορά αυτή αποκτά χρονική διάρκεια με τη διήγηση των περιπετειών του ήρωα: οι μεν ήταν έμποροι, οι δε αγωνιστές (όχι όμως κατ' ανάγκη και πολεμιστές). Τέλος, η διαφορά αποκτά και την ισχύ του συμβολικού με

⁷⁶ Βλ. αναλυτικά, Chryssanthopoulos 2009 («Autobiography, fiction, and the nation: the writing subject in Greek during the later nineteenth century»).

⁷⁷ Δήτσα, *ό.π.*, σ. 28*.

⁷⁸ Βλ. Λ 33 και ανάλογα χωρία στις σσ. Λ 45, Λ 48, Λ 50-51, Λ 82-83, Λ 107.

⁷⁹ Ο Συγγρός (βλ. Γ' 266-273, όπου και αναλυτική περιγραφή της κατάστασης στο Λονδίνο) αναφέρει ότι, τουλάχιστον ως το 1860, το μέγα εμπόριον (χονδρεμπόριο) ήκμαζε γενικώς μεταξύ των Ελλήνων, ενώ αρκετοί συνέχιζαν να το ασκούν επιτυχώς και στη δεκαετία του 1870.

την ιστορική της πλαισίωση: η μεν Χίος καταστράφηκε και έμεινε υπόδουλη και όσοι Χίοι σώθηκαν σκορπίστηκαν ανά τον κόσμο, το δε Μεσολόγγι αντιστάθηκε, πραγματοποίησε την έξοδό του και ελευθερώθηκε· μάλιστα, μέσω του τοπικού βουλευτή Χαρίλαου Τρικούπη, που είναι πρωθυπουργός, το Μεσολόγγι κυβερνά τη χώρα. Αυτή η συμβολική αντιπαράθεση μεταξύ της ενεργού αντίστασης του Μεσολογγίου, που του χάρισε τον χαρακτηρισμό του ηρωικού, και της παθητικής αντίστασης της Χίου, που την απαθανάτισε ως κατεστραμμένη, αυτή η συμβολική αντιπαράθεση μεταξύ των ηρώων που πραγματοποιούν την «Έξοδο» και των αμάχων που σφαγιάζονται και εξανδραποδίζονται, αποτελεί κρίσιμη συμβολή στην ιστορία –και άρα την ιδεολογία– του 19^{ου} αιώνα.

Θεματοποιώντας τη διαφορά μεταξύ των Ελλήνων εκτός της Ελλάδας και των Ελλαδιτών και προβάλλοντάς την στο παρελθόν, το κείμενο επιχειρεί να εξηγήσει και τις διαφορές του σήμερα από το χθες: «Κόσμος μου ήτο το Χάνιον και πατριωτισμός μου το ισοζύγιον» (Λ 50-51), δηλώνει ο αφηγητής, υπό τύπον απολογίας για τη μη συμμετοχή του στον αγώνα, ενώ λίγες αράδες προηγουμένως είχε αποδώσει την αποχή του από τη δράση στην ασθενική του κράση. Πού βρίσκονται τα αίτια αυτής της παράλειψης: στη φύση (το σώμα) ή στην ιδεολογία (την ψυχή); Το κείμενο δεν είναι αναποφάσιστο αλλά, αντίθετα, συμπλέκει τους δύο παράγοντες: «... και η ψυχή μου τότε ήτο μικρά και αγύμναστος όσον το σώμα μου» (Λ 50). Φύση και ιδεολογία συντονίζονται.

Η θεματοποίηση αυτή γίνεται σαφέστερη αν συνεξετάσουμε το ελληνικό βιβλίο με τη γαλλική του μετάφραση, που κυκλοφορεί παράλληλα με την ελληνική έκδοση, τον Σεπτέμβριο του 1879.⁸⁰ Η γαλλική μετάφραση συνοδεύεται από πρόλογο και σημειώσεις που αφορούν την ιστορία των πρώτων χρόνων της Επανάστασης του 1821. Εκεί περιλαμβάνονται αποσπάσματα από το *Mémoire sur l'île de Chio* του Fustel de Coulanges (1857) και γίνεται συγκεκριμένη αναφορά στον Ντελακρουά και στον πίνακά του «Η σφαγή της Χίου» («Massacre de Chio»), που βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου. Το γαλλικό κοινό είναι καλύτερα εξοικειωμένο απ' ό,τι το ελληνικό κοινό με το δραματικό ετούτο γεγονός: αυτός είναι ο λόγος που «ο συγγραφέας μαζί με τον μεταφραστή επιδίωκαν να “συγκινήσουν” [...] το ευρωπαϊκό κοινό»⁸¹. Επίσης, η αγγλική έκδοση, που κυκλοφορεί το 1881 σε μετάφραση και με πρόλογο του Ιωάννη Γενναδίου (1844-1932), επιτετραμμένου (chargé d'affaires) της ελληνικής πρεσβείας στο Λονδίνο, περιλαμβάνει στον εκτεταμένο πρόλογο και τις σημειώσεις αναφορές και αποσπάσματα από τα έργα των Thomas Gordon, *History of the Greek Revolution* (Λονδίνο 1832), George Finley, *History of the Greek Revolution* (1861), Fustel de Coulanges, *Memoire sur l'île de Chio*, και Gervinus, *Insurrection et Régénération de la Grèce* (Παρίσι 1863). Το αναγνωστικό κοινό της Ευρώπης και, κατ' επέκταση, η κοινή γνώμη, έναν χρόνο μετά τη λήξη του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1877-78 και ενώ οι διαπραγματεύσεις συνεχίζονταν για τις εδαφικές παραχωρήσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πιο εύκολα εσυγκινείτο από μια καταστροφή του παρελθόντος, παρά εντυπωσιαζόταν από τις ηρωικές πράξεις του παρόντος.

Άλλωστε, το ελληνικό κράτος δεν είχε τίποτα το ηρωικό να επιδείξει στον πρόσφατο αυτό πόλεμο, εκτός από τις αναμνήσεις του ένδοξου 1821, οι οποίες, στο συμβολικό επίπεδο, πήραν σάρκα και οστά με τον σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης υπό τον γέροντα πυρπολητή της τουρκικής ναυαρχίδας στη Χίο, τον Κωνσταντίνο Κανάρη. Ο Κανάρης, όμως, σύντομα απεβίωσε και οι αναμνήσεις έμειναν χωρίς αντίκρισμα, για εσωτερική μόνο κατανάλωση. Το 1879 είναι δύσκολο να ξανασυγκινήσει την Ευρώπη η Ελλάδα με τις ηρωικές πράξεις του 1821. Από την άλλη πλευρά, η ιστορία που αφηγείται ο ηλικιωμένος και εύπορος Χιώτης έμπορος που ζει στο Λονδίνο στόχο έχει να παρουσιάσει στην εύπορη ελληνική Διασπορά της Ευρώπης, αλλά και στο ευρωπαϊκό κοινό, ότι κάποιος που έζησε στην Ελλάδα κατά την περίοδο της επανάστασης, υπομένοντας τα δεινά του πολέμου και όχι πολεμώντας ο ίδιος, κατάφερε να οικοδομήσει ένα άλλο πρότυπο, να πετύχει ως έμπορος στο Λονδίνο. Με το παράδειγμά του μπορεί να συμβάλει στη διαμόρφωση μιας θετικής, αν και όχι ηρωικής, εικόνας της Ελλάδας του τέλους του 19^{ου} αιώνα.

Ως προς το τρίτο ερώτημα, είναι σαφές ότι τα σύμβολα, στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία κατά την οποία οι μεγάλες Δυνάμεις μοιράζουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία στους μέχρι τότε υπόδουλους λαούς, έχουν μεγάλη σημασία. Γι' αυτό μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι ο *Λουκής Λάρας* θεματοποιεί τη διαφορά μεταξύ των Ελλήνων εντός και εκτός Ελλάδας και επιχειρεί να αναγνώσει τον αγώνα της ανεξαρτησίας ως Έλληνας που προέρχεται από την αλύτρωτη Ελλάδα και ανήκει στη Διασπορά: δηλαδή, από μια οπτική που βρίσκεται όσο πιο κοντά γίνεται σε αυτή του παθητικού ενδιαφέροντος για μια μικρή χώρα στα Βαλκάνια και όχι του ενεργητικού φιλελληνισμού της δεκαετίας του 1820, όπως και της συντηρητικής στο ζήτημα των επαναστάσεων κοινής γνώμης της Δύσης. Ο *Λουκής Λάρας* κατασκευάζει την έννοια της

⁸⁰ Βλ. Δήτσα, ό.π., σσ. 110*-113*.

⁸¹ Ο.π., σ. 112*.

«παθητικής αντίστασης» ως εργαλείο για την ανάγνωση του ελληνικού αγώνα για την ανεξαρτησία, το οποίο προσαρμόζει στην ιδεολογία της κοινής γνώμης της Ευρώπης εκείνης της εποχής. Αποτελεί, δηλαδή, μια παραδειγματική αφήγηση για τους μη επώνυμους που, με τον τρόπο του ο καθένας, αγωνίστηκαν κυρίως για να επιβιώσουν κατά τη διάρκεια του πολύχρονου αγώνα για την ανεξαρτησία της Ελλάδας. Φυσικά και ο μη επώνυμος, όπως οι δεκάδες επώνυμοι αγωνιστές, γράφει την «αυτοβιογραφία» του διά χειρός Βικέλα. Η υπόθεση αυτή προσφέρει, ίσως, μια εξήγηση για την εκδοτική επιτυχία του έργου και τη μετάφρασή του σε δώδεκα γλώσσες της Ευρώπης.⁸²

Συμπερασματικά, η ιστοριογραφία παίζει κεντρικό ρόλο στη μελέτη της διαδικασίας της σύστασης του ελληνικού κράτους και της διαμόρφωσης της ταυτότητας των Ελλήνων· σημαντικός, όμως, είναι και ο ρόλος της λογοτεχνίας, ιδιαίτερα επειδή ο λόγος της εισάγει μια πολυφωνία που λείπει από την αμιγώς «εθνοποιητική» ιστοριογραφία. Η συνανάγνωση της ιστοριογραφίας με κείμενα που η κριτική χαρακτηρίζει «αυτοβιογραφικά» ήταν ο πρώτος στόχος του κεφαλαίου, ενώ ο συσχετισμός της λογοτεχνίας με την ιστοριογραφία, με τη διαμεσολάβηση της αυτοβιογραφίας, ήταν ο δεύτερος. Οι αυτοβιογραφικές αφηγήσεις επελέγησαν ακριβώς επειδή αποτελούν τον τόπο αναφοράς τόσο της ιστοριογραφίας όσο και της λογοτεχνίας. Πρόκειται για κείμενα που καθιστούν σαφές το στοιχείο της εκ των υστέρων κατασκευής που εμπεριέχει κάθε αφήγηση, ακόμα και όταν διατείνεται ότι «γνωρίζει» και αφηγείται τα γεγονότα «από πρώτο χέρι». Με την παράλληλη μελέτη κειμένων που η κριτική έχει κατατάξει σε διαφορετικά είδη εντείνεται η συνείδηση του κατασκευασμένου: έννοιες, όπως η εθνική ταυτότητα, παρουσιάζονται ρευστές και πλήρεις ετερότητας. Τέλος, η διάκριση μεταξύ *μέσα* και *έξω* Ελλήνων αποτελεί απαραίτητο στοιχείο για την κατανόηση της ιδιαίτερης δυναμικής του 19^{ου} αιώνα, ο οποίος θέτει ως ζητούμενο τον ορισμό της έννοιας του «εθνικού κέντρου».

---

⁸² Βλ. Σαχίνης 1982, σ. 59.

Βιβλιογραφία

- Αγγέλου, Άλκης (1997), «Ο Βικέλας σήμερα», στο Δημήτριος Βικέλας, *Άπαντα*, τόμος Α΄, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, σσ. 11*-57*.
- Αγγέλου, Άλκης και Χατζηιωάννου, Μαρία Χριστίνα (1998), «Ο Στρατηλάτης Ανδρέας Συγγρός», στο Ανδρέας Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τόμοι Α΄-Γ΄, Αθήνα: Εστία, 1908, φωτοαναπαραγωγή: Εστία, 1998, επιμέλεια και εισαγωγή Άλκης Αγγέλου και Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, σσ. 25*-135*.
- Αγριαντώνη, Χριστίνα (1986), *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Anderson, Benedict (1991), *Imagined Communities*, London: Verso (2nd ed.).
- Anderson, M.S. (1966), *The Eastern Question (1774-1923)*, London: Macmillan.
- Beaton, Roderick (1994), *An Introduction to Modern Greek Literature*, Oxford: Clarendon Press.
- Bikelas, D. (1881), *Loukis Laras (Reminiscences of a Chiot merchant during the War of Independence)*, translated by J. Gennadius, London: Macmillan & Co.
- Βικέλας, Δημήτριος (1997), «Ο πόλεμος του 1897», στο Δημήτριος Βικέλας, *Άπαντα*, τόμος Α΄, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, σσ. 251-346.
- Βικέλας, Δημήτριος (1908), *Η Ζωή μου*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Βικέλας, Δημήτριος (1991), *Λουκής Λάρας* (επιμ. Μαριάννα Δήτσα), Αθήνα: Ερμής.
- Βιζυηνός, Γεώργιος (1980), *Νεοελληνικά Διηγήματα*, Αθήνα: Ερμής.
- Chryssanthopoulos, Michalis (2009), «Autobiography, fiction and the nation: the writing subject in Greek during the later nineteenth century», στο Roderick Beaton & David Ricks (επιμ.), *The Making of Modern Greece*, Aldershot, Hants.: Ashgate.
- Δερτιλής, Γιώργος (1977), *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση*, Αθήνα: Εξάντας.
- Δερτιλής, Γιώργος (1980), *Το ζήτημα των τραπεζών (1871-1873)*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Δερτιλής, Γιώργος (2010), *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους (1830-1920)*, τόμοι Α΄ και Β΄, Αθήνα: Εστία.
- Δήτσα, Μαριάννα (1991), «Εισαγωγή», στο Δ. Βικέλας, *Λουκής Λάρας*, Αθήνα: Ερμής, 1991, σσ. 29*-133*.
- Δροσίνης, Γεώργιος (1982), *Σκόρπια Φύλλα της ζωής μου* (επιμ. Γ. Παπακόστα), Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Davidson, Cathy (1986), *Revolution and the Word: the Rise of the Novel in America*, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Εξερχόγλου, Χάρης (1989), *Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενειακών κεφαλαίων*, Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Ηλιού, Φίλιππος (1997), *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα*, τόμος Α΄ (1801-1818), Αθήνα: ΕΛΙΑ.
- Hobsbawm, E. J. & Terence Ranger (eds.) (1983), *The Invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, E. J. (1977), *The Age of Capital*, London: Abacus.
- Hobsbawm, E. J. (1994), *The Age of Empire*, London: Abacus.
- Hobsbawm, E. J. (1990), *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Καρδάσης, Βασίλης (1987), *Σύρος: το σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης (1983), «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», στο Δ. Γ. Τσαούση (επιμ.), *Ελληνισμός και Ελληνικότητα*, Αθήνα: Εστία, σσ. 143-179.

- Λιάκος, Αντώνης (1994), «Προς επισκευήν ολομειρίας και ενότητας. Η δόμηση του εθνικού χρόνου», στο *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, σσ. 171-199.
- Laplanche, J. & J.-B. Pontalis (1995), *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, Αθήνα: Κέδρος.
- Llewellyn Smith, M. (2006), «The exemplary life of Dimitrios Vikelas (1835-1908)», στο *The Historical Review/La Revue Historique*, Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, ΙΝΕ/ΕΙΕ, τόμος 3, σσ. 7-31.
- Olney, James (ed.) (1980), *Autobiography: Essays Theoretical and Critical*, Princeton: Princeton University Press.
- Παπαγιαννάκης, Λευτέρης (1982), *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910)*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Πολίτης, Αλέξης (1993), *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε. - Μνήμων.
- Σαχίνης, Απόστολος (1982), *Παλαιότεροι Πεζογράφοι*, Αθήνα: Εστία.
- Σκοπετέα, Έλλη (1988), *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα: Πολύτυπο.
- Σκοπετέα, Έλλη (1992), *Η Δύση της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα: Γνώση.
- Συγγρός, Ανδρέας (1998/1908), *Απομνημονεύματα*, τόμοι Α'-Γ', Αθήνα: Εστία, 1908 (φωτοαναπαραγωγή: Εστία, 1998, επιμέλεια και εισαγωγή Άλκης Αγγέλου και Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου).
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος (1977), *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Todorov, Tzvetan (1982), *La conquête de l'Amérique. La question de l'Autre*, Paris: Éditions du Seuil.
- Φρόντ, Σίγκμουντ, «Κατασκευές στην Ανάλυση» (Konstruktionen in der Analyse, 1937d), στο *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud [S.E.]*, London: Hogarth, 1953-1974, τόμος XXII, σσ. 255-269.
- Χαρλαύτη, Τζελίνα (1993), «Το επιχειρηματικό δίκτυο των Ελλήνων της διασποράς. Η χιώτικη φάση (1830-1860)», στο *Μνήμων*, Αθήνα, τόμος 15, σσ. 69-127.
- Χατζηιωσήφ, Χρήστος (1993), *Η Γηραιά Σελήνη (Η Βιομηχανία στην Ελληνική Οικονομία 1830-1940)*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- White, Hayden (1987), *The Content of the Form*, Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.

Προτάσεις εμβάθυνσης

Πρόταση 1

Να αναγνωσθεί και να αναλυθεί το κεφάλαιο 1, «Έλληνες και Ελλαδίτες» (σσ. 19-92), του συγγράμματος:

Έλλη Σκοπετέα, Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880), Αθήνα: Πολύτυπο, 1988.

Να διαμορφωθεί πίνακας με τις κατηγορίες και τα χαρακτηριστικά της καθεμιάς: αυτόχθονες, ετερόχθονες, μέσα Έλληνες, έξω Έλληνες, Επτανήσιοι, Φαναριώτες, Ελλαδίτες, Έλληνες της Διασποράς, υπόδουλοι Έλληνες.

Πρόταση 2

Να μελετηθούν εκ παραλλήλου οι πρόλογοι/προοίμια των:

Δημητρίου Βικέλα, *Η Ζωή μου*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1908.

Ανδρέα Συγγρού, *Απομνημονεύματα*, τόμοι Α'-Γ', Αθήνα: Εστία, 1908, φωτοαναπαραγωγή: Εστία, 1998, επιμέλεια και εισαγωγή Άλκης Αγγέλου και Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου.

Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, *Απομνημονεύματα*, τόμοι Α'-Δ' [πρώτη έκδοση Αθήνα 1894, 1895, 1930, φωτοτυπική ανατύπωση της πρώτης έκδοσης (πρόλογος Τ. Καγιαλής, ευρετήρια Α. Λούδη), Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 1999].

Να επισημανθούν τα χωρία που δηλώνουν απόσταση από τα γεγονότα και αναστοχασμό.

Πρόταση 3

Να μελετηθεί ο τόμος:

Δημήτριος Βικέλας, *Λουκής Λάρας* (επιμ. Μαριάννα Δήτσα), Αθήνα: Ερμής, 1991.

Να γίνει σύγκριση μεταξύ της λεγόμενης αυτοβιογραφίας Λουκά Ζίφου και του μυθιστορήματος *Λουκής Λάρας*, ιδίως ως προς τον τρόπο αφήγησης και τη χρονική απόσταση αφήγησης-δράσης.

Κεφάλαιο 6

Περιθωριακές μορφές αυτοβιογραφίας μετά το 1821. Αυτοβιογραφικά κείμενα γυναικών

Σύνοψη

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε αυτοβιογραφικά κείμενα γραμμένα από γυναίκες στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, κείμενα δηλαδή που γράφτηκαν από μια μειονεκτική και περιθωριακή θέση. Από όσα γνωρίζουμε σήμερα και είναι διάσπαρτα μέσα στον μακρύ 19^ο αιώνα, επιλέγουμε να ασχοληθούμε με τρεις σημαίνουσες περιπτώσεις: την Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1801-1832), τη Ρωζάνδρα Στούρτζα-Έντλινγκ (1786-1844) και την Πηνελόπη Σ. Δέλτα (1874-1941). Καθεμιά ασχολήθηκε με διαφορετική εκδοχή του αυτοβιογραφικού είδους. Η πρώτη συνέταξε μια Αυτοβιογραφία (γράφηκε το 1831· δημοσιεύτηκε το 1881), η δεύτερη Απομνημονεύματα (γράφηκαν το 1829, αλλά δημοσιεύτηκαν το 1888) και η τρίτη τις «αναμνήσεις» της, σελίδες με ημερολογιακό χαρακτήρα (γράφηκαν το 1899· δημοσιεύτηκαν μόλις το 1990). Επιλέχτηκαν τα δικά τους κείμενα επειδή η έκταση και οι αξιώσεις τους είναι τέτοιες, που επιτρέπουν να συζητηθούν ζητήματα που συνδέουν το συγκεκριμένο γραμματειακό είδος με το φύλο του συγγραφέα, την ανάδυση του γυναικείου συλλογικού υποκειμένου και τη συγκρότηση ατομικής συνείδησης καθεμίας από τις τρεις συγγραφείς. Πώς αναμετρήθηκαν με ένα είδος γραφής που κανονικοποιήθηκε από άνδρες; Πώς πραγματεύτηκαν την έμφυλη ταυτότητά τους σε κείμενα που κατεξοχήν ασχολούνται με την αφηγηματική συγκρότηση του αυθιστορούμενου υποκειμένου; Ποιες στρατηγικές επέλεξαν ή επινόησαν για να αντιπαρέλθουν το οξύμωρο να γράφουν δημόσια για ιδιωτικά θέματα, όντας γυναίκες, αποκλεισμένες από τη δημόσια σφαίρα; Για να απαντηθούν τα ερωτήματα αυτά αναζητήθηκαν τόσο σημεία σύγκλισης των τριών κειμένων, όσο και τα γνωρίσματα εκείνα που διαφοροποιούν τα τρία έργα.

Προαπαιτούμενη γνώση

Καλό είναι να έχει προηγηθεί η ανάγνωση των κεφαλαίων 1, 2 και 3 του παρόντος βιβλίου. Επίσης, να έχουν διερευνηθεί τα βασικά γνωρίσματα και ιστορικά δεδομένα της λογοτεχνίας που γράφουν οι Ελληνίδες τον 19^ο αιώνα, κυρίως μέσα από τις μελέτες της Ειρήνης Ριζάκη (Οι «γράφουσες» Ελληνίδες. Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοσύνη του 19^{ου} αιώνα, Αθήνα: Κατάρτι, 2007) και της Σοφίας Ντενίση (Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή. Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού – Ρομαντισμού, Αθήνα: Νεφέλη, 2014). Για την καλύτερη παρακολούθηση του υποκεφαλαίου 6.1, είναι καλό να έχει προηγηθεί η ανάγνωση της Αυτοβιογραφίας της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου (Ωκεανίδα, 1997), ενώ για τα υποκεφάλαια 6.2 και 6.3, η ανάγνωση εκτενών αποσπασμάτων των αυτοβιογραφικών κειμένων της Ρωζάνδρας Στούρτζα (Απομνημονεύματα, Ιδεόγραμμα, 2006) και της Πηνελόπης Σ. Δέλτα (Αναμνήσεις 1899, Ερμής, 1990).

6 Για την προβληματική των αυτοβιογραφικών κειμένων γυναικών

Η συστέγαση και συνεξέταση αυτοβιογραφικών κειμένων γραμμένων από γυναίκες, επειδή ακριβώς συμβαίνει με κριτήριο το φύλο του δημιουργού, οδηγεί εκ προοιμίου στην αντιπαράβολή με αντίστοιχα κείμενα ανδρών, προκειμένου να εντοπιστούν διαφορές, αλλά και στη σύγκριση των αυτοβιογραφικών κειμένων των γυναικών μεταξύ τους, έτσι ώστε να αναδειχτούν οι ομοιότητες ή τα σημεία όπου συγκλίνουν. Με τη διαδικασία αυτή μπορεί να δημιουργηθεί πρόσκαιρα η εντύπωση πως όλα τα αυτοβιογραφικά κείμενα των γυναικών μοιάζουν μόνο μεταξύ τους και διαφέρουν σταθερά από αυτά των ανδρών. Δεν ισχύουν, βέβαια, τόσο απλοϊκά και απόλυτα σχήματα διαχωρισμών, ούτε και μπορεί να λειτουργήσει η αναλυτική κατηγορία του φύλου του δημιουργού ως αποκλειστικό κριτήριο εξέτασης των κειμένων έξω από τα γραμματολογικά και ιστορικά συμφραζόμενά τους. Θα πρέπει από την αρχή να διευκρινίσουμε ότι είναι, επίσης, πολλές οι συγκλίσεις που εμφανίζουν (στους ρητορικούς τρόπους, στις στρατηγικές επιλογές, στις αφηγηματικές τεχνικές κ.λπ.) οι αυτοβιογραφίες μεταξύ ανδρών και γυναικών και ότι είναι, επίσης, αρκετές και σημαντικές οι διαφοροποιήσεις μεταξύ αυτοβιογραφικών κειμένων γυναικών. Η εστίαση στις ομοιότητες γίνεται για λόγους μεθοδολογικούς, προκειμένου να αναδειχτούν τα γνωρίσματα που συνέχουν την άσκηση του αυτοβιογραφικού λόγου από μια ομάδα υποκειμένων, που με κριτήριο το φύλο τους τοποθετούνται σε μια μειονεκτική και περιθωριακή θέση. Όμως, μέσα από τη διαρκή προβολή των «γυναικείων» τους χαρακτηριστικών, υπάρχει πάντα ο κίνδυνος της παρανόησης, ότι τα γνωρίσματα αυτά ανταποκρίνονται σε μια βαθύτερη φύση των γυναικών και, επομένως, κινδυνεύουμε να οδηγηθούμε πίσω σε μια ουσιοκρατική αντίληψη για τις έμφυλες κατηγοριοποιήσεις. Δηλαδή, στην πατριαρχική εκείνη αντίληψη που θέλει τους έμφυλους διαχωρισμούς να οφείλονται σε αμετάβλητες φυσικές διαφορές των δύο φύλων και όχι σε διακρίσεις που προσδιορίζονται ιστορικά και μεταβάλλονται στον χρόνο. Οι άνδρες, λοιπόν, και οι γυναίκες συγγραφείς αυτοβιογραφικών έργων γράφουν διαφορετικά, όχι επειδή ανήκουν σε διαφορετικά φύλα, αλλά επειδή έχουν διαφορετική αναγνωρισμένη θέση στην κοινωνία και διαφορετικό βαθμό και τρόπο πρόσβασης στη δημόσια σφαίρα και την εξουσία.

Οι διάφορες μελέτες για τα αυτοβιογραφικά κείμενα που έγραψαν γυναίκες σε διάφορες εποχές και γραμματείες της Ευρώπης και της βόρειας Αμερικής, συμφωνούν ότι οι γυναίκες, μολονότι παρήγαγαν πολλά αυτοβιογραφικά κείμενα κάθε είδους (ημερολόγια, απομνημονεύματα, αυτοβιογραφίες κ.λπ.), εισήλθαν στο συγκεκριμένο γραμματειακό είδος από την περιφέρεια και αντιμετώπισαν το «ζήτημα εισδοχής» σε ένα είδος που είχε ήδη κανονικοποιηθεί ως «ανδρικό». Σε ένα αυτοβιογραφικό κείμενο, στην τυπική του μορφή, ο άνδρας συγγραφέας-αφηγητής-πρωταγωνιστής (τα πρόσωπα εξ ορισμού ταυτίζονται) αφηγείται τα συμβάντα του βίου του προσδοκώντας να αναδείξει την ατομική του συμβολή στην εποχή του, ανάλογα με το πεδίο του δημόσιου βίου στο οποίο δραστηριοποιήθηκε ως πολιτικός ή στρατιωτικός, ως διπλωμάτης ή έμπορος, ως επιστήμονας ή καλλιτέχνης. Βασικές προϋποθέσεις είναι η συνείδηση της ατομικότητας του αυθιστορούμενου υποκειμένου και η σημασία που μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει ο ατομικός βίος (ιδιωτικός και δημόσιος) για τον συλλογικό. Πώς θα μπορούσε να εκφραστεί μέσα από ένα τέτοιο πλέγμα προδιαγραφών του είδους η γυναίκα επίδοξη συγγραφέας αυτοβιογραφίας, όταν το φύλο της την έχει αποκλείσει από την πρόσβαση στον δημόσιο λόγο, τη συλλογική δράση και από κάθε πεδίο άσκησης εξουσίας ή ελεύθερης επαγγελματικής σταδιοδρομίας; Ως εκ τούτου, είναι εξίσου δύσκολο να διαμορφώσει την προαπαιτούμενη ατομική συνείδηση, τη χειραφετημένη προσωπικότητα, που με αυτενέργεια και προσωπική βούληση θα αναλάβει το εγχείρημα ανασυγκρότησης του εαυτού της, μέσα από την αφήγηση του αυτοβιογραφικού λόγου. Αρκεί να σκεφτεί κανείς την περιορισμένη πρόσβαση που είχαν οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Η μόρφωσή τους γινόταν κατ' οίκον και με τη λογική αναπαραγωγής και εξυπηρέτησης της κοινωνικής αποστολής του φύλου τους (ικανές να ανταποκριθούν στους ρόλους της συζύγου, της νοικοκυράς και της μητέρας) και ήταν ταξικά καθορισμένη.¹

Απέναντι σε αυτές τις απαγορεύσεις και τους αποκλεισμούς, οι γυναίκες που επιθυμούσαν να συγγράψουν αυτοβιογραφικά κείμενα υιοθέτησαν στρατηγικές επιλογές των ανδρών συγγραφέων αυτοβιογραφικών έργων ή επινόησαν δικές τους πρακτικές. Έτσι, θα μπορούσαν να (ε)γράψουν τον εαυτό τους σε μια αυθιστόρηση, έστω κι αν δεν διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στον πολιτικό στίβο ή δεν διακρίθηκαν σε μάχες· έστω κι αν φαινόταν ότι δεν έχουν να πουν κάτι προσωπικό που να ενδιαφέρει τους (άνδρες) αναγνώστες, καθώς η εμπειρία τους περιοριζόταν στον στενό ορίζοντα της οικογένειας και του νοικοκυριού.

¹ Βλ. Μπακαλάκη & Ελεγκίτου 1987.

Μια αποτελεσματική στρατηγική, όχι αποκλειστική επιλογή των γυναικών, υπήρξε η «πρόφαση» αφήγησης στιγμών ενός ισχυρού και σημαντικού άνδρα, πολύ κοντά στον οποίο βρέθηκαν οι ίδιες, συνηθέστερα ως κόρες ή σύζυγοι. Μια τέτοια επιλογή νομιμοποιούσε την εισδοχή τους και προσέδιδε δημόσιο ενδιαφέρον στην αυθιστόρηση. Αρκετές φορές, πάλι, μπορούσε το αυτοβιογραφούμενο υποκείμενο να επικαλεστεί την ανιδιοτελή ή αμερόληπτη οπτική του μια και, ως γυναίκα, παρέμενε στο περιθώριο των εξελίξεων, δεν διαδραμάτιζε κάποιον σημαίνοντα ρόλο και, επομένως, δεν είχε κανένα –αυταπόδεικτο τουλάχιστον– όφελος να καταθέτει παραπειστικές μαρτυρίες ή εκτιμήσεις.

Για τις γυναίκες μοιάζει πιο δύσκολο να «βουλευτούν» με τις προδιαγραφές του απομνημονεύματος – που επιμένει στη δημόσια δράση του αυθιστορούμενου υποκειμένου– και, αντίστοιχα, λιγότερο δύσκολο όσον αφορά την αυτοβιογραφία – που εστιάζει στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του πρωταγωνιστή.² Οι ίδιες προσαρμόζουν εντέλει την «κανονική» τυπολογία του είδους στις δικές τους ανάγκες, δημιουργώντας μια σειρά από μείξεις κειμένων και λόγων. Συχνά, αποφεύγουν την τυπική καλλιέργεια του απομνημονεύματος ή της αυτοβιογραφίας και δημιουργούν τον δικό τους υβριδικό λόγο, ή καταφεύγουν σε μια ποικιλία άλλων μορφών αυτοβιογραφικών κειμένων, ικανών να ανταποκριθούν στον προσωπικότερο, αυστηρότερα ιδιωτικό τους βίο, με τις καθημερινές στιγμές τους, τις ασήμαντες για τη δημόσια, επίσημη Ιστορία:³ ημερολόγια, επιστολογραφία, αναμνήσεις, λευκώματα, σημειωματάρια, ταξιδιωτικές εντυπώσεις κ.ά. Κείμενα, δηλαδή, που εκλαμβάνονται ως περισσότερο «ταπεινά», αντάξια του εύρους ασχολιών και ενδιαφερόντων που η κοινωνία και η εποχή επιφυλάσσει κάθε φορά για τις γυναίκες.

Αρκετές φορές το αυτοβιογραφικό υλικό δεν διοχετεύεται σε μια μορφή κειμένου, αλλά σε περισσότερες, που δημιουργούνται παράλληλα ή διαδοχικά, συμπληρωματικά ή αναθεωρητικά κ.λπ. Έτσι, για παράδειγμα, μπορεί να συντάσσονται αφηγήσεις αναμνήσεων και, παράλληλα, να τηρείται ένα προσωπικό ημερολόγιο από τη συγγραφέα. Με έναν τέτοιον τρόπο, όμως, μεταβαίνουμε από το (ένα) αυτοβιογραφικό κείμενο σε ένα δίκτυο κειμένων, με τις επάλληλες αφηγήσεις των οποίων το αυτοβιογραφούμενο υποκείμενο δοκιμάζει να ανασυγκροτήσει ποικίλες όψεις του εαυτού του, μέσα από τις όποιες αναθεωρήσεις ή διασπάσεις του. Η διάθλαση αυτή του αυτοβιογραφούμενου υποκειμένου, σε ποικίλα κείμενά του, μπορεί να κλιμακωθεί και να φτάσει στο απώτατο όριο θεώρησης του συνόλου του συγγραφικού του έργου ως «κειμένου» αυτοβιογράφησης του. Μια τέτοια οπτική εμπεριέχει τη δυναμική ανατροπής εμπεδωμένων βεβαιοτήτων για τη συνοχή του υποκειμένου και της αφηγηματικής του κατασκευής ενώ, με άλλες διαδρομές και θεωρητικές προϋποθέσεις, οδηγεί μέχρι την αποδομιστική αναζήτηση «χαρακτηριστικών αυτοβιογραφίας σε κάθε μορφή γραφής».⁴

Πάντως, πολλά από τα αυτοβιογραφικά κείμενα γυναικών προκάλεσαν τη συνοχή της ίδιας της γραμμικής και ενιαίας ανάπτυξης της αφήγησης, με χάσματα ή διακοπές στην αυθιστόρηση, διευρύνοντας τις αναγνωστικές μας προσδοκίες από το είδος της αυτοβιογραφίας. Προσερχόμαστε στην ανάγνωση μιας αυτοβιογραφίας για να γνωρίσουμε τον ένα και αδιαίρετο συγγραφέα-αφηγητή-πρωταγωνιστή συγκροτημένο σε ένα σύνολο αραγές και σαφές. Μπαίνοντας στον 20^ο αιώνα, οι γυναίκες θα αξιοποιήσουν τα προτάγματα του μοντερνισμού για να επινοήσουν τρόπους αναπαράστασης του αυτοβιογραφούμενου εγώ μέσα από τις αντιφάσεις του, τη διάσπασή του, τους κατοπτρισμούς του, την πληθυντικότητα των εκδοχών του και να εκφράσουν, έτσι, περισσότερο σύνθετες εμπειρίες του αφηγούμενου εαυτού τους.

Η ενασχόληση γυναικών με το αυτοβιογραφικό είδος προκάλεσε μια διαδικασία «εξημέρωσης» (*domestication*) του είδους της αυτοβιογραφίας. Γενικότερα, η πρόσβαση των γυναικών στη συγγραφή και η έξοδός τους στη δημόσια σφαίρα προκάλεσαν αυτό που ο πατριαρχικός λόγος αποκάλυψε εκθήλυνση του πολιτισμού και για το οποίο κατηγόρησε κάθε γυναικεία διεκδίκηση. Στο συγκεκριμένο γραμματειακό είδος, τα αυτοβιογραφικά κείμενα γυναικών ανέδειξαν τη στενότερη σύνδεση του ιδιωτικού με το δημόσιο και την πολιτική σημασία του ατομικού, εμπλούτισαν τα είδη και τις εκδοχές της αυτοβιογραφίας, κατέστησαν ορατές τις καθημερινές και «σπιτικές» υποθέσεις.

Επιμέρους πραγματώσεις ορισμένων από τις στρατηγικές επιλογές των γυναικών, που επισημάνθηκαν εδώ, θα παρακολουθήσουμε στη συνέχεια μέσα από την εξέταση τριών αυτοβιογραφικών κειμένων του 19^{ου} αιώνα γραμμένων από γυναίκες: της *Αυτοβιογραφίας* της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, των

² Για τη διάκριση απομνημονεύματος και αυτοβιογραφίας βλ. εδώ το υποκεφάλαιο 3.1 («Η προβληματική του αυτοβιογραφικού λόγου στα απομνημονεύματα») του κεφαλαίου 3 («Γράφοντας απομνημονεύματα τον 19^ο αιώνα: ο περί δικαίωσης λόγος ενώπιον της Ιστορίας»).

³ Βλ. Sanders 1983.

⁴ Βλ. στον παρόντα τόμο το υποκεφάλαιο 1 («Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αυτοβιογραφίας») του πρώτου κεφαλαίου («Ιστορία, χαρακτηριστικά και όρια της αυτοβιογραφίας»).

Απομνημονευμάτων της Ρωξάνδρας Στούρτζα και των *Αναμνήσεων 1899* της Πηνελόπης Σ. Δέλτα. Κάθε μία από τις αυθιστορήσεις αυτές αντιμετώπισε με τον δικό της τρόπο το ζήτημα της συγκρότησης του αυτοβιογραφούμενου γυναικείου υποκειμένου και προσδιόρισε τη σχέση της με την ιστορία και τη μυθοπλασία. Την ίδια στιγμή, τα αυτοβιογραφικά αυτά κείμενα εμφανίζουν σημεία σύγκλισης, που θα μας επιτρέψουν να καταλήξουμε ανακεφαλαιωτικά σε ορισμένα βασικά συμπεράσματα ως προς τις κοινές τους συνισταμένες.

Εικ. 5. Προσωπογραφία της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου

6.1 Η πρώτη αυτοβιογραφία γυναίκας. Ένα «τυπικό» παράδειγμα (Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, *Αυτοβιογραφία*)⁵

*«Ο ορθός λόγος, η άμεμπτος θρησκεία μας και η μελαγχολική μούσα
μού εσύντρεξαν εις παρηγορίαν μου»
(«Επιστολή», 1822· βλ. Πορφύρης 1956, σ. 105)*

Η «πρώτη ελληνίδα πεζογράφος»,⁶ συγγραφέας και μεταφράστρια Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1801-1832), κόρη επιφανούς ζακυνθινής οικογένειας, παρά τον βραχύ βίο της, είχε πλούσιο συγγραφικό έργο (θεατρικά έργα, μεταφράσεις κειμένων της αρχαιοελληνικής γραμματείας, ποιήματα και διαλόγους, πραγματείες). Ο πατέρας της, Φραγκίσκος Μουτζάν, άσκησε ανώτατα πολιτικά και διοικητικά αξιώματα στα Επτάνησα (η οικογένειά του καταγράφηκε στο Libro d' Oro της Ζακύνθου από το 1633), ενώ η μητέρα της Αγγελική καταγόταν από την οικογένεια των Σιγούρων, από τις πλέον ευγενείς οικογένειες του νησιού, πολλά μέλη της οποίας διακρίθηκαν στα γράμματα και την πολιτικοστρατιωτική διοίκηση.⁷ Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τον βίο της προέρχονται κυρίως από τα όσα αναφέρει η ίδια στην *Αυτοβιογραφία* της, γεγονός που στήριξε μια ισχυρή ανάγνωση του αυτοβιογραφικού της κειμένου ως άμεσης και έμπιστης πηγής-μαρτυρίας (ελλείψει άλλων) για την ίδια και τον άμεσο οικογενειακό και συγγενικό της περίγυρο. Στη μόρφωσή της συνέβαλαν, πέραν της αρχικής προσφοράς της μητέρας της και της γιαγιάς της, οι ζακύνθιοι κληρικοί Γεώργιος Τσουκαλάς και Βασίλειος Ρωμαντζάς, και ο κωνσταντινουπολίτης ιερομόναχος και

⁵ Ας έχουμε υπόψη μας ότι ο τίτλος «Αυτοβιογραφία» προστέθηκε αργότερα, στην οψίτυπη έκδοση του 1881 από τον γιο της Ελισαβέτιο. Ο όρος δεν χρησιμοποιείται, όταν η Μουτζάν-Μαρτινέγκου γράφει το κείμενό της στη δεκαετία του 1820. Η ίδια, στις καταληκτικές παραγράφους της αφήγησής της, κάνει λόγο για την «ιστορία της». Για την εκδοτική τύχη της *Αυτοβιογραφίας* βλ. εδώ, αμέσως παρακάτω.

⁶ Βλ. Πορφύρης 1956, σ. 5. Ένας άκρως παράδοξος χαρακτηρισμός, δεδομένου ότι κανένα έργο της δεν έχει διασωθεί, αλλά η ίδια κέρδισε τον χαρακτηρισμό αυτό, συνειδητή επιδίωξη της ζωής της, με την τραγική πορεία του σύντομου βίου της και τη λογοκριμένη «Αυτοβιογραφία» της (βλ. Αθανασόπουλος 1997, σ. 9). Για τη λογοτεχνική παρουσία γυναικών τον 19^ο αιώνα στα Επτάνησα διαθέτουμε τη μελέτη της Δώρας Μέντη (1999/2000) δημοσιευμένη στα *Θέματα Λογοτεχνίας* (βλ. ειδικότερα τις σελίδες 82, 89-93).

⁷ Βλ. Πορφύρης 1956, σσ. 97-98· Μπουμπουλίδης 1965, σσ. ζ'-η'.

δάσκαλος Θεοδόσιος Δημάδης.⁸ Καίριο ρόλο διαδραμάτισε επίσης η ενασχόλησή της με την αρχαία ελληνική και την ιταλική γλώσσα. Η γλωσσομάθειά της, που της επέτρεψε την ανάγνωση και μελέτη πρωτότυπων κειμένων της αρχαιοελληνικής γραμματείας και της ιταλικής λογοτεχνίας και, κυρίως, οι αρχικές μεταφραστικές της ασκήσεις, καθώς και οι μετέπειτα μεταφραστικές της εργασίες, ήταν ένα άτυπο σχολείο γνώσεων, γεγονός για το οποίο η ίδια έχει απόλυτη συνείδηση. Εξίσου συνειδητή ήταν και η επιλογή της να ασχοληθεί με τη λογοτεχνία, τη μετάφραση, αλλά και τη συγγραφή έργων κοινωνικού περιεχομένου. Για τον σκοπό αυτόν αποφάσισε τον εγκλεισμό της σε μοναστήρι, προκειμένου να παρακάμψει τον ιστορικά, κοινωνικά και φυλετικά αναπόφευκτο μονόδρομο του έγγαμου βίου και των ποικίλων περισπασμών του. Η νεαρή Ελισάβετ είχε επιδοθεί ωριότερα στη συγγραφή λογοτεχνικών κειμένων ποικίλων ειδών: δράματα και ποιήματα, μεταφράσεις από την αρχαία ελληνική γραμματεία, πραγματείες περί οικονομίας και ποιητικής. Μια επίδοση που είχε και τον χαρακτήρα της καταφυγής. Μέσα στον περιοριστικό κλοιό του οικογενειακού βίου, η συγγραφή απέκτησε γνωρίσματα παραμυθίας και, ομοίως, η *Αυτοβιογραφία* της διαθέτει μια τέτοια οπτική ανάγνωσής της (εγγεγραμμένη στο κείμενο). Ύστερα από αρκετές προσπάθειες διαφυγής από τη μοίρα της και μετά τη ματαίωση της επεισοδιακής, νυκτερινής φυγής της από το σπίτι, αναγκάζεται να υποχωρήσει και να παντρευτεί τον κατά πολύ μεγαλύτερό της Νικόλαο Μαρτινέγκο, καταπνίγοντας τον διακαή της πόθο να μείνει ανύπαντρη και να αφοσιωθεί στα γράμματα ή, μάλλον, μετατρέποντας την ανάγκη σε φιλοτιμία και προσβλέποντας σε ένα μικρό περιθώριο συγγραφικής ελευθερίας στο πλαίσιο του έγγαμου βίου. Πέθανε πολύ νωρίς (μόλις 31 ετών) λίγες ημέρες μετά τη γέννα του γιου της, ο οποίος ονομάστηκε, στη μνήμη της, Ελισαβέτιος. Η *Αυτοβιογραφία* της αποτελεί, κατά την ίδια, ένα μη λογοτεχνικό της έργο, στο οποίο καταγράφει τους αγώνες της και τις δυσχέρειες που συναντά στην προσπάθειά της να μορφωθεί, τη σταδιακή κατάκτηση της γνώσης και της αυτογνωσίας, τη συνειδητοποίηση των έμφυλων δεσμών που της επιβάλλει η πατριαρχική οικογένεια, η κοινωνική της τάξη και η ζακυνθινή κοινωνία των πρώτων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα, την απεγνωσμένη προσπάθεια παρέκκλισής της από το φυλετικό πεπρωμένο, την καταληκτική υποχώρηση στον γάμο με τον Μαρτινέγκο. Η αυτοβιογράφηση καλύπτει την περίοδο ζωής της Ελισάβετ από το όγδοο έτος της ηλικίας της μέχρι και τις παραμονές του γάμου της. Η συγγραφή της ξεκίνησε στα 29 της χρόνια (1830).

Η σύγχρονή μας κριτική αναγνώρισε τη λογοτεχνική αξία της *Αυτοβιογραφίας* της, με την οποία ασχολήθηκε περισσότερο από κάθε άλλο έργο γυναίκας του 19^{ου} αιώνα. Το αυτοβιογραφικό κείμενο της Μουτζάν-Μαρτινέγκου, με την έμφαση στον αγώνα για μόρφωση, την απήχηση διαφωτιστικών ιδεών για την αξία της παιδείας στη βελτίωση των ανθρώπων και των κοινωνιών, συνιστά ένα τυπικό παράδειγμα αυτοβιογραφικού είδους, όπως καλλιεργήθηκε από προγενέστερους και πρόδρομους συγγραφείς του είδους. Η πρόωμη εμφάνιση ενός τυπικού, «κλασικού» παραδείγματος του αυτοβιογραφικού είδους, γραμμένου από γυναίκα, πέρα από τις πολύτιμες πληροφορίες που μας δίνει για τη θέση των γυναικών (στην παιδεία, στην οικογένεια, στην κοινωνία) και τον αυτοπροσδιορισμό τους ως δρώντα υποκείμενα, καθίσταται ευνόητα αφετηρία κάθε αναφοράς και σύγκρισης με τα μεταγενέστερα κείμενα γυναικών μέσα στον 19^ο αιώνα, στα οποία διοχετεύεται από τις συγγραφείς τους περισσότερο ή λιγότερο, αμεσότερα ή πλαγίως, αυτοβιογραφικό υλικό.

Η *Αυτοβιογραφία* της Μουτζάν-Μαρτινέγκου θα μείνει στα κατάλοιπά της για αρκετές δεκαετίες, μέχρις ότου ο γιος της Ελισαβέτιος αποφασίσει να τη δημοσιεύσει, το 1881, σε έναν τόμο μαζί με δικά του ποιήματα (*Η Μήτηρ μου, αυτοβιογραφία της κυρίας Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, εκδιδόμενη υπό του υιού αυτής Ελισαβετίου Μαρτινέγκου, μετά διαφόρων αυτού ποιήσεων*). Έτσι, το κείμενο έρχεται στο φως της δημοσιότητας στις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, στα χρόνια που σταδιακά καλλιεργείται ένας προβληματισμός για τις γυναίκες ως συλλογικό υποκείμενο, τα χρόνια που, με προεξάρχουσα την περίπτωση της Καλλιρρόης Παρρέν, θα αναπτυχτεί το πρώτο ιστορικά κύμα του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος, χωρίς ωστόσο η *Αυτοβιογραφία* να προσεχτεί από τις εκπροσώπους του.

Ο Ελισαβέτιος, με μια κίνηση που έχει, πέρα από την πραγματική αιτιολόγησή της, και μια συμβολική σημασία για την αναγνωστική τύχη των έργων γυναικών συγγραφέων, θα λογοκρίνει το κείμενο. Σήμερα δεν σώζεται παρά η λογοκριμένη αυτή εκδοχή, αλλά είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ότι οι βίαιες σιωπές επιβλήθηκαν στα σημεία όπου η λεκτική αντίδραση της συγγραφέως και οι χαρακτηρισμοί της υπερέβαιναν τα επιτρεπτά «ηθικά» όρια, όπως ορίζονται από το φύλο και την κοινωνική καταγωγή του γράφοντος υποκειμένου (και την οριοθέτηση ιδιωτικού-δημοσίου). Ο ίδιος ο Ελισαβέτιος, στον «Επίλογο» της έκδοσής του, επικαλείται την ανάγκη προστασίας της τιμής και της υπόληψης της οικογένειας Μαρτινέγκου για να δικαιολογήσει την επέμβασή του στο σώμα του κειμένου:

⁸ Αθανασόπουλος 1997, σσ. 83, 89, 98· Μπουμπουλίδης 1965, σ. θ'.

«Τα παραλειφθέντα, ως εν τω προλόγω ανέφερον, εκ της αυτοβιογραφίας της μακαρίτιδος μητρός μου, συνίστανται εις οικογενειακάς τινας περιστάσεις, εις τας πρωτίστας παιδικάς αυτής εντυπώσεις, εις συμπαθείας και αντιπαθείας προς οικογενειακά τινά πρόσωπα, τα πάντα δε εν συνόλω εμφανίζουσιν αείποτε την αγγελικὴν ψυχὴν και την πρόωρον και διαφανή ανάπτυξιν του νοός της διακεκριμένης και παντός επαίνου ανωτέρας μητρός μου, παρελείφθησαν δε τα τοιαύτα, καθό ενδιαφέροντα μόνον εμέ τον υιόν και τους στενοτέρους συγγενείς της αξιοτίμου οικογενείας Μουτσάν.»⁹

Η λογοκριτική παρεμβολή του Ελισαβέτιου προσδιορίζει την περιοχή εκείνη από τον βίο μιας γυναίκας που επιτρέπεται να καταστεί ορατή στον δημόσιο λόγο και θέτει όρια στο δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού, όπως αυτό μπορεί να ασκείται σε ένα αυτοβιογραφικό κείμενο από μια γυναίκα. Η βίαια διακεκομμένη από τον γιο της αυτοβιογραφική γραφή της Μουτζάν-Μαρτινέγκου συνιστά ένα πρόσφορο παράδειγμα για να τεθούν και να συζητηθούν ερωτήματα σχετικά με το κατά πόσο η αυτοβιογραφία και οι συμβάσεις του είδους είναι ελεύθερα προσβάσιμες για τη γυναίκα που επιθυμεί να υπερβεί το βαθύ χάσμα ιδιωτικού και δημόσιου. Τι είδους στρατηγικές θα μπορούσε να αναπτύξει μια γυναίκα με τις συγγραφικές φιλοδοξίες της Μουτζάν-Μαρτινέγκου για να αποφύγει τη μερική ή ολική αποσιώπηση της αυτοβιογραφούμενης ζωής της από τους επιγόνους της;

Η έκδοση του Ελισαβέτιου δεν κέντρισε την κριτική προσοχή. Μόνο τέσσερα χρόνια αργότερα (1885), με αφορμή τον θάνατό του, θα δημοσιευτούν για τον ίδιο σχετικά σημειώματα στον Τύπο της Ζακύνθου: στο περιοδικό *Κυμέλη* (από τον Σπυρίδωνα Δε Βιάζη και τον Π. Χιώτη) και στην εφημερίδα *Ελπίς* (ανυπόγραφο). Η Μουτζάν-Μαρτινέγκου και η «Αυτοβιογραφία» της μάλλον θα ξεχαστούν. Στα 1898, ο Λ.Χ. Ζώης θα συμπεριλάβει λήμμα για την ίδια και το έργο της στο *Λεξικόν Φιλολογικόν και Ιστορικόν Ζακύνθου* και, δέκα χρόνια αργότερα (1908-1909), ο Σπυρίδων Δε Βιάζης θα την παρουσιάσει στη σειρά δημοσιευμάτων του «Διαπρεπείς Ελληνίδες κατά τον ΙΘ΄ αιώνα», στο περιοδικό *Ελληνική Επιθεώρησις*. Στα πρώτα χρόνια του Μεσοπολέμου, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος θα δημοσιεύσει ένα άρθρο στη *Νέα Ζωή* της Αλεξάνδρειας (1924). Είκοσι περίπου χρόνια αργότερα, ο Γιώργος Βαλέτας θα γράψει το άρθρο «Η αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μαρτινέγκου», στην εφημερίδα *Πρωία* (1943). Στα 1951, η Μαριέττα Γιαννοπούλου παρουσιάζει την Ελισάβετ και το έργο της στο περιοδικό *Αλκυονίδες*.¹⁰ Οι σποραδικές αυτές δημοσιεύσεις (πολλές περιφερειακές ή τοπικού ενδιαφέροντος) διατήρησαν μια μάλλον αδύναμη μνήμη της *Αυτοβιογραφίας* στο περιθώριο της ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων. Η επιστημότερη αναγνώρισή της από τον Κ. Θ. Δημαρά στην *Ιστορία* του («αποτελεί σπάνιας ποιότητας λογοτεχνικό κείμενο, ένα από τα πιο αγνά στολίσματα της νέας μας λογοτεχνίας»)¹¹ δεν φαίνεται να μετέβαλε σημαντικά την εικόνα αυτή.

Για πολλές δεκαετίες το πλούσιο, ανέκδοτο έργο (θέατρο, ποίηση, δοκίμιο, επιστολές, μεταφράσεις) της Μουτζάν-Μαρτινέγκου θεωρούνταν οριστικά χαμένο. Διασώζονταν μόνο η δημοσιευμένη, λογοκριμένη από τον Ελισαβέτιο αυτοβιογραφία της. Όμως, το 1947, ο επίσης ζακύνθιος Ντίνος Κονόμος ανακοίνωσε, στο περιοδικό *Επτανησιακά Φύλλα* που εξέδιδε, ότι είχε εντοπίσει και κατείχε χειρόγραφα έργα της Μουτζάν-Μαρτινέγκου και πως σκόπευε να τα δημοσιεύσει, ανάμεσά τους και το αυτόγραφο της *Αυτοβιογραφίας*. Στο ίδιο τεύχος, ο Κονόμος δημοσίευσε δύο επιστολές της, απόσπασμα από την πεζή μετάφρασή της του *Προμηθέα Δεσμώτη* του Αισχύλου και λιγοςτές αράδες του θεατρικού της έργου *Η Ροδόπη*. Η υπεσχημένη δημοσίευση των χειρογράφων του αρχείου άργησε και την πρόλαβαν ο σεισμός και η καταστροφική πυρκαγιά που προκάλεσε στην πόλη της Ζακύνθου το 1953. Υπάρχει η εκτίμηση ότι έτσι χάθηκαν οριστικά 30 αδημοσίευτα κείμενα της Ελισάβετ σε χειρόγραφη μορφή. Το σωζόμενο έργο της περιορίστηκε και πάλι στο κείμενο της αυτοβιογραφίας της κυρίως. Μαζί χάθηκε και η ευκαιρία να γνωρίσουμε τη μη λογοκριμένη του εκδοχή, από το αυτόγραφο που βρισκόταν στην κατοχή του Κονόμου μέχρι το 1953.

Το 1956, ο Κ. Πορφύρης εκδίδει το δημοσιευμένο από τον Ελισαβέτιο κείμενο της αυτοβιογραφίας της μητέρας του, συνοδευμένο από εισαγωγή και σημειώσεις. Η έκδοση περιλαμβάνει και τον πρόλογο της αρχικής έκδοσης του Ελισαβέτιου, λίγες αράδες από τον επίλογό του (ενταγμένες στο κείμενο της εισαγωγής της νέας έκδοσης) καθώς και ό,τι δημοσίευσε ο Κονόμος το 1947 στα *Επτανησιακά Φύλλα*. Η έκδοση, κατά την κρίση του Φαίδωνα Μπουμπουλίδη και σύμφωνα με τα στοιχεία που του παραθέτει σε επιστολή ο Μαρίνος Σιγούρος, περιείχε αρκετές παράτολμες υποθέσεις, που λειτουργούσαν σε βάρος της αντικειμενικότερης μελέτης, όπως ο θρύλος για την ερωτική περιπέτεια της αυτοβιογραφούμενης ή μιας

⁹ «Επίλογος», Αθανασόπουλος 1997, σ. 179.

¹⁰ Αναλυτικότερα και πιο εξαντλητικά, βλ. Πορφύρης 1956, σ. 97· Μπουμπουλίδης 1965, σ. θ΄.

¹¹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τόμος 1^{ος}, Αθήνα 1948, σσ. 209-210· το παράθεμα από τη σελίδα 210.

προγονής της με έναν ποπολάρο και η αφόρμηση του *Βασιλικού* του Αντόνιου Μάτεση από αυτόν τον θρύλο, αλλά και η απόφαση εγκλεισμού σε μοναστήρι, όχι για την απομάκρυνση από τα εγκόσμια, αλλά για την απαλλαγή από τα δεσμά του πατρικού και του συζυγικού οίκου κ.λπ.¹² Ο Σιγούρος συνδεόταν με οικογενειακή φιλία με την Αναστασία, χήρα Ελισαβέτιου Μαρτινέγκου, μέσω της οποίας διασώθηκε η προφορική οικογενειακή αφήγηση για την προσωπικότητα της Ελισάβετ.¹³ Η αφήγηση αυτή, με τις δικές της δεσμεύσεις και αποβλέψεις, αρνείται κατηγορηματικά την υπόθεση της ερωτικής περιπέτειας της Ελισάβετ, την οποία παρουσιάζει ως απόλυτα αφοσιωμένη στη μελέτη της, αλλά και υποτακτική και πειθαρχημένη, εφόσον αναδεικνύει ως αιτία και στόχο του επιδιωκόμενου από την ίδια μοναστικού βίου τη χριστιανική απάρνηση των εγκοσμίων. Η αφήγηση βρίσκεται σε απόσταση από τις προτάσεις και υποθέσεις που έθεσε στην εισαγωγή του ο Πορφύρης και, βάσει αυτής της αφήγησης, ο Μπουμπουλίδης αμφισβήτησε έντονα τον προβληματισμό του Πορφύρη.

Όμως, για τον Μπουμπουλίδη, η έκδοση της *Αυτοβιογραφίας* από τον Πορφύρη δεν ήταν καθόλου επιμελής και ως προς το ίδιο το κείμενο. Κυρίως επειδή παρέλειπε τα πρωτότυπα ιταλικά κείμενα (λογοτεχνικά έργα και επιστολές) που η Ελισάβετ παρέθετε στην αυτοβιογραφική της αφήγηση. Ο Πορφύρης, μάλιστα, αντικατέστησε και τις λόγιες μεταφράσεις στην ελληνική, με τις οποίες είχε συνοδεύσει τα ιταλικά κείμενα ο γιος της Ελισαβέτιος στην αρχική έκδοση, με νέες δικές του μεταφράσεις σε γλώσσα δημοτική.¹⁴ Η κριτική του Μπουμπουλίδη στην προηγούμενη έκδοση του Πορφύρη δηλώνει και την ιδεολογική απόσταση (και γλωσσική, αν συγκρίνει κανείς τον καθαρευουσιάνικο λόγο του Μπουμπουλίδη με τη δημοτική του Πορφύρη) που χωρίζει τους δύο και δικαιολογεί την απόφαση για νέα έκδοση από τον πρώτο το 1965. Η επιστημονικά πιο προσεκτική έκδοση του Μπουμπουλίδη πραγματοποιήθηκε με δαπάνη της Φιλελευθέρων Εταιρείας, στην εκατοστή επέτειο από την Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα (1864-1965).

Ο Μπουμπουλίδης έχει έναν ακόμη, πολύ σοβαρότερο, λόγο να προχωρήσει σε νέα έκδοση της *Αυτοβιογραφίας*. Ο Σιγούρος έχει διασώσει στο αρχείο του και έχει διαθέσει προς δημοσίευση σε αυτόν ανέκδοτα έργα της Μουτζάν-Μαρτινέγκου: ποιήματα, την κωμωδία «Φιλάργυρος», τον διαλογική μορφής πρόλογο του χαμένου έργου της «Περί οικονομίας», απόσπασμα μετάφρασης των *Ικέτιδων* του Αισχύλου. Η έκδοση Μπουμπουλίδη τα φέρνει για πρώτη φορά στο φως της δημοσιότητας εκδίδοντάς τα σε έναν τόμο μαζί με την «Αυτοβιογραφία». Συνολικά, λοιπόν, η λογοκριμένη αυτοβιογραφία της Ελισάβετ, που εξέδωσε ο γιος της, μαζί με τα ενσωματωμένα σε αυτή αποσπάσματα άλλων έργων της και τεσσάρων επιστολών της, δύο επιπλέον επιστολές της, απόσπασμα μετάφρασής της από τον *Προμηθέα Δεσμώτη* του Αισχύλου και σύντομα αποσπάσματα από άλλα πεζά της κείμενα που δημοσίευσε ο Κονόμος, καθώς και τα ανέκδοτα κείμενά της που εξέδωσε ο Μπουμπουλίδης από το αρχείο Σιγούρου, αποτελούν το διασωθέν έργο της Μουτζάν-Μαρτινέγκου.

Σύμφωνα με την καταγραφή του γιου της Ελισαβέτιου, έναν κατάλογο των έργων που συνέγραψε η μητέρα του και τον οποίο δημοσίευσε στην έκδοση του 1881,¹⁵ η Μουτζάν-Μαρτινέγκου συνέγραψε 29 έργα (ο Κονόμος, ωστόσο, δήλωνε ότι είχε στην κατοχή του 30 έργα μέχρι την καταστροφή του 1953), από τα οποία τα 13 είναι συνταγμένα στην ελληνική γλώσσα (τα υπόλοιπα 16 στην ιταλική).¹⁶ Το μεγαλύτερο μέρος καταλαμβάνει το δραματικό είδος, προς το οποίο η Ελισάβετ δηλώνει ρητά στην «Αυτοβιογραφία» την προτίμησή της: 8 ελληνικά και 14 ιταλικά δραματικά έργα, τραγωδίες και κωμωδίες.¹⁷ Πάντως, ο κατάλογος του Ελισαβέτιου ελέγχεται ως ελλιπής από τον Μπουμπουλίδη, που επισημαίνει την απουσία της κωμωδίας «Φιλάργυρος» από αυτόν, αλλά και το γεγονός ότι τίτλοι έργων που περιλαμβάνονται στον κατάλογο του Ελισαβέτιου δεν μνημονεύονται από τη συγγραφέα μητέρα του.¹⁸ Συνεπώς, και ο αριθμός των συνολικά 22 δραματικών της έργων ελέγχεται ως ανακριβής.

¹² Μπουμπουλίδης 1965, σσ. ια'-ιβ'.

¹³ Ο Σιγούρος επικαλείται έμμεσες γραπτές πηγές, καθώς και τις αναδιηγήσεις του γνώριμού του γέρο-Μάτεση, γιου του Αντώνη Μάτεση (Μπουμπουλίδης 1965, σ. ιβ').

¹⁴ Μπουμπουλίδης 1965, σσ. ιβ'-ιγ'.

¹⁵ Ο κατάλογος δημοσιεύτηκε και από τον Κονόμο και, αργότερα, από τους εκδότες της *Αυτοβιογραφίας*, Πορφύρη, Μπουμπουλίδη και Αθανασόπουλο.

¹⁶ Για τη γνώση και χρήση της ιταλικής γλώσσας στα Επτάνησα, βλ. στον παρόντα τόμο το υποκεφάλαιο 2.1 («Η ιδιαιτερότητα των Επτανήσων») του δεύτερου κεφαλαίου («Ο αυτοβιογραφικός λόγος και το έθνος: το ιστορικό πλαίσιο»).

¹⁷ Για το θεατρικό έργο γυναικών στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, βλ. Πούχγερ 2001.

¹⁸ Μπουμπουλίδης 1965, σσ. ιε' & 158.

Ως προς τις σωζόμενες και δημοσιευμένες επιστολές της Ελισάβετ, τέσσερις επιστολές είναι ενσωματωμένες από την ίδια στην αυτοβιογραφική της αφήγηση (το κείμενό τους είναι σε ιταλική γλώσσα). Ο Κονόμος ανασύρει από το αρχείο που διαθέτει και δημοσιεύει επιπλέον δύο επιστολές. Ο Μπουμπουλίδης κατέχει ένα τετράδιο χειρόγραφων αντιγράφων 17 επιστολών της Μουτζάν-Μαρτινέγκου, από τις οποίες τρεις ταυτίζονται με ήδη δημοσιευμένες επιστολές, ενώ ακόμη τρεις δημοσιευμένες επιστολές δεν περιλαμβάνονται στο συγκεκριμένο τετράδιο του αρχείου Σιγούρου. Συνολικά, λοιπόν, διαθέτουμε είκοσι επιστολές της Ελισάβετ, από τις οποίες οι 14 ήταν αδημοσίευτες μέχρι την έκδοση του Μπουμπουλίδη. Ο τελευταίος περιλαμβάνει στην έκδοσή του το σύνολο των είκοσι επιστολών και καταληκτικά στην «Εισαγωγή» του (σσ. ζ'-κε') συμπεραίνει τον καιρίο, συμπληρωματικό χαρακτήρα τους για τη μελέτη της *Αυτοβιογραφίας*:

«Το περιεχόμενον των επιστολών της Ελισάβετ Μουτζά είναι πολυτιμότεον διά τας εν αυταίς περιεχομένας πληροφορίας περί των διαφόρων φυσικών φαινομένων, ιστορικών γεγονότων ή οικογενειακών περιστατικών, έτι δε και προς ακριβεστέραν γνώσιν των πνευματικών ενδιαφερόντων και της γενικωτέρας ψυχικής ιδιοσυστασίας της συγγραφέως. Υπό την έποψιν δε ταύτην αι επιστολαί, μετά ειλικρινείας και γλαφυρότητος γραφείσαι, αποτελούν το παράλληλον της αυτοβιογραφίας της, την οποίαν και ενίοτε συμπληρούν.»¹⁹

Σήμερα διαθέτουμε την πολύ καλή έκδοση του Βαγγέλη Αθανασόπουλου (Ωκεανίδα, 1997), εφοδιασμένη με αναλυτική «Εισαγωγή» («Το “αμαθήτευτον μάθημα” μιας ζωής. Η συντομευμένη ζωή και η περικομμένη *Αυτοβιογραφία* της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου», σσ. 9-73), με ενσωματωμένο (για πρώτη φορά) και τον «Επίλογο» της πρώτης έκδοσης του Ελισαβέτιου (σσ. 179-180), σημειώσεις (σσ. 183-194) και γλωσσάριο (σσ. 195-197). Η έκδοση, όπως είναι αναμενόμενο, λαμβάνει υπόψη της και αξιοποιεί τα δεδομένα των προγενέστερων εκδόσεων και συζητά τις κρίσιμες επισημάνσεις που έθεσαν στις εισαγωγές ή στις σημειώσεις τους οι προηγούμενοι εκδότες της *Αυτοβιογραφίας*.

Η αυθιστόρηση της Ελισάβετ (στη λογοκριμένη πάντα μορφή της πρώτης έκδοσης του Ελισαβέτιου, μια και δεν διασώθηκε το αυτόγραφο) ξεκινά από την πρώτη σχολική ηλικία των οκτώ ετών, με τις ερασιτεχνικές προσπάθειες της μητέρας της να υποκαταστήσει την εκπαίδευση της κόρης της με την αποστήθιση της προσευχής. Πολύ γρήγορα, τη «συστηματικότερη» εκπαίδευσή της αναλαμβάνει ο λόγιος ιερέας Γεώργιος Τσουκαλάς, που ανήκει στο ευρύτερο οικογενειακό-συγγενικό περιβάλλον και ο οποίος κατευθύνει τη μικρή Ελισάβετ στην ανάγνωση και αποστήθιση της *Οκτωήχου*, με τη στήριξη της γιαγιάς της στην επίπονη μελέτη. Ο Τσουκαλάς βρίσκει πρόσφορο έδαφος στον ζήλο της μικρής Ελισάβετ για μάθηση και της διδάσκει τη σημασία της αρετής και της εκπαίδευσης στον άνθρωπο. Η σημαδεμένη από τις εύλωτες αποσιωπήσεις αφήγηση διακόπτεται για να συνεχιστεί με μία επόμενη στιγμή στη μορφωτική πορεία της. Ο διακαής της πόθος για μάθηση θα ικανοποιηθεί ευκαιριακά όταν η οικογένεια Μουτζάν μετακομίζει για τη θερινή περίοδο στο υποστατικό της έξω από την πόλη της Ζακύνθου. Εκεί ο πατέρας της θα της διδάξει βασικά στοιχεία της ιταλικής γραμματικής. Η άτυπη εκπαίδευση της κόρης του στη γλωσσομάθεια θα συνεχιστεί και το επόμενο τετράμηνο, μετά την επάνοδό τους στην πόλη. Όταν ο πατέρας της αποσύρεται στις δικές του πολιτικές ασχολίες, η μικρή Ελισάβετ θα συνεχίσει μόνη την προσπάθεια μελέτης της ιταλικής γλώσσας, μέσω της μελέτης του αναγνωστικού *Άνθος Χαρίτων*, δίγλωσσου κειμένου (ιταλικό με ελληνική μετάφραση) που επιτρέπει στην αυτοδίδακτη κόρη να εντοπίσει και να μάθει αντιστοιχίες στις δύο γλώσσες. Η προσήλωσή της στη μελέτη ενόχλησε τη μητέρα και τη γιαγιά της, που διέγνωσαν μια παρέκκλιση από την προσδοκώμενη για μια γυναίκα ενασχόληση με το εργόχειρο και όχι με τα γράμματα. Πολύ νωρίτερα από αυτή την πρώτη εκδήλωση απαρέσκειας, η Ελισάβετ είχε διαγνώσει τον «βάρβαρο», όπως τον χαρακτήριζε, και αυστηρό περιορισμό της ελευθερίας μιας γυναίκας σαν αυτήν, στην επιθυμία της να μορφωθεί, και ασφυκτιούσε εσώκλειστη στο πατρικό της, όπως άρμοζε σε μια κόρη της δικής της τάξης. Η σύντομη θερινή διαμονή της στην εξοχή τη βοήθησε να συγκρίνει τον ανοιχτό ορίζοντα με τα κλειστά παραθυρόφυλλα του σπιτιού της, την αναζωογονητική αγροτική ζωή με τον δικό της οικιακό εγκλεισμό στην πόλη και έτσι να συνειδητοποιήσει την ανάγκη της διαφυγής. Τότε της γεννιέται η προσμονή του γάμου, ως ασφαλούς τρόπου εγκατάλειψης της «πατρικής φυλακής» και μιας ελπιδοφόρας διεξόδου σε περισσότερο ελεύθερες καταστάσεις.

Στα δεκατέσσερά της χρόνια, όταν η μητέρα της γεννά τον μικρότερο αδελφό της, ένα περιστατικό θα σταθεί αφορμή να συνειδητοποιήσει η Ελισάβετ ότι οι γονείς της, περισσότερο ο πατέρας της, αντιλαμβάνονται την παιδεία της ως πηγή κακού για την ίδια και τον φυσικό της προορισμό, αντίληψη άκρως

¹⁹ Μπουμπουλίδης 1965, σ. κε'.

αντίθετη της αρχής που της είχε εμφυσήσει ο πρώτος της δάσκαλος και τα αναγνώσματά της, ότι η παιδεία οδηγεί τον άνθρωπο στην αρετή και την πρόοδο. Η αυθιστόρηση συνεχίζεται, όχι με συμβάντα του προσωπικού και οικογενειακού βίου, αλλά με σταθερή προσήλωση στον αγώνα της αυθιστορούμενης να υπερνικήσει τα εμπόδια και να κατακτήσει τη γνώση. Η Ελισάβετ μελετά ένα βιβλίο της γαλλικής ιστορίας συνταγμένο στην ιταλική και, σύντομα, παρακαλεί τον πατέρα της να της δείξει τον τρόπο μετάφρασης από τη νεοελληνική στην ιταλική γλώσσα. Ο πατέρας της δέχεται και ακολουθούν λίγα «μαθήματα» με μεταφραστικές εφαρμογές στην *Αποθήκη των Παιδών*. Έτσι, η Ελισάβετ στηρίζεται πλέον στις δικές της λιγοστές δυνάμεις και συνεχίζει μόνη της τις μεταφραστικές ασκήσεις.

Στα δεκαπέντε της χρόνια, κατά το διάστημα που ο πατέρας της βρίσκεται στην Κέρκυρα ως Νομοθέτης, ένας από τους εκπροσώπους της Ζακύνθου για την κατάρτιση του Συντάγματος της Ιονίου Πολιτείας επί Θωμά Μαίτλαντ, η Ελισάβετ συντάσσει και του αποστέλλει επιστολή γραμμένη στην ιταλική γλώσσα. Σύμφωνα με το σχόλιο της ίδιας, ο πατέρας της εντυπωσιάστηκε από την έφεση της κόρης του στα γράμματα: «... μου εφανέρωνε τον θαυμασμόν οπού έλαβε πώς ημπορούσα να γράφω Ιταλικά εγώ οπού σχεδόν δεν εδιδάχθηκα τίποτες την ιταλικήν γλώσσαν» (88).²⁰ Η Ελισάβετ συνεχίζει, με την αυτοδίδακτη μέθοδό της, την ανάγνωση και άλλου ιστορικού βιβλίου γραμμένου στην ιταλική γλώσσα.

Όταν είναι δεκαέξι χρόνων, καλείται να διδάξει στη Ζάκυνθο ο κωνσταντινουπολίτης ιερομόναχος Θεοδόσιος Δημάδης, που αναλαμβάνει την εκπαίδευση της Ελισάβετ στις τακτικές του επισκέψεις στον οίκο Μουτζάν. Η αρχή γίνεται με την εκμάθηση της νεοελληνικής, δοκιμαστικά από τη νεοελληνική μετάφραση ιστορικού έργου του Charles Rollin και τις διορθώσεις στη μετάφραση μιας διήγησης από την ιταλική στη νεοελληνική από την Ελισάβετ. Θα συνεχίσουν με τη μετάφραση από τη φιλομαθή νεαρή ιταλικών διηγημάτων του Francisco Soave και τις διορθώσεις τους από τον Δημάδη. Είναι η στιγμή που η Ελισάβετ αποφασίζει να συνθέσει η ίδια δικά της κείμενα: γνωμικά στην ιταλική γλώσσα και δύο μύθους στη νεοελληνική.

Τα μαθήματα με τον Δημάδη πυκνώνουν (δύο ή τρεις φορές την εβδομάδα) και με πρόταση του ίδιου ξεκινά η μελέτη της αρχαίας ελληνικής, πρώτα με τη μελέτη δύο λόγων του Ιωάννη Χρυσοστόμου και έπειτα με τους *Νεκρικούς Διαλόγους* του Λουκιανού. Παράλληλα, ο Δημάδης της παραδίδει και ορισμένα μαθήματα αριθμητικής. Η πρόοδος της μαθήτριας είναι και πάλι εντυπωσιακή: ύστερα από πέντε μήνες είναι σε θέση να μεταφράσει μόνη της το κείμενο του Λουκιανού. Αποπειράται, μάλιστα, να συνθέσει μύθους κατά το παράδειγμα του Αισώπου, σε αρχαία ελληνική γλώσσα. Στο κείμενο της *Αυτοβιογραφίας* αντιγράφει, δείγματος χάριν, δύο από αυτούς τους μύθους: «Μύθος μυός και βατράχου» (σ. 92-93) και «Μύθος μυών και γαλής» (σ. 93). Και, ενώ η ενόχληση του πατέρα της για την ενασχόληση της κόρης του με τα γράμματα και δη με τις επιστήμες συνεχίζεται και εντείνεται, η διδασκαλία του Δημάδη προχωρά ένα βήμα παραπέρα, στα ομηρικά έπη. Η γλώσσα του Ομήρου θα δυσκολέψει την Ελισάβετ, αλλά και πάλι θα υπερβεί με επιμονή και υπομονή τα εμπόδια. Η διδασκαλία αυτή κράτησε περίπου έναν χρόνο.

Στο διάστημα αυτό η Ελισάβετ, ευτυχισμένη με την εμπειρία της διδασκαλίας από τον φωτισμένο δάσκαλο Δημάδη, προβληματίζεται για την προοπτική του γάμου. «Εις τούτον τον καιρόν η υπανδρεία άρχισε να μου ανοστίζει» αναθυμάται στην αυθιστόρησή της. Αποφασίζει ότι είναι προτιμότερος ο εγκλεισμός της σε μοναστήρι, γεγονός που θα της επιτρέψει να αφοσιωθεί απερίσπαστη στο έργο μελέτης και συγγραφής και, με τον τρόπο αυτόν, θα αποφύγει τους καταναγκασμούς και τις δεσμεύσεις του έγγαμου βίου για μια γυναίκα της τάξης της και της εποχής της. Για πολλούς μήνες η νεαρή Ελισάβετ κατασκευάζει με τη φαντασία της τον μοναστικό της βίο στο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου Ζακύνθου, όπου (υποτίθεται ότι) ασχολείται εντατικά με τη μετάφραση στη νεοελληνική των πατερικών κειμένων προς όφελος της κοινωνίας: «Ένας άλλος στοχασμός μου έδιδε πολλήν ευχαρίστησιν, ο οποίος ήτον πώς είχα να εξηγήσω από την Ελληνικήν εις την ημετέραν διάλεκτον διαφόρους εξόχους συγγραφείς της εκκλησίας μας και πώς είχα να τους τυπώσω διά να προξενήσω εις τους άλλους ωφέλειαν και εις τον εαυτόν μου (μωρία παιδιάστικη) τιμήν και δόξαν» (σ. 97).

Η Ελισάβετ καθυστερεί συνειδητά να ανακοινώσει στη μητέρα της την απόφασή της να ακολουθήσει τον μοναστικό βίο κατά έναν χρόνο. Όταν θα το κάνει, θα λάβει μια έντονα αρνητική αντίδραση από εκείνη, που θα την αναγκάσει να καθυστερήσει για έναν ακόμη χρόνο την ανακοίνωση της απόφασής της στον πατέρα της και τον θείο της, αφού προηγουμένως εξασφαλίσει την υπόσχεση της μητέρας της να μην αναλάβει την πρωτοβουλία να μιλήσει εκείνη. Ας σημειωθεί ότι ο θείος της είχε αναλάβει τις υποθέσεις της οικογένειας ελαφρύνοντας τις υποχρεώσεις του πατέρα της που, ως δημόσιο πρόσωπο, όφειλε να δίνει προτεραιότητα στην πολιτική του σταδιοδρομία.

²⁰ Κάθε παραπομπή στο κείμενο της *Αυτοβιογραφίας* αναφέρεται στην πιο πρόσφατη έκδοση του Β. Αθανασόπουλου (Ωκεανίδα 1997). Οι αριθμοί εντός παρένθεσης παραπέμπουν στις σελίδες της συγκεκριμένης έκδοσης.

Με τις κατάλληλες μεθοδεύσεις στην Κέρκυρα, ο πατέρας της, Έπαρχος πλέον της Ζακύνθου, απομακρύνει τον Δημάδη από οικοδιδάσκαλο και η Ελισάβετ αναγκάζεται και πάλι να συνεχίσει αυτοδίδακτη. Όπως και πριν, με το δίγλωσσο αναγνωστικό *Άνθος Χαρίτων*, έτσι και τώρα με ένα άλλο βιβλίο, επίσης δίγλωσσο, με μεταφράσεις από την αρχαία ελληνική στη νεοελληνική, ασκείται στην κατανόηση της γλώσσας μέσα από την αντιστοίχιση πρωτότυπου και μεταφράσματος. Ωστόσο, χάρη στη μεσολάβηση της μητέρας της, ο πατέρας της αναθέτει στον ιεροδιάκονο Βασίλειο Ρωμαντζά τη συνέχιση της εκπαίδευσής της. Η διδασκαλία είναι εντατική, σε καθημερινή βάση, και αφορά τη μετάφραση από την ιταλική προς τη νεοελληνική και αντιστρόφως, μια παράλληλη άσκηση που της επιτρέπει την ταυτόχρονη μελέτη και κατανόηση και των δύο γλωσσών.

Στα δεκαεννιά της πλέον χρόνια η Ελισάβετ συνθέτει έναν διάλογο μεταξύ της Emilia (Αιμιλία) και της Eteivige (Εθελβίγη) με θέμα την υπερνίκηση του πάθους του φθόνου από τον οποίο υποφέρει η δεύτερη, με όπλο τη δύναμη της λογικής, όπως τη συμβουλεύει η φίλη της Αιμιλία. Ο διάλογος, με διακριτό τον απόηχο του διαφωτιστικού πνεύματος, είναι γραμμένος στην ιταλική γλώσσα και παρατίθεται από την ίδια στο κείμενο της αυτοβιογραφίας της (και γι' αυτό άλλωστε διασώθηκε· σσ. 102-109). Θυμίζουμε ότι ο Ελισαβέτιος παράθεσε τη δική του λόγια μετάφραση στην ελληνική (σσ. 109-117), στην αρχική έκδοση, ενώ ο Πορφύρης μετέφρασε το κείμενο του διαλόγου στη δημοτική (σσ. 183-189).

Η περίοδος αποδεικνύεται αρκετά παραγωγική για το συγγραφικό έργο της Ελισάβετ. Σύμφωνα με την *Αυτοβιογραφία* της πάντα, αμέσως μετά τη σύνθεση του διαλόγου, καταπιάνεται με την πεζόμορφη τραγωδία «Enrico o L'Innocenza», γραμμένη επίσης στην ιταλική γλώσσα, με θέμα της την προστασία που η θεία Πρόνοια παράσχει στους αθώους έναντι της αδικίας. Προνομιακοί αναγνώστες της ήταν ο δάσκαλός της Ρωμαντζάς και ο πατέρας της. Ο τελευταίος, εντυπωσιασμένος, προτρέπει την κόρη του να μελετήσει την *Ηθική Φιλοσοφία* (σσ. 117-118). Βρισκόμαστε στα 1820 και η Ελισάβετ συνεχίζει το συγγραφικό της έργο με τη σύνθεση μιας νέας τραγωδίας, ιταλιστί επίσης, για την οποία η μεταγενέστερη εκτίμησή της, κατά την εποχή της συγγραφής της *Αυτοβιογραφίας* (1827 κ.ε.), είναι τέτοια, που δηλώνει αποφασισμένη να τη μεταφέρει στη νεοελληνική, σε μορφή μυθιστορίας πλέον, για να πετύχει ένα καλύτερο αισθητικό αποτέλεσμα.

Η ιστόρηση της συγγραφικής της δράσης διακόπτεται, προκειμένου να εκθέσει τις τρομερές εμπειρίες της από τους σεισμούς του 1820 στο νησί της. Παραθέτει μάλιστα την επιστολή που, με εντολή του πατέρα της, απηύθυνε στον μεγαλύτερο αδελφό της και στην οποία περιγράφει την καταστροφή, για χάρη του αποδέκτη της που απουσιάζει για σπουδές στην Μπολόνια. Έπειτα, η ιστόρηση ξαναπιάνει το νήμα για το συγγραφικό της έργο και η Ελισάβετ αναφέρεται στην επόμενη τραγωδία που συνέθεσε, και πάλι στην ιταλική, με τίτλο «Teano o la Giustizia Legale». Αποτιμώντας τις αδυναμίες εκείνης της σύνθεσης από το παρόν της συγγραφής, η Μουτζάν-Μαρτινέγκου δηλώνει την πρόθεσή της να συμπεριλάβει τη συγκεκριμένη τραγωδία στα έργα της που προτίθεται να εκδώσει, αυτούσια, χωρίς διορθωτικές επεμβάσεις, προκειμένου να δείξει τη φυσική της κλίση προς την τέχνη της τραγωδίας, χωρίς τη στήριξη της γερής εκπαίδευσης στα μυστικά της δραματικής σύνθεσης. Στο κείμενο της *Αυτοβιογραφίας* παρατίθεται η υπόθεση της τραγωδίας (πεζό κείμενο στην ιταλική) και έτσι διασώζονται οι μόνες πληροφορίες που έχουμε για το συγκεκριμένο της έργο (σσ. 123-124).²¹ Στο μεταξύ, η αφήγηση έχει φτάσει στο έτος 1821 και η Ελισάβετ καταθέτει την είδηση της Επανάστασης:

«Εγώ εις τα λόγια του άκουσα το αίμα μου να ζεσταίνει, επεθύμησα από καρδίας να ήθελεν ημπορώ να ζωστώ άρματα, επεθύμησα από καρδίας να ήθελεν ημπορώ να τρέξω διά να δώσω βοήθειαν εις ανθρώπους, οπού δι' άλλο (καθώς εφαινετο) δεν επολεμούσαν, παρά διά θρησκείαν και διά πατρίδα, και διά εκείνην την ποθητήν ελευθερίαν, η οποία καλώς μεταχειριζομένη, συνηθά να προξενεί την αθανασίαν, την δόξαν, την ευτυχίαν των λαών.»²²

Η είδηση καταφέρνει να φτάσει μέχρι (και να ενθουσιάσει) τη διπλά έγκλειστη κοπέλα, στον οίκο Μουτζάν αφενός, στο γυναικείο σώμα και τον κοινωνικό ρόλο της γυναίκας αφετέρου:

«Επεθύμησα, είπα, από καρδίας, αλλά εκύτταξα τους τοίχους του 'σπητιού οπού με εκρατούσαν κλεισμένην, εκύτταξα τα μακρά φορέματα της γυναικείας σκλαβίας και ενθυμήθηκα πώς είμαι γυναίκα, και περιπλέον γυναίκα Ζακυνθία και αναστέναξα, αλλά δεν έλειψα όμως από το να παρακαλέσω τον Ουρανόν διά να ήθελε τους βοηθήσει να νικήσουν, και τοιούτης λογής να αξιωθώ και εγώ η ταλαιπίωρος να ιδώ εις την Ελλάδα επιστρεμμένην την ελευθερίαν και μαζί με αυτήν

²¹ Για τη νεοελληνική απόδοσή του στις σημειώσεις, βλ. σ. 189.

²² Αθανασόπουλος 1997, σ. 124.

επιστρεμμένες εις τας καθέδρας τους τας σεμνάς Μούσας, από τας οποίας η τυραννία των Τούρκων τόσο και τόσο καιρόν τας εκρατούσε διωγμένας.»²³

Περισσότερο συγκλονιστική για την προσωπική της ζωή είναι η είδηση της ίδιας περιόδου για την απομάκρυνση του αγαπημένου της δασκάλου Δημάδη από το νησί και την αδιάφορη, τουλάχιστον, στάση του πατέρα της, Επάρχου της Ζακύνθου.

Είναι η κρίσιμη εποχή κατά την οποία η Ελισάβετ αποφασίζει να ανακοινώσει στον πατέρα της και τον θείο της την απόφασή της για τον εγκλεισμό σε μοναστήρι. Επιλέγει να το κάνει με μια επιστολή, προκειμένου να εξασφαλίσει τη δυνατότητα να αναπτύξει την επιχειρηματολογία της, φοβούμενη πως μια προφορική, πρόσωπο με πρόσωπο γνωστοποίηση της απόφασης, θα προκαλούσε άμεσες αντιδράσεις που δεν θα της έδιναν τον απαραίτητο χρόνο για να αρθρώσει τον αντίλογό της. Πρόκειται για το κεντρικό, κομβικό σημείο της *Αυτοβιογραφίας*. Η επιστολή, γραμμένη πάντα στην ιταλική, αντιγράφεται ολόκληρη από την Ελισάβετ στο αυτοβιογραφικό της κείμενο.

Η αντίδραση την απογοητεύει και την καταρρακώνει. Ο πατέρας της, με μια δεύτερη σκέψη ενός τακτικού ελιγμού, όπως θα αποδειχτεί στη συνέχεια, δηλώνει ότι δεν απορρίπτει συλλήβδην την ιδέα του μοναστικού βίου, αλλά την πρόταση της μονής του Αγίου Ιωάννη στη Ζάκυνθο. Αντιπροτείνει να αναζητήσουν ένα μοναστήρι στην Ιταλία και με τον αντιπερισπασμό αυτόν το ζήτημα μετατίθεται στο μέλλον. Η Ελισάβετ ονειρεύεται τον μοναστικό βίο στη Βενετία και ζητά χρόνο μέχρι τον Οκτώβριο της ίδιας χρονίας (1821) για να δοκιμάσει τον εαυτό της στη στερεότητα της επιλογής της ή στην αναθεώρησή της. Αμετακίνητη στην απόφασή της, τον Οκτώβριο στέλνει δεύτερη επιστολή που και πάλι παρατίθεται στο κείμενο (ιταλιστί, συνοδευμένη από τη μετάφραση του Ελισαβέτιου). Οι αντιδράσεις επιβεβαιώνουν τους φόβους της Ελισάβετ η οποία συνειδητοποιεί πλέον την κάθετη άρνηση τόσο του πατέρα της, όσο και του θείου και της μητέρας της.

Παρά την άκρως δυσάρεστη εξέλιξη στο ζήτημα αυτό για την Ελισάβετ, οι επόμενοι επτά μήνες (έως τον Απρίλιο του 1822), θα αποδειχτούν μια δημιουργική και παραγωγική περίοδος. Με αποφασιστικότητα, οργανωμένο σχέδιο εργασίας και εργώδη προσπάθεια, καταθέτει στο τέλος της περιόδου πέντε νέα δράματα, τρία ελληνιστί (*Ευρύμαχος*, *Ευρύκλεια* και *Θεανώ, Ροδόπη*) και δύο ιταλιστί (*Numitore*, *Licurgo*). Και αυτά τα έργα της έχουν προνομιακούς αναγνώστες τον δάσκαλό της Ρωμαντζά και έναν λόγο αγγλικανό ιερέα και φίλο του, τα σχόλια των οποίων είναι ενθαρρυντικά για τη δημοσιοποίησή (έκδοσή) τους, ως αρκούντως αξιόλογων (σ. 143). Η αυτοβιογραφούμενη Ελισάβετ αναλογίζεται την ευτυχία που βίωσε την περίοδο εκείνη, επειδή, πλάι στις αγαπημένες της ασχολίες της γραφής και της μελέτης, έχει τη δυνατότητα να βγαίνει από το σπίτι. Η τακτική έξοδος από την «οικιακή φυλακή», μία-δύο φορές τον μήνα, ήταν πρωτόγνωρη για την ίδια και οφειλόταν στην πρωτοβουλία του πατέρα της να επισκέπτεται οικογενειακώς ένα μετόχι που διατηρούσε έξω από την πόλη της Ζακύνθου.

Μια λογοκριτική παρέμβαση του Ελισαβέτιου διακόπτει την αφήγηση και η ιστορία του βίου της μεταβαίνει απότομα στην αναφορά της υπόλοιπης συγγραφικής της δραστηριότητας, μετά τον θάνατο του οκτάχρονου αδελφού της Μαρίνου. Η Ελισάβετ γράφει ένα «Ονειρο» για τον θάνατο του αδελφού της, δύο δράματα στα ελληνικά (*Ουράνιος Δικαιοσύνη* και *Πολυκρίτη*) και άλλα δύο στην ιταλική γλώσσα (*Il Tiranno punito* και *Bruto Primo*). Το «Ονειρο» και η «Ουράνιος Δικαιοσύνη» αφιερώνονται στον λόγιο θείο της, «ευγενέστατο κύριο ιππότη μεγαλόσταυρο» Αντώνιο Κομούτο και τη σύζυγό του, οι οποίοι αποδέχονται με χαρά την προσφορά, διαβάζουν και επαινούν τα κείμενά της.

Είναι η εποχή που η Ελισάβετ αποφασίζει να μάθει γαλλικά και ασκείται με τη βοήθεια του δασκάλου της Ρωμαντζά. Η περιορισμένη του γαλλομάθεια, όμως, δεν θα της επιτρέψει μια γρήγορη κατάκτηση της ξένης γλώσσας. Παρ' όλ' αυτά, θα τολμήσει να στείλει επιστολή στον πατέρα της, που βρίσκεται στην Κέρκυρα, συνταγμένη στη γαλλική γλώσσα. Η επιστολή, που παρατίθεται στο κείμενό της και μαρτυρά λανθασμένες γλωσσικές χρήσεις, κυρίως λόγω επίδρασης της ιταλικής,²⁴ κερδίζει τον θαυμασμό του πατέρα της. Το περιεχόμενο της επιστολής δείχνει την προσήλωση της συντάκτριας στη μελέτη γλωσσών και γραμματειών: ζητά από τον πατέρα της να της εξασφαλίσει δύο λεξικά, ένα ιταλογαλλικό και ένα γαλλοιταλικό. Είναι ευνόητο ότι η ιταλομαθής Ελισάβετ προσεγγίζει τη γαλλική με διάμεσο την ιταλική γλώσσα.

Συνεχίζει το συγγραφικό της έργο με τη σύνθεση δύο ακόμη δραμάτων (*Σμέρδης ήτοι η Τιμωρημένη Απάτη* και *Numa*). Στους καλοκαιρινούς μήνες η εργασία της περιορίζεται στην ποιητική άσκηση, με τη σύνθεση ανακρεόντων στίχων και ωδών. Η θερινή ποιητική ενασχόληση παρουσιάζεται από την ίδια ως

²³ Αθανασόπουλος 1997, σσ. 124-125.

²⁴ Αθανασόπουλος 1997, σσ. 193-194.

πάρεργο και ίσως γι' αυτόν τον λόγο δεν μας παραθέτει δείγματα των συνθέσεών της, με την εξαίρεση δύο ιταλικά γραμμένων στροφών της («La Pastorella», σ. 148). Η Μουτζάν-Μαρτινέγκου εστιάζει στο δραματικό της έργο και φαίνεται πως με αυτό επιθυμεί να συνδεθεί η φυσιογνωμία της ως συγγραφέως. Δεν αποκλείει όμως την ποιητική δημιουργία. Μοιάζει να μεταθέτει για το μέλλον την όποια διεκδίκηση της ταυτότητας της ποιήτριας, όταν θα έχει εμπεδώσει την ποιητική τέχνη και θα έχει βεβαιωθεί για τη λογοτεχνική αξία των στίχων της:

«[...] και μία τοιαύτη ανάγνωσις με έκαμε να λάβω τόσην όρεξιν διά να συνθέσω και εγώ στίχους, οπού ενταυτώ αρπάζω το κονδύλι και συνθέτω εις το ίδιον μέτρον μίαν ωδήν, από την οποίαν αντιγράφω εδώ κάτω δύο στροφαίς ως διά ένα δείγμα των αρχαρίων μου στίχων, έπειτα από τούτην έγγραφα και άλλαις επάνω εις ηθικαίς υποθέσεις, ανάμεσα εις ταις οποίαις έχω και μίαν γραμμένην εις τον θάνατον του αγαπημένου μου αδελφού. Εγώ έως τώρα δεν ψηφώ διά τίποτες όσους στίχους και αν έχω γραμμένους, διατί θέλω πρώτον να κριθούν από κανένα οπού να έχει συνθεμένους στίχους και οπού να είναι αυτοί οι στίχοι του τυπωμένοι και επαινεμένοι από όλους.»²⁵

Είναι πολύ χαρακτηριστική η προσοχή που δίνει στην κριτική υποδοχή του έργου της, εδώ των ποιημάτων που συνθέτει και θα συνθέσει και στο μέλλον. Ανάλογο ενδιαφέρον εκδηλώνεται και σε άλλα σημεία της *Αυτοβιογραφίας* της. Στο συγκεκριμένο παράθεμα εμφανίζεται με υψηλές απαιτήσεις για την καλλιτεχνική ποιότητα των στίχων της και προσδοκά μια αυστηρή κριτική από καταξιωμένους ομοτέχνους. Η συγκεκριμένη προσδοκία αποτελεί συχνότατη δήλωση των γυναικών που διεκδικούν μια δημόσια και ισότιμη με τους άνδρες αναγνώριση του καλλιτεχνικού τους έργου, κάθε φορά που αντιλαμβάνονται, εμφανέστερους ή αφανέστερους έμφυλους περιορισμούς και διακρίσεις σε βάρος τους.

Από τον Σεπτέμβριο του 1824, η Ελισάβετ συνεχίζει το συγγραφικό της έργο συνθέτοντας δύο κωμωδίες (στα ιταλικά την κωμωδία *I Pastori amici* και στα ελληνικά την κωμωδία *Φιλάργγυρος*), δύο δράματα (*Gli effetti della Discordia* και *Camillo*, ιταλιστί) και το σύγγραμμα *Εσθήρ*. Και, ενώ την ίδια χρονιά την συγκλονίζει η είδηση του θανάτου του αγαπημένου της δασκάλου Δημάδη στα Κύθηρα, η αφήγηση του βίου της γρήγορα επανέρχεται στη «γραμματισμένη» ζωή της, όπως την ονομάζει, στη συγγραφική της δηλαδή δράση. Την απασχολεί ιδιαίτερα το δράμα της *Camillo*, το οποίο διάβασε ο δάσκαλός της Ρωμαντζάς και μέσω αυτού ο θεός της Κομούτος, που βρήκε αδυναμίες στη γλώσσα του. Η επιφυλακτική κριτική στάση του αναγνώστη-θείου της την προβληματίζει και συμπεραίνει ότι η γλώσσα της παρουσιάζει αδυναμίες λόγω της μίμησης ενός ιστορικού βιβλίου που είχε πρόσφατα διαβάσει. Αμέσως αποφασίζει να αναστείλει κάθε συγγραφή στην ιταλική μέχρι να βελτιώσει το γλωσσικό της όργανο. Επιλέγει το *Δεκαήμερον* του Βοκάκιου ως το τελειότερο δείγμα της ιταλικής πεζογραφίας για να ασκηθεί στην ανάγνωση, την αναδιήγηση από μνήμης των ιστοριών του και τη σύνθεση νέων μύθων από την ίδια («Il padrone generoso», «Pentuzio», «I due amici» και «Ed Iromene»). Ως κριτής-αναγνώστης επιστρατεύεται και πάλι ο θεός της Κομούτος, που δηλώνει ικανοποιημένος αυτή τη φορά από τη βελτίωση στη γλώσσα της. Μέσα στον ίδιο χειμώνα (1824-1825), η Ελισάβετ συνθέτει ακόμη ένα δράμα (*Σέσωστρις*) και δύο κωμωδίες (*Καλός Πατήρ* και *Μητρυιά*).

«Εις πέντε χρονών διάστημα, δηλαδή από το τέλος του 1820 έως το 1825, εσύνθεσα εικοσιδύο θεατρικά συγγράμματα και έκαμα παύσιν» (σ. 151), δηλώνει η ίδια με πλήρη συνείδηση της συγγραφικής ταυτότητας και της ολοκλήρωσης ενός πρώτου κύκλου συγγραφικής της παραγωγής, διόλου ευκαταφρόνητης ποσοτικά και μάλλον ενδιαφέρουσας ποιοτικά: μάλλον, γιατί μόνον υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε, όσο αγνοούμε τα ίδια τα κείμενα.

Επανερχόμενη στον εκτός της συγγραφικής της δράσης κύκλο της οικογενειακής ζωής, η Ελισάβετ διηγείται επεισόδια του βίου της που σχετίζονται με την απώλεια της αγαπημένης της εξαδέλφης και τη μακρόχρονη απουσία του αδελφού της Νικόλαου και κυρίως του πατέρα της στην Ιταλία, μια απουσία που στέκεται αφορμή για έντονη αλληλογραφία της με τον πατέρα της και τον αδελφό της. Η απουσία των δύο ανδρών, η βιωμένη από την ίδια ως εγκατάλειψη των τριών γυναικών στο σπίτι (της ίδιας, της αδελφής της και της μητέρας της) κάτω από την προστασία πάντα του θείου της, η έλλειψη πατρικής αγάπης προς τις δύο κόρες και η αμέλεια για τις οικογενειακές υποχρεώσεις που καταλογίζει στον πατέρα της, δίνουν την ευκαιρία να εκδηλωθεί η έμφυλη συνείδηση της γράφουσας:

«[E]γώ δεν έβλεπον τίποτες άλλο, παρά τρεις γυναίκας (δηλαδή με την μητέρα μου και την αδελφή μου) γεμάταις από θλίψιν, χωρίς να έχουν κανένα μέσον διά να διασκεδάσουν, δεν έβλεπον τίποτες άλλο παρά ένα πατέρα, οπού να μη ψηφά τελείως τα πατρικά του χρέη, και ενταυτώ δεν έβλεπον τίποτες άλλο, παρά ένα άνθρωπον καταπολλά ηγαπημένον μου, οπού να έχη χρεία από ελέγχους και

²⁵ Αθανασόπουλος 1997, σ. 148.

οπού να μην έχη μήτε πατέρα, μήτε μητέρα διά να τον ελέγξη. Ποίον ρήτορα έχω να βάλω να ομιλήση διά τας άνωθεν δυστυχισμένας γυναίκαίς; [...]

Εμείς η μαύραις γυναίκες όντας γεναμένας από την φύσιν πλέον αισθητικαίς, όντας καταδικασμένας από την συνήθειαν να ήμεθα πλέον υποκείμεναι εις τους πατέρας αφ' ό,τι είναι οι άνδρες, ὕγκοικόμεν την πατρικὴν αγάπην περισσότερον, και περισσότερον φροντίζομεν να δειχνώμασθε εις τους πατέρας υποτεταγμένας. Από το άλλο μέρος χρεωστείτε [ενν. όλοι οι πατέρες], διατί είναι θηλυκά να τα αγαπάτε καλήτερα, επειδή και αυτά (ομιλώ διά τα θηλυκά της πατρίδος μου), όντας φυλακωμένα εις ένα ὄσπητι έχουσι περισσότερον χρείαν από την πατρικὴν φροντίδα σας.»²⁶

Ο λόγος που η Ελισάβετ απευθύνει στον πατέρα της²⁷ μας εντυπωσιάζει για την παρρησία του, δεδομένης της πατριαρχικής αυστηρότητας με την οποία λειτουργούσε η οικογένεια Μουτζάν. Η ίδια, άλλωστε, η Ελισάβετ αναλογίζεται το τόλμημά της ως εξής: «πιάνω τέλος πάντων το κονδύλι και του κάμνω την πλέον παθητικὴν και ενταυτώ την πλέον ελεύθερην και τρομεράν γραφήν, οπού ποτέ να έκαμε θυγατέρα εις τον πατέρα της» (σ. 154). Με το ίδιο θάρρος και ελευθεριότητα αφηγείται και στην αυτοβιογραφία της όσα τόλμησε τότε να γράψει στις επιστολές προς τον πατέρα της: «Απεθυμούσα να μην ήθελε κάμω γνωσταίς εις τους μεταγενέστερους τούταις ταις σύγχυσαις οπού εγώ έλαβα εξ αιτίας του πατρός μου, αλλά δεν ημπορούσα να κάμω αλλέως, διατί απεφάσισα να μη κρύψω τίποτες από τα περιστατικά της ζωής μου [...]

(σ. 154). Η «αποκαλυπτική» γραφή που δήλωνε ότι επιδίωκε στην αυτοβιογραφία της, ήταν και ο λόγος για τη λογοκριτική παρέμβαση του γιου και εκδότη της Ελισαβέτιου.

Ας προσέξουμε ότι στο παραπάνω παράθεμα η Ελισάβετ κάνει λόγο για όλες τις γυναίκες και μιλά εξ ονόματος αυτών και έχει, επομένως, συνείδηση για τον περιορισμό των γυναικών ως συλλογικό υποκείμενο που ορίζεται από την κατηγορία του φύλου. Είναι, επίσης, αξιοπρόσεκτο ότι έχει υπόψη της ειδοποιές διαφορές με τις γυναίκες των άλλων περιοχών («ομιλώ για τα θηλυκά της πατρίδος μου»). Είναι ασφαλώς αναμενόμενη η πεποιθήσή της για τη φυσική καταγωγή των «γυναικείων» γνωρισμάτων («όντας γεναμένας από την φύσιν πλέον αισθητικαίς»), αλλά θα ήταν μη αναμενόμενη η, τόσο νωρίς στην ιστορία της νεοελληνικής συνείδησης, αντίληψή της για τον κοινωνικό επικαθορισμό των έμφυλων ρόλων («όντας καταδικασμένας από την συνήθειαν να ήμεθα πλέον υποκείμεναι εις τους πατέρας αφ' ό,τι είναι οι άνδρες»). Η αντίφαση που διαπιστώνεται στο χωρίο αυτό, από τη μια πλευρά να φυσικοποιείται η γυναίκα και, από την άλλη, να επικαθορίζεται η θέση και ο ρόλος της από λόγους ιστορικούς και κοινωνικούς, δείχνει το μεταίχμακό σημείο μετάβασης στο οποίο βρίσκεται η Μουτζάν-Μαρτινέγκου, από έναν συμβατικότερο ή παραδοσιακότερο, ουσιοκρατικό τρόπο σκέψης, σε μια κοσμοαντίληψη στηριγμένη στη λογική και την παρατήρηση, με έμμεσες αλλά σαφείς απηχήσεις του πνεύματος του Διαφωτισμού. Την αντιφατική αυτή συνύπαρξη των διαφορετικών νοοτροπιών στη σκέψη και την αντίληψη της Ελισάβετ θα τη δούμε αναλυτικότερα λίγο παρακάτω.

Η πλέον ξεκάθαρη φωνή του πνεύματος του Διαφωτισμού ηχεί στην ιστορία της Ελισάβετ κάθε φορά που αναφέρεται στον βαθύτερο λόγο της απομάκρυνσής της από τα εγκόσμια, της αφοσίωσής της στη μελέτη και της προσήλωσής της στη συγγραφή: «διά μέσου της σπουδής να γίνω ωφέλιμη εις την ανθρωπότητα» (σ. 157). Το ιδεώδες και η πίστη στη δυνατότητα της ανθρώπινης κοινωνίας να βελτιώνεται στηριζόμενη στη λογική, την παιδεία, την επιστήμη, υπόκειται της προσωπικής απόβλεψης της Ελισάβετ. Με αυτό το σκεπτικό (αλλά και τον καημό) θα επανέλθει στο ζήτημα της απόσυρσής της από τον προδιαγεγραμμένο εγκόσμιο βίο, που προέβλεπε για την ίδια τον γάμο και την οικογένεια, με νέα αιτήματα προς τον σταθερά απορριπτικό πατέρα της, καταφυγή σε φαντασιώσεις μιας ονειρικής μετακόμισής της στο υποστατικό της οικογένειας, λίγο έξω από την πόλη της Ζακύνθου, και διαβίωσής της εκεί σε συνθήκες ηρεμίας και απόλυτης αφοσίωσης στη μελέτη και τη συγγραφή, αλλά και με τη συγγραφή νέων έργων. Βρισκόμαστε στις αρχές του 1826 και η Ελισάβετ γράφει ένα σύγγραμμα *Περί Οικονομίας*.

Τον Μάιο του 1826 πεθαίνει ο τελευταίος της δάσκαλος Ρωμαντζάς, αυτός που για μια επταετία δίδαξε στην Ελισάβετ αρχαίους έλληνες συγγραφείς, Λογική, Γεωμετρία και Λατινικά. Είναι, επίσης, η στιγμή της επανόδου από την Ιταλία στη Ζάκυνθο του αδελφού και του πατέρα της. Από τη στιγμή αυτή και έπειτα ξεκινά ο αγώνας και η αγωνία της Ελισάβετ να πείσει την οικογένειά της να αποφύγει τον έγγαμο βίο για να αφοσιωθεί ελεύθερη στη μελέτη και τη συγγραφή και επινοεί γι' αυτό διάφορες λύσεις-διεξόδους.

²⁶ Αθανασόπουλος 1997, σσ. 154-155.

²⁷ Ο λόγος μάς μεταφέρεται έμμεσα από την αφήγησή της, καθώς, γι' αυτή τη συγκεκριμένη αλληλογραφία, δεν μας παραθέτει μέρος ή δείγματα των επιστολών της.

Εκτός από την επιλογή του μοναστικού βίου, ζητά την άδεια να αποσυρθεί στο μετόχι της οικογένειας σε μια ακόμη απέλπιδα προσπάθεια να αποφύγει τον γάμο τον οποίο αντιλαμβάνεται ως σκλαβιά:

«Εγώ εφοβόμουν μεγάλως όλα εκείνα τα κακά οπού ημπόρουν να συνέβουν εις μίαν υπανδρευμένην, αλλά περισσότερον από όλα εφοβόμουν μεγάλως μην είχε τύχη να πάρω κανένα από εκείνους τους άνδρας οπού θέλουν να έχουν την γυναίκα τους ωσάν σκλάβα, και την νομίζουν διά κακήν, οπότεν αυτή ωσάν σκλάβα δεν θέλει να φέρεται.»²⁸

Η σταθερή άρνηση της οικογένειάς της οδηγεί την Ελισάβετ σε αδιέξοδο και η σκέψη του θανάτου την απασχολεί ως μια πιθανή λύση του δράματός της. Μια δεύτερη, ψυχραιμότερη και ωριμότερη σκέψη τη φέρνει στην απόφαση να φύγει κρυφά και μόνη της στην Ιταλία. Η λύση είναι πολύ τολμηρή, παράτολμη, σχεδόν ανέφικτη (όπως αποδεικνύεται άλλωστε στη συνέχεια), αν σκεφτεί κανείς ότι πρόκειται για μια έγκλειστη στο σπίτι που δεν έχει την εμπειρία και τη δεξιότητα να ταξιδέψει μόνη της και λάθρα από τη Ζάκυνθο με καράβι, μέσω Κέρκυρας, στην άγνωστη Ιταλία. Η πραγματική νυκτερινή έξοδος από το σπίτι θα έχει μια άδοξη κατάληξη. Η Ελισάβετ είναι ανήμπορη να κινηθεί στους δρόμους και εκτεθειμένη σε πολλούς κινδύνους. Πολύ γρήγορα θα αναζητήσει το σπίτι της και τη σωτήρια επιστροφή σε αυτό, την οποία εξεικονίζει με μια άκρως χαρακτηριστική παρομοίωση: «Το 'σπίτι μου τότε το είχα εμπρός εις τα 'μάτια μου, και το εκύτταζα με εκείνον τον καϋμόν οπού ο Αδάμ και η Εύα εκύτταζον τον επίγειον παράδεισον» (σ. 165). Ευτυχώς, η επιστροφή ολοκληρώνεται χωρίς να αντιληφθεί το παραμικρό κανείς ένοικος του σπιτιού.

Αξίζει, όμως, να σταθούμε στα σχέδια της Ελισάβετ για τη φυγή της στην Ιταλία, έστω κι αν αυτά ματαιώθηκαν. Η ίδια, άλλωστε, τα παρουσιάζει αναλυτικά στην αφήγησή της, μολονότι έχει ήδη διηγηθεί το περιστατικό της νυκτερινής απόπειρας φυγής της και της άδοξης επιστροφής στην ασφάλεια του σπιτιού. Φαίνεται πως η Αυτοβιογραφία της, πέρα από οτιδήποτε άλλο, είναι και ο χώρος αναβίωσης του ανέφικτου, ή ματαιωμένου, μέσω της αφήγησης. Το σχέδιό της, περισσότερο ονειρικοί πόθοι ενός τραγικά εγκλωβισμένου ανθρώπου παρά οργανωμένο στρατηγικά πλάνο με διασφαλισμένη επιτυχή έκβαση, προέβλεπε τη φυγή με πλοίο στην Κέρκυρα και τη διαμονή της εκεί ως υπηρέτρια σε μια οικογένεια έως ότου βρεθεί η συντροφιά για να μεταβεί στη Βενετία. Εκεί σκόπευε να διαμείνει σε συγγενείς της τις πρώτες ημέρες, μέχρι να ρυθμιστεί η τοποθέτησή της σε ένα μοναστήρι, η τακτική της έξοδος για να επισκέπτεται την ορθόδοξη εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, ο τρόπος του καθημερινού βίου που θα εξασφάλιζε την απρόσκοπτη ενασχόλησή της με τη σπουδή και το γράψιμο. Ευσεβείς πόθοι ασφαλώς, αλλά τόσο εγκαρδιωτικοί για έναν άνθρωπο που ανήμπορος και εγκλωβισμένος ζητούσε με τόσο πάθος την ελευθερία της αυτοδιαχείρισής του. Και, ταυτόχρονα, ένας άνθρωπος με όνειρα και φιλοδοξίες τόσο υψηλές. Απόληξη όλου αυτού του σχεδίου θα ήταν η συγγραφική της πορεία με την αναγνώριση και δημοσιοποίηση του έργου της: «Όσον δε διά τα συγγράμματά μου, εστοχαζόμουν να τα δώσω να τα κυττάξουν οι πλέον εξαίρετοι κριτικοί, και έπειτα αφ' ου ήθελεν επιτύχουν τον κοινόν έπαινον εις τα θέατρα, να τα τυπώσω» (σ. 170).

Κάθε σχέδιο διαφυγής και κάθε λύση στα αδιέξοδά της που επινοεί η Μουτζάν-Μαρτινέγκου αποβλέπουν στη διάσωση του συγγραφικού της έργου, την αναγνώρισή του και τη δημοσίευσή του. Μόνιμη έγνοια της είναι να εξασφαλίσει την κριτική εκτίμηση και, με το ανάλογο κύρος, το έργο της να διαβαστεί από τους αναγνώστες. Έτσι, τα συγγράμματά της παίρνουν σάρκα και οστά, αντιμετωπίζονται από την ίδια ως παιδιά της και τους απευθύνει τον λόγο ζωντανεύοντάς τα σχεδόν ως πρόσωπα της αυτοβιογραφούμενης μυθοπλασίας-ιστορίας της. Είναι χαρακτηριστικό πως, όποια λύση και αν προκρίνει στο μυαλό της, τον θάνατο ή τη φυγή από το σπίτι, η μέριμνά της στρέφεται γύρω από την τύχη των συγγραμμάτων της. Αξίζει να παρακολουθήσουμε από κοντά τις ζωντανές εικόνες που δημιουργεί με τον λόγο της. Η πρόσκαιρη απόφαση να επιλέξει τη λύση του θανάτου θα την οδηγήσει στις εξής σκέψεις:

«Και σεις, μαύρα μου συγγράμματα, 'που σας αγαπούσα και ήθελα το καλόν σας, ό,τι λογής μία αγαπητή μητέρα το θέλει εις τα τέκνα της, έχετε κλεισμένα εδώ μέσα 'που σας έχω, να χορτάσητε την κοιλίαν των σαράκων, ή έχει κανένα καιρόν ο αδελφός μου να σας ευγάλη και να σας δώση εις τους δούλους του διά να σας ξεσχίζουν, και να μεταχειρίζονται τα μέλη σας εις τας χρείας του μαγειρείου; Εγώ αποθνήσκω, αλλά πόσον ο θάνατός μου ήθελε με λυπεί ολιγώτερον ανίσως ημπορούσα να σας παραδώσω εις κανένα σπουδαίον, εις κανένα 'που να τιμά, και όχι να καταφρονή τα γεννήματα της αγχινοιάς!»²⁹

²⁸ Αθανασόπουλος 1997, σ. 160.

²⁹ Αθανασόπουλος 1997, σ. 161.

Παρόμοια, και η προετοιμασία της για τη νυκτερινή φυγή από το σπίτι δείχνει μια ιδιαίτερη φροντίδα για τα συγγράμματά της, το πολυτιμότερο αντικείμενο που μεταφέρει και για τα οποία διακινδυνεύει ολομόναχη στους νυκτερινούς και άγνωστους σε αυτήν δρόμους της πόλης της Ζακύνθου:

«Εδώ τέλος πάντων ήλθε το βράδυ· εγώ είχα προτήτερα βαλμένα εις ένα ζιμπύλι όλα μου τα συγγράμματα και καμπόσα τάλληρα (τα οποία οι γονείς μου μού τα είχασιν δομένα διά καλόν χέρι, buona mano), επάνω από αυτά και από τα συγγράμματά μου είχα βαλμένα ολίγα χρειάζόμενα ρούχα μου...»³⁰

Μια τελευταία, ατελέσφορη επίσης, προσπάθεια της Ελισάβετ ήταν και η επιστολή που έστειλε κρυφά από την οικογένειά της σε συγγενή τους στη Βενετία για να προχωρήσει στις απαραίτητες συνεννοήσεις με ένα μοναστήρι εκεί, ώστε να μεταφερθεί σε αυτό. Εντέλει, η Ελισάβετ φτάνει να κατανοήσει ότι ήταν αδύνατο να αποφύγει τον γάμο και, έτσι, αναγκάζεται να υποταχτεί και να συγκατανεύσει στην άτεγκτη απόφαση της οικογένειάς της. Τώρα, όμως, ξεκινούσε μια ακόμη δυσάρεστη και βασανιστική διαδικασία, της εύρεσης του κατάλληλου γαμπρού και της υπογραφής του καλύτερου συμβολαίου γάμου. Μεσολαβούν έξι περίπου μήνες χωρίς αποτέλεσμα στην ανεύρεση γαμπρού και η Ελισάβετ βρίσκει την ευκαιρία να επαναπροτείνει τη λύση του μοναστηριού, χωρίς όμως και πάλι να εισακουστεί. Στα 1828 πια και με πρόταση του θείου της Αντώνιου Μουτζάν, ο πατέρας της αποφασίζει να μετακινηθεί η οικογένεια στην Ιταλία για την ανεύρεση εκεί γαμπρών για τις δύο κόρες του. Το ταξίδι έχει αρχίσει να σχεδιάζεται, όταν ανακοινώνεται απρόοπτα ότι βρέθηκε γαμπρός για την Ελισάβετ. Η συζήτηση όμως με τον νέο γαμπρό για τη συμφωνία του συμβολαίου γάμου μένει εκκρεμής για δεκαέξι μήνες και, όταν ξεκινούν οι συνεννοήσεις για την προίκα, ο υπονήγιος γαμπρός φαίνεται να κωλυσισεργεί για άλλους τέσσερις μήνες, μάλλον με την προσδοκία να αυξηθεί η αξία της προτεινόμενης προικοδότησης. Η διαδικασία αυτή και οι πολύμηνες διαπραγματεύσεις δίνονται με εκτενείς αναφορές από τη Μουτζάν-Μαρτινέγκου, ίσως επειδή θέλει να δείξει τον προσβλητικό και βάρβαρο χαρακτήρα τους για τη μέλλουσα νύφη και, έτσι, να δικαιολογήσει την ορθότητα της προτίμησής της στον μοναστικό βίο. Το συμβόλαιο γάμου τελικώς υπογράφεται (1830) και η Ελισάβετ γνωρίζει τον μέλλοντα σύζυγό της. Η εντύπωση που μας μεταφέρει είναι συγκρατημένα θετική, με μια ρητή επιφύλαξη της για τον ενδεχομένως φιλοχρήματο χαρακτήρα του, μια από τις λίγες έμμεσες αναφορές που ο Ελισαβέτιος επέτρεψε να παραμείνουν στο κείμενο. Ο γάμος πραγματοποιείται και η Μουτζάν-Μαρτινέγκου κλείνει την ιστορία της, το πρώτο μέρος του βίου της, στις 26 Ιουνίου του 1831, ως εξής:

«Σήμερον εις ταις 26 του Ιουνίου 1831, τελειώνω το ένα μέρος της ιστορίας μου, το δε άλλο μέρος θέλω το γράψω εις το γήρας (ανίσως και γηράσω), εις το οποίον θέλει κάμω γνωστόν, ανίσως και τούτος ο άνδρας οπού παίρνω είναι αληθώς τόσοσιν ενάρετος, καθώς ο κόσμος μου τον λέγει.

Δεν επρόφθασα να διαβάσω τούτο το σύγγραμμά μου διά να το διορθώσω και φοβούμαι μην ευρεθούν πολλά σφάλματα.»³¹

Τα γεγονότα της ζωής της που ακολούθησαν ανέδειξαν τον τραγικό χαρακτήρα των λόγων της. Η Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου πεθαίνει την ίδια χρονιά, λίγες ημέρες μετά τον τοκετό, χωρίς να προλάβει να δημοσιεύσει τα συγγράμματά της. Η τύχη που τους επιφύλαξε η ιστορία ήταν, όπως είδαμε, ο σχεδόν πλήρης αφανισμός. Ελάχιστα σπαράγματα του έργου της διασώθηκαν και, ασφαλώς, η λογοκριμένη εκδοχή της *Αυτοβιογραφίας* της.

Η αυθιστόρηση της Μουτζάν-Μαρτινέγκου είναι το πρώτο γνωστό σε μας αυτοβιογραφικό κείμενο γυναίκας στην ιστορία της νεοελληνικής γραμματείας. Διαθέτει τα βασικά, τυπικά γνωρίσματα του συγκεκριμένου γραμματειακού είδους: την ταύτιση συγγραφέα-αφηγητή-πρωταγωνιστή, την αναδρομική αφήγηση στην προσωπική, «πραγματική» του ζωή, την ανάδειξη της ιστορίας της δικής του προσωπικότητας.³² Ως προς την τυπολογική διάκριση των αυτοβιογραφιών σε συμβατικές, λογοτεχνικές και νεωτερικές,³³ η ιστορία της Ελισάβετ εντάσσεται στις αυτοβιογραφίες λογοτεχνικού τύπου. Και αυτό επειδή η «εξιστόρηση της ζωής και της δραστηριότητας» της αυτοβιογραφούμενης Μουτζάν-Μαρτινέγκου γίνεται «με έμφαση στην προσωπική, βιοματική διάσταση και σημασία και στα πλαίσια μιας, περισσότερο ή λιγότερο, συστηματικής ενδοσκοπήσης και μιας εμβάθυνσης στη διαμόρφωση, εξέλιξη και ιδιοσυστασία της

³⁰ Αθανασόπουλος 1997, σ. 163.

³¹ Αθανασόπουλος 1997, σσ. 177-178.

³² Βλ. Lejeune 1988, σσ. 3-30 & 119-136.

³³ Μια διάκριση που στηρίζεται σε διαφορετικές ειδολογικές πρακτικές, διαφορετικές πρακτικές βιβλιογραφίας Πασχαλίδης 1993, σσ. 51-74.

προσωπικότητάς [της]». ³⁴ Η αφήγηση δεν εστιάζεται στα γεγονότα, αλλά προσέχει περισσότερο την ερμηνευτική τους προσέγγιση, καθώς και τη βιωματική τους πρόσληψη. Έτσι, διαβάζουμε μάλλον μια «μαρτυρία για το πρόσωπο» της Ελισάβετ, παρά μια «προσωπική μαρτυρία» της. ³⁵

Πράγματι, στην *Αυτοβιογραφία* της Μουτζάν-Μαρτινέγκου αυτό που διαβάζουμε δεν είναι μια ενιαία γραμμική αφήγηση που αναπαριστά τη ζωή και τη δράση της Ελισάβετ όσο, και κυρίως, την ανασύσταση, διαμέσου της μνήμης και της αφήγησης, του αγώνα και της αγωνίας της πρωταγωνίστριας να διαφύγει από τον εγκλεισμό της έμφυλης οικογενειακής της αποστολής. Δεν παρακολουθούμε την εξωτερική δράση προσώπων, όσο την εσωτερική περιπέτεια μιας γυναίκας, που απεγνωσμένα και τραγικά αντιπαλεύεται τον λόγο της πατριαρχίας και τις δομές του, αυτό που η ίδια περιέγραψε τόσο χαρακτηριστικά: «το παλαιόν, βάρβαρον και αφύσικον και απάνθρωπον ήθος, οπού θέλει ταις γυναίκαϊς ξεχωρισμέναις από την ανθρωπίνην εταιρίαν» (σ. 82). Τα δεσμά εγκλεισμού στη σιωπή του οίκου, στη «φυσική» αποστολή της γυναίκας, είναι που επιχειρεί να διαρρήξει με τις πράξεις και τα επιχειρήματά της. Και αυτή η διαδοχή πράξεων, λόγων, επιχειρημάτων, προβληματισμών κ.λπ., είναι που ανασυστήνεται στο κείμενο και συνθέτει τη «ζωή» της. Η αυτοβιογραφία ως ένα είδος κειμένου, ένας τρόπος να αφηγηθεί κανείς τα πράγματα, επιλέγεται από τη Μουτζάν-Μαρτινέγκου για να κατατεθεί αυτή η αγωνία, να αρθρωθεί ο λόγος της διαμαρτυρίας, να πάρει σχήμα και μορφή ο γυναικείος και «φεμινιστικός» ³⁶ της λόγος ή, και αντιστρόφως, αυτός ο λόγος να δώσει περιεχόμενο και υπόσταση στην αυτοβιογραφία της.

Θα δούμε πρώτα τον «φεμινιστικό» χαρακτήρα του αυτοβιογραφικού κειμένου της, μια διάσταση του έργου της που προσελκύει και σήμερα την αναγνωστική προσοχή, για τον βαθμό αυτοσυνειδησίας του έμφυλου υποκειμένου του. Γιατί η Μουτζάν-Μαρτινέγκου δεν αντιλαμβάνεται μόνο τον εν γένει αποκλεισμό των γυναικών από την άσκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά και τις εσώτερες διαβαθμίσεις της γυναικείας καταπίεσης, όπως διαμορφώνονται χάρη και σε κοινωνικές και ιστορικές παραμέτρους. Γνωρίζει, και είδαμε ότι το διατυπώνει ρητά, πως η δεινή της θέση δεν οφείλεται απλώς στο φύλο της, αλλά και στον επικαθορισμό του εξαιτίας της κοινωνικής θέσης της οικογένειας Μουτζάν και, επιπλέον, της επιλογής του πατέρα και του θείου της να τηρήσουν με αυστηρή προσήλωση το «παλαιόν ήθος» («διατί το 'σπήτι μας μόνον εβάσταζεν εις το άκρον το παλαιόν ήθος του κλεισίματος» σ. 152). Γνωρίζει ότι άλλες οικογένειες της Ζακύνθου, μολονότι ανήκουν στην ίδια κοινωνική τάξη, εντούτοις δεν είναι το ίδιο αυστηρές στην τήρηση της πατριαρχικής δομής και νοοτροπίας. Ότι οι συντοπίτισσές της απολαμβάνουν έναν, περιορισμένο έστω, βαθμό ελευθερίας, ενώ και οι σύγχρονές της γυναίκες στις χώρες της Ευρώπης, ανάλογης κοινωνικής θέσης, απολαμβάνουν μια έστω πρωτοβάθμια χειραφέτηση. Η ανάπτυξη μιας «φεμινιστικής» συνείδησης της Ελισάβετ είναι διάσπαρτη στο κείμενο της αυθιστόρησής της. Ένα από τα χαρακτηριστικότερα είναι το ακόλουθο σημείο, που αφορά την απόφαση της λαθραίας φυγής της στην Ιταλία:

«Εις όλην την Ευρώπην είναι ελευθερία εις ταις γυναίκαϊς, και το βάρβαρον ήθος της Ζακύνθου, οπού βαστά ταις κοπέλλαις κλεισμέναις είναι από όλους μισητόν, όθεν εγώ με δίκαιον ενόμιζα, πως και η Βενετία, και όλαις η άλλαις χώραις ήθελε 'γροικήσουν με σπλάχνος τα δικαιώματά μου. Αληθώς η Ζάκυνθος εστοχαζόμουν πως ήθελε να τ' αποβάλη· αλλά τι είναι η Ζάκυνθος εμπρός εις την Ευρώπην; Από το άλλο μέρος, εγώ δεν εφρόντιζα τίποτε διά τους ονειδισμούς της, επειδή και εξ αιτίας του βαρβάρου ήθους της είχα αναγκασθή να πράξω έργον τόσον απαίσιον.» ³⁷

Είναι εμβληματική σχεδόν η ρήση της Μουτζάν-Μαρτινέγκου στο απόσπασμα αυτό για τα ατομικά, ανθρώπινα δικαιώματά της και το αίτημα της ελεύθερης άσκησής τους από την ίδια: «όλαις η άλλαις χώραις ήθελε 'γροικήσουν με σπλάχνος τα δικαιώματά μου». Η συγκεκριμένη φράση συμπτωνώνει τη «φεμινιστική» ιδεολογική στάση και αντίληψή της, μια έκφραση της φιλελεύθερης εκδοχής του φεμινισμού, που διακινείται αυτά τα χρόνια ως αίτημα και επιχειρηματολογία στην Ευρώπη. Σύμφωνα με τον φιλελεύθερο τρόπο σκέψης, πρωταρχικό πολιτικό μέλημα είναι η ελευθερία του ατόμου και η απρόσκοπτη άσκηση των δικαιωμάτων του, προκειμένου αυτό να αναπτυχτεί και να δημιουργήσει, ενώ η οργανωμένη κοινωνία καλείται να διασφαλίσει τις ανάλογες συνθήκες. Σε αυτό το πολιτικό-ιδεολογικό πλαίσιο, οι γυναίκες (της αστικής τάξης) διεκδικούν την άσκηση των ατομικών τους δικαιωμάτων. ³⁸ Η σκέψη της Μουτζάν-Μαρτινέγκου, όπως παρατηρεί ο

³⁴ Πασχαλίδης 1993, σ. 63.

³⁵ Πασχαλίδης 1993, σ. 64.

³⁶ Η τοποθέτηση των εισαγωγικών δηλώνει την πρωθύστερη χρήση του χαρακτηρισμού «φεμινιστικός» επειδή ο όρος και οι έννοιές του είναι μεταγενέστερα.

³⁷ Αθανασόπουλος 1997, σ. 168.

³⁸ Για τη θέση που επιφυλάσσουν στις γυναίκες οι ιδέες του Διαφωτισμού, αλλά και τη στάση ορισμένων ελληνίδων γυναικών στις αρχές του 19^{ου} αιώνα (φανариώτισσες και γυναίκες της μορφωμένης αστικής τάξης) βλ. το σημαντικό

Αθανασόπουλος,³⁹ ενταγμένη στο πλαίσιο ενός φιλελεύθερου φεμινισμού, συναντά τη σκέψη της αγγλίδας Mary Wollstonecraft (1759-1799), πρωτοπόρου φεμινίστριας, που λίγες δεκαετίες νωρίτερα είχε υποστηρίξει το δικαίωμα της ελεύθερης πρόσβασης των γυναικών στη μόρφωση (*A Vindication of the Rights of Woman*, 1792). Η διεκδίκηση και άσκηση του δικαιώματος αυτού είναι ο ακρογωνιαίος λίθος της προσπάθειας της Ελισάβετ στη ζωή της, όπως παρουσιάζεται στην αυτοβιογραφία της. Το αίτημα της μόρφωσης των γυναικών και η διεκδίκησή του θα κλιμακωθούν όσο θα προχωρά ο 19^{ος} αιώνας και γύρω από αυτό θα κινηθούν γυναικείες συλλογικότητες, αλλά και η συγκρότηση μιας συλλογικής συνείδησης των γυναικών. Με τη Μουτζάν-Μαρτινέγκου βρισκόμαστε σε ένα αρχικό στάδιο αυτής της διεκδίκησης μέσα στον νεοελληνικό 19^ο αιώνα.

Όπως σημειώσαμε προηγουμένως, πέρα από τη «φεμινιστική» διάσταση, στο αυτοβιογραφικό κείμενο της Μουτζάν-Μαρτινέγκου αναγνωρίζεται και ένας γυναικείος χαρακτήρας, με την έννοια της ανταπόκρισης της πρωταγωνίστριας στα υπόλοιπα γυναικεία πρόσωπα της αυθιστόρησης. Είναι αναμενόμενο, λόγω του έμφυλου καθορισμού των διαπροσωπικών σχέσεων και του περιορισμού της γυναίκας στην ιδιωτική σφαίρα, η πρωταγωνίστρια να κινείται σε ένα ιδιωτικότερο δίκτυο συγγενικών και οικογενειακών γυναικείων προσώπων, της μητέρας και της αδελφής της, των θείων και εξαδέλφων της. Οι σχέσεις αυτές (κάποτε ενέχουν και διάσταση απόψεων, όπως συμβαίνει με την περίπτωση της μητέρας της) συμβάλλουν στη διαμόρφωση της συνείδησης του αυτοβιογραφούμενου εαυτού ως γυναίκας, αλλά και σε σχέση με τις άλλες γυναίκες. Για παράδειγμα, η αφήγηση της απρόσμενης συνάντησης της Ελισάβετ με τις δύο γυναίκες του λαού στον δρόμο, κατά την απόπειρα νυκτερινής φυγής της από το σπίτι, είναι κρίσιμη για να συνειδητοποιήσει η πρωταγωνίστρια, μέσω του ετεροκαθορισμού, και τον κοινωνικό προσδιορισμό της ταυτότητάς της, πέρα από τον έμφυλο. Ιδιαίτερα η σχέση με τη μητέρα της, σχέση καταγωγική και βασική σχέση ετεροκαθορισμού του υποκειμένου στα αυτοβιογραφικά κείμενα γυναικών, είναι παρούσα μέσα από όρους ρήξης ή, έστω, σημαίνουσας απόστασης στις αντιλήψεις και τις αντιδράσεις. Παρά τις προσδοκίες της κόρης, η μητέρα εμφανίζεται πλήρως ευθυγραμμισμένη στη γραμμή της πατριαρχικής δομής και λειτουργίας της οικογένειας. Η Ελισάβετ, όταν δεν την αισθάνεται ενάντια στην επιθυμία της, τη νιώθει απόμακρη ή αποξενωμένη.

Αν τώρα θεωρήσουμε ότι η Μουτζάν-Μαρτινέγκου, μέσα από την αυτοβιογραφία της, επιθυμεί να συγκροτήσει αφηγηματικά το αυθιστορούμενο εγώ της, σύμφωνα με τη λεγόμενη «αυτοβιογραφική πράξη» της Elizabeth Bruss,⁴⁰ δηλαδή να ερμηνεύσει τη ζωή της με τρόπο που θα προσδώσει στο παρελθόν της και στον εαυτό της συνοχή και νόημα, που πιθανόν να μην είχε προκύψει μέχρι τη στιγμή της ίδιας της πράξης της συγγραφής, τότε θα πρέπει να δούμε τη διάσταση στη σχέση με τη μητέρα της, αλλά και τις επαφές και σχέσεις με τα άλλα γυναικεία πρόσωπα του βίου της, ως μια διαδικασία ανάγνωσης και αναγνώρισης του εαυτού της μέσα από τις σχέσεις που αναπτύσσει με τα άλλα γυναικεία πρόσωπα, την προσέγγισή τους ή την απομάκρυνση από αυτά.

Πράγματι, η *Αυτοβιογραφία* της Μαρτινέγκου είναι μια τυπική για το αυτοβιογραφικό είδος και μοναδική για γυναίκα περίπτωση έκφρασης, μέσω του αυτοβιογραφικού λόγου, της έμφυλης αυτοσυνειδησίας της αυτοβιογραφούμενης, για τη διεκδίκηση της χειραφέτησης και τη βίαιη άρνηση από την οικογένειά της. Αλλά είναι και μια μοναδική περίπτωση μετασηματισμού του αυτοβιογραφικού είδους. Στο κείμενο, το αυτοβιογραφούμενο εγώ ανασυγκροτείται και προβάλλεται δημόσια, αλλά χάρη στη δράση που συντελείται καθαρά ιδιωτικά – ένα εγώ που πολεμά ανεπιτυχώς να διαρρήξει τα όρια του ιδιωτικού. Έτσι, η πρόσβαση στο δημόσιο επιτυγχάνεται, με έναν μάλλον ειρωνικό τρόπο, μέσα από τη δημοσιοποίηση του αυτοβιογραφούμενου εγώ όσον αφορά την έγκλειστη, ιδιωτική ζωή του.⁴¹ Ό,τι απασχολεί το αυτοβιογραφούμενο εγώ είναι η συγκρότηση της συγγραφικής του ταυτότητας και η διάσωση του έργου του. Είναι χαρακτηριστικό, όπως σημειώσαμε προηγουμένως, ότι τα συγγράμματα της Ελισάβετ αποκτούν υπόσταση προσώπου στην αφήγηση, τους απευθύνει κάποτε τον λόγο, και σωματοποιούνται, τη στιγμή που η ίδια η πρωταγωνίστρια ανασυγκροτείται μάλλον ως πρόσωπο, με κυρίαρχη την πνευματική και ηθική και όχι τη σωματική του διάσταση.

Θα μπορούσαμε λοιπόν να διαβάσουμε το αυτοβιογραφικό κείμενο της Μουτζάν-Μαρτινέγκου ως ένα κείμενο που δίνει ύπαρξη στο συγγραφικό της έργο. «Μου έδινε την εντύπωση ενός ανθρώπου που ήθελε

άρθρο του Πασχάλη Κιτρομηλίδη «The Enlightenment and Womanhood: Cultural Change and the Politics of Exclusion» (βλ. Kitromilides 1983).

³⁹ Βλ. Αθανασόπουλος, 1997, σσ. 49-53.

⁴⁰ Smith 1987, σ. 46.

⁴¹ Βλ. και Calotychos 2003, σσ. 101, 110.

να μιλήσει και του βουλώνανε το στόμα. Όσο ζούσε, λαχταρούσε να ιδεί τα όσα έγραψε τυπωμένα», σημείωνε ο Πορφύρης στον «Πρόλογο» της δικής του έκδοσης της *Αυτοβιογραφίας*.⁴² Γι' αυτό και η αφήγηση στο κείμενο, όπως επισημάναμε, δεν εστιάζεται τόσο στα γεγονότα του βίου της, όσο στις συνθήκες δημιουργίας των έργων της, τις αφορμές και τις συγκυρίες, στην αναφορά των τίτλων τους και την παράθεση δειγμάτων γραφής. Η «Αυτοβιογραφία» της είναι μια παρακαταθήκη του συγγραφικού της έργου και η αγωνιώδης έκφραση ενός διαρκούς αιτήματος να βγουν τα γραπτά της στο φως της δημοσιότητας. Έτσι διαβάζει το κείμενο, πρώτα απ' όλους, ο γιος της Ελισαβέτιος και υπόσχεται να ανταποκριθεί στην επιθυμία της μητέρας του, αρχής γενομένης από την έκδοση της ίδιας της «Αυτοβιογραφίας». Σημειώνει επιλογικά:

«Αναπαύθητι, μακαρία ψυχή της μητρός μου. Ο πόθος σου επιτελείται. Άπαντα τα προσφιλή και ανεκτίμητα διά τον υιόν σου έργα ασφαλώς ευρίσκονται εις τας χείρας του πεφιλημένου σου Ελισαβετίου, όστις εάν δεν ητύχησε να κληρονομήση παρά σου την μεγίστην ευφυίαν σου, εκληρονόμησεν όμως το σεπτόν όνομά σου, την ψυχήν σου και την καρδίαν σου. Μετ' ου πολύ, ψυχή της απαραμίλλου μητρός μου, θέλει εκτελεσθή ακριβώς η επιθυμία σου και παρά του υιού σου θέλεις λάβη την προσήκουσαν ικανοποίησιν. Όσα εκ των πολλών έργων σου ενέκρινες η ίδια, ως εκ της αυτοβιογραφίας σου προκύπτει, αυτά θέλουσιν ιδή το φως μετ' ου πολύ, και επί του ατυχούς κατά την διάνοιαν υιού σου, όστις διατελεί δυστυχώς εν τω σκότει, διά της δημοσιεύσεως των συγγραμμάτων σου θέλει διαλάμψη φως διανγές εξερχόμενον εκ της μεγάλης διανοίας σου, και εν τη γη ο υιός σου θέλει τιμηθή παρά σου ευρισκομένης εν τοις ουρανοίς.»⁴³

Πίσω, βέβαια, από την επίκληση του πνεύματος της μητέρας του ο Ελισαβέτιος φαίνεται να διατηρεί μια προσωπικότερη προσδοκία έμμεσης αναγνώρισής του. Ας θυμηθούμε ότι η «Αυτοβιογραφία» εκδίδεται συσσωματωμένη με δικά του ποιήματα.⁴⁴

Παρά τις δηλωμένες ή άρρητες προθέσεις του γιου της, όμως, κανένα έργο της δεν προλαβαίνει να δημοσιευτεί από τον ίδιο. Όπως ήδη γνωρίζουμε, η καταστροφή των χειρογράφων της δεν επέτρεψε να διασωθεί σήμερα παρά ένα μικρό, αποσπασματικό μέρος του έργου της. Έτσι η «Αυτοβιογραφία» της, από διαθήκη δημοσίευσης του έργου της που ήταν στην αρχή, κατέστη, στην πορεία του χρόνου, κιβωτός σωτηρίας: όποιες πληροφορίες και δείγματα κειμένων της περιέλαβε η ίδια στο αυτοβιογραφικό της κείμενο, αυτά κυρίως διέσωσαν τον συγγραφικό εαυτό της. Κάτι περισσότερο. Η τύχη της ίδιας (αιφνίδιος και πρόωμος θάνατος) και των χειρογράφων της (οριστική απώλεια) ανέδειξε την αφήγηση στο αυτοβιογραφικό της κείμενο ως διαδικασία, όχι μόνο της συγγραφικής της αυτοσυνειδησίας για το πραγματωμένο έργο της, αλλά και της συγγραφικής ταυτότητας που προσδοκούσε να διαμορφώσει στο μέλλον, μιας εν δυνάμει ταυτότητας, της οποίας όμως η εικόνα προβάλλεται ανάγλυφα στο κείμενο ως ισχυρή επιθυμία του αυθιστορούμενου υποκειμένου. «Η Μουτζάν περιγράφει αυτό που θέλει να γίνει, περιγράφει δηλαδή μια εικόνα απύουσα», επισημαίνει πολύ χαρακτηριστικά ο Αθανασόπουλος.⁴⁵ Η εικόνα που λείπει είναι εκείνη που μας υποσχέθηκε στο τέλος της «Αυτοβιογραφίας» της: «Σήμερον εις ταις 26 του Ιουνίου 1831, τελειώνω το ένα μέρος της ιστορίας μου, το δε άλλο μέρος θέλω το γράψει εις το γήρας (ανίσως και γηράσω) [...]» (σ. 177). Λείπει, λοιπόν, το άλλο μέρος της ιστορίας, η άλλη ζωή που διακόπηκε, η συγγραφέας και το έργο της που προσδοκούσε να γίνει· λείπει η συνέχεια της αυτοβιογραφούμενης αφήγησης, της διαδικασίας εκείνης της γραφής με την οποία η αυθιστορούμενη Ελισάβετ θα επαναδιαπραγματευόταν το μέλλον της ως βιωμένο παρελθόν. Έτσι η «αυτοβιογραφική πράξη» περιορίζεται στο «πρώτο μέρος» της ιστορίας της και εκεί διασώζεται η μέλλουσα πορεία της, προβαλλόμενη ως βιωμένη επιθυμία, αλλά και ισχυρή απόφαση διεκδίκησης.

Κατά πόσο όμως η Μουτζάν-Μαρτινέγκου μοιράζεται την ίδια αισιοδοξία και ορμή της πρώτης της νιότης τη χρονική στιγμή που γράφει την αυτοβιογραφία της, εκεί γύρω στα τριάντα της χρόνια; Σύμφωνα με την εμπεριστατωμένη ανάγνωση της *Αυτοβιογραφίας* από τον Δημήτρη Αρβανιτάκη,⁴⁶ ο οποίος τοποθετεί την περίοδο συγγραφής της μετά το 1826 και μέχρι και το 1831, η Ελισάβετ έχει αντιληφθεί ότι κλείνει, και μάλλον οριστικά, ένας πρώτος κύκλος της ζωής της, αυτός της προσδοκίας και του αγώνα για μια ανεξάρτητη ζωή αφιερωμένη στα γράμματα, και αποφασίζει να τον εξιστορήσει για να διασωθεί στη μνήμη και τη γραφή. Αυτό δείχνει, σύμφωνα με τον Αρβανιτάκη, η απροσδόκητη για μια αυτοβιογραφία έναρξη συγγραφής της σε πρώιμο στάδιο του βίου. Ο αυτοβιογραφούμενος παίρνει την απόφαση να ιστορήσει τη ζωή του λίγο πριν το

⁴² Πορφύρης 1956, σ. 5.

⁴³ Αθανασόπουλος 1997, σ. 180.

⁴⁴ Βλ. Αθανασόπουλος 1997, σσ. 29-38.

⁴⁵ Αθανασόπουλος 1997, σ. 47.

⁴⁶ Αρβανιτάκης 2005.

οριστικό της τέλος ή έστω σε προχωρημένη ηλικία, ενώ η Ελισάβετ ολοκληρώνει την αυθιστόρησή της, το «ένα μέρος της ιστορίας» της, σε ηλικία μόλις 30 ετών. Καταλήγει ο Αρβανιτάκης: «Έχω τη γνώμη ότι πρόκειται, κατά κύριο λόγο, για ένα παιχνίδι μνήμης: η Μαρτινέγκου θέλει να μιλήσει ακριβώς την ώρα που το πρόβλημα την συντριβει, για να μη λησμονήσει την ένταση του αγώνα της. Εδώ, νομίζω, πρέπει να αναζητηθεί η α-λήθεια του κειμένου της και όχι μόνο στην ακριβή ή όχι αναπαράσταση των γεγονότων».⁴⁷ Οι συνθήκες συγγραφής της αυθιστορούμενης Ελισάβετ είναι τραγικές, αν σκεφτεί κανείς πως αφηγείται την ιστορία της για να διασώσει έναν αγώνα ζωής τη στιγμή που έχει μάλλον συνειδητοποιήσει την ήττα.⁴⁸

Η εκκρεμότητα ζωής και συγγραφής, που τραγικά σφραγίζει την αυθιστόρηση της Μουτζάν-Μαρτινέγκου, αφήνει εξίσου μετέωρη και την «επικειμενική λειτουργία» της *Αυτοβιογραφίας* της. Σύμφωνα με τον Πασχαλίδη, στις αυτοβιογραφίες λογοτεχνικού τύπου διακρίνεται μια λειτουργία αναφοράς και επαναπροσδιορισμού του συγγραφικού έργου των λογοτεχνών-συγγραφέων αυτών των αυτοβιογραφιών: «Για τους λογοτέχνες αυτοβιογράφους η αυτοβιογραφία δεν αποτελεί απλώς ένα έκτακτο κείμενο που προστίθεται στο ήδη γνωστό έργο τους, αλλά ένα ξαναγράψιμο του τελευταίου, μια ύστατη δεύτερη γραφή που επανεγκαθιστά την αρχή της ενότητας, της εξέλιξης και του νοήματός του».⁴⁹ Κάτι τέτοιο ισχύει πρωτίστως για την περίπτωση της Μουτζάν-Μαρτινέγκου, όπως είδαμε. Μόνο που η επικειμενική λειτουργία αφορά ένα συγγραφικό έργο «μισοτελειωμένο», τόσο ως προς την ιστορική πραγμάτωσή του, όσο και ως προς την αφηγηματική ανασυγκρότησή του μέσω της αυτοβιογραφίας, ένα έργο που επιθυμούσε να γίνει, αλλά δεν έγινε.

Μπορούμε, όμως, να δούμε την *Αυτοβιογραφία* της Μουτζάν-Μαρτινέγκου και ως ένα κείμενο καταφυγής και, ανάλογα, τη γραφή ως μια παραμυθία. Μπορούμε να φανταστούμε πως οι στιγμές συγγραφής των σελίδων της αυτοβιογραφίας της είναι για την ίδια και μια πράξη απομάκρυνσης από το ασφυκτικό πατριαρχικό περιβάλλον, ένας ιδιωτεύων χώρος, όπου απρόσκοπτη συγγράφει ό,τι θέλει να γίνει δημόσιο και εκεί δημιουργεί τον εαυτό που δεν της επιτρέπει το φύλο της να πραγματώσει ελεύθερη στη ζωή. Ταυτόχρονα, είναι μια πράξη επικοινωνίας, που προσδίδει στο κείμενό της έναν διαλογικό χαρακτήρα. Παρατηρεί ο Αθανασόπουλος⁵⁰ ότι, με το γράψιμο, η Μουτζάν-Μαρτινέγκου ικανοποιεί μια βασική ανάγκη επικοινωνίας που ήταν αδύνατο ή ήταν πάρα πολύ δύσκολο να καλυφθεί στις καθημερινές συνθήκες του εσώκλειστου βίου της. Και αυτός είναι ένας βασικός λόγος για την προτίμηση που εκδηλώνει από πολύ νωρίς η νεαρή Ελισάβετ στη συγγραφή διαλόγων και θεατρικών κειμένων. Σε αυτά τα κείμενα έχει την ευκαιρία να συνομιλήσει με τα πρόσωπα της μυθοπλασίας της, να εκφράσει τα συναισθήματά της, να διατυπώσει τις σκέψεις και να αναπτύξει τους συλλογισμούς της. Με αυτή τη συνθήκη της ανάγκης για επικοινωνία συγγράφεται και η *Αυτοβιογραφία*, που τελεί συνεχώς υπό καθεστώς αναγνωστικής απεύθυνσης, μια αυτοβιογραφία «στην οποία δίνεται η εντύπωση πως περισσότερο απευθύνεται σε κάποιους παρά προέρχεται από κάποιον», όπως εύστοχα διαπιστώνει ο Αθανασόπουλος.⁵¹

Μολονότι η συγγραφέας δεν έχει την παραμικρή λογοτεχνική αξίωση από την αυτοβιογραφική αφήγησή της και είναι βέβαιη ότι η αυθιστόρησή της δεν είναι λογοτεχνικό αφηγηματικό κείμενο, οι μεταγενέστεροι κριτικοί και εκδότες του, και εμείς σήμερα, το διαβάζουμε ως κείμενο της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Ό,τι πρωτίστως προσδίδει λογοτεχνικότητα στην αφήγηση της Μουτζάν-Μαρτινέγκου δεν είναι τα υφολογικά γνωρίσματα του κειμένου ή η ανεπιτήδευτη γλώσσα και έκφρασή του, αλλά αυτό καθαυτό το πρόσωπο της αυθιστορούμενης πρωταγωνίστριάς του. Με μια σχετική επισήμανση ξεκινά την «Εισαγωγή» του στην *Αυτοβιογραφία* ο Πορφύρης: «Η Αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μουτσάν-Μαρτινέγκου είναι ένα λογοτεχνικό κείμενο. Μέσα απ' αυτό ξεπηδάει η δραματική μορφή ενός ανθρώπου – της συγγραφέως».⁵² Το τραγικό πρόσωπο της Ελισάβετ, ο απεγνωσμένος, τόσο δίκαιος και ευγενής, αγώνας της, οι μεταπτώσεις της, η ανάταση των ονείρων της και η ματαίωσή τους, ξεδιπλώνονται σε ένα ανάγνωσμα που συγκινεί και μας παρακινεί να το διαβάσουμε (και) σαν μυθιστόρημα. Η αφήγησή του, όμως, είναι αναγκαστικά ελλειπτική, και ως προς τα γεγονότα του αυθιστορούμενου βίου, δεδομένου ότι δεν αποβλέπει εκεί η πρόθεση της συγγραφής, και επειδή αυθαίρετα (και εις βάρος της ενιαίας αφήγησης) αφαιρέθηκαν χωρία, με τη λογοκρισία

⁴⁷ Αρβανιτάκης 2005, σ. 404.

⁴⁸ «Η Ελισάβετ δεν πρόφτασε να γίνει “αυτό που ήθελε” και πρέπει να είχε απόλυτη συναίσθηση του πόσο στένευαν οι ορίζοντες. Δεν ξέρω πόσο ρομαντικό θα φανεί, αλλά έχω την εντύπωση ότι πρέπει να φανταστούμε μια γυναίκα να ιστορεί την ήττα της, την κατακρήμνιση των ονείρων της, απέναντι σε μία σιωπηλή και αντίρροπη κοινωνία, την παραμονή ακριβώς του μαρτυρίου: του γάμου της»· Αρβανιτάκης 2005, σ. 405.

⁴⁹ Πασχαλίδης 1993, σ. 66.

⁵⁰ Αθανασόπουλος 1997, σσ. 58-67.

⁵¹ Αθανασόπουλος 1997, σ. 67.

⁵² Πορφύρης 1956, σ. 7.

που επιβλήθηκε στην πρώτη έκδοση. Έτσι, στο πλαίσιο της αναγνωστικής ανταπόκρισης, εγείρεται η πρόκληση για τον αναγνώστη να συμπληρώσει το ελλείπον κείμενο και την αφήγηση σε ένα ενδιαφέρον «παιχνίδι» αναδιαπραγμάτευσης του νοήματος της *Αυτοβιογραφίας*. Μια ανάλογη αναγνωστική στάση ισχύει, βέβαια, απέναντι σε κάθε αυτοβιογραφικό κείμενο, δεδομένης της αναπόφευκτης υποκειμενικής στάσης με την οποία το αυθιστορούμενο εγώ ενδοσκοπείται, ανασύρει στοιχεία από τη μνήμη του, ανασυγκροτεί αυτό που πιστεύει ότι κάποτε ήταν ο εαυτός του.

Στον λογοτεχνικό χαρακτήρα του κειμένου θα πρέπει να προσμετρήσουμε και τον διαλογικό, που επισημάναμε προηγουμένως, και τις πολλές απευθύνσεις της αφήγησης προς τον υποθετικό αναγνώστη, τα (προσωποποιημένα) συγγράμματά της, τη μητέρα της, τον πατέρα, τον αδελφό και τον θείο της, με τις απεγνωσμένες εκκλήσεις προκειμένου να πειστούν και να της επιτρέψουν τον μοναχικό βίο. Το κείμενο διαρκώς απευθύνεται σε κάποιον, είδαμε να παρατηρεί ο Αθανασόπουλος. Το γνώρισμα αυτό προσδίδει στο κείμενο έναν δραματικό, δηλαδή θεατρικό, χαρακτήρα που το καθιστά περισσότερο «παραστασιακό» και ενδυναμώνει την πρόσληψή του ως λογοτεχνικό κείμενο.

Απαράβατος όρος για τη σύνθεση μιας αυτοβιογραφίας, τουλάχιστον στις διάφορες εκδοχές του είδους πριν από το μοντερνιστικό παράδειγμα, είναι η ανάδυση του υποκειμένου ως ατομικότητας με ιστορική συνείδηση και συναίσθηση της ανεπανάληπτης μοναδικότητάς του.⁵³ Το ενδιαφέρον στην περίπτωση της αυτοβιογραφίας που εξετάζουμε είναι ότι το αυθιστορούμενο υποκείμενο συνθέτει τη διαμορφούμενη ατομική του συνείδηση από διάφορες αναδυόμενες, εκείνη την εποχή, διαδικασίες ιδεολογικής συγκρότησης ταυτοτήτων, συνειδήσεων και συλλογικοτήτων. Η σκέψη και οι αντιλήψεις, η προσωπικότητα της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, διαμορφώνονται σε μια κομβική και μεταίχμακτη ιστορική στιγμή. Πρόκειται για ένα υποκείμενο που υιοθετεί, λιγότερο ή περισσότερο συνειδητά, τις βασικές αρχές και αντιλήψεις του ευρωπαϊκού διαφωτισμού: δείχνει εμπιστοσύνη στη λογική ικανότητα του ανθρώπου, πιστεύει στη δυνατότητα της κοινωνίας να βελτιωθεί μέσω της παιδείας και της συνακόλουθης ηθικής της ανάταξης και θέτει στον εαυτό του ανάλογους στόχους ζωής, εχθρεύεται τη δεισιδαιμονία και απορρίπτει τη μεταφυσική ερμηνεία του κόσμου.

Η *Αυτοβιογραφία* της Μουτζάν-Μαρτινέγκου φέρει διάσπαρτα σήματα αυτών των αντιλήψεων και θέσεων. Και πρώτα απ' όλα, η τόσο χαρακτηριστική αντίθεση της Ελισάβετ με τη λαϊκή αντίληψη για το θείο και τις επεμβάσεις του στη ανθρώπινη ζωή, αντίληψη που καταδικάζει ως δεισιδαιμονία. Όταν, στα 1827, ένας σεισμός θα ταράξει τους κατοίκους της Ζακύνθου, ανήμερα της γιορτής (17 Δεκεμβρίου) του πολιούχου της Αγίου Διονυσίου, ο λαός θα το ερμηνεύσει ως σήμα δυσάρεσκειας λόγω της μη λιτάνευσης του αγίου από το εκκλησίασμα. Σημειώνει χαρακτηριστικά η Ελισάβετ: «Τότε δε οπού έκαμεν ο σεισμός την ημέραν της μνήμης του, ο δεισιδαίμων λαός εστοχάσθη πως ο άγιος επροξένησεν εκείνον τον σεισμόν, διατί τον εύγαναν μίαν άλλην ημέραν, και όχι την ημέραν της εορτής του, όθεν εφάναζον όλοι ομοφώνως να τον ευγάλουν εκείνην την ιδίαν ημέραν» (σ. 121). Ας επισημανθεί με την ευκαιρία ότι η διήγηση του σεισμού και της αντίδρασης των κατοίκων είναι από τις λίγες στιγμές της *Αυτοβιογραφίας* που η αφήγηση στρέφεται προς ένα «εξωτερικό» γεγονός της δημόσιας σφαίρας, το καταγράφει και το σχολιάζει με όση δυνατή λεπτομέρεια, αλλά και ένταση και ενδιαφέρον της αφηγήτριας. Την ίδια, όμως, στιγμή, μια διαφορετική ερμηνεία της Ελισάβετ για τον σεισμό και τους πολλούς μικρούς μετασεισμούς, που κρατούν τον κόσμο σε εγρήγορση και ανησυχία, μεταθέτει την εξήγηση των φυσικών φαινομένων στις θείες δυνάμεις, κινούμενη ακριβώς στον αντίποδα του πνεύματος του Διαφωτισμού. Στις 27 Δεκεμβρίου γράφει σε επιστολή προς τον αδελφό της που απουσιάζει στη Μπολόνια για σπουδές:

«Η αθλία πατρίς εκαταστάθη άσχημος και λυπηρά, άσχημος διατί εγκρεμνίσθησαν οι περισσότεροι οίκοι της, λυπηρά διατί οι μεν από τους εγκατοίκους θρηνούν και οδύρονται, διά τας ζημίας οπού έλαβον, οι δε φοβούνται μήπως τας λάβουν, και θεωρούσι την δυστυχίαν των συμπολιτών. Δικαίως ο Δυνατός μάς ωργίσθη, εν δίκη ο Δικαιότατος μάς παιδεύει, επαραχώρησεν από την Ζάκυνθον η ευσέβεια, επαραχώρησε και η χάρις, ήλθεν η ασέβεια, έφθασε και η οργή. Εγώ βέβαια νομίζω ότι ο Θεός θέλων την σωτηρίαν μας μάς έδωκε ταύτην την μάστιγα, όπως δι' αυτής έλθωμεν εις τον νουν μας, και εκείνος οπού είχεν ειπέι ότι ο σεισμός προέρχεται μόνον από τον αέρα, από το πυρ, από το ύδωρ, και από άλλα αίτια και όχι από την θέλησιν του Θεού, ήθελεν ειπώ πως είναι ένας ανήξερος και ασυλλόγιστος, ωσαν οπού δεν ηξεύρει, και δεν συλλογίζεται, ότι χωρίς της θελήσεως του Θεού δεν κινούνται τα στοιχεία.»⁵⁴

⁵³ Δεληβοριά 2008, σσ. 67-69.

⁵⁴ Αθανασόπουλος 1997, σσ. 119-120.

Αυτή η νοερή αντιπαράθεση λόγων μεταξύ μεταφυσικής και επιστημονικής εξήγησης και η ευθυγράμμισή της με την πρώτη, όπως διαβάζουμε στο απόσπασμα αυτό από την επιστολή της Ελισάβετ, φαίνεται να αντιφάσκει με τη στάση που κρατά η ίδια απέναντι στις δεισιδαίμονες ερμηνείες του λαού, την ίδια στιγμή, και για το ίδιο φυσικό φαινόμενο. Η αντίφαση αυτή είναι μέρος του αυθιστορούμενου υποκειμένου και των συγκρούσεων μέσα από τις οποίες συνεχώς διαμορφώνεται, σε μια δυναμική εξέλιξης, των αναστοχαστικών του αναθεωρήσεων και ενδεχόμενων παλινωδιών, που αναμένονται όταν το άτομο βρίσκεται σε τροχιά μετάβασης προς κάτι νέο ή διαφορετικό. Γιατί η Μουτζάν-Μαρτινέγκου ενσωματώνει τους αντιφάσκοντες αυτούς λόγους, του παλαιού και του νέου, όντας η ίδια πάνω σε ένα μεταίχμιο. Δεν θα πρέπει, όμως, να μας διαφύγει ότι ο νεωτερισμός της απερίφραστης καταδίκης της λαϊκής δεισιδαιμονίας εγγράφεται στο ιδιωτικό και χειραφετημένο αυτοβιογραφικό κείμενο, ενώ η συμβιβασμένη με την κυρίαρχη αντίληψη καταδίκη της επιστημονικής εξήγησης αποτυπώνεται σε επιστολή προς τον αδελφό της και, πιθανόν, προσαρμόζεται στην προσδοκώμενη από τον παραλήπτη της ιδεολογική στάση της συντάκτριας της επιστολής. Θα ήταν βιαστικό να ισχυριστεί κανείς ότι η διαφοροποίηση αυτή στα κείμενα της Ελισάβετ (επιστολή και αυτοβιογραφική αφήγηση) είναι πλήρως συνειδητή και εσκεμμένη. Είναι περισσότερο ένα εύλωτο σήμα της αντιφατικότητας του αυθιστορούμενου υποκειμένου. Γιατί και σε άλλα σημεία της *Αυτοβιογραφίας* της, η Μουτζάν-Μαρτινέγκου (όπως και σε άλλες πτυχές της προσωπικότητάς της) εμφανίζει αυτές τις αντιθέσεις.⁵⁵ Πριν προχωρήσουμε σε ένα ακόμη παράδειγμα αυτής της διαφορούμενης στάσης απέναντι στη λογική δύναμη της επιστήμης, που εμπιστεύεται και ευαγγελίζεται ο ευρωπαϊκός διαφωτισμός, ας επισημανθεί μια λεπτή, αλλά σημαίνουσα, διαφορά στον τρόπο που η Ελισάβετ και ο λαός αποθέτουν την αιτία και την ελπίδα τους στο θείο. Για τη λαϊκή αντίληψη το θείο έχει ευανάγνωστα γνωρίσματα μιας θρησκευτικής ταυτότητας, του χριστιανικού δόγματος: ο Άγιος, ο Θεός. Για τη «γραμματισμένη» Ελισάβετ η μεταφυσική ύπαρξη του Θεού είναι μάλλον ανεξιθρησκική: ο «Δυνατός», ο «Δικαιότατος» (ό.π.), και, αναμφίβολα, το ανεξιθρησκο πνεύμα του Διαφωτισμού έχει μια αδιόρατη έστω συμβολή σε αυτή τη ρηματική απεικόνιση του θείου.

Ένα από τα χαρακτηριστικά σημεία που απηγούν τις διαφωτιστικές ιδέες στο κείμενο της Μουτζάν-Μαρτινέγκου είναι η στόχευση στην οποία υποτάσσει την επιθυμία της να αφοσιωθεί στη μελέτη και τη συγγραφή: «[...] εγώ μνέσκω μοναχή και στρέφοντας τα 'μάτιά μου εις μίαν εικόνα της Θεομήτορος αρχινώ να την παρακαλώ εκ καρδίας να ήθελε μου δώκη την χάριν να νικήσω όσα εμπόδια μου επρόβαιναν εις την σπουδήν και να ήθελε με αξιώσει να γίνω ένα καιρόν ωφέλιμη εις την ανθρωπίνην εταιρίαν» (σ. 94). Η αντίληψη που υπόκειται εδώ, του ατόμου που με συνείδηση της μοναδικής του, προσωπικής ευθύνης απέναντι στην κοινωνία («την ανθρωπίνην εταιρίαν»), θέτει αποστολή του βίου του την ωφέλειά της, όπως και η αντίληψη ότι η κοινωνία δύναται να προοδεύσει με την ελεύθερη, ατομική συνεισφορά των μελών της μέσω της παιδείας («την σπουδήν»), είναι ευθείες εκβολές των αρχών του Διαφωτισμού στο κείμενο και τη σκέψη της Μουτζάν-Μαρτινέγκου. Η ορθή επισήμανση του Αθανασόπουλου, ότι η νεαρή Ελισάβετ διατυπώνει στόχους (και αιτίες των επιλογών της) να σπουδάσει και να συγγράψει, μάλλον αυταπατώμενη με τρυφερές νεανικές ελπίδες και απροσδιόριστους ενθουσιασμούς, τη στιγμή που οι πραγματικοί λόγοι εντοπίζονται αλλού, στην ανάγκη της να επικοινωνήσει με κάποιον, διαφεύγοντας έναν αβάσταχτο εγκλεισμό,⁵⁶ δεν αναιρεί τον παραπάνω ισχυρισμό. Γιατί, και αν ακόμη η Ελισάβετ υιοθετεί έναν ρητορικό τρόπο που διακινείται αυτή την εποχή (να συμβάλει το άτομο με τον κόπο του στη βελτίωση της ανθρωπίνης κοινωνίας) για να εμφανίσει εύσχημη τη διαφυγή της στη μελέτη και τη συγγραφή, ακόμη και έτσι, δεν παύει να απηγεί ιδέες του διαφωτισμού με τις οποίες προφανώς έρχεται σε επαφή μέσω των αναγνωσμάτων της και χάρη στους δασκάλους της, πρωτίστως του Δημάδη.

Ταυτόχρονα, όμως, με την υιοθέτηση της νεωτερικής αυτής στάσης και στο ίδιο το επίπεδο της ρητορικής διατύπωσης, η Ελισάβετ προστρέχει στη μορφή της Παναγίας και προσεύχεται για την επίτευξη του στόχου της («εγώ μνέσκω μοναχή και στρέφοντας τα 'μάτιά μου εις μίαν εικόνα της Θεομήτορος αρχινώ να την παρακαλώ εκ καρδίας» σ. 94). Εμπιστοσύνη στην ανθρώπινη αποφασιστικότητα και πίστη στη θεία παρεμβολή, λογική και συναίσθημα, δεν είναι παρά συμπληρωματικές όψεις του ίδιου υποκειμένου, διαμορφωμένου από αντιφατικές στάσεις και λόγους που συναντιούνται στο πρόσωπο της Ελισάβετ, συγκρούονται μεταξύ τους και συνθέτουν τελικά την ατομική της συνείδηση. Η δραματικότητα της εσωτερικής αυτής σύγκρουσης εξεικονίζεται στη σκηνή περιγραφής της έλλογης άσκησης της Ελισάβετ για να πείσει τον εαυτό της με τη δύναμη της λογικής να μην φοβάται τα αστραπόβροντα και να αντιπαρατεθεί στις φοβίες της, προστρέχοντας ταυτόχρονα στη θεϊκή επενέργεια:

⁵⁵ Βλ. και Αρβανιτάκης 2005, σσ. 414-415.

⁵⁶ Βλ. Αθανασόπουλος 1997, σ. 58.

«Εγώ όταν εβροντούσεν είδα πολλαίς φοραίς με τα μάτια της φαντασίας αναμμένην την κάμεράν μου από αστροπελέκι και τον εαυτό μου μεταβαλλόμενον εις κόνιν. Τούτος ο μεγάλος φόβος μου εβάσταξε έως τρεις χρόνους εις το τέλος των οποίων, μίαν ημέραν οπού ήρχισε να συγνεφιάζη επαρακάλεσα την Θεοτόκον να μου δώσει δύναμιν να μη τρομάξω εις την λάμψην των αστραπών, και από το άλλο μέρος δεν άφησα την φαντασίαν να μου παραστήση το τρομερόν θέαμα του καυσίματος του κεραυνού, όθεν χάριτι θεία έγιναν πολλαίς βρονταίς και αστραπαίς χωρίς ν' ακούσω τα μέλη μου να τρεμουλίσουν από τον φόβον. Από τότε τόσον εξεφοβήθηκα ένα τέτοιο πράγμα οπού έφθασα να κάθουμαι όταν αστράπτει εις το παράθυρον διά να βλέπω ταις αστραπαίς.»⁵⁷

Δεν θα πρέπει, ωστόσο, να παραγνωρίζουμε και τα ηλικιακά δεδομένα της αφηγήτριας. Οι αντιφάσεις στο παραπάνω απόσπασμα διαγράφουν ασφαλώς και τη σταδιακή ωρίμανση της πρωταγωνίστριας καθώς μεταβαίνει από την παιδική, μαγική πρόσληψη του κόσμου στη νεανική, λογικά επεξεργασμένη κατανόησή του.

Μέρος της ίδιας ατομικής συνείδησης είναι και οι αντιφάσεις που αφορούν τη «φεμινιστική» διάσταση της ιδεολογίας της. Είδαμε προηγουμένως πως η Μουτζάν-Μαρτινέγκου εμφανίζεται στην *Αυτοβιογραφία* της με τέτοιες αντιλήψεις και στάση ζωής, που προϋποθέτουν μια φιλελεύθερη εκδοχή του φεμινισμού. Αλλά αυτό δεν την εμποδίζει να αποδέχεται με απόλυτο σεβασμό τη λειτουργία των πατριαρχικών ιεραρχήσεων και να υποστηρίζει φυσικοποιημένες παραδοχές για τη γυναίκα, τα γνωρίσματά της και τον ρόλο της στην οικογένεια. Ας θυμηθούμε το χωρίο της διαμαρτυρίας της Ελισάβετ για την έλλειψη πατρικής αγάπης προς τις κόρες, που παραθέσαμε σε προηγούμενο σημείο: «Εμείς η μαύραις γυναίκες, όντας γενναμέναις από την φύσιν πλέον αισθητικαίς, όντας καταδικασμέναις από την συνήθειαν να ήμεθα πλέον υποκείμεναι εις τους πατέρας αφ' ότι είναι οι άνδρες, 'γροικούμε την πατρικήν αγάπην περισσότερο, και περισσότερο φροντίζομεν να δειχνώμασθε εις τους πατέρας υποτεταγμέναις» (σ. 155). Η «φεμινιστική» της ιδεολογία, αντιφατική για τη σημερινή μας οπτική, αποδέχεται και ενσωματώνει, πλάι στη διεισδυτική αναγνώριση του κοινωνικού επικαθορισμού του φύλου («καταδικασμέναις από την συνήθειαν»), μια ουσιοκρατική αντίληψη περί γυναικείας φύσεως και των γνωρισμάτων της («γενναμέναις από την φύσιν πλέον αισθητικαίς»). Αντιφάσεις όπως αυτή, πάντως, χαρακτήρισαν ευρύτερα την ιστορική διαμόρφωση και εξέλιξη των φεμινιστικών αντιλήψεων και διεκδικήσεων. Γυναίκες επίγονοι (και φεμινίστριες) διαπίστωναν τις αντιφάσεις ή παλινωδίες των προγόνων τους και ασκούσαν κριτική στην αδυναμία τους να διαρρήξουν αποτελεσματικά τη θεμελίωση του πατριαρχικού λόγου στην αρχή της φυσικής καταγωγής του φύλου, εκτός της ιστορικής συνθήκης.

Μια τελευταία διάσταση της σύνθετης και αντιφατικής ατομικότητας του αυτοβιογραφούμενου υποκειμένου, που αξίζει να συζητηθεί εδώ, είναι αυτή της εθνικής του συνείδησης. Πρόκειται μάλλον για τη λιγότερο αποκρυσταλλωμένη πλευρά της συνειδησής της ή, έστω, τη λιγότερο ορατή στο κείμενο της αυθιστόρησής της. Η Ελισάβετ, όντας έγκλειστη στον οίκο Μουτζάν, μόνο ευκαιριακά αντιλαμβάνεται τον απόηχο πληροφοριών σχετικά με την επανάσταση των Ελλήνων και, επομένως, δεν διαθέτει ένα πλαίσιο αναφοράς ή το έναυσμα που θα ενεργοποιούσε αντιδράσεις απέναντι στα αιτήματα μιας «εθνικής αφύπνισης». Η μοναδική σχετική αναφορά της είδησης, όπως την πληροφορείται η Ελισάβετ, εμπλέκεται στην αφήγηση, σχεδόν παρεισφρέει, όταν πρόκειται να ενημερωθεί ο αναγνώστης για την απόφαση του δασκάλου της Δημάδη να επιστρέψει στην ιδιαίτερη πατρίδα του για να φροντίσει την οικογένειά του στις επικίνδυνες στιγμές που βιώνει ο επαναστατημένος ελληνισμός. Το γεγονός ότι η είδηση παρεμπίπτει στην αφήγηση δείχνει, ίσως, ένα περιορισμένο ενδιαφέρον από την πλευρά της αυτοβιογραφούμενης Ελισάβετ. Αξίζει να διαβάσουμε ολόκληρο το σχετικό απόσπασμα:

«Εις τούτον τον καιρόν, δηλαδή τη 25 Μαρτίου 1821 την ημέραν του Ευαγγελισμού, έρχεται ο ποτέ διδάσκαλός μου Θεοδόσιος Δημάδης και μας κάμνει γνωστόν με πολλήν του χαράν, πως οι Γραικοί ανήγειραν τα όπλα εναντίον των Οθωμανών, πως η Πάτρα και η πλησίον της χώρας ήδη είχαν σείσει τον ζυγόν της σκλαβίας, και πως η επίλοιπαις χώραις, κατά την συμφωνίαν ίσως, είχαν τότε καμωμένον το ίδιον, αλλά ως πλέον μακράν, ακόμη η είδησις δεν ήτον φθασμένη εις την Ζάκυνθον. Ούτως είπεν ο μαύρος, διότι τέτοια ήτον η φήμη οπού παρευθύς έτρεξεν. Εγώ εις τα λόγια του άκουσα το αίμα μου να ζεσταίνη, επεθύμησα από καρδιάς να ήθελεν ημπορώ να ζωστώ άρματα, επεθύμησα από καρδιάς να ήθελε ημπορώ να τρέξω διά να δώσω βοήθειαν εις ανθρώπους, οπού δι' άλλο (καθώς εφαινετο) δεν επολεμούσαν, παρά διά θρησκείαν και διά πατρίδα, και διά εκείνην την ποθητήν ελευθερίαν, η οποία καλώς μεταχειριζόμενη, συνηθά να προξενή την αθανασίαν, την δόξαν, την ευτυχίαν των λαών. Επεθύμησα, είπα, από καρδιάς, αλλά εκύτταξα τους τοίχους του 'σπητιού οπού με εκρατούσαν κλεισμένην, εκύτταξα τα μακρά φορέματα της γυναικείας σκλαβίας και

⁵⁷ Αθανασόπουλος 1997, σ. 101.

ενθυμήθηκα πως είμαι γυναίκα, και περιπλέον γυναίκα Ζακυνθία και αναστέναξα, αλλά δεν έλειψα όμως από το να παρακαλέσω τον Ουρανόν διά να ήθελε τους βοηθήσει να νικήσουν, και τοιούτης λογής να αξιωθώ και εγώ η ταλαίπωρος να ιδώ εις την Ελλάδα επιστρεμμένην την ελευθερίαν και μαζί με αυτήν επιστρεμμένας εις τας καθέδρας τους τας σεμνάς Μούσας, από τας οποίας η τυραννία των Τούρκων τόσον και τόσον καιρόν τας εκρατούσε διωγμένας.»⁵⁸

Η ασφάλεια της απόστασης επιτρέπει μια εξιδανικευτική πρόσληψη της επανάστασης και των όρων της. Οι γεωπολιτικές συνθήκες, από τη μια μεριά η Ιόνιος Πολιτεία των Επτανήσων και από την άλλη ο τουρκοκρατούμενος ελληνισμός, συγχωρούν την αίσθηση της αναφοράς σε κάτι μακρινό όταν γίνεται λόγος στο κείμενο για τους «Γραικούς» που «επολεμούσαν διά θρησκείαν, διά πατρίδα». Ας αναλογιστούμε ότι, παρά την ξεκάθαρη ομόψυχη σύνταξη της Ελισάβετ με τους επαναστατημένους Έλληνες, η ίδια έχει τη δική της ελεύθερη πατρίδα τη στιγμή της αφήγησης. Τούτο ασφαλώς δεν αναιρεί τον ενθουσιασμό της για τον ξεσηκωμό των Ελλήνων, που φτάνει άλλωστε μέχρι την παρόρμηση της δικής της συμμετοχής στον ένοπλο αγώνα. Το αγωνιστικό πνεύμα των Ελλήνων συναντιέται με το αγωνιστικό πνεύμα της έγκλειστης ζακυνθινής: ο ζυγός της «σκλαβίας» των Γραικών συμπορεύεται με τη «γυναικεία σκλαβία». Η Ελισάβετ συμπάσχει με τους επαναστατημένους Έλληνες πολύ περισσότερο στο κοινό βίωμα της ανελευθερίας: «ενθυμήθηκα πως είμαι γυναίκα, και περιπλέον γυναίκα Ζακυνθία και αναστέναξα».

Η στάση της Μουτζάν-Μαρτινέγκου απέναντι στην είδηση της ελληνικής επανάστασης είναι πάντως η αναμενόμενη, αν αναλογιστεί κανείς το νεωτερικό πνεύμα που τη διακρίνει, την εγγύτητά της στις αρχές του ευρωπαϊκού διαφωτισμού και τη διεκδίκηση από την ίδια των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Ο Πορφύρης, με έναν πρόδηλο ενθουσιασμό, την τοποθέτησε στη «θέση του προοδευτικού διανοούμενου, διαφωτιστή και κήρυκα των δικαιωμάτων του ατόμου».⁵⁹ Ο χρόνος της αφήγησης σταματά πριν από την ανακήρυξη ελληνικού ανεξάρτητου κράτους και όσα ηρωικά και δραματικά γεγονότα μεσολάβησαν μεταξύ της Επανάστασης και της αναγνώρισης του ελλαδικού κράτους στη δεκαετία του 1820 δεν φαίνεται να έφτασαν στο σπίτι των Μουτζάν στη Ζάκυνθο ή στα αυτιά της έγκλειστης Ελισάβετ, για να δώσουν αφορμές να ξεδιπλωθεί περισσότερο η εθνικοαπελευθερωτική διάθεση και συνείδηση του αυτοβιογραφούμενου υποκειμένου. Παραμένει, επίσης, απορίας άξιον πώς συμβάντα τέτοιας έντασης και ιστορικής σημασίας, όπως και η εξέγερση στη Ζάκυνθο και η βρετανική της καταστολή τον Σεπτέμβριο του 1821, παρέμειναν στη σκιά της αυτοβιογραφικής αφήγησης ή πέρασαν φευγαλέα από τις σελίδες του κειμένου της.⁶⁰

Αν, λοιπόν, το αυτοβιογραφικό κείμενο είναι το ενέργημα με το οποίο η αφήγηση της αυθιστορούμενης νοηματοδοτεί τον εαυτό της και συγκροτεί την ατομικότητά της αναδρομικά (και, συχνά, αναστοχαστικά), σύμφωνα με την έννοια της «αυτοβιογραφικής πράξης», όπως αναφέραμε προηγουμένως ότι την προσδιόρισε η Bruss (βλ. Smith 1987), αυτό που διαβάζουμε τελικά είναι μια προσπάθεια της Ελισάβετ να επικοινωνήσει με τον αναγνώστη, καθιστώντας τον κοινωνό της αφηγηματικής δοκιμής και δοκιμασίας της, καθώς και να προσδιορίσει τον εαυτό της (και τον συγγραφικό), μέσα από τις αντιφάσεις του και τα αδιέξοδα που διαμορφώνουν τον βίο της. Σε ένα γενικευτικό επίπεδο, η δοκιμή αυτή και η δοκιμασία της γραφής αφορά συνολικότερα τις γυναίκες που γράφουν τον 19^ο αιώνα, από τη σύγχρονή της αλλά άγνωστη σε αυτήν Ευανθία Καϊρη, μέχρι την Καλλιρρόη Παρρέν και την Πηνελόπη Δέλτα στο γύρισμα προς τον 20^ο αιώνα. Το ενδιαφέρον, ασφαλώς, είναι ότι η *Αυτοβιογραφία* της Μουτζάν-Μαρτινέγκου «θεματοποιεί» την ίδια τη δοκιμασία της γραφής και τις αντιθέσεις της, που, όπως είδαμε παραπάνω, είναι ταυτόχρονα κατοπτρισμοί των αντιφάσεων του αυθιστορούμενου υποκειμένου, αλλά και εκφραστές του.

Υπάρχουν όμως και ανάλογοι ρητορικοί τρόποι ή μοτίβα με τα οποία η Μουτζάν-Μαρτινέγκου χειρίζεται τον αγώνα και τις αγωνίες της να διαμορφωθεί η συγγραφική της ταυτότητα και να καταστεί δημόσια, να συναντηθεί με τους υποθετικούς, μελλοντικούς αναγνώστες της. Θα αναφερθούμε σε δύο αποσπάσματα εν είδει παραδειγμάτων. Το πρώτο αφορά την απόβλεψη των γυναικών στην κριτική αποτίμηση του συγγραφικού τους έργου. Προσδοκούν μια αξιολόγηση κατά το δυνατόν αντικειμενική και δίκαιη και, πάντως, απαλλαγμένη από το βάρος της έμφυλης πρόσληψής του, που μπορεί να αδυνατίσει την

⁵⁸ Αθανασόπουλος 1997, σσ. 124-125.

⁵⁹ Πορφύρης 1956, σσ. 21-22.

⁶⁰ «(Τ)ο κείμενο της Ελισάβετ είναι αποκλειστικά στραμμένο στον εαυτό της: επιζητεί να καταγράψει το δράμα της, για να διαιωνίσει τη βίωση της αγωνίας της. Ο εξωτερικός κόσμος είναι στην πραγματικότητα απών: μορφοποιείται και αναλαμβάνει τον λόγο είτε για να εμφανιστεί ως εμπόδιο στους στόχους της (πατέρας, αδελφός, θεός κλπ.) είτε ως στοιχείο οικονομίας για την εκδίπλωση της αφήγησής της (ο μεγάλος σεισμός, η ελληνική επανάσταση κλπ.)»· Αρβανιτάκης 2005, σ. 415.

κριτική προσοχή προς όφελος μιας πρόχειρης και ενθουσιώδους υποδοχής ενός «γυναικείου» έργου ή να εξωθήσει σε μια απορριπτική στάση το ξάφνιασμα της γυναικείας υπογραφής του. Γι' αυτό και η Ελισάβετ εμφανίζεται ικανοποιημένη όταν το χειρόγραφο της υποβάλλεται ανώνυμα και κερδίζει επαινετικά σχόλια:

«Τα συγγράμματα οπού έκαμνα, τα έδίδα του διδασκάλου μου Ρωμαντζά, όχι διά να μου διορθώνη σφάλματα της ορθογραφίας, εις τα οποία η ταχύτης του γρανίματος με έκαμνε και ακόμη με κάμνει να ξετρέχω. Εκεί εις το 'σπήτι του οπού τα έπαιρνε, τα έδιδε (χωρίς να λέγη το ποίος τα είχε γραμμένα) και τα εδιάβαζεν ένας του φίλος ιερεύς των Άγγλων, άνθρωπος πολλά γραμματισμένος, ο οποίος τα επαινούσε πολύ και τα έλεγε πως ήτον άξια διά να βαλθώσιν εις τύπον, έξω από τούτο, όσοι άλλοι τα έβλεπον ομοίως τα επαινούσαν, όθεν εγώ ελάμβανα μεγάλην χαράν, ωσάν οπού εστοχαζόμουν ότι εκείνοι οι έπαινοι ήσαν αληθινοί, επειδή και δεν τους έκαμναν έμπροσθέν μου.»⁶¹

Ο 19^{ος} αιώνας βρίθει παραδειγμάτων ανώνυμης ή ψευδώνυμης δημοσίευσης κειμένων (λογοτεχνικών ή μη) γραμμένων από γυναίκες.⁶² Η αντίφαση που προκύπτει, από τη μια πλευρά να επιδιώκει κανείς τη δημοσιοποίηση του έργου του και, από την άλλη, να ακυρώνει το πνευματικό δικαίωμά του επί του έργου πίσω από την προσωπίδα του ψευδώνυμου, είναι ασφαλώς αποτέλεσμα μιας πρακτικής που αναπτύσσουν οι γυναίκες για να εισχωρήσουν στο δημόσιο πεδίο της δημιουργικής έκφρασης. Ειδικά, όμως, στις περιπτώσεις της ανωνυμίας μάς επιτρέπεται να εννοήσουμε ότι πίσω από τη σκόπιμη αφάνεια βρίσκεται και η συγγραφική πρόθεση να διαβαστεί το έργο χωρίς τη διαμεσολάβηση της έμφυλης ταυτότητας του συγγραφέα του και των αναγνωστικών στάσεων που θα ενεργοποιούσε. Εκεί, πάντως, όπου η ανωνυμία δεν θα μπορούσε εύκολα να εμφιλοχωρήσει είναι στις αυτοβιογραφίες, το είδος που κατεξοχήν ταυτίζει στο ίδιο πρόσωπο τον πρωταγωνιστή της μυθοπλασίας, τον αφηγητή του και τον συγγραφέα και προσδιορίζεται καταστατικά ως η επώνυμη δημόσια παρακαταθήκη του γράφοντος υποκειμένου. Θα μπορούσε να είναι και αυτή μια εξήγηση, που συλλειτουργεί με άλλα αίτια, για τις λιγοστές αυτοβιογραφίες γυναικών που συναντούμε στον 19^ο αιώνα...

Μια άλλη πρακτική, για να νομιμοποιηθεί η δημόσια συγγραφική παρουσία των γυναικών στον 19^ο αιώνα, είναι η επίκληση ενός προσώπου στο οποίο αφιερώνεται το δημοσιοποιούμενο έργο και το επιχείρημα ότι πρόθεση της συγγραφέως είναι να αποδώσει τιμή στο πρόσωπο της αφιέρωσης, από το κύρος του οποίου προσβλέπει να δανειστεί ένα μέρος και η ίδια η έκδοση. Μια παραλλαγή του ρητορικού αυτού τρόπου, που απαντούμε πολύ συχνά στους προλόγους ή τα εισαγωγικά σημειώματα των γυναικών συγγραφέων, είναι και το επιχείρημα της συγγραφής για ένα πρόσωπο προκειμένου να διασωθεί στη μνήμη η ιστορική του παρουσία. Είναι και αυτό ένα προσωπείο πίσω από το οποίο κρύβεται η «ειλικρινέστερη» πρόθεση της συγγραφής, που δεν είναι άλλη από την ανάγκη δημιουργικής έκφρασης του συγγραφέα και της επικοινωνίας του έργου του με τους αναγνώστες του. Γιατί ένα έργο γράφεται, πρώτα απ' όλα, για να διαβαστεί. Η Ελισάβετ, στο πλαίσιο αυτής της ρητορικής στάσης, επικαλείται την πρόθεση να διασωθεί η μνήμη του μικρότερου αδελφού της Μαρίνου και γι' αυτό επιθυμεί να δημοσιεύσει στο μέλλον ένα «όνειρο», συνθεμένο απ' αφορμής του θανάτου του:

«Εδώ ήλθεν ο καιρός του συνθέτειν και έδωσα αρχήν των συγγραμμάτων τούτου του χρόνου με ένα όνειρον επάνω εις τον θάνατόν του [Του αυταδέλφου αυτής οκταετούς Μαρίνου (Σημείωση Ελισαβέτιου Μαρτινέγκου)]. Με τούτο το συγγραμματίδιον εξάτιμισα κατ' ολίγον την θλίμιν μου και εν ταντώ επαρηγορήθηκα με τον στοχασμόν, πως ανίσως και κανένα καιρόν ιδώσι το φως τα συγγράμματά μου δεν θέλει υπάγη χαϊμένον το όνομα του φιλάτου μου Μαρίνου.»⁶³

Η «ιερότητα» της αιτίας ή του σκοπού της συγγραφής μπορεί να συγχωρέσει την πρωτοβουλία της συγγραφέως να γράψει και να δημοσιεύσει ένα λογοτεχνικό κείμενο και, έτσι, να επιτραπεί, προς στιγμήν και κατ' εξαίρεση έστω, η διασάλευση της πατριαρχικής τάξης που προβλέπει την κάθετη και άτεγκτη διάκριση μεταξύ δημόσιας δράσης και «γυναικείου» κόσμου.

Σε μια επιστολή της Μουτζάν-Μαρτινέγκου προς την εξαδέλφη της, το 1822, δημοσιευμένη από τον Κονόμο στα *Επτανησιακά Φύλλα* (1947) και αναδημοσιευμένη στις «Σημειώσεις» της έκδοσης Πορφύρης,⁶⁴ με την οποία ανακοινώνει την απώλεια του μικρού της αδελφού και περιγράφει την ψυχική δοκιμασία από την οποία πέρασε λόγω του αδελφικού θανάτου, η νεαρή Ελισάβετ καταθέτει τις τρεις καταφυγές της παραμυθίας της: «Ο ορθός λόγος, η άμεμπτος θρησκεία μας και η μελαγχολική μούσα μου εσύντρεξαν εις παρηγορίαν

⁶¹ Αθανασόπουλος 1997, σ. 143.

⁶² Βλ. Ριζάκη 2007, σσ. 143-165.

⁶³ Αθανασόπουλος 1997, σσ. 144-145.

⁶⁴ Πορφύρης 1956, σσ. 104-105.

μου» (πρόκειται για τη φράση που τοποθετήθηκε σαν μότο στην αρχή του υποκεφαλαίου). Επιστήμη, μεταφυσική πίστη, λογοτεχνική δημιουργία: είναι τρεις λόγοι που συγκροτούν μέσα από (και παρά) τις επιμέρους αντιθέσεις τους το αυτοβιογραφούμενο υποκείμενο, συνθέτουν την ταυτότητα του ατόμου και μέσω αυτών αναδεικνύεται η ατομική συνείδηση μιας γυναίκας και μιας αυθιστόρησης, μιας αφήγησης που ανασυστήνει την Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου στον αναγνώστη της, σε κάθε ανάγνωση του αυτοβιογραφικού κειμένου. Η συγκεκριμένη *Αυτοβιογραφία* είναι ένα «τυπικό» παράδειγμα αυτοβιογραφικού κειμένου ελληνίδας των πρώτων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα, θεωρούμενου, μέχρι πρόσφατα, μοναδικού. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, ένα ακόμα αυτοβιογραφικό κείμενο ελληνίδας της εποχής εκείνης, τα *Απομνημονεύματα* της Ρωξάνδρας Στούρτζα, μεταφρασμένα στα ελληνικά, εμπλούτισαν πρόσφατα το συγκεκριμένο γραμματειακό είδος, ενώ και άλλα αυτοβιογραφικά κείμενα της ίδιας απόκεινται στο αρχείο της. Φαίνεται πως, ως προς τα αυτοβιογραφικά κείμενα γυναικών, το τοπίο, όντας εν πολλοίς αχαρτογράφητο, θα γνωρίσει πολλές αναθεωρήσεις στο μέλλον.

6.2 «Εξιστóρηση των γεγονότων της εποχής μου»: αναπάντεχα, μικτά αλλά νόμιμα, απομνημονεύματα μιας γυναίκας (Ρωξάνδρας Στούρτζα, *Απομνημονεύματα*)

*«Είναι οφειλή μου προς την αλήθεια,
να παρουσιάσω τον ηγέτη αυτόν υπό το φως της αληθείας»
(Στούρτζα 2006, σ. 64)*

Τα *Απομνημονεύματα* της Ρωξάνδρας Στούρτζα γράφτηκαν το 1829 στα γαλλικά, αλλά είδαν το φως της δημοσιότητας μόλις το 1888, στη Μόσχα, με φροντίδα της ανιψιάς της Μαρίας Γκαγκάριν.⁶⁵ Σε ελληνική μετάφραση της Μαρίας Τσάτσου κυκλοφόρησαν πρόσφατα (2006), από τις εκδόσεις Ιδεόγραμμα. Λόγω της οψίτυπης πρώτης έκδοσης, αλλά και της καθυστερημένης ελληνικής μετάφρασής του, το έργο δεν έχει ενταχτεί (ακόμη) στη γραμματολογική θεώρηση του 19^{ου} αιώνα και δεν έχει μελετηθεί παρά ελάχιστα.⁶⁶

Η συγγραφέας του Ρωξάνδρα Στούρτζα γεννήθηκε το 1786 στην Κωνσταντινούπολη και πέθανε το 1844 στην Οδησό, διαγράφοντας μια ενδιαφέρουσα πορεία πολλών μετακινήσεων στον ευρωπαϊκό χάρτη, που αποτυπώνει την ανθρωπογεωγραφία της εποχής της. Θα έχουμε την ευκαιρία να την παρακολουθήσουμε και να τη συζητήσουμε λίγο παρακάτω. Ο πατέρας της, Σκαρλάτος Στούρτζας, καταγόταν από τη Μολδαβία. Η μητέρα της, Σουλτάνα Μουρούζη, καταγόταν από φημισμένη φαναριώτικη οικογένεια. Ο πατέρας της Σουλτάνας Μουρούζη, Κωνσταντίνος (ο παππούς της Ρωξάνδρας), διετέλεσε οσποδάρης (ηγεμόνας) της Μολδαβίας (παραδουνάβιας χώρας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με περιορισμένη αυτονομία). Οι διοικητικές θέσεις των προγόνων της, αλλά και η οικονομική και κοινωνική τους επιφάνεια, έφεραν την οικογένεια Στούρτζα σε άμεση σύνδεση με τις πολιτικές και ιστορικές εξελίξεις της εποχής και ειδικότερα με την τροχιά κίνησης της οθωμανικής και, κυρίως, της ρωσικής διπλωματίας και πολιτικής. Ο πατέρας της μετακίνησε την οικογένειά του από την Κωνσταντινούπολη και το Ιάσιο στην Πετρούπολη, όταν η Ρωξάνδρα ήταν πέντε ετών. Βρισκόμαστε στη λήξη του πενταετούς Ρωσοτουρκικού πολέμου (1787-1792), με την ήττα των Οθωμανών και την υπογραφή της Συνθήκης του Ιασίου, που διαμόρφωσε οικονομικές, γεωστρατηγικές και πολιτικές συνθήκες σε όφελος των Ρώσων. Οι τελευταίοι βρίσκονται υπό τη διοίκηση της τσαρίνας Αικατερίνης Β', η πολιτική της οποίας αντιμετώπιζε θετικά τους ελληνικούς πληθυσμούς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο και με την ευνόητη προσδοκία για ένα καλύτερο πολιτικό, στρατιωτικό, ή διπλωματικό μέλλον των γιων του, σε ένα ευνοϊκό περιβάλλον για τη σταδιοδρόμησή τους (έχει δύο γιους, τον Κωνσταντίνο και τον Αλέξανδρο), ο Σκαρλάτος Στούρτζας εγκαταλείπει την οικογενειακή περιουσία στην Οθωμανική αυτοκρατορία και εγκαθίσταται αρχικά στην Πετρούπολη.⁶⁷ Η επιλογή του αποδείχτηκε εύστοχη, παρά τις οικονομικές και άλλες δυσκολίες που συνάντησε η οικογένεια με

⁶⁵ Χατζηναντωνίου 2006, σ. 7· Ντενίση 2014, σ. 150.

⁶⁶ Βλ. την εξαίρεση του άρθρου Denissi 2005 και της μελέτης Ντενίση 2014.

⁶⁷ Βλ. Στούρτζα 2006, σ. 231. Οι βασικότερες από τις πληροφορίες αυτές αναφέρονται από την ίδια τη Ρωξάνδρα Στούρτζα στο αυτοβιογραφικό της κείμενο. Συμπληρώνονται με αναλυτικές πληροφορίες, που δίνονται στις ιδιαίτερα πλούσιες σε δεδομένα και εκτενείς «Σημειώσεις» στο τέλος των *Απομνημονευμάτων* (της ελληνικής μετάφρασής τους), συνταγμένες από τον Κώστα Χατζηναντωνίου (Στούρτζα 2006, σσ. 229-298).

τη μετεγκατάστασή της. Ο Κωνσταντίνος, παρά το άδοξο τέλος του,⁶⁸ θα σταδιοδρομήσει στον στρατιωτικό τομέα και ο Αλέξανδρος στον διπλωματικό στίβο.

Η οικογενειακή περιουσία που απέμεινε στην Οθωμανική αυτοκρατορία εξανημίστηκε πολύ γρήγορα και η οικονομική δυσχέρεια θα αναγκάσει τον Σκαρλάτο Στούρτζα να μεταφέρει την οικογένειά του μακριά από την ακριβή ζωή της Πετρούπολης, στην επαρχία, στο Μοχίλεφ της Λευκορωσίας, όσο ο ίδιος ταξίδευε στην Οθωμανική αυτοκρατορία για να περισώσει μέρος της περιουσίας τους. Η απομονωμένη ζωή στην επαρχία θα φανεί αρκετά σκοτεινή. Η Ρωξάνδρα θα κάνει λόγο για «τα ατέλειωτα βράδια του χειμώνα» (σ. 18).⁶⁹ Εκεί, με την άγρυπνη φροντίδα της μητέρας της, θα λάβει επιμελημένη κατ' οίκον μόρφωση και θα καλλιεργήσει μια ευαίσθητη, ευγενική και ευφυή προσωπικότητα, που θα εντυπωσιάσει τον περίγυρό της στην πορεία της ζωής της. Σχολιάζει ο Κώστας Χατζηαντωνίου: «Η μόρφωση, η ευγένεια, η ευφυΐα, η διπλωματικότητα αλλά και η ειλικρίνεια, η καλοσύνη, η ανεπιτήδευτη απλότητα, την έκαναν σε νεαρότατη ηλικία πρόσωπο αγαπητό στην ιδιαίτερως απαιτητική ρωσική αριστοκρατία και της άνοιξαν τις βαριές πόρτες του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος.»⁷⁰

Τα χρόνια διαμονής στην επαρχία θα είναι δύσκολα, «σημαδεμένα από βαθεία οδύνη» (σ. 17): θα πεθάνει πρόωρα η μεγαλύτερη αδελφή της, Σμαράγδα (είχε άλλη μία, μικρότερη αδελφή, την Ελένη, μετέπειτα σύζυγο διπλωμάτη). Από το 1801, η οικογένεια εγκαθίσταται και πάλι στην Πετρούπολη, παίρνοντας την απόφαση να επανέλθει στην κοινωνική ζωή της πρωτεύουσας. Χρειαζόταν να ολοκληρωθεί η μόρφωση των παιδιών και να καταταχτεί ο Κωνσταντίνος στον στρατό. Ο τελευταίος θα ακολουθήσει τη σταδιοδρομία των αξιωματικού, αλλά, κατά τη διαμονή του στο Βερολίνο στα 1805, θα θέσει τέρμα στη ζωή του, ρομαντικά απελπισμένος επειδή δεν πρόλαβε να πάρει μέρος στις στρατιωτικές συγκρούσεις με τα γαλλικά στρατεύματα και να διαπρέψει, όπως φιλοδοξούσε, στο πεδίο των μαχών. Η Ρωξάνδρα αναλαμβάνει το βάρος να διαχειριστεί την είδηση της αυτοχειρίας του αδελφού της απέναντι στους γονείς της, σε μια προσπάθεια να προστατεύσει την ψυχική ισορροπία της μητέρας της, αλλά και να μετριάσει τη βαριά κατάθλιψη που επέφερε η είδηση στην ήδη μελαγχολική φύση του πατέρα της.

Η εγκατάσταση της οικογένειας Στούρτζα στην Πετρούπολη, στην αυγή του αιώνα (1801), συμβαίνει σε μια περίοδο που πνέει άνεμος ανανέωσης και ελπίδας στη Ρωσία. Έχει μόλις λήξει η βασιλεία του Παύλου Α' («σκοτεινή και ολέθρια» τη χαρακτηρίζει η Ρωξάνδρα) και ξεκινά του διαδόχου του, Αλέξανδρου Α', με ανακούφιση και υψηλές προσδοκίες από τον ρωσικό λαό. Πέντε χρόνια αργότερα, η Ρωξάνδρα βρίσκεται στο εικοστό έτος του βίου της, όταν αποχωρίζεται την οικογένειά της και ξεκινά τη νέα της ζωή ως δεσποινίδα επί των τιμών της αυτοκράτειρας Ελισάβετ, συζύγου του τσάρου Αλέξανδρου Α'. Χάρη στην προσωπικότητα και τις αρετές που τη διακρίνουν, πολύ γρήγορα θα συγκεντρώσει την προσοχή και την εκτίμηση στην αυτοκρατορική αυλή. Θα κερδίσει επίσης την εκτίμηση και την εμπιστοσύνη του ίδιου του τσάρου Αλέξανδρου Α' και θα σταθεί απέναντί του μια αφοσιωμένη, ψύχραιμη και διεισδυτική στις κρίσεις της συνομιλήτρια σε θέματα πολιτικής και διπλωματίας.

Από τη θέση της στο αυτοκρατορικό περιβάλλον θα παρακολουθήσει, και θα αφηγηθεί στα *Απομνημονεύματά* της, τα σημαντικά πολιτικά, στρατιωτικά και διπλωματικά γεγονότα της ευρωπαϊκής ιστορίας αυτών των χρόνων: η εκστρατεία των γαλλικών στρατευμάτων υπό τη διοίκηση του Ναπολέοντα εναντίον της ρωσικής αυτοκρατορίας, η εισβολή τους στη Μόσχα και οι κρίσιμες στιγμές για τον τσάρο Αλέξανδρο Α', η ανάκαμψη των Ρώσων, η ανακατάληψη της πόλης, η ανασυγκρότηση του συνασπισμού ενάντια στον Ναπολέοντα, η αντιστροφή των συσχετισμών του πολέμου εις βάρος των Γάλλων και η ήττα τους, η κατάληξη στο Συνέδριο της Βιέννης.

Μια ιδιαίτερη στιγμή, καθοριστική για την προσωπική της ζωή, που θα εμφανιστεί διακριτικά στην αφήγησή της, είναι η γνωριμία της με τον πολιτικό και διπλωμάτη Ιωάννη Καποδίστρια, όταν αυτός θα μεταβεί στην Πετρούπολη, το 1809, για να εργαστεί στο διπλωματικό σώμα της Ρωσίας. Θα αναπτυχτεί ένας ευγενής όσο και φλογερός αισθηματικός δεσμός, που θα κρατηθεί ζωντανός παρά την απόσταση που σύντομα θα χωρίσει τους δύο με τις μετακινήσεις τους, ο Καποδίστριας στην Ελβετία και, κατόπιν, στο ελληνικό Βασίλειο ως ο πρώτος κυβερνήτης του, η Στούρτζα στη συνοδεία της αυτοκράτειρας Ελισάβετ. Πιθανολογείται ότι μια παρέμβαση από την πλευρά του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος συντέλεσε ώστε να μην ευοδωθεί η σχέση και καταλήξει σε γάμο.⁷¹ Πάντως, φαίνεται πως και από την πλευρά του Καποδίστρια

⁶⁸ Ο Κωνσταντίνος, όπως θα δούμε παρακάτω, αυτοκτόνησε.

⁶⁹ Οι αριθμοί στην παρένθεση παραπέμπουν στην έκδοση της ελληνικής μετάφρασης (Ιδεόγραμμα, 2006).

⁷⁰ Χατζηαντωνίου 2006, σ. 8.

⁷¹ Χατζηαντωνίου 2006, σσ. 9-10. Αναλυτική παρουσίαση της απόφασης και των δύο να μην προχωρήσουν σε γάμο, βλ. στην ιστορική βιογραφία της Κούκκου (1997).

λειτούργησε μια αναστολή. Από το σώμα επιστολών που έχει διασωθεί μεταξύ των εμπλεκόμενων (των δύο νέων και του αδελφού της Ρωξάνδρας, Αλέξανδρου), προκύπτει ότι ο Καποδίστριας, προϊόντος του χρόνου και της διπλωματικής του σταδιοδρομίας, είχε αποφασίσει να αφοσιωθεί στην «ελληνική υπόθεση» και, επομένως, δεν θα μπορούσε να δεσμευτεί με τη δημιουργία οικογένειας στη Ρωσία. Η γνωριμία της Ρωξάνδρας με τον Καποδίστρια και οι συχνές συναντήσεις τους στην Πετρούπολη κράτησαν μία τριετία περίπου (μέχρι το 1811). Θα ξανασυναντηθούν το 1814, στο πλαίσιο των διπλωματικών διεργασιών που συντελούνται στην Ευρώπη και καταλήγουν στο Συνέδριο της Βιέννης. Έναν χρόνο νωρίτερα, η Ρωξάνδρα ακολουθεί την αυτοκράτειρα σε ένα μακρύ ταξίδι σε περιοχές της πατρίδας της: Βερολίνο, Λειψία, Βαϊμάρη (η Ελισάβετ είναι γερμανίδα). Το ταξίδι θα καταλήξει στη Βιέννη και σε συνάντηση με τον Καποδίστρια. Λίγα χρόνια αργότερα, η δολοφονία του κυβερνήτη θα πληγώσει βαθύτατα τη Ρωξάνδρα, όπως γνωρίζουμε από άλλα γραπτά τεκμήρια, δεδομένου ότι η συγγραφή των *Απομνημονευμάτων* ολοκληρώθηκε πριν από το τραγικό γεγονός.

Στην παραμονή της στη Βαϊμάρη και με τη μεσολάβηση της ίδιας της αυτοκράτειρας θα γνωρίσει τον κόμη Έντλινγκ (Edling), υπουργό των εξωτερικών της Βαϊμάρης και εξάδελφο της Ελισάβετ. Το 1816, με τη δική της παρέμβαση και πάλι, η Ρωξάνδρα θα συνάψει έναν συμβατικό γάμο μαζί του. Η διαμονή στη Βαϊμάρη θα της φανεί δυσβάσταχτη και θα επιδιώξει τη μετακίνησή τους στην Πετρούπολη, κοντά στην οικογένειά της. Τελικά, η μετεγκατάσταση αυτή θα γίνει ιδιωτικά, στην πατρική της περιουσία στη Λευκορωσία, καθώς ο κόμης Έντλινγκ δεν μπόρεσε να αποκτήσει μια διπλωματική/πολιτική θέση στη ρωσική πρωτεύουσα. Σύντομα θα μετακινηθούν στο Μανζύριο της Βεσσαραβίας, περιοχή στην οποία ο τσάρος διέθεσε κτήματα στον κόμη για να τα εκμεταλλευτούν. Ο συμβατικός γάμος, όμως, αδυνατεί να τους κρατήσει μαζί. Ο κόμης Έντλινγκ θα επιστρέψει στην πατρίδα του. Είναι πιθανό να μην ξανασυναντήθηκαν στη ζωή τους, εκτός ίσως από μία επίσκεψη της Ρωξάνδρας στη Βαϊμάρη, λίγο καιρό πριν τον θάνατό της.⁷²

Η Ρωξάνδρα θα ενδιαφερθεί έντονα για το πολιτικό ζήτημα του ελληνικού κράτους και θα αφοσιωθεί σε δράσεις υποστήριξης των Ελλήνων. Το ενδιαφέρον της για τους δοκιμαζόμενους Έλληνες στα χρόνια αμέσως μετά την επανάσταση του 1821, θα τη φέρει (μόνη πια, καθώς έχει προηγηθεί η οριστική ρήξη με τον σύζυγό της) το 1825 στην Οδησό, για να συνδράμει τους προσφυγικούς ελληνικούς πληθυσμούς που κατέφυγαν στη ρωσική πόλη. Δραστηριοποιήθηκε έντονα και φρόντισε την προμήθεια τροφής, την οικονομική στήριξη και τη στέγαση των προσφύγων. Ενεργοποιώντας και τον Ρώσο υπουργό της Παιδείας, περιέθαλψε τους πρόσφυγες, ίδρυσε ορφανοτροφείο, πρωτοβάθμιο σχολείο για τη στοιχειώδη εκπαίδευσή τους και Παρθεναγωγείο ειδικά για τη μόρφωση των κοριτσιών. Ο θάνατος τη βρήκε στην Οδησό, το 1844.

Νωρίτερα όμως, στα χρόνια του ταξιδιού της στην κεντρική Ευρώπη και, κατόπιν, κατά την περίοδο του γάμου και της αρχικής της παραμονής στη Βαϊμάρη, η Ρωξάνδρα είχε δραστηριοποιηθεί στη στήριξη νέων του παροικιακού ελληνισμού που επιθυμούσαν να σπουδάσουν. Η ίδια χρηματοδότησε την έκδοση της τραγωδίας *Ιφιγένεια εν Ταύροις* του Γκαίτε, σε ελληνική μετάφραση από τον σπουδαστή Ιωάννη Παπαδόπουλο. Η Στούρτζα είχε συναντηθεί με τον Γερμανό ποιητή ήδη από το 1813, κατά την επίσκεψή της στη Λειψία.

Δεν έχουμε επαρκείς ενδείξεις ή δεδομένες πληροφορίες για στενή και διαρκή ενασχόληση της ίδιας με τη συγγραφή λογοτεχνικών κειμένων. Η ιστορικός Ελένη Κούκκου, που ερεύνησε το αρχείο της οικογένειας Στούρτζα στην Πετρούπολη, εντόπισε στις επιστολές αναφορές της στην «ποιητική διάθεση» που την ενέπνεε και, σε μία περίπτωση, πιθανολογεί ότι σε αυτήν ανήκει ένα ποίημα που παρατίθεται σε επιστολή της. Απόκειται στο αρχείο και ένα δικό της μυθιστόρημα (αδημοσίευτο μέχρι σήμερα) με τον τίτλο *Zoé, ou la jeune Grecque*.⁷³ Πάντως, η απόφαση και η άσκηση της πράξης της συγγραφής σχετίζεται περισσότερο με τον «πρακτικότερο» χαρακτήρα της μαρτυρίας, της προσωπικής κατάθεσης με ιστορικό βάρος, της ανταπόκρισης σε μια ανάγκη επικοινωνίας, και λιγότερο στην αναζήτηση της δημιουργικής έκφρασης μέσα από τη λογοτεχνία (με τις όποιες καλλιτεχνικές ανησυχίες).

Σύμφωνα με τις διαθέσιμες μέχρι σήμερα πληροφορίες, τα αυτοβιογραφικά κείμενα που φέρεται να συνέταξε η Ρωξάνδρα Στούρτζα, περιλαμβάνουν δύο καταγραφές απομνημονευμάτων, ποικίλα και σκόρπια σημειώματα, καθώς και μια σειρά επιστολών. Γνωρίζουμε ότι η Στούρτζα έστειλε επιστολές προς πολλούς

⁷² Κούκκου 1997, σσ. 613-626.

⁷³ Κούκκου 1997, σ. 613. Δυστυχώς δεν διαθέτουμε μια συστηματική, αναλυτική και κατά το δυνατόν εξαντλητική καταγραφή του αρχείου της οικογένειας Στούρτζα για να σχηματίσουμε, έμμεσα έστω, μια συνολική και (ει δυνατόν) οριστική εικόνα της συγγραφικής δραστηριότητας της Ρωξάνδρας, λογοτεχνικής ή μη. Οι πληροφορίες μεταφέρονται εδώ από διάσπαρτα σημεία της αφήγησης της ιστορικής βιογραφίας της Κούκκου, *Ιωάννης Καποδίστριας – Ρωξάνδρα Στούρτζα. Μια ανεκπλήρωτη αγάπη* (1997).

αποδέκτες. Εκείνες που ενδιαφέρουν περισσότερο είναι όσες απευθύνονται στον Ιωάννη Καποδίστρια, λόγω της σχέσης που συνδέει αποστολέα και παραλήπτη. Η αλληλογραφία αυτή αποσιωπήθηκε από τη Ρωξάνδρα στο κείμενο των *Απομνημονευμάτων* που δημοσιεύτηκε, ως μία ακόμη ένδειξη της πρόθεσης της συγγραφέως τους να διατηρήσει μια γραμμή διάκρισης της πολύ προσωπικής ζωής της από τη δημόσια αφήγηση των απομνημονευμάτων. Πρόκειται για «θερμά γράμματα» με «φλογερά αισθήματα», για να δανειστούμε τη φρασεολογία του Κώστα Χατζηαντωνίου.⁷⁴ Το μεγαλύτερο μέρος των επιστολών που απέστειλε ο Καποδίστριας στη Στούρτζα δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1901, στην εφημερίδα *Νέα Ημέρα* της Τεργέστης. Οι επιστολές του προϋπέθεταν την ύπαρξη επιστολών της Ρωξάνδρας, που ελάνθαναν και οι οποίες θα εντοπιστούν πολύ αργότερα, τη δεκαετία του 1990, από την ιστορικό Ελένη Κούκκου, στο αρχείο της οικογένειας Σκαρλάτου Στούρτζα που φυλάσσεται στο Σπίτι/Μουσείο Πούσκιν στην Πετρούπολη. Η επιτόπια έρευνα της Κούκκου θα εντοπίσει τα κείμενα των απομνημονευμάτων και τις επιστολές. Τα γραπτά τεκμήρια που μελέτησε στην αυτοψία της δείχνουν ότι η αλληλογραφία τους διήρκεσε μέχρι τη δολοφονία του Κυβερνήτη, το 1831.

Από τη χρονική αυτή στιγμή και έπειτα η Ρωξάνδρα θα απομείνει χωρίς παραλήπτη επιστολών και αισθημάτων, τραγικά μόνη στη ζωή, για να υποφέρει τη βίαιη θανάτωση του αγαπημένου της προσώπου. Θυμίζουμε ότι το 1831, πλέον, η Ρωξάνδρα έχει απομακρυνθεί από τον συμβατικό γάμο με τον κόμη Έντλινγκ, έχει εγκατασταθεί στην Οδησό και δραστηριοποιείται στη στήριξη των Ελλήνων προσφύγων στη ρωσική πόλη. Από τότε και έπειτα, η Ρωξάνδρα θα ξεκινήσει τη συγγραφή νέων απομνημονευμάτων (του δεύτερου από τα δύο κείμενα απομνημονευμάτων που απόκειται στο αρχείο της οικογένειάς της), επίσης στη γαλλική γλώσσα, με τον τίτλο «Ma Vie». ⁷⁵ Τα απομνημονεύματα αυτά διαχειρίζονται το δυσβάστακτο πένθος μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια και έχουν χαρακτήρα αυστηρότερα προσωπικό. Το γαλλικό πρωτότυπο, με τη μορφή καταγραφών ημερολογίου, δεν έχει εκδοθεί μέχρι σήμερα. Η έναρξη της συγγραφής του δεύτερου αυτού κειμένου απομνημονευμάτων, αμέσως μετά τη δολοφονία του Κυβερνήτη και τη διακοπή της αλληλογραφίας, μοιάζει σαν να θέλει να συνεχίσει την επικοινωνία που τερμάτισε αμετάκλητα ο θάνατος, με τη συστροφή του αφηγούμενου υποκειμένου στον εαυτό του, τη ζωή του και τα βιώματά του.

Γενικότερα, δημιουργείται η εντύπωση ότι η ενασχόληση με τη συγγραφή αυτοβιογραφικών κειμένων υπήρξε για τη Ρωξάνδρα Στούρτζα μια συνέχεια, ένα νήμα πορείας της ζωής της. Πρώτα το αρχικό κείμενο των *Απομνημονευμάτων*, αυτό που εκδόθηκε στα 1888 στη Μόσχα και αφηγείται τη ζωή και τη δράση της, από την αρχή του βίου της μέχρι και τον θάνατο του τσάρου Αλέξανδρου Α΄ το 1825.⁷⁶ Έπειτα η αλληλογραφία της με τον Καποδίστρια, που έχει ήδη ξεκινήσει κατά το διάστημα συγγραφής των πρώτων της *Απομνημονευμάτων* και τερματίζεται το 1831. Και, τέλος, η έναρξη των δεύτερων απομνημονευμάτων της, αμέσως μετά τη διακοπή της αλληλογραφίας. Καθώς οι πληροφορίες που διαθέτουμε και η μαρτυρία από την αυτοψία των γραπτών τεκμηρίων δείχνουν πως τα δεύτερα απομνημονεύματα είναι περισσότερο στραμμένα στον ιδιωτικό εαυτό της απομνημονευματογράφου, θα ήταν ενδιαφέρουσα μια σύγκρισή τους με τα πρώτα απομνημονεύματα, που καταθέτουν βιώματα και μαρτυρίες της ευρωπαϊκής διπλωματίας και πολιτικής, καθώς και των ανταγωνιστικών παθών της αυτοκρατορικής αυλής, προερχόμενα δηλαδή από έναν δημόσιο χώρο. Θα ήταν ενδιαφέρον να συγκριθούν, για να παρακολουθήσει κανείς τις αποκλίσεις στο είδος των αυτοβιογραφικών κειμένων, όταν το αυτοβιογραφούμενο εγώ ανασυγκροτείται ως υποκείμενο που εξέρχεται στο φως της δημόσιας σφαίρας και ως υποκείμενο που στέκεται στο ημίφως του ιδιωτικού, αλλά και τη θέση (και σχέση) τους ως προς το ζεύγμα ιστορική αφήγηση/μαρτυρία-λογοτεχνία/μυθοπλαστική αφήγηση.

⁷⁴ Χατζηαντωνίου 2006, σ. 10.

⁷⁵ Στην Εισαγωγή του Χατζηαντωνίου ανακοινώνεται ότι το αδημοσίευτο αυτό κείμενο έχει ήδη μεταφραστεί στην ελληνική και πρόκειται να κυκλοφορήσει επίσης από τις εκδόσεις Ιδεόγραμμα (Χατζηαντωνίου 2006, σ. 10). Σήμερα δεν έχει πραγματοποιηθεί η συγκεκριμένη έκδοση). Αποσπάσματά του σε ελληνική μετάφραση μπορεί να διαβάσει κανείς στις σελίδες της ιστορικής βιογραφίας της Κούκκου (1997), όπου αξιοποιούνται για να αναπαρασταθεί ο ανείπωτος πόνος της Ρωξάνδρας για την απουσία του αγαπημένου Ιωάννη. Παραθέτουμε δείγματος χάριν: «Ιανουάριος 1932. Ό,τι ευγενές και υπέροχο και ενάρετο γνώρισα επάνω στη γη, χάθηκε από γύρω μου, από τη ζωή μου, χωρίς καν ν' αφήσει κάποιο ορατό ίχνος από το πέρασμά του επάνω στη γη για εμένα! Τα πήρε όλα μαζί του, γιατί δεν έπρεπε να τα αφήσει στη γη. Ακόμα δεν κατέβηκες στην κρύπτη των προγόνων σου, Ιωάννη Καποδίστρια, και η αχαριστία και αναισθησία της εποχής σου προσπαθούν να ρίξουν τον πέπλο της λήθης στην όμορφη μνήμη σου! Έζησες αλήθεια μονάχα για την ευτυχία των ομοίων σου; Συχνά –μετά τον δικό σου χαμό– νιώθω και πιστεύω ότι δεν ζω πια και ότι απλώς υπάρχω στη ζωή, χωρίς να ζω... Για να βλέπω γύρω μου την “πανδαισία των ανθρώπων”, από όπου εγώ βγαίνω εξουθενωμένη, πεθαίνοντας από την πείνα και τη δίψα της αγάπης και της αλήθειας, που έχασα. Θα ήθελα να είμαι πάντοτε εντελώς μόνη, με τον Θεό μου, για να κλαίω ελεύθερα στα πόδια του σταυρού...» (Κούκκου 1997, σσ. 601-602)

⁷⁶ Το μεγαλύτερο μέρος της αφήγησης εστιάζεται στα γεγονότα της περιόδου 1812-1815 (Denissi 2005, σ. 262).

Τα παραπάνω ερωτήματα ισχύουν και ως προς τα «σκόρπια σημειώματα» της Ρωξάνδρας που η Κούκκου αναφέρει ότι εντόπισε στο αρχείο. Διάσπαρτες, σύντομες, «εκ βαθέων» αφηγήσεις, γραμμένες σε χαρτιά που δεν συγκροτούν ένα σώμα, αλλά διασώζουν σπαράγματα του ανείπωτου πόνου για την οριστική απώλεια του αγαπημένου της Ιωάννη. Παραθέτουμε ένα από αυτά: «Δεν θα ξεχάσω ποτέ εκείνον τον περίπατο που κάναμε μαζί, Ιωάννη, κάτω από τις πυκνές φυλλωσιές, στη λουτρόπολη Ems. Είχες τόσα να μου ειπείς για τα σχέδια και τα όνειρά σου για την Ελλάδα! Την πατρίδα μας. Σε άκουγα αμίλητη. Ο λόγος σου είχε πάντοτε τόση γοητεία... Στους μοναχικούς τώρα περιπάτους μου, που θα ήθελα τόσο πολύ να ήσουν δίπλα μου, να ήμουν και εγώ δίπλα σου, προσπαθώ να αναπληρώσω την απουσία σου με τη σκέψη μου».⁷⁷ Είναι ενδιαφέρον ότι, εδώ, η αυτοβιογραφική αφήγηση αποτυπώνει ανάγλυφα την προσπάθεια υποκατάστασης μιας οριστικά χαμένης επικοινωνίας και ανασυγκρότησης του αφηγούμενου υποκειμένου στις διάφορες βαθμίδες του προσωπικού χρόνου του βίου του: η ανάκληση από τη μνήμη, η αφηγηματική αποτύπωση/ανακατασκευή του ευτυχισμένου παρελθόντος, η γραφή διέξοδος και θεραπεία του τραυματικού παρόντος.

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως στο αρχείο της οικογένειας απόκειται μια εντυπωσιακή ποικιλία κειμένων του αυτοβιογραφικού είδους γραμμένων από τη Ρωξάνδρα: απομνημονεύματα και ημερολόγια, εξομολογητικά σημειώματα. Στα τετράδιά της η Κούκκου εντοπίζει και μας πληροφορεί για την ύπαρξη και αναμνήσεων («Souvenirs», «Mémoires»), ταξιδιωτικών εντυπώσεων και ημερολογίων ταξιδίων, μια «ιστορία» από το φιλόλογο έργο της στην Οδησό, μια βιογραφία της μητέρας της κ.λπ.⁷⁸ Φαίνεται πως σε όλη τη διάρκεια του βίου της και με διαφορετικές μορφές κειμένων και τρόπους έκφρασης των «γραφών του εγώ», η Στούρτζα σύστηνε, αναθεωρούσε ή συμπλήρωνε, και ξανασύστηνε τον εαυτό της ή, μάλλον, διαφορετικές όψεις και στιγμές του βίου του. Με όλη αυτή την ποικιλία ειδών, ημερολογίων, αναμνήσεων, προσωπικών σημειωμάτων κ.λπ., η Στούρτζα πραγματεύεται τον εαυτό της, τον εσώτερο εαυτό μιας γυναίκας, που αδυνατεί ή έστω νιώθει άβολα να εκφραστεί μέσα από τα εμποδωμένα «ανδρικά» σχήματα του απομνημονεύματος. Όπως παρατηρεί η Valerie Sanders, οι γυναίκες της βικτωριανής εποχής που επιθυμούν να αποτυπώσουν γραπτά τον βίο τους, να στοχαστούν για τη ζωή τους και να συγκροτήσουν τον εαυτό τους μέσα από την αφήγηση, καταφεύγουν στη συγγραφή ημερολογίων, αναμνήσεων κ.λπ., επειδή αισθάνονται απαγορευτική για το φύλο τους τη συγγραφή επίσημης αυτοβιογραφίας. Το σύνολο αυτών των κειμένων, μέσα στην πολυφωνία των εκδοχών τους, συστήνουν το σώμα της αυτοβιογραφίας της γυναίκας συγγραφέως.⁷⁹

Πρόκειται, λοιπόν, για μια άσκηση γραφής με μεγάλες διάρκειες στη ζωή της Ρωξάνδρας και από νωρίς συνειδητοποιημένη και μεθοδικά εφαρμοσμένη. Για παράδειγμα, η συγγραφή των εκδομένων *Απομνημονευμάτων* της ακολουθεί μια χρόνια διαδικασία επεξεργασίας ή επανεγγραφής, της οποίας τη μέθοδο θα μπορούσαμε να ανασυγκροτήσουμε συνοπτικά εδώ. Όσο βρίσκονται σε εξέλιξη τα γεγονότα που αφηγείται στα *Απομνημονεύματά* της, η Ρωξάνδρα κρατά σημειώσεις αρκετά αναλυτικές, ίσως και με τη μορφή ημερολογιακών εγγραφών. Πάνω σε αυτά τα σημειώματα στηρίζεται όταν αργότερα θα συγγράψει το κείμενο της ενιαίας αφήγησης των απομνημονευμάτων της. Γιατί, όταν αφηγείται το παρελθόν στο εκδομένο κείμενο, μοιάζει να έχει έναν πλήρη έλεγχο και μια ευκολία μετατόπισης στις χρονικές στιγμές της αφήγησης και τις επιλογές της ιστόρησης (π.χ. «Ξαναθυρίζω στην εποχή που έζησα, η οποία παρουσίαζε όλο και μεγαλύτερο ενδιαφέρον για εμένα», σ. 44· «Επειδή πρόθεσή μου δεν είναι να καταγράψω τα ιστορικά γεγονότα, αλλά απλώς αυτά που συνέβαιναν μπροστά στα μάτια μου, δεν θα παρακολουθήσω τα γεγονότα της εκστρατείας του 1813», σ. 82), που θα μπορούσαν να συμβαίνουν επειδή την ώρα της συγγραφής η Στούρτζα έχει μπροστά της καταγραμμένες αφηγήσεις της από το παρελθόν (ενδεχομένως και με τη μορφή των «σκόρπιων σημειωμάτων» που η Κούκκου εντόπισε στο αρχείο της οικογένειας). Άλλωστε, πώς θα μπορούσε η μνήμη να συγκρατήσει τόσα πολλά πρόσωπα και πληροφορίες χωρίς τη συνδρομή της γραπτής υπόμνησης; Σε ένα επόμενο σημείο της αφήγησης, η Στούρτζα γράφει προϋποθέτοντας προγενέστερες καταγραφές ή σημειώσεις: «Κατ' αυτόν τον τρόπο είχα κρίνει τότε τον πρίγκιπα Ευγένιο και η συνέχεια της διηγήσεώς μου θα αποδείξει ότι η σκιαγραφία αυτή είναι σύμφωνη με την πραγματικότητα» (σ. 134). Φαίνεται πως η Ρωξάνδρα γράφει τα απομνημονεύματά της ενώ, παράλληλα, διαβάσει το δικό της καταγραμμένο αυτοβιογραφικό υλικό, όπως η σκιαγραφία του πρίγκιπα Ευγένιου εδώ. Τα σημειώματα αυτά συγκροτούν ένα σχέδιο, καλά οργανωμένο, βάσει του οποίου προχωρά μεθοδικά η συγγραφή. Διαθέτουμε

⁷⁷ Το σημείωμα αξιοποιείται ως γραπτός μάρτυρας στην ιστορική βιογραφία της Κούκκου η μετάφραση είναι της ίδιας (βλ. Κούκκου 1997).

⁷⁸ Κούκκου 1997, σσ. 613, 628.

⁷⁹ Sanders 1989, σσ. 1-27.

όμως και την έξωθεν μαρτυρία του Καποδίστρια, ο οποίος, σε επιστολή του προς την ίδια τον Απρίλιο του 1814, εμφανίζεται να γνωρίζει ότι η Ρωξάνδρα επεξεργάζεται ένα κείμενο, με την πρόθεση να αφηγηθεί τα ιστορικά γεγονότα που ζει και το οποίο κατά πάσα πιθανότητα οδήγησε στα απομνημονεύματα που γνωρίζουμε σήμερα.⁸⁰

Προς το παρόν διαθέτουμε μόνο τα πρώτα απομνημονεύματα και θα εστιάσουμε στην παρακολούθηση της αφήγησής τους και τη μελέτη τους. Θα δούμε πώς η απομνημονευματογράφος καταθέτει στοιχεία και μαρτυρίες της προσωπικής (ατομικής και οικογενειακής) ζωής της και πώς αυτά συνδυάζονται με την «αναμνηστική» κατάθεση των διαδραματιζόμενων στον δημόσιο βίο. Η διάκριση των δύο περιοχών αφήγησης είναι καταστατική για το απομνημόνευμα. Ο απομνημονευματογράφος καταθέτει τη μαρτυρία της δικής του οπτικής για όσα συνέβησαν στον δημόσιο χώρο, στην ιστορία, και αφορούν ένα ευρύτερο σύνολο ανθρώπων (και αποδεκτών-αναγνωστών της αφήγησής του) και, παράλληλα, καταθέτει, έμμεσα ή άμεσα, το μερίδιο της δικής του ευθύνης και συμβολής στην πορεία των διαδραματιζόμενων στη δημόσια σφαίρα. Από αυτή την άποψη, το απομνημόνευμα στήνεται πάνω στη γραμμή με την οποία η αφήγηση για το ατομικό εκβάλλει στο συλλογικό, αλλά και το συλλογικό μπορεί να ρίχνει το δικό του φως στην προσωπικότητα του απομνημονευματογράφου και να τη λαμπρύνει. Στην αφήγηση του απομνημονεύματος φαίνεται να συνομολογείται μια εκ παραλλήλου αφήγηση του ατομικού-ιδιωτικού και του συλλογικού-δημόσιου, με διαρκή αναζήτηση των μεταξύ τους συνάψεων. Με την επίγνωση αυτής της διάστασης στο είδος του απομνημονεύματος ξεκινά η αφήγηση της Στούρτζα:

«Προτού αρχίσω την εξιστόρηση των γεγονότων που συνέβησαν επί της εποχής μου, οφείλω να δώσω στον αναγνώστη το στίγμα της προσωπικής μου ιστορίας. Γνωρίζοντάς την θα μπορέσει να κρίνει τον χαρακτήρα και τα αισθήματά μου και να εκτιμήσει πόση εμπιστοσύνη μπορεί να δώσει στα απομνημονεύματα αυτά. Τα όσα αναφέρονται στην οικογένειά μου παρουσιάζουν αναμφισβήτητα κάποιο ενδιαφέρον· αναφέρονται σε ένα πεπρωμένο σημαδεμένο από βαθειά οδύνη.»⁸¹

Οι πληροφορίες που μας δίνει το παράθεμα είναι πολλές. Πρώτα απ' όλα, προσδιορίζεται με σαφήνεια ο σκοπός της αφηγηματικής πράξης, να εξιστορηθούν τα γεγονότα που συνέβησαν στην εποχή της Ρωξάνδρας. Και η εξιστόρηση αυτή καταλαβαίνουμε ότι θα γίνει με την αφηγήτρια σε θέση μάρτυρα. Έπειτα, η αφήγηση αποβλέπει σε έναν αναγνώστη και την κοινοποίηση σε αυτόν των κατατιθέμενων μαρτυριών. Είναι, επομένως, ένα κείμενο, το οποίο η συντάκτρια προτίθεται να δημοσιοποιήσει και υπό την προοπτική αυτής της δημόσιας έκθεσής του το συντάσσει.⁸² Τρίτον, για να λειτουργήσει όλη αυτή η επικοινωνιακή συνθήκη, μάρτυρας, κατάθεση μαρτυρίας, ανάγνωση και αποδοχή της από τους αναγνώστες, είναι απαραίτητο να εξασφαλιστεί η εμπιστοσύνη του αναγνώστη. Κάτι τέτοιο, το δηλώνει ρητά η Στούρτζα, μπορεί να γίνει εφόσον ο αναγνώστης γνωρίσει την ίδια και την οικογένειά της και την εμπιστευτεί για το ήθος και τον χαρακτήρα της, την ενάρετη οικογένειά της κ.λπ. Η πρακτική αυτή είναι οικείος τρόπος για τη ρητορική των απομνημονευμάτων. Ο απομνημονευματογράφος, πολιτικός, στρατιωτικός ή διπλωμάτης, πρέπει να εξασφαλίσει την εμπιστοσύνη του αναγνώστη του, για να υιοθετήσει ο τελευταίος πλήρως την αφηγούμενη μαρτυρία.⁸³

Η αφήγηση της προσωπικής της ιστορίας, όπως την προαναγγέλλει η Στούρτζα, καλύπτει το πρώτο μέρος των απομνημονευμάτων. Ξεκινά με την αναφορά στην καταγωγή των γονέων της και τη γέννησή της και φτάνει στη στιγμή που ο πατέρας της την τοποθετεί στην αυτοκρατορική αυλή της Πετρούπολης (σσ. 17-30). Όμως, δεν πρόκειται για μια ξεκάθαρη διάκριση της προσωπικής (ατομικής και οικογενειακής) ιστορίας από τη δημόσια (πολιτική, διπλωματική, στρατιωτική), της οποίας μαρτυρία προτίθεται να καταστεί το κείμενο των απομνημονευμάτων της. Οι δύο «ιστορίες» συμπλέκονται και η αφηγήτρια κάποτε παρεμβαίνει για να επαναφέρει την «τάξη» της σαφούς διάκρισης προσωπικού και συλλογικού ή ιδιωτικού και δημόσιου.

⁸⁰ Βλ. Denissi 2005, σ. 261.

⁸¹ Στούρτζα 2006, σ. 17.

⁸² Σε άλλο σημείο των απομνημονευμάτων της η Στούρτζα γράφει: «Όσο για το πώς θα το κρίνει κανείς, το αφήνω στο αίσθημα δικαιοσύνης όσων με διαβάζουν» (σ. 35). Είναι προφανές ότι έχει συνεχώς κατά νου ότι το κείμενο που συντάσσει απευθύνεται σε τρίτους και επιθυμεί να καταστεί δημόσιο. Σήμερα γνωρίζουμε ότι στη διαθήκη της είχε ζητήσει να δημοσιευθούν με τη συμπλήρωση πενήντα χρόνων από τον θάνατό της, εντολή την οποία σεβάστηκε και εκτέλεσε η ανιψιά της (Κούκκου 1997, σ. 92).

⁸³ Στην ανάγνωση του απομνημονεύματος θα πρέπει να λειτουργήσει η σύμβαση της αληθολογίας. Για την ίδια και τη διαφοροποίησή της από την αληθοφάνεια, βλ. στον παρόντα τόμο «Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αυτοβιογραφίας», στο Κεφάλαιο 1, και Πασχαλίδης 1993, σσ. 133-159.

Ως προς αυτό το γνώρισμα των *Απομνημονευμάτων*, η Ντενίση επισημαίνει,⁸⁴ παρακολουθώντας όσα υποστηρίζει η Faith Beasley,⁸⁵ ότι γνώρισμα ορισμένων από τις γυναίκες απομνημονευματογράφους του γαλλικού 17^{ου} αιώνα ήταν η ικανότητά τους να υποσκάπτουν την ξεκάθαρη διάκριση ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας συγγέροντας τα όριά τους. Στο παρακάτω εκτενές παράθεμα, ενώ η εξιστόρηση αφορά τον προσωπικό-οικογενειακό βίο στο παρελθόν, η Στούρτζα παρασύρεται από το παρόν της αφηγήτριας και το έντονο πολιτικό της ενδιαφέρον και ανατέμνει την πολιτική συγκυρία της στιγμής διεισδύοντας στα αίτια πίσω από τα φαινόμενα. Η στάση αυτή, η κριτική ματιά, η πολιτική επίγνωση και το ζωηρό ενδιαφέρον, αναμφίβολα ξαφνιάζουν όταν εκδηλώνονται από μια γυναίκα, έστω και αν πρόκειται για κυρία επί των τιμών της τσαρίνας Ελισάβετ, μια γυναίκα που ήταν σε θέση να παρατηρεί και να γνωρίζει:

«Ήμουν τότε πάρα πολύ νέα και ζούσα στο περιθώριο των εξελίξεων για να μπορώ να σταθμίσω τα κίνητρα που οδήγησαν σε αυτή τη διακήρυξη. Η γνώση που απέκτησα, αργότερα, του χαρακτήρα και των ικανοτήτων του κυρίου Νοβοσίλτσεφ και του φίλου του πρίγκιπα Τσαρτορύσκι, μου δίνει το δικαίωμα να πιστέψω ότι η διακήρυξη δεν υπαγορεύθηκε από κάποια διορατικότητα. Τόσο ο ένας όσο και ο άλλος έχαιραν τότε μιας λαμπρής φήμης, η οποία παρέμεινε αναλλοίωτη επί πολλά χρόνια. Τόσο ο ένας όσο και ο άλλος αποτελούν ένα εντυπωσιακό παράδειγμα του πόσο λίγη πίστη πρέπει να δίνουμε στην κοινή γνώμη. Αρκεί ένα ύφος πολυπράγμον και περισπούδαστο, μια βαρύνουσα σιωπή, μερικά ξεσπάσματα γενναιοδωρίας, μερικές φράσεις του συρμού, και ο άξεστος μένει έκθαμβος, πρόθυμος πάντα να θαυμάσει αυτό που δεν κατανοεί. Ο Αυτοκράτωρ έτρεφε γι' αυτούς μεγάλη συμπάθεια, γιατί τους είχε κοντά του σε όλα τα νεανικά του χρόνια, καθώς και λόγω ενός συνόλου αρχών και ιδεών τις οποίες είχε ασπασθεί με τη ζέση μιας νεαρής και γεμάτης πάθος ψυχής. Δεν θέλω όμως να προτρέξω στην εξέλιξη των γεγονότων και θα γυρίσω πάλι στην ιστορία της οικογένειάς μου.»⁸⁶

Μπορεί να παρέκλινε για λίγο από την εξιστόρηση του οικογενειακού βίου, αλλά πού τελειώνει το προσωπικό και αρχίζει το συλλογικό/δημόσιο στο παραπάνω παράθεμα; Είναι μόνο προσωπικό το ενδιαφέρον και η εκτίμηση στο πρόσωπο του νεαρού τσάρου Αλέξανδρου Α'; Πού τελειώνει το δημόσιο πολιτικό σχόλιο και πού αρχίζει η ιδιωτεύουσα σκέψη; Τα ερωτήματα δεν είναι ασφαλώς ρητορικά και υποδεικνύουν τη στενή σύνδεση του προσωπικού με το πολιτικό και του ατομικού με το δημόσιο.

Από την τοποθέτηση της Ρωζάνδρας στην αυτοκρατορική αυλή και έπειτα (σσ. 30 κ.ε.), η αφήγηση παίρνει ένα σαφέστερο δημόσιο περιεχόμενο, καθώς περιορίζονται οι αναφορές στην τύχη των οικογενειακών προσώπων. Η νεαρή αφηγήτρια γνωρίζει κόμισες και ναυάρχους, δούκες και στρατηγούς, παρατηρεί τις συμπεριφορές τους με οξυδερκή ματιά και προσαρμόζει ανάλογα τη δική της συμπεριφορά. Σύντομα, τα προτερήματα του χαρακτήρα της, όπως «σεμνά» και «διακριτικά» μας δείχνει στην αφήγησή της, η ευφυΐα, η ευγένεια, η μόρφωση και η ψύχραιμη και συγκρατημένη κριτική της στάση, θα εκτιμηθούν στη ρωσική αυτοκρατορική αυλή και θα επιλεγεί συνοδός επί των τιμών, σχεδόν ταυτόχρονα, από τη μητέρα του αυτοκράτορα Μαρία (Φιοντόροβνα) και τη σύζυγό του Ελισάβετ (σσ. 50-52), στη συνοδεία της οποίας εντάχθηκε τελικά και παρέμεινε μέχρι τον γάμο της.

Στο μεταξύ, και όσο η Ρωζάνδρα διέμενε με την οικογένειά της στην Πετρούπολη, οι γονείς της διοργανώνουν σε εβδομαδιαία βάση δείπνα στο σπίτι τους, σε μια προσπάθεια να ενισχύσουν την κοινωνική τους παρουσία. Στο πλαίσιο αυτών των δείπνων, των οποίων την υποδοχή είχε αναλάβει η Ρωζάνδρα, γνωρίζεται με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη και τον Ιωάννη Καποδίστρια (σσ. 44-46). Η γνωριμία αυτή με τον μέλλοντα Κυβερνήτη της Ελλάδας, όπως είδαμε αναλυτικά προηγουμένως, υπήρξε μοιραία για τον ισχυρό δεσμό που θα αναπτύξουν οι δυο τους και ο οποίος θα παραμείνει ζωντανός, παρά τις αντιξοότητες, μέχρι τον θάνατο του δεύτερου. Στο πλαίσιο των συζητήσεων με τους δύο άνδρες στην οικογένεια Στούρτζα έχουμε την ευκαιρία, ως αναγνώστες, να δούμε το ενδιαφέρον της Ρωζάνδρας για την ελληνική υπόθεση, ένα ενδιαφέρον που, όπως σημειώθηκε προηγουμένως, θα διατηρηθεί ζωντανό σε όλη τη πορεία της στην αυτοκρατορική αυλή και θα εκδηλωθεί έμπρακτα, με πρωτοβουλίες της για την κάθε είδους υποστήριξη των Ελλήνων στις παροικιακές εστίες της κεντρικής Ευρώπης, αλλά και των Ελλήνων προσφύγων στην Οδησό. Το ενδιαφέρον αυτό συνδέεται στενά (και συνδέθηκε από την πρώτη στιγμή) με τον προσωπικό θαυμασμό που αισθάνεται για τον Καποδίστρια: «Η ελπίδα ότι το ελληνικό έθνος θα κέρδιζε κάποτε την ελευθερία του φαινόταν τότε ωσάν ένα γοητευτικό όνειρο. Τον ενθουσιασμό μας μοιραζόταν και ο κόμης Καποδίστριας, ο οποίος, όντας μεγαλύτερος από μας, είχε ήδη προσπαθήσει να πραγματοποιήσει το θαυμάσιο αυτό όνειρο, αφιερώνοντας τα

⁸⁴ Ντενίση 2005, σ. 260.

⁸⁵ Beasley 2000, σ. 76.

⁸⁶ Στούρτζα 2006, σσ. 25-26.

πιο ωραία χρόνια της νεότητάς του στη δημιουργία της Ιονίου Πολιτείας, της πατρίδας του, την οποία η ειρήνη του Τιλσίτ είχε μόλις διαλύσει» (σσ. 45-46).

Στο πρόσωπο του Καποδίστρια η Ρωξάνδρα βλέπει να συγκλίνουν, λοιπόν, το πολιτικό ενδιαφέρον για τις εξελίξεις στην ελληνική υπόθεση και το προσωπικό για το αγαπημένο πρόσωπο του Κερκυραίου κόμη. Ιδιωτικό και δημόσιο μπλέκονται, αλλά η Στούρτζα επιλέγει την αυτοσυγκράτηση, την ψύχραιμη διάκρισή τους και την πρόκριση του δημόσιου, σύμφωνα με τις ειδολογικές επιταγές των απομνημονευμάτων. Με αυτή την οπτική αξίζει να παρακολουθήσουμε την παρουσίαση της πρώτης εικόνας του χαρακτήρα του Καποδίστρια που η απομνημονευματογράφος θυμάται και παραθέτει στο κείμενό της:

«Ο κόμης Καποδίστριας είναι από τα πρόσωπα εκείνα που η γνωριμία τους αφήνει εποχή στη ζωή ενός ανθρώπου, χωρίς δε να αναφερθεί κανείς στο ιστορικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει. Το ωραίο του πρόσωπο, το οποίο φέρει τη σφραγίδα της ιδιοφυΐας, μπορεί να χρησιμεύσει ως μοντέλο για τον ζωγράφο και τον φυσιογνωμιστή: το διανυγές, γόνιμο και οξυδερκές πνεύμα του συλλαμβάνει με θερμή ό,τι συμβαίνει να τον απασχολεί και δίνει στο αντικείμενο των στοχασμών του νέα, μεγαλόπνη μορφή. Αλλά, όμοιος με τον καλλιτέχνη που εργάζεται για τις επερχόμενες γενεές, τα δημιουργήματά του απορροφούν κατά κανόνα όλη του τη σκέψη και οτιδήποτε άλλο δεν είναι γι' αυτόν παρά το φόντο ενός ζωγραφικού πίνακα. Αυτή η διάθεσή του μπορεί μερικές φορές να πληγώνει τους φίλους του: σκεπτόμενοι όμως βαθύτερα, πρέπει να τον συγχωρήσουμε, γιατί αυτή ακριβώς η διάθεση οφείλεται στην ανωτερότητα του πνεύματός του. Ποιος θα τολμούσε να κατηγορήσει τον Μιχαήλ Άγγελο για έλλειψη ευαισθησίας όταν έκανε τα σχέδια της εκκλησίας του Αγίου Πέτρου; Εξ άλλου, η εξαιρετική καλωσύνη του κόμητος Καποδίστρια, η γενναιοδωρία του, η γλυκύτητα και η προσήνεια του χαρακτήρα του, μπορούν κάλλιστα να εξισορροπήσουν κάποια μικρά ελαττώματα, που και αυτά εξαφανίστηκαν στη συνέχεια, όταν η ηλικία και η πείρα είχαν τιθασεύσει αυτόν τον φλογερό πόθο της δίκαιης δόξας που κατελάμβανε τότε το πνεύμα του στην ολότητά του.»⁸⁷

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι το ιδιωτικό, που εν προκειμένω ενέχει μια ελεγχόμενη διάσταση του ερωτικού, παραμένει καλά κρυμμένο. Η όποια συμπάθεια προς το πρόσωπο (που εκδηλώνεται φανερά στο κείμενο) και ο θαυμασμός διοχετεύονται ψύχραιμα στην υπηρεσία των εθνικών του ιδεωδών, στον «φλογερό πόθο της δίκαιης δόξας». Η στάση αυτή, που είναι επιλογή, απόφαση της Στούρτζα, να διαχωρίσει και να εξαιρέσει τα προσωπικά της αισθήματα από τη δημόσια εικόνα και σχέση, χαρακτηρίζει τα απομνημονεύματα ανδρών. Στα κείμενά τους διαχωρίζουν τον ιδιωτικό τους χώρο και τον αφήνουν εκτός αφήγησης. Η εξιστόρησή τους επικεντρώνεται στα επεισόδια εκείνα που παρουσιάζουν ευρύτερο, δημόσιο ενδιαφέρον, φροντίζοντας πάντα να επενδύσουν την αφήγηση με την προσωπική τους κατάθεση εμπειρίας, γνώσης και κρίσης, σε μια αφήγηση που, ενώ είναι εξ ορισμού υποκειμενική, διαβάζεται με τη συμβατική συνθήκη της αντικειμενικής μαρτυρίας. Παρατηρούμε πως, ό,τι μένει εκτός της αφήγησης της Στούρτζα, είναι αυτό που θα προσδοκούσε ο αναγνώστης από την αυτοβιογραφική κατάθεση μιας γυναίκας: τις προσωπικότερες σκέψεις και αισθήματα για το αγαπημένο πρόσωπο, την εστίαση στην ευαισθησία, ενδεχομένως το φλογερό πάθος κ.τ.ό. – ό,τι ακριβώς η Ρωξάνδρα διοχέτευσε στα άλλα αυτοβιογραφικά της κείμενα (ημερολογιακές καταγραφές, εκ βαθέων σημειώματα, αναμνήσεις κ.λπ.). Η Στούρτζα εναρμονίζεται με τον τρόπο γραφής των ανδρών «συναδέλφων» της απομνημονευματογράφων, γράφοντας σύμφωνα με τις «ανδρικές» επιταγές του είδους, από τη στιγμή που επιλέγει ένα γραμματειακό είδος που εκλαμβάνεται ως κυρίαρχα ανδρικό. Εκδομένο και γνωστό σε μας σήμερα κείμενο απομνημονευμάτων γραμμένων από Ελληνίδα συναντάμε πολλές δεκαετίες αργότερα. Πρόκειται για τα *Απομνημονεύματα γυναικός πρεσβύτιδος συγχρόνου*, της Ζαχαρένιας Γραμματικοπούλου, «χήρας αντιστρατήγου», όπως συστήνεται στη σελίδα τίτλου της έκδοσης, που δημοσιεύτηκαν στην Αθήνα το 1884.⁸⁸ Έτσι, στο πρώτο μισό του νεοελληνικού 19^{ου} αιώνα, τα *Απομνημονεύματα* της Στούρτζα στέκουν το μοναδικό γνωστό παράδειγμα απομνημονευμάτων γραμμένων από γυναίκα – μοναδικό παράδειγμα εισδοχής σε ένα «ανδρικό» γραμματειακό είδος και, επιπλέον, παράδειγμα επιτυχούς άσκησης της «ανδρικής» γραφής από μια γυναίκα.

Μια βασική στόχευση της αναμνηστικής αφήγησης των απομνημονευμάτων της αφορά το πρόσωπο του τσάρου Αλέξανδρου Α'. Η προσωπική μαρτυρία της Στούρτζα, όπως κατατίθεται στα απομνημονεύματά της, υπόσχεται να διασώσει μια νηφάλια «αλήθεια» για τις αρετές, τις αδυναμίες, τις αγωνίες και την προσωπικότητα του ηγεμόνα, έτσι όπως τον έζησε η ίδια από πολύ κοντά σε στιγμές κρίσιμων αποφάσεών του, στις κατ' ιδίαν συζητήσεις τους, και στη σχέση του με την Ελισάβετ. Πρόκειται, ασφαλώς, για μια

⁸⁷ Στούρτζα 2006, σσ. 46-47.

⁸⁸ Βλ. Ριζάκη 2007, σ. 141.

στρατηγική επιλογή που ακολουθούν γυναίκες απομνημονευματογράφοι, επειδή με την επίκληση της πρόθεσης προβολής ενός ισχυρού δημόσιου άνδρα νομιμοποιούν τη δική τους συγγραφική εισδοχή στον δημόσιο «ανδρικό» χώρο των απομνημονευμάτων.⁸⁹ Σύμφωνα με τους ρητορικούς τρόπους που συναντούμε στα απομνημονεύματα, ο αφηγητής, εδώ η Ρωξάνδρα, επικαλείται την απουσία σκοπιμότητας ή άμεσης ωφέλειας της ίδιας, όπως για παράδειγμα ο έπαινος του αυτοκράτορα για να αποσπάσει την εύνοιά του, εφόσον ο Αλέξανδρος Α΄ είναι πεθαμένος στο παρόν της συγγραφής και, επομένως, δεν διαφαίνεται άμεσα μια προοπτική δημοσίευσης των εξιστορούμενων, για να εξασφαλίσει έτσι την προϋπόθεση της αντικειμενικής διήγησης, βασικής για να ανταποκριθεί με εμπιστοσύνη ο αναγνώστης σε ό,τι θα διαβάσει:

«Ακριβώς την εποχή αυτή, την τόσο ενδιαφέρουσα από κάθε άποψη, είχα την ευτυχία να γνωρίσω καλλίτερα τον μεγάλο αυτό ηγεμόνα. Δεν είναι πλέον εν ζωή· όσο για τα απομνημονεύματα αυτά, ή δεν θα δουν ποτέ το φως της δημοσιότητας ή αυτό θα γίνει όταν εγώ θα έχω εγκαταλείψει πλέον αυτή τη γη. Μπορώ λοιπόν να ανακαλέσω επάνω στο χαρτί, χωρίς καμία διάθεση εξωραϊσμού και χωρίς υπερφίαλη αλαζονεία, την ανάμνηση μιας σχέσεως η οποία θα παραμείνει για εμένα ανεκτίμητη, γιατί υπήρξε πάντοτε αγνή, ανεπίληπτη, πέρα από κάθε σκοπιμότητα.»⁹⁰

Ο τσάρος Αλέξανδρος Α΄ θα προσέξει τη νεαρή κοπέλα επί των τιμών της συζύγου του από την πρώτη στιγμή, θα τη γνωρίσει και θα την εκτιμήσει. Η Ρωξάνδρα θα κερδίσει την εμπιστοσύνη του και θα σταθεί πολύτιμος σύμβουλός του. Έτσι, είναι σε θέση να γνωρίζει σκέψεις και προβληματισμούς του και να καταθέτει μια μαρτυρία πολύ προσωπική, αλλά και μοναδική, καθώς δεν υπάρχει άλλη πηγή να την πληροφορηθούμε. Βέβαια, το ενδιαφέρον για μας σήμερα δεν έγκειται στο «τι» της εξιστόρησης, στην ιστορική σημασία της μαρτυρίας, όσο στο «πώς» αυτής της εξιστόρησης. Αν, λοιπόν, μετακινήσουμε την προσοχή μας από το περιεχόμενο της αφήγησης στους τρόπους της, θα διαπιστώσουμε ότι, παρά τα όσα σημειώθηκαν στο παραπάνω απόσπασμα για την αποφυγή της παραμικρής διάθεσης εξωραϊσμού, εντούτοις ανιχνεύεται η συγγραφική πρόθεση να αναδειχτεί ο τσάρος μέσω της αφήγησης σε έναν λαοφιλή ηγεμόνα, έτοιμο να θυσιαστεί για τον λαό του και να αντισταθεί μέχρι εσχάτων για την ηρωική υπεράσπιση του ρωσικού έθνους. Σε τούτο συνδράμει και η αλλαγή στους αφηγηματικούς τρόπους. Η πρωτοπρόσωπη ομοδιηγητική αφήγηση, συνήθης τρόπος στα απομνημονεύματα, διακόπτεται και παρατίθεται «αυτούσιος» και ζωντανός ο διάλογος της Ρωξάνδρας με τον αυτοκράτορα. Ας προσέξουμε την υπερβολή του ισχυρισμού της αφηγήτριας ότι ο διάλογος που ακολουθεί είναι ακριβής μεταφορά μέχρι και της παραμικρής λέξης της πραγματικής συζήτησης που διημείφθη μεταξύ Στούρτζα και Αλέξανδρου Α΄, όπως αρμόζει άλλωστε σε ένα απομνημόνευμα που σέβεται απόλυτα τις συμβάσεις του είδους.

«Μετά την ανταλλαγή των πρώτων φιλοφρονήσεων, η συζήτηση εστράφη στην κρίσιμη κατάσταση στην οποία ευρίσκετο η χώρα. Αισθάνομαι την ανάγκη να μεταφέρω εδώ ένα μέρος της συζήτησεως αυτής, διότι σκιαγραφεί τις διαθέσεις του Αυτοκράτορος την εποχή εκείνη και επίσης επειδή είμαι βέβαια ότι δεν ελησμόνησα ούτε λέξη. Μιλώντας επάνω στο ζήτημα του πατριωτισμού και της δραστηριότητας που παρατηρούσε κανείς να αναπτύσσεται ανάμεσα στον κόσμο, ο Αυτοκράτωρ είπε τα ακόλουθα: «Ένα μόνον πράγμα με θλίβει, το ότι δεν μπορώ να ανταποκριθώ, όπως θα το ήθελα, στην αφοσίωση αυτού του θαυμασίου έθνους».

– «Μα πώς Μεγαλειότατε, δεν σας εννοώ».

– «Ναι, το έθνος θα χρειαζόταν έναν ηγέτη ικανό να το οδηγήσει στην νίκη, και δυστυχώς δεν διαθέτω ούτε την πείρα, ούτε τις απαραίτητες γνώσεις για την πρόκληση αυτή. Εάν η νεότητά μου, αντί να κυλήσει μέσα στο ημίφως της Αυλής, είχε ανατεθεί σε ένα Σουβωρόφ ή σ' ένα Ρομαντώφ, οι οποίοι θα με είχαν εκπαιδέψει για πόλεμο, τότε ίσως να είχα μπορέσει να απομακρύνω τις δυστυχίες που μας απειλούν τώρα».

– «Ω, Μεγαλειότατε, μην εκφράζεσθε έτσι! Πιστέψτε ότι οι υπήκοοί σας γνωρίζουν την αξία σας και ότι προτιμούν εσάς χίλιες φορές περισσότερο από ό,τι τον Ναπολέοντα και όλους τους ήρωες του κόσμου».

– «Ας το πιστέψω λοιπόν, αφού μου το λέτε εσείς. Αλλά ακόμη και εάν δεν διαθέτω τις απαραίτητες ικανότητες για να εκπληρώσω, όπως θα ήθελα, τα καθήκοντα που συνεπάγεται η θέση που κατέχω, θα έχω όμως πάντα τη γενναιότητα και τη θέληση να μην φανώ ανάξιος του λαού μου στην τρομερή αυτή κρίση, που μπορεί να μεταστραφεί σε δόξα για μας, αν δεν αφήσουμε τον εχθρό να μας τρομοκρατήσει. Πιστεύετε ότι ο εχθρός αυτός θα μας καθυποτάξει διά της ειρήνης; Είμαι βέβαιος ότι αρνούμενοι να υποκύψουμε σε οιαδήποτε έννοια διαπραγματεύσεως θα δούμε εν τέλει τις προσπάθειές μας να καρποφορούν και θα θριαμβεύσουμε».

⁸⁹ Βλ. Denissi 2005, σσ. 259-260.

⁹⁰ Στούρτζα 2006, σ. 59. Βλ. στο κεφάλαιο 3 του παρόντα τόμου το υποκεφάλαιο «Η προβληματική του αυτοβιογραφικού λόγου στα απομνημονεύματα».

- «Η απόφαση αυτή είναι αντάξια της μεγαλειότητός σας. Και αποτελεί ομόφωνη επιθυμία του έθνους».
- «Προσπογράφω· δεν ζητώ από το έθνος παρά να μην αναστείλει την μεγαλόψυχη αυτοθυσία του. Είμαι βέβαιος για την τελική επιτυχία. Όλα θα πάνε κατ' ευχήν, εάν δεν απωλέσουμε το ηθικό μας».⁹¹

Ας έχουμε υπόψη μας το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γίνεται η συζήτηση: τα γαλλικά στρατεύματα, υπό την καθοδήγηση του Ναπολέοντα, θα εισβάλουν στα εδάφη της ρωσικής αυτοκρατορίας και θα καταλάβουν τη Μόσχα. Ο ρωσικός λαός θα αντισταθεί γενναία και δεν θα παραιτηθεί από την προσπάθεια απελευθέρωσης των εδαφών του. Η θέση του τσάρου και ο έλεγχός του στην αυτοκρατορία θα δοκιμαστούν. Ο ίδιος θα αντέξει, θα βγει ενδυναμωμένος, θα ανακαταλάβει τη Μόσχα και θα οδηγήσει σε επιτυχία για την αυτοκρατορία του λήξη τους ναπολεόντειους πολέμους. Η Στούρτζα γράφει τα απομνημονεύματά της με την εκ των υστέρων γνώση των δραματικών εξελίξεων και της ευτυχούς για τη Ρωσία κατάληξής τους. Στη στιγμή της εξιστόρησης, όμως, υποτίθεται ότι τίποτε από αυτά δεν είναι γνωστό και όλα διακυβεύονται. Όσο πιο ριψοκίνδυνη εμφανίζεται η κατάσταση και όσο πιο αποφασισμένος ο αυτοκράτορας που δεν γνωρίζει τι θα συμβεί, τόσο πιο γενναίος και άξιος πατέρας του έθνους του αναδεικνύεται. Εδώ εμφιλοχωρεί μια ειρωνική ανάγνωση της συζήτησης του παραπάνω παραθέματος από τον σημερινό αναγνώστη, που θα εμφανιζόταν περισσότερο υποψιασμένος για τις δηλωμένες και τις ενδόμυχες συγγραφικές προθέσεις της Στούρτζα: στον «αληθινό» διάλογο που διαβάζουμε στα *Απομνημονεύματα* είναι εντυπωσιακή η ευκολία και η ταχύτητα με την οποία μεταστρέφεται η γνώμη και η ψυχική διάθεση του αυτοκράτορα με τα λίγα και απλά λόγια εμφύχωσης που ακούει από τη Ρωξάνδρα.

Ας προσπεράσουμε για την ώρα αυτό που όλους μας εντυπωσιάζει, πώς μια γυναίκα, όσο προικισμένη και να είναι, στέκεται τόσο απλός και έμπιστος συνομιλητής του τσάρου, σε τόσο κρίσιμα ζητήματα και δραματικές στιγμές, σε αυτή την εποχή και αυτή την κοινωνία, για να σταθούμε σε εκείνο που θίξαμε προηγουμένως αναφορικά με τον αφηγηματικό τρόπο με τον οποίο επιλέγει να αποδώσει τη συνάντηση με τον αυτοκράτορα, μεταβαίνοντας από την αφήγηση στον διάλογο. Η συγκεκριμένη επιλογή μοιάζει να έγινε με επίγνωση των αισθητικών συνεπειών της. Η διαλογική μορφή προσδίδει έναν τόνο δραματικό (δηλαδή θεατρικό) και ζωντανό. Ο λόγος που ακούγεται απευθείας από τα πρόσωπα επί της σκηνής γίνεται περισσότερο αληθινός και πειστικός. Το πρόσωπο που μιλά είναι άμεσα ορατό, απτό και αναμφίβολα πιο προσιτό, πιο ανθρώπινο, γνώρισμα που εδώ είναι η εμφανής επιδίωξη για τη Στούρτζα: να αναδειχτεί το ανθρώπινο πρόσωπο ενός γενναίου αυτοκράτορα.

Αν όλα αυτά ισχύουν και πράγματι η Στούρτζα προχωρά συνειδητά στην αλλαγή του αφηγηματικού τρόπου, είναι επόμενο να αναρωτηθούμε εάν εμπίπτει στις προθέσεις της – περισσότερο ή λιγότερο αποσαφηνισμένες στον ίδιο της τον εαυτό– μια επεξεργασία του γραπτού της κειμένου με αισθητικές αξιώσεις. Μπορεί η Στούρτζα να μην έχει τη συγγραφική/λογοτεχνική συνείδηση της Μουτζάν-Μαρτινέγκου, αλλά είναι μια τεχνίτρια του λόγου που ενδιαφέρεται για την αισθητική της έκφραση μέσω του κειμένου της. Ξέρουμε ότι διαθέτει μια δεινότητα στον γραπτό λόγο εξαιτίας της μόρφωσής της. Πέρα από το κείμενο των απομνημονευμάτων της, οι επιστολές προς τον Καποδίστρια είναι από μόνες τους μια καλή μαρτυρία. Έχουμε, επίσης, την πληροφορία από την ίδια, μέσα στα *Απομνημονεύματά* της, ότι στα δεκαεπτά της περίπου χρόνια εξέφραζε γραπτώς τις ονειροπολήσεις της: «Η ψυχή μου, καταπονημένη από τη θλίψη και την κόπωση, αναπαυόταν τότε μέσα σε θλιμμένες ονειροπολήσεις, των οποίων διετήρησα κάποια ίχνη πάνω στο χαρτί» (σ. 23). Δεν ξέρουμε αν τα γραπτά αυτά «ίχνη» διασώζονται στο αρχείο Στούρτζα στην Πετρούπολη. Πάντως, φαίνεται πως πρόκειται για συνήθειες εφηβικές ή νεανικές ασκήσεις έκφρασης «θλιμμένων ονειροπολήσεων». Η ίδια η Στούρτζα μοιάζει να μην δίνει περισσότερη σημασία και μάλλον υποτιμά ή καταδικάζει την περιπαθή ατμόσφαιρά τους. Από την άλλη, όπως αναφέραμε προηγουμένως, διαθέτουμε ένα ποίημα που ίσως και να είναι γραμμένο από την ίδια και, σίγουρα, ένα μυθιστόρημα (στη γαλλική γλώσσα) με τη δική της υπογραφή. Το ζήτημα θα μένει μάλλον ανοιχτό μέχρι να καταγραφεί και να περιγραφεί το αρχείο και να έρθουν στο φως της δημοσιότητας άλλα σημαντικά κείμενα από τα κατάλοιπα της Στούρτζα.

Γνωρίζουμε ότι η πρόσληψη των κειμένων δύναται να μεταβληθεί στον χρόνο και σε ένα κείμενο να αναγνωριστεί μεγαλύτερη ή μικρότερη αξία ή διαφορετικού είδους αξία. Συχνά, κείμενα που αρχικώς γράφτηκαν ή και διαβάστηκαν ως μη λογοτεχνικά, όπως μαρτυρίες, χρονικά, απομνημονεύματα, αυτοβιογραφίες κ.ά., κείμενα δηλαδή με έναν πρόδηλο πρακτικό (ιστορικό ή άλλο), μη αισθητικό χαρακτήρα, αναθεωρήθηκαν σε επόμενες εποχές, και επανεκτιμήθηκαν και ως λογοτεχνικά αναγνώσματα, ως κείμενα με

⁹¹ Στούρτζα 2006, σσ. 62-63. Σύμφωνα με τις Σημειώσεις που συνέταξε για το κείμενο ο Χατζηαντωνίου, οι Σουβωρόφ και Ροματσώφ, διακρίθηκαν στη στρατιωτική ιστορία της Ρωσίας, ο πρώτος ως στρατηγός και ο δεύτερος ως στρατάρχης (βλ. Στούρτζα 2006, σ. 247).

αισθητικές αξιώσεις. Το παράδειγμα των *Απομνημονευμάτων* του στρατηγού Μακρυγιάννη είναι μια χαρακτηριστική περίπτωση της νεοελληνικής γραμματείας. Ακόμη κι έτσι όμως, τα *Απομνημονεύματα* της Στούρτζα δεν φαίνεται να μπορούν να διεκδικήσουν μια τέτοια αναθεώρηση στην ανάγνωσή τους.⁹² Εντοπίζουμε, όμως, στο κείμενό της σημεία που είναι γραμμένα σύμφωνα με τις συμβάσεις λογοτεχνικής έκφρασης της εποχής της, σημεία όπου το κείμενό της αποκτά μια ορισμένη, πρόσκαιρη, λογοτεχνικότητα στην αφήγηση. Αξίζει να διαβάσουμε ένα από αυτά, που αποδίδει τις στιγμές ανασυγκρότησης της ρωσικής πλευράς λίγο πριν ξεκινήσει η επιχείρηση για την ανακατάληψη της Μόσχας:

«Πώς να αποδώσει κανείς με λόγια την εντύπωση που μας προκάλεσε η είδηση της εκκενώσεως της Μόσχας! Όσο για μένα, με την καρδιά και τον νου μου πλημμυρισμένο από αυτήν την είδηση, περίμενα την Αυτοκράτειρα στα διαμερίσματά της. Είχα σταθεί κοντά σε ένα παράθυρο και με τα μάτια μου θεωρούσα τον μεγαλοπρεπή ποταμό, τον οποίον οι πιο υπερήφανοι κυματισμοί του έμοιαζαν να ακολουθούν με ακόμη περισσότερο μεγαλείο. Αίφνης ο κρότος ενός κανονιού ακούστηκε από τους προμαχώνες του φρουρίου, το χρυσαφένιο βέλος των οποίων υψώνεται ακριβώς απέναντι από το παλάτι. Αυτές οι σε κανονικά διαστήματα εκρήξεις που είχαν επιβλητικό και επίσημο χαρακτήρα και εσήμαιναν την ελπίδα για μία αίσια έκβαση, έκαναν την ψυχή μου να πάλλεται από αγνή και ζωηρή χαρά, που παρόμοιά της δεν είχα νιώσει ποτέ μου. Θα μου ήταν αδύνατο να αντέξω συγκίνηση τόσο βαθειά, αν τα δάκρυα που ανέβηκαν στα μάτια μου δεν της έδιναν διέξοδο. Αισθάνθηκα εκείνη τη στιγμή, ως το μεδούλι των οστών μου, ότι κανένα συναίσθημα δεν μπορεί να συνταράξει πιο βαθειά την ψυχή από τα ευγενή πατριωτικά αισθήματα. Το λέγω αυτό εδώ τώρα, διότι αυτή ήταν η ψυχική κατάσταση που είχε καταλάβει τη Ρωσία ολόκληρη τότε. Οι δυσσαρεστημένοι εσίγησαν. Ο λαός, ο οποίος ουδέποτε είχε αμφιβολίες για τη θεία πρόνοια, ένιωθε ικανοποιημένος. Και ο Αυτοκράτωρ, βέβαιος πια για τις ευνοϊκές διαθέσεις της πρωτεύουσας, ετοιμαζόταν να την εγκαταλείψει για να συναντήσει το στράτευμα.»⁹³

Και η πρώτη έκδοση των *Απομνημονευμάτων* θα γίνει με τη ρητή, προλογική επισήμανση ότι δεν εκδίδονται επειδή προκρίθηκε η όποια λογοτεχνική τους αξία. Θυμίζουμε ότι τα *Απομνημονεύματα* εκδόθηκαν το 1888, με τη φροντίδα της ανιψιάς της, πριγκίπισσας Μαρίας Αλεξάνδροβα Γκαγκάριν⁹⁴ και τυπώθηκαν στη Μόσχα από τη «Αγία Σύνοδο». Το κείμενο γράφτηκε στα γαλλικά και εκδόθηκε αμετάφραστο, όχι τόσο λόγω της γαλλομάθειας των ρώσων αναγνωστών που θα ενδιαφέρονταν να το διαβάσουν, όσο εξαιτίας της πολιτικής σκοπιμότητας της έκδοσης. Η έκδοση μοιάζει να απευθύνεται περισσότερο στους Γάλλους αναγνώστες και να επιδιώκει να υποστηρίξει την καλλιέργεια φιλικών γαλλορωσικών σχέσεων. Το περιεχόμενο του κειμένου επιτρέπει κάτι τέτοιο, αν σκεφτεί κανείς ότι εξυμνεί ουσιαστικά τον τσάρο Αλέξανδρο Α΄, οι πολιτικές επιλογές του οποίου έσωσαν τη Γαλλία από τους συμμάχους της Ρωσίας στον εναντίον του Ναπολέοντα ευρωπαϊκό συνασπισμό τους. Με την αναστροφή της έκβασης των μαχών και την υποχώρηση των γαλλικών στρατευμάτων και, στη συνέχεια, την ήττα του Ναπολέοντα, οι δυνάμεις του αντιγαλλικού συνασπισμού ετοιμαζόνταν να καθαιμάξουν τη Γαλλία. Η καταστροφή αναχαιτίστηκε από την απόφαση του τσάρου να προκρίνει μια συνετή και με αυτοσυγκράτηση αντιμετώπιση των ηττημένων από τους νικητές. Τα *Απομνημονεύματα* της Στούρτζα, λοιπόν, προτάθηκαν στους αναγνώστες της πρώτης έκδοσης ως ένα πολιτικό ανάγνωσμα, όπως είναι εμφανές από το σημείωμα της έκδοσης του 1888:

«Τα Απομνημονεύματα αυτά παρουσιάζονται στον Γάλλο αναγνώστη, όχι τόσο λόγω της λογοτεχνικής τους αξίας, όσο λόγω του ενδιαφέροντος που συνδέεται με το πρόσωπο της συγγραφέως τους.

Η κόμισσα Ρωξάνδρα Στούρτζα-Εντλινγκ, λόγω της κοινωνικής της θέσεως, μπορούσε να γνωρίζει τα μυστικά της πολιτικής της εποχής της: υπήρξε ένα από τα πλέον διακεκριμένα πρόσωπα της αξιομνημόνευτης βασιλείας του αυτοκράτορος Αλεξάνδρου Α΄, του ηγεμόνος ο οποίος, στα 1815, έσωσε τη Γαλλία από την αρπακτικότητα των γειτόνων της, οι οποίοι επιθυμούσαν τον κατακερματισμό της. Ο Αλέξανδρος έγινε τόσο αγαπητός στους Γάλλους, ώστε όταν πέθανε, η χώρα κήρυξε εθνικό πένθος.

Η κόμισσα Ρωξάνδρα υπήρξε φίλη, Ηγερία σχεδόν του συμπατριώτη της κόμητος Ιωάννη Καποδίστρια, υπουργού των Εξωτερικών της Ρωσίας, ο οποίος εγκατέλειψε τη θέση του αυτή, μόνον όταν δυνάμεις έξω από τη σφαίρα επιρροής της Γαλλίας υπερίσχυαν στη ρωσική διπλωματία.»⁹⁵

⁹² Το γεγονός ότι είναι γραμμένα στη γαλλική γλώσσα δυσχεραίνουν καθοριστικά μια τέτοια αναθεώρηση από τον έλληνα αναγνώστη.

⁹³ Στούρτζα 2006, σσ. 75-76.

⁹⁴ Στούρτζα 2006, σ. 227.

⁹⁵ Στούρτζα 2006, σ. 15.

Κάτω από μια τέτοια και τόσο ισχυρή πολιτική ανάγνωση του κειμένου, δύσκολα θα αναζητούσε κανείς τη λογοτεχνική διάσταση των απομνημονευμάτων και, αν το έκανε, θα περιοριζόταν σε μια συμπτωματική σχεδόν αναφορά, όπως αυτή στην αρχή του σημειώματος της πρώτης έκδοσης (1888). Πώς θα μπορούσε να συμβεί διαφορετικά άλλωστε, όταν το ίδιο το κείμενο εμφανίζεται κάθε τόσο προσηλωμένο στην «αντικειμενική αλήθεια» και μόνο, προεγγράφοντας τον εαυτό του ως κείμενο πολιτικής μαρτυρίας; Για παράδειγμα, όταν εμφανίζεται στην αφήγηση ο μέγας δούκας Κωνσταντίνος, αδελφός του τσάρου Αλέξανδρου Α΄, η Στούρτζα, πριν σκιαγραφήσει τον χαρακτήρα του, θα επαναλάβει την αντικειμενική της πρόθεση με την εξής ταυτοσημία: «Είναι οφειλή μου προς την αλήθεια, να παρουσιάσω τον ηγέτη αυτόν υπό το φως της αληθείας» (σ. 64). Στο κείμενο εμφανίζονται κάθε τόσο παρόμοιοι δείκτες της αφηγηματικής πρόθεσης ή της συγγραφικής απόβλεψης: αντικειμενικότητα του μάρτυρα, εστίαση στην αλήθεια.⁹⁶

Όπως προκύπτει από όσα προηγήθηκαν, το κείμενο της Στούρτζα διαμορφώνεται μέσα σε ένα «ανδρικό» γραμματειακό είδος, αυτό του απομνημονεύματος, με τους τρόπους της κανονικοποιημένης του μορφής. Η Στούρτζα γράφει ένα ανδρικό είδος σύμφωνα με τις συμβάσεις του. Δύσκολα σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσε κανείς να αναζητήσει έναν «γυναικείο» χαρακτήρα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν αναγνωρίζεται η ματιά του «έμφυλου» υποκειμένου στα πρόσωπα και τα πράγματα της αφήγησης. Αποτυπώνεται στις διαπροσωπικές σχέσεις με ομόφυλες και άνδρες, στο ενδιαφέρον για τα άλλα μέλη της οικογένειάς της κ.λπ. Όμως, η σύνθεση των απομνημονευμάτων από μια γυναίκα με αυτό το περιεχόμενο και τον προσανατολισμό δημιουργούσε μια αίσθηση ανισορροπίας μεταξύ φύλου του υποκειμένου και του τρόπου και του είδους της γραφής του. Στο επίμετρο της πρώτης έκδοσης σημειώνεται προς έπαινο της συγγραφέως Ρωξάνδρας Στούρτζα: «Τα γραπτά της κομίσης Έντλινγκ διακρίνονται για την ανεξάρτητη και νηφάλια σκέψη η οποία τα διατρέχει· εν τούτοις, διατηρούν μια γοητεία εντελώς γυναικεία, η αφήγησή της δε χαρακτηρίζεται από δροσερότητα και πρωτοτυπία».⁹⁷

Η παραπάνω σύσταση του κειμένου στους αναγνώστες προϋποθέτει μια σιωπηρή παραδοχή. Το απομνημόνευμα ως είδος οφείλει να διακρίνεται για την ανεξάρτητη και νηφάλια σκέψη του γράφοντος (στρατηγού, πολιτικού, διπλωμάτη). Αυτή είναι η κανονική του μορφή. Και αυτήν ακολουθεί με αξιοπαινη επιτυχία η Στούρτζα. Όμως, η συγγραφέας στην περίπτωση μας είναι γυναίκα, που σημαίνει ότι λόγω της έμφυλης ιδιότητάς της δημιουργεί στο «ανδρικό» της κείμενο μια πρόσμιξη, αρκετά αόριστη είναι αλήθεια: μια «γοητεία», μια «δροσερότητα», μια «πρωτοτυπία». Το κείμενο προσλαμβάνεται ως «μεικτό» λόγω της εισδοχής μιας γυναίκας στη συγγραφή ενός είδους –ανομολόγητα, αλλά αναμφισβήτητα– «ανδρικού». Το ενδιαφέρον είναι ότι το «μεικτό» γίνεται αποδεκτό και ως «νόμιμο». Πράγματι, όπως είδαμε, τα *Απομνημονεύματα* της Στούρτζα νομιμοποιούνται, κατοχυρώνονται ως «ανεξάρτητες» και «νηφάλιες» μαρτυρίες, ικανές να διασφαλίσουν την αντικειμενική αλήθεια, κυρίαρχη ιδιότητα του πατριαρχικού λόγου, και καθιστούν το κείμενο ένα ανάγνωσμα με πολιτικό και ιστορικό ενδιαφέρον.

6.3 Ημερολόγια και αναμνήσεις: μια διαφορετική ανταπόκριση στην αυτοβιογραφία και το απομνημόνευμα (Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Αναμνήσεις 1899*)

«Αφήνω τα προεισαγωγικά, δεν έχω ούτε τον χρόνο ούτε τη διάθεση να κάνω ωραίες φράσεις· αυτό που θέλω να πω λέγεται με δυο λόγια, είναι απλό και πεζό, είναι του κόσμου τούτου, είναι η ζωή.»

(Αναμνήσεις 1899, σ. 292)

Η Πηνελόπη Σ. Δέλτα (1874-1941), το γένος Μπενάκη,⁹⁸ δημοσίευσε όσο ζούσε ένα πλούσιο έργο με διηγήματα και μυθιστορήματα για παιδιά και καθιερώθηκε ως συγγραφέας παιδικής λογοτεχνίας. Αυτή η εικόνα πρόσληψης της ίδιας και του συγγραφικού της έργου, που επιδιώχθηκε και από την ίδια, παραμένει ισχυρή και σήμερα (βλ. Βασιλειάδης 2010). Η συγγραφική της δράση τοποθετείται κυρίως στις πρώτες

⁹⁶ Σε μια τέτοια πρόθεση ανταποκρίνεται η ανάγνωση των *Απομνημονευμάτων* από την ιστορικό Κούκκου και η αξιοποίησή τους ως ιστορική πηγή για τις εργασίες της σχετικά με το έργο και την προσωπικότητα του Ιωάννη Καποδίστρια (Denissi 2005, σ. 259).

⁹⁷ Στούρτζα 2006, σ. 225.

⁹⁸ Ο πατέρας της Πηνελόπης, Εμμανουήλ Μπενάκης, ήταν γιος εύπορου χιώτη εμπόρου. Ασχολήθηκε και ο ίδιος με το εμπόριο. Αρχικά δραστηριοποιήθηκε στην Ερμούπολη και αργότερα στην Αίγυπτο, κύριος μέτοχος του οίκου «Χωρέμη-Μπενάκη και Σία». Απέκτησε οικονομική και κοινωνική δύναμη. Εγκαταστάθηκε στην Αθήνα το 1910. Συνδέθηκε προσωπικά με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, εκλέχτηκε βουλευτής και δήμαρχος Αθηναίων, και διετέλεσε υπουργός Εθνικής Οικονομίας. Δαπάνησε πολλά χρήματα για κοινωνικό έργο και ανακηρύχθηκε εθνικός ευεργέτης.

δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα και εντάσσεται στο πλαίσιο εθνικής ανόρθωσης που έχει εμπνεύσει εκείνη την εποχή το κίνημα του δημοτικισμού σε πολλούς ανθρώπους των γραμμάτων. Ένας από αυτούς, η Δέλτα, από νωρίς συνδέθηκε στενά με τους βασικότερους εκπροσώπους του δημοτικισμού και, όταν εγκατέλειψε τη γαλλική γλώσσα στην οποία έγραψε τα πρώτα της κείμενα, επέλεξε τη δημοτική για να συγγράψει μια σειρά από αλληγορικά παραμύθια, διηγήματα για παιδιά, αλλά και διηγήματα για μεγάλους με σαφές παιδαγωγικό περιεχόμενο.⁹⁹ Το έργο της, όπως δηλώνει η ίδια με πολλές αφορμές στη δημοσιευμένη της αλληλογραφία,¹⁰⁰ αποβλέπει στην πνευματική και ηθική, γλωσσική και εθνική καλλιέργεια των παιδιών. Στην ίδια κατεύθυνση, μεταγλωττίζει σε μια ήπια δημοτική την ευαγγελική ιστορία του Χριστού (*Η ζωή του Χριστού*, 1925). Τον ίδιο καιρό, και ιδίως τη δεκαετία 1910-1920, το ενδιαφέρον της είναι αυξημένο για τα σχολικά αναγνωστικά.¹⁰¹ Μάλιστα, ενδιαφέρεται η ίδια να συντάξει ένα νεοελληνικό ανάγνωσμα με πρακτική, εκπαιδευτική κατεύθυνση. Το 1913 δημοσιεύει τη μελέτη της «Τα αναγνωστικά μας» στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*¹⁰² και επανέρχεται στο θέμα και τα νέα (εκδοτικά) δεδομένα του, το 1918, με το άρθρο «Τα καινούργια Αναγνωστικά μας», στο ίδιο περιοδικό.¹⁰³ Η ίδια αντιλαμβάνεται τον κομβικό ρόλο των γονέων στην αγωγή και μόρφωση των παιδιών και υπογραμμίζει στα άρθρα της, αλλά και στα μυθοπλαστικά της κείμενα, τις δικές τους μεγάλες ευθύνες, ανακαλώντας στη μνήμη της τις προσωπικές της δυσάρεστες εμπειρίες από την απόμακρη έως αδιάφορη στάση των δικών της γονιών απέναντί της. Χαρακτηριστικότερη εκδήλωση αυτής της απεύθυνσης προς τους γονείς και τις ευθύνες τους είναι η συλλογή έξι διηγημάτων της για ενήλικες με τίτλο *Τ' ανεύθυνα (Ψυχές παιδιών)* (1921), αλλά και το άρθρο της «Στοχασμοί περί της ανατροφής των παιδιών μας», δημοσιευμένο επίσης στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, το 1911.¹⁰⁴ Η Δέλτα θέτει τις προσωπικές της συγγραφικές φιλοδοξίες στην υπηρεσία των βασικών εθνικών επιδιώξεων του δημοτικισμού και του ενθουσιώδους πνεύματος που χαρακτηρίζει την ανερχόμενη αστική τάξη στην Ελλάδα, ιδιαίτερα μετά την Επανάσταση στο Γουδί (1909), τη νικηφόρα πορεία των δύο βαλκανικών πολέμων (1912-1913), το επίτευγμα της βενιζελικής πολιτικής να επεκταθούν τα σύνορα της χώρας με τις προσαρτήσεις των νέων χωρών και, στην πρόσκαιρη αποκορύφωση του 1919-1920, με το σχήμα πολιτικής γεωγραφίας των «δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών». Η εθνική ανάταση που χαρακτηρίζει τις πολιτικές και ιστορικές αυτές στιγμές υπηρετείται, στο λογοτεχνικό έργο της Δέλτα, με άλλοτε ευθέως αλληγορικές και άλλοτε έμμεσες προβολές αναλογίας σε διάφορες στιγμές του απώτερου ή πιο πρόσφατου παρελθόντος της ελληνικής ιστορίας, εξίσου ένδοξες και νικηφόρες, με παραδείγματα ηρωισμού και αυτοθυσίας για το έθνος και την πατρίδα. Η βασιλεία του βυζαντινού αυτοκράτορα Βασιλείου Β΄, του επονομαζόμενου βουλγαροκτόνου (*Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου*, 1911), αλλά και ο εγγύτερος στο συγγραφικό παρόν μακεδονικός αγώνας (*Στα μυστικά του Βάλτου*, 1937), είναι οι γνωστότερες και αρκετά δημοφιλείς αναπαραστάσεις της εθνικής ανόρθωσης, που επιλέγονται από το ιστορικό παρελθόν. Ακόμα και σήμερα, η κυρίαρχη προσλαμβάνουσα του μακεδονικού αγώνα είναι αυτή των *Μυστικών του Βάλτου*, που γνωρίζει μια αξιοπρόσεκτη αναγνωστική μακροήμερευση. Το λογοτεχνικό έργο της Δέλτα, λοιπόν, γίνεται αποδεκτό, εγγράφεται και κατοχυρώνεται στη νεοελληνική γραμματεία με μια διπλή ταυτότητα, αυτή του παιδικού αναγνώσματος (με πλέον γνωστή περίπτωση τον αξιαγάπητο *Μάγκα* και τον περίφημο *Τρελαντώνη*) και εκείνη του εθνικού αναγνώσματος (με εμβληματικότερη περίπτωση, ασφαλώς, τα *Μυστικά του Βάλτου*). Πρόκειται, ουσιαστικά, για δύο όψεις της ίδιας ταυτότητας: η λογοτεχνία, τόσο στο επίπεδο της συγγραφικής πρόθεσης, όσο και στο επίπεδο της αναγνωστικής πρόσληψης, τίθεται στην υπηρεσία της εθνικής διαπαιδαγώγησης των παιδιών και των νέων. Στο πλαίσιο αυτό, η συγγραφέας αναλαμβάνει, με τα μυθοπλαστικά της κείμενα, να δώσει περιεχόμενο στο εθνικό αφήγημα.

Η Δέλτα βρέθηκε στην ιστορική εκείνη συγκυρία (δημοτικισμός, βενιζελικός φιλελευθερισμός, άνοδος της αστικής τάξης στην οικονομία και την εξουσία, γεωγραφική εξάπλωση και εκσυγχρονισμός δομών και θεσμών του ελληνικού κράτους) και ανταποκρίθηκε πλήρως στο αίτημα για τη συγκεκριμένη εθνική διαπαιδαγώγηση με τη συγγραφή κειμένων μυθοπλασίας. Η επιλογή της ήταν συνειδητή και πολύ συχνά δόθηκε η αφορμή να τη συζητήσει στην αλληλογραφία της με τους αποδέκτες των επιστολών της.¹⁰⁵ Με τον τρόπο αυτόν η Δέλτα κατοχύρωσε μια συγγραφική ταυτότητα αποδεκτή και θετική, «κανονική» στη

⁹⁹ Βλ. Ζάννας 2006, σσ. 19-28 & 113-143.

¹⁰⁰ Λευκοπαρίδης 1957.

¹⁰¹ Δημαράς 2006, σσ. 147-179.

¹⁰² Κυκλοφόρησε και σε ανάτυπο, στη σειρά «Βιβλιοθήκη του Εκπαιδευτικού Ομίλου».

¹⁰³ Κυκλοφόρησε επίσης σε ανάτυπο.

¹⁰⁴ Κυκλοφόρησε και σε ανάτυπο· ανατυπώθηκε το 1932.

¹⁰⁵ Βλ. Βασιλειάδης 2010.

γραμματολογία μας, με ρόλους αποδεκτούς για το φύλο της. Υπήρξε (και συνεχίζει να αναγνωρίζεται ως) η συγγραφέας-μητέρα των παιδιών, η συγγραφέας-μητέρα του έθνους, συγκροτώντας έναν εαυτό συμβατό με τις ουσιοκρατικές παραδοχές του πατριαρχικού διπόλου ανδρικό-γυναικείο, σε χαρακτηριστική (και καθησυχαστική για την κυριαρχία του πατριαρχικού λόγου) απόσταση από τις στρατηγικές επιλογές της Μουτζάν-Μαρτινέγκου και της Στούρτζα. Ας θυμηθούμε ότι η πρώτη προσέβλεπε σε μια ανεξάρτητη συγγραφική ταυτότητα και πορεία ζωής, έξω από τα έμφυλα όρια όπως τα αντιλαμβανόταν η τάξη της, η πατρίδα της και η εποχή της. Η δεύτερη, πάλι, υιοθετούσε πλήρως τις συμβατικές ρήτρες για τη συγγραφή απομνημονευμάτων απόλυτα εναρμονισμένων με τον (ανδρικό) κανόνα του γραμματειακού είδους.

Αλλά η συγγραφή των παιδικών αναγνωσμάτων της Δέλτα (με ιστορικό περιεχόμενο και εθνικό κύρος) ανήκει χρονολογικά στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα και, επομένως, βρίσκεται εκτός του δικού μας ορίζοντα. Η συνοπτική συζήτησή τους εδώ είναι, ωστόσο, αναγκαία για να εντάξουμε σε μια προοπτική τα αυτοβιογραφικά κείμενα (όσα από αυτά έχουν διασωθεί) που συνέγραψε στην τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. Γιατί τα λογοτεχνικά κείμενα για παιδιά ή και για τους ενήλικες αναγνώστες συνιστούν μία συγγραφική εικόνα της Δέλτα, τη δημόσια, την ορατή στις γραμματολογικές καταχωρίσεις και τον λογοτεχνικό κανόνα. Η Δέλτα, όμως, διαθέτει πολλά συγγραφικά πρόσωπα ή προσωπεία, πολλούς ρόλους που επιθυμεί, αναλαμβάνει, διστάζει να επιτελέσει.¹⁰⁶ Οι επιστολές της αποκαλύπτουν μια διαφορετική εικόνα, διαφορετικές συγγραφικές προθέσεις, για επιτέλεση μιας άλλης συγγραφικής ταυτότητας, που δεν αντιφάσκει με την προηγούμενη δημόσια.¹⁰⁷ Σε αυτές τις επιστολές της, κρυμμένες στο σκιάφως του ιδιωτικού, η συντάκτριά τους μπορεί να αποκαλύπτει λανθάνουσες προσδοκίες συγκρότησης ενός συγγραφικού υποκειμένου, που διεκδικεί να γράψει λογοτεχνία με αυξημένες αισθητικές αξιώσεις, πέρα από τα όρια της αναγνωρισμένης «γυναικείας» αποστολής του. Το μόνο μυθιστόρημα που η Δέλτα συνέγραψε για ενήλικες, το τρίτομο *Ρωμιπούλες*, έμεινε εκκρεμές στο αρχείο της μέχρι την έκδοσή του το 2014. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Δέλτα δοκιμάζεται στη συγγραφή ενός εκτενούς μυθιστορήματος για πολλά χρόνια, από το 1927 και εξής, αλλά θα αποφασίσει να μην το δημοσιεύσει, αφήνοντας εντολή στους κληρονόμους της να το δημοσιεύσουν πολύ αργότερα («Όταν τελείωσα “το έργο μου” κατέθεσα τα όπλα, είπα πως μπορώ τώρα να πεθάνω, αρκεί να το δημοσιεύσουν τα παιδιά μου, όταν ελευθερωθούν οι ελληνικές ψυχές και συνειδήσεις».¹⁰⁸ Στο κείμενο παρακολουθούμε τη μυθιστορηματική ανάπλαση μεγάλου μέρους των αυτοβιογραφικών της κειμένων.

Η Δέλτα συνέτασσε σε όλη τη διάρκεια της ζωής της κείμενα με αυτοβιογραφικό περιεχόμενο και ανάλογη στόχευση: ημερολόγια, επιστολές, σελίδες αναμνήσεων. Τα κείμενα αυτά την απασχολούν διαρκώς και είναι εντυπωσιακή η συνεχής αναθεώρηση και επανεγγραφή τους, η καταστροφή παλαιότερων και η έναρξη συγγραφής νέων. Πρόκειται για κείμενα που δεν δημοσιοποιήθηκαν ποτέ από την ίδια και, όσα δεν αποφάσισε η ίδια να καταστρέψει (και ήταν αρκετά αυτά), διατηρήθηκαν επιμελημένα στο αρχείο της. Την τελευταία τριακονταετία, οι απόγονοί της Παύλος Ζάννας, στην αρχή, και Αλέξανδρος Ζάννας, στη συνέχεια, φρόντισαν με υποδειγματικό και μεθοδικό τρόπο να τα εκδώσουν. Θα παρουσιάσουμε το σύνολο των κειμένων αυτών με έναν ευσύνοπτο τρόπο, αποφεύγοντας λεπτομέρειες οι οποίες δεν συνδέονται άμεσα με την προσέγγιση των *Αναμνήσεων 1899* που θα μας απασχολήσει παρακάτω.¹⁰⁹

Η αρχή γίνεται με τις *Αναμνήσεις*, γραμμένες το 1899 σε γαλλική γλώσσα. Τη χρονιά εκείνη, η Δέλτα καταγράφει σε τέσσερα τετράδια την αφήγηση των νεανικών της χρόνων, μέχρι και τον γάμο της με τον Στέφανο Δέλτα το 1895. Το 1901 γράφει, στα γαλλικά επίσης, ένα ταξιδιωτικό ημερολόγιο, στο οποίο περιγράφει την εμπειρία του ταξιδιού που εκείνη τη χρονιά κάνει στις Βρυξέλλες και το Παρίσι συνοδεύοντας τον σύζυγό της. Το ημερολόγιο αυτό δεν διασώζεται. Το 1906 ξεκινά η ιδιαίτερα πυκνή αλληλογραφία της (το δημοσιευμένο τουλάχιστον μέρος της), που θα διαρκέσει μέχρι το 1940. Το 1957 ο Ξενοφών Λευκοπαρίδης μελέτησε την ογκώδη αλληλογραφία, εξαίρεσε αρκετές επιστολές για το πιο αυστηρό ιδιωτικό τους περιεχόμενο (ελπίζοντας ότι, όσο το πέρασμα του χρόνου θα αμβλύνει τις καταστάσεις, θα καταστεί κάποτε δυνατό να δημοσιοποιηθούν ακόμη και οι προς ώρας αποκλεισμένες επιστολές) και εξέδωσε τις υπόλοιπες. Το σώμα των επιστολών που δημοσίευσε ο Λευκοπαρίδης, σε έναν ογκώδη τόμο πεντακοσίων και πλέον σελίδων, αφορά 28 επιστολογράφους και καλύπτει την περίοδο 1906-1940.¹¹⁰ Το 1906 θα ξεκινήσει και

¹⁰⁶ Τζημούλα 2010, Tzimoula 2008.

¹⁰⁷ Βασιλειάδης 2010.

¹⁰⁸ Πετροπούλου 2014, σ. 59.

¹⁰⁹ Για μια αναλυτική και έγκυρη καταγραφή του έργου της Δέλτα, βλ. «Δημοσιευμένα έργα της Π. Σ. Δέλτα» (σσ. 19-31) και «Χρονολόγιο 1874-1941» (σσ. 113-143), στο Ζάννας 2006.

¹¹⁰ Βλ. Λευκοπαρίδη 1957, σσ. 5-15.

η αλληλογραφία με τον Ίωνα Δραγούμη, τον άνδρα που ερωτεύτηκε πολύ δυνατά το καλοκαίρι της προηγούμενης χρονιάς.¹¹¹

Προς το τέλος του 1916, κάτω από την πίεση των γεγονότων («Νοεμβριανά») και τον φόβο που προκαλούν τα οξυμένα πολιτικά πάθη, καταστρέφει το πρώτο πολιτικό της ημερολόγιο, για το οποίο γνωρίζουμε μόνο ότι περιλάμβανε πολλές εμπιστευτικές αφηγήσεις. Πολύ σύντομα, με την έναρξη της επόμενης χρονιάς, ξεκινά να γράφει ένα δεύτερο πολιτικό ημερολόγιο. Τον Απρίλιο του 1917 ξεκινά και η συγγραφή του *Turis Eburnea*, του πολύ προσωπικού της ημερολογίου. Θα το κρατήσει «ενεργό» με καταγραφές μέχρι και τον θάνατό της (1941). Λίγα χρόνια αργότερα, το 1921, ξεκινά να γράφει δύο ακόμη ημερολόγια, στα οποία καταγράφονται οι αναμνήσεις της από τη σχέση της με τον Ίωνα Δραγούμη. Θα δημοσιευτούν από τους απογόνους της με τους τίτλους *Αναμνήσεις 1921* και *Αναμνήσεις 1940*. Μια ακόμη συγγραφή αυτοβιογραφικού κειμένου ξεκινά το 1931: αρχίζει να γράφει τα απομνημονεύματά της (καλύπτουν τα πρώτα 15 χρόνια της ζωής της), αυτά που πολύ μεταγενέστερα (1980) θα κυκλοφορήσουν με τον τίτλο *Πρώτες ενθυμήσεις*.

Τα ποικίλα αυτοβιογραφικά κείμενα της Δέλτα διασώζουν τις συνεχείς και επάλληλες αφηγήσεις, μέσα από τις οποίες η συγγραφέας τους ανασυγκροτούσε με τη συνδρομή της μνήμης τον προσωπικό της βίο, αλλά και κατέγραφε στιγμές του ιστορικού βίου των Ελλήνων, με πλήρη συνείδηση της ιστορικότητας του εαυτού της και της εποχής που ζούσε. Η πολιτική και κοινωνική θέση της οικογένειάς της (πατρικής και συζυγικής) της επέτρεψε, άλλωστε, να βιώσει από κοντά σημαντικά γεγονότα της εποχής της και να γνωρίσει, σε δημόσιες και ιδιωτικές τους στιγμές, αρκετά από τα πρόσωπα που διαδραμάτισαν ξεχωριστό ρόλο στις ιστορικές και πολιτικές εξελίξεις. Αυτός ο διττός χαρακτήρας, του προσωπικού και του συλλογικού, συμφυής του αυτοβιογραφικού είδους, γίνεται οξύτερος όταν το αυθιστορούμενο υποκείμενο είναι γυναίκα, διαμορφώνοντας περισσότερο μια μείξη ειδών, παρά μια συγγραφική «εφαρμογή» του «κανονικού» είδους. Η περίπτωση της Δέλτα είναι ίσως η χαρακτηριστικότερη όλων, ή τουλάχιστον αυτή που μπορούμε να παρακολουθήσουμε καλύτερα, δεδομένης της σταδιακής και μεθοδικής δημοσίευσης του μεγαλύτερου μέρους του αρχείου της και ειδικότερα των αυτοβιογραφικών της κειμένων που μας ενδιαφέρουν εδώ. Οι αυτοβιογραφικές αφηγηματικές καταγραφές της Δέλτα κινούνται μεταξύ διαφόρων τύπων κειμένων (ημερολόγια, αναμνήσεις κ.λπ.) και τα γραπτά της παίρνουν ποικίλους ειδολογικούς τίτλους (Απομνημονεύματα, Βιογραφία, Αναμνήσεις, Ενθυμήσεις κ.λπ.), δείχνοντας πόσο άβολα στάθηκαν τα σχήματα της τυπικής, καθιερωμένης μορφής της αυτοβιογραφίας και του απομνημονεύματος.

Φαίνεται όμως να συμβαίνει κάτι περισσότερο. Το σύνολο του συγγραφικού έργου της Δέλτα μοιάζει να συνέχεται στη βάση της αυτοβιογραφικής συγκρότησης και έκφρασης του υποκειμένου. Σαν το έργο της να είναι (ή να μπορεί να ιδωθεί ως) ένα συνεχές αυθιστορούμενης αφήγησης, που εκτείνεται σε διαφορετικά σχήματα επάνω σε ένα φάσμα με διαφορετικούς βαθμούς αυτοβιογραφικής δημιουργικής έκφρασης. Το μέρος εκείνο των δημοσιευμένων από την ίδια κειμένων της που απευθύνονται σε ενήλικες και εστιάζουν στη γονεϊκή ευθύνη της διαπαιδαγώγησης των παιδιών, δηλαδή το άρθρο της «Στοχασμοί περί της ανατροφής των παιδιών» (1911) και τα διηγήματά της *Τ' ανεύθυνα* (1921), προϋποθέτουν και μεταπλάθουν (σε προβληματισμό ή επεισόδια μυθοπλασίας) τραυματικά βιώματα της παιδικής της ηλικίας, που περιγράφονται στις *Πρώτες Ενθυμήσεις*. Αλλά και τα εύθυμα παιδικά αναγνώσματα του *Τρελαντώνη* και του *Μάγκα* στηρίζονται στο αυτοβιογραφικό υλικό των παιδικών χρόνων στην Αλεξάνδρεια και διασώζουν την ανέφελη πλευρά τους.¹¹² Διαβαθμισμένο και κλιμακούμενο, λοιπόν, το αυτοβιογραφικό υλικό διοχετεύεται μεταπλασμένο σε ποικίλα της κείμενα, με αποκορύφωμα τις πρόσφατα εκδομένες *Ρωμοπούλες* (2014), όπου το μυθιστορηματικό είδος εκβάλλει σε μια εκδοχή μυθιστορηματικής αυτοβιογραφίας, που αρδεύεται από τις καταγραφές των ημερολογίων και τις αυθιστορήσεις των «Αναμνήσεων».¹¹³

Η σχέση αυτοβιογραφίας και λογοτεχνίας γυναικών είναι κάτι περισσότερο από μια ένα προς ένα αντιστοίχιση της μυθοπλασίας με την ιστορικά βιωμένη πραγματικότητα. Όπως σημειώνει η Celeste Schenck, στο πλαίσιο μιας φεμινιστικής θεώρησης του αυτοβιογραφικού είδους, αναφερόμενη ειδικά στην ποίηση

¹¹¹ Συνήψε δεσμό και διατήρησε κρυφή αλληλογραφία μαζί του. Η Δέλτα ταξιδεύει σε χώρες της κεντρικής Ευρώπης για λόγους υγείας (για ένα διάστημα ακολουθεί θεραπεία με τον ψυχαναλυτή Dubois) και θα διαμείνει στη Φρανκφούρτη (1907), όταν ο σύζυγός της θα ιδρύσει εκεί και θα διευθύνει το γραφείο κεντρικής Ευρώπης του οίκου Χωρέμη-Μπενάκη. Θα συναντηθεί με τον Δραγούμη στη Γερμανία και την Αυστρία και θα σκεφτεί τη λύση του διαζυγίου, που θα αποτρέψουν όμως με τις παρεμβάσεις τους ο σύζυγος, ο πατέρας και τα αδέρφια της (1908). Η σχέση τους θα τερματιστεί την επόμενη χρονιά.

¹¹² Ζάννας & Ζάννας 1990, σ. 11*.

¹¹³ Βλ. Ζάννας 2014· Πετροπούλου 2014.

γραμμένη από γυναίκες, η σύνδεση βιώματος και ποιητικής έκφρασης είναι τέτοια, που έχουμε εμπεδώσει μια ανάγνωσή τους σαν να πρόκειται για αυτοβιογραφική κατάθεση, αρχής γενομένης από τα ποιήματα της Σαπφώς.¹¹⁴ Σύμφωνα με την ίδια, υπάρχει ένα συνεχές μεταξύ ποίησης και αυτοβιογραφίας, που δεν διακόπτεται κάθετα και μέσα στο οποίο κινείται η συγγραφή των γυναικών, αντλώντας και ανακαλώντας την εμπειρία του συλλογικού υποκειμένου των γυναικών. Η συγκεκριμένη θεώρηση έχει έναν ορισμένο ιδεολογικό προσανατολισμό: συγκεκριμένες μορφές, εξηγεί προκαταρκτικά η Schenck, της ποίησης των γυναικών και της αυτοβιογραφίας τους μπορούν να διαβαστούν ως αλληλοσυμπληρούμενες, με έναν τρόπο που υποσκάπτει πετυχημένα τη θεωρία για την επικρατούσα άποψη περί αυτοβιογραφίας και, γενικότερα, θέτει υπό αμφισβήτηση την πατριαρχικά καθορισμένη θεωρία των λογοτεχνικών ειδών.¹¹⁵ Μια τέτοια θεώρηση, μεταφερμένη από το παράδειγμα της ποίησης σε εκείνο των αφηγηματικών μυθοπλαστικών κειμένων, βρίσκει εφαρμογή στην περίπτωση της Δέλτα. Πράγματι, δεν πρόκειται απλώς για μυθοπλαστική διαπραγμάτευση των ιστορικών βιωμάτων, όπου τα δεύτερα τροφοδοτούν την πρώτη. Η μυθοπλασία γίνεται πεδίο αφηγηματικής ανασυγκρότησης του εαυτού, καθώς εκεί αναδιαπραγματεύεται οριστικά τις όψεις/εκδοχές του εαυτού, που έχουν συσταθεί σαν «ασκήσεις» αυτοβιογραφικού λόγου των ποικίλων ημερολογίων και «αναμνήσεων» της. Κατά κάποιον τρόπο, το προανήγγειλε στις αρχικές της *Αναμνήσεις 1899* όταν έγραφε: «Η μελωδία αυτή έμεινε στη θύμησή μου, κι ακόμα και τώρα, που όλα αυτά είναι τόσο νεκρά και μιλώ γι' αυτά όπως θα διηγόμουν ένα παλιό μυθιστόρημα που κάπου διάβασα, δεν μπορώ να ακούσω αυτό το βαλς χωρίς κάποιο σφίξιμο στην καρδιά, και με πιάνει μια μελαγχολία που δεν είναι καθόλου γλυκιά...» (σ. 55).¹¹⁶ Λογοτεχνία και αυτοβιογραφία, με σύνορα περισσότερο διαπερατά από κάθε άλλη περίπτωση, συγκλίνουν ως προς την ανασυγκρότηση και αναπαράσταση του αυθιστορούμενου υποκειμένου. Στην περίπτωση της Δέλτα μοιάζει να συμβαίνει το αντίστροφο από ό,τι παρατηρήσαμε για την Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου: στην τελευταία είχαμε δει ότι η αυτοβιογραφία ανασυγκροτούσε και διέσωζε το αυθιστορούμενο υποκείμενο με την ταυτότητα του λογοτεχνικού συγγραφέα.

Εικ. 6. Πηνελόπη Δέλτα

Οι *Αναμνήσεις 1899* είναι το «πρώτο καθαρά αυτοβιογραφικό κείμενο που έγραψε η Π. Σ. Δέλτα και που αποτελεί την πρώτη ουσιαστική συγγραφική της απόπειρα».¹¹⁷ Είναι γραμμένο στα γαλλικά, στη γλώσσα που η νεαρή Δέλτα χειριζόταν τότε καλύτερα. Γνωρίζουμε ότι ξεκίνησε να το γράφει τον Μάρτιο του 1899,¹¹⁸ αλλά δεν γνωρίζουμε πότε ολοκληρώθηκε. Με βάση, όμως, γεγονότα που απουσιάζουν από την αφήγηση ή υπάρχουν σε αυτή, γεγονότα δηλαδή που συνέβησαν μετά την ολοκλήρωση της συγγραφής ή συνέβησαν πριν, μπορεί να προσδιοριστεί το χρονικό όριο λήξης. Ο Παύλος Ζάννας το τοποθετεί στις αρχές του 1900.

¹¹⁴ Schenck 1988, σ. 290.

¹¹⁵ Schenck 1988, σ. 281.

¹¹⁶ Διόλου τυχαία, σε επόμενο σημείο των *Αναμνήσεων*, θα χαρακτηρίσει «ρομάντζο» την αυτοβιογραφική αφήγηση των τετραδίων της (βλ. Ζάννας & Ζάννας 1990, 296-297).

¹¹⁷ Ζάννας & Ζάννας 1990, σ. 11*.

¹¹⁸ Υπάρχει η σχετική τοποχρονολογική ένδειξη στην έναρξη του γραπτού: «Αλεξάνδρεια, 24 Μαρτίου 1899» (Ζάννας & Ζάννας 1990, 3). Στο εξής για κάθε παράθεμα από το συγκεκριμένο κείμενο δίνονται σε παρένθεση οι αριθμοί των σελίδων της συγκεκριμένης έκδοσης.

Στο αρχείο της διασώθηκε το αυτόγραφο του κειμένου που αποτελείται από τέσσερις τόμους. Η αυθιστόρηση ξεκινά με μια συνοπτική περιγραφή της παιδικής της ηλικίας. Αναλυτική παρουσίαση των χρόνων της παιδικής της ηλικίας θα επιχειρήσει πολύ αργότερα, με τα «απομνημονεύματα», όπως τα ονομάζει, που θα γράψει στα 1931-1932 και θα εκδοθούν με τον τίτλο *Πρώτες Ενθυμήσεις* (1980). Η αυθιστόρηση του 1899-1900 θα τερματιστεί απότομα, ίσως επειδή, υποθέτει εύλογα ο Π. Ζάννας, η συγγραφέας σπεύδει να κλείσει την αφήγηση ενός πρώτου κύκλου της ζωής της, που περιλαμβάνει τη νεανική της ζωή στην Αλεξάνδρεια, τον πρώτο της άδοξο έρωτα, τον συμβατικό της γάμο με τον Στέφανο Δέλτα και τα πρώτα χρόνια της οικογενειακής ζωής στην Αθήνα, στη δύσκολη συμβίωση με τους συγγενείς του συζύγου της.¹¹⁹

Η αυθιστόρηση της Πηνελόπης¹²⁰ παρακολουθεί την αδιάφορη έως απόμακρη ή ψυχρή στάση των γονιών απέναντί της, καθώς και τη γνωριμία της με φερέλπιδες νέους, δυνάμει υποψήφιους γαμπρούς, σε μια πορεία αναζήτησης συζύγου που θα οδηγήσει στον συμβατικό γάμο με τον Στέφανο Δέλτα. Αρχικά, ο πρώτος της ξάδελφος Κωνσταντίνος Χωρέμης τη ζητά σε γάμο από τους γονείς της, χωρίς η ίδια να γνωρίζει το παραμικρό. Εκείνοι αρνούνται και υποπεύονται πως η κόρη τους γνωρίζει τις προθέσεις του Χωρέμη και έχει μυστικά συναινέσει και, για τον λόγο αυτόν, την αντιμετωπίζουν εχθρικά. Η Πηνελόπη όμως δεν γνωρίζει τίποτε και, πολύ αργότερα, μαθαίνει για την καχύποπτη και άδικη στάση των γονιών της. Την ίδια εποχή, η νεαρή Πηνελόπη εισέρχεται στην κοσμική ζωή της αποικιακής Αλεξάνδρειας. Ένας δεύτερος υποψήφιος γαμπρός εμφανίζεται, ο Charles de Zogheb (στο κείμενο αναφέρεται ως Λουλού), ο οποίος δηλώνει ερωτευμένος με την Πηνελόπη. Στην πόλη φτάνει η οικογένεια Mellor και η Πηνελόπη την συνοδεύει για λίγες ημέρες στο Κάιρο. Διερευνάται η προοπτική ενός γάμου με τον Cecil Mellor, αλλά στους επόμενους μήνες ματαιώνονται τα σχέδια. Η Πηνελόπη ταξιδεύει στην Αθήνα και συναντιέται τυχαία με τον Αντώνη Μαυροκορδάτο. Ακολουθεί ταξίδι στην Ελβετία και γνωριμία με τον Clark (δεν μαθαίνουμε κάτι περισσότερο), που δηλώνει επίσης ερωτευμένος μαζί της. Η Πηνελόπη επιστρέφει στην Αλεξάνδρεια και η μητέρα της αναζητεί γαμπρό (ανάμεσά τους ο Παρασκευάς και ο Τοπάλης). Αρχίζουν οι τακτικές επισκέψεις του Αντώνιου Μαυροκορδάτου στην οικεία Μπενάκη και σύντομα εκδηλώνονται οι προθέσεις του ως υποψήφιου γαμπρού. Στην αυτοβιογραφία κωδικοποιείται με το αρχίγραμμα Μ. Προσλαμβάνεται στην εταιρεία Μπενάκη στην Αίγυπτο. Η μητέρα της Πηνελόπης, Βιργινία, εκδηλώνει την προτίμησή της στον Μ. και ενθαρρύνει την Πηνελόπη να συναναστρέφεται τον επίδοξο γαμπρό. Το ειδύλλιο των δύο νέων δεν αργεί να εκδηλωθεί με την εξομολόγηση του Μ. και τη θετική ανταπόκριση της Πηνελόπης. Η μητέρα της αναλαμβάνει να συμβάλει στην ευόδωση της επιθυμίας των δύο νέων, αλλά ο πατέρας της αντιδρά και η μητέρα της μεταστρέφεται. Κάτω από την αρνητική σκιά του πατέρα της, η Πηνελόπη αρχίζει να αλληλογραφεί κρυφά με τον Μ., χάρη στη μεσολάβηση της Victorine Dufay. Η αρνητική στάση του πατέρα της θα δυσχεράνει την εξέλιξη. Ένας νέος υποψήφιος γαμπρός εμφανίζεται, ο Γεώργιος Στρέιτ, τη στιγμή που η πίεση των γονιών της εναντίον του Μ. αυξάνεται. Η σύγκρουση με τους γονείς την οδηγεί σε αναδίπλωση και στην υπόσχεση ότι δεν θα δεχτεί να παντρευτεί χωρίς τη συγκατάθεση του πατέρα της. Ο Στρέιτ αποσύρει την πρότασή του. Οι εντάσεις με τους γονείς της συνεχίζονται και η Πηνελόπη δηλώνει αποφασισμένη να μείνει ανυποχώρητη στον έρωτά της για τον Μ. Ο Μπενάκης απολύει τον Μ. από την εταιρεία του και η Πηνελόπη αποπειράται να αυτοκτονήσει. Ο Μ. ετοιμάζεται να αναχωρήσει για την Αθήνα, όταν η Πηνελόπη πληροφορείται για έναν άλλον δεσμό του. Καταβεβλημένη ακολουθεί τους γονείς της σε ένα ταξίδι στην Ευρώπη, αποφασισμένη να δεχτεί για σύζυγό της όποιον της υποδείξουν οι γονείς της. Στο ταξίδι τους συναντούν τον θείο της Γιάννη Χωρέμη, στη Λουκέρνη. Αυτός προτείνει ως γαμπρό τον Στέφανο Δέλτα. Όλοι μαζί αναχωρούν για την Αθήνα, όπου σύντομα γίνονται οι αρραβώνες. Αμέσως αναχωρούν για Χίο και από εκεί μεταβαίνουν στην Αλεξάνδρεια για τον γάμο. Λίγες εβδομάδες μετά, οι νεόνυμφοι επιστρέφουν στη συζυγική κατοικία στην Αθήνα. Η αφήγηση πλέον παρακολουθεί τον έγγαμο βίο και τη γέννηση των δύο πρώτων παιδιών τους, της Σοφίας και της Βιργινίας. Η Πηνελόπη θα συναντήσει τυχαία τον Μ., μαζί με τη σύζυγό του. Λίγες ημέρες αργότερα θα ξεκινήσει τη συστηματική καταγραφή των *Αναμνήσεων 1899*.

Το αυτοβιογραφικό κείμενο του 1899, εξηγεί η Δέλτα σε ένα δεκαπεντασέλιδο μεταγενέστερο συμπλήρωμα γραμμένο στα ελληνικά, στο τέλος του τέταρτου τόμου των αυτογράφων της, συντάσσεται με την «υποστήριξη» προγενέστερου ημερολογίου, το οποίο η ίδια τηρούσε κρυφά από τον σύζυγό της, αλλά έγραφε με περισσή προσποίηση από τον φόβο μήπως η περιέργεια οδηγήσει τον σύζυγο μέχρι την ανάγνωσή του. Όταν η Δέλτα βεβαιώνεται πως δεν διατρέχει τέτοιο κίνδυνο, η ίδια ομολογεί ότι απελευθερώνει τις ημερολογιακές της καταγραφές, που γίνονται πλέον ειλικρινείς και αποκαλυπτικές. Ίσως, υποθέτει ο Ζάννας, αυτή τη χρονική στιγμή της απελευθέρωσης της ημερολογιακής καταγραφής, η Δέλτα αποφασίζει να

¹¹⁹ Ζάννας & Ζάννας 1990, σσ. 12*-13*.

¹²⁰ Βλ. Ζάννας & Ζάννας 1990, σσ. 24*-32*.

τερματίσει και την αυτοβιογραφική αφήγηση που στηριζόταν σε αυτά τα ημερολόγια. Η υποστήριξη της μνήμης και της συγγραφής του αυτοβιογραφικού κειμένου από τις ημερολογιακές καταγραφές μοιάζει με τη στρατηγική που μπορούμε εύλογα να συμπεράνουμε ότι ακολούθησε και η Στούρτζα για τα δικά της *Απομνημονεύματα*. Παραθέτουμε ένα χαρακτηριστικό σημείο της αυτοβιογραφίας, όπου η Δέλτα στηρίζεται στις ημερολογιακές της καταγραφές για να χειριστεί τις μετακινήσεις μεταξύ αφηγηματικού και δραματικού χρόνου:

«Όμως όλα αυτά συνέβησαν πολύ αργότερα, γιατί η μεγάλη σκηνή στο τραπέζι μπροστά στους Σαρηγιάννηδες, που διηγήθηκα πιο πάνω, έγινε μόνο τον Ιούνιο του '92, μετά από την πρώτη κοσμική μου εμφάνιση και όχι πριν, όπως έλεγα: αυτή η θύελλα φώτισε τον ουρανό μου για μερικές εβδομάδες. «Ζω σ' έναν παράδεισο», έγραφα τότε (τον Ιούνιο του '92). «Δεν θα μπορούσα να ονειρευτώ πιο τέλεια ευτυχία, επιτέλους η μητέρα με εμπιστεύεται, με φιλάει και με αγαπά». Και πιο κάτω: «Αρκεί, Θεέ μου, αυτό να κρατήσει! Αν απογοητευτώ πάλι, αυτή τη φορά θα είναι τρομερό, πώς θα μπορέσω να μη χάσω την εμπιστοσύνη μου αν ξαναπέσω από τόσο ψηλά; είμαι τόσο ευτυχισμένη που δεν τολμώ να το πιστέψω, η μητέρα με αγαπά και με φιλάει», και έγραφα ολόκληρες σελίδες στον τόνο αυτό.»¹²¹

Σε έναν δεύτερο χρόνο, πολύ αργότερα, η Δέλτα διαβάσει τους τέσσερις τόμους και σχολιάζει στο περιθώριο. Η έκδοση των *Αναμνήσεων 1899* μαζί με τα σχόλια του περιθωρίου (σε υποσελίδες τώρα σημειώσεις) διαμορφώνει ένα ιδιαίτερο αυτοβιογραφικό κείμενο, στο πλαίσιο του οποίου συμβαίνει μια διπλή «αυτοβιογραφική πράξη». Η αφηγήτρια αυτοβιογραφείται διαβάζοντας και σχολιάζοντας παλαιότερες αυτοβιογραφικές της αφηγήσεις (ημερολογιακές καταγραφές) και, σε μεταγενέστερη χρονική στιγμή, η συγγραφέας διαβάσει το αυτοβιογραφικό της κείμενο (την αφήγηση των *Αναμνήσεων 1899*) και σχολιάζει στο περιθώριο τον προγενέστερο τρόπο ανασυγκρότησης του εαυτού της μέσα από την παλαιότερη αυθιστόρησή της. Πρόκειται για επάλληλες στρώσεις αυτοβιογραφικών διηγήσεων και αναδιηγήσεων, που θα διαρκέσουν όσο και η ζωή της. Η μικρογραφία τους θα μπορούσε να είναι αυτό το διπλό καθρέφτισμα του εαυτού της, τα πολλαπλά της είδωλα:

«[Ο] εκνευρισμός μου είχε φτάσει στο αποκορύφωμά του, ενώ τον έβλεπα [τον αγαπημένο της Μ.] να γελά τρώγοντας το λουκούμι του, είχα πειστεί ότι δεν με αγαπούσε, και μου φάνηκε ότι ακόμα και ο χαιρετισμός του στο τέλος ήταν ψυχρός και τυπικός: εκείνη τη νύχτα νόμισα πως θα τρελαθώ: έγραψα δύο σελίδες από παράλογες σκέψεις και σκέφτηκα σοβαρά την αυτοκτονία.*

* Στα είκοσι χρόνια ο θάνατος φαίνεται άγλυκος. Μα δεν ήμουν ποτέ είκοσι χρόνων: όταν έγινα εγώ είκοσι, η ψυχή μου ήταν γερασμένη, κουρασμένη. Η αυτοκτονία ήταν μια ιδέα που από μικρό παιδί δεν έπαυσε να ζει μέσα μου. [Προσθήκη ελληνικά στο περιθώριο]»¹²²

Αρκετές φορές, ο μεταγενέστερος σχολιασμός ενσωματώνεται στην κυρίως αφήγηση. Η Δέλτα μπορεί να σχολιάζει το πρωτογενές αυτοβιογραφικό υλικό το οποίο επεξεργάστηκε κατά την σύνταξη των *Αναμνήσεων*, είτε αυτό αφορά εγγραφές στο αρχικό της ημερολόγιο,¹²³ είτε αυτό αφορά επιστολές της.¹²⁴ Κάποτε, ο σχολιασμός της αφηγήτριας αφορά την ίδια τη διαδικασία της σύνταξης του κειμένου.¹²⁵

Ημερολογιακές καταχωρήσεις, απομνημόνευμα (*Αναμνήσεις*), μεταγενέστερη ανάγνωση και σχολιασμός: με αυτή τη χρονική σειρά διαμορφώνεται μια επαλληλία γραφών, όπου κάθε επόμενη σχολιάζει την προηγούμενη και, κάθε φορά, το αυθιστορούμενο ή αυτοσχολιαζόμενο υποκείμενο κατοπτρίζεται στο προγενέστερο κείμενο, που ενσωματώνει στη νέα αυθιστόρηση ή που σχολιάζει στο περιθώριό της. Η διαδικασία αυτή, μέσα από την οποία προκύπτει το αυτοβιογραφικό κείμενο που εκδίδεται το 1990, καθώς και τα ποικίλα είδη κειμένων από τα οποία ανασυντίθενται οι *Αναμνήσεις*, συνδιαμορφώνουν ένα έντονα μεικτό είδος. Σε αυτό θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και τη λογοτεχνική μυθοπλασία. Όχι επειδή το αυτοβιογραφικό υλικό τροφοδοτεί τις λογοτεχνικές της αφηγήσεις, όπως αναφέραμε σε προηγούμενο σημείο του κεφαλαίου, με αποκορύφωμα τις *Ρωμιοπούλες*, αλλά επειδή η αυτοβιογραφική αφήγηση αποκτά

¹²¹ Ζάννας & Ζάννας 1990, σ. 21. Η, σε επόμενο σημείο των *Αναμνήσεων*: «“Αλίμονο, μικρό μου ημερολόγιο”, έγραφα το βράδυ, “τι θα σου διηγηθώ ακόμα! Φεύγει για την πρωτεύουσα και λυπάμαι με όλη μου την καρδιά! Χθες ακόμα ήταν ένας ξένος, σήμερα δεν είναι πια. Φύλαξε το μυστικό μου, μικρό ημερολόγιο, αλλά φοβάμαι πως θα είναι ένα μυστικό πολύ επώδυνο αν και τόσο γλυκό...” Προαισθανόμουν ήδη πόνους και λύπες, κι όμως όλα προαναγγέλλονταν τόσο ευχάριστα, τόσο χαρούμενα!» (σσ. 43-44).

¹²² Ζάννας & Ζάννας 1990, σ. 145.

¹²³ Βλ., π.χ., Ζάννας & Ζάννας 1990, σ. 354.

¹²⁴ Βλ., π.χ., Ζάννας & Ζάννας 1990, σ. 368.

¹²⁵ Βλ., π.χ., Ζάννας & Ζάννας 1990, σ. 359.

γνωρίσματα της μυθιστορηματικής αφηγηματικής αναπαράστασης. Ακολουθεί ένα απόσπασμα στο οποίο διαβάζουμε ένα παράδειγμα μιας μάλλον «υβριδικής» μεϊξης ημερολογίου, αυτοβιογραφικής αφήγησης και μυθιστορήματος:

«Την Κυριακή ξαναήλθε, λίγο πιο νωρίς αυτή τη φορά· συνόδευα δύο επισκέπτες από τη βεράντα όταν τον είδα στον κήπο· τον φώναξα και κατέβηκα να τον υποδεχτώ. «Just in time», είπα ενώ του έδινα το χέρι, «why so late?». Μου εξήγησε ότι το τρένο είχε καθυστέρηση. «And why haven't you been out?» με ρώτησε ενώ έσφιγγε το χέρι μου και το κρατούσε στο δικό του. «Because I hoped you would come early», είπα, «I have been waiting for ever so long». Προχωρούσαμε ενώ κρατιόμασταν από το χέρι, μέσα στο ημίφως της νύχτας που έπεφτε. «You dear... I know», ψιθύρισε, «and tomorrow... at the station?» Έγνεψα ναι, θα άρχιζα τα μπάνια. Ήμασταν ευτυχισμένοι και συγκινημένοι, μόνοι οι δυο μας, με το χέρι μου πάντα μέσα στο δικό του ενώ με κοίταζε στα μάτια καθώς βάδιζε πλάι μου και δεν απέστρεφα το βλέμμα. «Your blue tie», είπα πολύ χαμηλόφωνα, «did you know I liked it?» «No dear... I never thought of it». Με λίγα λόγια δεν ήμασταν παρά δύο ερωτευμένοι, τόσο νέοι και τόσο αφελείς όσο όλοι οι ερωτευμένοι, και φλυαρούσαμε λίγο ανόητα γιατί ήμασταν πάρα πολύ συγκινημένοι για να μιλήσουμε σοβαρά. Μόλις φθάσαμε στη βεράντα τράβηξα το χέρι μου, εκείνος πήρε το καπέλο του και το μαστούνι του στην είσοδο και εγώ μπήκα στη βιβλιοθήκη. Μετά το γεύμα είπα να φέρουν το παιχνίδι με τις ντάμες και ήλθε για να παίξουμε τη δική μου ρεβάνς, αλλά έχασα πάλι· η μητέρα δεν μας κοίταζε πάρα πολύ και ο πατέρας έπαιζε ουίστι στο διπλανό δωμάτιο· στο τελευταίο γράμμα του μου είχε στείλει μικρές φωτογραφίες με τους αδελφούς, τις αδελφές του, τον πατέρα και τη μητέρα του· πολύ σιγά τον ρώτησα αν μπορούσα να τις κρατήσω και μου απάντησε πως ναι, ότι μου τις χάριζε· σήκωσα τα μάτια και συνάντησα το βλέμμα του. Ευτυχώς που ο πατέρας δεν ήταν εκεί, θα γινόταν καβγάς αν μπορούσε να δει το βλέμμα που είχαμε ανταλλάξει!»¹²⁶

Το στιγμιότυπο παρουσιάζει ενδιαφέρον και για την εικόνα που μας δίνει, της κοσμικής, πολύγλωσσης (θυμίζω ότι η πρωτότυπη αφήγηση είναι γραμμένη στα γαλλικά, ενώ οι διάλογοι με τον Μαυροκορδάτο διεξάγονται στην αγγλική γλώσσα) μεγαλοαστικής Αλεξάνδρειας των ευρωπαϊών αποικιοκρατών, στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Ως προς το «μεικτό» είδος αυτοβιογραφίας που διαμορφώνεται, κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζει το ημερολόγιο, στο οποίο στηρίζεται η αυθιστόρηση. Η συγγραφή, μάλιστα, του ημερολογίου θεματοποιείται στην αυτοβιογραφία. Το ημερολόγιο της νεαρής Πηνελόπης γίνεται θέμα συζήτησής της με τον Αντώνιο Μαυροκορδάτο,¹²⁷ ενώ και η αφηγήτρια αναφέρεται σε αυτό και αντιγράφει αυτολεξεί ορισμένες εγγραφές του.¹²⁸ Ανάλογα, και η μυθιστορηματική ανάγνωση της αυτοβιογραφικής αφήγησης γίνεται θέμα του κειμένου, όταν αποτυπώνονται στιγμές αναστοχασμού και (αυτο-)κριτικής:

«Όταν ξαναμιλώ για όλα αυτά τώρα, μου φαίνονται απίστευτα! Ένα ρομάντζο, στη δική μου ζωή! Θα ήταν για γέλια αν δεν ήταν όλα τόσο θλιβερά! Μετά από τόσα χρόνια που πέρασαν ξαναμιλώ για κείνη την εποχή σαν να ήταν η ιστορία κάποιας άλλης, ένα παλιό παραμύθι, που το διάβασα κάπου, πριν από πολύ καιρό, ένα παραμύθι που έχει διαβάσει κανείς πάρα πολύ πολλές φορές, το έχει μάθει απ' έξω και του φέρνει αναγούλα! Κάθε κίνηση, κάθε λέξη, κάθε βλέμμα έχουν αποτυπωθεί στη μνήμη μου, τα ξαναβρίσκω με το περίγραμμά τους τόσο καθαρά χαραγμένο μέσα μου όσο τις πρώτες μέρες· ακόμα και τον τόνο της φωνής θυμάμαι! αλλά είναι σαν ένα σχέδιο που το περίγραμμά του έχει μείνει καθαρό και που έχει χάσει τη ζωή και την κίνησή του· όλες αυτές οι ενθυμήσεις παραμένουν καθαρές, αλλά χωρίς το νόημα που είχαν άλλοτε· προσπαθώ να γράψω τα αισθήματά μου εκείνης της εποχής σαν τα αισθήματα ενός προσώπου το οποίο παρατηρώ να ζει, αλλά τίποτε δε

¹²⁶ Ζάννας & Ζάννας 1990, σσ. 185-186.

¹²⁷ Βλ. Ζάννας & Ζάννας 1990, σσ. 188-191.

¹²⁸ Παράδειγμα: «Η ζωή μου γινόταν όλο και πιο δύσκολη, ο πατέρας δεν ήταν πιο μαλακός απέναντί μου μπροστά στη μητέρα· εκείνη μου μιλούσε συνεχώς για γάμο με κάποιον καλό γαμπρό που αναζητούσε· και τη νύχτα στην κάμαρά μου, αφηνόμουν στην απέραντη απελπισία μου. “Είμαι εντελώς άρρωστη”, έγραφα στις 5 Φεβρουαρίου, “φώναξαν το γιατρό, με βρήκε τόσο αδύνατη ώστε θύμωσε και με μάλωσε. Αισθανόμουν τόσο άσχημα ώστε μόλις που τον άκουγα· το κεφάλι μου ήταν σαν άδειο και τα αυτιά μου με τρέλαιναν από το βούισμα. Η μητέρα ήταν κάτω, με τις κυρίες του φιλανθρωπικού συλλόγου, η αδελφή μου ήταν μαζί μου, φαινόταν θλιμμένη και καταβεβλημένη.” “Υπάρχουν στιγμές όπου δεν μπορώ να σκέφτομαι.” Την επομένη η μητέρα μου είπε με θυμωμένο ύφος ότι ο γιατρός με είχε βρει σοβαρά άρρωστη και την είχε συμβουλεύσει να με παντρέψει, “και του απάντησα ότι ποτέ στη ζωή μου δεν θα υποχωρήσω, ότι θα προτιμούσα να σε δω στο φέρετρό σου”. Με μάλωσε γιατί θέλησα να βάλω ακόμα και το γιατρό ανάμεσα σε κείνη και σε μένα δεν άνοιξα το στόμα· δεν είχα ποτέ πει λέξη στο γιατρό, δεν άξιζα τις κατηγορίες της, και δεν θέλησα να δώσω εξηγήσεις» (σσ. 266-267).

νοείται πια, τίποτε δε ζει· πώς μπορεί κανείς να αλλάξει σε τέτοιο σημείο, είναι ένα πρόβλημα... Δίστασα για καιρό, για πολύ καιρό, πριν τολμήσω να ξαναοίξω αυτές τις σελίδες του ημερολογίου μου, κλεισμένες εδώ και πολλά χρόνια, φοβόμουν να ξαναζήσω αυτή την περασμένη και θαμμένη ζωή, δεν τολμούσα να την ξανασκεφτώ· αλλά από τη στιγμή που το αποφάσισα, κατάλαβα ότι ήταν ακόμα πιο νεκρή απ' όσο νόμιζα! το μόνο συναίσθημα που ζυπνούσε μέσα μου ήταν μια τεράστια έκπληξη, «Εγώ, εγώ, υπέφερα έτσι! Αγάπησα, εγώ, τόσο πολύ!» Ύστερα με έπιασε αηδία, σταμάτησα να γράφω αυτό το κείμενο για μήνες και χρόνια· ύστερα ακόμα και η αηδία έσβησε, όπως σβήνουν όλα, και συνέχισα να γράφω. Και καθώς ξαναμιλώ τώρα γι' αυτά, μιλώ πολύ ήρεμα, χωρίς πίκρα, χωρίς θλίψη, σχεδόν χωρίς αηδία... Είναι η ιστορία ενός νεκρού που διηγούμαι, προσπαθώ να την διηγηθώ με όση γίνεται περισσότερη αλήθεια, αυτό είναι όλο. Δεν με συγκινεί πια, δεν μου προκαλεί καμία σκέψη, μου είναι τόσο αδιάφορη!»¹²⁹

Όλα τα ημερολόγια στα οποία στηρίχτηκε η αφήγηση των *Αναμνήσεων* η Δέλτα τα καταστρέφει το 1904. Διασώζεται μόνο το τελευταίο, στο οποίο συνεχίζει στο εξής να γράφει, αλλά και αυτό καταστρέφεται από την ίδια το 1908. Νωρίτερα όμως (και πάντως μέχρι και το 1906), η Δέλτα στέλνει τα ημερολόγια της στον Ίωνα Δραγούμη. Έχει προηγηθεί, τον Ιούλιο του 1905, η γνωριμία τους και έχει εκδηλωθεί ο τραγικός τους έρωτας. Ο Δραγούμης κρατά για αρκετό χρονικό διάστημα τα ημερολόγια που του έχει εμπιστευτεί η αγαπημένη του Πηνελόπη, τα διαβάζει, υπογραμμίζει και σχολιάζει στο περιθώριό τους. Πριν τα επιστρέψει στη Δέλτα, ύστερα από δικό της αίτημα, προς το τέλος του 1906, αντιγράφει στο δικό του ημερολόγιο ένα μέρος του δικού της. Το αντιγραμμένο ημερολόγιο της Δέλτα εκτείνεται σε 38 σελίδες του ημερολογίου του Δραγούμη. Η Δέλτα κατέστρεψε τα δικά της ημερολόγια, αλλά διασώθηκαν οι 38 σελίδες της αντιγραφής, τις οποίες, μετά τη δολοφονία του Ίωνα (1920), ο αδελφός του Φίλιππος απέστειλε στη Δέλτα. Από την επικοινωνία Πηνελόπης Δέλτα και Φίλιππου Δραγούμη γνωρίζουμε ότι η Δέλτα εμπιστεύτηκε στον Ίωνα και τα τέσσερα αυτόγραφα τετράδια των *Αναμνήσεων* 1899. Δεν γνωρίζουμε πότε, αλλά σίγουρα μετά τη δολοφονία του, ίσως το 1927 ή αργότερα, ο Φίλιππος Δραγούμης επέστρεψε τα τετράδια στη Δέλτα. Στο μεταξύ η Δέλτα είχε αρχίσει να καταγράφει την προσωπική της ιστορία με τον Ίωνα. Θα πρέπει, λοιπόν, υποθέτει ο Παύλος Ζάννας, να έγραψε τότε την ελληνική προσθήκη στο τέλος της αυτοβιογραφικής αφήγησης του τέταρτου τετραδίου, προκειμένου να συνδέσει το σημείο τερματισμού της αφήγησης των *Αναμνήσεων* στα 1899 με το έτος 1905 και τη μοιραία γνωριμία της με τον Ίωνα. Γιατί το συμπλήρωμα στην αφήγηση καλύπτει αυτό ακριβώς το μεσοδιάστημα, δίνοντας έμφαση στον πληκτικό οικογενειακό βίο μέχρι τη συνταρακτική γνωριμία με τον Δραγούμη. Η συλλογιστική, τα τεκμήρια και τα επιχειρήματα που ανασυνθέτουν την ιστορία σύνθεσης των *Αναμνήσεων* 1899, δίνονται αναλυτικά και εμπεριστατωμένα από τον Παύλο Ζάννα στον «Πρόλογο» της έκδοσης.¹³⁰ Παρατίθεται εδώ η έναρξη των *Αναμνήσεων* 1899, ως ένα ικανό δείγμα της σημασίας που η Δέλτα, ως άνθρωπος και ως συγγραφέας, έδωσε στα ποικίλα αυτοβιογραφικά της κείμενα και τα οποία συνδέουν τόσο άρρηκτα τη ζωή και τη γραφή.

«Αλεξάνδρεια, 24 Μαρτίου 1899

Αρχίζω σήμερα αυτό το τετράδιο όπου θέλω να γράψω όλες τις ενθυμήσεις μου, ξεκινώντας από τα πρώτα παιδικά μου χρόνια, όχι μόνο για να κάνω το κέφι μου ούτε για να περνά τον καιρό μου· το κάνω κυρίως για τις δύο κόρες μου, μικρές σήμερα, που όμως θα γίνουν μια μέρα, αν θέλει ο θεός, κοπέλες, σύζυγοι και μητέρες· θέλω αυτό το τετράδιο να μου χρησιμεύσει για να τις καθοδηγώ αργότερα στη ζωή, γιατί ξεχνά κανείς όταν γεννά και δε δίνει πια καμία σημασία σε γεγονότα που ωστόσο θα το άξιζαν πολύ· και για να μην ξεχάσω ούτε εγώ, για να μην αντιμετωπίσω στο μέλλον με ελαφρότητα ό,τι θεωρώ πάντα πολύ σημαντικό και ό,τι με έκανε τόσο να υποφέρω, παίρνω σήμερα την απόφαση να διηγηθώ όσο θυμάμαι ακόμη, με κάθε λεπτομέρεια, όλη την παιδική ζωή μου και προπαντός τη νεανική. Αν με τον τρόπο αυτό συντελέσω αργότερα στην ευτυχία των κοριτσιών μου, τότε δεν θα έχω χάσει τον καιρό μου· προσφέρω λοιπόν στη μικρή μου Σοφία και στο μωρό μου τη Βιργινία-Αλεξάνδρα αυτές τις ενθυμήσεις, και αν κάποτε τις διαβάσουν, μαζεμένες όπως μου έρχονται, τουλάχιστον ας τους χρησιμεύσουν για μάθημα και ας τις βοηθήσουν να βαδίσουν σωστά στη ζωή. Τις θέλω τίμιες και καλές, αλλά θέλω να είναι και ευτυχισμένες· γι' αυτό αρχίζω σήμερα αυτό το τετράδιο· και αν αργότερα τους λείπω, θέλω να ξέρουν ότι επιθυμία μου ήταν να γίνουν γυναίκες δυνατές και τίμιες, που να ξέρουν τι θέλουν και να το θέλουν σωστά. Θέλω κάποτε να διαλέξουν τη ζωή που θα τους ταιριάζει, δηλαδή να παντρευτούν σύμφωνα με τη δική τους προτίμηση. Και η εντονότερη επιθυμία μου είναι να μην αφήσουν να τις επηρεάσει κανένας στην

¹²⁹ Ζάννας & Ζάννας 1990, σσ. 200-201.

¹³⁰ Ζάννας & Ζάννας 1990, σσ. 11-18. Η αρχή του «Προλόγου» γράφτηκε από τον Παύλο Ζάννα, αλλά συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε από τον Αλέξανδρο Ζάννα, γιατί μεσολάβησε ο θάνατος του πρώτου.

εκλογή του συζύγου τους. Τις θέλω πάνω απ' όλα τίμιες! και τους εύχομαι να μη χρειαστεί ποτέ να πουν ψέματα ή να υποκριθούν. Είναι η προϋπόθεση αν θέλει κανείς να ευτυχήσει.

Μην ερωτευθείτε παιδιά μου! αν όμως ερωτευθείτε, να μείνετε πιστές στον έρωτά σας. Και προσπαθήστε τον έρωτα αυτό να τον τοποθετήσετε σωστά.

Όσο πίσω μπορώ να θυμηθώ, ξαναβλέπω τον εαυτό μου παιδί, τριών χρονών περίπου, μικροκαμωμένο, αδύνατο, γλωμό, ασθενικό και πάντα έτοιμο να βάλει τα κλάματα. Ήμουν τρίτη πριν από μένα ήταν η αδελφή μου η Αλεξάνδρα και ο αδελφός μου ο Αντώνης· εγώ γεννήθηκα το 1874· μετά από μένα ακολουθούσαν ένας μικρός αδελφός, ο Κωνσταντίνος, που πέθανε δεκαοκτώ μηνών, έπειτα ο Αλέξανδρος, και τέλος, εννέα χρόνια μετά από μένα, η Αργίνη.»¹³¹

Αυτό είναι το σημείο εκκίνησης της αφήγησης. Σκοπός συγγραφής του κειμένου, εκτός από την καταφυγή της Δέλτα στις ανιαρές στιγμές του έγγαμου βίου («όχι μόνο για να κάνω το κέφι μου, ούτε για να περνάω τον καιρό μου»), είναι η διαφύλαξη μιας μνήμης και μιας εγρήγορσης που θα διασφαλίσουν, όσο αυτό είναι δυνατό, τη διαμόρφωση ανεξάρτητης, ειλικρινούς και ελεύθερης προσωπικότητας στις δύο της κόρες (το 1899 ήταν γεννημένες οι δυο πρώτες κόρες της). Η διατύπωση μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η Πηνελόπη αναζητά για τις κόρες της αυτό που στερήθηκε η ίδια.¹³² Όπως και στο δημοσιευμένο από την ίδια λογοτεχνικό της έργο, η συγγραφέας-αφηγήτρια της αυτοβιογραφίας αναλαμβάνει ρόλο συγγραφέως-μητέρας με στόχους ανάλογους. Αλλά, ως κείμενο αυθιστόρησης, δεν παύει να ενέχει και τον σκοπό της καταστατικής του αρχής, να μείνει στον μέλλοντα αναγνώστη η μνήμη και το βίωμα του αυθιστορούμενου υποκειμένου. Το δηλώνει η Δέλτα με την αφιέρωση που προστίθεται μεταγενέστερα στο χειρόγραφο: «Αυτή η σειρά των τεσσάρων τόμων είναι για σένα, Βίργω μου. Κακογραμμένα και σαχλά όσο και να φαίνονται, είναι όμως documents humains. Μην τα περιφρονήσεις και κράτησέ τα».¹³³

Από την αρχική αυτή τοποθέτηση διαφαίνεται η συνείδηση που ως γυναίκα θα διαμορφώσει στην πορεία της ζωής της η Δέλτα, αυτή την ατομική συνείδηση που θα ανασυγκροτηθεί μέσα από τα ποικίλα αυτοβιογραφικά της κείμενα. Διεκδικεί την ελευθερία της γυναίκας (όπως καθρεφτίζεται στο αίτημα για τη διάπλαση των παιδιών της), αλλά μέσα στα αποδεκτά για την πατριαρχία όρια της έμφυλης αποστολής της: «θα γίνουν μια μέρα κοπέλες, σύζυγοι και μητέρες». Τα όποια τεκμήρια της σχέσης που, αργότερα, στην κρίσιμη για τις φεμινιστικές διεκδικήσεις περίοδο του Μεσοπολέμου, αναπτύσσει η Πηνελόπη και οι κόρες της με τις γυναικείες συλλογικότητες, μας βεβαιώνουν για μια διακριτική (πολιτική) τοποθέτησή της στην εκδοχή του αστικού φιλελεύθερου φεμινιστικού κινήματος.¹³⁴

Με τρόπο που θυμίζει ανάλογες σκέψεις και εμπειρίες της Μουτζάν-Μαρτινέγκου, η Δέλτα αντιλαμβάνεται σταδιακά την απόστασή της από τη νοοτροπία και τον τρόπο σκέψης της μητέρα της («εξάλλου η μητέρα δεν είχε κάνει σοβαρές σπουδές, στην εποχή της, στη Χίο όπου μεγάλωσε, δεν τις συνήθιζαν, γι' αυτό θεωρούσε τη μελέτη μάλλον επιζήμια, παρά ωφέλιμη για τη γυναίκα»· σ. 12) και συνειδητοποιεί την ατομικότητά της μέσω της μετ' εμποδίων πλήρωσης της επιθυμίας της για μόρφωση: «Από τα δεκαπέντε μου στρώθηκα στη μελέτη, με πάθος σηκώνομουν στις τέσσερις το πρωί και μελετούσα με το κερί, έλεγα καληνύχτα στις εννέα με το πρόσχημα ότι ήμουν κουρασμένη, κι έπειτα, μόλις βρισκόμουν μόνη στην κάμαρά μου, μελετούσα ως τα μεσάνυχτα στο λίγο φως ενός μικρού κλεφτοφάναρα, που χρησιμοποιούσα από φόβο μήπως έλθει ξαφνικά η μητέρα» (7).

Η ανασυγκρότηση της ταυτότητας της νεαρής Πηνελόπης στο αυτοβιογραφικό κείμενο της Δέλτα περιλαμβάνει μια πράξη και διαδικασία αντίστασης ενάντια στον περιορισμό της ελευθερίας της, αντίδρασης και διαμαρτυρίας, διεκδίκησης μιας οδού διαφυγής, αλλά και ξεσπάσματος πέρα από τα όρια της συγκρατημένης λογικής. Τον ρόλο αυτόν αναλαμβάνουν περισσότερο οι επιστολές, που διαθέτουν έναν πρακτικό και άμεσο χαρακτήρα επικοινωνίας και συντάσσονται και αποστέλλονται στον αποδέκτη τους για να διαβεβαιώσουν για την πίστη της νεαρής τους συντάκτριας στον έρωτά της ή να διατρανώσουν την

¹³¹ Ζάννας & Ζάννας 1990, σσ. 3-4.

¹³² Θα γίνει σαφέστερο σε ένα επόμενο σημείο της αφήγησης: «Ήταν από εκείνες τις ανοησίες που όλοι οι ερωτευμένοι λένε, αλλά άμαθη καθώς ήμουν σε ό,τι είχε σχέση με τον έρωτα, μου φαινόταν σαν ένα εκπληκτικό συναίσθημα που εκείνος πρώτος είχε κφεύρει, και αφηνόμουν στη γλύκα του έρωτα ενώ τον φανταζόμουν σαν υπεράνθρωπη ύπαρξη. Φαντασία ενός κοριτσιού που αγνοούσε τον κόσμο και τις ασχήμιες του, γιατί είχε τραφεί με ιδεώδη και συναισθηματισμούς... Θα φροντίσω οι κόρες μου να μην ονειροβατούν, θέλω να είναι γυναίκες που δεν περιμένουν να βρουν το ιδεώδες σ' αυτόν τον κόσμο. Θέλω να ξέρουν τον κόσμο έτσι όπως είναι, ψεύτικος, πεζός, πρακτικός. Το όνειρο δεν ωφελεί σε τίποτε, και πλήρωσα με το παραπάνω για να θέλω να απαλλάξω τα παιδιά μου από τον πόνο των ψευδαισθήσεων» (σ. 165). Βλ. και Ζάννας & Ζάννας 1990, σσ. 310, 319, 386 & 408.

¹³³ Ζάννας & Ζάννας 1990, σ. 3.

¹³⁴ Βασιλειάδης 2010.

αγανάκτησή της για τα εμπόδια των γονέων στην προσδοκώμενη γαμήλια κατάληξη. Η επιστολική αυτή δραστηριότητα της Δέλτα και η ενσωμάτωσή της στο σώμα των αυτοβιογραφικών κειμένων θυμίζει την επιστολογραφία της Μουτζάν-Μαρτινέγκου, της οποίας αντίγραφα επιστολών είδαμε να παρατίθενται στην *Αυτοβιογραφία* της. Τα συμφραζόμενα όμως είναι πολύ διαφορετικά. Εκείνη επιδίωκε να πείσει τα άρρενα μέλη της οικογένειάς της για την αποφυγή του γάμου, ενώ η Δέλτα απευθύνεται στον αγαπημένο της προσδοκώντας τον γάμο. Και για τις δύο, όμως, το γράψιμο είναι ένας τρόπος να εκφράσουν την επιθυμία τους αντιδρώντας στην οικογενειακή αναστολή της ελευθερίας τους:

«Σηκωθήκαμε επιτέλους από το τραπέζι και ανέβηκα στο δωμάτιό μου. Πήρα την πένα μου και χαρτί, και χωρίς να σκεφτώ ούτε τι έκανα ούτε σε ποιον τα έλεγα, έγραφα ώρες ολόκληρες, αφήνοντας να ξεσπάσει στο χαρτί όλη η πίκρα που είχε μαζευτεί στην καρδιά μου, ενώ ορkiζόμουν ότι παρά τη θέλησή τους, και ενάντια σε όλους, θα γινόμουν γυναίκα του, και μεγάλωνε ο έρωτάς μου για κείνον κι όλη η κακία που είχε ξεσπάσει στην καρδιά μου από τη σκληρότητα της μητέρας μου. Έγραφα, έγραφα τρελά πράγματα! δύο μέρες απελπισίας μού είχαν προκαλέσει τόση έξαψη, ώστε δεν μπορούσα να ελέγξω ούτε τα λόγια, ούτε τις σκέψεις μου. «Σας κατηγορούν ότι είσαστε προικοθήρας, ότι θέλετε το χρυσάφι του πατέρα μου, και το μυαλό μου φεύγει! νιώθω να τρελαίνομαι.»¹³⁵

6.4 Συμπεράσματα - ανακεφαλαίωση

Συνεξετάζοντας τα αυτοβιογραφικά κείμενα των τριών γυναικών συγγραφέων που παρουσιάστηκαν σε αυτό το κεφάλαιο θα μπορούσαμε, καταρχάς, να εντοπίσουμε ορισμένα βασικά κοινά τους γνωρίσματα, τα οποία αναφέρονται στις εξωτερικές συνθήκες συγγραφής των κειμένων και έκδοσής τους.

Πρώτα απ' όλα, τα κείμενα των Μουτζάν-Μαρτινέγκου και Στούρτζα έχουν μια χρονική εγγύτητα, τόσο ως προς τον χρόνο συγγραφής τους, όσο και ως προς τον χρόνο της πρώτης τους έκδοσης. Συμπτωματικά, γράφονται στη δεκαετία του 1820 και κυκλοφορούν περίπου μια πεντηκονταετία μετά, στη δεκαετία του 1880.¹³⁶ Ας σημειωθεί ότι, ειδικά για τα *Απομνημονεύματα* της Στούρτζα, η συγγραφέας τους είχε αφήσει εντολή στους κληρονόμους της να δημοσιευτούν πενήντα χρόνια μετά τον θάνατό της.¹³⁷ Και στις τρεις περιπτώσεις, η πρώτη έκδοση απέχει μεγάλο χρονικό διάστημα από τη χρονική στιγμή ολοκλήρωσης της συγγραφής. Οι οψίτυπες εκδόσεις απαντώνται συχνά όταν αφορούν αυτοβιογραφικά κείμενα, επειδή, τις περισσότερες φορές, το περιεχόμενό τους είναι ιδιωτικό και ενδέχεται να εκθέτει πρόσωπα της αφήγησης. Γι' αυτό και η δημοσιοποίησή τους μπορεί να καθυστερεί, από τον δισταγμό του συγγραφέα ή του επιφορτισμένου με την ευθύνη της έκδοσης κληρονόμου. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι το φαινόμενο του μεγάλου ετεροχρονισμού μεταξύ συγγραφής και πρώτης έκδοσης εντείνεται όταν πρόκειται για γυναίκες συγγραφείς, ή ότι η λογοκριτική παρέμβαση είναι εντονότερη ενόψει της δημοσίευσης, όπως συνέβη στην *Αυτοβιογραφία* της Μουτζάν-Μαρτινέγκου. Πάντως, και στις τρεις περιπτώσεις, η πρώτη έκδοση αναλαμβάνεται από έναν συγγενή κληρονόμο της εντολής ή της ηθικής υποχρέωσης δημοσιοποίησης του κειμένου. Ας θυμηθούμε: ο γιος της Μαρτινέγκου, η ανιψιά της Στούρτζα, ο εγγονός και ο δισέγγονος της Δέλτα.

Θα μπορούσαμε, όμως, να εντοπίσουμε και σημεία αναφορικά με το περιεχόμενο, τη γλώσσα και το ύφος στα οποία συγκλίνουν τα αυτοβιογραφικά κείμενα των γυναικών αυτών. Τα επισημαίνουμε συνοπτικά, ανακεφαλαιώνοντας με τον τρόπο αυτόν όσα αναλυτικά παρουσιάστηκαν στην επιμέρους εξέταση και τον σχολιασμό των τριών αυτοβιογραφικών κειμένων σε αυτό το κεφάλαιο:

- Η αυθιστόρηση περιλαμβάνει, με έναν ορισμένο τρόπο και σε έναν ορισμένο βαθμό κάθε φορά, την αυτοσυνειδησία (κάποτε παρακολουθεί σταδιακά τη διαδικασία ωρίμανσης) του αυτοβιογραφούμενου υποκειμένου ως προς την έμφυλη ιδιότητά του. Με την αφηγηματική πράξη ανασυγκροτείται το υποκείμενο στη βάση μιας ατομικής συνείδησης της γυναίκας.

- Η συγκρότηση της ατομικής συνείδησης περιλαμβάνει ή προϋποθέτει τη συλλογικότερη συνείδηση για την ευρύτερη κατηγορία του φύλου. Στα αυτοβιογραφικά τους κείμενα αποτυπώνεται η αντίληψη της ένταξης των συγγραφέων-αφηγητριών-πρωταγωνιστριών τους στο συλλογικό υποκείμενο των γυναικών.

- Στο πλαίσιο της παραπάνω αυτοσυνειδησίας θα πρέπει να δούμε και την ιδιαίτερη σχέση που αναπτύσσεται με τις ομόφυλες προγόνους και επιγόνους, κυρίως με τη μητέρα και την κόρη ή τις κόρες της

¹³⁵ Ζάννας & Ζάννας 1990, σσ. 203-204· βλ. και σ. 341.

¹³⁶ Denisi 2005, σ. 259.

¹³⁷ Κούκκου 1997, σ. 92.

συγγραφέως-αφηγήτριας-πρωταγωνίστριας. Η αυτοβιογραφική αφήγηση αναθεωρεί τη σχέση αυτή, με τις όποιες εκδοχές της, συνύπαρξης ή σύγκρουσης, διαδοχής ή ρήξης, ως μέρος της συγκρότησης του αυθιστορούμενου υποκειμένου.

- Η συγγραφή αυτοβιογραφικών κειμένων, ενός καθιερωμένου γραμματειακού είδους για την έκφραση του δημόσιου λόγου των ανδρών, από γυναίκες συγγραφείς, δημιουργεί μια κατάσταση ανισοροπίας, υπονόμευσης ή, έστω, αναθεώρησης της κανονικότητας του είδους. Με την πράξη της συγγραφής οι γυναίκες απομνημονευματογράφοι/αυτοβιογράφοι διεκδικούν την έξοδό τους στον λόγο και τη δράση της δημόσιας σφαίρας. Καθιστούν ορατή τη σύνδεσή τους με το εθνικό αφήγημα και διεκδικούν ένα μερίδιο συμβολής στη διαμόρφωσή του, με τα τεκμήρια των δικών τους αυτοβιογραφικών κειμένων (κάτι που είναι εμφανές στη ζωή και στη γραφή της Στούρτζα και της Δέλτα).

- Παράλληλα, η αυτοβιογραφική ανασυγκρότηση του γυναικείου υποκειμένου είναι άβολη μέσα στα παραδεδομένα σχήματα αυτοβιογράφησης των ανδρών και έτσι οι γυναίκες συγγραφείς διαμορφώνουν μεικτούς τύπους κειμένων εμπλουτίζοντας με έναν αυτοβιογραφικό υβριδικό λόγο την παράδοση του είδους. Αναμνήσεις, ημερολόγια, σημειώματα, σχόλια στο περιθώριο, επιστολές κ.λπ., διαφορετικοί τρόποι έκφρασης, ποικίλες αφηγηματικές πρακτικές, συγκαλούνται σε ένα κείμενο ή σε ένα αρχείο για να συγκροτήσουν από κοινού το αυθιστορούμενο υποκείμενο. Η περίπτωση της Δέλτα είναι το χαρακτηριστικό παράδειγμα, αλλά και οι ενδείξεις που διαθέτουμε για το –ακατάγραφο ακόμη και αδημοσίευτο– αρχείο της οικογένειας Στούρτζα δείχνει ότι μπορούμε να αναμένουμε στο μέλλον, και σε αυτή την περίπτωση, ένα παρόμοιο παράδειγμα.

- Η σύνδεση ιστορικής πραγματικότητας και αφηγηματικής μυθοπλασίας, ζωής και αφήγησης, είναι καταστατική αρχή στην περίπτωση του αυτοβιογραφικού είδους. Ειδικά, όμως, στις περιπτώσεις των τριών αυτοβιογραφικών κειμένων γυναικών που εξετάσαμε στο κεφάλαιο αυτό, το αυτοβιογραφικό κείμενο αποκτά μια εντονότερη σωματικότητα, η συγγραφή καθίσταται ζήτημα ζωής: μυθοπλασία και αυτοβιογραφία διαμορφώνουν ένα συνεχές της δημιουργικής έκφρασης των γυναικών συγγραφέων τους, όπου, τόσο η λογοτεχνία που γράφουν όσο και ο λόγος περί εαυτού, υπηρετούν την ίδια ανάγκη διεκδίκησης μεριδίου ανεξάρτητης συμμετοχής στη ζωή, στη γραφή, στην ιστορία:

«[Κ]αι σεις, μαύρα μου συγγράμματα, 'που σας αγαπούσα και ήθελα το καλόν σας, ό,τι λογής μία αγαπητή μητέρα το θέλει εις τα τέκνα της, έχετε κλεισμένα εδώ μέσα 'που σας έχω, να χορτάσητε την κοιλίαν των σαράκων, ή έχει κανένα καιρόν ο αδελφός μου να σας ευγάλη και να σας δώση εις τους δούλους του διά να σας ξεσχίζουν, και να μεταχειρίζονται τα μέλη σας εις τας χρείας του μαγειρείου; Εγώ αποθνήσκω, αλλά πόσον ο θάνατός μου ήθελε με λυπεί ολιγώτερον ανίσως ημπορούσα να σας παραδώσω εις κανένα σπουδαίον, εις κανένα 'που να τιμά, και όχι να καταφρονή τα γεννήματα της αγχινοίας! Τοιούτους συλλογισμούς επήγαίνα στρέφοντας διά του νοός μου, οπότεν έρχεται ένας στοχασμός και μου λέγει: «Ο άνθρωπος πρέπει να μεταχειρίζεται κάθε μέσον διά να φυλάττη την ζωήν του την ιδίαν»»¹³⁸

---

¹³⁸ Αθανασόπουλος 1997, σ. 161.

Βιβλιογραφία

ΠΗΓΕΣ

- Δέλτα Σ., Πηνελόπη (1957), *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα 1906-1940*, επιμέλεια Ξενοφών Λευκοπαρίδης, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Δέλτα Σ., Πηνελόπη (1990), *Αναμνήσεις 1899*, επιμέλεια Π. Α. Ζάννας & Αλ. Π. Ζάννας, μετάφραση από το γαλλικό πρωτότυπο Βούλα Λούβρου, Αθήνα: Ερμής.
- Κούκκου, Ελένη (1997), *Ιωάννης Καποδίστριας – Ρωζάνδρα Στούρτζα. Μια ανεκπλήρωτη αγάπη*, Ιστορική βιογραφία, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας (3η έκδ.).
- Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ελισάβετ (1956), *Αυτοβιογραφία*, εισαγωγή-ιστορικές σημειώσεις Κ. Πορφύρης [= Πορφύρης Κονίδης], Αθήνα: Διγενής.
- Ελισάβετ Μουτζά-Μαρτινέγκου (1965), πρόλογος-εισαγωγή-σημειώσεις Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, Αθήνα: [χ.έ.ο.].
- Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ελισάβετ (1997), *Αυτοβιογραφία*, Εισαγωγή-φιλολογική επιμέλεια Βαγγέλης Αθανασόπουλος, Αθήνα: Ωκεανίδα.
- Στούρτζα, Ρωζάνδρα (2006), *Απομνημονεύματα*, μετάφραση Μαρία Τσάτσου, πρόλογος-σημειώσεις Κώστας Χατζηαντωνίου, γενική επιμέλεια Κ. Ι. Μπελέζος, Αθήνα: Ιδεόγραμμα.

ΜΕΛΕΤΕΣ

- Αθανασόπουλος, Βαγγέλης (1997), «Το “αμαθήτευτον μάθημα” μιας ζωής (Η συντομευμένη ζωή και η περικομμένη Αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου)», στο Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, *Αυτοβιογραφία*, Αθήνα: Ωκεανίδα, σσ. 9-73.
- Αρβανιτάκης, Δημήτρης (2005), «Η Αυτοβιογραφία της Μαρτινέγκου: οι ρωγμές της σιωπής και οι πολλαπλές διαστάσεις του κόσμου», *Τα Ιστορικά*, τχ. 43, σσ. 397-420.
- Βασιλειάδης, Βασίλης (2010), «Ρητές και λανθάνουσες συγγραφικές προθέσεις στο έργο της Π. Σ. Δέλτα», στο Μαρία Φραγκή (επιμ.), *Ο Ελληνισμός στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Ιστορικότητα, βιογραφία, μυθοπλασία και γλώσσα στο έργο της Πηνελόπης Δέλτα*, Πρακτικά Α΄ διεθνούς συνεδρίου ελληνικού πολιτισμού στην Αίγυπτο, Αλεξάνδρεια-Κάιρο (7-9 Απριλίου 2009), *Πάπυροι*, τχ. 6-7 (Φεβρουάριος-Ιούνιος), σσ. 72-90.
- Δεληβοριά, Γιάννα (2008), «Προ-λέγοντας το παρελθόν: Προμετωπίδες, πρόλογοι, προοίμια, εισαγωγές σε αυτοβιογραφικά κείμενα του 19^{ου} αιώνα», *Κονδυλοφόρος*, τχ. 7, σσ. 67-96.
- Δημαράς, Αλέξης (2006), «Πηνελόπη Δέλτα και εκπαιδευτικός δημοτικισμός: Η περίπτωση των αναγνωστικών (1913-1918)», στο Αλ. Π. Ζάννας (εισαγωγή-επιμέλεια), *Π. Σ. Δέλτα. Σύγχρονες προσεγγίσεις στο έργο της*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σσ. 147-179.
- Ζάννας Π., Αλέξανδρος (εισαγωγή-επιμέλεια) (2006), *Π. Σ. Δέλτα. Σύγχρονες προσεγγίσεις στο έργο της*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Ζάννας Π., Αλέξανδρος (2014), «Η Πηνελόπη Δέλτα και οι Ρωμιπούλες», *The Books' Journal*, τχ. 50 (Δεκέμβριος), σσ. 52-55.
- Ζάννας Α., Παύλος & Αλέξανδρος Π. Ζάννας (1990), Πρόλογος-Αναμνήσεις 1899 στο Πηνελόπης Σ. Δέλτα, *Αναμνήσεις 1899*, επιμέλεια Π. Α. Ζάννας & Αλ. Π. Ζάννας, μετάφραση από το γαλλικό πρωτότυπο Βούλα Λούβρου, Αθήνα: Ερμής, σσ. 11*-22*.
- Καλογεράς Δ., Γιώργος (1993), «Εκδόσεις και Ερμηνείες μιας Ζωής: Η Αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου», *Γράμμα/Gramma*, τχ. 1, σσ. 63-85 (διαδικτυακή πρόσβαση: <http://www.enl.auth.gr/gramma/>).

- Λευκοπαρίδης, Ξενοφών (1957), «Πρόλογος» στο *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα 1906-1940*, επιμέλεια Ξενοφών Λευκοπαρίδης, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σσ. 5-16.
- Μέντη, Δώρα (1999/2000), «Η γυναικεία λογοτεχνική παρουσία στα Επτάνησα τον 19^ο αιώνα», *Θέματα Λογοτεχνίας*, τχ. 13, σσ. 82-99.
- Μπακαλάκη, Αλεξάνδρα & Ελεγμίτου, Ελένη (1987), *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Νεολογίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς (διαδικτυακή πρόσβαση: http://www.iaen.gr/i_ekpaidefsi_eis_ta_tou_oikou_kai_ta_ginaikeia_kathikonta.html)
- Μπουμπουλίδης Κ., Φαίδων (1965), «Εισαγωγή» στο *Ελισάβετ Μουτζά-Μαρτινέγκου*, Αθήνα: [χ.έ.ο.], σσ. 1'-κε'.
- Ντενίση, Σοφία (2014), *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή. Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού – Ρομαντισμού*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Πασχαλίδης, Γρηγόρης (1993), *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, Αθήνα: Σμίλη.
- Πετροπούλου, Ιωάννα (2014), «“Σαν ελευθερωθούν οι ελληνικές ψυχές και συνειδήσεις...”», *The Books' Journal*, τχ. 50 (Δεκέμβριος), σσ. 56-59.
- Πορφύρης, Κ. (1956), «Εισαγωγή» στο Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, *Αυτοβιογραφία*, εισαγωγή-ιστορικές σημειώσεις Κ. Πορφύρης [= Πορφύρης Κονίδης], Αθήνα: Διγενής, σσ. 7-22.
- Πούγχερ, Βάλτερ (2001), *Γυναικεία δραματολογία στα χρόνια της Επανάστασης. Μητιώ Σακελλαρίου, Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ευανθία Καϊρη. Χειραφέτηση και αλληλεγγύη των γυναικών στο ηθικοδιδασκτικό και επαναστατικό δράμα*, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσας.
- Ριζάκη, Ειρήνη (2007), *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες. Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοισόνη του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Κατάρτι.
- Τζημούλα, Δέσποινα (2010), «Ταυτότητα και υποκειμενικότητα στο έργο της Π. Σ. Δέλτα», στο Μαρία Φραγκή (επιμ.), *Ο Ελληνισμός στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Ιστορικότητα, βιογραφία, μυθοπλασία και γλώσσα στο έργο της Πηνελόπης Δέλτα*, Πρακτικά Α' διεθνούς συνεδρίου ελληνικού πολιτισμού στην Αίγυπτο, Αλεξάνδρεια-Κάιρο (7-9 Απριλίου 2009), *Πάπυροι*, τχ. 6-7 (Φεβρουάριος-Ιούνιος), σσ. 57-71.
- Χατζηαντωνίου, Κώστας (2006), «Πρόλογος» στο Ρωξάνδρα Στούρτζα, *Απομνημονεύματα*, μετάφραση Μαρία Τσάτσου, πρόλογος-σημειώσεις Κώστας Χατζηαντωνίου, γενική επιμέλεια Κ. Ι. Μπελέζος, Αθήνα: Ιδεόγραμμα, σσ. 7-13.
- Beasley E., Faith (2000), «Altering the fabric of history: women's participation in the classical age», στο Sonya Stephens (επιμ.), *A History of Women's Writing in France*, Cambridge: Cambridge University Press, σσ. 64-83.
- Calotychos, Vangelis (2003), «De Man, the Woman, and her Story: Moutzan-Martinengou's *Autobiography* (1831)», στο *Modern Greece. A Cultural Poetics*, Oxford, New York: Berg, σσ. 99-111.
- Denissi, Sophia (2005), «The *Memoirs de la Comtesse Edling*: the First(?) Attempt at Writing Memoirs by a Greek 19th Century Lady», *Neohelicon*, τόμος XXXII, τχ. 1, σσ. 257-266 (το περιοδικό κυκλοφορεί από την Akadémiáí Kiadó στη Βουδαπέστη - διατίθεται ηλεκτρονικά στη διεύθυνση: <http://www.akademiai.com/loi/11059>)
- Kitromilides, Paschalis M. (1983), «The Enlightenment and Womanhood: Cultural Change and the Politics of Exclusion», *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 1, τχ. 1, σσ. 39-61.
- Lejeune, Philippe (1988), *On Autobiography*, επιμέλεια Paul John Eakin, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Sanders, Valerie (1989), *The Private Lives of Victorian Women. Autobiography in Nineteenth-century England*, New York-London: Harvester Wheatsheaf.

- Schenck, Celeste (1988), «All of a Piece: Women's Poetry and Autobiography», στο Bella Brodzki & Celeste Schenck (επιμ.), *Life / Lines. Theorizing Women's Autobiography*, Ithaca & London: Cornell University Press, σσ. 281-305.
- Smith, Sidonie (1987), *A Poetics of Women's Autobiography. Marginality and the Fictions of Self-Representation*, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Tzimoula, Despina (2008), *Eidola. Gender and nation in the writings of Penelope Delta (1874-1941)*, Lund: Lund University.

Προτάσεις εμβάθυνσης

Πρόταση 1

Λαμβάνοντας υπόψη το άρθρο του Γιώργου Καλογερά «Εκδόσεις και Ερμηνείες μιας Ζωής: Η *Αυτοβιογραφία* της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου» (*Γράμμα/Gramma*, τχ. 1, 1993, σσ. 63-85), το οποίο εξετάζει την πρόσληψη του έργου από τους κατά καιρούς εκδότες, σχολιαστές, κριτικούς του και προβληματικοποιεί τον αποσπασματικό χαρακτήρα του έργου καθώς και την ιστορικο-γραμματολογική και ειδολογική του ένταξη στις αυτοβιογραφίες του νεοελληνικού 19^{ου} αιώνα, μπορείτε να διερευνήσετε τους τρόπους της δικής μας αναγνωστικής συγκρότησης του αυτοβιογραφούμενου υποκειμένου της Ελισάβετ στο υποκεφάλαιο 6.1 (η μελέτη του Γ. Καλογερά είναι προσβάσιμη διαδικτυακά: <http://www.enl.auth.gr/gramma/>).

Προτεινόμενη κατεύθυνση

Αφετηρία του άρθρου είναι η θέση ότι η *Αυτοβιογραφία* της Μουτζάν-Μαρτινέγκου έχει υποστεί μια διαδικασία «κατασκευής», μέσα από διαδοχικές επανεγγραφές του κειμένου από τους εκδότες του και τις ανάλογες αναγνώσεις του από τους κριτικούς. Η μελέτη μετακινεί την κριτική προσοχή, από τις συνθήκες συγγραφής της *Αυτοβιογραφίας* και τα χαρακτηριστικά του κειμένου, στις συνθήκες πρόσληψής της και τις διαφαινόμενες ιδεολογικές αποβλέψεις κάθε εκδοτικής απόπειρας αποκατάστασης του κειμένου ή κριτικής προσέγγισής του. Οι επισημάνσεις του άρθρου μπορούν να αξιοποιηθούν για να (ανα)στοχαστούμε τη δική μας προσέγγιση και να καταστήσουμε περισσότερο ορατές και συνειδητές τις κάθε είδους (ιδεολογικές κ.λπ.) δεσμεύσεις μας κατά την ανάγνωση και αποτίμηση της *Αυτοβιογραφίας*, έτσι όπως επιχειρήθηκε παραπάνω στο υποκεφάλαιο 6.1.

Πρόταση 2

Έχοντας υπόψη τις συμπερασματικές διαπιστώσεις από την εξέταση της προηγούμενης πρότασης μπορούμε να αναζητήσουμε τους τρόπους πρόσληψης των *Απομνημονευμάτων* της Ρωζάνδρας Στούρτζα.

Προτεινόμενη κατεύθυνση

Μπορούμε να αξιοποιήσουμε το προλογικό σημείωμα και το επίμετρο της ρωσικής έκδοσης του γαλλικού πρωτοτύπου (βλ. Στούρτζα 2006, σσ. 15, 225-227) για να σκεφτούμε πάνω στις όψεις του κειμένου που ενδιέφεραν στα 1888. Επίσης, μπορούμε να εξετάσουμε τον τρόπο αξιοποίησης των απομνημονευμάτων της Στούρτζα (όπως και των άλλων αυτοβιογραφικών της κειμένων που απόκεινται στο οικογενειακό αρχείο) από την ιστορικό Ελένη Κούκκου. Τα στοιχεία που θα προκύψουν, θα μπορούσαμε να τα δούμε συγκριτικά με τον τρόπο που εμείς προσεγγίσαμε τα *Απομνημονεύματα* στο οικείο υποκεφάλαιο (6.2). Προκύπτει κάθε φορά ένα διαφορετικό υποκείμενο της αυτοβιογραφικής αφήγησης;

Πρόταση 3

«Η Πηνελόπη Δέλτα έχει εγγραφεί στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας ως συγγραφέας λογοτεχνίας για παιδιά και νέους. Δικαιολογημένα τοποθετείται σε σημαίνουσα θέση στην Ιστορία της Παιδικής Λογοτεχνίας και το εκδομένο από την ίδια έργο της κατηγοριοποιείται με κριτήριο την εν δυνάμει σχέση του με τα παιδιά και τις ανάγκες τους: τα βιβλία της διακρίνονται καταρχήν σε εκείνα που απευθύνονται σε παιδιά (ή σε παιδιά και νέους) και σε εκείνα που απευθύνονται στους γονείς (ή και τους παιδαγωγούς)». Θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε την παραπάνω παρατήρηση με τα δεδομένα που προκύπτουν από την ανάγνωση των αυτοβιογραφικών της κειμένων, με έμφαση στις *Αναμνήσεις 1899*;

Προτεινόμενη κατεύθυνση

Η μελέτη του υποκεφαλαίου 6.3 για την Πηνελόπη Δέλτα παρέχει επαρκείς πληροφορίες και κριτικές επισημάνσεις για να αναπτύξει κανείς το ερώτημα που τίθεται εδώ.

Κεφάλαιο 7

Κέντρο και περιφέρεια. Περιφερειακές μορφές αυτοβιογραφίας: τα Επτάνησα

Σύνοψη

Η μακροαίωνα διοικητική εξάρτηση και η πολιτισμική επαφή με τη Δύση συνδιαμόρφωσαν στα Επτάνησα ένα σύνθετο πολυπολιτισμικό και πολύγλωσσο περιβάλλον όπου μαζί με την ελληνική συνυπάρχουν διάφορες αλλοεθνείς και αλλόθρησκες πληθυσμιακές ομάδες, όπου οι επίσημες γλώσσες είναι δύο ή τρεις (ιταλική, ελληνική και η αγγλική) και όπου πλάι στις διάφορες ταυτότητες (ελληνική, ιταλική, καθολική, ορθόδοξη κ.ά.) διαγράφεται μία ακόμη, πιο σύνθετη, η επτανησιακή. Στον 19^ο αιώνα, κατά τη διάρκεια του οποίου τα Επτάνησα θα γίνουν, από τμήμα του δικτύου της Δημοκρατίας της Γαλινοτάτης, μια επαρχία του Ελληνικού Κράτους, η ταυτότητα αυτή θα χρειαστεί να επαναπροσδιοριστεί αρκετές φορές, σε συνάρτηση με τις αλληπάλληλες γεωπολιτικές εξελίξεις στον ευρωπαϊκό και τον ελλαδικό/ελληνικό χώρο. Με αφορμή τα αυτοβιογραφικά κείμενα τριών επτανησίων του 19^{ου} αιώνα, του Ερμάννου Λούντζη, του Ιωάννη Τσακασιάνου και του Στέφανου Μαρτζώκη, που χρονολογούνται τόσο πριν όσο και μετά την Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα, το κεφάλαιο διερευνά τη ρητορική της συγκρότησης των υποκειμένων με τον αυτοβιογραφικό λόγο, την αποτύπωση στον λόγο τους όψεων της επτανησιακής ταυτότητας, καθώς και τους συσχετισμούς της με την υπό διαμόρφωση ελληνική εθνική ταυτότητα.

Προαπαιτούμενη γνώση

Καλό είναι να έχει προηγηθεί η ανάγνωση των κεφαλαίων 1 και 2 του παρόντος τόμου. Επίσης, ο αναγνώστης καλό είναι να γνωρίζει τα βασικά στοιχεία της νεοελληνικής ιστορίας και γραμματολογίας του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα.

7 Ένα κέντρο στην περιφέρεια

Η γεωγραφική θέση των Επτανήσων και η ιστορική διαδρομή τους από τον 12^ο αιώνα έως και τον 19^ο αιώνα, έτσι όπως αυτή συνοψίστηκε στο υποκεφάλαιο 2.1, συμβάλλουν στη διαμόρφωση ενός ιδιαίτερου πολιτισμικού μορφώματος, στο οποίο συνυπάρχουν στοιχεία ελληνικότητας (γλώσσα, θρησκεία, τοπικές παραδόσεις) με στοιχεία που ανάγονται στην μακραίωνη σχέση με τη Δύση, κυρίως με τη Βενετία και την Ιταλία, και τα οποία ανιχνεύονται τόσο στην κοινωνική και διοικητική οργάνωση όσο και στην παιδεία και τον πολιτισμό. Ο ποιητής Διονύσιος Σολωμός είναι, ασφαλώς, όχι το μόνο αλλά ένα από τα πιο χαρακτηριστικά και συγχρόνως περίοπτα παραδείγματα της επανησιακότητας. Γιος πλούσιου ευγενούς, θα γεννηθεί στη Ζάκυνθο το 1798, αμέσως μετά την κατάλυση της Ενετοκρατίας από τους δημοκρατικούς Γάλλους του Ναπολέοντα, θα σπουδάσει στην Ιταλία (1808-1818) και στη συνέχεια θα ζήσει (1818-1857) ως Άγγλος πολίτης στα Επτάνησα της Βρετανικής Προστασίας. Σε όλη του τη ζωή θα χρησιμοποιεί την ιταλική γλώσσα ως όργανο σκέψης και προφορικής και γραπτής έκφρασης, αλλά, σε επαφή με τις ιταλικές και ελληνικές εκδοχές του εθνισμού, θα αποφασίσει μέσα στο κλίμα του ρομαντισμού να γράψει ελληνόγλωσση ποίηση και να γίνει ο εθνικός ποιητής της Ελλάδας. Το υψηλό ποιητικό του όραμα για την αναγεννημένη Ελλάδα, το οποίο αποτυπώνεται ανάγλυφα στο ποίημα των *Ελεύθερων Πολιορκισμένων*, την τοποθετεί στο δίκτυο μιας οικουμενικότητας, όπου το εθνικό ορίζεται βάσει του Αληθούς, σύμφωνα με την περίφημη αφοριστική φράση του: «Το έθνος πρέπει να μάθει να θεωρεί εθνικό ό,τι είναι αληθινό». Συγχρόνως, στο έργο του γόνιμα συνδυάζει στοιχεία που αντλεί τόσο από την ελληνική όσο και από την ευρωπαϊκή λογοτεχνική παράδοση, επιδιώκοντας να καταστήσει τη νεοελληνική ποίηση ισότιμη συνομιλήτρια της ευρωπαϊκής. Ωστόσο, η πρόταση αυτή δεν θα εισακουστεί – ίσως δεν θα διαβαστεί καν. Η ανάγνωση του Σολωμού έως περίπου τα μέσα του 20^{ου} αιώνα θα επιμείνει, κατά κύριο λόγο, σε μια στενότερη αντίληψη της ελληνικότητας του έργου του και σχεδόν θα αγνοήσει τα ιταλικά διαπιστευτήρια και τεκμήρια της ποιητικής του, ενώ θα σταθεί με αμηχανία απέναντι στη «γερμανικότητα» του ώριμου στοχασμού του.¹ Η περιπέτεια των αναγνώσεων του Σολωμού είναι καλός δείκτης της περιπέτειας της ιδιαιτερότητας των Επτανήσων και των αναγνώσεών της.

Η περιπέτεια της ιδιαιτερότητας των Επτανήσων ξεκινά από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, όταν ο ιστορικός χρόνος πυκνώνει και στα Επτάνησα. Θυμίζω τα ιστορικά γεγονότα. Το 1797, ο δημοκρατικός στρατός του Ναπολέοντα φθάνει στα Επτάνησα και βάζει τέλος στη μακραίωνη εξάρτησή τους από τη Γαλινοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας. Ωστόσο, πολύ γρήγορα, Ρώσοι, Τούρκοι και Άγγλοι, συνασπισμένοι, θα διώξουν τους Γάλλους και θα καταλάβουν τα νησιά (1799), παραχωρώντας τους το δικαίωμα ίδρυσης ενός σχεδόν ανεξάρτητου κράτους, της Επτανήσου Πολιτείας (1800), η οποία θα καταλυθεί από τους αυτοκρατορικούς Γάλλους (1807), ενώ, στη συνέχεια, τη θέση των Γάλλων θα πάρουν σταδιακά (μεταξύ 1809 και 1815) οι Άγγλοι, οι οποίοι θα διοικήσουν τα Επτάνησα μέχρι το 1864, οπότε και θα τα δωρίσουν στην Ελλάδα και στον νέο βασιλιά της τον Γεώργιο τον Α΄.

Οι παραπάνω καταγιστικές ιστορικές εξελίξεις σηματοδοτούν δραστικές διαδοχικές πολιτικές και κοινωνικές μεταβάσεις, οι οποίες ασφαλώς δεν είναι εύκολο να αφομοιωθούν από τα υποκείμενα. Η πρώτη κρίσιμη μετάβαση είναι αυτή που ορίζεται από την κατάλυση της Ενετοκρατίας το 1797. Μετά από τέσσερις αιώνες, οι κάτοικοι των νησιών έπρεπε να ξεκόψουν από τη μητρόπολη της Βενετίας και να αναπροσδιορίσουν τον προσανατολισμό τους. Η ιστορική συγκυρία, με τη δημιουργία του ανεξάρτητου κράτους της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807), οδήγησε στην έμφαση στην τοπικότητα και, ταυτόχρονα, στην έμφαση στη στενότερη σχέση με τον ελληνικό χώρο, όπου γινόταν ολοένα και πιο αισθητή η προετοιμασία του απελευθερωτικού αγώνα.² Το αιφνίδιο τέλος της Επτανήσου Πολιτείας και η υπαγωγή των νησιών υπό την Προστασία της Μεγάλης Βρετανίας (1815), με την προοπτική της ομοσπονδοποίησης, αποδείχθηκε μια βίαιη αναχαίτιση της αυτονομίας τους, μια «ψεύτρα λευθεριά», όπως τη χαρακτήρισε ο Σολωμός στον *Ύμνο*,³ αφού στην πραγματικότητα ισοδυναμούσε με κυριαρχία, η οποία μάλιστα, έως έναν βαθμό, επανέφερε δομές της περιόδου της Ενετοκρατίας (αριστοκράτες/ευγενείς, αστοί και λαός· τοπικές διοικήσεις ελεγχόμενες από το κέντρο, δηλαδή τη Μεγάλη Βρετανία) και εντέλει δημιούργησε άλλες δυναμικές στην πολιτική ωρίμανση των Επτανησίων. Παράλληλα, οι εξελίξεις στον ελλαδικό χώρο έχουν άμεσο αντίκτυπο στα Επτάνησα: η ίδρυση του ελληνικού κράτους και οι συνεχείς προσπάθειες διεύρυνσης

¹ Βλ. τη συνθετική παρουσίαση του Βελουδή (2004, σσ. 29-99).

² Βλ. Αρβανιτάκης 2014.

³ Ο στίχος ανήκει στην ενότητα των στροφών 20 και 21, όπου περιγράφεται η αντίδραση των Επτανήσων στην έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης. Βλ. <http://www.greek-language.gr/concordance>

των συνόρων του επικαθορίζουν και στα Επτάνησα τις διαδικασίες ωρίμανσης του εθνισμού και της διατύπωσης του πολιτικού αιτήματος για Ένωση με την Ελλάδα, από το ριζοσπαστικό κόμμα.⁴

Ωστόσο, στο πλαίσιο της ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους και του γενικευμένου διαγκωνισμού για την ταυτότητα του (γνησιότερου) Έλληνα, οι Επτανήσιοι βάλλονται από παντού, τόσο από «αυτόχθονες» όσο και από «ετερόχθονες», οι οποίοι, αν και από διαφορετικούς δρόμους, συγκλίνουν και αμφότεροι αμφισβητούν την ελληνικότητα των Επτανησίων. Ο Μακρυγιάννης, για παράδειγμα, επαινεί στα *Απομνημονεύματά* του (1829-1851) τους πολεμιστές που συνέβαλαν στην Επανάσταση, υπερασπίζοντας τα ιδεώδη της πατρίδας, της θρησκείας και της αρετής, ενώ καταλογίζει στους «ξένους» την εισαγωγή αλλότριων ηθών και εθίμων, που εντέλει διέφθειραν την Ελλάδα. Ανάμεσα στους «ξένους» συγκαταλέγει, εκτός από τους Βαυαρούς, και τους έξω Έλληνες, δηλαδή κυρίως τους Φαναριώτες και τους Ιόνιους.⁵ Λίγο μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, ο Κοραΐς, από το μέτωπο των ετεροχθόνων, γράφει στον Πολυζωΐδη (1831):

«Η ταλαίπωρος πατρίς μας, φίλε, σήμερα κινδυνεύει να πέσει από την Επτανησοβενετικήν ψώραν εις την Τουρκοφαναριωτικήν λέπρα, από Κόμητας και Καβαλλιέρους εις Πρίγκιπας και Βεΐζαντέδες.»⁶

Σχεδόν παράλληλα με τον Μακρυγιάννη, ο αφηγητής του *Συμβολαιογράφου* (1850) του Α. Ρ. Ραγκαβή ξεκινά την αφήγηση συστήνοντας στον αναγνώστη τον Κεφαλονίτη συμβολαιογράφο Τάπα με τα ακόλουθα λόγια:

«[...] Η δε γλώσσα αυτού ην οποία δυστυχώς η των πλειόνων Ιονίων τότε, νόθον εξάμβλωμα ελληνικής και ιταλικής. Και τούτο λέγομεν ουχί ειρωνευόμενοι, αλλά συλλυπούμενοι τους αδελφούς ημών νησιώτας, ότι επί της ενετικής δυναστείας εκινδύνευσαν να περικοπώσι το ευγενέστατον τούτο των εθνικών γνωρισμάτων και απομάθωσι την φωνήν του Ομήρου, οι παίδες του Οδυσσέως.»⁷

Η αμφισβήτηση της ελληνικότητας των Επτανησίων προέρχεται και από «μέσα» από τα Επτάνησα, όπου οι Βρετανοί Αρμιοστές και αξιωματούχοι φαίνεται ότι δεν έχουν αποφασίσει αν οι Ιόνιοι «προστατευόμενοι» τους είναι Ευρωπαίοι ή Ανατολίτες, Ιταλοί ή Έλληνες.⁸ Τέλος, «διαφορετικοί» φαίνεται ότι νιώθουν και οι ίδιοι οι Επτανήσιοι, κυρίως όταν αισθάνονται ότι βρίσκονται σε άμυνα. Ο Ανδρέας Μουστοξύδης, για παράδειγμα, σκιαμαχώντας με τον Κοραΐ, τον οποίο θεωρεί ως έναν από τους ηθικούς αυτουργούς της δολοφονίας του Καποδίστρια, θα γράψει στην ανολοκλήρωτη και ανεπίδοτη (ο Κοραΐς θα πεθάνει στο μεταξύ, τον Απρίλιο του 1833) «Απολογία» του: «Εμείς οι Επτανήσιοι γίναμε ο στόχος των συκοφαντιών και της καταδίωξης, όχι για άλλο λόγο, αλλά γιατί ζηλεύουν την ανωτερότητά μας».⁹ Από την άλλη, μέσα στην ορμή της εθνικής αφύπνισης και εισπράττοντας την αμφισβήτηση, αρκετοί ιστορικοί, λόγιοι και πολιτικοί Επτανήσιοι ήρθαν σε ρήξη με το ιταλικό/δυτικό παρελθόν τους, αποκηρύσσοντας με βιασύνη στοιχεία του όπως π.χ. η ιταλική γλώσσα, προκειμένου να καθαριστεί η ταυτότητά τους και να διευκολυνθεί η συνάντησή τους με το εθνικό ελληνικό κράτος.¹⁰

Με τέτοιες προϋποθέσεις και με τα Επτάνησα υπό την Προστασία της Μεγάλης Βρετανίας, η Ένωση, όταν τελικά συμβεί, δεν θα μπορέσει να υλοποιηθεί στη βάση της κατανόησης των διαφορών των δύο μερών και κυρίως της ιδιαιτερότητας των Επτανήσων. Οι όροι (π.χ. το γκρέμισμα των οχυρών της Κέρκυρας, το κλείσιμο του τυπογραφείου και του πανεπιστημίου) είναι συχνά ταπεινωτικοί και εύλογα προκαλούν απογοήτευση και δυσφορία στους Ιόνιους. Επιπλέον, η αμφισβήτηση της ελληνικότητας της Ιονίων δεν θα σταματήσει ούτε με την Ένωση. Είναι ενδεικτικό ότι κάποια χρόνια αργότερα (1868), ο Κ. Σάθας δεν θα συμπεριλάβει πολλούς Επτανήσιους κατά τη βιογράφηση της ελληνικής λογιόσύνης από την Άλωση ως την Επανάσταση (Νεοελληνική Φιλολογία), κρίνοντας ότι το ιταλικό γραμμένο έργο τους εντάσσεται στην ιταλική και όχι στην ελληνική γραμματολογία.¹¹

⁴ Βλ. Αλισανδράτος 2008.

⁵ Βλ. Μακρυγιάννη, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα: εκδ. Γνώση, 2003, σσ. 338-343, 380-381 και 388-390 (παρατίθεται στο Delivoria 2009, σ. 112). Βλ. και στον παρόντα τόμο, κεφ. 3.

⁶ Βλ. Κ. Αμαντος, «Κοραΐς και Καποδίστριας», *Ελληνικά*, 8 (1935), σ. 291 (παρατίθεται στο Μουλλάς 1998, σ. 74, σημ. 13).

⁷ Ραγκαβής 1991, σ. 7.

⁸ Βλ. Paschalidi 2009.

⁹ Παρατίθεται στο Αρβανιτάκης (επιμ.) 2005, σ. 49.

¹⁰ Βλ. Αρβανιτάκης 2009.

¹¹ Βλ. Λάππας 2004, σ. 192.

Ξεκινώντας λοιπόν από το 1797 και φθάνοντας ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα τα Επτάνησα θα βιώσουν μια σειρά από ιστορικές εξελίξεις, στο τέλος των οποίων θα έχουν μεταβληθεί δραστικά ως προς την πολιτειακή, κοινωνική και πολιτισμική τους υπόσταση: από σημαντικό επιμέρους κέντρο του δικτύου της Δημοκρατίας της Γαληνοτάτης θα γίνουν μια απλή επαρχία του ελληνικού κράτους. Οι μεταβολές αυτές αναμοχλεύουν ζητήματα ιδεολογίας, πολιτικής και πολιτισμού, δηλαδή βασικών συστατικών της ταυτότητας. Η πορεία της μεταλλαγής της διττής επτανησιακής ταυτότητας (ελληνικής και ιταλικής/δυτικής) σε απλώς εθνική ελληνική είναι μια περιπέτεια που αποτυπώνεται άμεσα ή έμμεσα (και) στον λόγο της αυτοβιογραφίας, μαζί με τις προσωπικές περιπέτειες, πόθους και πάθη των αυτοβιογραφούμενων ατόμων, σε αυτή την προσπάθεια γραπτής (ανα)συγκρότησης του εγώ.

Στα Επτάνησα, ο αυτοβιογραφικός λόγος εμφανίζεται στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και γνωρίζει αξιοσημείωτη ανάπτυξη – ενδεχομένως μεγαλύτερη σε σχέση με τον υπόλοιπο ελλαδικό κόσμο. Το φαινόμενο ασφαλώς συνδέεται με τη νομιμοποίηση να αφηγείται κανείς τη ζωή του, μετά την εμπειρία του διαφωτισμού, του ρομαντισμού και της συνακόλουθης εμφατικής ανάδυσης των ατομικών ταυτοτήτων. Ειδικότερα στην περίπτωση των Επτανήσων, η ανάπτυξη του αυτοβιογραφικού λόγου θα πρέπει να συναρτηθεί με τη σχέση τους με την Ευρώπη, με την πολυπολιτισμικότητα του πληθυσμού τους, με τη σταδιακή διαμόρφωση της αστικής τάξης από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, αλλά και με την παρουσία μιας πολυπληθούς ομάδας Επτανήσιων λογίων, που επιδιώκουν να αρθρώσουν τον δικό τους λόγο και να δώσουν το πνευματικό τους στίγμα. Με τη σειρά της, η επιδίωξη αυτή ασφαλώς εντείνεται μέσα στο κλίμα ρευστότητας και αμφισβήτησης που, όπως είδαμε, επικρατεί στα Επτάνησα ως προς τους αυτο- και ετερο-προσδιορισμούς, σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, παράγωγο της γεωπολιτικής και πολιτισμικής ιδιαιτερότητας των Επτανήσων, που όρισε σύνθετες ανθρωπογεωγραφίες – ή, ακριβέστερα, της διαχείρισης της επτανησιακής ιδιαιτερότητας (της επτανησιακότητας) τόσο από τους Επτανήσιους όσο και, κυρίως, από τους μη Επτανήσιους.

Μια πρώτη συστηματική καταγραφή των αυτοβιογραφικών κειμένων, που προέρχονται από Επτανήσιους και χρονολογούνται από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα έως και τα μέσα του 20^{ου} (εφόσον τα πνευματικά φαινόμενα, σε πείσμα της απόπειρας περιοδολογήσεων, δεν κόβονται με το μαχαίρι), μας φέρνει απέναντι σε έναν διψήφιο αριθμό. Πρόκειται για αυτοβιογραφίες λογοτεχνών, καλλιτεχνών και γενικότερα λογίων προσώπων, γραμμένες στα ελληνικά ή και στα ιταλικά, ολοκληρωμένες ή ανολοκλήρωτες. Μολονότι κάποιες συντάσσονται νωρίς, συχνά μένουν ανέκδοτες για χρόνια και εμφανίζονται τελικά αργά, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ή και του 20^{ου} (π.χ. η αυτοβιογραφία της Μαρτινέγκου, του Λούντζη και του Βράιλα-Αρμένη) ή μένουν ακόμα αδημοσίευτες (η αυτοβιογραφία του Σιγούρου). Ξεκινώντας, λοιπόν, από τον κερκυραίο Mario Pieri και την έγκλειστη Ελισάβετ Μαρτινέγκου (βλ. στον παρόντα τόμο, κεφ. 6) στο σώμα του επτανησιακού αυτοβιογραφικού λόγου μπορούμε να συμπεριλάβουμε τις αυθιστορήσεις των Ιωάννη Ζαμπέλιου, Ερμάννου Λούντζη, Ανδρέα Λασκαράτου, Πέτρου Βράιλα-Αρμένη, Παύλου Καρρέρ, Ιωάννη Γσακασιάνου, Μπάμπη Άννινου, Στέφανου Μαρτζώκη, Γρηγορίου Ξερόπουλου και Γεράσιμου Σπαταλά. Δίπλα σε αυτές, πρέπει να μνημονευτούν ποικίλα κείμενα που έχουν έντονο τον χαρακτήρα του ιστορικού απομνημονεύματος (π.χ. του Σπυρίδωνα Μαλάκη και του Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου), είδος το οποίο, στα Επτάνησα, δεν προηγείται της αυτοβιογραφίας, όπως βλέπουμε να συμβαίνει στον ελλαδικό χώρο.¹² Πολλά και ενδιαφέρονται είναι τα ζητήματα που μπορούν να τεθούν σε σχέση με αυτό το corpus, ζητήματα που αφορούν την ποιητική της γραφής, τη συγκρότηση της ταυτότητας των υποκειμένων, ακόμα και τους όρους του χαρακτηρισμού του ως corpus επτανησιακής αυτοβιογραφίας.

Εικ. 7. Σαρακίνα, η έπαυλη του Ερμάννου Λούντζη

¹² Βλ. στον παρόντα τόμο, κεφ. 4 και 5.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, θα εστιάσουμε επιλεκτικά σε κάποιες αυτοβιογραφίες επιχειρώντας να διερευνήσουμε τη ρητορική της συγκρότησης των υποκειμένων με τον αυτοβιογραφικό λόγο, την αποτύπωση στον λόγο τους όψεων της επτανησιακής ταυτότητας καθώς και τους συσχετισμούς της με την υπό διαμόρφωση ελληνική εθνική ταυτότητα. Οι αυτοβιογραφίες που επιλέχθηκαν είναι του Ερμάννου Λούντζη, του Ιωάννη Τσακασιάνου και του Στέφανου Μαρτζώκη. Ο πρώτος ξεκινά το αυτοβιογραφικό του εγχείρημα πριν από την Ένωση, ζώντας μέσα στο κλίμα της προετοιμασίας της. Για τους άλλους δύο η Ένωση αποτελεί σημαντικό ορόσημο στην προσωπική τους διαδρομή: εξαιτίας της Ένωσης και των κοινωνικών και οικονομικών συνεπειών της στα Επτάνησα, αμφότεροι αναγκάζονται κάποια στιγμή να καταφύγουν στην Αθήνα, που είναι πλέον το μόνο διοικητικό και πολιτισμικό κέντρο της Ελλάδας. Πώς λοιπόν αυτοί οι τρεις διαφορετικοί Επτανήσιοι αντιλαμβάνονται και γράφουν για τους εαυτούς τους / γράφουν τους εαυτούς τους ενταγμένοι σε αυτές τις συγκυρίες, οι οποίες τελικά, ακόμη και ανεξάρτητα από τον βαθμό συνειδητοποίησης που οι ίδιοι έχουν, τους επικαθορίζουν;

7.1 Ερμάννος Λούντζης, «Τα κατά του βίου μου» (1862)

Ιστοριογράφος, φιλόσοφος, πολιτικός, λογοτέχνης και μεταφραστής, ο Ερμάννος Λούντζης (1806-1868) είναι μια εξέχουσα μορφή των Επτανήσων του 19^{ου} αιώνα, χαρακτηριστική του επτανησιακού πολιτισμού. Αριστοκράτης τόσο από την πλευρά του πατέρα του όσο και από εκείνη της μητέρας του (γερμανικής καταγωγής, εγκατεστημένης στη Βενετία), ο νεαρός κόμης θα μεγαλώσει με ιδιωτικούς δασκάλους και θα λάβει ιταλική παιδεία.¹³ Το 1823, τη χρονιά που ο εικοσιπεντάχρονος Σολωμός γράφει τον *Υμνον εις την Ελευθερίαν*, ο Ερμάννος, δεκαεπτά χρονών, θα ετοιμαστεί να περάσει στον Μοριά με άλλους νέους της Ζακύνθου για να πολεμήσει στο πλευρό των Ελλήνων. Αλλά η μητέρα του θα τον συγκρατήσει και θα τον στείλει να ολοκληρώσει τις σπουδές του στην Ιταλία. Ο πρώτος κύκλος σπουδών ξεκινά από το αυστηρό εκπαιδευτήριο του μοναχικού τάγματος Fratti delle Scuole Pie, όπου θα πάρει τα πρώτα μαθήματα φιλοσοφίας, και συνεχίζεται στην Πίζα, τη Γένοβα και τελικά την Μπολόνια, όπου θα επιλέξει να είναι ιδιωτικός μαθητής του γνωστού και στα Επτάνησα φιλόσοφου και ποιητή Πάολο Κόστα και, συγχρόνως, φοιτητής στη Νομική. Ο πρώτος αυτός κύκλος θα κλείσει το 1828, όταν ο Ερμάννος, μολονότι δεν τον ενδιαφέρουν τα νομικά, θα πάρει το πτυχίο του και τον Μάιο θα επιστρέψει στη Ζάκυνθο. Όμως το γενέθλιο νησί τού φαίνεται ασφυκτικά μικρό. Έτσι, ανήσυχος και φιλομαθής, θα ξεκινήσει αμέσως, στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1828, τον δεύτερο κύκλο σπουδών του, που θα είναι μια πραγματική εκπαιδευτική περιπλάνηση, με πολλές μετακινήσεις και παρατεταμένες διαμονές ή απλές επισκέψεις σε ευάριθμες ευρωπαϊκές πόλεις (Γενεύη, Παρίσι, Λονδίνο, ξανά Παρίσι και Γενεύη, Μόναχο, Βερολίνο, Πότσδαμ, Βιτεμβέργη, Χάλλη, Λειψία, Πράγα, Βιέννη, Λάιμπαχ, Βενετία), διάφορα αντικείμενα σπουδών (κυρίως φιλοσοφία, αλλά και ιστορία, φιλολογία, χημεία, και, φυσικά, γλώσσες: αγγλική και γερμανική) και παράλληλη συγγραφή (δοκίμια, μεταφράσεις, ημερολόγια). Ο δεύτερος αυτός γόνιμος κύκλος θα ολοκληρωθεί τον Ιούλιο του 1834, οπότε ο Ερμάννος θα επιστρέψει στη Ζάκυνθο, θα παντρευτεί την Ιωάννα-Διαμαντίνα, κόρη του ευγενούς Κωνσταντίνου Βολτέρα-Μαρτινέγκου, και θα γίνει οικογενειάρχης. Απαλλαγμένος από την έγνοια του βιοπορισμού, θα αφοσιωθεί στη μελέτη και τη συγγραφή, παράλληλα με την παρακολούθηση της εκπαίδευσης των τεσσάρων παιδιών του, τη διαχείριση της οικογενειακής περιουσίας και την ενεργή συμμετοχή του (1852-1856) στην πολιτική του τόπου του. Θα περάσει τη ζωή του εναλλάσσοντας περιόδους απομόνωσης και συγγραφής στην περίφημη έπαυλη της Σαρακίνας στη Ζάκυνθο, με περιόδους μετακινήσεων, κυρίως σε μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις, συχνά συνοδευμένος από τη μικρή του κόρη. Τα πολυάριθμα (δημοσιευμένα και ανέκδοτα) συγγράμματά του δείχνουν την πολυμάθεια και την πολυμέρεια του ανδρός, αλλά και το ειδικό βάρος των ενδιαφερόντων του: ιστορία, θρησκεία, λογοτεχνία, πολιτική και εκπαίδευση.¹⁴

Η *Αυτοβιογραφία* του Ερμάννου Λούντζη μοιάζει να ανήκει στην κατηγορία των ανολοκλήρωτων και ανέκδοτων, όσο ο συντάκτης τους ζει, αυθιστορήσεων. Το κείμενο, γραμμένο στα ελληνικά στα 1862, με τίτλο «Τα κατά του βίου μου»,¹⁵ καλύπτει μόνον ένα μικρό μέρος της ζωής του αυτοβιογραφούμενου, από τη

¹³ Τα στοιχεία προέρχονται κυρίως από το «Χρονολόγιο Οικογένειας Λούντζη» του Ζήσιμου Συνοδινού (2004, σσ. 159-179) και δευτερευόντως από την ίδια την *Αυτοβιογραφία* του Λούντζη, η οποία φθάνει μέχρι το 1830.

¹⁴ Βλ. Αλισανδράτος 1994 και Συνοδινός 2004, σσ. 159-173.

¹⁵ Ας σημειωθεί εδώ ότι ο όρος «αυτοβιογραφία» καταγράφεται στον ελληνικό χώρο μόλις το 1859 (βλ. Κουμανούδης 1900, σ. 182). Συνεπώς, δύσκολα θα μπορούσε να τον είχε χρησιμοποιήσει ο Λούντζης, ο οποίος βέβαια γνωρίζει το «είδος» από τα ευρωπαϊκά του παραδείγματα. Στην αλληλογραφία του, π.χ., μνημονεύει τον Ρουσσώ.

γέννησή του έως το 1830, ενώ, όσο ζει ο ίδιος, δεν δημοσιοποιείται. Θα εκδοθεί για πρώτη φορά το 1962,¹⁶ έναν αιώνα μετά τη συγγραφή του.¹⁷ Φαίνεται, όμως, ότι δεν πρόκειται για την πρώτη αυτοβιογραφική απόπειρα του Ερμάννου. Εκτός από το δημοσιευμένο αυτοβιογραφικό μυθιστόρημά του, *Una vita perduta* (Μάλτα, 1843), στο οποίο θα αναφερθούμε πιο κάτω, στο αρχείο του βρίσκεται χειρόγραφη και ανέκδοτη η ιταλόγλωσση αυτοβιογραφία του, που φέρεται ως ολοκληρωμένη το 1861.¹⁸ Σύμφωνα, μάλιστα, με τη διαθέσιμη αρχειακή περιγραφή, ούτε η ολοκληρωμένη αυτή ιταλόγλωσση αυτοβιογραφία φθάνει έως το 1861, δηλαδή ως το παρόν της συγγραφής της, αλλά καλύπτει μόλις τρία παραπάνω χρόνια σε σχέση με την ελληνόγλωσση, φθάνει δηλαδή στο 1833.¹⁹ Συνεπώς, επιχειρώντας να ανασυγκροτήσουμε την περιπέτεια της γραφής της, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Ερμάννος ολοκληρώνει την ιταλόγλωσση αυτοβιογραφία του το 1861, η οποία αφορά τη ζωή του έως το 1833, και αμέσως μετά δοκιμάζεται (πιθανότατα μεταφράζοντας από το ιταλικό) στην ελληνική εκδοχή της, η οποία πάντως δεν φθάνει στο έτος 1833, αλλά έως το 1830, οπότε σταματά χωρίς να ολοκληρώνεται αφηγηματικά. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε βρίσκουμε μπροστά σε μια αυστηρά στοχευμένη απόπειρα αυτοβιογράφησης, κατά την οποία ο πενήνταεπτάχρονος αυτοβιογραφούμενος Ερμάννος Λούντζης μοιάζει να επιμένει στην αφήγηση της ζωής του έως το εικοστό έβδομο έτος του. Είναι, βέβαια, το έτος που σηματοδοτεί το τέλος της εκπαιδευτικής περιπλάνησής του στην Ευρώπη.

Ποιος είναι ο λόγος αυτής της τόσο στοχευμένης και επίμονης αυτοβιογράφησης; Η απάντηση πρέπει μάλλον να αναζητηθεί στο παρόν της συγγραφής, δηλαδή στην περίοδο γύρω στα 1860-1862. Κατά τα φαινόμενα, τίποτα το εξαιρετικό δεν φαίνεται να συμβαίνει στο αυτοβιογραφούμενο υποκείμενο, τίποτα που να είναι περισσότερο συγκλονιστικό από την κατάρρευση που είχε βιώσει στα φοιτητικά του χρόνια ή από το μοιραίο 1843, όταν η γυναίκα του, μετά την τελευταία γέννα, αρρωσταίνει και παραφρονεί ενώ, συγχρόνως, διάφορα οικογενειακά προβλήματα που ανακύπτουν εκείνη την περίοδο του αφήνουν αθεράπευτα τραύματα. Γύρω στα 1860-1862, ο Ερμάννος μοιάζει ακμαίος και παραγωγικός. Το 1858 έχει εκδοθεί στη Βενετία η ιταλική και επαυξημένη εκδοχή του βιβλίου του *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*.²⁰ Ο ίδιος μετακινείται ανάμεσα σε Νότια Ιταλία, Βενετία, Ζάκυνθο και Αθήνα, επισκεπτόμενος τα παιδιά του και μαζεύοντας υλικό για τις μελέτες του. Το 1860 βρίσκεται πάλι στη Βενετία, όπου εκδίδεται το δεύτερο σημαντικό ιστορικό του σύγγραμμα, *Storia delle Isole Ionie sotto il Reggimento dei Repubblicani Francesi*, και το 1863 βρίσκεται στην Μπολόνια, όπου θα εκδοθεί το τρίτο βιβλίο του, *Della Repubblica Settinsulare*. Παράλληλα, ασχολείται συστηματικά με τις παιδαγωγικές μελέτες του, καθώς και με τη μελέτη των θρησκειών και βρίσκεται σε επαφή με όλα τα παιδιά του.

Βέβαια, διαβάζοντας τη δημοσιευμένη αλληλογραφία του –κειμενικό είδος συγγενές με την αυτοβιογραφία– και ειδικότερα την αλληλογραφία με τους γιους του που σπουδάζουν στη Γερμανία, αναγνωρίζουμε στα επιστολικά κείμενα του Ερμάννου στοιχεία τα οποία θα μπορούσαν να κινητοποιήσουν αυτή την εκ των υστέρων αφήγηση της νεότητάς του. Για παράδειγμα, αυτά ακριβώς τα χρόνια (1860-1862) και, ειδικότερα, στις περιόδους που βρίσκεται απομονωμένος στην έπαυλή του στη Σαρακίνα, φροντίζοντας την οικογενειακή περιουσία και την εκπαίδευση της μικρής του κόρης, διακρίνουμε ότι, ανάμεσα στις ειδήσεις και τις συμβουλές που απευθύνει στους ξενιτεμένους σπουδαστές, ο Ερμάννος παραπονιέται ότι τον κυριεύουν δυσάρεστες αναμνήσεις, που τον βασανίζουν, ή και ευχάριστες, οι οποίες όμως επίσης του προξενούν θλίψη, για τον χρόνο που έχει φύγει και για αυτά που έχει πάρει μαζί του.²¹ Οι απώλειες

¹⁶ Βλ. Κονόμος 1962, όπου και οι παραπομπές μου όταν παραθέτω από το κείμενο της *Αυτοβιογραφίας*. Η έκδοση του Κονόμου στηρίζεται στο αυτόγραφο του Λούντζη, αγνοώντας ως αδόκιμη τη γλωσσική επεξεργασία του κειμένου από τον δεύτερο γιο του, Αναστάσιο (ό.π., σ. 29). Μαζί με την *Αυτοβιογραφία*, η έκδοση περιέχει χρήσιμη επιλογή από την αλληλογραφία του Ερμάννου με τους γιους του Νικόλαο και Αναστάσιο.

¹⁷ Βλ. Κονόμος 1962, σσ. 24-25 και Συνοδινός 1994, σ. 60. Η χρονολόγηση φαίνεται ότι έχει γίνει με βάση τον υπολογισμό που επιτρέπει να κάνουμε η φράση του Λούντζη: «Αν δε η φρόνησις ήθελε τότε, ως όφειλε, με οδηγήσει, τώρα, με τριάντα τριών ετών παρέλευσιν δεν ετερπόμεν τα παθέντα αναμνησκόμενος» (σ. 61). Η ενδοκειμενική χρονική μνεία («τότε») τοποθετείται από τον Κονόμο στο 1829.

¹⁸ Βλ. Συνοδινός 2004, σ. 171. Παλαιότερη πληροφορία του ίδιου τοποθετούσε την αρχή της γραφής της αυτοβιογραφίας στο 1849 (βλ. Συνοδινός 1994, σ. 31). Διαφορετική είναι η πληροφορία του παλαιότερου μελετητή και εκδότη του κειμένου, του Κονόμου (βλ. Κονόμος 1962, σ. 24).

¹⁹ Βλ. Συνοδινός 2004, σ. 171. Το τμήμα αυτό της ιταλικής αυτοβιογραφίας, που αντιστοιχεί στα χρόνια 1830-1833, δημοσιεύεται από τον Κονόμο (1976), σε ελληνική μετάφραση του Αναστάσιου Λούντζη.

²⁰ Ο τίτλος της ιταλικής εκδόχης είναι *Della condizione politica delle isole Jonie sotto il dominio Veneto, preceduta da un compendio della storia delle Isole stesse dalla divisione dell' Impero Bizantino*.

²¹ Βλ. Κονόμος 1962, σσ. 103, 104, 107, 126, 127.

αγαπημένων προσώπων, παλιότερες και πρόσφατες, του κοστίζουν,²² νιώθει πια μεγάλος στην ηλικία²³ και, κυρίως, κουρασμένος από υποχρεώσεις που κάθε άλλο παρά τον ευχαριστούν, όπως η επίβλεψη της κτηματικής περιουσίας και οι οικονομικοί λογαριασμοί.²⁴ Τον βαραίνει η πραγματικότητα, που έχει διαψεύσει το ιδανικό.²⁵ Συχνά, νιώθει ένα κενό, που έρχεται να το γεμίσει μια έντονη μελαγχολία, την οποία μάταια επιχειρεί να καταπολεμήσει, αναζητώντας κάτι θετικό για να κρατηθεί:

«Σαρακίνα, 17 Δεκεμβρίου 1861

[...] Υπάρχουσι ημέραι καθ' ἃς οδυνηρά αποβαίνει η απομόνωσις. Αι οικογενειακαί εορταί αποτελούσιν τας εποχάς της οικογενειακής ιστορίας. Η ψυχή μου αισθάνεται την ανάγκην να ιδεί μεταβεβλημένην την οικτρὰν ταύτην ιστορίαν. Επιθυμεί τέλος πάντων να ιδεί μίαν των εποχών τούτων εστεμμένην μετά χαράς.

Ο ήλιος διαλάμπει εις τον ουρανόν, τα πτηνά κελαδοῦσιν, η φύσις προσμειδιώσα μου αποδίδει τον ασπασμόν μου. Αλλ' εν τη καρδία αισθάνομαι μέγα κενόν. Καθώς δε εν τῷ φυσικῷ κόσμῳ κενόν δεν δύναται να υπάρξει, οὕτως και εν τῷ ηθικῷ. Το κενόν της καρδίας μου πληροῦται ... Πληροῦται υπό θλίψεως, υπό μελαγχολίας!

Ανατρέχω εις τα παρελθόντα ἔτη, ἀλλά την χαράν δεν ευρίσκω. Ζητώ μίαν γλυκειάν ανάμνησιν, ἵνα εἶπω τουλάχιστον υπήρξα ευτυχής· δεν την ευρίσκω!

Διά να υποφέρω την ζωὴν ηναγκάσθην και αναγκάζομαι να αποφεύγω τρόπον τινά τον εαυτόν μου, να ζω εἰς τι ἀλλότριον, ξένον, διά της σπουδῆς, ἥτις εξαντλεῖ τας δυνάμεις, ξηραίνει την ψυχὴν.

Ενόσῳ υπήρχεν η νεότης, ἢ οἱ τελευταῖοι σπινθήρες αὐτῆς, ἠδυνάμην να ἀντέχω. Η ζωὴ μοι εφαινετο ἀτελεύτητος, ὡστε ἐπίστευον ὅτι δεν ἠθέλε λείπει ο χρόνος διά την πραγματοποιήσιν των ονειροπολήσεών μου.

Τώρα βλέπω το τέρμα της ζωῆς.» (σ. 126)²⁶

Μέσα σε αυτό το κλίμα θα μπορούσε βέβαια να γίνει κατανοητή η επιστροφή, με τη μνήμη και με τη γραφή, στην παρελθούσα νεότητα και την εποχή των σπουδών του. Πόσο μάλλον που η παρελθούσα αυτή νεότητα βρίσκει το σύμμετρό της στην παρούσα νεότητα των παιδιών του, τα οποία τώρα παρακολουθεί από κοντά, με άγρυπνο μάτι, καθοδηγώντας τα στις δικές τους σπουδές. Μάλιστα, η περίοδος των σπουδών του βιώνεται τώρα ως η μόνη περίοδος που ο ίδιος ένιωθε αμέριμνος και ελεύθερος, όπως γράφει στον πρωτότοκο γιο του και στον δευτερότοκο, τον Αναστάσιο:

«Εν Σαρακίνα, 26/14 Σεπτεμβρίου 1858

Αναγινώσκων, φίλτατε Νικόλαε, τας ἐπιστολάς σου, βλέπω ως εις πιστόν καθρέπτην τον εαυτόν μου, ὅταν ἤμουν εις την ηλικία σου, ὅτε ἀφροντις, ελεύθερος, χαίρων της νεότητος τα χαρίσματα, ἔκαμνα des chateaux en Espagne – Castelli in aria, τα λέγουν οἱ Ἰταλοί. Τώρα ας υπάγω να εὔρω εις τον ἀέρα και εις την Ἰσπανίαν τους πύργους μου!» (σσ. 84-85)

[...]

«Εν Σαρακίνα, 11 Ιανουαρίου 1860

[...] Τα μέγιστα μέ ἤδυνον τα ὅσα περί της εορτῆς της παραμονῆς των Χριστουγέννων μοι διηγῆθης. Προ 25 ἐτῶν, κατ' αὐτὴν την ἡμέραν ἤμουν και ἐγὼ εν Βερολίνω, εν τη ακμῇ της νεότητος, με το ἀγνωστον μέλλον ἐνώπιόν μου, το ὁποῖον ἐγινε τώρα λυπηρόν παρελθόν, εις το ὁποῖον εις μάτην προσπαθῶ να εὔρω παρηγορητικὰς ἀναμνήσεις. Ἀπό το 1834 ἔτος τίς υπήρξεν η ζωὴ μου; Το μέλλον, ὃ εν την εποχὴν ἐκεῖνην ἐμειδία προς την φαντασίαν μου, πῶς ἐπραγματοποιήθη; Την ἐσωτερικὴν εὐδαιμονίαν ἢν ἐθήρευεν η ψυχὴ ἠῆρον ἀραγε; Ὑπήρξεν ἔτος ἀπὸ την εποχὴν ἐκείνην

²² Βλ. Κονόμος 1962, σ. 113 για την απώλεια της συζύγου του και δύο παιδιών του που πέθαναν νωρίς. Το 1860 πεθαίνει ξαφνικά «ο κανονικός Γεραρδίνης», παλιός του δάσκαλος (βλ. σ. 111), καθώς και ο αγαπημένος φίλος και συνομιλητής του Μουστοξύδης, τον τάφο του οποίου επισκέπτεται το 1862, στην Κέρκυρα (βλ. σ. 127).

²³ Βλ. Κονόμος 1962, σ. 87.

²⁴ «Από ἡμέραν εις ἡμέραν ἔτι μάλλον με βαρύνουν αι μέριμναι, αι φροντίδες. Ἐνεκα της τοιαύτης ἀδρανεῖας μου ἀναγκάζομαι να ἀφίνω εις ξένας χεῖρας μέρος της διαχειρίσεως, ἐπαρκούμενος εις την ἐπιτήρησιν. Ἀλλὰ τα ἀποτελέσματα της εις ξένους ἐμπιστευομένης διαχειρίσεως τα ἐδοκίμασα και πάλιν θα τα δοκιμάσω. Ἀλλὰ δεν ἠμπορῶ να τρέχω, δεν ἠμπορῶ ἀδιακόπως να ζαλίζω την κεφαλὴν μου με χωρικούς, με ἐνοικιαστάς, με δικηγόρους, να κεφαλαλῶ με λογαριασμούς, με λογοτριβάς, με φιλονικίας. Δεν ἐγεννήθην διά τα τοιαῦτα, δεν ἐσκέφθην εις την νεότητά μου, ὅτι το να καταγίνομαι εις τα τοιαῦτα ἠθέλεν εἶσθαι ο προορισμός μου.» (σσ. 104-105).

²⁵ Βλ. Κονόμος 1962, σσ. 95 και 139.

²⁶ Συχνά στις ἐπιστολές ἐπανέρχεται στην εικόνα του κενού, που αν δεν γεμίσει με ἐργασία, τότε προκαλεῖ πλήξη, βαρυθυμία, μελαγχολία (βλ. σσ. 81, 138).

άνευ λύπης, άνευ απάτης, άνευ καταστροφής ωραίας τινός ιδέας; Διηνεκής πάλη κατά της απελπισίας, ιδού η ύπαρξίς μου. Ιδού πώς εξηντλήθη η ζωή μου. Δεν μεμνημοιρώ, τοιαύτη είναι εν πράγματι η ζωή. Αν άλλως προ 25 ετών την έβλεπον, το λάθος ήτο ιδικόν μου. Αν το σπουδαιότερον όπερ υπάρχει εν τη ζωή ημών, το έλαβον ως παιγνίδιον, εγώ έπταισα. Τώρα βλέπω τα πάντα εν τάξει, και διά τούτο η ζωή δεν έχει πλέον δι' εμέ ουδεμίαν αξίαν, διότι δεν δύναμαι να επιστρέψω και αποφεύγων τα λάθη εις ά υπέπεσον να κάμω νέαν δοκιμήν. Αλλά και εις αυτήν την νέαν δοκιμήν ήθελον είσθαι ευτυχής; Εν αυτή τη αμφιβολία ευχαριστούμαι ότι ολίγα μοι μένουσιν έτη να διάγω και ότι έκαστον έτος είναι έν βήμα προς την αιωνίαν ανάπαυσιν.» (σ. 91-92)²⁷

Με τη συνανάγνωση της δημοσιευμένης αλληλογραφίας και της *Αυτοβιογραφίας* του Λούντζη μπορεί να γίνει τώρα κατανοητή η επίμονη οριοθέτηση του αυτοβιογραφικού εγχειρήματος ένθεν του έτους 1834, το οποίο για τον αυτοβιογραφούμενο συνιστά ορόσημο του τέλους της ευτυχίας και της αρχής της δυστυχίας του. Μπορεί, επίσης, να γίνει ως έναν βαθμό κατανοητό το κλίμα μέσα στο οποίο ο Λούντζης, καθώς παρακολουθεί τις σπουδές των παιδιών του, «ταυτίζεται» μαζί τους²⁸ και σχεδόν αβίαστα στρέφεται με τη μνήμη στη μοναδική, όπως θεωρεί, ευτυχισμένη περίοδο της ζωής του.

Αναμφίβολα, το κίνητρο ή τα κίνητρα της αυτοβιογράφησης του Λούντζη δεν θα πρέπει να αναζητηθούν σε κάτι το έκτακτο, που ανατρέπει τη φυσική ροή της ζωής του και τον ωθεί στην εκ των υστέρων αφήγησή της, αλλά στην ίδια την κανονικότητα της ροής της και τη συγκρότηση του υποκειμένου. Ίχνη της συνιστούν τα έργα του, τα δημοσιευμένα και, ατυχώς, τα αρκετά αδημοσίευτα – κυρίως η αλληλογραφία του, καθώς και τα ευάριθμα σημειωματάρια με τις ημερολογιακές ταξιδιωτικές εντυπώσεις του, τα οποία ασφαλώς συμβουλευόταν όταν έγραφε τις αυτοβιογραφίες του. Περιοριζόμενοι προς το παρόν στο δημοσιευμένο υλικό, μπορούμε να εντάξουμε το (διπλό και πάντως δίγλωσσο) αυτοβιογραφικό εγχείρημα στο πλαίσιο της συνολικότερης (επίσης δίγλωσσης) πνευματικής και συγγραφικής δραστηριότητας του Λούντζη. Άλλωστε, μολονότι τα έργα του ανήκουν σε διαφορετικά είδη, η ρητορική τους, καθώς και κάποιες θεματικές, καταδεικνύουν την κοινή συγκοινωνία μεταξύ τους. Διαπιστώνουμε, έτσι, ότι η προσπάθεια της νοηματοδότησης του παρελθόντος (προς όφελος του παρόντος και του μέλλοντος) είναι αυτή που αναμφίβολα χαρακτηρίζει την πνευματικότητά του, τουλάχιστον στα χρόνια μετά το 1850, οδηγώντας τον τόσο στη συγγραφή των ιστορικών συγγραμμάτων του (για τον Ελληνισμό, τα Επτάνησα και αργότερα τον χριστιανισμό), όσο και στη σύνταξη της ιστορίας της ατομικότητάς του, της αυτοβιογραφίας του. Ο ίδιος άνθρωπος παρατηρεί, αναλύει και ιστορεί το παρελθόν της πατρίδας του, του έθνους και του χριστιανισμού (ιστορία πολιτική, ιστορία χριστιανισμού)²⁹ και συγχρόνως, σχεδόν παράλληλα, αυτοπαρατηρείται, αναλύεται και αυθιστορείται (αυτοβιογραφία/ες, αλλά και αλληλογραφία, ημερολόγια). Άλλωστε, η επαφή του Λούντζη με τον προτεσταντισμό (μέσω της γερμανίδας μητέρας του και, στη συνέχεια, μέσω των σπουδών του) τον οδηγεί στο να δώσει ιδιαίτερη σημασία στο άτομο ως δρων υποκείμενο με συνείδηση, ενταγμένο βέβαια εντός της ιστορίας, εντός του τόπου και του χρόνου. Με αυτές τις προϋποθέσεις, η αυτοβιογραφία του μπορεί να θεωρηθεί ως απόπειρα εκ των υστέρων ερμηνείας του εαυτού του, μέσα στον τόπο και τον χρόνο. Ειδικότερα, επειδή, όπως είδαμε, το αυτοβιογραφικό εγχείρημα αφορά αποκλειστικά τα είκοσι επτά πρώτα χρόνια της ζωής του, δηλαδή την παιδική ηλικία, την ενηλικίωση και κυρίως την εκπαιδευτική του περιπλάνηση, η αυτοβιογραφία μπορεί να θεωρηθεί αφήγηση της διανοητικής του περιπέτειας στα κρίσιμα χρόνια της διαμόρφωσής του. Το υποδεικνύει άλλωστε και ο ίδιος μέσα στο κείμενο, γράφοντας, παρεμπιπτόντως:

«Μη προτιθέμενος να γράψω φιλοσοφικάς διατριβάς, αλλά απλώς να εξιστορήσω τας μεταμορφώσεις του πνεύματός μου, λέγω ότι το θεμέλιον του φιλοσοφικού μου οικοδομήματος οσημέραι έτι μάλλον εκλονίζετο.» (σ. 58, η υπογράμμιση δική μου)

Ποιες είναι αυτές οι «μεταμορφώσεις του πνεύματος» που προτίθεται να ιστορήσει; Ήδη από την αρχή της αυθιστόρησης, που εκκινεί από τα παιδικά χρόνια και από τον μυθιστορηματικής πλοκής γάμο των γονιών του, διαπιστώνουμε ότι η έμφαση της αφήγησης δίνεται σχεδόν αποκλειστικά στο νήμα της μαθητείας και της διαμόρφωσης της πνευματικότητάς του: «το πρώτον σχολείον» (σ. 30), η σχέση του με τα βιβλία, η μάθηση και οι διαδοχικοί ιδιωτικοί δάσκαλοί του, ο ενθουσιασμός για την Ελληνική Επανάσταση και η

²⁷ Βλ. επίσης Κονόμος 1962, σ. 130.

²⁸ Πολλά τα παράλληλα που διαπιστώνουμε ανάμεσα στα βιώματα του Ερμάννου, όπως αυτά καταγράφονται στην αυτοβιογραφία του, και στα βιώματα των παιδιών, όπως προσλαμβάνονται από τον πατέρα τους στις επιστολές του προς αυτά (βλ. π.χ. Κονόμος 1962, σσ. 103, 104).

²⁹ Για τον ιστορικό Ερμάννο Λούντζη, βλ. Καραπιδάκης 1995/Συνοδινός 2008, σσ. 183 -220 («Προσεγγίζοντας την ιστορική σκέψη του Ερμ. Λούντζη»): Αρβανιτάκης 2008.

επιθυμία του να πάει να πολεμήσει (κυρίως στον βαθμό που έχει ως αποτέλεσμα την έναρξη των σπουδών του στην Ιταλία), η δύσκολη απομάκρυνση από την πατρίδα και η νοσταλγία για αυτήν, οι διάφοροι σταθμοί αυτών των σπουδών και η σημασία τους για τη διαμόρφωσή του, η σύντομη επιστροφή στη Ζάκυνθο και η απόφαση να ξαναφύγει, ο δεύτερος κύκλος σπουδών στην Ευρώπη. Σε όλη αυτή τη γραμμική αναδρομική αφήγηση μπορούμε να εντοπίσουμε αρκετές στιγμές που προσλαμβάνουν τον χαρακτήρα μικρών, αλλά σημαντικών, πνευματικών και συναισθηματικών μεταβάσεων. Για παράδειγμα, μετά τον θάνατο του Μορατέλι, ιδιωτικού δασκάλου του στη Ζάκυνθο, χάνει τη φιλομάθειά του, γίνεται ένας δύσκολος έφηβος και μόνον η αγάπη για τη μητέρα του αναχαιτίζει αυτή τη δυσάρεστη τροπή της ανάπτυξής του.³⁰ Όταν, στη συνέχεια, ξεκινά τις σπουδές του στην Ιταλία, η θρησκευτική του πίστη περνά μια πρώτη κρίση στη Ρώμη,³¹ και στη συνέχεια μια δεύτερη κρίση στην Μπολόνια, όταν θα γίνει μαθητής του Πάολο Κόστα: «Η θρησκομανία μου ήλθεν εις χείρας και εμάχετο με την παρά του Κόστα διδασκομένην φιλοσοφίαν» (σ. 45). Τον ίδιο καιρό βιώνει την αισθητική αντίθεση κλασικισμού-ρομαντισμού (σ. 48-51). Πάντα στον καιρό της μαθητείας του στον Κόστα, φαίνεται να βιώνει μία ακόμα κρίση, που ορίζεται από τη χειραφέτησή του («πρώτην φορά εγείθη την ελευθερίαν [...] Ησθανόμην απόλυτος κύριος εμαυτού, πλην η χρήσις ην έκαμον της αυτεξιοσύότητός μου, ταχέως συνεπέφερε κόρον και βαρυθυμίαν», σ. 51) και, από την άλλη μεριά, από το αίσθημα του ανήκειν,³² που του εντείνει τη νοσταλγία για την ιδιαίτερη πατρίδα του.

Ωστόσο, η φράση του Λούντζη, «μεταμορφώσεις του πνεύματός μου», πρέπει να συνδεθεί κυρίως με τη μετάβαση του ενήλικου εαυτού του, από την αισθησιαρχία (αισθησιοκρατία), που είχε ασπαστεί στην Μπολόνια, απαρνούμενος τη θρησκευτική πίστη, στον γαλλικό εκλεκτικισμό, που γνωρίζει τώρα στο Παρίσι, κατά τον δεύτερο κύκλο σπουδών του. Η γνωστική/φιλοσοφική αυτή μετάβαση φαίνεται ότι τον αποσυντονίζει. Κινητοποιεί έναν διχασμό ανάμεσα στη θρησκευτική πίστη, με την οποία ήταν γαλουχημένος από παιδί, και στην επιστημονική έρευνα και γνώση, την οποία αποδέχεται και αποζητά,³³ ενώ, επιπλέον, ο σχετικισμός (σχετικοκρατία) τον απελπίζει:

«Αν η πρότερον νομιζομένη αλήθεια εφανερώθη μετέπειτα ψεύδος; Άρα και το ό,τι τώρα μοι παρίσταται ως το αληθές δεν δύναται να είναι και αυτό απάτη; Τα νέα φιλοσοφικά δόγματα περί των οποίων εδίδασκόμην με έπειθον. Αλλά δεν με είχαν ωσαύτως πείσει και τα αρχαία; Αφού ακούοντας εβασάνιζα τον νουν μου, το τελευταίον εξαγόμενον των διαλογισμών μου ήτο η απελπισία. Η ανθρώπινος σοφία μοι επαρουσιάζετο ματαιία. Να πιστεύω σήμερον ό,τι αύριον δεν θα πιστεύσω πλέον; Η αλήθεια της χθες να είναι παραλογισμός την επιούσαν.» (σς. 58-59)

Έτσι, το «φιλοσοφικό οικοδόμημα» του Ερμάννου «κλονίζεται». Η «ερημώνουσα φιλοσοφία του ΙΗ΄ αιώνα» (σ. 59) τον καταβάλλει πνευματικά και σωματικά και τον ωθεί στην αυτοκτονία. Η απόπειρα θα είναι ανεπιτυχής, χάρη στην επέμβαση ενός συγκάτοικου, παλιού συμφοιτητή του. Η υπέρβαση της κρίσης θα γίνει στη Γενεύη, μέσα από την αντισταθμιστική έμφαση στην ύλη, στο σώμα,³⁴ με εμβληματικό αποκορύφωμα τη διάβαση των Άλπεων, από τη Γενεύη στο Παρίσι, καταχείμωνο, με έλκηθρο.³⁵ Επιστρέφοντας στο Παρίσι, ο

³⁰ «Οι διαδεχθέντες τον Μωρατέλην διδάσκαλοί μου συνετέλεσαν ώστε να αισθανθώ απέχθειαν δι' ό,τι αυτός με έκαμε να αγαπήσω. [...] Ολίγον κατ' ολίγον η φιλομάθεια εξέλιπεν, η δε σπουδή μετεβλήθη δι' εμέ, τον τόσον το πρότερον φιλότιμο, εις βάρος και άλγος. Έγινα θορυβώδης, δυσάγωγος παιδάριον. Ήθελον δε καταντήσει έτι χειρότερον, αν οπωσούν δεν με ανεχαιτίζεν η θερμοτάτη αγάπη και ο σεβασμός προς την μητέρα μου.» (σς. 36-37)

³¹ Βλ. Κονόμος 1962, σ. 40-41.

³² «Οφείλει ο άνθρωπος να υποτάσσεται εις εξουσίαν τινά, η δε χειραφέτησις να μην επεκτείνεται και εις τον εσωτερικόν άνθρωπον. [...] Η ψυχική μου κατάσταση ήτο η περιγραφείσα υπό του Ιταλού ποιητού [...] “Τήκεται υπό πικράς επιθυμίας ο ορφανευθείς άνθρωπος και εις μάτην αναζητεί απαύστως μορφήν τινα ωραιότητος, την ουρανίαν ομοιάζουσαν [...] να μην είναι ως η ομίχλη άστατος και ευμετάβλητος και ως αύτη να εξαφανίζεται.”» (σ. 51)

³³ «Ός αφετήριον της επιστήμης εύρισκον την πίστην στηριζομένην επί της εσωτερικής παρατηρήσεως. Η πίστης ήν είχαν απαρνηθή όφειλε λοιπόν να είναι η βάσις της γνώσεως. Τούτο αναστάτωνε τον νου μου. – Να επανέλθω εις την πίστην, έλεγον, κατ' εμαυτόν.» (σ. 58)

³⁴ «Παραιτούμενος πάσης μελέτης, ιππεύων, κάμων μακρυνούς περιπάτους, διασκεδάζων με ευθύμους φίλους, ανέλαβον ολίγον κατ' ολίγον την υγιάν του σώματος και κατ' αναλογίαν την του πνεύματος.» (σ. 60)

³⁵ «Εις το πείσμα του δριμυνέτου χειμώνος, του υπερβολικού ψύχους, της χιόνος και των προτροπών των φίλων μου, [...] απεφάσισα, αρχομένου μηνός Φεβρουαρίου, να διαβώ τας χιονοσκεπάστους Άλπεις και να επανακάμω εις Παρισίους. Όσον παράτολμος εφαινετο η οδοιπορία, τόσον περισσότερον με έθελγε διά το ριγοκίνδυνον αυτής. [...] Πολλάκις εκινδύνευσα να παγώσω εντός του αθλιεστάτου ελκήθρου, όπου επειδή ήμουν μόνος ηναγκαζόμενη να παρακαλώ οδεύοντας χωρικούς να εισέλθωσι και αναβάντων, εγώ συνεθλιβόμενη μεταξύ των, αρπάζων εκ του θερμογόνου αυτών, και ούτως επύρωνα τα κατεψυγμένα μέλη μου.» (σ. 60-61)

Ερμάννος αισθάνεται «άλλος άνθρωπος», χωρίς να είναι σε θέση να το ερμηνεύσει: «Ούτ' εγώ αυτός δεν ηξεύρω ποια ανακαίνισης συνέβη εν εμοί» (σ. 61). Επιχειρώντας να το κατανοήσει, καταλήγει:

«Είχον βεβαίως διέλθει και υπερνικήσει φοβεράν κρίσιν. Επανέλαβον ευθύμως τας διακοπέσας φιλοσοφικάς μελέτας μου, οδηγούμενος υπό σοφού τινος πρόσφυγος Ιταλού, επιμελώς φοιτών διάφορα σχολεία και οσημέραι επλουτιζόμεν με νέας γνώσεις. Το πρακτικόν συμπέρασμα της φιλοσοφίας μου ανασκεύασε το σύνολον του συστήματος. Η αλήθεια δεν δύναται να αποβή ολεθρία εις τον άνθρωπον. Το ίδιον συμφέρον, τουτέστι η γαλήνη της ψυχής, η παραμυθία εν ταις θλίψεσιν, η συνδιαλλαγή με την Ειμαρμένην, πρέπει να χρησιμεύη ως λυδία λίθος και αυτής της Αληθείας.

Το βέβαιον είναι ότι ο κόσμος είναι οποιός ημείς αυτοί τον δημιουργούμεν. Αν μαύρος πέπλος καλύπτη τους οφθαλμούς του νοός, τα πάντα μέλανα παρίστανται Ήσυχοι, ευχαριστημένοι εντός ημών, τα πάντα έξωθεν γελώσι.» (σσ. 61-62)

Βέβαια, η ολοκλήρωση της πνευματικής περιπέτειας του Ερμάννου γίνεται στον επόμενο σταθμό, μετά το Παρίσι, που είναι το Βερολίνο. Το ελληνικό κείμενο, ωστόσο, σταματά πριν τη μετάβαση στη Γερμανία. Στη σημασία της Γερμανίας, ως προορισμού σπουδών και όχι μόνον, επιμένει ο ίδιος στην αλληλογραφία του με τους γιους του.

«Εν Παρισίοις, την 4 Νοεμβρίου 1857

Δεν δύνασθε ίσως να πιστεύσητε ότι εγώ εν Παρισίοις βαρύνομαι. Ο κόσμος ούτος δεν είναι ο συνάδων με τας κλίσεις μου και με τα φρονήματά μου. Και επειδή η εν τη νεότητί μου διανοητική, ούτως ειπείν, αναγέννησίς μου συνέβη μετά την εκ Γαλλίας εις Γερμανίαν μεταβάσεώς μου, έπεται ότι μάλλον συμπαθώ με την Γερμανίαν, και ευρίσκω τον γερμανικό κόσμον πλέον ομογενή με τας έξεις και με τας ορέξεις μου.» (σ. 76)

Η αφήγηση της περιπέτειας της πνευματικότητας του Ερμάννου Λούντζη έως το εικοστό τέταρτο έτος της ζωής του έχει αναμφίβολα χαρακτηριστικά μιας αφήγησης μαθητείας. Μέσα από την περιπλάνηση σε διάφορες εμπειρίες, το υποκείμενο μυείται στη γνώση (και στον έρωτα, σύμφωνα με το ιταλικό κείμενο),³⁶ συνειδητοποιεί διαδοχικά τις πλάνες του και οδηγείται σε κάτι νέο, που εφεξής θα αποτελεί σταθερό γνώρισμά του. Το ειδικό στίγμα της συμβολής της Γερμανίας στην αναγέννηση του Ερμάννου είναι η γνωριμία με τον γερμανικό ιδεαλισμό και την εγγεληνική σκέψη, που χαρακτηρίζει και το ιστορικό του έργο.

Για τη σύνταξη της αυτοβιογραφίας ο Ερμάννος πρέπει να στηρίχθηκε στις σημειώσεις και τα ημερολόγια που είχε κρατήσει παράλληλα με τα γεγονότα και που τώρα τα συμβουλευέται, ανασυνθέτοντας την πρώτη ύλη σε μια συνεκτική αφήγηση. Η μέθοδος μπορεί να ανασυγκροτηθεί χάρη στην επιστολή που στέλνει στον γιο του Νικόλαο από το Βερολίνο, στις 18 Ιουλίου 1857:

«Εξάκολούθει να τηρής τακτικόν ημερολόγιον, εις το οποίον να εναποθέτης τας παρατηρήσεις σου, τας διαφόρους εντυπώσεις τας οποίας λαμβάνεις, τας σκέψεις τας οποίας διεγείρουν εις το πνεύμα σου τα παρατηρούμενα αντικείμενα, είτε φυσικά, είτε ηθικά. Γράφε επίσης και αυτά τα μυστικά της καρδιάς σου, και τους πλέον κρυφίους διαλογισμούς σου. Γράφε πάντοτε, αδιακόπως σημείωνε· αυτή είναι η καλύτερα διδασκαλία. Έν τοιούτον ημερολόγιον θέλει αποκτήσει την αξίαν του, την ανεκτίμητον αξίαν του και την αληθή σπουδαιότητά του, όταν προβής εις την ηλικίαν. Τότε δύνασαι να κάμης παραβολάς μεταξύ του παρόντος και του παρελθόντος, θέλεις γνωρίσει τας εσωτερικάς μεταμορφώσεις τας οποίας οι χρόνοι διενεργούσι, θέλεις έχει ενώπιόν σου την ζώσαν, ούτως ειπείν, βιογραφίαν σου, τον καθρέπτην της ζωής σου, και θεωρών εις αυτόν τον καθαρών καθρέπτην τον εαυτόν σου, θέλεις προσπαθήσει να βελτιώσης ό,τι δεν σε φαίνεται εύμορφον, και θέλεις επιμεληθή να αποκτήσης ό,τι δύναται εύμορφον να έχασες. Και έτερον σημειωματάριον πρέπει να έχης διά τας σπουδάς σου. Εις αυτό δε να σημειώνης τας σκέψεις σου, να αντιγράφης είτε γνωμικά, είτε ωραία τεμάχια των αναγνωσκομένων βιβλίων. Μετά καιρόν θέλεις αποκτήσει πολύτιμον ανθολογίαν, ωφελιμοτάτην εις όλους τους χρόνους και όλας τας στιγμάς της ζωής σου. Όλοι οι πεπαιδευμένοι Γερμανοί τούτο έπραξαν και πράττουσι. Τούτο έπραξα και οσημέραι πράττω και εγώ και εξ ίδιας πείρας γνωρίζω το όφελος.» (σσ. 74-75)

Αν τα ημερολόγια και τα σημειωματάρια, που χρονολογούνται στην εποχή των γεγονότων, βοηθούν τώρα την ανάκληση των γεγονότων και ενισχύουν τη μνήμη του παρόντος, η οπτική της αφήγησης καθορίζεται από το παρόν, καθώς ανήκει κυρίως στον ενήλικα αφηγητή· το καθετί περνά μέσα από το δικό του φίλτρο. Άλλωστε, συχνότατα το κείμενο διανθίζεται –θα λέγαμε, υπομνηματίζεται διαρκώς– από σχόλια του ενήλικα αυτοβιογραφούμενου, τα οποία συνιστούν φιλοσοφικές, παιδαγωγικές, πραγματολογικές και ιστορικές παρεκβάσεις, τόσο συχνές που, αν υπολογιστούν, καταλαμβάνουν σχεδόν τη μισή έκταση του

³⁶ Βλ. Συνοδινός 2004, σ. 163.

σύνολου κειμένου. Για παράδειγμα, με αφορμή την περίοδο της μαθητείας του στον Μορατέλι, παραθέτει ένα σύντομο βιογραφικό και μια συνολική αποτίμηση του αγαπημένου του δασκάλου ως λογίου· με αφορμή την ανάμνηση ότι μικρός ακόμα, στο πρώτο σχολείο του, που ήταν στους χώρους της εκκλησίας του Αγίου Στεφάνου, έτρωγε πορτοκάλι λαθραία, «διαρκούσης της μελέτης, καθ' ην ο νους μου περιεπλανάτο ένθεν κακείσε, ενασχολούμενος μάλλον με τας μυίας το καλοκαίρι, και τον χειμώνα παρατηρών τα κανδήλια της εκκλησίας και τας αράχνας» (σ. 31), ο ενήλικος αφηγητής συμπληρώνει αυστηρά:

«Δεν δύναμαι να μην παρατηρήσω εν παρόδω, πόσον εις την τρυφεράν ηλικίαν αποβαίνει ολέθριον, το να μη προσηλώνεται εις διορισμένον τι η προσοχή του παιδός και να αφίνεται η φαντασία του να περιπλανάται κατά το δοκούν αυτής, ενώ η φαντασία είναι η δύναμις της ψυχής, ήτις, καθό υπερσχύουσα κατ' εκείνην την ηλικία, πρέπει κυρίως να χαλιναγωγείται και επ' αυτής να επενεργή όλη η διδασκαλία. Εις το νήπιον μορφούται ήδη ο ανήρ, και πολλάκις έξεις αποκτηθείσαι εν τη νηπιότητι παρατείνονται εφ' όλου του βίου. Το συνηθίσαν να φαντασιοκοπεί νήπιον ευκόλως γίνεται απερίσκεπτος ανήρ.» (σ. 31)

Αντίστοιχα, μετά την αφήγηση της απογοήτευσής του κατά την επιστροφή του στη Ζάκυνθο, στο τέλος του πρώτου κύκλου σπουδών του, διαβάζουμε:

«Ψεύδουν τα κατά φαντασίαν τα κατ' αλήθειαν υπάρχοντα. Οδυνηρά η στιγμή καθ' ην εξέρχεται τις της απάτης. Όσον πρότερον η φαντασία τα πάντα καθωραΐζε διά της φαιδράς λάμψεως αυτής, τόσον η πραγματικότητα ασχημίζει τα διά του απαισίου λύχνου της θεωρούμενα. [...] Η αλήθεια είναι άλλης ηλικίας γέννημα παρά την τότε εδικήν μας, και ως επί το πλείστον γεννάται ίσια ίσια όταν αποβαΐνη άχρηστος προς απόλαυσιν, εύχρηστος δε προς ενίσχυσιν ανωφελούς μεταμελείας.» (σσ. 55-56)

Είναι προφανές ότι οι σκέψεις αυτές, όπως και πολλές από αυτές που υπομνηματίζουν την αυθιστόρηση δεν ανήκουν στον νέο αλλά στον πενηνταπεντάχρονο Ερμάννο. Μπορούμε άλλωστε να τις ανιχνεύσουμε, τόσο στην αλληλογραφία του, όσο και στα ιστορικά συγγράμματά του.³⁷ Πρέπει, μάλιστα, να σημειωθεί ότι η αντίθεση φαντασίας και πραγματικότητας ή ονείρου/ελπίδων/ιδανικού και έμπρακτης αλήθειας αποδεικνύεται δομική για το παρόν του Ερμάννου. Επανέρχεται επίμονα στην αλληλογραφία του με τους γιους του,³⁸ και μοιάζει να αποτελεί ένα από τα βασικά ερμηνευτικά του σχήματα για τη ζωή του:

«Εν Παρισίοις, την 4 Νοεμβρίου 1857

[...] Ίσως το να έζησα πάρα πολύ εις τον ιδανικόν κόσμον με έβλαψε και την φαντασίαν μου ερέθισεν εις τρόπον ώστε ευκόλως να εξάπτεται. [...] Την αμαρτίαν μου γινώσκω· και πολλά ένεκα της αμαρτίας μου ταύτης υπέφερα. Τα πλείστα των δυστυχημάτων τα οποία εδηλητηρίασαν την ζωήν μου πηγάζουσιν εξ αυτής της αμαρτίας.» (σ. 76)

«Σαρακίνα, 2 Οκτωβρίου 1860

[...] Ο κόσμος είναι δικός σας [...] Η νεότης παριστάνει εμπρός σας το άπειρον. Αλλ' εν τω άπειρω τούτω υπάρχει φραγμός, η ύπαρξις του πατρός σας. Δεν σας λέγω ταύτα διά να σας εμπνεύσω αθυμίαν, αλλά μόνον διά να σας θέσω υπό τους οφθαλμούς σας την πραγματικότητα, το στοιχείον το οποίον βραδέως αναπτύσσεται διά να καταχλευάση την ιδανικότητα!» (σ. 106)

Παρόμοια, στο παρόν της αφήγησης ανήκει η βαθιά πίστη του στη Θεία Πρόνοια και την Ειμαρμένη, στις οποίες, εντός του αυτοβιογραφικού κειμένου, αποδίδεται η μετέπειτα τύχη του διωκόμενου φιλοσόφου, ποιητή και πατριώτη Τερέντιου Μαμιάνη, τον οποίο ο Ερμάννος είχε γνωρίσει στην Φλωρεντία, όταν όμως είχε αποκηρύξει τη θρησκεία ασπαζόμενος την αισθησιοκρατία και πριν γνωρίσει τον γερμανικό ιδεαλισμό και την εγελιανή σκέψη· η αποκατάσταση του διωκόμενου Μαμιάμη ήταν, γράφει, αποτέλεσμα της τύχης, «ως αν της Θείας Πρόνοιαις τας απορρήτους βουλάς εκτελούσα» (σ. 50). Οι αναφορές στη Θεία Πρόνοια και την Ειμαρμένη είναι συχνότατες στις επιστολές του προς τους γιους του³⁹ και, συγχρόνως, υπόκεινται στα ιστορικά συγγράμματά του.⁴⁰

Το κείμενο της αυτοβιογραφίας, εκτός από τον συστηματικό εσωτερικό υπομνηματισμό του με φιλοσοφικά, πραγματολογικά κ.ά. σχόλια, περιέχει αφορισμούς, γνωμικά και λογοτεχνικά παραθέματα, ή «εκτρέπεται» το ίδιο σε λογοτεχνία, κυρίως στις στιγμές συναισθηματικής έντασης του υποκειμένου, όπως

³⁷ Βλ. τις παρατηρήσεις του Συνοδινού: «Ως φιλόσοφος αντιλαμβάνεται το τραγικό, που εναλλάσσεται με το κωμικό ή και το γελοίο στην ιστορία. Το χάσμα ανάμεσα στο ον και στο δέον, ανάμεσα στον κόσμο όπως είναι και όπως θα έπρεπε να είναι (“ιδανικός κόσμος”）」 (Συνοδινός 2004, σ. 200).

³⁸ Βλ. Κονόμος 1962, σσ. 76, 79, 95, 106, 111, 119, 139.

³⁹ Βλ. ενδεικτικά Κονόμος 1962, σσ. 101-102.

⁴⁰ Βλ. Συνοδινός 2004, σ. 198-200.

όταν αποχωρίζεται για πρώτη φορά τη Ζάκυνθο ή όταν αισθάνεται τόσο μεγάλη μοναξιά στην Μπολόνια, που ταξιδεύει ως το Λιβόρνο για να δει τη θάλασσα, στοιχείο που συνδέει την Ιταλία με την πατρίδα του:

«Οδοιπορών τις διά ξηράς, λέγει Αμερικανός συγγραφέας, η αλληλουχία των θεωρουμένων ανθρώπων, η διηλεκτική όψις των διαδοχικών συμβαινόντων, πληρούσαι την ιστορίαν της ζωής, εξασθενούσι τας εντυπώσεις και τα συνεπόμενα του χωρισμού και της απομακρύνσεως. Σύρομεν, είναι αληθές, άλυτον εκτεινομένην καθ' όσον προχωρούμεν εν τη οδοιπορία μας, αλλ' η άλυτος αυτή δεν εθραύσθη, ώστε δυνάμεθα να επανακάμψωμεν διερχόμενοι τους κρίκους της αλύσεως, των οποίων ο τελευταίος αισθανόμενα ότι είναι δεδεμένος εις την πατρίδα. Αλλ' εν τη θαλασσοπορία είμεθα από τα πάντα κεχωρισμένοι. Τότε εννοούμεν ότι εγκαταλείψαμεν τον ασφαλή και ήσυχον λιμένα της ανθρωπίνης κοινωνίας, πλέοντες ίσως αποπλανώμενοι, προς άγνωστον κόσμον. Μεταξύ ημών και της πατρίδος παρεμβάλεται άβυσσος, όχι φαντασιώδης αλλά πραγματική, υποκειμένη εις κλυδώνας και τρικυμίας, σκυθρωπόν θέατρον φόβων και αποριών, άβυσσος αποκαθιστάσα βεβαίαν μεν την απομάκρυνσιν, την δε επιστροφήν αμφίβολον.» (σ. 39)

[...]

«Μετέβην εις Λιβόρνον συρόμενος υπό της επιθυμίας να ίδω και πάλιν την θάλασσαν, δι' ης μοι εφαινετο κατ' ευθειαν να συγκοινωνώ με την πατρίδα. Ποσάκις εκ του παραθαλασσίου, όπου έκείτο ο φάρος, υπό τον κατάστερον ουρανόν και εκ της νυκτερινής σιγής περικυκλούμενος, ητένιζον τα κύματα, τα οποία σπινθηροβολούντα εκ των αναδιδομένων φωσφορισμών συνετρίβοντο παφλάζοντα μεταξύ των πετρών, ένθα ολομόναχος εκαθήμην, εν ω εν τη απεράντῳ ερημία του πελάγους περιπλανώμενος ο νους μου εχάνετο εν τῷ απείρῳ. Το άπειρο μοι ελάλει εις το κρυπτόν εν τη καρδία ανθρώπου, την σιωπῶσαν ψευδή επιστήμην, εν αγνοία μου χλευάζον...

Ενίστε έβλεπον διερχόμενον αλιευτικόν πλοιάριον και τα τραγούδια των αλιέων διέκοπτον προς στιγμήν την πάνδημον σιωπήν. Άλλοτε πλησίσιτιον πλοίον, προβαίνον ως σκιά και τόσον σιμά διαπλέον, ίνα ακροάζομαι τον φλοίσβον των διασχιζομένων υδάτων... Το πλοίον εκείνο, έλεγον κατ' εμαυτόν, φέρει τάχα ειδήσεις από την πατρίδα;... Τί με συνέδεε πλέον με την πατρίδα; [...] Επέπρωτο άραγε διαπλέον το πέλαγος της ζωής κ' εγώ να ναυαγήσω;... Και τίς ήθελε με σώσει εκ των τρικυμιών της καρδίας, εκ των κεραυνών της συμφοράς, εκ των βροντών της Ειμαρμένης, εκ της ανεμοζάλης της κακεντρεχείας και του φθόνου;... Πού θα εύρισκον τον Φάρον, τον μέλλοντα να με οδηγήσει εις τον λιμένα;... Και πού ο λιμήν;...

Σκυθρωπός, κεκλιμένην την κεφαλήν, επέστρεφον εις την οικίαν... Καθ' οδόν διερχόμενος την άφωνον, κοιμωμένην πόλιν, ήκουον κόρην τραγουδούσα εις παραθύρι. Έμπροσθεν αυτής έκείντο γλάστραι με άνθη. Η κόρη τα άνθη έκοπτε και επάνω μου τα έρριπτε. Τα άνθη συνέλεγον, εγώ γελών, αυτή γελώσα... Προεχώρει η νυξ... Έκλαιεν η κόρη... Όλα τα άνθη της είχε αφανίσει, και άλλο δεν είχεν ειμή δάκρυα να μοι δώση... Επλάγιασα... Την κόρην ονειρευόμην... Εν τῷ ενυπνίῳ μου πολλά έτη είχον παρέλθῃ... Η δε κατ' όναρ φανείσα, στέφανον εξ ακανθών θέτουσα επί της κεφαλής μου, μοι έλεγεν: «Εγώ είμαι η ζωή σου, λάβε και το τελευταίον μου δώρον, τούτο δεν θα μαρανθή ποτέ, και εκ των ακανθών ακανθαί θα γεννώνται ...» (σς. 52-53)

Περιέχοντας στοχασμούς, παραθέματα φιλοσοφικά και λογοτεχνικά ή και πρωτότυπες δικές του λογοτεχνικές εκτροπές, τον (ευθύ ή πλάγιο) λόγο τρίτων προσώπων, η αυθιστόρηση του Ερμάννου είναι τελικά ένα σύνθετο κείμενο, όπου συνυπάρχουν διαφορετικές αφηγηματικές ταχύτητες και ποιότητες και διαφορετικά κειμενικά είδη και ύφη. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει, με μικρή την πιθανότητα να πέφτει έξω, ότι ο Ερμάννος, συγκροτώντας το κείμενο της αυτοβιογραφίας του, δεν ενσωματώνει πάντα επεξεργασμένες τις ημερολογιακές καταγραφές και τις άλλες σημειώσεις του παρελθόντος, αλλά συχνά τις εγκιβωτίζει αυτούσιες, προκαλώντας στο κείμενό του ειδολογικές ασυνέχειες. Η απότομη εναλλαγή είναι πιο εμφανής στο πέρασμα από τη στοχαστική αφήγηση στη λογοτεχνική, ίσως γιατί ο αυθιστορούμενος δεν έχει πρόθεση να ασχοληθεί με τη λογοτεχνική γραφή: τώρα είναι κυρίως ιστορικός, έχοντας αφήσει πίσω το λογοτεχνικό παρελθόν του, κατάλοιπα, ωστόσο, του οποίου ανιχνεύονται και στην ιστορική του αφήγηση.⁴¹ Μια τέτοια ιστορική αφήγηση με έντονη αφηγηματικότητα συνιστά, εντός του κειμένου της αυτοβιογραφίας, η εκτενέστατη αναφορά στα γεγονότα της Ιουλιανής επανάστασης, τα οποία ο Ερμάννος έζησε στο Παρίσι ως αυτόπτης μάρτυρας.⁴² Η εκτενέστατη αναφορά-χρονικό δεν μπορεί παρά να συνδεθεί από τον αναγνώστη της αυτοβιογραφίας με τη σύγχρονη ως προς το παρόν της αφήγησης επανάσταση στην Αθήνα, που θα οδηγήσει

⁴¹ Ο Κ. Θ. Δημαράς («Ερμάννος Λούντζης», *Το Βήμα*, 27-8-1971), που ξεχωρίζει τον Ερμάννο Λούντζη ως ιστοριογράφο, παρατηρεί ότι «έχει μια υπερβάλλουσα αφηγηματικότητα», η οποία βέβαια αποτελεί γενικότερο χαρακτηριστικό των καλών ιστοριογράφων της εποχής (παρατίθεται στο Αρβανιτάκης 2008, σ. 115, σημ. 4).

⁴² Βλ. Κονόμος 1962, σσ. 62-70.

στην εκθρόνιση του Όθωνα και την αναχώρησή του από την Ελλάδα. Άλλωστε, ο Ερμάννος συζητά τα γεγονότα στην αλληλογραφία του με τα παιδιά του.⁴³

Η στάση του επτανήσιου Ερμάννου απέναντι στην Ελλάδα και τις τύχες της πολύ λίγο εγγράφεται στην αυτοβιογραφία του, επειδή, μολονότι αυτή συντάσσεται στις παραμονές της Ένωσης (1864), περιορίζεται, όπως είπαμε, αποκλειστικά στα γεγονότα της ζωής του μέχρι το 1830. Δύο είναι οι σχετικές με την Ελλάδα ενδοκειμενικές μνείες. Η πρώτη, αφορά στην υποδοχή της Ελληνικής Επανάστασης στη Ζάκυνθο και τη δική του πρόθεση συμμετοχής. Η οπτική της αφήγησης υποδηλώνει και πάλι το βλέμμα του πενήνταπεντάχρονου Ερμάννου και μάλιστα του ιστορικού: αφενός, βλέπει τώρα με κάποια λεπτή ειρωνεία τον νεανικό ενθουσιασμό του και, αφετέρου, σχολιάζει καίρια τον ρόλο της προστάτιδας των Επτανήσων Μεγάλης Βρετανίας στη σχέση Επτανήσων - Ελλάδας:

«Αλλ' ήλθεν καιρός καθ' όν ακράτητος ενθουσιασμός, ζέσις τις της ψυχής και της καρδίας, η οποία ταχέως μετεβλήθη σχεδόν εις μανίαν, κατεκυρίευσεν τους κατοίκους άπαντας της νήσου. Εξεργάγη η Ελληνική Επανάστασις! Εγώ δε, είτε διά ενστίγματος, είτε διά πιθηκισμού, άφινον να με παρασύρη η ορμή του χειμάρρου· εν μέσφ δε της γενικής εκείνης, αλλ' ευγενεστάτης και γενναίας παραφοράς, με τινα αλλά τρελλά παιδάρια εσχεδιάσαμεν, ούτε περισσότερο ούτε ολιγότερον, παρά λαθραίως να δραπετεύσωμεν και να δράξωμεν τα όπλα υπέρ της απελευθερώσεως της Ελλάδος!

Στίφη ενόπλων ανδρών νυχθημερόν ανεχώρουν απ' όλα τα παράλια της νήσου, ίνα ενωθώσι με τους εν τη απέναντι Ελλάδι μαχομένους υπέρ πίστεως και πατρίδος. Διό και δεν ήθελεν αποβή εις ημάς δύσκολος η φυγή, ενώ υπήρχον άνθρωποι τόσοι μωροί διά να την διευκολύνωσιν. Η κυβέρνησις κατ' αρχάς εφάινετο αμεριμνώσα διά τα συμβαίνοντα, αλλ' η παρ' ημίν Αγγλική κυβέρνησις ουδέποτε συνταυτιζομένη με το φρόνημα και τον χαρακτήρα των κυβερνωμένων και ενδίδουσα είτε εις την συναίσθησιν της ίδιας αυτής ισχύος, είτε εις τας ευμεταβόλους εμπνεύσεις της πολιτικής, έδειξε πάντοτε το αυτό ιδίωμα, να αφήνει πρότερον να εξοκειλώσιν οι άνθρωποι εις ό,τι αθέμιτον ηδύνατο να προλάβη, ίνα έπειτα ανηλεώς και πολλάκις απανθρώπως τιμωρήσει τα παρεκτροπάς. [...] Περιφρονούσα δε την αγάπην αδιαφορεί διά το μίσος του λαού όστις κακώς εκπαιδεύεται κυλινδούμενος εις τα άκρα και εκατέρωθεν τας καταχρήσεις μόνον δοκιμάζων.» (σσ. 37-38)

Όταν, βέβαια, ξέσπασε η Επανάσταση στην Ελλάδα, ο Ερμάννος ήταν ήδη, από το 1816, μνημένος στην υπόθεση της ελευθερίας και του έθνους χάρη στον Ιταλό δάσκαλό του, όπως μας πληροφορεί η δεύτερη ενδοκειμενική μνεία στο θέμα του εθνισμού:

«Ο Μωρατέλης, εκτός των ηθικών προτερημάτων του και της παιδαγωγικής του ικανότητας, ήτο ανήρ προικισμένος με πολλές και ποικίλας γνώσεις. [...] Ένθερμος φιλέλλη, ενθυμούμαι πολλάκις όταν προς αμοιβήν της επιμελείας μου τον εσονόδευον εις τον περίπατον, οσάκις ευρισκόμεθα εις τόπον όθεν εβλέπαμεν την απέναντι Πελοπόννησον, τότε υπό των Οθωμανών καταπιεζομένην, έμπλεος ενθουσιασμού αυτοσχεδίαζε στίχους, πότε μεν ελεεινολογών την πτώσιν, πότε δε προσδοκών την έγερσιν της Ελλάδος. Τοιουτοτρόπως διηγείρεν εν ταις νεαραίς καρδίαις των μαθητών τον έρωτα της πατρίδος και της ελευθερίας, προς τον οποίον σκοπόν έτεινε και άπασα η διδασκαλία του. Από τον ξένον έμαθον κατά πρώτην φοράν, ότι ανήκον εις ένδοξον έθνος. Από τον ξένον έμαθον τα ονόματα των μεγάλων ανδρών, των αθανατησάντων το πάλοι το έθνος μου, τα οποία δεν ηδυνάμην να μάθω ούτε από το Οκτωήχι, ούτε από το Ψαλτήριον.» (σσ. 35-36)

Η μαρτυρία είναι σημαντική καθώς αποτυπώνει το ιδεολογικό νήμα που συνέχει προεπαναστατικά την Ιταλία, τα Επτάνησα και τον υπόδοιλο ελληνισμό,⁴⁴ επιτρέποντας συγγένειες και ταυτίσεις οι οποίες στη συνέχεια, κυρίως μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, θα αμφισβητηθούν έντονα.

Η στάση του Ερμάννου απέναντι στα μείζονα ζητήματα του επτανησιακού και ελληνικού 19^{ου} αιώνα φαίνεται κυρίως από το πολιτικό και ιστορικό του έργο, καθώς και από την αλληλογραφία του. Μολονότι ανήκει στην αριστοκρατία, ο Ερμάννος θα πολιτευτεί με το Ριζοσπαστικό κόμμα, πολιτική επιλογή που ελέγχεται συνεπώς προς τις αντιλήψεις του.⁴⁵ Στα ιστορικά του συγγράμματα, αναφερόμενος στην ιστορία των Ιονίων μετά το τέλος της Ενετοκρατίας, θα επισημάνει τον «αναχρονιστικό, αντι-ιστορικό και εντέλει αρνητικό ρόλο των ευγενών, οι οποίοι, ήδη κατά την έναρξη του βίου του Ιονίου Κράτους, επεδίωκαν την

⁴³ Βλ. Κονόμος 1962, σ. 132.

⁴⁴ Πρβλ. με την αντίστοιχη περίπτωση της μύησης του Στέφανου Μαρτζώκη στον εθνισμό μέσω του ιταλικού ζητήματος (εδώ, 7.3). Για τις σχέσεις Ιταλίας και Ελλάδας με άξονα τα εθνικά-εθνοτικά ζητήματα της κάθε μίας, βλ. Δρούλια 1985· Λιάκος 1985.

⁴⁵ Για τα κόμματα στα Επτάνησα και ειδικότερα για το Ριζοσπαστικό κόμμα, βλ. Αλισανδράτος 2009.

πλήρη επαναφορά του παλαιού status quo». ⁴⁶ Επίσης, θα τεθεί υπέρ της Ένωσης αλλά, συγχρόνως, θα είναι από τους λίγους που, μέσα στην έξαρση του εθνικού ζητήματος στα προενωτικά Επτάνησα, δεν θα υποβαθμίσει ούτε θα υπερτιμήσει το βενετικό παρελθόν τους, αλλά θα επιχειρήσει με ψυχραιμία να «αναδείξει την “πολιτική περιουσία” με την οποία το “δυτικό παρελθόν” επροίκισε τους Ιονίους, ώστε αυτοί να μη εμφανιστούν “ως ακτήμονες κατά την ειμαρμένην ώραν της συγκροτήσεως της μεγάλης ελληνικής οικογενείας”». ⁴⁷ Με αυτόν τον τρόπο ο Ερμάννος, αφήνοντας την ενεργή πολιτική και επικεντρώνόμενος στη συγγραφική πράξη, θα επιχειρήσει «να συμβάλει [...] στον δημόσιο διάλογο για την ιδεολογική προετοιμασία της Ένωσης». ⁴⁸ Αξιοσημείωτη είναι και η στάση του στο επίμαχο ζήτημα της ιταλικής γλώσσας. Μολονότι ως επτανήσιος διανοούμενος ο Ερμάννος γνωρίζει πολύ καλά την ιταλική, την οποία επιπλέον αγαπά, και, συγχρόνως, γνωρίζει αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά, που του επιτρέπουν να επικοινωνεί άμεσα με όλη την Ευρώπη, θα θεωρήσει χρέος του να μάθει ελληνικά, θα τα μελετήσει σε μεγάλη ηλικία (1849-1851) και θα τα χρησιμοποιήσει αρκετές φορές στον πολιτικό και ιστορικό του λόγο. ⁴⁹ Μάλιστα, θα επιδιώξει τα παιδιά του να ξεκινήσουν τις σπουδές τους στην Κέρκυρα και στην Αθήνα, ώστε να μάθουν την ελληνική γλώσσα. Βέβαια, κάποια χρόνια αργότερα φαίνεται πως μετανιώνει για την επιλογή, όχι γιατί έμαθαν την ελληνική γλώσσα, αλλά γιατί οι αθηναϊκές σπουδές τους ήταν αδύναμες και εντέλει χάσιμο χρόνου σε σχέση με τη δυναμική των σπουδών στην Ευρώπη. ⁵⁰

Γενικότερα, η ώριμη εκτίμηση του Ερμάννου για την ιδεολογική και πνευματική κατάσταση στην Αθήνα είναι αρνητική, όπως τουλάχιστον τη βλέπουμε να διατυπώνεται στην ιδιωτική σφαίρα. Γράφει στα παιδιά του, κρατώντας σαφείς αποστάσεις από την κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής του:

«Σαρακίνα, 21.2.1860

[...] Η Ελλάς πάσχει από έν μέγα κακόν, το κακόν το οποίον υποφέρωσιν ατομικώς οι αριστοκράται, επειδή οι πρόγονοι αυτών διέπρεψαν και εις τους απογόνους αυτών αφήκαν λαμπρόν τινα όνομα νομίζουσι και ούτοι ότι είναι τι, ενώ δεν είναι ειμή ουτιδανοί και γελοίοι. Να υπερηφανεύονται οι σημερινοί Έλληνες! να νομίζουν εαυτούς τύπουσ πρότυπα της ανθρωπότητος! Δεν φανερώσουσι ταύτα νόσον; Η δόξα των παναρχαίων προγόνων είναι η δυστυχία, είναι η κατάρα των σημερινών Ελλήνων, ενόσω οι νυν Έλληνες νομίζουν ότι είναι τι διότι προ χιλιάδων ετών υπήρξαν εν Ελλάδι ένδοξοι άνδρες, δεν είναι ουδέν.» ⁵¹

Και σε άλλη επιστολή, προς τον Αναστάσιο, γράφει:

«Σαρακίνα, 2.3.1861

[...] Σε ομολογώ ότι θεωρών την διανοητικήν πτωχείαν των τωρινών Ελλήνων, το άγονον του πνεύματός των, την αναισχυντίαν εις το να εκδίδωσιν ως πρωτότυπα συγγράμματα εξ ολοκλήρου μεταφρασμένα εκ του γερμανικού, καθώς π.χ. η *Γενική Ιστορία* του Παπαρρηγοπούλου και η *Μυθολογία* του Κοντογόνου, τούτο λέγω με κάμνει να απελπίζομαι ... Η δε Γερμανία δεν είναι η χώρα των τυφλών όπου μακάριοι να είναι οι μονόφθαλμοι. Η Ευρώπη άλλα περιμένεν από την Ελλάδα και άλλα η Ελλάς της έδωσεν, ώστε την σήμερα, αν οι Έλληνες δεν έγιναν εξάπαντος ευκαταφρόνητοι, βεβαίως πολλάκις γίνονται γελοίοι. Οι πρόγονοι, περί των οποίων οι νυν Έλληνες τοσοούτο μεγαλαυχόνται, είναι ίσια ίσια το μέγιστον αυτών δυστύχημα, διότι οσημέραι αποδεικνύωσιν τον εκφυλισμόν των (degeneration). Αδιακόπως φωνάζουν κατά του Fallmerayer, αλλά όχι διά των φωνασιών, αλλά διά των έργων οφείλουν οι υπέρμαχοι της γησιότητος της ελληνικής φυλής να αποστομώσωσι τον δήθεν υβριστή Γερμανόν. Δυσχερές και επίπονον έργον επιβάλλεται εις τους νέους συνηλικιώτας σου Έλληνας, αλλ' ένδοξον. Εις υμάς εναπόκειται να ανεγείρετε την κοινήν πατρίδα και να είπετε εις τον κόσμον, ιδού ανέστη η Ελλάς!» ⁵²

⁴⁶ Βλ. Αρβανιτάκης 2014, σ. 302.

⁴⁷ Βλ. Αρβανιτάκης 2009, σ. 396. Οι φράσεις μέσα στα ανωφερή εισαγωγικά είναι από την ιστορική μελέτη του Λούντζη, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετοκρατίας* (βλ. Λούντζης 1856, σ. ι').

⁴⁸ Συνοδινός 2004, σ. 190.

⁴⁹ Βλ. Αλισανδράτος 1994, σσ. 158 και 162.

⁵⁰ Στις 2 Μαΐου 1860, γράφει από τη Σαρακίνα στον Αναστάσιο, που παρακολουθεί ακόμα το Γυμνάσιο στη Γερμανία: «Και συ, αγαπητέ μου, είσαι θύμα το οποίον εγώ προσέφερον εις τον εθνισμόν. Εάν αντί να χάσεις τόσα έτη εν Αθήναις, ήθελες εν Ευρώπη τον πολύτιμον εκείνον καιρόν εξοδεύσει, τώρα ήθελες διατρέχει το επιστημονικόν στάδιον» (σ. 102). Βλ. και σ. 116.

⁵¹ Παρατίθεται από τον Συνοδινό (2004, σ. 212). Ο Κονόμος (1962, σσ. 92-93) είχε δημοσιεύσει άλλο τμήμα της ίδιας επιστολής.

⁵² Βλ. Συνοδινός 2004, σσ. 213-214.

Παρά την αυστηρή κριτική, ο Ερμάννος, χρησιμοποιώντας το β' πληθυντικό («υμάς»), δεν διαχωρίζει τις τύχες του γιου του από αυτές των (άλλων) Ελλήνων, αν και μέσα του υπάρχει ασφαλώς η διάκριση ανάμεσα στα Επτάνησα και την Ελλάδα.⁵³ Και για τις πολιτικές εξελίξεις στα Επτάνησα είναι έντονος ο προβληματισμός του, καθώς βλέπει ότι, από τις δύο βασικές επιδιώξεις των ριζοσπαστών, την πολιτική και κοινωνική μεταρρύθμιση εντός των Επτανήσων και την Ένωση με την Ελλάδα, μόνον η δεύτερη προωθείται και αυτή «στο πλαίσιο ενός “στείρου” εθνικισμού».⁵⁴ Έτσι, σε επιστολή του προς τον γιο του Νικόλαο διατυπώνει τώρα πολλές επιφυλάξεις ως προς την Ένωση:

«Βενετία, 30.6.1863

[...] Η σταθερά ιδέα μου υπήρξεν ότι η μόνη λογική λύσις ήθελε εΐσθαι η Ένωσις αυτής μετά της Ελλάδος, όταν η Ελλάς ήθελεν εΐσθαι τακτοποιημένη και παρέχει εχέγγυα τάξεως, ευνομίας και προόδου. Αν έβλεπον εκπληρωμένους τους όρους τούτους, ήθελον ειπεί έφθασε τέλος πάντων η ποθητή ώρα. Αλλά δεν δύναμαι να το ειπώ, και επειδή εις την ηλικίαν μου και εις την πείραν ην απέκτησα δεν επιτρέπεται *une politique sentimentale*, αλλά πρέπει να ενεργή το λογικόν, σκέπτομαι καθώς σκέπτομαι, ευτυχέστατος αν το μέλλον διαψεύσει τον παλαιόν αμαρτωλόν, της φαντασιοπληξίας σαρκός γενομένης ...»⁵⁵

Η αυτοβιογραφία, όπως είπαμε, δεν περιέχει καμιά μνεία στις σχέσεις Επτανήσου - Ελλάδας στην προοπτική της Ένωσης. Είναι μάλλον αναμενόμενο, καθώς η αφήγηση εστιάζεται στην πνευματική περιπέτεια του έφηβου και νεαρού Ερμάννου και, συγχρόνως, με βάση τον χρόνο της αυτοβιογραφίας, βρισκόμαστε ακόμα πολύ μακριά από τη χρονική στιγμή που το ζήτημα της Ένωσης θα τεθεί στα Επτάνησα. Ωστόσο, εκτός από τις αναφορές στην επαναστατημένη Ελλάδα, τις οποίες παραθέσαμε πιο πάνω, η αυτοβιογραφία περιέχει, όπως είναι αναμενόμενο, χαρακτηριστικά στοιχεία του επτανησιακού πολιτισμού με τις ιδιαιτερότητές του, αυτές ακριβώς που επικαθόρισαν τη ζωή του Ερμάννου και πολλών άλλων ευγενών και διανοούμενων Επτανησίων. Καταρχάς, τα δίκτυα των ιταλικών πόλεων οι οποίες, μαζί με την παλιά μητρόπολη της Βενετίας και με άλλες ευρωπαϊκές πόλεις, σχηματίζουν τους δρόμους των σπουδών και της παιδείας των Επτανησίων. Έπειτα, τα δίκτυα των ανθρώπων στις μετακινήσεις τους και στις επαφές τους: ο αδελφός του πατέρα του Ερμάννου θα γνωρίσει στη Βενετία τη γυναίκα που θα αγαπήσει αλλά, επειδή ήταν ήδη «μεμνηστευμένος μετ' ευγενούς τινος της Ζακύνθου» (σ. 30), θα τιμήσει τον λόγο του και αργότερα, ετοιμοθάνατος, θα αναθέσει στον αδελφό του, τον πατέρα του Ερμάννου, να την παντρευτεί· ο Ιωάννης Μορατέλι από τη Μόδενα και πολλοί άλλοι Ιταλοί θα έρθουν να εγκατασταθούν για μικρότερο ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα στα Επτάνησα, κυρίως διδάσκοντας στους μικρούς Επτανήσιους γλώσσα, τους κλασικούς συγγραφείς και τις ιδέες της δημοκρατίας και της ελευθερίας. Ακόμα, οι θρησκευτικές συνυπάρξεις: ορθόδοξοι, εβραίοι, καθολικοί και προτεστάντες, όπως η μητέρα του Ερμάννου και ο Γερμανός ιερέας «όστις εχρησίμευε ταυτοχρόνως και ως οικοδιδάσκαλος εις τους αδελφούς, τας αδελφάς μου και εις εμέ» (σ. 32). Μέσα στον κόσμο αυτόν, τον επτανησιακό των αρχών του 19^{ου} αιώνα, που οδηγεί ομαλά στην Ευρώπη της εποχής, θα διαμορφωθεί ο Ερμάννος και θα γίνει ένας από τους πιο σημαντικούς, εντέλει, πνευματικούς ανθρώπους της Επτανήσου, μια σύνθετη προσωπικότητα που δύσκολα μπορεί να συνοψιστεί σε λίγες γραμμές: αριστοκράτης και ριζοσπάστης· κοσμοπολίτης επτανήσιος και συγχρόνως μέτοχος του εθνισμού και, έστω, συγκρατημένος Ενωτικός· ρομαντικός ιστορικός, αλλά με το βλέμμα διορατικά στραμμένο στο μέλλον· ρομαντικός και διαφωτιστής· διαφωτιστής και θρησκευόμενος· χριστιανός ορθόδοξος με προτεσταντικές καταβολές και με βαθιά πίστη στη Θεία Πρόνοια· ιστορικός και συγγραφέας με θητεία σε πολλές μορφές της τέχνης του γραπτού λόγου, ξεκινώντας, μάλιστα από τον λογοτεχνικό.

Όπως αφηγείται στην αυτοβιογραφία του, συναναστρεφόμενος κάποιους ποιητές στην Μπολόνια το 1825, ο Ερμάννος συνειδητοποιεί την επιθυμία του να γίνει συγγραφέας, κάτι που υποσυνείδητα το επιθυμούσε από παιδί.⁵⁶ Η επιθυμία του θα αργήσει να υλοποιηθεί αλλά θα εκβάλει σε δύο πρωτότυπα

⁵³ Βλ. την επιστολή του προς τον Νικόλαο, γραμμένη στις 3.12.1861 (Κονόμος 1962, σσ. 120-121).

⁵⁴ Συνοδινός 2004, σ. 215. Για τις πολιτικές εξελίξεις στο Ριζοσπαστικό κόμμα πριν από την Ένωση, βλ. Αλισανδράτος 2008.

⁵⁵ Βλ. Συνοδινός 2004, σ. 215.

⁵⁶ «Υπήρχε τότε <1825> εν Βολωνία εκλεκτός όμιλος γλαφυρών ποιητών και πεζογράφων τιμώντων εαυτούς και την πατρίδα. Καίτοι υπερτερούσης της καλλιλεπείας και του ανθηρού ύφους εις τε την βαθύτητα και σπουδαιότητα των εννοιών, μεταξύ των ανδρών εκείνων ως αετός περίπτατο ο διδάσκαλός μου <ο Κόστα>. Εγώ δε με αυτούς συναναστρεφόμενος και παρ' αυτών εμψυχούμενος, ήρχισα να αισθάνομαι εμαυτόν σφοδρώς γαργαλιζόμενον υπό της ορέξεως του να γίνω κι εγώ συγγραφέας, και ούτως ανεξώπυρουτό όπερ ήτο και αυτής της νηπιότητός μου το προσφιλέστατον όνειρον.» (σ. 47)

μυθιστορήματα –τρία, αν συνυπολογίσουμε το αιγιματικό *Miscellanea* (Μάλτα, 1843)– γραμμένα στην ιταλική γλώσσα: το ρομαντικό μυθιστόρημα ιδεών⁵⁷ *Una vita perduta* (Μάλτα, 1843), που μεταφράστηκε στα ελληνικά το 1878 με τον τίτλο *Ο απολωλώς βίος*,⁵⁸ και το ιστορικό μυθιστόρημα *Giulia Santelmo, novella storica* (Μάλτα, 1846), που παραμένει αμετάφραστο.⁵⁹ Εδώ μας ενδιαφέρει το δεύτερο, για τον διαπιστωμένα αυτοβιογραφικό χαρακτήρα του.

«Ο Eugenio [...] έχει γεννηθεί και ζει σε ένα μικρό νησί. Τα πρώτα χρόνια της ζωής του περνούν εκεί ανέμελα και ειδυλλιακά, ώσπου η ανάγκη για παραπέρα σπουδές τον οδηγεί μακριά από το νησί του, στα μεγάλα αστικά κέντρα. Εκεί φτάνει γεμάτος αφελή αισθήματα, πιστεύοντας πως οι μεγάλες πόλεις είναι σαν τις μεγάλες οικογένειες, στις οποίες η αγάπη και η αλληλεγγύη καθορίζει τις σχέσεις των ανθρώπων. Βρίσκεται, ωστόσο, αντιμέτωπος με μια πολύ διαφορετική πραγματικότητα που σταδιακά μετατρέπει την αφέλεια και την αγνότητα σε μια πικρία και απογοήτευση, που οδηγούν τον Ευγένιο στην απομόνωση, στην κατασκευή ενός προσωπικού εσωτερικού ιδανικού κόσμου, και στην αποφυγή κάθε τραυματικής επαφής με την γύρω πραγματικότητα, στην απώλεια δηλαδή μιας ζωής που θα μπορούσε να είναι ευχάριστη αλλά και ωφέλιμη για τον ίδιο και την κοινωνία. Αυτή η περιγραφή της σταδιακής αλλαγής μέσα από τις συνεχείς απογοητεύσεις του πρωταγωνιστή αποτελεί την ιστορία του μυθιστορήματος.»⁶⁰

Αν απαριθμήσουμε τους τόπους-σταθμούς στους οποίους θα κινηθεί ο Ευγένιος εντός του μυθιστορηματικού κόσμου, δηλαδή από το νησί του στην Ιταλία, στη συνέχεια στο Παρίσι της Ιουλιανής επανάστασης και αμέσως μετά σε κάποια πόλη της Γερμανίας, γίνεται ακόμα σαφέστερη η συγγένεια του μυθιστορήματος *Ο απολωλώς βίος* με την αυτοβιογραφία του. Πρόκειται πράγματι για «δύο έργα συμπληρωματικά», τα οποία πρέπει να διαβαστούν παράλληλα.

«Στην *Αυτοβιογραφία* βλέπουμε να κατονομάζονται οι ιδέες που εμψυχώνουν ή βασανίζουν τον συγγραφέα, ενώ στο μυθιστόρημα αναπτύσσονται καταστάσεις και δημιουργούνται ατμόσφαιρες που γίνονται κατανοητές μόνο όταν αναγνωρίσουμε μέσα σ' αυτές τη λανθάνουσα λειτουργία των ιδεών που εκθέτονται στην αυτοβιογραφία.»⁶¹

Η παραλληλία των δύο έργων έχει ήδη καταδειχθεί και δεν θα εξεταστεί εδώ.⁶² Από την παράλληλη ανάγνωσή τους θα κρατήσουμε την κρίσιμη διαπίστωση μιας σημαίνουσας διαφοράς τους. Στην αυτοβιογραφία, η εκπαιδευτική περιπλάνηση του Ερμάννου ολοκληρώνεται, όπως ξέρουμε, με την άφιξη και την αναγέννησή του στη Γερμανία, ενώ αυτό που ακολουθεί είναι η επιστροφή και εγκατάστασή του στη Ζάκυνθο, όπου θα ασχοληθεί με το σημαντικό συγγραφικό του έργο ενώ, συγχρόνως, θα αναλάβει τις ευθύνες της οικογένειας που θα δημιουργήσει και τη διαχείριση της περιουσίας. Στο μυθιστόρημα, ο Ευγένιος δεν θα επιστρέψει από τη Γερμανία στο νησί του. Θα φύγει για το άγνωστο, συνοδευμένος από ανθρώπους με τους οποίους κάθε άλλο παρά εύκολη ήταν η σχέση του – τον κυνικό φίλο του Costante και τον ευτράπελο ιερέα Don Gennaro:

«– Αλλά γιατί στεκόμαστε πια εδώ; πρόσθεσε ο Ιεράρχης υψώνοντας τη φωνή. – Ελάτε μαζί μας και θα μάθετε τα υπόλοιπα. Ο Ευγένιος ανέβηκε στην άμαξα και κάθισε απέναντι από τον γηραιό πνευματικό της Adelina, και έτσι όλοι μαζί πορεύτηκαν στον δρόμο, χωρίς ποτέ να μαθευτεί πού πήγαν.»⁶³

Αν αναγνωρίσουμε τη σχέση του τέλους των δύο κειμένων ως αναλογική, υπάρχει ασφαλώς μια ειρωνεία και μια πικρία.⁶⁴ Με δεδομένη όμως την αναντιστοιχία τους, πώς βιώνεται από τον μεσήλικα Λούντζη η πραγματικότητα; Τώρα που γράφει την αυτοβιογραφία του, στα 1862, είναι ο Ευγένιος του 1843

⁵⁷ Βλ. Αθανασόπουλος 1994, σσ. 103-104 και 110.

⁵⁸ Η μετάφραση κυκλοφόρησε πρώτα σε συνέχειες στο περιοδικό *Κορίννα* και στη συνέχεια αυτοτελώς (βλ. Αλισανδράτος 1994, σ. 157 και Λούντζης 1878).

⁵⁹ Βλ. σχετικά Καζαντζή 2011.

⁶⁰ Αθανασόπουλος 1994, σσ. 72-73.

⁶¹ Αθανασόπουλος 1994, σ. 106. Πράγματι, για παράδειγμα, το μυθιστόρημα βοηθά να κατανοήσουμε τον ρόλο που έπαιζαν οι μεγαλοπόλεις στην κρίση που πέρασε ο Ερμάννος στο Παρίσι, φωτίζοντας τη βαρύτητα των περιγραφών τους εκεί: βλ. Κονόμος 1962, σσ. 56 και 62.

⁶² Στα θέματα που εξετάζει υποδειγματικά ο Αθανασόπουλος στη σχετική μελέτη του, θα μπορούσε να προστεθεί η παράλληλη μελέτη της ρητορικής των δύο κειμένων, καθώς και η συστηματική διερεύνηση της σχέσης τους με το αιγιματικό *Miscellanea*.

⁶³ Λούντζης 1878, σ. 153.

⁶⁴ Βλ. Αθανασόπουλος 1994, σ. 106.

το ιδανικό alter ego του; Εξακολουθεί να προβάλλει ως η ακυρωμένη δυνατότητα ενός τρίτου προσώπου, μη υπαρκτού, του Ευγένιου Λούντζη;⁶⁵ Η απάντηση ίσως βρίσκεται στην αναρώτηση του Λούντζη, σε μια επιστολή που είδαμε πιο πάνω, γραμμένη στα 1860: «Τώρα βλέπω τα πάντα εν τάξει, και διά τούτο η ζωή δεν έχει πλέον δι' εμέ ουδεμίαν αξίαν, διότι δεν δύναμαι να επιστρέψω και αποφεύγων τα λάθη εις α υπέπεσον να κάμω νέαν δοκιμήν. Αλλά και εις αυτήν την νέαν δοκιμήν ήθελον είσθαι ευτυχής; Εν αυτή τη αμφιβολία ευχαριστούμαι ότι ολίγα μοι μένουσιν έτη να διάγω και ότι έκαστον έτος είναι έν βήμα προς την αιωνίαν ανάπαυσιν [...]» (σ. 91-92).

Έχοντας κατά νου τον άνθρωπο και το έργο του, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι, μετά τη διάψευση του προσωπικού ιδανικού από τις βουλές της Ειμαρμένης,⁶⁶ η οποία επέβαλε να επιστρέψει στη Ζάκυνθο μετά την πολυετή μαθητεία του στην Ευρώπη και να αναλάβει οικογενειακές και οικονομικές ευθύνες, ο Ερμάννος κατασκευάζει ένα καταφύγιο, «τον εσωτερικό βίο»,⁶⁷ προκειμένου να διαχειριστεί την πραγματικότητα, ελέγχοντας την έξη της φυγόκεντρης φαντασίας του.⁶⁸ Άλλωστε, μέσα από την αλληλογραφία του φαίνεται καθαρά ένα άλλο ιδανικό σενάριο που έχει συγκροτήσει το υποκείμενο για τη δικαίωση της ζωής του, συνεπές προς την αντίληψή του για τη σχέση παρελθόντος-παρόντος-μέλλοντος.⁶⁹ τα παιδιά του είναι η νέα ενδεχομενικότητα του βίου του. Κατ' επανάληψη τους τονίζει την προσδοκία του ή, άλλοτε, τη βεβαιότητά του ότι αυτά αποτελούν την επέκτασή του:

«Και έχω περιπλέον την ελπίδα ότι αμφοτέροι, Θεού ευδοκούντος, θέλουσιν ίσως εν καιρώ τω δέοντι καταριθμηθούν μεταξύ των Ελλήνων συγγραφέων, λαμπρύνοντες το όνομα όπερ κατόρθωσα τουλάχιστον να εκβάλω εκ του σκότους. Αύτη η ελπίς είναι η χαρά και η παρηγορία μου, πραγματοποιούμενη δε θέλει αποτελέσει την ευτυχίαν του γήρατός μου. Η δε ζωή μου μεταδιδόμενη εις του υιούς μου θέλει επεκταθεί, ή μάλλον ειπείν, η ζωή των υιών μου θέλει είσθαι παράτασις και συνέχεια της ιδικής μου. Αληθής εν τη γη ταύτη μεταμόρφωσις ο θάνατος...» (σ. 138)⁷⁰

Την ίδια αντίληψη βρίσκουμε αποτυπωμένη στις αριθμημένες *Pensieri* (Σκέψεις), που συμπεριλαμβάνονται στο αινιγματικό *Miscellanea* του 1843:

«Το μέλλον, όχι το παρελθόν, είναι για μας! Ο Θεός μάτια τοποθέτησε στο μέτωπο, όχι στον αυχένα... Προς το παρελθόν: σεβασμός και λατρεία! Εμείς όμως θα ξαναζήσουμε σ' αυτούς που θα 'ρθουνε: καθώς εκείνοι που τώρα είναι νεκροί, για τους εαυτούς τους πρώτα ζήσανε και μέσα μας κατόπι ...»⁷¹

Ήταν άραγε η αυτοβιογραφία του Ερμάννου ένα έργο που γραφόταν για να δημοσιευτεί; Δεν αποκλείεται, τουλάχιστον με βάση τη ρητορική του και κάποιους κειμενικούς δείκτες. Από την άλλη, ο Ερμάννος είναι ένας λόγιος “ερασιτέχνης”, με την έννοια ότι δεν γράφει μόνο με στόχο τη δημοσίευση και την προβολή του αλλά και, όπως δείχνουν τα πολυάριθμα αδημοσίευτα κείμενά του, «παρακινούμενος από πνευματική ανησυχία για όσα συμβαίνουν γύρω του»⁷² και, θα συμπληρώναμε, για όσα συμβαίνουν μέσα του σε σχέση με το περιβάλλον του. Σε κάθε περίπτωση, εκτός από τον απαραίτητο για τη γραφή υπονοούμενο/υποθετικό αναγνώστη, δυνάμει αποδέκτες του αυτοβιογραφικού εγχειρήματος είναι τα παιδιά του. Και πάντως, η διήγηση των αναμνήσεων και η αναδιήγησή τους δείχνει ασφαλώς την απόλαυση της

⁶⁵ Βλ. ό.π.

⁶⁶ Γράφει στα παιδιά του από τη Σαρακίνα, στις 2 Μαΐου 1860: «Ως προς τον χρόνον ον δύνασαι να εξοδεύσης μακράν της πατρίδος διατελών, τούτο είναι άλλο ζήτημα. Εγώ σας ομολογώ ότι οσάκις επί της εις την Ζάκυνθον επιστροφής σας σκέπτομαι βαρυθυμώ. Αλλά τις δύναται να αντισταθή εις την Ειμαρμένην; Τα κτήματα, η περιουσία σας, ιδού η Ειμαρμένη... Δεκαοκτώ μήνας, ως ηξέυρετε, εγκατέλειψα την διαχείρισιν των αγαθών μας εμπιστευόμενος εις ξένους. Αν άλλους δεκαοκτώ μήνας ήθελον παρατείνει την απουσίαν μου, η καταστροφή ήτο άφευκτος. Μη νομίζετε ότι ήθελε σας είναι εύκολον να ευρήτε εν Ευρώπη πόρον ζωής εγκαταλείποντες τα κτήματά σας. Αλλ' ας αφίσωμεν τας φαντασιοπληξίας» (σ. 101-102).

⁶⁷ Παραθέτω από επιστολή προς τα παιδιά του της 27^{ης} Νοεμβρίου 1860: «Αλλοίμονον εις εκείνον όστις δεν γινώσκει τί εστί εσωτερικός βίος, το καταφύγιον τούτο του τιμίου ανδρός. [...] Εδοκίμασα, αν όχι τας γλυκύτητας, τας παρηγορίας όσας παρέχει ο εσωτερικός βίος» (σ. 111).

⁶⁸ Παραθέτω από επιστολή προς τον Αναστάσιο της 22^{ης} Σεπτεμβρίου 1863: «συγχωρεμένον εις αυτόν <τον αληθινόν λόγιο> να καταφεύγη εις τον ιδανικόν κόσμον, ίνα εν αυτώ καθαρίζει την ψυχήν του και αντλεί δυνάμεις διά να παλαίη κατά της πραγματικότητας» (σ. 139).

⁶⁹ Βλ. Συνοδινός 2004, σ. 197.

⁷⁰ Η επιστολή γράφεται από την Μπολόνια, στις 18 Μαρτίου 1863.

⁷¹ Λούντζης 1978, σ. 83.

⁷² Βλ. Συνοδινός 2004, σ. 189.

ανάμνησης και της πράξης της γραφής. Πολύ περισσότερο: η γραφή είναι η σωτηρία του. «Η αργία με φονεύει» (σ. 81), δηλώνει στα παιδιά του τον Μάρτιο του 1858 και, σε άλλη περίπτωση, τον Ιούλιο του 1883, γράφει από τη Βενετία:

«[...] Όταν άλλοτε ήλθον εις Ενετίαν είχαν ενασχολήσεις. Την πρώτην φοράν ιστορικάς ερεύναι, την δευτέραν την τύπωσιν του συγγράμματός μου. Τώρα είμαι άνεργος, η δε αργία καταντά δι' εμέ ολεθρία νόσος, μάλιστα εδώ. Η αργία συνεπιφέρει την πλήξιν, ή κάλλιον ειπείν η αργία ποιεί κενόν τι εν τη ψυχή μου. Καθώς δε εν τη ατμοσφαιρα κενόν δεν δύναται να υπάρξει, ούτω και το κενόν της ψυχής μου πληροί η πλήξις. Αύτη γεννά τους οχληρούς διαλογισμούς, διεγείρει λυπηράς αναμνήσεις, δικάζει το παρελθόν και εις πολλά των υποφερθέντων δεινών εμαυτόν ενοχοποιεί. Τα σκυθρωπά νέφη του ενεστώτος επισκιάζουν το μέλλον, περίξ εμού γίνεται σκότος κι εντός βασιλεύει η βαρυθυμία.» (σ. 138)

Η γραφή είναι, λοιπόν, μια λύτρωση. Έτσι ο Ερμάννος καταφέρνει να χειραγωγήσει τον χρόνο⁷³ και να αντιμετωπίσει τη μελαγχολία που απειλεί να καταλάβει το κενό.

«Όποιος χάνει απροσδόκητα το μέλλον που ερωτοτροπούσε, σπεύδει να οπισθοχωρήσει στο παρελθόν. Σκόρπιες μαζώνει γλυκές αναμνήσεις κι απ' αυτές ορμορφάνει το σήμερα ... Μέχρις ότου η ψυχή –που χροιά παίρνει νέα από τ' ατελείωτα βάσανα– ξαναντλήσει δυνάμεις κι ένα μέλλον σχηματίζει διαφορετικό, μα σιγουρότερο απ' το πρώτο.»⁷⁴

7.2 Ιωάννης Τσακασιάνος, *Αυτοβιογραφία* (1899)

Ο Ζακυνθινός [Ιωάννης Τσακασιάνος](#) (1853-1908) ανήκει στους ελάσσονες της επτανησιακής λογοτεχνίας, περισσότερο γνωστός ως σατιρικός ποιητής⁷⁵ και εκδότης του αξιόλογου περιοδικού [Ζακύνθιος Ανθών](#) (1874-1878) και λιγότερο ίσως ως θεατρικός συγγραφέας.⁷⁶ Το αυτοβιογραφικό του εγχείρημα, έτσι όπως το γνωρίζουμε, δεν είναι αυθόρμητο ούτε προμελετημένο. Υποκινείται από το έγγραφο αίτημα που του απευθύνει ο γνωστός γάλλος νεοελληνιστής Émile Legrand, ζητώντας από τον ζακυνθινό ποιητή να του στείλει ένα βιογραφικό του σημείωμα («βιογραφικές σημειώσεις», σ. 33).⁷⁷ Ο Τσακασιάνος ανταποκρίνεται με ενθουσιασμό και συντάσσει εντέλει μια πολυσέλιδη αυτοβιογραφία (1899), η οποία, επιμελημένη από τον συντάκτη της, θα δημοσιευτεί μετά τον θάνατό του, από τον γιο του, στο περιοδικό *Μπουκέτο* με τον τίτλο [«Η ανέκδοτος Αυτοβιογραφία του Επτανησίου ποιητού Ι. Τσακασιάνου»](#).⁷⁸ Βέβαια, με βάση τα κατάλοιπα του Τσακασιάνου φαίνεται ότι το ημιτελές και ανέκδοτο έργο «Θεοκατάρατος» (1885), το οποίο ο ίδιος αναφέρει στην αυτοβιογραφία του ως «ηθογράφημα, ευτράπελο όσο και διδακτικό, το οποίον όμως ως εκ του απαραίτητου, αλλά κι επικινδύνου εκτραχηλισμού του έκρινα φρόνιμον να μη δημοσιεύσω» (σ. 54), δεν είναι

⁷³ «Όταν εργάζεται τις, και τοιουτοτρόπως έχει τακτοποιημένον τον καιρόν του, ώστε να μη μένη ουδέν κενόν, το οποίον να πληροί η αργία, ο καιρός παρέρχεται με τοιαύτη ταχύτητα διά να φαίνεται απίστευτον πώς μία εβδομάς διεδέχθη ήδη την άλλην.» (σ. 86)

⁷⁴ Και πάλι από τις Pensieri (Σκέψεις) – βλ. Λούντζης 1978, σ. 61.

⁷⁵ Βλ. Τσακασιάνος 1926.

⁷⁶ Βλ. Τσακασιάνος 2008 και Χατζηπανταζής 1981.

⁷⁷ Το γράμμα με το αίτημα του Legrand δεν σώζεται, η ύπαρξή του όμως μνημονεύεται ρητά μέσα στην αυτοβιογραφία. Άραγε, το αίτημα του Legrand συνδέεται απλώς με το εγχείρημα της Bibliographie Ioniennne η οποία, όπως είναι γνωστό, θα κυκλοφορήσει το 1910, μετά τον θάνατο του Legrand (1903), συμπληρωμένη από τον Hubert Pernot (βλ. [anemi.lib.uoc.gr](#)); Ανάλογη πρόσκληση απευθύνει ο Legrand στον Ανδρέα Λασκαράτο, ο οποίος και συντάσσει μία από τις εκδοχές της αυτοβιογραφίας του (1883-1885) ειδικά για τον Γάλλο μελετητή, με τον οποίο διατηρούσε αλληλογραφία από το 1873 (βλ. Λασκαράτος 1983, σ. 14). Η δραστηριοποίηση του Legrand και η επικοινωνία του με Επτανήσιους λογίους μένει, όσο γνωρίζω, ουσιαστικά αδιερεύνητη. Τα λίγα διαθέσιμα στοιχεία προέρχονται από την παλιά ομιλία του Σούλη (1946). Για το μείζον βιβλιογραφικό εγχείρημα του Émile Legrand, βλ. Παπακόστας 2011.

⁷⁸ Εδώ χρησιμοποιώ την πρόσφατη έκδοση του κειμένου (Μπουμπουλιδής 1992), όπου και παραπέμπω. Η έκδοση έγινε με βάση δακτυλόγραφο από τα κατάλοιπα του Τσακασιάνου, το οποίο, όπως φαίνεται (βλ. *ό.π.*, σ. 15), σε αρκετά σημεία παραδίδει ένα διαφορετικό κείμενο σε σχέση με το δημοσιευμένο στο περιοδικό *Μπουκέτο*. Παραθέτω τη σημαντική σημείωση που εντάσσει ο Τσακασιάνος στο κείμενο της αυτοβιογραφίας, ετοιμάζοντάς το προφανώς για δημοσίευση: «Την επιστολή μου αυτή <εννοεί την επιστολή αυτοβιογραφία> δημοσιεύω απαρύλακτα ως την απέστειλα προς τον ερίτιμον φιλέλληνα κ. Λεγράνδ, με μόνη τη διαφορά ότι από το πρωτόγραφον λείπει το μικρό και ανεπαίσθητο εκείνο ritocco (retouche), από το οποίον ίσως και να μη εκέρδισε το έργον τίποτε» (σ. 20).

επινόημα, όπως θα μπορούσε να θεωρήσει ο αναγνώστης, αλλά σχεδόν αυτοβιογραφικό.⁷⁹ Αν πράγματι είναι έτσι, τότε ο Τσακασιάνος διερευνά συστηματικότερα τους (πεζογραφικούς) αυτοβιογραφικούς τρόπους, αρκετά χρόνια πριν από το αίτημα του Legrand.

Πάντως, το αίτημα του Legrand επικαθορίζει τον αυθεντικά επιστολικό χαρακτήρα της αυτοβιογραφικής αφήγησης του Τσακασιάνου. Όλο το κείμενο αποτελεί στην πραγματικότητα απαντητική επιστολή, όπως φαίνεται από τις τυπολογικές σταθερές στην αρχή του κειμένου (τοποχρονολογία επάνω δεξιά, προσφώνηση),⁸⁰ αλλά και τις σκόρπιες αποστροφές προς τον αποδέκτη κατά τη διάρκεια της αφήγησης.⁸¹ Για λόγους που ίσως συνδέονται με τις αυξημένες υποχρεώσεις του Τσακασιάνου,⁸² η επιστολική αυτοβιογραφία σπάει σε δύο μέρη, τα οποία χρονικά απέχουν μεταξύ τους μόλις κάποιες εβδομάδες: το πρώτο ξεκινά τον Απρίλιο του 1899, ενώ το δεύτερο μετά τις 14 Ιουνίου του ίδιου χρόνου, ημερομηνία της δεύτερης επιστολής Legrand, η οποία αυτή τη φορά εγκιβωτίζεται μέσα στο κείμενο. «Το χρυσό μου αυτό γράμμα» (σ. 33), όπως το χαρακτηρίζει ο Τσακασιάνος, που αποτυπώνει τον ενθουσιασμό του Γάλλου νεοελληνιστή από την ανάγνωση της έως τότε αυτοβιογραφικής αφήγησης και μαζί την ανακοίνωση της προοπτικής της έκδοσής της, όταν αυτή ολοκληρωθεί, ανατροφοδοτεί ευεργετικά τον αυτοβιογραφούμενο και συγχρόνως οδηγεί στη διεύρυνση της απεύθυνσης του δεύτερου μέρους. Μολονότι προνομιακός αποδέκτης και του δεύτερου μέρους της αυτοβιογραφίας παραμένει ο Legrand, ο Τσακασιάνος έχει πλέον κατά νου και το ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, για το οποίο ακριβώς παραθέτει εγκιβωτισμένη εντός της αφήγησής του και την επιστολή του Legrand, προκειμένου να δικαιολογήσει την τόλμη που έλαβε να απευθύνει δημόσια την ιστορία της ζωής του.⁸³

Συνολικά, η σύνταξη της επιστολικής αυτοβιογραφικής αφήγησης διαρκεί πέντε μήνες: από τον Απρίλιο του 1899 έως και τον Αύγουστο του 1899, οπότε χρονολογείται η αποστολή και του δεύτερου μέρους στον Legrand. Ωστόσο, μολονότι απεσταλμένη, το τέλος της μοιάζει ανοικτό, καθώς αφήνει τη δυνατότητα ανάκλησης και παράθεσης κι άλλων περιπετειών της ζωής του αυτοβιογραφούμενου. Η αφήγηση έχει, βέβαια, ολοκληρώσει μια λίγο-πολύ γραμμική διαδρομή: έχοντας ξεκινήσει από τη μνεία των παππούδων του, των γονιών του και την παιδική του ηλικία, έφθασε έως το παρόν, όπου ο αυτοβιογραφούμενος, τελωνειακός υπάλληλος τώρα και πολύτεκνος, εξακολουθεί να γράφει σατιρικούς στίχους για την πολιτική επικαιρότητα (1894), φοβούμενος ωστόσο τις πολιτικές/διοικητικές συνέπειες που μπορεί να έχει η ελεύθερη έκφραση της σάτιράς του (σ. 61) στην μετατραπεζική Αθήνα της χρεωκοπίας του 1893. Και ενώ η αναδρομική αφήγηση έχει πλέον εκβάλει στο παρόν της αφήγησης (σσ. 59-60), αναδιπλώνεται και πάλι προς τα πίσω, ερανίζει ακόμα λίγα γλαφυρά επεισόδια του παρελθόντος («Από τις διάφορες νεανικές τρέλες, που συσσωρεύονται ολοένα στον νου μου, θα προσπαθήσω να διηγηθώ μια-δυο έτσι εκ του προχείρου», σ. 61) και αμέσως μετά διακόπτεται απότομα.⁸⁴ Ίσως, όμως, το ομαλότερο κλείσιμο της αυτοβιογραφίας να πρέπει να το αναζητήσουμε στην επιστολή που συνόδευσε την αποστολή του δεύτερου μέρους της αυτοβιογραφίας στον Legrand.⁸⁵ Έτσι, βέβαια, η αυτοβιογραφία θα έκλεινε κυκλικά, με μία αποστροφή και πάλι στον προνομιακό της παραλήπτη.

⁷⁹ Βλ. τα στοιχεία που δίνει ο Μπουμπουλίδης 1992, σ. 15, σημ. 1.

⁸⁰ «Εν Πόρ' τη 27 Απριλίου 1899. / Ερίτιμε Φίλε Κε Λεγκράντ, / η όλως τιμητική και υψίστην δι' εμέ επιβλητικότητα εγκλείουσα ευγενεστάτη υμών επιστολή μ' ευρήκε στα γεννητούρια ενός νέου τέκνου μου. Καθυποχρεωμένος δε από την ευγενή παρακίνησή σας ημέρας τώρα προσπαθώ να σας γράψω, πλην τα τελωνειακά μου από το ένα μέρος καθήκοντα, από δε το άλλο η γύρω μου ολονέν αυξάνουσα βρεφοκρατία με υστέρησαν έως τώρα της απολαύσεως ταύτης» (σ. 19). Αξιοσημείωτη η προσπάθεια του Τσακασιάνου να δώσει στην προσφώνηση επισημότητα με την επιλογή «υψηλού» γλωσσικού ύψους.

⁸¹ Ερανίζω ενδεικτικά: «Εκεί λοιπόν εβλέπατε τον νιπτήρα [...]» (σ. 28), «[...] έκαμνα, βλέπετε, και το εξωτερικόν εμπόριον της πούδρας [...]» (σ. 30), «Αλλά τότε το μισό κρίμα θα 'χω εγώ και το άλλο μισό -φοβερόν ετούτο!- θα το έχετε υμείς, ευγενεστάτέ μοι κύριε Λεγκράντ» (σ. 59).

⁸² «Είδατε, σεβαστέ μοι κ. Legrand, από πότε άρχισα να σας γράφω την αληθώς κουραστικήν εξομολόγησίν μου ταύτην. Σήμερον δε θα ιδίτε ότι αναγκάζομαι πάλιν και να την διακόψω» (σ. 33). Δεν αποκλείεται η διακοπή να οφείλεται, όχι στις υποχρεώσεις του αυτοβιογραφούμενου, αλλά στην ανασφάλειά του ως προς το εγχείρημα της αυτοβιογράφησης.

⁸³ «Σύμφωνα δε με την υπόσχεση την οποία εχάραξα στο προηγούμενο γράμμα μου και κατόπιν μάλιστα του νέου τούτου σπρωξίματος εκ μέρους του ευγενούς Γάλλου, προχωρώ εγκαρδιωμένος στην εξακολούθηση του κωμικοτάτου αυτού μαρτυρολογίου μου» (σ. 34).

⁸⁴ Πάντως, όπως μας πληροφορεί ο σύγχρονος εκδότης, από το δακτυλόγραφο που βρέθηκε στα κατάλοιπα του συγγραφέα λείπει η τελευταία δημοσιευμένη συνέχεια της *Αυτοβιογραφίας*, η οποία αντιστοιχεί ακριβώς στο «ασύνδετο» κομμάτι των σελίδων 61-63 (βλ. Μπουμπουλίδης 1992, σ. 15).

⁸⁵ Η επιστολή βρίσκεται στο αρχείο Τσακασιάνου (βλ. Μπουμπουλίδης 1992, σ. 14, σημ. 7).

Όπως και να έχει, ακριβώς το γεγονός ότι η αυτοβιογραφία του Τσακασιάνου είναι απροσχεδίαστη, αποτέλεσμα μιας αιφνίδιας όσο και ευχάριστα αιφνιδιαστικής πρόσκλησης του Legrand, φαίνεται ότι απαλλάσσει τον αυτοβιογραφούμενο από το βάρος της κατηγορίας περί ναρκισσιστικής αυτοπροβολής, που μπορεί να συνοδεύει την ανάγνωση μιας αυτοβιογραφίας, και απελευθερώνει την αφήγησή του. Ο Τσακασιάνος δεν περιορίζεται στην απλή παράθεση των εργοβιογραφικών στοιχείων του, τα οποία άλλωστε δεν παρουσιάζει με εξαντλητικό τρόπο, αλλά επιδιώκει να μεταφέρει στον Legrand μια συνολικότερη εικόνα του εαυτού του. Όπως ο ίδιος γράφει, αναφερόμενος στο κείμενό του, μια «ειλικρινή εξομολόγηση» (σ. 20), «το εξομολογητικό ξετύλιγμα της προκομένης μου ζωής» (σ. 33), «πιστή του βίου μου ζωγραφιά – καθρέφτισμα πικρόγελο ζωής φτωχούλας κι έρμης» (σ. 33), «το κωμικοτάτο αυτό μαρτυρολόγιό μου» (σ. 34).

Χωρίς να φοβάται μήπως ο λόγος του θεωρηθεί μυθοπλαστικός και άρα ανειλικρινής, ο Τσακασιάνος είναι ιδιαίτερα παραστατικός. Μάλιστα, κάποια από τα αυτοσχόλια που εγγράφονται στο κείμενο κατά το παρόν της αφήγησης αναφέρονται ακριβώς στη ρητορική/ποιητική του κειμένου, αποκαλύπτοντας την αγωνία του αυτοβιογραφούμενου για την ικανότητα της γραφής του να αποδώσει εύστοχα και γλαφυρά τα αφηγούμενα.⁸⁶ Συνειδητά και εμπρόθετα, λοιπόν, χρησιμοποιεί συναισθηματικά φορτισμένες εκφράσεις, έντονη εικονοποιία, πολλούς και κωμικούς διαλόγους και επιτρέπει να περάσουν στο κείμενό του, γραμμένο σε μικτή γλώσσα με πολλές υφολογικές διακυμάνσεις, λέξεις και φράσεις του ζακυνθινού ιδιώματος (κυρίως στα διαλογικά μέρη).⁸⁷ Συγχρόνως, παραθέτει εκτενή αποσπάσματα από το λογοτεχνικό έργο του, τα οποία συχνά λειτουργούν ως συμπλήρωμα της αυτοβιογραφίας, υποδεικνύοντας τη συνάφεια των δύο γραφών⁸⁸ – και το άστοχο του αποκλεισμού της έμμετρης μορφής από τους περισσότερους ορισμούς του αυτοβιογραφικού είδους.

Η λογοτεχνικότητα που διακρίνουμε στην κατασκευή της αυτοβιογραφίας του Τσακασιάνου ως κειμένου, δεν υπονομεύει την αληθοφάνειά της. Όχι γιατί είμαστε σε θέση να διασταυρώσουμε την εγκυρότητα των όσων αφηγείται, αλλά γιατί η αλήθεια της αφήγησής του επιβεβαιώνεται ρητορικά και ο αυτοβιογραφούμενος αποδεικνύεται συνεπής με το κυρίαρχο λογοτεχνικό του προφίλ: το ήθος φτιάχνεται με το ύφος. Επιπλέον, η αμεσότητα της επικοινωνίας που δημιουργεί η αυθεντική επιστολική μορφή της αυτοβιογραφίας, με τις συχνές αποστροφές σε β' πρόσωπο, δημιουργεί κλίμα οικειότητας ανάμεσα στον συγγραφέα και τον αναγνώστη, το οποίο ασφαλώς προδιαθέτει τον δεύτερο ευνοϊκότερα απέναντι στον πρώτο.

Άλλωστε, το «εγώ» που συγκροτείται μέσω της αφήγησης του Τσακασιάνου δεν είναι καθόλου προκλητικό ή υπεροπτικό. Ο αυτοβιογραφούμενος δεν μοιάζει καν να έχει την πρόθεση να παρουσιαστεί ως ένα αδιάσπαστο υποκείμενο με ενιαία ταυτότητα, όπως συνήθως συμβαίνει στις περισσότερες παραδοσιακές αυτοβιογραφίες. Το αντίθετο. Με χιούμορ και αυτοσαρκασμό παίζει εξαρχής με το ζήτημα της ίδιας της ταυτότητάς του, ως προς το συμβολικό στοιχείο της ημερομηνίας γέννησης, αμφιβάλλοντας μάλιστα για το εφικτό της «άσφαλτης αλήθειας», με αφορμή ένα ληξιαρχικό λάθος:

«Ένα από τα χαριτωμένα σημεία της άσφαλτης αυτής αλήθειας είναι το εξής: Εγώ –τι μυαλό!– επίστευα και καλά ότι εγεννήθηκα στα 1854, ενώ το πιστοποιητικόν, που 'χε την καλοσύνη να μου στείλει ο κ. Δήμαρχος Ζακυνθίων, βεβαιοί ότι εγεννήθηκα στις 10 Αυγούστου του τρισμακάριστου έτους 1853.» (σ. 19)

Στη συνέχεια, δεν διστάζει να προβάλει όχι έναν, αλλά πολλούς εαυτούς/πολλά εγώ/πολλούς ρόλους, οι οποίοι συνυπάρχουν και συμπορεύονται, κάποτε αρμονικά, κάποτε συγκρουσιακά: «Είμαι, βλέπετε, νοσοκόμος, μάγειρος, νταντά, υπηρέτης, κύριος και ... υποτελώνης» (σ. 19). Είναι βέβαια πρώτα από όλα ποιητής, κυρίως σατιρικός, αλλά γενικότερα λόγιος και καλλιτέχνης με πολλές διαδοχικές ή παράλληλες

⁸⁶ «Αλλά, Θεέ μου, ποιος μάντις, ποιος ψυχοναύτης, ποιος απαλός στιχοπελεκητής, ποιος ζωγράφος της παιδικής καρδιάς θα μπορούσε να παραστήση πιστά εδώ τα λιπόψυχα και περίλυπα της ψυχής μου προμαντεύματα τώρα πλέον, που έμελλε να εξέλθω κι εγώ από εκεί, μαζί με όλους τους άλλους, και να πάω –αλλοίμονον!– εκεί που βέβαια θα με ανέμενε το απαίσιον του θείου μου φάσμα!» [...] «Εδώ βέβαια εχρειάζετο κονδύλι κανενός δαιμονισμένου καλλιτέχνη για να σκιαγραφήση με ανάλογη κωμικοτραγικότητα το πικρόγελο σύμπλεγμα της άφωνης εκείνης σκηνής.» (σ. 23, 24)

⁸⁷ «Πρωταρχίω λοιπόν από τον μακαρίτη το νόνο μου Αντωνάκη Τσακασιάνο, τον οποίον πολύ αμυδρά ενθυμούμαι ως βαρδιάνο τση ντουάνας [...]» (σ. 20)« – Σύρε, παρακαλώ, εις το σπετσαρίο του Κοκκίνη, να σου δώσει αυτό το γιατρικό, που γράφει εδώ αυτή η ριτσέττα [...] – Ιδές, σε παρακαλώ, και το καρτελλόνι του θεάτρου [...] – Φάγανε τον κόσμο, μωρέ, δυο ξένοι καπεταναίοι για να ζουριστούνε και του λόγου σου, μάτια μου, κάθεσαι και φιλοσοφείς εδώ πάνω με το χνουδι τση πεταλούδας και με τσι νεράιδες του μεσημεριού! Στείλε, τώρα, αρχοντόπουλο, για δείπνο στην έρμη τη μάννα σου λίγο αφ' το πρικοίλι του Σολωμού σου!...» (σ. 26, 27).

⁸⁸ Βλ. π.χ. την έμμετρη απόδοση του διορισμού του ως τελωνειακού υπαλλήλου (σ. 60).

ιδιότητες, τις οποίες αναδεικνύει στην αυτοβιογραφική αφήγηση: πεζογράφος, θεατρικός συγγραφέας (σσ. 22, 31), μουσικός (σσ. 35, 37), μπρεσάριος (σ. 51), εκδότης περιοδικών (σσ. 32, 34, 44-45, 59), διευθυντής εφημερίδας (σ. 59), βιβλιοπώλης (σ. 59), πολυάσχολος έμπορος (σ. 49), ταξιδιωτικός πράκτορας (σ. 50) και βέβαια κουρέας (αρχικά, βοηθός στο κουρείο του θείου του και στη συνέχεια σε δικό του κουρείο).

«Ως να μην ακούσαν οι φροντίδες κουρείου, *Ανθώνος*, Ερασιτεχνικών Θιάσων, Εμπορικού πούδρας και μαθημάτων μου, είχα το απελπιστικόν θάρρος να εκδίδω από καιρού εις καιρόν μαζί με άλλους φίλους και εφημερίδες, καθώς τον *Βεελζεβούλ*, τον *Ήλιο* και τον *Καθρέφτη*.

Συγχρόνως τύχαινε ν' αποθαίνη κανέν εκλεκτόν μέλος της κοινωνίας; ... Νεκρολογία ευθύς εγώ! Εγίνοντο γάμοι; Επιθαλάμια η αφεντιά μου. Είχαμε Δημοτικές ή Βουλευτικές Εκλογάς; Πολιτικό ημίφυλλο του λόγου μου. Επαρουσιάζετο κανέν εθνικόν συμβάν; Πρώτος-πρώτος στην επίδειξη ή στο Μνημόσυνο ο κύριος εαυτός μου. Εδώ συγκινήσεις και δάκρυα, εκεί ούρρα, φωνές και ζήτω. Παντού και η ουρά μου στη μέση, πάντοτε μίμος, ζωηρότατος, πανταχού θερμός “παπατρέχας”, αλλά ... και πάντοτε μαπαρμπέρης! Ω, η σκέψις αυτή, ο αφεύγατος τούτος της νεότητός μου εφιάλτης, κατεπλάκωνε την ψυχή μου αενάως. Έβασκε μέσ’ στους συλλογισμούς μου σαν σκουλήκι φυλλοξήρας, έτοιμος να καταμαράνη “όλες μου αυτές τις δάφνες!”» (σ. 37-38)

Είναι φανερό ότι τον αυτοβιογραφούμενο δεν τον ενδιαφέρει να μιλήσει μόνο για τις επιτυχίες του. Μιλά εξίσου συχνά για τις ταπεινώσεις του, τις καλλιτεχνικές και οικονομικές αποτυχίες του, τα λάθη του και τα πάθη του, κυρίως τα ερωτικά (σσ. 38-44). Με άλλα λόγια: δεν φοβάται ούτε ντρέπεται να εκτεθεί. Μάλιστα, σχεδόν σαν να παρασύρεται και ο ίδιος από την αφήγηση των ερωτικών και επαγγελματικών περιπετειών του, σαν να καμαρώνει για όσα πολυτάραχα έζησε και τα οποία αποτέλεσαν όπως λέει, το «κωμικότατο μαρτυρολόγιό μου» (σ. 34). Οι περιπέτειές του δεν είναι λίγες και ξεκινούν ήδη από την παιδική ηλικία. Ο γάμος τού αριστοκρατικής καταγωγής πατέρα του με τη μητέρα του, ορφανή υφάντρα, θα γίνει αιτία να αποκληρώσουν ομόφωνα τον γιο τους ο «νόννος Αντωνάκης Τσακασιάνος [...] με πόζα στρατηγού» και η νόννα, «κουτοπερήφανη φτωχονοικοκυρά» (σ. 20). Το νεαρό ζευγάρι γρήγορα θα προκόψει, αλλά ο πατέρας του θα πεθάνει πολύ νωρίς, όταν ο μικρός Τσακασιάνος ήταν μόλις επτά χρονών. Στη συνέχεια, η μητέρα του θα χάσει τη δουλειά της και η πολυμελής οικογένεια –μητέρα και έξι παιδιά– θα περάσει δύσκολες στιγμές. Ο πατρικός θείος Διονύσιος Τσακασιάνος θα δώσει αμέσως στον μικρό Γιάννη μια θέση εργασίας στο κουρείο του, αλλά η εγκύκλια εκπαίδευσή του θα μείνει ελλιπής και μόνον αποσπασματικά και περιστασιακά θα την αναπληρώσει αργότερα. Πολύ νωρίς ωστόσο, ο αυτοδίδακτος Τσακασιάνος, θα ανακαλύψει την κλίση του στην ποίηση και την αγάπη του για το θέατρο.⁸⁹ Και τα δύο θα αποτελέσουν διαρκές σημείο συγκρούσεων, κυρίως με τον αυστηρό και ρεαλιστή θείο του – ο οποίος ενδεχομένως έβλεπε στο πρόσωπο του ανεπιού του κάτι από την ανεμελιά του αδελφού του, που ήταν, σύμφωνα με τον αυτοβιογραφούμενο γιο του, «το πιο ρέμπελο παιδί του νόννου μου» (σ. 20) και ανησυχούσε για το μέλλον του και για το μέλλον της οικογένειάς του. Εξαρτημένος οικονομικά από εκείνον, ο μικρός και στη συνέχεια έφηβος Τσακασιάνος θα υποστεί πολλές ταπεινώσεις, ενώ οι τριβές δεν θα σταματήσουν ούτε όταν θα ενηλικιωθεί και θα αναλάβει ο ίδιος τα έξοδά του και τις συνέπειες των πράξεών του. Πάντως, παρά τις αντιδράσεις του οικογενειακού του περιβάλλοντος και τις οικονομικές δυσκολίες, ο Τσακασιάνος, τόσο μόνος του όσο και μαζί με άλλους λόγιους νέους της Ζακύνθου, θα ασχοληθεί με τις κλίσεις του, την ποίηση, τη μουσική και το θέατρο, συνδυάζοντας την καλλιτεχνική με την ιδιότυπη και πολύτροπη εμπορική του δραστηριότητα. Θα ρισκάρει τις λίγες οικονομίες του για την ίδρυση του περιοδικού *Ζακύνθιος Ανθών* και για διάφορα θεατρικά εγχειρήματα και συχνά θα χρεωθεί. Σταδιακά θα κερδίσει την αναγνώριση των ανθρώπων της Ζακύνθου, της Αθήνας, αλλά και εκτός των ελληνικών συνόρων, ακόμα και του θείου του:

«Η έκδοσις του *Ζακυνθίου Ανθώνος* εχαιρέτισθη απ’ όλους ενθουσιωδώς. Όλος γενικώς της Ελλάδας ο τύπος τού έπλεξε τα εγκαρδιώτερα εγκώμια. Επίσης και μερικά της Ευρώπης φύλλα μετά στοργής τον εχαιρέτισαν. Η Δόρα Δ’ Ίστρια, ο Βαλαωρίτης, ο Αλ. Ραγκαβής, ως και άλλα φεγγοβόλα πνεύματα έσπευσαν εκ των πρώτων να μας τιμήσουν μ’ ενθαρρυντικές επιστολάς των.» (σ. 34)

«Ως πρώτον δε μουσικόν έργον μου εδημοσιεύθη *Η καταστροφή των Ψαρών* του Σολωμού (Genova 1876), το οποίο είχα αφιερώσει εις τον διάδοχον Κωνσταντίνον. Για την αφιέρωσή μου ταύτη αξιώθηκα της υψηλής τιμής να λάβω επιστολήν από την Α. Μ. την βασίλισσάν μας Όλγαν.» (σ. 35, 37)

⁸⁹ «Η παιδική ζωή μου όλο έτσι περνούσε και όσο μεγαλύτερα τόσο αύξαινε και ο πόθος μου για τα γράμματα, για τη μουσική, για το θέατρο, για την γλυκύτατή μου την ονειρόπλεχτη Ποίηση!» (σ. 25)

«Υστερα από ολίγους μήνες από της διακοπής του *Z. Ανθώνος*, εδημοσίευσά τη συλλογή ποιημάτων μου *Φιλιά και κλάνυματα* (1879), από την οποία και λεπτοδύακτα κέρδισα και φίλους νέους απέκτησα. Ένας από τους ευγενείς τούτους κυρίους υπήρξε και ο θάνατος ποιητής της *Χάμκως* Ιούλιος Τυπάλδος, ως επίσης και ο αριστοτέχνης του στίχου Γ. Μαρτινέλης, όστις μ' ετίμησε δι' εκτενεστάτης επιστολής του [...]» (σ. 47)

«Αλλ' όταν μετ' ολίγας ημέρας [...] είδεν όλους πέρα-πέρα να τον συγχαίρουν διά την πρωτοβουλίαν εκείνην του ανειπιού του, έγειρε τέλος γεμάτος περηφάνια και συγκίνηση [...] “Νενίκηκας τον θεϊόν σου, ανειπιέ μου!”» (σ. 45)

Τα κέρδη από τις εκδόσεις των έργων του και τις εμπορικές του δραστηριότητες φαίνεται ότι εξανεμίζονται γρήγορα. Οι συνθήκες στη μετενωτική Ζάκυνθο, η οικονομική καταστροφή από το τελευταίο του θεατρικό εγχείρημα, στη Νάπολη, ο θάνατος της μητέρας του (1885), αλλά και η εύνοια μιας συγκυρίας, θα συμβάλουν στην απόφασή του να εγκατασταθεί στην Αθήνα (1888), όπου η ποίησή του θα βρει σημαντική απήχηση και ο ίδιος, με τις φροντίδες της οικογένειας Τρικούπη, θα διοριστεί υποτελώνης και θα γλιτώσει από την οικονομική ανέχεια, στην οποία βρισκόταν, και τον έκλυτο βίο.

«Κατόρθωσα διά της ισχυράς θελήσεώς μου ν' αποχωρισθώ τελείως από τον απελπιστικό κύκλο των χασομέρηδων, δεν εκατόρθωσα όμως ν' αποχωρισθώ και από της στιχοκρατίας τα νύχια!

Συχνά-πυκνά, χωρίς εγώ να το θέλω, επάνω εκεί, που βυθίζομαι στα υπηρεσιακά μου χρέη, παραιτώ έξαφνα αν αθεόφοβος δασμολόγια, νόμους και αριθμούς και γράφω στίχους! [...] Από δε τους στίχους, που κατά καιρούς γράφω, άλλους παραδίδω εις την δημοσιότητα “ελευθέρους παντός τέλους” και άλλους θέτω ... “υπό αστηράν επιτήρησιν”

Στο τελευταίο τούτο μέτρο μ' έσπρωξαν οι εξοριστικές ταλαιπωρίες, τας οποίας υπέφερα χάριν ενός στιχουργήματος, το οποίον εδημοσίευσά ευθύς ως είπεν ο αείμνηστος –ο αληθώς μέγας– Χ. Τρικούπης εν τη Βουλή μας το φοβερόν εκείνο “Ατυχώς εχρεωκοπήσαμεν!”» (σ. 60-61)

Ανάμεσα στις περιπέτειες του αφηγημένου βίου του Τσακασιάνου, του «κωμικού μαρτυρολογίου» του, δεν είναι δύσκολο να αναγνωρίσει ο αναγνώστης αυτό που αποτελεί τη μείζονα δυσκολία, θα λέγαμε την «υπαρξιακή αγωνία» του ποιητή, και που δεν είναι άλλη από τη συνύπαρξη δύο ιδιοτήτων, εκείνης του ποιητή με εκείνην του κουρέα. Η συνύπαρξη, που βιώνεται ως εκρηκτική, θεματοποιείται επανειλημμένα στο κείμενο, εγγεγραμμένη στον χρόνο της ιστορίας και διακριτή στον χρόνο του παρόντος της αφήγησης. Οι δύο ιδιότητες προβάλλονται συστηματικά ως ασύμβατες από τον θείο του, ο οποίος ωστόσο δεν ήταν άμουςος.⁹⁰

«“Τι τα θέλεις, μωρέ”, μου έλεγε, “τα ποιήματα και τις Κασταλίες και τα βουνά και τα λαγκάδια; Όλ' αυτά είναι κουραφέξαλα για τους χασομέρηδες!” Και δείχνοντάς μου ένα ξουράφι “Νά, ποια είναι η πέννα του ψωμιού σου” επρόσθετε.

Πόσον δε βαθιά μ' επλήγωνε η πικρή του εκείνη αλήθεια μόνον εγώ το ξέρω. Αισθανόμουν φοβερήν απέχθειαν, προς το κρύο εκείνο εργαλείον, που αδιακόπως μου έδειχνεν –“η μόνη πέννα μου”– αλλ' έβλεπα συγχρόνως –αλλοίμονον!– ότι όλες μου οι ελπίδες από το ξουράφι εκείνο εκρέμαντο. Τούτο βεβαίως μ' έκαμνε να ντρέπομαι και να λυπούμαι αλλ' όχι, ποτέ, να χάνω το θάρρος μου. Τώρα μάλιστα <εννοεί το 1872>, συσχετισμένος με όλους τους προκομμένους του τόπου μας, τους οποίους από μικρό παιδί κι εθαύμαζα για την πολλή τους μάθηση και την πολύτερην εξυπνάδα τους, αδελφωμένος πλέον με τον ατυχή φίλον μου Α. Καντούνη, με τους αδελφούς Σφήκα, με Καψοκέφαλον, Μαρτζώκη, Βερούκιον και άλλους, προσπαθούσα με όλη της ψυχής μου τη δύναμιν να καταστώ άξιος της φιλίας και αγάπης των, διότι φοβερή με βασάνιζε υποψία “μήπως εντρέπονται για το μπαρμπερόπουλο που έπαιρναν μαζί των!”» (σ. 31)

Η επιβεβλημένη από την οικονομική του ανάγκη συναίνεση στο να γίνει βοηθός του θείου του –και μάλιστα αργότερα, για να ανεξαρτητοποιηθεί, να ανοίξει το δικό του κουρείο– του προκαλεί ντροπή και τότε, αλλά και τώρα, στο παρόν της αφήγησης. Επανέρχεται σε αρκετά σημεία του κειμένου (σς. 31, 33, 37-38, 44)

⁹⁰ «Αλλά συ, κύριε θείε, συ, κύριε αστηρέ, συ, τέλος, πάτερ αλάνθαστε, πόσες φορές δεν εκλωτσοβόλησες κι εργασία και διασκεδάσεις, πόσες φορές δεν ελησμόνησες και αυτό του σπιτιού σου το ψώνι προσπαθώντας με Ταβουλάρη, Καλλίνικο και άλλους φίλους σου “να έμπεις στο νόημα” ξεψαχνίζοντας ακόμη και τας υποδιαστολάς τούτου ή εκείνου του ποιήματος από του Σολωμού *Ta Ευρισκόμενα*; Μικροσκοπικός εγώ τότε συγκοινωνός της χωρίς αρχήν και χωρίς τέλος εκείνης λειτουργίας σας, αισθανόμουν να πληθαίνουν εντός μου φίλτρα τέλεια νέα για μένα και προσπαθούσα να πλησιάσω της ψυχής τα χείλη στο μαγικό εκείνο ποτήρι, με το οποίον σας γλυκομεθούσε του Σολωμού μας η Μούσα. Τώρα θέλεις αγκαλά ν' αποδιώξω το μόνο της ψυχής μου αποθησαύρισμα και να συγκεντρώσω ολόκληρο το είναι μου στον “επιούσιον άρτο!”» (σς. 27-28). Το παράθεμα έχει ενδιαφέρον και στον βαθμό που φωτίζει καλύτερα τη σχέση του ποιητή με τον θείο του, ο οποίος αποτελεί υποκατάστατο του πρόωρα χαμένου πατέρα του. Για την κατανόηση της σχέσης αυτής βοηθητικές είναι και οι εκ των υστέρων εκτιμήσεις του ίδιου του ποιητή (βλ. σς. 30-31).

και, εμφατικότερα, στην αρχή του δεύτερου μέρους του, απευθυνόμενος πλέον στον μελλοντικό αναγνώστη του:

«Προτού προχωρήσω στο εξομολογητικό ξετύλιγμα της προκομμένης μου ζωής, ανάγκη ν' ανοίξω εδώ μια μικρή παρένθεση:

Πρέπει να ομολογήσω με όλη την χρεωστούμενη ειλικρίνεια πως από τη στιγμή που έστειλα εις τον διαπρεπή λόγιον κ. Legrand την ανωτέρω επιστολήν με κυρίεψαν κάποιες κρυφές τρεμούλες, ένα έτσι, πώς να το πει κανείς, ένα ντροπαλόφοβο καρδιοκτύπι, όχι βέβαια για λογαριασμό δικό μου, ότι του φανέρωσα, τάχα μου, πιστή του βίου μου ζωγραφιά –καθρέφτισμα πικρόγελο ζωής φτωχούλας κι έρμης– αλλά για την ευγενή στενοχώρια, που θα εδοκίμαζεν ίσως ο θερμός αυτός της Ελλάδας φίλος βλέποντας γραμμένο απ' το ίδιο μου το χέρι πως ο “λόγιος άνδρας”, περί του οποίου εζητούσε και καλά βιογραφικά σημειώσεις, δεν ήταν άλλο παρά ένας πρόωγ “κουρεύς”, όστις, ανάμεσα στις άλλες συφορές του, είχε και την κατάρα να γράφη στίχους.

Αλλά με πόση συγκίνηση και με πόσο –αλήθεια ντροπαλό– καμάρι εδιάβασα και ξαναδιάβασα, εφίλησα και ξαναφιλώ την ακόλουθη επιστολή του στην οποία γλυκοπλένει τα ευγενικότερα της ωραίας ψυχής του αισθήματα και απ' την οποία

Εντύθη ο νους με νέα φτερά, για ν' αρμενίσει πάλι
σε πέλαο κόσμου σκιερού,
στου πεθαμένου μου καιρού
τη ζωντανή τη ζάλη» (σ. 33)

Η ανατροφοδότηση του αυτοβιογραφούμενου από τον αναγνώστη του (Legrand), που ισοδυναμεί, όχι απλώς με την προσδοκώμενη αποδοχή του ως κουρέα-λογοτέχνη, αλλά με θερμότερη κατάφαση, είναι εντέλει αυτή που καθησυχάζει τις ανασφάλειές του και επιτρέπει τη συνέχιση και την ολοκλήρωση της γραφής της ζωής του.

Η εικόνα του «εγώ» που κατασκευάζει η αυτοβιογραφία του Τσακασιάνου με τη θεματική και τη ρητορική της είναι πολυδιάστατη ή και πολυδιασπασμένη, αλλά συνεπής: κουρέας και λογοτέχνης, πολύτροπος καλλιτέχνης, αυτοδίδακτος, αυθόρμητος στιχουργός με χειμαρρώδη έμπνευση, εύθυμος, κωμικός, φαρσέρ, παρορμητικός, ριψοκίνδυνος, ερωτύλος, πολυτεχνίτης κι ερημοσπίτης, καταφατικός, επίμονος, αδιόρθωτος από την παιδική ηλικία μέχρι σήμερα που αναγκάζεται να βάλει μυαλό, μολονότι κατά βάθος δεν θέλει να αλλάξει. Η βασική διττότητα που τον ταλαιπωρεί ως αντίφαση (κουρέας - ποιητής) αίρεται εντέλει και γίνεται ανεκτή από τον ίδιο, στον βαθμό που γίνεται, μέσω της αποδοχής της από τον περίγυρό του, τον άμεσο και τον ευρύτερο. Η αυτοβιογράφησή του μοιάζει να έχει στόχο τη δικαίωση αυτής της αντίφασης.

Βασικό στοιχείο, βέβαια, της πολυδιάστατης ταυτότητάς του είναι η μονοδιάστατη, θα λέγαμε, τοπικότητά της. Μολονότι σχεδόν δεν θεματοποιείται στην αφήγηση,⁹¹ η οποία εστιάζεται σχεδόν αποκλειστικά στην περιπέτεια του «εγώ» του αυτοβιογραφούμενου, η Ζάκυνθος του τέλους του 19^{ου} αιώνα είναι το μόνιμο σκηνικό της, κυρίως με την πολιτισμική ζωή της και με τον ήχο της ντοπιολαλιάς της, η οποία συχνά και σκόπιμα παρεισφύρει στη μικτή, όπως είπαμε, γλώσσα του κειμένου. Η έντονη παρουσία της Ζακύνθου υπογραμμίζεται από τη σημαίνουσα απουσία της Αθήνας, στην οποία ο Τσακασιάνος έχει εγκατασταθεί ήδη από το 1888, δηλαδή, για τον χρόνο της αφήγησης, πριν από έντεκα χρόνια. Η Αθήνα εμφανίζεται στο κείμενο με αφορμή το πρώτο ταξίδι που έκανε εκεί ο Τσακασιάνος το 1877. Πρόκειται όμως για απλή μνεία, καθώς η έμφαση δίνεται στην αποδοχή του από «τους εν Αθήναις διαπρεπείς λογίους» (σ. 44). Τίποτα δεν μαθαίνουμε για την πόλη και την εντύπωση που του έκανε η πρώτη του επίσκεψη σε αυτήν. Ακόμα πιο αδιάφορη αποδεικνύεται η μνεία της πρωτεύουσας στα συμπραζόμενα της εγκατάστασής του εκεί: δεν περιέχεται καν σε κύρια πρόταση: «Εγκατασταθείς τότε οριστικώς εις τας Αθήνας, έλαβα την απόφαση –κατόπιν φιλικών συστάσεων– να εκδώσω τη συλλογή μου *Δώρο πρωτοχρονιάτικο* (Αθήναι 1888)» (σ. 59). Και πάλι, τίποτα για τη ζωή του στην πρωτεύουσα, τη συναναστροφή του με τους εκεί λογίους. Εκτός –και έτσι βέβαια αποκτά βαρύνουσα σημασία– από τη σύντομη μνεία μιας τιμωρίας που του επιβλήθηκε διοικητικά, επειδή με το ποίημα του «Του Σπουργίτη μπόμπα πρώτη, μποναμάς του Πατριώτη» (1894) σατίρισε, από την οπτική γωνία του Ζακυνθινού/Επτανήσιου, την κατάσταση στην Ελλάδα μετά τη χρεωκοπία του 1893. Ο Τσακασιάνος είναι, λοιπόν, ένας Ζακύνθιος που ζει στην Αθήνα του τέλους του 19^{ου} αιώνα για να βιοποριστεί, αλλά παραμένει νοσταλγικά προσηλωμένος στη γενέθλια Ζάκυνθο. Στην αυθιστόρησή του δεν φαίνεται να υπάρχει καμία όσμωση με τον νέο τόπο και το νέο πνευματικό περιβάλλον.

⁹¹ Μόνη εξαίρεση οι στίχοι από τον «Σπουργίτη στη Νάπολη», στους οποίους συγκρίνει τις δύο πόλεις, τη Νάπολη και τη Ζάκυνθο, προκρίνοντας τελικά τη δεύτερη.

Από αυτή την άποψη, έχει ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε τη στάση του σχετικά με το μείζον ζήτημα της επτανησιακής περιπέτειας, την Ένωση με την Ελλάδα.

Στην αφήγηση του Τσακασιάνου το θέμα της Ένωσης εμφανίζεται πολύ νωρίς, καθώς για τον αυτοβιογραφούμενο συνδέεται με τις επιπτώσεις που είχε στην οικογένειά του. Στις πρώτες κιόλας παραγράφους, ο Τσακασιάνος αναφέρεται με περηφάνια στην προκοπή των γονιών του, αποκληρωμένων από την οικογένεια του πατέρα του. Μολονότι αποκληρωμένος από τους γονείς του, σύντομα καταφέρνει να γίνει «ένας από τους εντιμότερους εμπορομεσίτας» και η μητέρα του προσλαμβάνεται «εις το ευεργετικόν και πρώτιστον εν Ανατολή μεταξοϋφαντήριον, το οποίον ιδρύθη διά μετοχών εις την Ζάκυνθον κατά το 1849», αρχικά ως εργάτρια και στη συνέχεια ως διευθύντρια. Ωστόσο, το 1863, η πλέον χήρα μητέρα του αναγκάζεται να χάσει τη θέση της εξαιτίας της διάλυσης του μεταξοϋφαντηρίου, «την οποία επέφερε η πολιτική τότε διαμάχη μεταξύ των μετόχων, οίτινες, ως εκ της μελετωμένης Ενώσεως μετά της Ελλάδος, είχαν διαιρεθεί εις Ριζοσπάστας και Καταχθονίους:

«Νομικός, Λομβάρδος κι άλλοι
στου μυαλού το ρεμπελιό
“Ζήτω η Ένωσις”, φωνάζουν
και για πρώτον ξετινάζουν
της Σχολής τον αργαλειό!» (σ. 20)

Τη ζοφερή αυτή ανάμνηση από τις τραυματικές για τη Ζάκυνθο διεργασίες που σημάδεψαν την προετοιμασία της Ένωσης διαδέχεται, δύο παραγράφους πιο κάτω, η ανάμνηση της συγκινημένης συμμετοχής του στις γιορτές της Ένωσης. Το νήμα της αφήγησης εξακολουθεί να είναι η μητέρα του, που τώρα χαιρείται με την έφεση του παιδιού της στα γράμματα:

«Μ’ έβλεπε να ζητώ εδώ κι εκεί βιβλία, για να φτειάσω βιβλιοθήκη, τάχα μου. Και η χαρά της χαρά!
Όταν μάλιστα την επομένη της Ενώσεως ημέρα (1864) της ανέγνωσεν ο διδάσκαλός μου Κοτούλιας
τους στίχους, που είχα κάμει τότε

“Πάνε οι Άγγλοι, πάει ο ξένος,
πάει ο πλούσιος μασκαράς
Ζήτω η μάνα μας η Ελλάς!”

την πήρανε τα κλάματα και μου έδωκε μαζεμένα πλέον όλα τα φιλιά, που έως τότε μου απόκρυπτε
η σιωπηλή στοργή της.» (σ. 21)

Η αντίφαση συναισθημάτων που χαρακτηρίζει τις δύο διαδοχικές μαρτυρίες για την Ένωση θα μπορούσε να εξηγηθεί με βάση τη διαφορά στην εστίαση. Το τρίστιχο που πανηγυρίζει για την Ένωση, αποκαλύπτοντας την αυθόρμητη «ελληνικότητα» του Επτανήσιου –καθώς και την ποιητική του φλέβα, αφού τότε για πρώτη φορά συνειδητοποίησε την κλίση του—⁹² ανήκει στον ανυποψίαστο εντεκάχρονο Τσακασιάνο, ενώ το επικριτικό σχόλιο για την κατάλυση του υφαντουργείου λόγω της επικείμενης Ένωσης υπαγορεύεται από τον σοφό (παθόντα και μαθόντα) ενήλικο αφηγητή.

Δεν πρόκειται, όμως, μόνο για διαφορά οπτικής. Η αμφιθυμία απέναντι στην Ένωση επανέρχεται στο κείμενο και αποδεικνύεται σταθερότερο χαρακτηριστικό του ενήλικου αυτοβιογραφούμενου. Το 1885, όπως αφηγείται, συμμετείχε ψυχικά και ποιητικά στον «επαναστατικό αναβρασμό» για την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας που

«[...] κατηνύσθη κατόπιν διά του αποκλεισμού των παραλίων μας. Πληγωμένος εγώ ως και πας Έλλην από το γόγγυσμα του υποδουλωμένου Ελληνισμού, ενθουσιασμένος για τη μεγαλοπρεπή στάση της φτωχής μου πατρίδος, αγανακτισμένος δε και διά τας απειλάς, που της έκαμνε τότε η επίσημος Ευρώπη έγγραφα το θερμότερον ίσως των ποιημάτων μου, “Εμπρός”, όπερ εδημοσιεύθη εν τη *Κυμέλη* Ζακύνθου (Δεκέμβριος 1885).» (σ. 54)

Η μνεία της ημερομηνίας έχει τη σημασία της. Επειδή, ενώ τον Δεκέμβριο του 1885 ο τριανταδύαχρονος Τσακασιάνος συμμετείχε, από τη Ζάκυνθο όπου βρισκόταν, στην αλυτρωτική ιδεολογία του νεοελληνικού κράτους, «ως και πας Έλλην», το «ενθουσιώδες “Εμπρός” διεδέχθησαν ευθύς κατόπιν οι απελπιστικές “Γεροντοπαραξενιές του Σπουργίτη” (1 Ιανουαρίου 1886)» (σ. 55). Το μακροσκελές «γελιογράφημα» διεκτραγωδεί την κατάπτωση των Επτανήσιων μετά την Ένωση και εξαιτίας της Ένωσης, αναπολώντας την προτεραία κατάσταση, όταν, έστω και κάτω από τη σκληρή εποπτεία των Βρετανών, οι Επτανήσιοι ζούσαν με

⁹² «Από την ημέρα δ’ εκείνη ό,τι παλιόχαρτο ήθελε ρίξει η τύχη στα χέρια μου, συφορά και μαυρίλα του! Στίχοι, σκέψεις, σχεδιάσματα, μουτζουρώματα και εις το τέλος ξέσχισμα!» (σ. 21)

αξιοπρέπεια και αυτονομία, όταν ήταν το κέντρο του κόσμου τους. Από το πολύ γνωστό ποίημα ο Τσακασιάνος παραθέτει εντός της αυτοβιογραφίας διάφορα αποσπάσματα, από όπου και αντλώ (σσ. 55-57):

[...]
Σου λέει: το λες... Μα δεν μπορώ! Όρσε μέσ' στη φυλή μου...
Ήμωνα κάτου αφ' τα σκυλιά κι είχα την 'πόληγή μου!
[...]
Είχα τη φούρκα στο λαιμό, μα δήμιους γαλαντόμους.
Μα επίστευα, είχα Θεό, πλούτια, τιμές και νόμους!
Είχα κουβέρνο ανθρωπινό, σπεττόρο, πολυτσία,
Ρεγγέντε, που θα ... φτούσανε Αυλές και Υπουργεία!
[...]
Έτρωα μια μπουκιά ψωμί κι έκανα το σταυρό μου,
'μπόρεια να πω το δίκιο μου, όριζα το δικό μου
κι είχα και νου, μα τα 'χασα ούλα στη Ρωμοισύνη.
Τουρκέψαμε, γινήκαμε Ζουλούδες, Μπαμπουίνοι!
[...]
Στον ερχομό του Γλάστωνα, –ο Θεός σχωρέσ' σε, Σέρρα,–
μ' έκανες κι επαράτρεχα μουρλός με μία παντιέρα,
και “Ζήτω, ζήτω η Ένωση!” 'φούγιαζα. “Προχωρείτε!”
Κι όταν μας είπε ο Γλάστωνας “Μη σούσσουρα, σκεφθείτε ...”,
“Ένωση!” του ξανάπαμε, “Ένωση, ετσελέντσα!”
κι ανάψανε τα “Ζήτω” μας κάτου στη Ρεζιτέντσα.
Και το 'πε ο κακορίζικος, το 'πε: “Πενσάτε μέλιο,
γιατί θα μετανιώσετε...”. Κι έλεγε το Βαγγέλιο!
[...]
Πού εκείνος ο 'ξευγενισμός;... Τι χρόνια! τι ρισπέττο!
Τώρα “Γκιαούρ” και “Βρε σιχτίρ” και κοντακίες στο πέτο.
[...]
Έκανα κι έρανα σα νιος, μα δε μ' εκογιονάρανε,
ακόμα και τσι γάτες μου, σινιόρ, μου ρισπεττάρανε!
[...]
Μα κόπιασε και σήμερα να κάμεις μπαρτζολλέττα...
σε αμπλοκκάρουνε οι πορδές με κρουπ και με στελέττα!»⁹³
[...]

Το ποίημα αποτυπώνει συνοπτικά και παραστατικά βασικές διαφορές ανάμεσα στα Επτάνησα και την Ελλάδα, ως προς τις πολιτικές και κοινωνικές δομές, τον πολιτισμό και τα ήθη. Ωστόσο, μετά από διακόσιους τόσους στίχους πικρού απολογισμού από την αντιπαράθεση των δύο κόσμων, του Επτανησιακού και του Ελληνικού, το ποίημα κλείνει με μιαν ανατροπή, αφού, εντέλει, παρ' όλα αυτά, ο Σπουργίτης θέλει να είναι και νιώθει ότι είναι Έλληνας:

[...]
Και ούλα;... Για την Ένωση!... Για εκείό το κουρελάκι,
που επήε στο παντιερόξυλο κι έκλαια σαν παιδάκι!
Εππούρ... μα όλους τσ' ουρανούς! Αν σκίσης την καρδιά μου
θα ιδείς να σ' έχω 'κόνισμα, παντιέρα ελληνικιά μου!
Κι όχι με τούτα πόπαθα, μα κι άλλα τόσα ακόμα
να ιδή από σε ο Σπουργίτης σου, μ' εσέ θα πάη στο χώμα!

Δεν πρόκειται απλώς για αντιφάσεις που συναιρούνται ρητορικά στο ποίημα του 1886 και στην αφήγηση του 1899, αλλά για τη διάκριση ανάμεσα στην Πατρίδα και στο Κράτος.⁹⁴ Η μητέρα Ελλάδα («η μάνα μας η Ελλάς») είναι η ιδέα, το ιδανικό της πατρίδας, το οποίο ο Τσακασιάνος ασπάζεται και υπερασπίζεται. Τα βέλη του, αντίθετα, στρέφονται εναντίον του ελληνικού Κράτους (του κακού πατέρα), το οποίο έχει εξουθενώσει τους Επτανήσιους με τους θεσμούς του, τις δομές του, τα ήθη του. Το πρόβλημα

⁹³ Παραθέτω με βάση το Γλωσσάριο της έκδοσης (βλ. Μπουμπουλίδης 1992, σσ. 71-73) κάποια χρήσιμα για την κατανόηση του ποιητικού αποσπάσματος ερμηνεύματα: *κουβέρνο*: κυβέρνηση, *σπεττόρος*: επιθεωρητής, *πολυτσία*: αστυνομία, *φουγιάζω*: κραυγάζω, *Ρεζιτέντσα*: κτήριο της τοπικής διοίκησης επί Αγγλοκρατίας, *Πενσάτε μέλιο*: σκεφθείτε το καλύτερα, *ρσιπέττο*: σεβασμός, *κογιονάρω*: κοροϊδεύω, *ρσιπεττάρω*: σέβομαι, *μπαρτζολλέττα*: αστεία.

⁹⁴ Βλ. και τη διάκριση έθνος-κράτος στα *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη (κεφ. 3.2).

βρίσκεται, όχι στην ιδέα, αλλά στον τρόπο που «φυσικοποιήθηκε», για να θυμηθούμε την ποιητική του Σολωμού, την οποία εύστοχα επικαλείται ο Τσακασιάνος:

«Ο Θεός σχωρέσ' σε Σολωμέ! Είδες εκεί εξυπνάδα...
Πονούσε, μα δεν ήθελε να ιδή ποτέ του Ελλάδα!
“Έλα”, του λέγανε, “να ιδής τους άνδρας μας, τ' αρχαία.”
Κι εκείνος έλεε “Νο, σινιόρ, θα χάσω την Ιδέα!”» (σ. 61)

Άλλο, λοιπόν, η πατρίδα Ελλάδα, η εθνότητα, και άλλο το ελληνικό Κράτος και οι εκπρόσωποί του. Αυτή τη διάκριση διαβάσει στις «Γεροντοπαραξενάδες του Σπουργίτη» και ο Λασκαράτος, ο οποίος, στην επιστολή που απευθύνει στον Τσακασιάνο, σημειώνει σχετικά με το ποίημα:

«Είναι ωραίον και διά το πνεύμα του και διά τες αλήθειες του και διά την όλην διεξαγωγήν του, και διά το τέλος του. Εις το τέλος του δείχνεις ότι δεν τα 'χεις με τον Ελληνισμόν, τον οποίο μάλιστα αγαπάς, αλλά με την γενεάν την διεφθαρμένην των ημερών μας, η οποία, βέβαια, παίρνει το όνομα ελληνική, διά ναν το ατιμάση».⁹⁵

Την άποψη του Τσακασιάνου για την «κατάντια» των Επτανησίων μετά την Ένωση φαίνεται ότι, εκτός από τον Λασκαράτο, συμμερίζονται και πολλοί άλλοι Επτανήσιοι, οι οποίοι ένιωσαν δικαιωμένοι από το ποίημα:

«“Θεός σχωρέσ' τον πατέρα σου και τη μανούλα σου, Τσακασιάνε. Τους τα έψαλες τέλος μια και καλά! Μπράβο σου χίλιες φορές!” Έτσι άκουες τότε να λέγουν όλοι. Και νέα πάλι για το στιχούργημα τούτο τηλεγραφήματα κι επισκέψεις και φιλήματα και συγκινήσεις και ανατυπώσεις, των οποίων και το ελάχιστον χρονογραφικό σημείωμα θα με παρίστανεν ως ένα περιουσιολόγο γελοιοδέστατο.» (σ. 59)

Με αρκετά διαφορετικό τρόπο θα αφηγηθεί τη σχέση του με την Αθήνα και το Ελληνικό κράτος ο συμπατριώτης και συνομήλικος του Τσακασιάνου, Στέφανος Μαρτζώκης, στη δική του αυθιστόρηση, την οποία θα δούμε στη συνέχεια.

7.3 Στέφανος Μαρτζώκης, *Αυτοβιογραφία* (1911-1912)

Στις 22 Φεβρουαρίου 1913, ημέρα των γενεθλίων του, ο ζακυνθινός ποιητής Στέφανος Μαρτζώκης, γεννημένος από πατέρα Ιταλό και μητέρα Ζακυνθινή, πεθαίνει στο Νοσοκομείο του Ευαγγελισμού της Αθήνας, φτωχός, απομονωμένος και απογοητευμένος. Λίγο καιρό πριν πεθάνει, στο περιοδικό *Ο Καλλιτέχνης*, έχει δημοσιευτεί σε συνέχειες (Μάιος 1911 - Μάιος 1912)⁹⁶ η «Αυτοβιογραφία» του ή, ακριβέστερα, ένα κεφάλαιό της, όπως διευκρινίζει ο εκδότης του περιοδικού, Γεράσιμος Βώκος, στο προλογικό σημείωμά του (Α 70):

«Ο ποιητής κ. Στέφανος Μαρτζώκης συνέγραψε κατ' αυτὰς την αυτοβιογραφίαν του. Αν κρίνωμεν από το κατωτέρω κεφάλαιον, το οποίον ευηρεστήθη να παραχωρήσει εις τον *Καλλιτέχνην*, το έργον αυτό δεν είνε μόνον πολύτιμος συμβολή διά την βαθυτέραν επεξήγησιν και κατανόησιν της ποιησεώς του, αλλά και γοητευτική αυτοτελής αφήγησις και περισσότερον όλων μία ψυχολογική αποκάλυψις ζωής, η οποία ωραΐζεται από τα ευγενέστερα ανθρώπινα αισθήματα.»

Μολονότι, όμως, διαθέτουμε ένα μόλις κεφάλαιο της αυτοβιογραφίας του Μαρτζώκη, από την ανάγνωσή του δημιουργείται η εντύπωση ότι εντός του κεφαλαίου αυτού έχει ήδη συντελεστεί το αυτοβιογραφικό εγχείρημα, εφόσον η αφήγηση ξεκινά από την παιδική ηλικία και φθάνει ως το παρόν του ποιητή-αφηγητή, συνδυάζοντας την εστιασμένη και λίγο-πολύ γραμμική ιστόρηση επιμέρους επεισοδίων της ζωής του με συνολικές και συνθετικές εποπτεύσεις, που αφορούν τόσο τον ίδιο όσο και το περιβάλλον του. Βέβαια, εκτός από το προλογικό σημείωμα του Βώκου, την αναγνωστική προσδοκία τουλάχιστον ενός ακόμα

⁹⁵ Η επιστολή του Λασκαράτου συμπεριλαμβάνεται μαζί με άλλες στο Επίμετρο της έκδοσης της *Αυτοβιογραφίας*, από τον επιμελητή (βλ. Μπουμπουλίδης 1992, σ. 85).

⁹⁶ Στέφανος Μαρτζώκης, «Η αυτοβιογραφία μου», *Ο Καλλιτέχνης*, τχ. 14 (Μάιος 1911), σσ. 70-71 / τχ. 15 (Ιούνιος 1911), σσ. 93-95 / τχ. 16 (Ιούλιος 1911), σσ. 131-134 / τχ. 17 (Αύγουστος 1911), σσ. 177-180 / τχ. 18 (Σεπτέμβριος 1911), σσ. 209-212 / τχ. 19 (Οκτώβριος 1911), σσ. 252-253 / τχ. 25 (Απρίλιος 1912), σσ. 16-17 / τχ. 26 (Μάιος 1912), σσ. 58-59. Η δημοσίευση του κεφαλαίου ολοκληρώνεται σε οκτώ συνέχειες. Προκειμένου να διευκολυνθεί εδώ η παραπομπή στο κείμενο, αριθμώ τις οκτώ συνέχειες χρησιμοποιώντας τα κεφαλαία γράμματα της ελληνικής αλφαβήτου (Α-Η). Έτσι, π.χ., Α 70 σημαίνει: πρώτη συνέχεια (= τχ. 14, Μάιος 1911), σελίδα 70 κ.ο.κ.

κεφαλαίου δημιουργεί η υπόσχεση που διαβάζουμε στο τέλος της έκτης δημοσιευμένης συνέχειας: «Για τους αγαπητούς μου Λεωνίδα Ζ. Ζώη, Γεώρ. Μάτεση, Ανδρέα Αβούρη, Καιροφύλα και άλλους, θα μιλήσω στο άλλο κεφάλαιο» (ΣΤ 253). Η ρητή αυτή ενδοκειμενική αναφορά, σε συνδυασμό με τη ροή της τμηματικής δημοσίευσης του «πρώτου κεφαλαίου» στο περιοδικό, επιτρέπουν να κάνουμε μια βάσιμη υπόθεση για τη διαδικασία της γραφής της αυτοβιογραφίας και να αποσαφηνίσουμε καλύτερα τα κίνητρά της. Ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή.

«Η αυτοβιογραφία μου» δημοσιεύεται στον *Καλλιτέχνη* σε οκτώ συνολικά συνέχειες, από τις οποίες οι έξι πρώτες έχουν κανονική ροή και παρακολουθούν τον μηνιαίο ρυθμό έκδοσης του περιοδικού, από τον Μάιο έως και τον Οκτώβριο του 1911, ενώ οι δύο τελευταίες, η έβδομη και η όγδοη, θα καθυστερήσουν και, μολονότι το περιοδικό δεν έχει στο μεταξύ διακόψει την κυκλοφορία του, θα δημοσιευτούν τον Απρίλιο και τον Μάιο του 1912 αντίστοιχα. Είναι, όμως, λάθος να θεωρείται ότι οι δύο αυτές αργοπορημένες δημοσιεύσεις συνεχίζουν και ολοκληρώνουν το «πρώτο κεφάλαιο»: το κεφάλαιο έχει ήδη ολοκληρωθεί στο τέλος της έκτης συνέχειας, ακριβώς με την υπόσχεση του Μαρτζώκη ότι θα επανέλθει «στο άλλο κεφάλαιο» για να μιλήσει για κάποιους ακόμα ζακυνθινούς λογίους. Συγχρόνως, είναι εξίσου λάθος, πιστεύω, να θεωρηθεί ότι η έβδομη και η όγδοη συνέχεια αντιστοιχούν στο υπεσχημένο «άλλο κεφάλαιο», αφενός γιατί οι συνέχειες αυτές δεν περιέχουν καμία μνεία των προσώπων για τα οποία ο Μαρτζώκης υπόσχεται να μιλήσει και, αφετέρου, γιατί αποτελούν, κατ' ουσία, μια «ασυνέχεια» του αυτοβιογραφικού νήματος. Συγκεκριμένα, ενώ οι πρώτες έξι δημοσιευμένες συνέχειες της αυτοβιογραφίας, που αντιστοιχούν στο πρώτο κεφάλαιο, καλύπτουν τη ζωή του Μαρτζώκη έως το έτος 1878, η έβδομη ξεκινά ουσιαστικά από το 1897, δηλαδή κάνοντας ένα χρονικό άλμα δεκαεννιά ετών, και μαζί με τη όγδοη φθάνουν μέχρι το παρόν του αφηγητή Μαρτζώκη (1911). Επιπλέον, εκτός από το χρονικό άλμα, στις δύο τελευταίες δημοσιευμένες συνέχειες της αυτοβιογραφίας έχουμε μια δραστική επιτάχυνση του αφηγηματικού ρυθμού σε σχέση με τις προηγούμενες, επιτάχυνση που εποπτεύεται επαρκώς με μια πρόχειρη μέτρηση: οι πρώτες έξι συνέχειες αφηγούνται τα είκοσι τρία πρώτα χρόνια της ζωής του Μαρτζώκη, σε συνολικά τριάντα οκτώ τυπωμένες στήλες του περιοδικού, ενώ οι δύο τελευταίες συνέχειες καλύπτουν δεκατέσσερα χρόνια (1897-1911), σε μόλις έξι στήλες.

Εικ. 8. Στέφανος Μαρτζώκης

Το εκδοτικό αποτύπωμα της αυτοβιογραφίας του Μαρτζώκη επιτρέπει, νομίζω, να εικάσουμε τη διαδικασία γραφής της ως εξής: στις αρχές του 1911 το πρώτο κεφάλαιο της αυτοβιογραφίας του Μαρτζώκη είναι γραμμένο και ο Βώκος αρχίζει τη δημοσίευσή του στον *Καλλιτέχνη*. Καθοδόν, φαίνεται ότι ο Μαρτζώκης, για κάποιους λόγους, συνειδητοποιεί πως η αυτοβιογραφική του πρόθεση δεν θα μπορέσει να ολοκληρωθεί έτσι όπως την είχε σχεδιάσει. Ωστόσο, από τη ματαιώσή της κρίνει σκόπιμο να εξαιρέσει την αφήγηση κάποιων επεισοδίων του βίου του, που αφορούν το χρονικό διάστημα 1897-1911 και συνδέονται με την απόφασή του να εγκαταλείψει τη Ζάκυνθο, καθώς και με την εγκατάστασή του στην Αθήνα, όπου βρίσκεται τώρα και από όπου γράφει ή επιχειρεί να γράψει την ιστορία της ζωής του. Έτσι, συντάσσει το κείμενο που τελικά δημοσιεύεται στον *Καλλιτέχνη* τον Απρίλιο και τον Μάιο του 1912, πέντε μήνες μετά την ολοκλήρωση της δημοσίευσης του πρώτου κεφαλαίου της αυτοβιογραφίας του και ως συνέχεια σε αυτό, χωρίς κανένα περικειμενικό σχόλιο.

Τι το σημαντικό περιέχει αυτή η αυτοβιογραφική προσθήκη, ώστε ο συγγραφέας έκρινε σκόπιμο να τη συγκροτήσει και να τη δημοσιεύσει; Η αφήγηση ξεκινά από τη διεκτραγώδηση της «αξιοδάκρυτης» (Ζ 16) οικονομικής κατάστασης του Μαρτζώκη, η οποία τον οδηγεί να αφήσει το μικρότερο παιδί του στον μεγάλο αδελφό του, τον Ντάνο, και με τα άλλα δύο⁹⁷ να φύγει στις αρχές του 1897 από το νησί, με τελικό προορισμό τη Σμύρνη, όπου είχε την ελπίδα να βρει δουλειά. Ωστόσο, εξαιτίας του πολέμου, τα σχέδιά του ματαιώνονται και εγκαθίσταται στην Αθήνα, «διά παντός». Σε αυτή την εγκατάσταση εστιάζεται η αφήγηση, επιμένοντας σε δύο θεματικές: από τη μια, στην επαφή του με τη λογοτεχνία της Αθήνας καθώς και με το δικό του λογοτεχνικό έργο και, από την άλλη, στον δύσκολο βιοπορισμό του στην πρωτεύουσα:

«Τα λίγα χρήματά μου είχαν τελειώσει και βρισκόμουν χωρίς ψωμί. Δε μου έμενε άλλο από τα βιβλία μου που είχα αγοράσει με πολύ μεγάλες θυσίες.

Με κανένα βιβλίο κρυμμένο, έτρεχα δειλά δειλά και πικραμένα στα βιβλιοπωλεία. Κάθε που εχωριζόμουν από κανένα από αυτά, μου σπάραζεν η καρδιά. Αλλ' ήμουν πατέρας κ' έπρεπε να νικήση η αγάπη στα φτωχά μου παιδιά, τα οποία λίγο ψωμί μου ζητούσαν μόνο. [...]

Υστερα από τον εξευτελισμό και την αγωνία που εδοκίμαζα για να πουλήσω κανένα βιβλίο, αγόραζα λίγο ψωμί κ' επήγαινα στο καφεενεδάκι για να πω ένα καφέ και να γράψω κανένα ποίημα.

Τα πρώτα χρήματα που επήρα από ποιήματα ήταν από τη «Διάπλασι των Παίδων» και τούτο χρεωστώ στο φίλο μου Ξερόπουλο.» (Η 58).

Ο συμπολίτης του Μαρτζώκη, Ξερόπουλος, γέφυρα ανάμεσα στα Επτάνησα και την Αθήνα, όπως και ο φιλοεπτανήσιος Παλαμάς, θα τον υποδεχθούν εγκάρδια και θα διευκολύνουν την ένταξή του στους λογοτεχνικούς κύκλους της Αθήνας:

«Στον Παλαμά ήμουν πολύ υποχρεωμένος. [...] Δύο ή τρεις φορές τη βδομάδα, δεν ενθυμούμεν καλά, πηγαίναμε τα βράδια στη συναναστροφή του Παλαμά, όπου εμαζευότανε ό,τι καλό έχει να επιδείξη αυτός ο τόπος στη φιλολογία και καμιά φορά πηγαίναμε και στις Κυρίας Παρρέν.» (Ζ 16-17)

Στα σπίτια του Παλαμά και της Παρρέν θα γνωρίσει παλιούς και νέους λογοτέχνες που βρίσκονται στην πρωτεύουσα: τον Καμπίση, τον Νιρβάνα, τον Πορφύρα, τον Γρυπάρη, τον Μαλακάση, τον Παπαντωνίου και πολλούς άλλους, οι οποίοι στην αφήγησή του παρουσιάζονται σύντομα, με κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τους «[...] ο Βλαχογιάννης, με το ψευδώνυμό του Επαχτίτης, σοβαρός, αληθινός, πρώτης γραμμής συγγραφέας, όσο και καλλιτέχνης» (Ζ 17). Στη γνωριμία του με τον λογοτεχνικό κόσμο της Αθήνας και στην ενθάρρυνση που δέχθηκε από αυτόν αποδίδει ο Μαρτζώκης τα ώριμα έργα του, «δηλαδή τα περισσότερα σονέτα μου, σχεδόν όλους τους *Βάρβαρους στίχους* μου, το “Παγκόσμιο Τραγουδί”, τα “Πανουράνια” και πολλά άλλα [...]» (Η 58).⁹⁸ Ωστόσο, το κείμενο της προσθήκης κλείνει με τη μνεία μιας μάλλον δυσάρεστης γνωριμίας. Πρόκειται για τη γνωριμία με τον γνωστό συμβολιστή λογοτέχνη και εκδότη του περιοδικού *Η Τέχνη*, [Κωσταντίνο Χατζόπουλο](#), ο οποίος εδώ παρουσιάζεται, λόγω των αισθητικών του αρχών, ως η αιτία της ψυχρότητας του αυθιστορούμενου με το λογοτεχνικό περιβάλλον στο οποίο είχε ενταχθεί:

«Κι' έναν άλλο εγνώρισα εκεί <στον Παλαμά> που πρέπει ν' αναφέρω. [...] Ήταν ο Κώστας Χατζόπουλος, ο οποίος τότε, καθώς όλοι γνωρίζουμε, είχε το ψευδώνυμο Πέτρος Βασιλικός [...] Από την εποχή εκείνη άρχισε η φιλολογική μας συναναστροφή να λαβαίνει άλλη κατεύθυνση. Ο Παλαμάς ήταν ο αρχηγός, αλλ' η ψυχή ήταν ο Βασιλικός, και για τις νέες αυτές ιδέες έπρεπε βέβαια να υπάρχει ένα όργανο, και το όργανο αυτό ήταν η *Τέχνη* με διευθυντή το Βασιλικό.

Από τότε αρχίζει η συμβολική ποίηση. Εγώ, δεν εννοώ να κατηγορήσω κανένα παρά μόνο τον εαυτό μου, δεν κατόρθωσα να καταλάβω αυτό τον ευλογημένο συμβολισμό και για τούτο δεν είχα λάβει καθόλου μέρος. Είναι αλήθεια πως δε με είχαν προσκαλέσει, γιατί ίσως μ' ενόμισαν ανάξιο, αλλά όπως κι' αν έχει το πράγμα ή για το ένα ή για το άλλο, έπρεπε να αποσυρθώ από μία συναναστροφή στην οποία δεν μπορούσα πλέον να λάβω μέρος κι όπου δεν είχα πλέον καμμία θέση.

Αν ο συμβολισμός ωφέλησεν ή έβλαψε τη φιλολογία, δεν αρμόζει σ' εμέ να πω το παραμικρό. Το χρέος μου είναι να σεβασθώ τους συγχρόνους μου και τους συνομηλικούς μου και

⁹⁷ Ο Μαρτζώκης παραλείπει να πει ότι η γυναίκα του τον έχει εγκαταλείψει, φεύγοντας με άλλον άνδρα. Ούτε ο Μαρτζώκης ήταν βέβαια πιστός στον γάμο του. Οι βιογραφικές πληροφορίες που διαθέτουμε για τον Μαρτζώκη, καθώς και η υποδοχή του έργου του, συγκεντρώνονται και σχολιάζονται στην εισαγωγή του Ευριπίδη Γαραντούδη στην έκδοση της συλλογής *Στίχοι βάρβαροι* καθώς και άλλων ποιημάτων του Μαρτζώκη· βλ. Γαραντούδης (επιμ.) 2000, σ. 17.

⁹⁸ Για το ποιητικό έργο του Μαρτζώκη, βλ. Γαραντούδης (επιμ.) 2000, σσ. 13-69.

κάθε προσπάθεια που γίνεται για τα γράμματα. Αυτά άλλοι άνθρωποι θα τα κρίνουν, άλλοι θα πουν την τελευταία λέξη:

. . . . . ai posteri
L' ardua sentenza . . . .

για να μεταχειρισθώ ένα στίχο του Μαντζώνη από τη περίφημη ωδή του στο θάνατο του Ναπολέοντος.

Είνε ή δεν είνε τίποτε αυτός ο συμβολισμός, η αλήθεια είνε πως ευτύχησε να λάβη ό,τι λαβαίνουν πολλά μεγάλα φιλολογικά γεγονότα, εννοώ να πω τη γελοιοποίησι, και τούτο μόνο πιστεύω πως είναι αρκετή ικανοποίησι για εκείνους που τον είχαν αντιπροσωπεύσει.» (Η 59)

Η απόρριψη του νέου τότε λογοτεχνικού ρεύματος του Συμβολισμού από τον Μαρτζώκη και η ρήξη του με τον Παλαμά και τον κύκλο της *Τέχνης*, έχουν βέβαια εγγραφεί στην ιστορία της νεοελληνική λογοτεχνίας και είναι σήμερα γνωστά. Ό,τι ενδιαφέρει εδώ είναι η ρητορική αυτής της κατάθεσης και η λειτουργία της στο πλαίσιο της αυτοβιογράφησης του Μαρτζώκη. Προκαλεί, ασφαλώς, εντύπωση η απουσία οποιασδήποτε επιχειρηματολογίας που να στηρίζει την απόρριψη ή έστω την αμφισβήτηση από τον Μαρτζώκη της αξίας του Συμβολισμού. Επίσης, μολονότι ξέρουμε ότι η σύγκρουση με τους άλλοτε αγαπημένους του συνοδοιπόρους ήταν έντονη και συζητήθηκε στην εποχή της,⁹⁹ εδώ είναι μάλλον εμφανές ότι ο ποιητής βρίσκεται σε θέση άμυνας και απολογίας (βλ. κυρίως τη δεύτερη παράγραφο του παραθέματος) και η στάση του είναι, παρά την ειρωνεία της, μετριοπαθής (βλ. τις δύο τελευταίες παραγράφους). Σε συνάρτηση με τα παραπάνω, κρίσιμη για να κατανοήσουμε τη λειτουργία αυτής της κατάθεσης στο πλαίσιο της αυτοβιογράφησης είναι η φράση «Αυτά άλλοι άνθρωποι θα τα κρίνουν, άλλοι θα πουν την τελευταία λέξη: ai posteri / L' ardua sentenza», αντικείμενο αναφοράς της οποίας δεν είναι μόνον η αποτίμηση του Συμβολισμού, αλλά και του ρόλου του ίδιου του Μαρτζώκη. Με άλλα λόγια, στην καταληκτήρια εξομολόγησή του μπορούμε να αναγνωρίσουμε τα πιθανά κίνητρα, τόσο αυτής της αργοπορημένης αυτοβιογραφικής προσθήκης (της έβδομης και όγδοης δημοσιευμένης συνέχειας και συνέχισης του αυτοβιογραφικού κεφαλαίου), όσο και του ίδιου του αυτοβιογραφικού εγχειρήματος. Σε βαθιά ρήξη με το ζωτικό του λογοτεχνικό περιβάλλον, ο πενήνταεξάχρονος Μαρτζώκης προβαίνει σε μια δημόσια συνολική αυτοπαρουσίασή του, στο πλαίσιο ενός διαλόγου με τους συγχαιρινούς του, αλλά και με τους ιστορικούς του μέλλοντος. Πόσο επιτακτικό μπορεί να είναι το να αφήσει ο ίδιος τη συνολική αυτοπροσωπογραφία του, καθώς και τη δική του άποψη για τα λογοτεχνικά πράγματα γενικότερα και τη σχέση του μαζί τους ειδικότερα, γίνεται κατανοητό όταν διαβάσουμε κάποια δημοσιευμένα ειρωνικά ή επικριτικά σχόλια που υπήρχαν για αυτόν και στα οποία, μάλιστα, αναγνωρίζουμε κάποτε ότι εμμέσως απαντά στην αυτοβιογραφία του. Π.χ. η ακόλουθη διαβεβαίωσή του «Δεν έδειξα ποτέ πως μ' αρέσει η ρεκλάμα, ούτε ποτέ επροκάλεσα να με επαινέσουν, αλλ' όταν ο έπαινος έρχεται αυθόρμητος, με κάνει να χαρώ» (Η 58), δεν μπορεί να γίνει κατανοητή χωρίς το κείμενο του Δ. Ι. Καλογερόπουλου, «Στέφανος Μαρτζώκης», δημοσιευμένο στο περιοδικό *Ποικίλη Στοά* του 1899, όπου ο ποιητής παρουσιάζεται «αποκαρδιωμένος από τις αλλεπάλληλες συμφορές της ζωής και, ίσως γι' αυτό, παραιτημένος στην οκνηρή ζωή του “ήκιστα ρεκλαμοπαθούς”».¹⁰⁰ Πολύ σκληρότερη είναι η κριτική του Ταγκόπουλου, ο οποίος, κατηριάζοντας το 1904 τον ρόλο του μέντορα των νέων φιλόδοξων, αλλά κατά κανόνα ασήμαντων ποιητών τον οποίο εκών άκων είχε αναλάβει ο Μαρτζώκης στο καφενείο όπου σύχναζε, έγραφε:

«Ο κ. Μαρτζώκης τώρα τελευταία κατάντησε η μαμμή των πρωτόβγαλτων ποιητών. Κάθε λίγο και λιγάκι μας παρουσιάζει κι από έναν. Στους τόσους όμως που μας παρουσίασε, μπορούμε να του πούμε πως μονάχα ο Βάρναλης έχει κάποια αξία, τόση μάλιστα που μπορούσε να παρουσιάσει και τον ίδιο τον κ. Μαρτζώκη για ποιητή.»¹⁰¹

⁹⁹ Βλ. Γαραντούδης (επιμ.) 2000, σσ. 33-36. Σε επιστολή του προς περιοδικό της Αλεξάνδρειας, τον Ιανουάριο του 1909, ο Μαρτζώκης εκφράζεται υποτιμητικά και υβριστικά: «Τι θέλουν οι Πορφύρηδες, οι Γρυπάρηδες, οι Παλαμάδες, οι βαθυστόχαστοι; [...] Δε με μέλλει τόσο για τη σαπίλα την αθηναϊκή [...]» (ό.π., σ. 36). Μια καταγραφή της ρήξης, από διαφορετική οπτική, περιέχεται στην αυτοβιογραφία του Ξενόπουλου: «Πολλά ποιήματα του Παλαμά τα πρωτομάθαμε στο σπίτι του, διαβασμένα από τον ίδιον, κι' όλα σχεδόν του Μαρτζώκη, γιατί κάθε βράδυ είχε από δυο και τρία. Γρήγορα όμως τον χάσαμε από την παρέα μας, γιατί είχε σχηματίσει την ιδέα πως ο Παλαμάς δεν εχώνευε την ποιησή του, κι' είχε παρηγήσει πως, μετά την απαγγελία κάθε ποιήματός του, έκανε απλώς ένα κίνημα του κεφαλιού χωρίς λέξη, σα νάλεγε ειρωνικά “ευχαριστούμε!”. Με την ιδέα αυτής της “αποδοκιμασίας”, ο Μαρτζώκης έγινε θανάσιμος εχθρός του Παλαμά, και τον έβριζε όπου στεκόταν και βρισκόταν. Το πρώτο του μάθημα σε νεαρό μαθητή του στον ιστορικό “Μαύρο Γάτο”, ήταν πως ο Παλαμάς δεν άξιζε τίποτα» (Ξενόπουλος 2009, σ. 358).

¹⁰⁰ Το παράθεμα μνημονεύεται στο Γαραντούδης (επιμ.) 2000, σ. 18.

¹⁰¹ Το κείμενο δημοσιεύεται στον *Νουμά*, τχ. 25, 5 Δεκ. 1904, σ. 11· μνημονεύεται στο Γαραντούδης (επιμ.) 2000, σ. 20.

Υπό αυτή την οπτική, η αυτοβιογραφία του Μαρτζώκη μπορεί να διαβαστεί ως η αντίδραση μιας ταυτότητας σε άμυνα, που θέλει να υπερασπιστεί και να δικαιώσει την ιδιαιτερότητά της, εξαιτίας της οποίας τώρα βρίσκεται σε αντιπαράθεση με το περιβάλλον της. Έτσι, η αρχή της αφήγησής του αποκτά ουσιαστικότερη και συμβολική σημασία: «Μέσα στην πατρική μου οικογένεια, ήμουν πραγματικώς μία αντίθεση» (Α 71). Αυτή την αντίθεση, τη διαφορετικότητά του, όχι τόσο ως προς το οικογενειακό περιβάλλον, αλλά κυρίως ως προς το αθηναϊκό λογοτεχνικό περιβάλλον, φαίνεται ότι επιδιώκει να διαχειριστεί με την αυτοβιογραφία. Με το είδος της αυτοβιογραφίας ο ποιητής είναι ρητά εξοικειωμένος από τη νεανική του ηλικία στη Ζάκυνθο. Όταν, λοιπόν, έρχεται η ώρα της αυτοβιογράφησης, ο Μαρτζώκης είναι δυνάμει σε θέση να ανακαλέσει τη μνήμη του είδους:

«Αρχισα να διαβάζω ιταλικά ποιήματα, τον Σολωμό, τον Βαλαωρίτη, τον Τυπάλδο και μερικούς άλλους. Μία τέτοια αγάπη μου εγεννήθη για τα γράμματα που νύχτα μέρα εμελετούσα πότε την ιστορία του '21, πότε ποιήματα, πότε βιογραφίες μεγάλων, πότε τις αυτοβιογραφίες του Cellini, του Alfieri και του Goldoni. Θυμάμαι τη χαρά μου όταν εύρισκα σ' αυτές κάποια ελαττώματα που να τα είχα κ' εγώ. Τότε την έλλειψί μου εκείνη άρχιζα να τη δείχνω με μία κάποια περηφάνεια.» (Γ 132)

Η αυτοβιογράφηση του Μαρτζώκη μπορεί να χωριστεί, όπως και η ζωή του, σε δύο σαφή μέρη με βάση την τοπικότητα. Το πρώτο, που αντιστοιχεί στο δημοσιευμένο «πρώτο κεφάλαιο» (συνέχειες Α-ΣΤ), αναφέρεται στα χρόνια της ζωής του στη γενέθλια Ζάκυνθο, ενώ το δεύτερο, που αντιστοιχεί στην εσπευσμένη προσθήκη (συνέχειες Ζ, Η), στα χρόνια της ζωής του στην Αθήνα. Συνολικά, ιστορούνται τα είκοσι τρία πρώτα χρόνια της ζωής του (1855-1878) και τα τελευταία δεκατέσσερα (1897-1911), με βάση το έτος δημοσίευσης του κειμένου, ενώ εκτός αφήγησης μένουν δεκαεννέα χρόνια του ποιητή στη Ζάκυνθο (1878-1897). Όπως ήδη αναφέρθηκε, τα δύο μέρη διαφέρουν αφηγηματικά. Στο πρώτο, η αφήγηση είναι πιο αργή, στέκεται σε περισσότερα επεισόδια και επιμένει στον σχολιασμό τους, ενώ το δεύτερο αποτελεί μια συνοπτική εικόνα, όπου οι εστιάσεις είναι λίγες και κάπως επιφανειακές ή, πάντως, ανισοβαρείς. Έτσι, οι παρατηρήσεις που ακολουθούν σχετικά με τη ρητορική του κειμένου, αφορούν συχνότερα το πρώτο μέρος, το οποίο είναι άλλωστε εκτενέστερο.

Η αφήγηση, σε καλή δημοτική γλώσσα που δεν φέρει εμφανή ίχνη του ζακυνθινού ιδιώματος, είναι πολύ ζωντανή, κυρίως στο πρώτο μέρος. Ο Μαρτζώκης δεν φοβάται να χρησιμοποιήσει σχήματα λόγου και να παρασυρθεί σε λογοτεχνικού ύφους αφηγηματικότητα. Οι διάλογοι είναι σπάνιοι και προσεκτικά επιλεγμένοι και ίσως γι' αυτό αποκτούν μια ιδιαίτερη βαρύτητα μέσα στο κείμενο. Η έμφαση δίνεται στα γεγονότα και λιγότερο στην εσωτερικότητα, η οποία παρουσιάζεται κυρίως, έμμεσα, μέσω των επιθέτων και των συναισθημάτων που αποδίδονται στο παιδί-έφηβο-ενήλικα Μαρτζώκη, καθώς και με σύντομες παρεκβάσεις, διατυπωμένες από τη σκοπιά του παρόντος της αφήγησης και του ώριμου αυτοβιογραφούμενου υποκειμένου. Κάνοντας μια συρραφή τους, προκύπτει μια αποσπασματική «απολογία» του χαρακτήρα του, που απευθύνεται κάποτε άμεσα, σε δεύτερο πρόσωπο, στον αναγνώστη: διακόποντας την αφήγηση δύο διαδοχικών ασθeneιών, της δικής του, που κατέληξε με τη θεραπεία του, και της μικρής αδελφής του, η οποία τελικά πέθανε, σημειώνει: «Η φύσις, φαίνεται, μ' εφύλαξε στη ζωή για να γράψω αυτές τις βιογραφικές σημειώσεις! Δεν είνε αλήθεια;» (Α 71). [...] «Αναφέρω τούτο για να δείξω πως την πίεσι δεν την εδέχτηκε ποτέ η ψυχή μου» (Β 93). [...] «Γράφω αυτό για να ιδή κανείς πως κ' εγώ είχα τη Λάουρά μου. Τί ειρωνεία!» (Β 94). [...] «Τούτο πολύ με ωφέλησε <εννοεί: η μάταιη αναζήτηση ενός θησαυρού από τους υπηρέτες του σπιτιού> γιατί με έκαμε να γνωρίσω με ποιές ελπίδες, σχεδόν πάντοτε, τρέφεται αυτή η δυστυχημένη ανθρωπότης! Βέβαια δεν ημπορούσα να το εννοήσω την εποχή εκείνη, μα ο σπόρος είχε ριχτή στην ψυχή μου». [...] «ιδέτε τί μου εδίδασκαν οι χρυσοί μου παπάδες» (Β 95) [...] «φορτώθηκα ένα μεγάλο σταυρό που μου ήταν γραμμένο να φέρω όλη μου τη ζωή.» (Γ 131) [...] «Σ' αυτούς έβλεπα τους αληθινούς ανθρώπους, που επολέμησαν για τη μεγάλη τους πατρίδα και τους δασκάλους εκείνους, που σαν τον πατέρα μου και τον αδελφό μου τον Ντάνο, μου άνοιγαν τη βρύση της αρμονίας και του ωραίου» (Δ 177) [...] «Η θέληση όπου κλειώ στην ψυχή μου και που σχεδόν κανείς δεν την έχει εννοήσει, γιατί πολλοί νομίζουν πως έχω αδύνατο χαρακτήρα, έτσι οι περισσότεροι βλέπουν! μου έδωσε θάρρος και την ημέρα των εξετάσεων, εμπρός σ' εκλεχτό κόσμο έκαμα φιγούρα από εκείνες.» (Δ 177) [...] «Είχα το καλό, πρέπει να το ομολογήσω, να με κάνει ο έπαινος πάντα πλειό ταπεινό» (Ε 21).

Μέσα από το πέρασμα των χρόνων και παρά τις οικονομικές και άλλες περιπέτειες, το υποκείμενο εμφανίζεται με ενιαία ταυτότητα: επαναστάτης (άτακτος και αμελής μαθητής λόγω της αγάπης του στο θέατρο, στην ποίηση, στη μουσική και στα κορίτσια): ευαίσθητος με τα κορίτσια (τα οποία είναι η αφορμή να εκδηλωθεί ως ποιητής, αλλά και να φθάσει σε απόπειρα αυτοκτονίας): με αγάπη για την οικογένεια και τους φίλους (πολυάριθμες οι εικόνες της οικογένειάς του και της μητέρας του): με σεβασμό στους πνευματικούς

ανθρώπους της Ζακύνθου και της Αθήνας και, όπως πίστευε ο ίδιος, με τόλμη στις ποιητικές του επιλογές· άνθρωπος των βιβλίων («έγιναν ο γλυκύτερος σύντροφος της ζωής μου», Δ 180), που ταλαιπωρήθηκε πολύ και υπέφερε και που αναγκάστηκε να πουλά τη βιβλιοθήκη του για να ζήσει. Ο χρόνος φαίνεται να αλλοιώνει μόνον εξωτερικά τη μορφή του: συναντά μετά από πολλά χρόνια μια γυναίκα που είχε αγαπήσει πολύ, την Α, και παρατηρεί:

«Δεν ήταν πλειά το λιγνό εκείνο κορίτσι που με είχε ξετρελλάνει, ήταν μια γυναίκα χοντρή που δε μόλεγε τίποτε στην ψυχή. Μόλις με είδε: “Είσαι συ ο Στέφανος;” μ’ ερώτησε, κ’ εγώ γέρνοντας το μέτωπο έκανα την αυτήν ερώτησι στον εαυτό μου.» (Δ 178)

(Πολλές από τις όψεις του χαρακτήρα του που προβάλλονται με τον αυτοβιογραφικό λόγο του τις συναντάμε διατυπωμένες με μέτρο στο ποιητικό του έργο,¹⁰² πράγμα που δείχνει, βέβαια, όπως και στην περίπτωση του Τσακασιάνου, τα πραγματικά χαλαρά όρια του αυτοβιογραφικού είδους.)

Βασικό στοιχείο της αυτοβιογραφικής αφήγησης είναι η διττότητα ή και δισμός της γεωγραφικής και πνευματικής τοπικότητας του Μαρτζώκη, Ζάκυνθος - Αθήνα, που επικαθορίζει την ταυτότητά του. Η αφήγηση δεν επιμένει μόνο στην προσωπική διαδρομή του αυτοβιογραφούμενου –όπως συμβαίνει κυρίως στην αυθιστόρηση του Ερμάννου Λούντζη αλλά, μέχρι έναν βαθμό, και στον Τσακασιάνου– αλλά στέκεται και στον πολυπληθή κόσμο που τον πλαισιώνει και που είναι, βέβαια, η οικογένειά του και οι φίλοι, αλλά και πρόσωπα της πνευματικής ζωής της Ζακύνθου και της Αθήνας.¹⁰³ Δημιουργούνται, έτσι, μικρότερες ή μεγαλύτερες πολυπρόσωπες τοιχογραφίες, με αποκορύφωμα την πανοραμική και συγχρόνως αρκετά λεπτομερή εικόνα της λογοτεχνικής, καλλιτεχνικής και πνευματικής ζωής στη Ζάκυνθο του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα (κυρίως Ε 209-212), με αφορμή τα δικά του πρώτα ποιητικά βήματα μέσα στη δεκαετία του 1870.¹⁰⁴ Το ειδικό ενδιαφέρον είναι ασφαλώς να προσδιορίζει το ποιητικό του στίγμα σε σχέση με την έως τότε λογοτεχνική παράδοση:

«Η σκέψις μου ήτο ν’ αποφύγω κάθε μίμησι και να παρουσιάσω με τον απλούστερο τρόπο τον εαυτό μου. Ενόμιζα, ότι με τα ποιήματά μου αυτά έκανα μία διαμαρτυρία εναντίον της εποχής μου, εναντίον όλων εκείνων που είχαν ένα εγώ να παρουσιάσουν και το έπνιγαν μέσα στη μίμησι. Ενθυμούμαι που μερικοί, όταν άρχισα να δημοσιεύω κανένα ποίημα, είχαν μείνει έκπληκτοι, γιατί έβλεπαν κάτι τι νέο, που εισχωρούσε μέσα στην ψυχή τους, κάτι που ημπορούσε καλλίτερα ν’ αφομοιωθεί στο αίμα τους.» (Ε 209)

και αλλού:

«Η προσπάθειά μου ήτο να ελευθερώσω την ποίησι από τη μίμησι και να κάμω ώστε ο ποιητής να παρουσιάξω τον ατομισμό του, με τη βοήθεια βέβαια των μεγάλων ποιητών. Εζούσε τότε και ο Τυπάλδος στην Ιταλία και ο Μαρκοράς στην Κέρκυρα, κι’ ο ένας και ο άλλος, αν και έξοχοι ποιηταί, πολύ λίγο εφρόντισαν να μας παρουσιάσουν ολόκληρο τον εαυτόν τους. Ενόμιζαν, ότι αν έκαναν ένα βήμα προς τα εμπρός, θα έχαναν τα ίχνη του Σολωμού και δεν τους ερχότανε στο νου ότι προχωρώντας, εκεί θα εύρισκαν του Σολωμού τη μεγάλη τέχνη, γιατί όσο κανείς απομακρύνεται από τους τύπους, τόσο καλλίτερα μπαίνει στην ουσία. Μη νομίση κανείς, ότι με αυτά που γράφω θέλω να δείξω ασέβεια σε τόσο υπέροχους ποιητάς, που έθελξαν τα παιδικά μου χρόνια και ακόμη και τώρα που άσπρισαν τα μαλλιά μου, μου μαγεύουν την ψυχή και μ’ ανυψώνουν το νου.» (ΣΤ 253)

Ωστόσο, στη λεπτομερή και πολυμερή τοιχογραφία του πολιτισμού της Ζακύνθου υπόκειται, νομίζω, η πρόθεση συγκρότησης μιας εικόνας που να μπορεί να συγκριθεί με εκείνη του αθηναϊκού λογοτεχνικού κέντρου και, ενδεχομένως, να κριθεί ανώτερη ή τουλάχιστον ισάξια. Την άδεια να διαβάσουμε με αυτόν τον

¹⁰² Για τον αυτοβιογραφικό χαρακτήρα του ποιητικού του έργου· βλ. Γαραντούδης (επιμ.) 2000, σσ. 53, 66-69. Ενδεικτικά παραθέτω εδώ την αρχή του ποιήματος «Η πάλη», από την ώριμη συλλογή *Νέα Ποιήματα* (1906): «Τρέχω σ’ αυτή τη χτίση / μ’ ένα σταυρό στον ώμο / κι όλο ακλουθώ ένα δρόμο / με δίχως τελειωμό»· Γαραντούδης (επιμ.) 2000, σ. 169.

¹⁰³ Μένοντας στη ζακυνθινή τοιχογραφία, από τα πρόσωπα της οικογένειάς του ξεχωρίζει ασφαλώς η μητέρα του (η οποία παρουσιάζεται συχνά, με πολύ αγάπη και μεγάλο πόνο για την απώλειά της: «Δεν ημπόρεσα να την ιδώ πεθαμένη γιατί ήταν αδύνατο να πιστέψω πως τέτοια μάνα ήταν δυνατό να πεθάνη», Ε 213): από τους πολιτικούς ο Κωνσταντίνος Λομβάρδος (Β 95): από τις ευρύτερα πνευματικές φυσιογνωμίες ο ιατροφιλόσοφος Δημήτριος Πελεκάσης (Γ 132).

¹⁰⁴ Αξίζει να σημειωθεί ότι, θέλοντας να αναφερθεί στη Ζακυνθινή λογοτεχνική ζωή, ξεκινά από το κεντρικό πρόσωπο της λογοτεχνικής Αθήνας εκείνης της εποχής, καθώς πιθανότατα και τότε αλλά αναμφίβολα τώρα, στον χρόνο της αφήγησης, η πόλη αυτή αποτελεί το σημείο αναφοράς του: «Την εποχή που είχα αρχίσει να γράφω, μεσουρανούσε η ποίησις του Παράσχου. Μόνο στην Επτάνησο η σχολή αυτή είχε βρη πολύ λίγους οπαδούς. Ο Σολωμός εξακολουθούσε να βασιλεύει, αλλά δυστυχώς η ποίησις του έφθανε μόνο έως τ’ αυτιά [...]» (Ε 209)

τρόπο μας δίνει αφενός η σεμνή διαπίστωση ότι «Το είδος αυτό <εννοεί το κωμειδύλλιο> σχεδόν άγνωστο τότε στην Αθήνα, και νομίζω πως αυτό φανερώνει μια κάποια πρόοδο για τον τόπο μου» (Ε 21), αλλά και ο μαχητικός Πρόλογος στα *Νέα Ποιήματα* (1806), όπου κατακεραυνώνεται σε θεωρητικό επίπεδο η σύγχρονη του αθηναϊκή –τι άλλο;– λογοτεχνική παραγωγή.¹⁰⁵

Οι ζακυνθινές τοιχογραφίες αποτυπώνουν πολλές από τις διαστάσεις του ιδιαίτερου επτανησιακού πολιτισμού, λίγο πριν από και κυρίως μετά την Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα. Καταρχάς, τη διάσταση του αποικιοκρατικού καθεστώτος επί Αγγλοκρατίας, κάτω από το οποίο ο Μαρτζώκης έζησε μέχρι τα εννιά του χρόνια. Η σκηνή που ανακαλεί έχει ενδιαφέρον για την παρουσίαση της σχέσης των Άγγλων κυρίαρχων με τους απλούς ζακυνθινούς πολίτες:

«Μια μέρα ενώ καθόμαστε <εννοεί στο σχολείο> στα σκαμνάκια μας νάσου κι' ακούμε γοργά πατήματα και γρήγορα στη σκάλα. Γυρίζουμε και τί να ιδούμε! Μερικούς ναύτες Άγγλους. Τί έγινε εκεί μέσα δεν περιγράφεται. Δασκάλες, παιδιά, όλοι για μία στιγμή κλειστήκαμε στις κάμαρες και τόσος ήταν ο τρόμος μας που βουβαθήκαμε. Μα τη στιγμή που ήμουν κλεισμένος με τη μεγαλύτερή μου αδελφή και ημπορούσα κάπως να συγκεντρώσω τη σκέψι μου, εγύρισα εδώ κ' εκεί τα μάτια, μα δεν είδα την αδελφούλα μου: “Θεέ μου, φωνάζω, στην αδελφή μου την Αμάτα, μας επήραν οι Εγγλέζοι την Ελένη μας”. Δεν επρόφθασα να τελειώσω που τρέχω σαν τρελός στη σκάλα, μα τί βλέπω! Να την κρατούν οι ναύτες στην αγκαλιά τους και να την πνίγουν στα φιλιά. Μόλις με είδαν εννόησαν την παλληκαριά μου κ' εξέσπασαν στα γέλια. Επήραν κ' εμέ στην αγκαλιά τους, μ' έπνιξαν κ' εμέ στα φιλιά και μ' εφόρτωσαν κουφέτα. Έτσι κ' εγώ με πασαλειμμένο το πρόσωπο επήρα την πασαλειμμένη μου αδελφή και την ωδήγησα θριαμβευτικώς στην κάμαρα όπου η δασκάλες κατακίτρινες έκαναν προσευχές στην Παναγία για να μας σώση. Τα ίδια μυαλά των παιδιών είχαν και η καϋμένες η δασκάλες.» (Α 70)

Στον αυτοβιογραφικό λόγο του Μαρτζώκη εγγράφεται, επίσης, η ταξική διαστρωμάτωση στη Ζάκυνθο, τη στιγμή μάλιστα που η αριστοκρατία αρχίζει να ξεπέφτει δεχόμενη τις συνέπειες των πολιτικοκοινωνικών αλλαγών (βλ. Β 95, Δ 177). Η οικογένεια του Μαρτζώκη ανήκει, από τη μεριά της καταγωγής του πατέρα, στην παλιά αριστοκρατία. Η μορφή του Ιταλού πατέρα του, του καταξιωμένου λογίου και δασκάλου Luigi Ignazio Marzocchi, κληρονομεί στον Στέφανο δύο ακόμα επτανησιακές ιδιαιτερότητες, οι οποίες θα τον απασχολήσουν: το καθολικό θρήσκευμα και τη γλώσσα. Το επεισόδιο που ανακαλεί, ξεκινώντας από τη διαμονή της οικογένειάς του στο Ληξούρι της Κεφαλονιάς, σε συνδυασμό με την ανάμνηση από τη φοίτησή του στο σχολείο των καθολικών, που ακολουθεί, νομίζω ότι αποτυπώνουν πολύ καλά, εκτός από την προσωπική περιπέτεια του Μαρτζώκη, και την περιπλοκότητα του ζητήματος των ταυτοτήτων στα Επτάνησα:

«Εκεί πραγματικώς είχαμε βρη μεγάλες περιποιήσεις από την αριστοκρατία τα περισσότερα μέλη της οποίας είχαν σπουδάσει στην Ιταλία. Μα ο λαός, ή καλλίτερα να πω ο όχλος, ήτο πολύ οπίσω. Οι καθολικοί το θρήσκευμα του έκαναν την εντύπωσι που κάνουν οι Εβραίοι σε κάμποσα μέρη. Τόσος ήτο ο φανατισμός και το μίσος αυτού του όχλου, που πολλές φορές ο δυστυχισμένος ο καθολικός παπάς, που ήτο καπουτσίνος, ερχότανε στο σπίτι μας με τσακισμένο το κεφάλι. Την στιγμίν αυτή λες και τον βλέπω κοντό, λιγνό, με κατάλευκα γένηια και με ματωμένο το κεφάλι. Φαντασθήτε τί τραβούσα κ' εγώ ο φτωχός σε ηλικία πέντε χρονών όταν έβγαινα στη γειτονιά: “Παληφόραγκε, παληφόραγκε”, άκουα να μου φωνάζουν. Μια μέρα ένας μάγκας, διπλός από εμέ, δεν αρκέστηκε στις βρισιές, αλλ' ήρθε κοντά μου να με χτυπήση. [...]» (Β 93)

«Στο σχολείο των καθολικών που μ' έβαλαν με το μικρότερο μου αδελφό Τσέτσε, ο Γεώργιος Σέρρας ήταν ο διευθυντής. Αυτός ο παπάς επειδή ήτο καλός, φιλέσπλαχνος κ' όχι πολύ φανατικός με τον πάπα, μου έκανε καλήν εντύπωσι. Μα οι άλλοι παπάδες φρεσκοφερμένοι από τη Ρώμη ερχότουνα μ' όλο το μίσος εναντίον της Ιταλίας που ήταν τότε στην Αναγέννησί της. Τα ονόματα του Δάντε, του Καβούρ, του Γαριβάλδη μου έκαναν την εντύπωσι που κάνει στον άνθρωπο ένα πολύ μεγάλο φαινόμενο της φύσεως και ημπορεί να εννοήση κανείς τί επανάσταση γροικούσα μέσα μου όταν άκουα τους παπάδες να μιλούν μ' ασέβεια, γι' αυτούς τους ημίθεους που είχαν την δύναμι να δαμάζουν την ψυχή μου και να μου γέρνουν το κεφάλι.

Ανάμεσα στα παιγνίδια, στους φλογερούς έρωτες, είχε γεννηθή στην ψυχή μου μια λατρεία στην Ελευθερία, ένα μίσος άσπονδο σε κάθε τυραννία, μία άπειρη αγάπη στην άλλη πατρίδα μου την Ελλάδα. Πολύ είχε συντελέσει και η αγία μου μάνα με το δημοκρατικώτατο πνεύμα της, με τα φιλελεύθερα αισθήματά της, με την αγνότητα της ψυχής της, με την ταπεινότητα εκείνη που είνε μεγαλείο κ' επιβάλλεται. Κάθε όνομα μεγάλο μου έκανε πολύ μεγάλη εντύπωσι, κι' από τα πρόσωπα

¹⁰⁵ Βλ. Γαργαντούδης (επιμ.) 2000, σ. 66-67.

του τόπου μου ο ιατροφιλόσοφος Δημήτριος Πελεκάσης μ' έκανε να αισθάνομαι γι' αυτόν το βαθύτερο σεβασμό. Κι' όταν απέθανε, όσες φορές περνούσα από το σπίτι του, έβγαζα το καπέλο μου και χαμήλωνα το κεφάλι.

Με το Αρκάδι τί εδοκίμασεν η ψυχή μου! Ανέβαινα σ' ένα καναπέ κι' εκφωνούσα λόγους πατριωτικούς.» (Α 71)

Δύο πατρίδες, δύο θρησκείες, και δύο γλώσσες, στις οποίες θα γράψει και θα εκφραστεί ο Μαρτζώκης, πρώτα στην ιταλική και μετά, σταθερά, στην ελληνική.¹⁰⁶ Όπως και στην περίπτωση του Λούντζη, η ιταλική ταυτότητα δεν είναι ασύμβατη με την ελληνικότητα, ως ιδεολογία· είναι μάλιστα διά μέσου της ταυτότητας αυτής που ανακαλύπτουν και οι δύο την αγάπη τους για τη δεύτερη πατρίδα.

Στην αυθιστόρηση του Μαρτζώκη, η Ένωση αναφέρεται μία φορά και σχεδόν παρεμπιπτότως: με αφορμή κάποιες αναμνήσεις παιδικών «διαολιών» και ερώτων, γίνεται μνεία και του μείζονος πολιτικού γεγονότος, το οποίο ο εννιάχρονος Στέφανος βίωσε ως γιορτή αδελφосύνης.¹⁰⁷ Επίσης, η ρητή αντιπαράθεση ανάμεσα στα Επτάνησα και την Ελλάδα απουσιάζει, μολονότι, όπως είπαμε, διακρίνονται έντονες πολιτισμικές και λογοτεχνικές διαφορές, οι οποίες κάποτε, όπως είδαμε, υπογραμμίζονται από τον συγγραφέα.

Εκτός από τις πατριωτικές εξάρσεις του, που συντονίζονται άλλοτε με τους ελληνικούς αλυσωτικούς αγώνες και άλλοτε με την εθνική ενοποίηση της Ιταλίας, ο Μαρτζώκης φαίνεται ότι, μετά την εγκατάστασή του στην Αθήνα (1897), πολιτογραφείται πλέον Αθηναίος: «Και αυτό το μέρος το ξένο για με έχει συγγενεύσει τόσο με την ψυχή μου που δε θα το άλλαξα μ' όλο τον κόσμο».¹⁰⁸ Ακόμα και αν αμφισβητήσουμε την ειλικρίνεια της παραπάνω δήλωσης, επειδή αμέσως μετά ακολουθεί η διευκρίνιση ότι στην πραγματικότητα ήταν περαστικός από την Αθήνα, θέλοντας να πάει στη Σμύρνη, αλλά τον σταμάτησε η συγκυρία (ο πόλεμος του 1897), η αίσθηση ότι ανήκουν σε (τουλάχιστον) δύο πατρίδες, στην ιδιαίτερη πατρίδα τους και στην Ελλάδα (συχνά δε: και στην Ιταλία), ανιχνεύεται σταθερά στον λόγο του Μαρτζώκη, του Τσακασιάνου και αρκετών άλλων Επτανήσιων.

7.4 Επίλογος

Και οι τρεις αυτοβιογραφίες που εξετάστηκαν ανήκουν στο λογοτεχνικό είδος της λογοτεχνικής αυτοβιογραφίας¹⁰⁹ και μπορούν να διαβαστούν με πολλούς τρόπους. Εδώ προκρίθηκε κάθε φορά η ανάγνωση που φάνηκε ότι βοηθά να ανακαλύψουμε καλύτερα τον άνθρωπο και τις ταυτότητές του, μέσα από τη ρητορική του και τα δηλωμένα ή άρρητα κίνητρά του.

Όσον αφορά τη συνάντηση του βίου των ανθρώπων αυτών με τις περιπέτειες της Ιστορίας, φαίνεται ότι οι Επτανήσιοι αναπολούν την πριν από την Ένωση εποχή και συχνά νιώθουν τη διαφορετικότητα ως ανωτερότητα. Πάντως, το γεγονός ότι νιώθουν ανώτεροι (όπως ο Μουστοξύδης), δεν σημαίνει ότι δεν μετέχουν συγχρόνως στην εθνική συνείδηση, ότι δεν νιώθουν πως είναι και Έλληνες. Ο Ζακύνθιος Τσακασιάνος παρακολουθεί, όπως είδαμε, την εθνική περιπέτεια της διεύρυνσης των γεωγραφικών συνόρων και δηλώνει την πίστη του στην πατρίδα-Ελλάδα· αλλά και ο ιταλοθρεμμένος Κερκυραίος Μουστοξύδης, ως ιστορικός, είναι συντονισμένος με την ελληνική ιστοριογραφία της εποχής του, που εργάζεται για την κατασκευή του συνολικού και ενιαίου εθνικού χρόνου.¹¹⁰ Μέσα στις αυθιστορήσεις του Τσακασιάνου και του Μαρτζώκη διακρίνονται και άλλες τέτοιες περιπτώσεις διττού στη ρευστότητα και τη συνθετότητά του ταυτοτικού προσανατολισμού: ο ζακυνθινός Σπύρος ο Μάργαρης, «που ηρωϊκά επολέμησε στο πλευρό του Γαριβάλδη στη λατρευτή Γαλλία στο '71 και ηρωϊκότατα έπεσε στη Μακρυνίτσα για τη χρυσή μας Ελλάδα» (αυτοβιογραφία Μαρτζώκη, Α 71)· και η γνωστή ζακυνθινή οικογένεια Ρώμα, που στέλνει στον Τσακασιάνο το ακόλουθο τηλεγράφημα: «Και ως Έλληνες και ως Ζακύνθιοι συγχαίρομεθα επί λαμπρά επιτυχία

¹⁰⁶ Ας σημειωθεί εδώ ότι στον αυτοβιογραφικό λόγο του Μαρτζώκη βρίσκουμε την ενδιαφέρουσα άποψη ότι οι Ζακυνθιοί γράφουν ποίηση σε δημοτική γλώσσα και όχι σε καθαρεύουσα (βλ. Β 94), δηλαδή στη κατεξοχήν λογοτεχνική γλώσσα του αθηναϊκού κέντρου κατά την περίοδο του ρομαντισμού.

¹⁰⁷ «Τί γινότανε στη Ζάκυνθο! Όλοι φορούσαν κονκάρδες κ' έβλεπες χιλιάδες νάνε αδελφωμένοι και να χαίρονται μαζί. Τί κινήσεις ήταν εκείνη και στον αυτό καιρό τί τάξι. Και μίση και πάθη κ' εκδικήσεις, όλα είχαν νεκρώσει κ' έμενε μόνον η αγάπη εκείνη που αδελφώνει» (Β 95). Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι, από τη σύντομη περιγραφή που ακολουθεί, αναδύεται συγχρόνως μια εικόνα αναρχίας, το κοινωνικό-ταξικό χάσμα και η απόπειρα των χωρικών στη Ζάκυνθο «να ληλατήσουν και να σκοτώσουν την αρχοντιά».

¹⁰⁸ Α 71.

¹⁰⁹ Βλ. Πασχαλίδης 1993, σ. 233.

¹¹⁰ Αρβανιτάκης 2004, σσ. 112-113.

“Εμπρός”».¹¹¹ Αντίστοιχη είναι η δήλωση του Γρηγόριου Ξενόπουλου στον πρόλογο του αυτοβιογραφικού μυθιστορήματος (*Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα. Αυτοβιογραφία*) που γράφει όταν είναι πλέον εβδομήντα χρονών:

«[...] το Β κεφάλαιο του αυτοβιογραφικού μου μυθιστορήματος, όπου εκθέτω την καταγωγή μου ή τη γενεαλογία μου. Αλλ’ απ’ αυτήν φαίνεται πως έχω στο αίμα μου, στην ψυχή μου, όλο τον ελληνισμό. Γιατί από πατέρα είμαι Ζακυνθινός-Μωραΐτης κι’ από μητέρα Φαναριώτης-Ανατολίτης. Κι έτσι μπορεί να εξηγηθεί πώς κι’ όταν έγραφα ακόμα καθαρώς ζακυνθινά διηγήματα, με διάβαζαν και με καταλάβαιναν σα δικό τους όλοι οι Έλληνες».¹¹²

Από τους αποκλεισμούς του Κοραή και του Μακρυγιάννη, που αντιλαμβάνονταν ως ξένους προς την ελληνική πολιτεία τους Φαναριώτες και τους Επτανήσιους, στην πολυμερισμένη ταυτότητα του Ξενόπουλου («Ζακυνθινός-Μωραΐτης» και «Φαναριώτης-Ανατολίτης»), που εκβάλλει στη συζευκτική ενότητα («όλο τον ελληνισμό»), της οποίας, ωστόσο, η ρητορική δεν αποκρύπτει τη διαφορά ανάμεσα σε Έλληνες και Επτανήσιους: «σα δικό τους». Άλλωστε, η διαφορά ανάμεσα στα Επτάνησα και την Ελλάδα σχολιάζεται στοχαστικά από τον ενήλικα Ξενόπουλο εντός της αυτοβιογραφίας του, με αφορμή ένα βίωμα που ενέγραψε ανεξίτηλο στην παιδική μνήμη η στάση του Μωραΐτη σχολάρχη Ρούσου. Ο σχολάρχης «τα ζακυνθινά δεν τα καταλάβαινε και δεν τα εχώνευε καθόλου, κι η μεγάλη αποστροφή του ήταν τα φράγκικα ονόματα που έβλεπε στον κατάλογο των μαθητών. Διάβαζε με μορφασμούς: “Κούρτσουλας, Μαρτινέγκος, Βολτέρας, ή Ριχάρδος, Ερρίκος, Αλοΐσιος”, και στεκόταν σα να ρωτούσε: “Τί λογής ονόματα είναι αυτά; στη Φραγκιά είμαστε;”».¹¹³ Ο Ξενόπουλος αφηγείται ειδικότερα ένα συγκεκριμένο επεισόδιο ανάμεσα στον συμμαθητή του Σωτήριο Μοντσενίγο και στον σχολάρχη, όταν ο δεύτερος απαίτησε ο μικρός Μοντσενίγος να αλλάξει επίθετο και να λέγεται «Ζακύνθιος». Ο μικρός ωστόσο επαναστάτησε και τελικά:

«[...] ο Σχολάρχης υποχώρησε. Αλλά στο εξής τον μικρό τον φώναζε απλώς Σωτήριο. Το άλλο το όνομα τού έκανε κακό. Γιατί δεν ήξερε –πού να το ξέρει ο Μωραΐτης δάσκαλος!– πως και Δόγηδες ακόμα είχε δώσει στη Βενετία η οικογένεια των Μοντσενίγων. Και τέτοια επεισόδια, τον καιρό εκείνο της ελληνικής αμάθειας –σήμερα ίσως οι όροι έχουν αντιστροφή– είχαμε πολλά. Οι ξένοι που μας έφερναν νομάρχες, δικαστές, τελώνες, δασκάλους, ανίκανοι –εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις– να μας καταλάβουν, μας κοροΐδευαν. Σα να ’θελαν να τους κάμουμε τη χάρη να αλλάξουμε τα ονόματά μας, τη γλώσσα μας, τη μουσική μας, τα εθιμά μας, όλα. Και πόσα, δυστυχώς, δεν αλλάξαμε ή δεν αφήσαμε! Αυτή ήταν η πρώτη επίδραση που είχε στην Επτάνησο η ένωση της με την άλλη Ελλάδα. Εχάλασε ο επτανησιακός πολιτισμός, πριν ακόμα δημιουργηθή άλλος...»¹¹⁴

Υπήρχε άραγε διαφορετικός τρόπος; Θα μπορούσε να είχε επικρατήσει η στοχαστική στάση του Ερμάννου Λούντζη; Θα μπορούσε η μνήμη του διαφορετικού πολιτισμού να διασωθεί όταν ο φάκελος της Ενώσεως είχε ονομαστεί Αφομοίωση;¹¹⁵ Βέβαια, τα υποκείμενα αποδείχθηκαν ορισμένες φορές ανθεκτικά. Ωστόσο, ο κόσμος και ο πολιτισμός που τα είχε γεννήσει είχε πλέον εξαφανιστεί. Στις 16 Νοεμβρίου 1881, ο κερκυραίος φιλόλογος Σπυρίδων δε Βιάζης εξομολογείται, αυτοβιογραφούμενος, στον Ιταλό φίλο του Domenico Bianchini:

«Λατρεύω τον Φόσκολο, όχι μονάχα για το μεγάλο πνεύμα του, μα και για την αγάπη που έτρεφε στην όμορφη Ιταλία μας. Εγώ είμαι Έλληνας, ή μάλλον γεννημένος στην Κέρκυρα από πατέρα Ιταλό. Είμαστε Ιταλοί ως το κόκκαλο και κρατούμε ακόμα μέχρι και την ιταλική υπηκοότητα, ενώ οι περισσότεροι, από συμφέρον, έγιναν Έλληνες υπήκοοι. Είναι αλήθεια ότι δεν μπορώ να αναλάβω δημόσια υπηρεσία, μα τι με νοιάζει; Εμένα μου φτάνει που είμαι Ιταλός. Είναι αλήθεια ότι η Ιταλία δεν έχει την ανάγκη μου, μιας και δεν μπορώ να της φανώ χρήσιμος. Μόλις ολοκληρωθεί η ιστορία της ελληνικής φιλολογίας, θα την αφιερώσω στον καλό μας βασιλιά <εννοεί τον Umberto I>, ο οποίος, όπως πιστεύω, είναι άξιος γιος του ευγενούς βασιλιά.»¹¹⁶

¹¹¹ Μπουμπουλίδης 1992, σ. 55.

¹¹² Ξενόπουλος 2009, σ. 15.

¹¹³ Ο.π., σ. 88.

¹¹⁴ Ο.π., σ. 89.

¹¹⁵ Βλ. Καραπιδάκης 2003, σ. 284.

¹¹⁶ Η επιστολή δημοσιεύεται πρώτη φορά από τον Αρβανιτάκη (επιμ.) 2014, σσ. 57-58.

Βιβλιογραφία

- Αθανασόπουλος, Βαγγέλης (1994), «Una vita perduta (Μια χαμένη ζωή και ένα χαμένο για τη νεοελληνική λογοτεχνία μυθιστόρημα)», *Περίπλους*, τχ. 38-39, σσ. 104-108
<http://www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=27714&code=8880>
- Αλισανδράτος, Γιώργος Γ. (1994), «Βιβλιογραφικό μελέτημα για τον Ερμάννο Λούντζη», *Περίπλους*, τχ. 38-39, σσ. 156-167.
- Αλισανδράτος, Γιώργος Γ. (2008), *Κείμενα για τον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό*, Αθήνα: Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη.
- Αμπατζοπούλου, Φραγκίσκη (1994), «Αυτοβιογραφικός λόγος: ιστορικοί και μυθιστορηματικοί βίοι στο μυθιστόρημα εφηβείας», *Εντευκτήριο*, τχ. 28-29, σσ. 74-88.
- Ανδρειωμένος, Γιώργος (2006), «Ο Ανδρέας Λασκαράτος στην Αθήνα και η συνεργασία του με τον Ραμπαγά (1879-1889)», στο *Η ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα (1864-2004)*, τόμος Β': *Ιδεολογία - Πολιτισμός*, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων & Ακαδημία Αθηνών, σσ. 197-219.
- Αρβανιτάκης, Δημήτρης (επιμ.) (2005), *Ανδρέας Μουστοξύδης - Αιμίλιος Τυπάλδος, Αλληλογραφία (1822-1860)*, επιμέλεια Δημήτρης Αρβανιτάκης, Αθήνα: εκδ. Μουσείο Μπενάκη & Κότινος.
- Αρβανιτάκης, Δημήτρης (2004), «Τάσεις στην ιστοριογραφία του Ιονίου χώρου», στο *Πρακτικά Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου*, τόμος Α', Πρώτο Τμήμα: *Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας*, Αθήνα: Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, σσ. 91-115.
- Αρβανιτάκης, Δημήτρης (2008), «“Ενας προτεστάντης υπό την ευρεία έννοια του όρου”», στο Ερμάννος Λούντζης, *Δύο Δοκίμια για την Ιστορία του Χριστιανισμού*, Αθήνα: Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, σσ. 113-148.
- Αρβανιτάκης, Δημήτρης (2009), «Φίλοι του λαού ή εχθροί του έθνους», *Τα Ιστορικά*, τχ. 51, σσ. 113-148.
- Αρβανιτάκης, Δημήτρης (επιμ.) (2014), *Ανδρέας Κάλβος, Αλληλογραφία*, τόμος Α': «1813-1818», τόμος Β': «1819-1869 και αχρονολόγητες», εισαγωγή, επιμέλεια, σχολιασμός Δημήτρης Αρβανιτάκης, με τη συνεργασία του Λεύκιου Ζαφειρίου, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Αρβανιτάκης, Δημήτρης (2014), «Οι τόποι, οι χρόνοι και οι γλώσσες της ιστοριογραφίας του Ιονίου κατά τον 19^ο αιώνα», στο *Πρακτικά Θ' Πανιονίου Συνεδρίου* (Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010), τόμος Β', Παξοί: Εταιρεία Παξινών Μελετών, σσ. 293-321.
- Βελουδής, Γιώργος (2004), *Ο Σολωμός των Ελλήνων*, Αθήνα: Πατάκης.
- Γαραντούδης, Ευριπίδης (επιμ.) (2000), *Στέφανος Μαρτζώκης, Στίχοι Βάρβαροι και άλλα ποιήματα*, εισαγωγή - επιμέλεια Ευριπίδης Γαραντούδης [Οι Επτανήσιοι 7], Αθήνα: Ωκεανίδα.
- Δρούλια, Λουκία (1985), «Ο ελληνικός απελευθερωτικός αγώνας του 1821 και ο ιταλικός φιλελληνισμός», στο *Ο Garibaldi και ο Ιταλικός Φιλελληνισμός τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Ιταλικό Μορφωτικό Ινστιτούτο Αθηνών, σσ. 31-38.
- Ζήβας, Διονύσης (2006), «Αναζητώντας την ιδιαιτερότητα των Επτανήσων», στο *Η ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα (1864-2004)*, τόμος Β': *Ιδεολογία - Πολιτισμός*, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων & Ακαδημία Αθηνών, σσ. 397-409.
- Καγιαλής, Τάκης (1996), «Η αυτοβιογραφία ως κατασκευή», *τοπικά β' / Περί Κατασκευής*, επιμ. Παναγιώτης Πούλος, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου / Νήσος, σσ. 337-345.
- Καζαντζή, Ήβη (2011), «Giulia Santelmo: ένα ιστορικό μυθιστόρημα του 19^{ου} αιώνα από την ιταλόφωνη παραγωγή της Επτανήσου», *Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, http://www.eens.org/?page_id=1377, σσ. 2-8.
- Καραπιδάκης, Νίκος (1995), «Η “ανακάλυψη” της πολιτικής ιστορίας και η εννοιολογική προετοιμασία του Ερμάννου Λούντζη», στο *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*

αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα: Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, σσ. 543-565.

- Καραπιδάκης, Νίκος (2003), «Τα Ιόνια Νησιά 1815-1865. Προστασία, το πρόσχημα της Αγγλοκρατίας», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 4: *Το ελληνικό κράτος, 1833-1871*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 265-284.
- [Κονόμος, Ντίνος] (1976), «Ανέκδοτες αυτοβιογραφικές σελίδες του Ερμάννου Λούντζη (1830-1833)», *Επτανησιακά Φύλλα*, τόμος Θ' / 1, σσ. 94-109.
- Κουμανούδης, Στέφανος Α. (1900), *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τόμος Α', Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Λαζαρίδου, Δανάη (2006), «Μορφές του επτανησιακού Διαφωτισμού: ο Ερμάννος Λούντζης, η αυτοβιογραφία και η διερεύνηση των λογοτεχνικών ειδών», *Πρακτικά Γ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, <http://www.eens-congress.eu>
- Λάμπας, Κώστας (2004), «Επτανησιακά βιογραφικά “Σχεδάρια” στον 19ο αιώνα», στο *Πρακτικά Ζ' Πανιωνίου Συνεδρίου*, τόμος Α', Πρώτο Τμήμα: *Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας*, Αθήνα: Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, σσ. 181-193.
- Λιάκος, Αντώνης (1985), *Η Ιταλική ενοποίηση και η μεγάλη ιδέα (1859-1862)*, Αθήνα: Θεμέλιο
- [Λούντζης, Ερμάννος] (1843), *Miscellanea*, Μάλτα: Izzo e Co.
- Λούντζης, Ερμάννος (1856), *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήνα: Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως.
- Λούντζης, Ερμάννος (1878), *Ο απολωλώς βίος, μεταφρασθείς εκ του ιταλικού υπό Διονυσίου Α. Τρικάρδου*, εν Ζακύνθω.
- Λούντζης, Ερμάννος (1962), *Ανέκδοτα Κείμενα. α) Αυτοβιογραφία β) Αλληλογραφία*, εισαγωγή και σχόλια Ντ. Κονόμος, Αθήνα: Σύλλογος Προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων.
- Λούντζης, Ερμάννος (1978), *Miscellanea*, Προλεγόμενα Διονυσίου Ρώμα, Σημείωμα-μετάφραση Νίκου Λούντζη, Αθήνα.
- Μαρτζώκης, Στέφανος (1911-1912), «Η αυτοβιογραφία μου», *Ο Καλλιτέχνης*, τχ. 14 (Μάιος 1911), σσ. 70-71 / τχ. 15 (Ιούνιος 1911), σσ. 93-95 / τχ. 16 (Ιούλιος 1911), σσ. 131-134 / τχ. 17 (Αύγουστος 1911), σσ. 177-180 / τχ. 18 (Σεπτέμβριος 1911), σσ. 209-212 / τχ. 19 (Οκτώβριος 1911), σσ. 252-253 / τχ. 25 (Απρίλιος 1912), σσ. 16-17 / τχ. 26 (Μάιος 1912), σσ. 58-59.
- Μουλλάς, Παν. (1994), «Από το “Ημερολόγιο της Αυτοβιογραφίας”. Θέμα και παραλλαγές», *Εντευκτήριο*, τχ. 28-29, σσ. 95-99.
- Μουλλάς, Παν. (1998), «Εισαγωγή», στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τόμος Α', Σοκόλης, Αθήνα 1998, σσ. 17-223.
- Μπουμπουλίδης, Φαίδων Κ. (1992), *Η «Αυτοβιογραφία» του Ι. Γ. Τσακασιάνου*, Αθήνα.
- Ξενοπούλου, Γρηγόριος (2009), «Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα», στο *Αυτοβιογραφικά κείμενα*, τόμος Β', φιλολογική επιμέλεια Μαρία Τριχιά-Ζούρα, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, σσ. 13-474.
- Παπακώστας, Γιάννης (2011), *Ο Émile Legrand και η Ελληνική Βιβλιογραφία. Αρχειακή μελέτη*, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη.
- Πασχαλίδης, Γρηγόρης (1993), *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, Αθήνα: Σμίλη.
- Πεχλιβάνος, Μίλτος (2014), «Ο Παν. Μουλλάς και η αυτοβιογραφία», στο *Νεοελληνική λογοτεχνία και Κριτική, από τον Διαφωτισμό έως σήμερα*, Αθήνα: εκδόσεις Σοκόλη-Κουλεδάκη, σσ. 58-66.
- Πυλαρινός, Θεοδόσης (2006), «Λογοτεχνία και Πολιτική. Οι Κερκυραίοι λογοτέχνες και διανοούμενοι και η συμμετοχή τους στα πολιτικά πράγματα, πριν και μετά την Ένωση της Επτανήσου», στο *Η ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα (1864-2004)*, τόμος Β': *Ιδεολογία - Πολιτισμός*, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων & Ακαδημία Αθηνών, σσ. 143-153.

- Ραγκαβής, Α. Ρ. (1991), *Ο Συμβολαιογράφος*, Αθήνα: εκδ. Νεφέλη.
- Σούλης, Γιώργος Χρ. (1946), *Αιμίλιος Λεγκράν. Ο μεγάλος νεοελληνιστής*, Αθήνα: Ελληνο-γαλλική Ένωση Νέων.
- Συνοδινός, Χ. Ζήσιμος (2004), *Αρχαία Οικογένεια Λούντζη*, Πρόλογος Νικίας Λούντζης, Αθήνα: Εκδόσεις Περίπλους.
- Τικτοπούλου, Κατερίνα (υπό δημοσίευση), «Γραφές του Εγώ στα Επτάνησα του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα», στα *Πρακτικά του Ι' Πανιονίου Συνεδρίου* (Κέρκυρα, Μάιος 2014) [υπό δημοσίευση].
- Τσακασιάνος, Γιάννης (1926), *Άπαντα*, τόμος Α', Αθήνα: Νάρκισσος.
- Τσακασιάνος, Ιωάννης Γ. (2008), *Θεατρικά έργα 1876-1898. Από το κωμειδύλλιο στο μελόδραμα*, εισαγωγή-σημειώσεις Γεωργία Κόκλα-Παπαδάτου, Ζάκυνθος: Δημόσια Ιστορική Βιβλιοθήκη Ζακύνθου.
- Χατζηπανταζής, Θόδωρος (1981), *Το Κωμειδύλλιο*, τόμος Α': *Το Κωμειδύλλιο και η εποχή του*, Αθήνα: Ερμής.
- Χρυσανθόπουλος, Μιχάλης (1998), «Ρευστή ταυτότητα και εσωτερική ετερότητα: έξω και μέσα Έλληνες στον ύστερο δέκατο ένατο αιώνα», *Gramma*, τχ. 6, σσ. 31-60.
- Delivoria, Yanna (2009) «The Notion of Nation: the emergence of a national idea in the narratives of “inside” and “outside” Greeks in the nineteenth century», στο *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism & the Uses of the Past (1797-1896)*, επιμέλεια Roderick Beaton & David Ricks, Farnham: Ashgate, σσ. 109-121.
- Gekas, Athanasios (2009), «Class and national identities in the Ionian Islands under British rule», στο *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism, & the Uses of the Past (1797-1896)*, επιμέλεια Roderick Beaton & David Ricks, Farnham: Ashgate, σσ. 161-174.
- Mackridge, Peter (2014), «Venice après Venice: official languages in the Ionian Islands 1797-1864», *Byzantine and Modern Greek Studies* τχ. 38, σσ. 68-90.
- Paschalidi, Maria (2009), *Constructing Ionian Identities: The Ionian Islands in British Official Discourses: 1815-1864*, Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy, Λονδίνο: University College London.
- Porter, Roy (ed.) (1997), *Rewriting the self: histories from the Renaissance to the present*, London: Routledge.
- Sullivan, Hannah (άνοιξη 2011), «Autobiography and the Problem of Finish», *Biography* 34, τχ. 2, σσ. 298-325.

Προτάσεις εμβάθυνσης

Πρόταση 1

Με αφορμή τις βιογραφίες που εξετάστηκαν εδώ συζητήστε το ζήτημα του τέλους των αυτοβιογραφιών, λαμβάνοντας υπόψη το άρθρο της Hannah Sullivan (Sullivan 2011) και τις δύο ακόλουθες διαπιστώσεις:

«Όμως αυτή η συνολική ανασύνθεση σε τι βαθμό πραγματοποιείται; Είναι γεγονός ότι, για τον Άλφα ή Βήτα λόγο, πολλές αυτοβιογραφίες, ίσως οι περισσότερες (του Cellini, του Goethe, του Παλαμά, της Δέλτα, του Sartre κ.ά.) μένουν ανολοκλήρωτες. “Κανείς δεν προφταίνει”, λέει ο Μανόλης Αναγνωστάκης. Αλλά είναι τόσο απλό; Στην ουσία, αυτό το ταξίδι επιστροφής με τους προνομιακούς σταθμούς (κυρίως την παιδική και τη νεανική ηλικία) παράγει ένα κείμενο ανάπηρο εκ γενετής: γεμάτο κενά, ρωγμές, παραλείψεις, αποσιωπήσεις. Αλλού το ανολοκλήρωτο συνδέεται με το τυχαίο. Εδώ είναι στοιχείο δομικό. Μια αρχή που τελειώνει. Ένα τέλος που αρχίζει.»
(Μουλλάς 1994, σσ. 95-96)

«Ο αυτοβιογραφούμενος είναι ένας άνθρωπος χωρίς μέλλον, η ζωή του πρέπει να ολοκληρωθεί και να μνημειωθεί στην αφήγηση. Υπ’ αυτή την έννοια, η αυτοβιογραφία αποκτά τα συμφραζόμενα αυτοκτονικής πράξης – γίνεται ο ύστατος τρόπος ελέγχου της ζωής. Το δέος μπροστά στην αμετάκλητη οριστικότητα του αυτοβιογραφικού μνημείου ίσως είναι ένας από τους λόγους που τα αυτοβιογραφικά κείμενα συχνά δεν ολοκληρώνονται, παρά μόνον με τον βιολογικό θάνατο του συγγραφέα.»
(Καγιαλής 1996, σ. 342)

Πρόταση 2

Διαβάστε την *Αυτοβιογραφία* του Ερμάννου Λούντζη και το αυτοβιογραφικό μυθιστόρημά του *Ο απολωλός βίος* (μεταφρασθείς εκ του ιταλικού υπό Διονυσίου Α. Τρικάρδου, εν Ζακύνθω: τυπ. Επτανήσου Διονυσίου Σ. Χιώτου, 1878) και:

- α. συζητήστε τη σχέση των δύο κειμένων ξεκινώντας από το άρθρο του Βαγγέλη Αθανασόπουλου (Αθανασόπουλος 1994).
- β. συζητήστε τη σχέση των δύο κειμένων με τις αφηγήσεις μαθητείας και μύησης που γράφονται στη Γερμανία του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, ξεκινώντας από το άρθρο της Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου (Αμπατζοπούλου 1994).

Παράρτημα

Αυτοβιογραφικά κείμενα του 19^{ου} αιώνα

- Βερούκιος, Γεώργιος, *Απομνημονεύματα περί της πρώην Ιονίου Πολιτείας: κυρίως δε περί του εν ταύτη επικρατήσαντος ριζοσπαστικού φρονήματος*, Κεφαλληνία: Τύποις «Προόδου», 1870.
- Βικέλας, Δημήτριος, *Η ζωή μου*, Αθήνα: Περίπλους, 1996 [α΄ έκδοση 1908].
- Βράιλας-Αρμένης, Πέτρος, «Πέτρου Βράιλα-Αρμένη Βιογραφία», στο Πέτρου Βράιλα-Αρμένη, *Φιλοσοφικά έργα*, I, επιμέλεια εκδόσεως και παρουσιάσεως υπό Ε. Μουτσοπούλου και Αικ. Δώδου, Θεσσαλονίκη, 1969 [Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum, I], σσ. λη-με, με-νστ.
- Γεώργιος Α΄, *Αναμνήσεις εκ Κρήτης 1898-1906*, πρόλογος Μαρία, πριγκίπισσα της Ελλάδος, μετάφραση-βιογραφικό σημείωμα Α. Α. Πάλλης, Αθήνα: τυπογραφείον Γ. Ρόδη, 1959.
- Δελιγεώργης Επαμεινώνδας, *Πολιτικά Ημερολόγια. Πολιτικά Σημειώσεις. Πολιτικά Επιστολαί. Μέρος πρώτον 1859-1862*, Αθήνα: τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού, 1896.
- Δελιγιάννης, Κανέλλος, *Απομνημονεύματα*, στη σειρά *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, τόμοι 16-18, Αθήνα: εκδ. Τσουκαλά, 1957 [α΄ έκδ. 1854].
- Δέλτα, Πηνελόπη, *Αναμνήσεις* [1899], Αθήνα: Ερμής, 1990.
- Δημητρακάκης, Δημήτριος, *Απομνημονεύματα*, στη σειρά «Βασική Βιβλιοθήκη», τόμος 45, Αθήνα: εκδ. Ζαχαρόπουλος, 1959 [α΄ έκδ. στο: Γιάννη Βλαχογιάννη, *Ιστορική Ανθολογία, 1820-1864*, Αθήνα, 1927].
- Διαμαντόπουλος, Κωνσταντίνος, *Απομνημονεύματα, ή, αληθή ιστορικά γεγονότα του 1821 μη αναφερόμενα εν ταις Ελληνικαίς Ιστορίαις*, Αθήνα: Τυπογραφείον και βιβλιοπωλείον Ι. Ν. Πρωτοπούλου, 1883.
- Δραγούμης, Νικόλαος, *Ιστορικά αναμνήσεις*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα: Ερμής, 1993 [α΄ έκδ. 1874].
- Δροσίνης, Γεώργιος, *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου* (3 τόμοι), επιμ. Γιάννης Παπακώστας, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1985 [α΄ έκδ. 1940].
- Ειρηνίδης, Δημήτριος, *Τα εν Εφέσω κατά τας αρχάς της εθνεγερσίας του 1821 τραγικά συμβάντα, ή αναμνήσεις τινές του ιερού αγώνος κατά το πρώτο έτος*, Αθήνα: εκ του τυπογραφείου Ερμού, 1877.
- Ευμορφόπουλος, Δ., «Απομνημονεύματα», στη σειρά *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, τόμος 20, Αθήνα: εκδ. Τσουκαλά, 1957 [α΄ έκδ. 1884].
- Ζαφειρόπουλος, Ιωσήφ, Ιερομόναχος, «Οι ιερείς και οι προύχοντες εντός της εν Τριπόλει φυλακής εν έτει 1821», στη σειρά *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, τόμος 3, Αθήνα: εκδ. Τσουκαλά, 1956 [α΄ έκδ. 1851].
- Ζερβός-Ιακωβάτος, Ηλίας, *Η επί των Αντικυθήρων αιχμαλωσία μου και η των συναιχμαλώτων*, Αθήνα 1972.
- Καλβοκορέσης, Γιώργος, *Οι σφαγές του 1822 και η ζωή μου*, Χίος: έκδ. Φιλοπροόδου Ομίλου Κάμπου, 1992.
- Καμπούρογλου<ς>, Δ. Γρ., «Αυτοβιογραφία Ιω. Ζαμπελίου», *Αρμονία Γ* (1902), σσ. 225-237.
- Καμπούρογλου, Δ. Γρηγόριος, *Απομνημονεύματα μιας μακράς ζωής 1852-1932*, Αθήνα: εκδ. Καραβίας, 1985 [α΄ έκδ. 1934].
- Καποδίστριας, Ιωάννης, *Απομνημονεύματα. Επισκόπηση της πολιτικής μου σταδιοδρομίας*, μετάφραση Μιχ. Θ. Λάσκαρις, Αθήνα: εκδ. Μπάυρον, 1986 [α΄ έκδ. Πετρούπολη 1868].
- Καρώρης, Νικόλαος, «Ημερολόγιον πολιορκίας Αθηνών», στη σειρά *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, τόμος 13, Αθήνα: εκδ. Τσουκαλά, 1957 [α΄ έκδ. 1901].
- Κασομούλης, Κ. Νικόλαος, *Ημερολόγιον. Εξ αγνώστου και το πρώτον νυν εκδιδομένου χειρογράφου [25 Φεβρουαρίου 1836 - 30 Οκτωβρίου 1837]*, επιμέλεια, εισαγωγή, σχόλια Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, Αθήνα: Εκδόσεις Ε. Γ. Βαγιονάκη, 1968.

- Κασομούλης, Κ. Νικόλαος, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων, 1821-1833* (προτάσσεται ιστορία του αρματολισμού), εισαγωγή-σημειώσεις Γιάννης Βλαχογιάννης, 3 τόμοι, Αθήνα: εκδ. Δημιουργία, 1997-1998 [α΄ έκδοση 1939-1940].
- Κηπιάδης, Γεώργιος, *Απομνημονεύματα κατά το 1821 εν τη νήσω Κύπρω τραγικών σκηνών*, Αλεξάνδρεια: εκ του τυπογραφείου «Η Ομόνοια» Βιτάλη και Μανουσάκη, 1888 [α΄ έκδ. 1883].
- Κολοκοτρώνης, Γενναίος, «Απομνημονεύματα», στη σειρά *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, επιμ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, τόμος Α΄, Αθήνα: εκδ. Τσουκαλά, 1955-1956.
- Κολοκοτρώνης, Θεόδωρος, *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής: από τα 1770 έως τα 1836*, εισαγωγή-επιμέλεια Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, 1981 [α΄ έκδ. 1851].
- Κονδυλάκης, Δ. Ιωάννης, *Άγνωστα απομνημονεύματα (1905) από τη συμμετοχή του στην Κρητική Επανάσταση του 1897*. Παράρτημα: «Οι επώνυμες ανταποκρίσεις του Ιωάννου Δ. Κονδυλάκη από τη Μήλο και την Κρήτη κατά την Επανάσταση του 1897», Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, 2002.
- Κοντάκης, Αναγνώστης, «Απομνημονεύματα», στη σειρά *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, τόμος 11, Αθήνα: εκδ. Τσουκαλά, 1957.
- Κοραής, Αδαμάντιος, «Βίος Αδαμαντίου Κοραή», στο *Κοραής. Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, τόμος Α1, αναστύλωσε και έκρινε Γ. Βαλέτας, Αθήνα: εκδ. Δωρικός, 1964 [α΄ έκδ. 1833].
- Κουμανούδης, Στέφανος Α., *Ημερολόγιον 1845-1867*, Αθήνα: Ίκαρος, 1990.
- Κριεζής, Αλέξανδρος, «Απομνημονεύματα» [Γκιοννάλε για την Ανεξαρτησίαν του Έθνους], στη σειρά *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, τόμος 8, Αθήνα: εκδ. Τσουκαλά, 1956 [α΄ έκδ. 1889].
- Κριτοβουλίδης, Καλλίνικος, *Απομνημονεύματα περί της αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών*, Αθήνα: εκ του τυπογραφείου «Αθηνας», 1859.
- Λασκαράτος, Ανδρέας, «Περίληψις Αυτοβιογραφίας», στο *Άπαντα*, εισαγωγή Αλ. Παπαγεωργίου, επιμέλεια Α. Μοσχοβάκη, τόμος Γ, Αθήνα 1959, σσ. 218-240.
- Λασκαράτος, Ανδρέας, *Αυτοβιογραφία*, μετάφραση από τα ιταλικά Πόπη Θεοδωράτου, εισαγωγή-σημειώσεις Αλόη Σιδέρη, Αθήνα: Γνώση, 1983 [Αλ. Παπαγεωργίου, Ανδρέα Λασκαράτου, *Βιογραφικά μου ενθυμήματα - Ανέκδοτη αυτοβιογραφία*, Αθήνα 1966, όπου ανατύπωση του ιταλικού κειμένου].
- Λεωτσάκος, Γιώργος - Καρρέρ, Παύλος, *Απομνημονεύματα και Εργογραφία*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη & Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2003.
- Λιδωρίκης, Αθανάσιος (σφραγιδοφύλακας Αλή Πασά), *Απομνημονεύματα*, Ιωάννινα: ανάτυπο εκ του Δ΄ τόμου της *Ηπειρωτικής Εστίας*, 1955.
- Λομβάρδος, Κωνσταντίνος, *Απομνημονεύματα προς καταρτισμόν της περί απελευθέρωσης της Επτανήσου Ιστορίας*, τόμος Α΄- Φυλλάδιο Β΄, Ζάκυνθος: Τυπογραφείον «Ο Παρνασσός» Σεργίου Χ. Ραφτάνη, Διευθυνόμενον υπό Ν. Ι. Ταρουσσοπούλου, 1871.
- Ερμάννος, Λούντζης, *Ανέκδοτα κείμενα. Α) Αυτοβιογραφία, Β) Αλληλογραφία*, εισαγωγή και σχόλια Ντίνος Κονόμου, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1962.
- Λυμπερόπουλος, Κωνσταντής, *Απομνημονεύματα μετά βιογραφίας Αναγνώστη Α. Λυμπερόπουλου ή Χασαμπασιώτη* (επιμ. Γιάννη Αναπλιώτη), Καλαμάτα: Έκδοσις Συλλόγου προς διάδοσιν των Γραμμάτων, 1971.
- Μακρυγιάννη, Στρατηγού, *Απομνημονεύματα*, εισαγωγή Γ. Βλαχογιάννη, Αθήνα: εκδ. Γνώση, 2003 [α΄ έκδοση 1907].
- Μαλάκης, Σπυρίδων, *Απομνημονεύματα επί της συγχρόνου ιστορίας, ή, ιστορικών επεισόδων επί των ενεργειών δρασάντων τινών προσώπων προς επίτευξιν της Μεγάλης Ιδέας*, Αθήνα: τυπογραφείον Πασσάρη και Βεργιανίτου, 1895.
- Μάμουκας, Ανδρέας, «Διήγησις περί καταστροφής της Χίου» (1822), σειρά «Βασική Βιβλιοθήκη», τόμος 44, Αθήνα: Ζαχαρόπουλος, 1959 [α΄ έκδ. 1834].

- Μαργαρίτης, Κυριάκος, *Σύντομα τινά απομνημονεύματα της ιστορίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος από του 1821-1833*, Βιβλιοθήκη ιστορικών μελετών αρ. 38, Αθήνα 1971 [α' έκδ. 1853].
- Μαρτζώκης, Στέφανος, «Η αυτοβιογραφία μου», *Ο Καλλιτέχνης*, τχ. 14 (Μάιος 1911) σσ. 70-71 / τχ. 15 (Ιούνιος 1911) σσ. 93-95 / τχ. 16 (Ιούλιος 1911) σσ. 131-134 / τχ. 17 (Αύγουστος 1911) σσ. 177-180 / τχ. 18 (Σεπτέμβριος 1911) σσ. 209-212 / τχ. 19 (Οκτώβριος 1911) σσ. 252-253 / τχ. 25 (Απρίλιος 1912) σσ. 16-17 / τχ. 26 (Μάιος 1912) σσ. 58-59.
- Μαυρομιχάλης, Κατσή Ιωάννης, «Πολεμικόν Ημερολόγιον» [1825], σειρά «Βασική Βιβλιοθήκη», τόμος 44, Αθήνα: Ζαχαρόπουλος, 1959.
- Μεταξάς, Κωνσταντίνος, «Ιστορικά απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως: πρόλογος, προοίμιον», σειρά *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, τόμος 6, Αθήνα: εκδ. Τσουκαλά, 1956 [α' έκδ. 1878].
- Μιαούλης, Αντώνιος, *Συνοπτική Ιστορία των υπέρ ελευθερίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος γενομένων ναυμαχιών διά των πλοίων των τριών νήσων Ύδρας, Πετσών και Ψαρών εν όλω τω διαστήματι του ελληνικού αγώνος*, σειρά *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, Αθήνα, 1956 [α' έκδ. 1833].
- Μίχος, Αρτέμιος, «Απομνημονεύματα της δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου (1825-1826) και τινές άλλες σημειώσεις εις την ιστορίαν του μεγάλου αγώνος αναγόμεναι», σειρά *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, τόμος 5, Αθήνα: εκδ. Τσουκαλά, 1956 [α' έκδ. 1883].
- Μοναστηριώτης, Παναγιώτης, «Ημερολόγιον», στη σειρά *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, τόμος 13, Αθήνα: εκδ. Τσουκαλά, 1957 [α' έκδ. 1901].
- Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ελισάβετ, *Αυτοβιογραφία*, Αθήνα: Ωκεανίδα, 1997 [α' έκδ. 1881].
- Μπουμπουλίδης, Κ. Φαίδων, *Η «Αυτοβιογραφία» του Ι. Γ. Τσακασιάνου*, Αθήνα 1992.
- Νέεζερ, Χριστόφορος, *Απομνημονεύματα. Αφιέρωμα εις την Ελλάδα*, πρόλογος Δ. Γρ. Καμπούρογλου, μετάφραση-επιμέλεια έκδοσης Στέφανος Νέεζερ, Αθήνα: Τύποις Μαυρίδη, 1963.
- Νικόδημος Κ., *Απομνημονεύματα εκστρατειών και ναυμαχιών του ελληνικού στόλου*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, 1989 [α' έκδ. 1862].
- Ξάνθος, Εμμανουήλ, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, Αθήνα: εκ του Τυπογραφείου Α. Γκαρπόλα, 1845.
- Ξοδίδης, Αθανάσιος, *Η εταιρεία των Φιλικών και τα πρώτα συμβάντα του 1821: ανέκδοτα, απομνημονεύματα, προκηρύξεις, γράμματα και άλλα κείμενα*, επιμ. Λεάνδρος Βρανούσης, Νέστωρ Καμαριανός, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Μεσαιωνικού Αρχείου, 1964.
- Παλαιών Πατρών Γερμανός, *Απομνημονεύματα*, επιμέλεια-εισαγωγή-ευρετήριο Ιωάννα Γιανναροπούλου - Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις της Δημόσιας Βιβλιοθήκης της Σχολής Δημητσάνης, 2, 1975 [α' έκδ. 1837].
- Παπαδάκης, Στυλιανός, *Κρητικάί σελίδες, ή, κρητικά απομνημονεύματα: εξιστορούντα τα σημαντικώτερα γεγονότα της Κρήτης και τας κατά της Εθνικής αυτής αποκαταστάσεως καταχθονίους και υπούλους και μυστηριώδεις ενεργείας των πολεμίων του μεγαλείου της Ελληνικής Φυλής από του έτους 1830 μέχρι σήμερα*, Αθήνα: Τυπογραφείον Δ. Ευστρατίου και Δ. Δελή, 1911.
- Παπαδόπουλος, Κάρπος, *Ανασκευή των εις την ιστορίαν των Αθηνών αναφερομένων περί του στρατηγού Οδυσσέως Ανδρούτζου, του Ελληνικού τακτικού και του Συνταγματάρχου Καρόλου Φαβιέρου*, Αθήνα: εκ της τυπογραφίας Πέτρου Μαντζαράκη, 1837.
- Παπαδόπουλος, Κάρπος, *Πρόδρομος του Απανθίσματος του Ελληνικού Αγώνος του Κάρπου Αντισυνταγματάρχου και Ιππότη (του πεζικού στρατού της Γραμμής)*, Μεσολόγγι: τύποις Α. Γιαννοπούλου και Γ. Σταυροπούλου, 1859.
- Παπαδόπουλος, Κάρπος, *Τα κατά Γ. Βαρνακιώτην και ανάκτησις Μεσολογγίου, ιστορηθέντα υπό Κάρπου Παπαδοπούλου, Αντισυνταγματάρχου του Πεζικού Στρατού της Γραμμής, Αριστούχου και Ιππότη, τύποις Γ. Σταυροπούλου, εν Μεσολογγίω 1861* [τα υπ' αρ. 48, 49, 50 περιλαμβάνονται στο:

- Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, επιμ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, τόμος 12, Αθήνα: εκδ. Τσουκαλά, 1957].
- Παπατσώνης, Παναγιώτης, *Απομνημονεύματα από των χρόνων της Τουρκοκρατίας μέχρι της βασιλείας Γεωργίου Α΄*, εισαγωγή και σημειώσεις υπό Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτη, Αθήνα: εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1969.
- Παρασκευόπουλος, Λεωνίδα, *Αναμνήσεις 1896-1920*, 2 τόμοι, Αθήνα: Πυρσός, 1934-1952.
- Περραιβός, Χριστόφορος, «Απομνημονεύματα πολεμικά: άπαντα», στη σειρά *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, τόμος 2, Αθήνα: εκδ. Τσουκαλά, 1955 [α΄ έκδ. 1836].
- Πήλικας, Σπυρίδων, *Απομνημονεύματα της υπηρεσίας Σπυρίδωνος Πήλικα, εκδιδόμενα υπό Ιωάννου Ν. Πήλικα*, Αθήνα: τυπογραφείο Αλεξ. Παπαγεωργίου, 1893.
- Πούλος, Παναγής Μιχ., «Ημερολόγια πολιορκίας Αθηνών», στη σειρά *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, τόμος 13, Αθήνα: εκδ. Τσουκαλά, 1957 [α΄ έκδ. 1901].
- Ραγκαβής, Αλέξανδρος Ρ., *Απομνημονεύματα*, τόμοι 4, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 1999 [α΄ έκδοση 1894].
- Ράλλης, Λουκάς, *Αναμνήσεις περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, έκδοσις δευτέρα, ανατύπωσις εκ του «Χιακού Αρχείου», υπό Ι. Βλαχογιάννη, Αθήνα: τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1910.
- Ρηγόπουλος, Θεόδωρος, *Απομνημονεύματα από των αρχών της Επανάστασεως μέχρι του έτους 1881: εν παραρτήματι ανασκευή της «Ιστορίας της Επανάστασεως των Ελλήνων» του Αντ. Πρόκες-Οστεν*, εισαγωγή, επιμέλεια, ευρετήριο Αθανάσιος Φωτόπουλος, Αθήνα, 1979 [χρονολογία συγγραφής 1872].
- Σαρίπολος, Νικόλαος, *Αυτοβιογραφικά απομνημονεύματα*, Αθήνα: εκ του τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου, 1889.
- Σαχτούρης, Γεώργιος, *Ιστορικά ημερολόγια του ναυτικού αγώνος του 1821, εκ του πρωτοτύπου ημερολογίου αυτού*, Αθήνα: Τυπογραφείον και Βιβλιοπωλείον Κουσουλίνου και Αθανασιάδου, 1890.
- Σκαλτσούνης, Ιωάννης, *Απομνημονεύματα: αναφερόμενα εις την Αναγέννησιν της Κρήτης*, Χανιά: εκ του τυπογραφείου «Η πρόοδος» Ε. Δ. Φραντζεσκάκη, 1900.
- Σπηλιάδης, Νικόλαος, *Απομνημονεύματα: διά να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)*, τόμοι 4, επιμ. Παναγιώτης Φ. Χριστόπουλος, Αθήνα 1972 [α΄ έκδ. 1851].
- Σπυρομήλιου, «Απομνημονεύματα της δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου 1825-1826», στη σειρά *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, τόμος 19, Αθήνα: εκδ. Τσουκαλά, 1957 [α΄ έκδ. 1926].
- Σταματελόπουλος, Νικήτας ή Νικηταράς, «Απομνημονεύματα», στη σειρά «Βασική Βιβλιοθήκη», τόμος 44, Αθήνα: Ζαχαρόπουλος, 1959, σσ. 272-276 [α΄ έκδ. στο περιοδικό *Ελληνικά*, τόμος Γ΄, 1930].
- Στεφανόπουλος, Στέφανος, *Απομνημονεύματα της Επανάστασεως του 1821*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία, 1971 [α΄ έκδ. 1864].
- Στούρτζα, Ρωξάνδρα, *Απομνημονεύματα <1829>*, μετάφραση Μαρία Τσάτσου, πρόλογος-σημειώσεις Κώστας Χατζηαντωνίου, Αθήνα: Ιδεόγραμμα, 2006 [α΄ έκδ. Mémoires de la Comtesse Edling (née Stourdza), Demoiselle d' Honneur de Sa Majesté l' Impératrice Élisabeth Alexaeévna, Moscou 1888].
- Στρατηγόπουλος, Ιδομενεύς, *Αναμνήσεις εκ της εν Μακεδονία Επανάστασεως του 1878*, Αθήνα: Φέξης, 1904.
- Συγγρός, Ανδρέας, *Απομνημονεύματα 1830-1899*, Αθήνα: Εστία, ²1998 [α΄ έκδ. 1908].
- Σχινάς, Νικόλαος Θεολόγος, λοχαγός του Μηχανικού, *Οδοιπορικά Αναμνήσεις, ήτοι Οδοιπορικόν της Ελλάδος κατά τε ξηράν και θάλασσαν εν ω συνδέονται η Γεωγραφία μετά της Ιστορίας και Μυθολογίας έτι*, Αθήνα: Τύποις «Messenger d' Athènes», 1883.
- [Τζίπης., Σ.] *Απομνημονεύματα Σουλιάτου αγωνιστού του Εικοσιένα (Σ. Τζίπη) γραμμένα στην Κέρκυρα από τον κουμπάρο του Ιωάννη Δουσμάνη. Από αντίγραφο χειρογράφου του σωζόμενο στα «Ιστορικά Αρχεία» Γιάννη Βλαχογιάννη, προλεγόμενα, σημειώσεις, ευρετήριο, λεξιλόγιο Άγγελος Ν. Παπακώστας, Αθήνα: Αρχεία Ηπειρωτικής Ιστορίας, Δωδώνη, 1979.*

- [Τσαμαδός, Αναστάσιος] *Ιστορικά ημερολόγια των ελληνικών ναυμαχιών του 1821: εκ των ημερολογίων του ναυμάχου Αναστασίου Τσαμαδού*, επιμ. Νικόλαος Δ. Πάτρας, αξιωματικός πολεμικού Ναυτικού, Αθήνα: Τυπογραφείον και Βιβλιοπωλείον Σπυρίδωνος Κουσουλίνου, 1886.
- Τσέλιος, Δήμος, «Αυτοβιογραφικά απομνημονεύματα», στο Γ. Τερτσέτη, *Απαντα*, επιμ. Γ. Βαλέτα, τόμος Α', Αθήνα: εκδ. «Πηγής», 1954.
- Τσερκεζής Σάββας, *Ημερολόγιον του βίου μου: αρχόμενον από του 1886*, επιμέλεια-σημειώσεις Φοίβος Σταυρίδης, Λευκωσία: σειρά εκδόσεις Λαϊκής Τράπεζας, αρ. 16, 1988.
- Υψηλάντης, Νικόλαος, *Απομνημονεύματα του πρίγκιπος Νικολάου Υψηλάντη*, μετάφραση, προλεγόμενα και σχόλια Ελευθέριος Μωραϊτίνης-Πατριαρχέας, Αθήνα: Κέδρος, 1986.
- Φωτεινός, Ηλίας, *Οι άθλοι της εν Βλαχία Ελληνικής Επανάστασεως το 1821 έτος*, Λειψία Σαξονίας, 1846.
- Χάου, Σάμουελ, *Ημερολόγιο από τον Αγώνα 1825-1829*, εισαγωγή-επιμέλεια Οδυσσέα Δημητρακοπούλου, σειρά «Βιβλιοθήκη ιστορικών μελετών», αρ. 43, Αθήνα: βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία, 1971.
- Χρηστίδης, Δημήτριος, «Πρακτικά της εν Αθήναις διατριβής μας», στη σειρά *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, τόμος 13, Αθήνα: εκδ. Τσουκαλά, 1957 [α' έκδ. 1901].
- Χριστόπουλος, Χαράλαμπος, «Ημερολόγιον», σειρά «Βασική Βιβλιοθήκη», τόμος 45, Αθήνα: εκδ. Ζαχαρόπουλος, 1959.
- Χρυσανθόπουλος, Φώτιος ή Φωτάκος, *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμοι 2, επιμέλεια-εισαγωγή-ευρετήριο Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, 1974 [α' έκδοση 1858].
- Ψύλλας, Γεώργιος, *Απομνημονεύματα του βίου μου*, εισαγωγή Νικ. Κ. Λούρος, έκδοση-σημειώσεις Ελευθ. Γ. Πρεβελάκης, «Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας» τόμος 8, Αθήνα: Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 1974.
- Απομνημονεύματα Ανωνύμων: α) *Σφαγαί Κωνσταντινουπόλεως (1821)*, β) *Τα περί το Μεσολόγγιον ναυτικά του 1825* (εκ σημειώσεων ενός Αγωνιστού), περιλαμβάνονται στη σειρά: *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, τόμος 6, Αθήνα: εκδ. Τσουκαλά, 1956, σσ. 217-239.